M A T I C A   H R V A T S K A
I Z V A N R E D N O   I Z D A N J E

Tisak Štamparski zavod „Ognjen Prica", Zagreb 1969.

IVAN MEŠTROVIĆ

USPOMENE NA POLITIČKE LJUDE I DOGAĐAJE

MATICA HRVATSKA
Z A G R E B   1 9 6 9

PREDGOVOR

Meštrovićeve »Uspomene na političke ljude i događaje« nesumnjivo su posebna vrsta književno-političke publicistike, koja se uvijek rado čita, koja zna svoje čitaoce podijeliti u njihovim ocjenama i koja gotovo uvijek ostavlja u umu smirena i ozbiljna čitaoca laku skepsu o znanstvenosti predočene građe.

Memoari su od Ksenofontovih vremena zamaman oblik pisanja, kojim istaknuti ljudi ili sudionici velikih i prijelomnih zbivanja nastoje raščlaniti i predočiti potomstvu svoje doba. Dakako, pri tom oni pisanju pristupaju iz gotovo isključivo osobnog kuta gledanja i kroz rešeto svojih dojmova, krnjih bilješki, osobnih sklonosti i nesklonosti, pokolebanih ili jasnih sjećanja propuštaju djelomičnost povijesnog isječka u kojemu su bili svjedoci ili čimbenici. Pri tom oni malokad tom poslu pristupaju na način uobičajen u profesionalnom povjesničkom istraživanju prošlosti. Oni malokad verificiraju svoje uspomene pouzdanim vrelima, malokad nastoje spoznati objektivnu istinu. Oni se zadovoljavaju neposrednim svjedočenjem. Pri tom se, naravno, teško mogu oduprijeti subjektivnosti, koja ponekad prelazi u neobjektivnost, iskrivljivanje i dotjerivanje povijesne zbilje. Tako pisci nastoje ublažiti mogući negativni sud povijesne znanosti o njihovim djelima ili istaknuti svoje pozitivno djelovanje, ili potcrtati svoj utjecaj u najznamenitijim zbivanjima, ili opravdati svoje političke i društvene nazore ili nazore svoje stranke, pokreta i suradnika.

Sve su to objektivne primjedbe na svaku vrstu memoara, i nema tih memoara koji bi izdržali u svim svojim dijelovima potanku znanstvenu kritiku. Nije uzalud neki duhovit čovjek kazao da vojskovođe dobivaju bitke u memoarima, ako ih nisu uspjeli dobiti na bojištu.

Međutim, ta nedovoljna pouzdanost memoara čini ih posebno zanimljivim štivom. Upravo ih ta nepouzdana objektivnost, osobni dojmovi i pojedinosti čine nezamjenljivim dijelom svjedočenja o prošlosti.

Zbog svega nabrojenog memoari nisu u povjesničara na velikoj cijeni. On ih drži za drugorazredan povijesni izvor i u svojem im radu prilazi krajnje kritično. Uspoređuje ih s prvorazrednim izvorima, pa se tek onda, kad ih verificira, priklanja njihovim vijestima i upleće ih u složeno tkivo znanstvene historiografije.

Ovaj je uvod bio potreban da bi čitalac spoznao ne samo značenje memoarske građe, nego i ispravno shvatio dileme svakog ozbiljnog izdavača.

A upravo se mnogo toga može domišljati oko Meštrovićevih »Uspomena«, subjektivnih zapisa čovjeka koji je prvenstveno bio umjetnik a kojega su

stjecaj prilika i posebna istaknutost profesije često dovodili u žarište povijesnog zbivanja i u doticaj s najistaknutijim protagonistima ne samo jugoslavenske politike u prvoj polovici XX stoljeća. Meštrović, doduše, nije razvoju političkih prilika u tom vremenu dao izuzetan i osoban biljeg, ali su zato njegove uspomene, zbog mjesta koje je njihov pisac kao zaista velik i priznat umjetnik imao među suvremenicima, u svakom slučaju veoma zanimljive.

U njima je Meštrović obuhvatio doba od svojega prvog odlaska u Beograd 1904. do svojeg odlaska u Sjedinjene Američke Države 1947.

Nije ovo mjesto na kojem bi trebalo opširno prepričavati sadržaj »Uspomena«, a ni ovaj predgovor nije zamišljen da bude stručna historiografska recenzija. Isto tako treba kazati da ovo izdanje nije kritičko. Za takvo bi izdanje trebalo poduzeti opsežno istraživanje, konzultirati vrela i literaturu i u velikim bilješkama ispod crte potvrditi, osporiti ili dovesti u sumnju pojedine Meštrovićeve navode. To bi zapravo nepotrebno otežalo čitanje knjige. Stoga je ona popraćena samo temeljnim bilješkama u Tumaču osoba i pojmova, kojima je svrha da posluže čitaocu kao prva informacija.

Uostalom, profesionalni povjesničarski zahvat u izdavanju memoara nije čest; gotovo bi se moglo kazati da je izuzetan. Izdavači se manje ili više zadovoljuju najnužnijim uredničkim bilješkama, više-manje dobrim tumačem, te predgovorom ili pogovorom. Temeljitu raščlambu prepuštaju stručnoj kritici.

Tako je i s ovim izdanjem. Ono se javlja kao prvo domaće izdanje, jer je prvi put izdano prije osam godina u inozemstvu. To inozemno izdanje nije u nas bilo temeljito i stručno prikazano. Povjesničare je o njemu obavijestio Bogdan Krizman u svojem osvrtu u beogradskom Jugoslovenskom istorijskom časopisu (1963, br. 4, 105—113). U tom se osvrtu pisac zadovoljio opširnim prepričavanjem sadržaja, izdvajanjem nekoliko povijesno važnih podataka, načelnom kritikom Meštrovićeva shvaćanja i prikazivanja osobe i politike kralja Aleksandra I Karađorđevića (osobito za diktature), ispravljanjem nekoliko činjeničnih pogrešaka i zaključnom ocjenom u kojoj izražava mišljenje da bi Meštrović — zbog svojega umjetničkoga ugleda — bio bolje učinio da »Uspomene« nije ni objavio.

Ta je ocjena svakako preoštra. Meštrović svoj umjetnički lik i reputaciju nije mogao okrnjiti bilo kakvim pisanjem, jer ako njegovim suvremenicima — zbog recentnosti opisanih zbivanja i ljudi te zbog njihove vlastite osjetljivosti — mogu smetati pojedine njegove stranice, sigurno je da ni suvremeni povjesničari, a ni budući naraštaji neće brkati Meštrovića kipara i Meštrovića političara ili memoarista, a sigurno je da će vremenski distanciran Meštrovićev biograf umjeti bez pristranosti i suvremenih predrasuda ocijeniti i kipara i političara u njemu i dati skladnu i istinitu ocjenu.

Osim toga, za istraživanje povijesne istine nije bitna objektivna vrijednost i potpuna pouzdanost memoara. Za istraživanje je bitno da se izdaju sva vrela i svjedočanstva, jer samo njihova množina i kontroverznost mogu povjesničaru omogućiti put do istine i povijesne spoznaje o prošlosti. Stoga, kad bi u čitavoj Meštrovićevoj knjizi bilo samo nekoliko relevantnih podataka, knjigu bi trebalo izdati.

A u Meštrovićevim »Uspomenama« ima obilje podataka, zapažanja, pa i ocjena, koje mogu pomoći profesionalcima u njihovu istraživanju i pisanju

južnoslavenske povijesti XX stoljeća i koje mogu ozbiljnu čitaocu proširiti politički vidik, a politička naobrazba u suvremenom demokratskom i revolucionarnom vremenu izuzetno je važna.

Kad se govori o vrijednim podacima, tu se u prvom redu misli na uspomene koje se odnose na djelovanje Jugoslavenskog odbora u izbjeglištvu za prvoga svjetskog rata. Meštrović je bio član Jugoslavenskog odbora i njegove su uspomene u tom pogledu svakako dragocjene i nužna su dopuna već izdanim memoarima (npr. Ante Trumbića, Ante Mandića, Srđana Budisavljevića) i već opsežnoj povijesnoj literaturi o složenom i teškom procesu postanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a i o još težim posljedicama pogrešnog puta kojim se krenulo u ostvarenju i provedbi sjedinjenja južnoslavenskih naroda (izuzevši Bugare) u novoj državnoj zajednici. Ove uspomene neposrednog sudionika, i po tadašnjem osvjedočenju integralnog Jugoslavena, još više rasvjetljuju to prijelomno doba i dopunjuju dokumente.

To bi se isto moglo kazati i za drugi čvor problema, koji u svojim uspomenama Meštrović pokušava razdriješiti. To je čvor složenih odnosa u novoj državnoj zajednici u kojoj je velikosrpska politika nametnula svoj model organizacije vlasti i gospodarstva svim ostalim narodima, pretvorivši idealno zasnivanu zajednicu u nesloženu državu, u kojoj su se potlačeni narodi — uz mnoge žrtve, vlastite zablude i pogreške — borili za svoj opstanak. Meštrović na svoj način i sa svojeg stajališta prikazuje razvoj prilika i ulogu pojedinih ličnosti od prijevarnog načina proglašenja sjedinjenja 1918. do umorstva Stjepana Radića 1928. i diktature koja je uslijedila, ubojstva kralja Aleksandra kao njezina nosioca 1934, uspostave Banovine Hrvatske 1939. i sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. Pri tom on na svoj način promatra i četiri svakako najistaknutije ličnosti iz toga razdoblja: kralja Aleksandra, Nikolu Pašića, Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića. Nije svrha ovog predgovora da dâ kritičku ocjenu ni tih ličnosti a ni Meštrovićeve interpretacije. Svakako, neke će njegove ocjene i svjedočanstva pretrpjeti znatne ispravke, osobito njegova nekritičnost prema ulozi i utjecaju Nikole Pašića na razvoj prilika i njegovo povjerenje u nakane kralja Aleksandra i njegovo gledanje na rješenje hrvatskog pitanja, ali baš zbog toga — zbog njihove osebujnosti — neće ih moći mimoići nijedan ozbiljan povjesničar.

Dolazeći u dodir s iole znamenitim osobama tadašnje jugoslavenske politike i mnogim utjecajnim tuđincima: državnicima, političarima, diplomatima i privatnim osobama (usporedi Tumač), imajući gotovo potpuno slobodan pristup na Dvor, upoznavajući iz prve ruke korupciju i nemoral, nesposobnost i zlonamjernost, političko sljepilo i šovinizam, Meštrović je imao jedinstvenu priliku da potomstvu ostavi prvorazredno svjedočanstvo o pozadini povijesti Kraljevine Jugoslavije, o značaju i gledištima njezinih političara i državnika, o potpuno naopakom ustrojstvu i upravljanju državom i neminovnosti njezine propasti. I, čitajući »Uspomene«, ne može se reći da on u tome nije u mnogo čemu i uspio. Međutim, njegove mladenačke i muževne zablude o integralnom jugoslavenstvu kao rješenju i sintezi povijesti južnoslavenskih naroda na čelu s mladom i demokratskom dinastijom Karađorđevića, sa slavnom srpskom vojskom, zatim njegova romantičarska ideja o simbiozi srednjovjekovnih kruna Tomislava i Dušana u stilu epike gusala i deseterca, a i njegovo pouzdanje u evoluciju velikosrpske buržoaske politike u doista jugoslavensku, omeli

su Meštrovića da na vrijeme shvati svu apsurdnost tih naivnih nada i takve romantičarske podloge za realizaciju ravnopravnog života više naroda — politički nikako ili slabo naobraženih, gospodarski zaostalih, u dobrom dijelu nepismenih i pauperiziranih — u zajedničkoj državi na tlu Evrope, koja je nezaustavljivo kretala putovima buržoaske demokracije, a uskoro i totalitarizma, ali i snažnog utjecaja oktobarske revolucije. Stoga Meštrović nije uspio shvatiti pluralitet razvoja jugoslavenskih naroda u izdiferencirane narodne individualnosti na modernoj gospodarskoj, društvenoj i političkoj podlozi, a da i ne spomenemo kako nije ni naslutio mogućnost društvene revolucije, potpuno lišen veze s lijevim snagama i poznavanja sve snažnijega radničkog pokreta. On je vjerovao da dobra volja kralja Aleksandra može, bez potresa i bez društvenog i političkog razvitka, riješiti složeni jugoslavenski splet problema. Ipak, ne može se kazati da je Meštrović bio posve nesposoban da shvati svoj povijesni trenutak. On je u nj ponekad veoma oštro pronicao, i baš zbog toga pozorni čitalac može lijepo pratiti neke njegove preobrazbe. One su svakako imale svoje granice, a fatalno je bilo upravo njegovo neshvaćanje uloge modernog proletarijata u svijetu, i značenja radničkog pokreta u našoj zemlji.

Takva Meštrovićeva parcijalna evolucija može izvrsno poslužiti ne samo za ispitivanje njegova političkog lika, nego i za istraživanje problema istovjetne ili slične evolucije mnogih Hrvata, razočaranih u stvarnost prvoga povijesnog modela jugoslavenske države, a osim toga i za znanstveno proučavanje razvitka jugoslavenske ideje u njezinoj monarhofašističkoj fazi.

Posljednji dio knjige je manje zanimljiv, jer je Meštrović nakon 1941. bio isključen iz javnog života i njegovi rjeđi dodiri s ljudima, čini se, nisu ni ostavili jačeg traga u njemu, kao što je to bilo prije kad je slobodan i slavljen snažnije doživljavao svoje vrijeme, njegove istaknute osobe i bitne probleme. U ovom je dijelu posebno zanimljiva Meštrovićeva nepoštedna ocjena ustaštva, šovinizma i fašizma, ali ni ona, naravno, nije potpuna niti dovoljno temeljita. To se od kipara Ivana Meštrovića ne može ni očekivati, to više što su mu nedostajale ponekad najbitnije informacije. Neka obavještenja, međutim, do kojih je dolazio prilikom rijetkih osobnih dodira s nekim ličnostima, mogu imati nesumnjivo značenje za ocjenu njega samog u tim prilikama kao i za ocjenu različitih situacija. Pogotovo to vrijedi za one podatke i ocjene koje će povijesna znanost potvrditi drugim izvorima. Najvažnije je pri svemu tome što je Ivan Meštrović dao otpor ustaštvu i neljudskom duhu fašizma, i to čak u tolikoj mjeri da je bio ne samo zatvoren u zloglasnom zatvoru na Savskoj cesti nego i bez suda osuđen na smrt. Ostao je živ stjecajem okolnosti koje sam opisuje. Stranice o tom tamnovanju možda su najsugestivnije u cijeloj knjizi.

Poslije toga sve do svršetka rata, kao i neposredno poslije njega, Ivan Meštrović sve više gubi dodir s događajima, a njegova su obavještenja sve oskudnija. I njegovi su zapisi sve rjeđi i uskoro posve prestaju. On odlazi na Syracuse univerzitet u Syracuse, N. Y. i od 1955. je na Univerzitetu Notre Dame u South Bendu, Indiana (SAD). God. 1959. proboravio je u domovini nekoliko tjedana. Sva svoja umjetnička djela zajedno sa kućom i »kašteletom« u Splitu i kućom u Zagrebu poklonio je svojem narodu. Umro je godine 1962. i pokopan je u svojoj grobnici u Otavicama kod Drniša.

I

DO PRVOGA SVJETSKOG RATA

MOJE POZNANSTVO S KRALJEM PETROM PRVIM

Pred Božić godine 1904. bio sam pozvan u Beograd, da izradim bistu kralja Petra I. Kako su došli na me, ja to ne znam, ali je to, vjerojatno, bilo sugerirano od strane krugova iz »Slovenskog juga«, koji su primijetili moje i mojih drugova radikalnije držanje u jugoslavenskom smislu prilikom II. Jugoslavenske umjetničke izložbe u Sofiji. Kralj Petar me je primio bez ikakvog ceremonijala, vrlo ljubezno i nenamješteno srdačno. Bio je jednostavan i miran, čovjek kojemu se iz svake geste i riječi razabiralo iskreno demokratsko uvjerenje, tako da sam se u dodiru s njime osjećao potpuno slobodan. Osim toga, bio mi je i kao tip, fizionomijom, nekako familijaran i kao neki čovjek iz moga kraja, kao da si nekog starijeg Zagorca presvukao u uniformu. Trudio se da govori ijekavskim narječjem, ali je, dakako, miješao s ekavštinom. Usprkos tome, njegov mi je naglasak bio familijaran, jer je riječi izgovarao oblo i razgovjetno, i nije ih sjekao, kao poneki Srbijanci, a niti rastezao, kao Vojvođani.

Istoga smo jutra prešli na posao. Sjedio je mirno, kao na dužnosti, pa mi je bilo neugodno, da ga ne zamaram. On me uvjeravao, da to čini rado i da je nekoliko puta sjedio »artistima«, da mu je pri tome najteže što ne može pušiti. Ja sam mu rekao da to mene ne smeta, pa je odmah zapalio cigaretu, i vidio sam da je bio veseliji i zadovoljniji, a vidjelo se da je strastven pušač.

Kako sam živio u Beču, odmah me pitao, u kome dijelu grada imam radionicu, kako se živi, itd. Poznavao je i govorio o različitim četvrtima Beča i pričao mi o svom boravku i doživljajima tamo, te, kako je on stanovao u kotaru Josefstadt i bavio se neko vrijeme fotografskim poslom; kako Pajo Jovanović pravi slike, koje su »skoro točne kao fotografije« i da je njemu zato Pajina umjetnost bliza i razumljiva.

Kad sam mu spomenuo da sam ga vidio na bečkom Westbahnhofu, kad je s Pašićem prolazio iz Švicarske u Srbiju, bilo mu je drago.

— Da niste bili s hrvatskim studentima, kojih je bilo, čuo sam, koliko i Srba, dapače i više? — pitao me je.

— Da, bili smo svi zajedno, a i društva će nam se sad ujediniti, — rekao sam.

— To je krasno, tako i treba, po onoj: Brat je mio, koje vjere bio. Ja se nadam, da se više nikada neće ponoviti one nemile svađe, koje su, vjerojatno, bile podjarivane od zajedničkih nam protivnika — rekao je kralj Petar.

Onda je pričao o svojim znancima među Hrvatima, kako je prije okupacije Bosne (1878) dolazio u Zagreb i noćio kod grofa Kulmera, itd.

Moj posao je išao vrlo dobro, spočetka, ali što sam išao više naprijed, to sam bio sve manje zadovoljan, i lik je sve manje odgovarao mojoj predodžbi, tj. onome što sam bistom želio dati. Moje poznavanje Karađorđa iz narodnih pjesama o buni na dahije, a još više ono, što smo mi mladi nacionalisti vidjeli, ili željeli vidjeti, u liku Petra Karađorđevića, nije se podudaralo s ovim živim likom Petra I. U nekim detaljima da, ali u cjelini ne. Nos jak i kukast, no odvojen od čela, vilice izbočene, ali bez energije; jagodice izbočene, a obrazi upali; a oko gornje usnice nabori više bolešljiva ili izmučena čovjeka nego energični. Čelo nisko i naglo pobjeglo natrag. Lubanja mala i okrugla, ponešto u dnu, iza ušiju raširena, tako da se još više isticao slabunjav vrat, koji je upadao u ramena. Oči su bile simpatične, ali bez izražaja jačeg unutarnjeg života i neke makar prikrivene samosvijesti. Dakle, »čika Pera« je pravio dojam više jadnog isluženog i malo izmorenog časnika, nego nekog poglavice, pa makar i male čete. Razumio sam tada, zašto su ga odmah prozvali »čika Pera« iako nije bio star, a ono »stari demokrata« zato, što netko drugi vlada, a on je figura. Svejedno, meni je bio drag i simpatičan kao čovjek, pa makar da lice nije odavalo da ima neke velike osnove i namjere. Uza sve to, vidjelo se da je odan i vjeran nekoj narodnoj misli, za koju će on ići s drugima i snositi svoj dio odgovornosti, pa ma kolika bila i ma kako bila umorna i slaba njegova leđa. Eto, sve to mi je davalo hrabrosti da se prema njemu ponašam kao prema nekom svojem stricu, bez sustezanja i straha, pa čak i da koju nesmotrenu kažem, jer sa svojim sam, pa mi to neće zamjeriti; naši smo, pa mi neće uzeti za zlo, mislio sam u sebi.

Slijedećeg jutra, kad sam došao nastaviti svoj posao, nisam ni dvije minute čekao, on je bio stigao. Pogledao je na sat, i pošto mi je pružio ruku, pošao je i sjeo na sjedalo na jednom malo uzdignutom podiju, te pošto se propitao, gdje i kako stanujem u Beogradu, počeo se propitkivati iz koga sam kraja, iz koga sela itd. I čudno, kad sam mu rekao, znao je da je blizu Promine, da je ispod Dinare, blizu rijeke Krke, i sve redom.

— E, tamo je vaše malo hrvatsko Kosovo. Uostalom, nije daleko ni Petrova Gora, gdje je ono Petar Svačić pao od Kolomana, kao na onom Lazar od Murata. Lijepa je vaša Dalmacija, ali Austrijanci ne dadu, da se ujedini s Hrvatskom. A Filipović je mislio, da će i Bosnu. Jok, ne dadu oni. Lakše je nad podijeljenim vladati. Treba, da ste vi mlađi pametni i složni, al ne da izazivate, pa će, možda, sve s vremenom doći, bar biste vi mlađi mogli doživjeti... Glavno je, da Srbi i Hrvati budu složni i da se ne svađaju oko toga, što je čije.

»Čika« je baš to jutro bio razdragan i nudio mi iz svoje kutije cigarete i sam pušio slatko, dok najedanput ne dođe ađutant da mu saopći, da mu ima u jednoj važnoj državnoj stvari nešto kazati.

— Pa može to biti za jedan sat. Mi smo u najljepšem poslu, pa ne valja prekidati artistu.

— Žao mi je, Veličanstvo, ali stigao je od Simića brzojav o jednoj hitnoj i vrlo delikatnoj stvari — rekao je oficir.

— Pa dobro, rekao je Kralj, i okrećući se k meni reče: »Ja ću za nekoliko minuta biti opet tu.«

I zaista, nakon deset, petnaest minuta vratio se i popeo se energično na svoj podijum. Lice mu je bilo sasvim promijenjeno. I dok je prividno mirno sjedio, vidjelo se da mu se zubi stišću, a mišići na vilicama poigravaju. Vidjelo se da je o nečem htio započeti razgovor, ali mu se nije dalo.

Kad sam rekao, da bi možda bilo bolje da sam otišao pa da posao nastavimo kad njemu bude po volji, on se je malo bolno nasmijao:

— Ne, ne, nikako, radite vi samo, osim, ako vam se neće.

— Ne, rekoh, Veličanstvo, meni se hoće, samo se bojim da vam ne smetam.

— Ne, naprotiv, samo vi radite... pušite, ako hoćete, dajte i meni — govorio je s pridržavanim bijesom i tugom.

Dok sam mu pripaljivao cigaretu ruka mu je drhtala, a vilice se tresle, pa je cigareta išla gore dolje u ustima. Meni je bilo jako neugodno, tako da sam ga upitao, gotovo u familijarnom tonu, šta mu je, pa mi je to kasnije bilo neugodno. On se nije niti iznenadio, niti uvrijedio, nego mi je počeo pričati:

— Eto, došao je brzojav od našeg poslanika Simića iz Beča, koji me je uzbudio kao ništa prije u životu. Javlja da je grob moga oca bio oskvrnjen i odnesena lubanja. Znate, to je jedno malo staro groblje izvan grada, zove se Schmeltzfriedhof. Ne znam da li znate gdje se nalazi.

— *Znam gdje se nalazi. Sad se grad proširio do tamo. Ja sam kao đak* stanovao u krajnjoj zgradi grada, koja je bila baš tik groblja, a s prozora se gledalo u groblje — rekao sam, izražavajući svoje negodovanje i čuđenje, te pripisujući taj čin nekom luđaku.

Na to se Kralj bolno nasmijao:

— Da, imate pravo, to bi normalan čovjek mogao samo tako protumačiti, ali ipak nije tako.

Ja sam iznenađeno pitao, šta bi drugo moglo biti, a on mi je tada odgovorio:

— To je infamna politička opomena meni. Oni su meni, preko Simića, slali neke poruke i izražavali neke želje, pa budući da nisu bili zadovoljni s odgovorom, sad mi ovako prijete.

Kad ja nisam razumio u čemu bi se sastojala ta prijetnja, onda je on rekao:

— Eto, to mi oni time poručuju: djed ti je ostao bez glave, otac ti je bez glave, a tako ćeš i ti ostati bez glave ako ne budeš htio s nama. To mi oni s ovim poručuju, ali neću, oca im..., pa makar ostao i ja bez glave — rekao je čika Pera, udarajući šakom o koljeno.

Ja bih ga bio najvolio tada zagrliti i poljubiti, ali sam mjesto toga ostao kao smrznut, nu svaka je žila u meni bila napeta.

Drugi dan došao je za vrijeme posla prijestolonasljednik Đorđe s princom Arsenom, te je nervozno skakao desno lijevo oko biste i nešto poluglasno objašnjavao stricu. Ovaj je očito stavio neku primjedbu, da mu se ne sviđa, ili da nešto nije točno, na što mu je Đorđe rekao:

— Što se ti razumiješ u to. Ti si vidio francuske stvari, a ovo je naš čovjek, surov i tvrd kao mi svi, razumiješ li?

Uto je došao Aleksandar, tada još neizrastao dječak, u naredničkoj uniformi, malo gledao i cijelo vrijeme šutio. Tu sam ga prvi put sreo. On je tada, kako sam čuo, stigao iz Petrograda.

Kad je treći ili četvrti dan bilo poprsje završeno, odlio ga je u sadru moj znanac slikar Vučetić, rodom iz Splita, koji je živio u Beogradu, a ja sam se oprostio s »čika Perom« i vratio se u Beč. Oprostio se je sa mnom vrlo ljubazno rekavši, da mu svaki put dođem kad navratim u Beograd. Da li mu se poprsje sviđalo, ili nije, to ne znam. Svakako su bili začuđeni, što nisam htio uzeti nikakva honorara, pa ni trošak za put.

Drugovi, mahom đaci visoke škole, koje sam upoznao na putu za Sofiju prilikom izložbe, za mog boravka u Beogradu vodili su me u »Slovenski jug«, u nekoj maloj mračnoj potleušici, pozivali me u svoje kuće ili k prijateljima, odveli u povijesni »Biogradski grad«, gdje su dahije ogledali lica u tepsiji i gatali uoči bune »što će im na posljetku biti«. Sve mi je to bilo tako drago i blizo, a najviše ona mala i raštrkana siromašna varošica sa svojim potleušicama i jadnom i hrapavom kaldrmom, te primitivni ljudi, kao i ja, njihovo srdačno gostoprimstvo, njihov seljački govor, jednako školovanih kao i neškolovanih, budilo mi je osjećaj kao da sam u svom povećanom selu, u selu koje je prijestolnica jedne veće pokrajine seljaka onakvih kao što su i moji, gdje sam se rodio, ali koji su još hrabri i odvažni onako kao što su i moji bili u stari zeman, koji ne dadu da im je itko gospodar, osim Boga, i koji hoće da se vladaju i živu po svoju i da ništa od svoje starine ne izopačuju, oponašajući druge i njihovo na ustuk svoga rođenoga. Osjećao sam da je to moja zemlja, moj narod i jezik, koji je sudbina protunaravno podijelila, da je ta podjela tek vanjska, a u njegovoj nutrini da nema granica, i da će ta nutrina sve umjetne granice porušiti.

Eto, s takvim sam osjećajem tada otišao iz Beograda. Tada, i svaki put do iza rata i Ujedinjenja. Prešavši Savu, već u samom Zemunu sve je bilo urednije, ali mi je sve izgledalo kao groblje u kojem su živi pokopani.

PONOVNI POSJET BEOGRADU

Nakon malo vremena pozvali su me neki moji drugovi, mlađi umjetnici iz Beograda, koji su iza sofijske izložbe priredili jednu manju izložbu nas »integralnih Jugoslavena«, koji nismo bili zadovoljni sa strogim dijeljenjem u »narode« na sofijskoj izložbi. Bilo nas je Bugara, Srba, Hrvata i Slovenaca. Povod ovoj secesiji smo dali nas nekoliko mlađih Hrvata, koji nismo htjeli, prvo, da se na izložbi dijelimo u neke stroge sekcije, a poslije, nismo htjeli da idemo na primanje, koje je dao austrijski poslanik za »svoje državljane«.

Tom našem stavu su se pridružili i neki Slovenci, a kasnije i neki Bugari, koji su taj naš stav uzeli u zaštitu pred bugarskim ministrom prosvjete Sismanovim, koji nam je oštro zamjerio na tom držanju. Eto, ta grupa, s tom ideologijom, priredila je izložbu na povratku stvari iz Sofije. To su oni, što su u Sofiji manifestirali »jugoslavenskoj konfederaciji«. Izložba je bila priređena uz pomoć »Slovenskog juga«, a pokrovitelj je bio prijestolonasljednik Đorđe.

Tom prilikom sam se upoznao s Nikolom Pašićem, koji je bio predsjednik vlade i koji je dopratio kneza Đorđa, s kojim sam se tada bolje upoznao. Od stranih predstavnika bio je samo ruski poslanik Hartwig i bugarski Rizov. Dakle, ova je izložba bila čista slavenska obiteljska stvar. Tu je Pašić svratio pozornost ove dvojice poslanika na mene, pa su me kasnije pozvali k sebi. Rizov je bio rodom Makedonac iz okolice Bitolja, a gospođa mu je bila jedna lijepa Crnogorka.

Tom prilikom mi je knez Đorđe otkrio svoj krakter, kakav je ostao uvijek, iskren, nagao, nedisciplinirán i izazovno primitivan. Već se tom prilikom počeo prema meni ponašati kao da smo ravni drugovi, da je Pašić, koji ga je zabrinuto pratio, morao mene upozoriti da je pred drugima potrebna dužna udaljenost. Sa mnom mu je bilo lako, ali nije s Knezom. Kad je on to primijetio, onda je počeo još više »za prkos glupoj etiketi«. Tu sam nepriliku, na žalost, i kasnije uvijek imao s njime. Ja sam ga inače volio, a njemu se činilo da mu ne uzvraćam ljubav. Kod »čika Pere«, ovoga puta nisam bio, i molio sam drugove da mi uštede posjete visokih ličnosti. Otišao sam s Vučetićem u Topolu, te smo bili gosti kod jednog seljaka. To mi je potvrdilo moju prvu impresiju o istovjetnosti seljaka kod nas i u ovim stranama. Ponašanje, običaji, sve je bilo isto kao i govor, i to daleko više nego u Beogradu, gdje je bilo i Makedonaca i onih od Morave i Vojvođana. Ovdje, u srcu Šumadije, primijetio sam isti naglasak, kao u mom kraju. Govorili su ekavski, ali se to tako malo primjećivalo pa čak ni to nisu svi govorili, nego je bilo komšiluka, gdje su svi govorili ijekavski, pa čak i ikavski. Tako je ovaj seljak, kod koga smo bili, miješao ikavski i pripovijedao da mu je baka tako govorila, da su porijeklom nekud odonud »iz Hercegovine ili Dalmacije«. Neke starije žene su imale odijela i bijele velike okruge oko glave, kao naše seljakinje u Dalmaciji i Hercegovini. Kad je domaćin u razgovoru iza večere saznao da sam porijeklom seljak iz Dalmacije, htio je silom da mi za uspomenu pokloni svoju lijepu mladu žutu bedeviju, na koju se je gizdao, i jedva je sutradan odustao, kad sam mu rekao da ne živim kod kuće, nego u Beču. To seoce, Topola, otkuda je Karađorđe dizao bunu, s njegovim malim i običnim kućicama, pa i s crkvicom koju je, navodno, on podigao, a koja je bila mala, skromna i primitivna, pravilo mi je dojam, da su i »Vožd« i njegova družina bili na istom duhovnom stepenu, kao seljaci u mome selu. To mi nije njihov podvig umanjivalo, nego, naprotiv, približavalo me je k njima, i sad sam bolje razumio i skromno držanje »čika Pere«, pa i ono primitivno princa Đorđa.

SUSRETI U PARIZU

Godine 1907—8. bio sam u Parizu. Već polovicom 1907. sam upoznao Milenka Vesnića. Došao me je potražiti nakon moje izložbe u *Salon d'Automne*. Poznanstvo nije bilo intimnije, jer je bila znatna razlika u godinama, ali je on češće k meni navraćao, govorio o književnosti i sam kanda je pretendirao kao da je književnik, jer bi mi donio tu i tamo neke stvari, koje je pisao pod pseudonimom Sokolović. Bio je vrlo pristojan i napadno pazio na forme. Inače je naglašavao da se slažemo u narodskim stvarima.

U to vrijeme mi je došao i Ivo Pavlović, koji je stanovao blizu moje radionice, koji mi je jednoga dana donio poštu, koja je zalutala na njegovu adresu, budući da nam je ime bilo isto, a za Francuze je inače svako naše prezime samo »ić«, »vić«. On je bio iz obrenovićevskog režima i bio je nekad srpski poslanik u Berlinu, te je pomnjivo čuvao album fotografija svojih salona u Berlinu. Imao je malu penziju i gorko se žalio, da ni to redovno ne dobiva. Ta okolnost, kao i to što je stajao slabo sa želucem, ponukala me je da ga nagovorim, da nekoliko mjeseci uzima bar jedan obrok kod mene. To poznanstvo nije imalo nikakve važnosti, osim što sam se upoznao s beskrajnom, i gotovo bih rekao, bolesnom megalomanijom, koju sam kasnije i kod drugih susretao. Za njega je bilo sve srpsko: čitav Balkan, sve naše pokrajine, a Srbi su bili »odabrani« narod, čiji će biti sav Balkan i polovina Srednje Evrope.

— Da mi nije Bog dao da sam se rodio Srbin, ja bih onda želio da sam Englez, pa zatim Nijemac, a tek dugo mi ne bi palo na pamet da zaželim biti Francuz. Rus ne bih nikada htio biti, osim da bih morao biti crnac — govorio bi on. Uopće je bio protiv slavenstva i neke slavenske solidarnosti.

— Slavenstvo je šuplja fraza, a panslavizam je panrusizam, koga Srbin nikad prihvatiti neće.

Zato je bio, tumačio je on, protiv Karađorđevića, a svoje velikosrpske sne je zamišljao ostvariti s Austrijom »za početak«, a onda s Nijemcima.

Takvih sam dosta susretao među starijom protu-karađorđevskom generacijom.

Kad je 1908. Austrija objavila aneksiju, te je vidio, da k meni dolaze neki Bošnjaci, koji su dolazili ili sami ili su bili poslani u svrhu propagande, on se je ljuto i govorio, da su to luđaci.

— Bosna i Hercegovina su srpske zemlje, a da to Austrija izvodi sad i na ovaj način, sve su to krivi kralj Petar, Pašić i slični sa svojom rusofilskom politikom. Austrija ima pravo da tako postupa. Ona će jednog dana na Solun i ujediniti vaskoliko srpstvo i njegove zemlje — govorio je ovaj stari diplomata.

Mi se, dakako, nismo slagali i ja sam ga držao za luda i ogorčena starca, ali sam kasnije vidio, da je to bila među starijima i Obrenovićevcima čitava jedna škola. Sad sam se sjetio, koje značenje ima ta riječ »Obrenovićevac«, koju sam slušao u Beogradu, a oni su joj davali značenje austrofila. Tako me je bio upozorio Vučetić, kad smo se susreli s urednikom i vlasnikom jednih novina, koji mi je izrekao svoje čuđenje, što prelazim u Beograd, mjesto da oni svi prelaze u Austriju. Čudno je bilo kod ovih ljudi, što su sebe, Srbijance, držali ne samo za prve i najbolje u »srpstvu«, nego i za jedine koji su pozvani, da tim srpstvom vladaju i upravljaju. Tako je moj Ivo Pavlović rekao za one Bosance:

— Oni svi putuju i živu za srpske pare — a kad sam ja pokušao, da to opovrgnem, viknuo je:

— Ne znate vi to. Ne bi tamo bilo nijednog Srbina, da nema naših para; mi srpstvo stvaramo i mačem i našom parom.

S ALEKSANDROM MEĐU SRPSKIM SELJACIMA

Početkom 1909. sam opet naišao u Beograd na par dana, radi neke izložbe, koju je zamišljala »mlađa grupa«. Tom zgodom je došao neki profesor Dačić, da me poziva prijestolonasljednik Aleksandar, da pođem s njima u Topolu, kao njegov gost. Tu sam se vozio s Prijestolonasljednikom i s mladim knezom Pavlom u dvorskim kolima vlaka, koji je vozio do Mladenovca.

Aleksandar je bio vrlo ljubazan, ali je malo govorio i činilo mi se, da nešto razmišlja i da vodi računa o pratnji. Mladi knez Pavle je više razgovarao, nu većinom u pola glasa. Tijekom putovanja sam saznao, da se zapravo drži neki agitacioni zbor Narodne obrane, gdje je zapravo i Prijestolonasljednik gost ili atrakciona točka. Iz Mladenovca je trebalo kolima do sela, gdje je imao biti održan zbor. Druma zapravo nije bilo, nego seoski put, koji je bio preko polja, isto tako mek i blatan kao i oranice.

Pred samim Mladenovcem je Prijestolonasljednika i sazivače zbora dočekalo šezdesetak seljaka na lijepim konjima, koji su krenuli ispred kola. Neko vrijeme su kola išla, dok nije popustila poledica, a onda su počela propadati u blato sve glavcima. Seljaci, kako su trčali pred nama s barjacima, nisu se više ni obazirali, nego su kao za okladu otkasali na mjesto zborišta. Uzalud su se kočijaši trudili i šibali konje, kola nisu mogla ni makac. Bila su troja kola. U prvima Aleksandar i Pavle s gostom, u drugima general s tajnikom Narodne obrane, a u trećima seoski knez i prota. Nastala je mala zabuna. Jedni su dovikivali i davali znak seljacima, da se vrate, a drugi su nagovarali kočijaše, da ispregnu konje pa da se jaši. U tili čas je Aleksandar prvi iskočio iz kola i zagazio kroz blato, a onda mi svi za njim. Bit će da je bilo kilometar takvog puta, a onda smo se prihvatili male uzvisine, gdje je bilo manje blata.

Zbor je održan na maloj uzvisini kraj pučke škole. Zatekli smo svega oko stotinjak seljaka, pa se zato nije odmah otpočelo zborovati, nego su oni koji su došli na konjima ususret pohitali, da požure dolazak i ostalih, koji su obećali doći, ili ih se je vidjelo, kako u malim skupinicama kreću sporo prema zborištu. Čekalo se dobra pola sata, dok se iskupilo drugih stotinjak seljaka učesnika, ne brojeći agitatore na konjima. Za sazivače zbora i njihova Visočanstva bio je podignut mali podijum od dasaka na otvorenom polju i bez krova. Na taj podijum su metnuli i tri četiri stolice iz škole. Kako je sad počeo puhati hladan vjetar (košava) i nanositi snijeg, mi smo se još prije nego je zbor počeo prilično smrzli. Zbor je otvorio seoski knez, pozdravivši njihova Visočanstva, a onda je zamolio predsjednika i tajnika

Narodne obrane, da objasne narodu zašto su sazvali zbor. Tajnik je s par fraza objasnio zašto se zbor drži baš tu, u tom selu, odakle je potekao slavni Vožd; rastumačio onima, koji to još nisu čuli, što je Narodna obrana i što joj je cilj. Onda je uzeo riječ general Boža Janković. On je narodu rekao prilično jasno i jezgrovito, da predstoje teški dani, da će trebati žrtava i u dobrima i u krvi.

— Zasad treba žrtava za naoružanje, da ne budemo goloruki i nespremni, jer svaki čas može da navali Švabo. On je juče anektirao Bosnu, a sutra može navaliti na Srbiju, koja mu je na putu za Solun.

Njemu se je činilo, da ovaj govor nije još tako jasan, da bi mogao svakoga zabrinuti i raspaliti, pa je onda počeo:

— Švabo neće prodrijeti u našu zemlju niti što te mrzi niti što te voli, nego da uzme što njemu treba; da ti otme tvoga vola, tvoju kravu, tvoga konja, otjera tvoju krmad i odnese tvoje žito iz hambara, pa i tvoje ćebe i gunj. Sve to njemu treba. Zato treba da se svaki oporezuje, i da dade ponešto od te imovine, da se napravi sve potrebno za obranu, da vam Švaba ne odnese sve.

Neki su seljaci vikali: »Tako je!«, a drugi su opet nešto gunđali. Ti govori su potrajali dobra dva sata, a meni i knezu Pavlu su zubi cvokotali, te smo se stiskali jedan k drugomu, dok je Aleksandar sjedio ravno i mirno, iako je i sâm bio sav plav od zime.

Kad je general Janković završio govor, čuli su se povici: »Pa znali smo mi. Nisu došli ništa da nam dadu, nego da traže.« Neki su i šutjeli, dok se nije jedan ispred jedne skupine počeo derati dižući ruku:

— Dali smo i prije Slivnice, dat ćemo i sada, ali se pazite, teško vama, ako se ponovi.

— Pa nemoj tako, kume Đoko — doviknuo mu je nato jedan seljak iz druge skupine, prije blago, a poslije oštrije, dok nije počela gungula. U tome je času skočio Aleksandar s podija, poletio k onome seljaku, zagrlio ga i predložio, da svi zaigraju kolo, kad je zbor završio. Najednom se je uhvatilo kolo i svi su igrali, osim mene i Pavla.

Uveli su nas poslije na koji čas u jednu sobicu pučke škole, gdje je bila mala peć, da ogrijemo ruke. Tu je neki seljak izvadio vezeni pištolj i nudio ga Aleksandru, pričajući kako je to njegov, Aleksandrov djed poklonio njegovu ocu. Aleksandar ga je uzeo i zagledao: »Vrlo lijepa puška, kume, ali drži je ti u kući za svoju djecu, za uspomenu«. »Dakako«, govorili su drugi seljaci, a onaj je, malo zbunjen, stavljao pušku za pas:

— Ja sam mislio, da je dam tebi, budući da ti je od djeda, a drugom je ne bih dao za živu glavu.

U Mladenovcu, kad smo stigli, priredili su ručak, na kojem je bio vladika s mnogo popova. Bio je neki post, pa je bilo posno jelo: grah na ulju, te neka pečena riba, koja je jako sumnjivo mirisala, a umjesto kruha dali su nam prijesnu toplu pogaču, s kojom si mogao udarati kao s kamenom. Pogaču su stavili pred Aleksandra. On ju je razlomio, uzeo komad za se, a onda smo se svi redom služili. Knez Pavle ni ja se nismo grabili, ali nam je »gosn prota« gurnuo svakom po veći komad, govoreći kako je dobra. S najboljom voljom i naporom ja sam jedva progutao dva tri zalogaja, a knez Pavle stavljao je u usta, pa onda kradomice u džep od kaputa. Aleksandar je jeo sve propisno, na zadovoljstvo sviju, jer su oči najviše na njega padale. Vidjeli smo i ja i Pavle, da mu to teško ide, ali je on pritom pravio veselo lice i govorio, kako je ručak odličan. Ja sam u sebi mislio: »Ovaj je zbilja sposoban za prijestolonasljednika«.

To moje »gostovanje« kod Prijestolonasljednika mi je pravilo dojam, da je bilo po nečijoj želji i da inicijativa nije potekla od Aleksandra, jer, koliko je god bio ljubazan, nije mi se približavao, kao Pavle, niti se je zanimao ili što razumio od vještina, kako su oni govorili za umjetnost. Meni je bilo potpuno svejedno, jer u njemu nisam gledao ništa drugo nego jednu figuru, kao i oni Srbijanci, koje sam sretao. Tada sasvim mladi i nježni Pavle se je držao drugčije i išao je češće gledati neke moje stvari, koje su još od izložbe ostale u nekoj dvoranici muzeja, zajedno sa slikama mojih drugova, kao neki dobrovoljni početak neke galerije. Stvari nisu bile otkupljene nego posuđene.

MOJE IZLOŽBE U BEČU I U ZAGREBU

Prilikom moje izložbe u Bečkoj Secesiji godine 1909, povodom jednodušnog dobrog prijema umjetničke strane izložbe, bilo je kritike od strane ultraaustrijske štampe uperene protiv sadržaja i motiva. Oni su to uzeli za povod, da iznesu, odnosno da podgriju, kako je rješenje jugoslavenskog, specijalno srpsko-hrvatskog pitanja životni problem Austrije. Isticali su, kako se je ta svijest, taj nacionalizam, razmahao, specijalno u slozi i identificiranju Hrvata i Srba tako da traži brzo rješenje: ili stvaranje trijalizma, u kojem bi Hrvati i Srbi Monarhije bili treći čimbenik, i time Srbija prestala biti atrakciona točka, ili osvojiti Srbiju. Ti razlozi su potakli i prijestolonasljednika Franca Ferdinanda, da stavi svoj veto, da s te izložbe od ministarstva odabrane stvari ne mogu doći u njegov Belvedere, gdje se nalazila galerija. Ministar prosvjete je bio u neprilici, jer je on sam s ravnateljem galerije izabrao stvari za galeriju. Pozvao me je k sebi i pitao, ne bih li za ministarstvo za istu svotu mogao izraditi česmu ili što mu drago. Ja sam se čudio i bio pomalo povrijeđen, tražeći objašnjenje, zašto im sada ne odgovaraju stvari koje su sami izabrali, a ja ih nisam molio za otkup. On je rekao, da se njemu osobno sviđaju, a isto tako i ravnatelju galerije Doernhoeffer-u, ali da ima instanca iznad njih, — ne rekavši tko je to. Kad sam ga pitao, mogu li znati razlog, on je kazao:

— Ja sam njemački nacionalist i mogu vas kao Hrvata, ili Jugoslavena, razumjeti, ali drugi nisu tako uviđavni.

To je bio grof Karl Sturgkh, ministar predsjednik početkom prvog svjetskog rata. Ja nisam poslije toga htio ni čuti, da bih nešto drugo radio, motivirajući:

— Kad ne valjaju ove moje stvari, ne bi valjale ni druge.

— Nije o umjetničkoj vrijednosti riječ — govorio je on — naprotiv, ja bih htio, da imam nešto za ministarstvo iste vrijednosti, samo drugi motiv.

Kasnije je došao ravnatelj k meni da me skloni, da poslušam ministra koji mi najbolje želi. Razumio je moj ponos i pripovijedao je, kako je radi

ovoga pitanja i sam podnio ostavku, jer da on ne može biti na čelu umjetničke institucije gdje nema slobode, da mu bude kod nabavljanja umjetničkih stvari samo umjetnički kriterij mjerodavan. Na kraju mi je rekao, u povjerenju, da je ta viša instanca Franc Ferdinand. Umjetničko društvo se također ljutilo i smatralo, da je i njegov prestiž dirnut. Šaputalo se tko je sve uvrijeđen, ali se javno nije smjelo ništa reći. Izložba je dvaput produžavana, i posjetilaca je bilo uvijek, tako da je društvo ne samo pokrilo troškove, nego je imalo i dobitka, te je u svojoj nesebičnosti, prirođenoj Bečanima, samo ponudilo i platilo prijenos stvari u Zagreb, gdje je onda sve bilo izloženo.

U Zagrebu je izložba bila jako posjećena, malo diskutirana za i protiv, ali poslije prijema i kritike u Beču, koji je Zagrepčanima bio mjerodavan, nije bilo diskusije o umjetničkoj vrijednosti. Mali krug frankovaca je zamjerao i pokušavao bojkotirati, nu to je utoliko više privlačilo sve ostale. Iso Kršnjavi, predsjednik Hrvatskog društva umjetnosti, nekadašnji šef za prosvjetu i sve do tada najmjerodavniji za umjetničke stvari, također je agitirao za izložbu, usprkos tome što se sa mnom nije slagao u »estetskim pitanjima«, ni u »pravilima za umjetnost« pa i uza sve to, što se ni politički nismo slagali. On je tada od bivšeg madžarona postao Starčevićanac Frankova krila. Mjesto »Bog i Hrvati«, »Kralj i Hrvati«. On je sad Hrvatsko-srpsku koaliciju zvao »mladomadžaronima«, a meni je praštao, jer da je i on u mladosti prošao istu fazu u pitanju sloge i jedinstva sa Srbima, dok se nije uvjerio, da su oni samo Srbi, da hoće sve sebi, po onoj »Srbi svi i svuda«. Ja sam se, kao sva moja generacija, smijao tome, govoreći da su ta vremena prošla, da je nama svejedno, glavno je osloboditi se od Austrijanaca i Madžara. Hrvatska zemaljska vlada, kao i grad, su otkupili i od mene i od Mirka Račkog ponešto. Od njega, motive iz Danteove Komedije, rađene po uputama Kršnjavoga, a od mene neke starije stvari.

MEĐUNARODNA IZLOŽBA 1911. U RIMU

Godine 1911. imala je biti u Rimu Međunarodna umjetnička izložba. Ja sam bio pozvan od bečkog ministarstva, da sudjelujem s »najobilatijim brojem« stvari. Odbio sam s motivacijom da meni kao Hrvatu nema tamo mjesta. Nakon malo vremena pozvao me k sebi predstojnik za bogoštovlje i nastavu, Milan Amruš, i rekao da su na Vladi primili poziv od zajedničke madžarske vlade, da Hrvati učestvuju na Rimskoj izložbi, da će u »Ugarskom paviljonu« biti posebno hrvatsko odjeljenje, u kome se moći učestvovati svi Hrvati iz Trojednice, a da će oni iz Pešte urediti s Bečom, da se ne zamjera Hrvatima, koji su rodom iz Dalmacije, jer da i oni, Madžari, stoje na tome, da to pripada Kruni Sv. Stjepana.

Ja sam se na ovo smijao i rekao, da ja neću, a što će drugi da ne znam.

— Pa to je stanovište Hrvatsko-srpske koalicije — reče Amruš.

Kad sam rekao, da ja ne znam, ali da mi mlađi ne mislimo, da je to baš iskreno stanovište Koalicije, a kad bi i bilo, da mi osjećamo drukčije.

— Možete vi osjećati kako hoćete — to je vaša stvar, ali ovo je realnost i nužda. Ovi, koji su iz Banovine, dakako da će svi ići, ali bi bilo, naravno, bolje i ljepše, kad bi i vi, Dalmatinci, išli. Bukovac, Medović i vi, a dakako i drugi, ako ih ima. Vi ste, čuo sam, moj Slavonac, rodili ste se blizu mene.

— Meni je svejedno gdje sam se rodio, ali ja neću ni u austrijski ni u madžarski paviljon, a mislim da neće nitko od nas mlađih — rekao sam.

— Promislite vi svi... uostalom, mi ćemo o tom još razgovarati — rekao je Amruš — ali se pazite.

To je meni dalo povoda, da pišem u Beograd i da pitam, bi li Srbija pravila svoj paviljon i da bismo mi svi izlagali u tom paviljonu, ako hrvatska vlada ne bi htjela ili mogla praviti hrvatski paviljon. Odgovor je bio, da Srbija nije namjeravala praviti paviljon, da je to vrlo skromno i malo što oni u Beogradu imadu, pa, ako Hrvati budu imali svoj paviljon i budu htjeli, da ono par umjetnika može izložiti s Hrvatima, a ako ne, da će oni rado tražiti i nadaju se dobiti prostora, gdje bi podigli paviljon i izložili svi zajedno. Svi mlađi kolege su bili oduševljeni, a starima nismo ni govorili. Onda sam govorio sa Supilom o toj ideji. On je bio oduševljen sa zamisli, da Hrvatska podigne svoj posebni paviljon na izložbi u Rimu. On je sumnjao, da će to Madžari dozvoliti, »ali da je dobro pokrenuti ideju iz taktičkih razloga«. Supilo je obećao, da će otvoriti kampanju u »Riječkom Novom listu«, kao da ništa ne zna. Kod Hrvatske zemaljske vlade su bili mišljenja, da je to isključeno da bi Madžari dozvolili, da Hrvatska ima svoj paviljon, jer su na Međunarodnu izložbu pozvane samo države. Tako je i bilo.

Mi smo, međutim, tjerali svoje, i poslije moje i Račkoga izložbe, pripremili smo drugu, za koju smo nas desetak mlađih napravili tijekom nekoliko mjeseci jedan ciklus *ad hoc* iz narodnih pjesama, s namjerom da ga onda prenesemo u Rim. Zajedno smo radili u Umjetničkom paviljonu, zajedno se hranili, a za pokriće materijalnih troškova, za platno, boje i sadru, dali smo ja i Rački od zarade na našoj izložbi, a isto tako smo plaćali i hranu kolegama bez sredstava. Kuhale su nam i slale hranu Krizmanova majka i sestre, samo uz naplatu stvarnih troškova. Dakle, jedna mala komuna. Prije nego bi se Srbija dala u troškove za paviljon, trebalo je osigurati da ćemo moći iznijeti stvari. Stvari smo poslali u Beograd, da ih odande u zatvorenim vagonima otpreme u Rim. Centralni talijanski komitet je znao, o čemu se radi, ali je rekao da se to njih ne tiče i da će oni smatrati, da je sve srpsko što iz Beograda dođe. Talijani su Milovanoviću išli na ruku, a osobito predsjednik Con. San Martino i glavni tajnik Picca, umjetnički kritičar i tajnik venecijanskih Biennala, koji me je uvijek pozivao na izložbe, pa i ovaj put, u međunarodnom paviljonu, gdje su bili individualno pozvani poznatiji umjetnici, nudio mi je jednu dvoranu. Da li iz obzira prema Austriji i Madžarima, ili iz nevelike simpatije prema Hrvatima, nisu mogli dopustiti da se paviljon nazove Paviljonom Srba i Hrvata, nego samo Paviljon Kraljevine Srbije.

Najedanput sam bio pozvan na Zemaljsku vladu, gdje mi je Amruš saopćio, da su iz Pešte žurno tražili, preko Ministra za Hrvatsku, da Hrvati sudjeluju na izložbi s Madžarima, da pošalju svoje ljude koji će hrvatsko odjeljenje urediti, da će na Ugarskom paviljonu uz madžarsku biti i malo

manja hrvatska zastava. Na paviljonu će biti zajednički ugarski grb, a unutra, na hrvatskom odjeljenju, grb Trojednice.

— Mi nećemo izlagati u madžarskom paviljonu nego u srpskom — rekao sam.

Na to je stari planuo, pa je stao vikati:

— Nećemo mi vama dati stvari iznijeti preko granice.

— Kasno je, Presvijetli. Stvari su otišle i nisu vam više na dosegu.

— Hodite k vragu, neću više s vama imati posla.

Moram reći, da u glasu nije bilo mržnje, kao ni nekog dubokog uvjerenja da smo na krivom putu, nego više činovničkog straha i štreberstva.

U javnosti se to saznalo i bilo je diskusija za i protiv. Oštrih je napada bilo od male skupine frankovaca, a naprednjaci, s Ivanom Lorkovićem, otvoreno su nas branili. Milinovci su napadali Koaliciju, koju su nazivali mladomadžaronima, a koalicionaši su se držali mudro, migajući nam ispod oka, a da se ne identificiraju. Međutim, tako zvana »elita« iz Narodne kavane je bježala od nas i glasno izražavala svoje negodovanje. Tako se sjećam, kad sam jedno jutro došao popiti kavu, nekoliko njih se diglo od susjednih stolova u znak bojkota. To je primijetio stari Vladimir Mažuranić, koji je sjedio uz prozor, pa mi je onda isto tako napadno ponudio, da dođem k njegovu stolu, a prvo je bilo, što mi je rekao:

— Hvala vam! Vi imate pravo. — Izlagao je, kako on i u stvarima vidi toga duha, i zato je često išao na izložbu, iako se stil ne slaže s njegovim klasičnim estetskim shvaćanjem.

Takve sam izjave čuo od starijih, meni do tada nepoznatih ljudi, koji bi me na ulici zaustavili, da mi to isto kažu, kao Franjo Marković, Tomo Maretić i drugi.

Milovanović je posalo nekoga k meni i tražio, da učinim osnovu, po kojoj će se izraditi paviljon. Ja sam to uradio s arhitektom Perom Bajalovićem, koji je vodio i nadzirao gradnju paviljona. Počelo je kasno, ali smo na vrijeme stigli. I graditelji i talijanski komitet su nam išli na ruku, koliko su god mogli, i dali su nam gotovo najljepše mjesto, baš nasuprot Madžarima, samo još na uzvisini. Kako smo čuli, Madžari su se jako ljutili, pa su čak oni i Austrijanci poduzimali diplomatske korake, ali su Talijani ostali neutralni. I naš paviljon i sadržaj je bio pravi uspjeh i dobio je prvu nagradu za skulpturu. Svi su otvoreno priznavali i pisali, da smo glavna atrakcija izložbe. Madžare i Austrijance je to vrijeđalo, pa su stali isticati da su većina, ako ne svi, izlagači njihovi državljani, što je bila loša taktika, jer su time nehotice iznosili jugoslavensko pitanje. Došli smo u dodir sa svim predstavnicima država koje su učestvovale, izuzev, dakako, Austrijanaca i Madžara, i sklopili sa svima, počev od Talijana pa dalje, dragocjena prijateljstva. Mjesec dana prije otvorenja izložbe bio je kralj Petar u posjetima kod talijanskog Kralja, a pratio ga je Milovanović, kao ministar vanjskih poslova. Kralj Petar je u Kvirinalu primio cijelu malu koloniju Srba i Hrvata, koji su bili u Rimu i dugo se s nama zadržao. Tom prilikom sam prije odlaska bio predstavljen i talijanskom Kralju. Kasnije sam pri otvorenju naše izložbe morao voditi talijanske suverene

kroz izložbu. Talijanski onda nisam znao, nego smo govorili francuski. Kralj je bio neobično ljubazan i uopće jednostavan i ugodan čovjek. Progovorio je nekoliko riječi sa mnom na našem jeziku, pa mi je onda dvaput rekao:

— Govorite s Kraljicom na svojem jeziku, ona je vaša.

Kraljica je, međutim, odgovarala francuski, a kasnije mi je prije odlaska rekla ispod glasa:

— Ja sam pomalo zaboravila naški. Bila sam u Rusiji i, onda, ja ne govorim književno srpski, nego onako po naški, »kako govoru u Crnu Goru«. A onda, ne bih ćela, da bude krivo ovijem ovdema, jer i s ministrima govorim po francuski.

S Milovanovićem sam tada duže razgovarao. On je bio posve drukčiji nego sam bio navikao na Srbijance. Vidjelo se da je dugo boravio vani, i po manirama i po držanju, a i po gledanju na svijet. Volio je starine, i svi su ga rimski prodavači starina poznavali. Vidio sam, da je s talijanskim Kraljem bio dobar, jer mi ga je Kralj svaki put spominjao, kad sam ga kasnije sretao, hvalio ga, i čak govorio:

— Moj prijatelj Milovanović.

Iza Milovanovića srpski poslanik u Rimu je Ristić, a onda Vuić, jedan neobično čestit i kulturan čovjek, samo su bili on i njegova gospođa neurastenični i nervozni. Izgleda, da su se neobično voljeli, ali su bili bez djece, te su jednoga dana zajednički počinili samoubojstvo. Vidjeli smo se tu i tamo, i ostao mi je u lijepoj uspomeni, jer je na narodna pitanja gledao pošteno, ispravno i kulturno, kad bi idealizirali o budućoj zajednici. On je pristajao uz koncepciju Rački-Strossmayer.

MILOVANOVIĆEVI PLANOVI ZA NOVU SKUPŠTINU

Potkraj 1911. pozvao me iz Rima u Beograd tada predsjednik Srpske vlade (ujedno i ministar vanjskih poslova) Milovan Milovanović, nekad srpski poslanik u Rimu, jer da mi želi povjeriti planove za novu Skupštinu. Ja sam odgovorio, da nisam arhitekt, ali on je i nadalje insistirao, da ni stari skulptori nisu bili arhitekti, pa su napravili dobre zgrade. Izmijenili smo mnogo pisama, i uvijek je spominjao s oduševljenjem uspjeh rimske izložbe, pretjerujući joj značenje u nacionalnom pogledu, te bi citirao neke stihove iz narodnih pjesama.

Naše pleme izginuti neće
Naši dvori pusti ostat neće . . .

Napokon sam otišao u Beograd. I on mi je odmah, čim me je došao potražiti u hotelu, donio pod rukom planove Skupštine, koje je, navodno, izradio neki beogradski profesor, dodajući da je to u stvari izradio netko u Pešti, da mu se to ne sviđa itd. i da bi on želio nešto naše, nešto narodno. Ako ne drugo, a ono da izradim fasadu, jer da su temelji započeti. To da je kralj Petar forsirao da se počne, pa ako je moguće, da se temelji zadrže, da ne bude vike radi troška. Ja sam ga uspio uvjeriti, da oni treba

da ostanu pri tome, jer su temelji osnovna stvar i cijeli karakter zgrade mora biti prema temeljima. Na kraju je shvatio, da ja neću da budem tuđem djetetu otac, pa je tužno savio planove. Sad me stao moliti, bi li mu učinio bistu. Ja sam rekao, da ću to učiniti vrlo rado, i sutradan smo počeli u njegovoj kući. Drugi mi dan reče:

— Znate, gospodin je Pašić čuo, da radite moju bistu, pa pita, biste li izradili i njegovu.

— Bih, vrlo rado — rekao sam.

Uredili smo tako, da na jednoj radim prije podne dva sata, a na drugoj poslije podne dva sata. S Pašićem mi je išlo mnogo lakše i brže zato što je imao karakterističniju glavu i što je mirnije sjedio i šutio, dok je Milovanović bio življi, pa bi uvijek ili nešto pričao iz svojih rimskih doživljaja, ili koju šaljivu anegdotu.

M. Milovanović je poznavao staru dubrovačku književnost, te Kačića, Mažuranića, Preradovića, Martića itd., a ponešto i novije književnosti kod Hrvata, što je inače bila rijetkost kod Srbijanaca.

Volio je po koji put recitirati i po koju narodnu pjesmu u desetercu, ali ne od poznatih narodnih pjesama, nego od onakvih, koje se ne bi moglo tiskati, radi suviše pornografskog sadržaja: kako je ljuba sa slugom prevarila Marka, i slično. U takvim je stvarima, vidjelo se, prosto uživao, baš onako, kao i u jelu. Zadržao me svaki put na ručku i jeo je s neobičnim apetitom i uživao. Glavu je imao romansku, te, iako ne toliko crte lica, koliko forma lubanje, izražaj i gojnost su podsjećali na rimske glave iz doba, kad su mnogo polagali na jelo i žene. Čini se da je i Milovanović jedno i drugo volio, i da je u tomu nalazio smisao svoga života. Na moje iznenađenje, svaki put kad sam dolazio na posao, sretao sam Pašića i bugarskog poslanika, da izlaze od Milovanovića. Gospođa Milovanović nije bila tada u Beogradu, nego negdje u Rumunjskoj, odakle je bila rodom. Bio je sam ukući, sa slugom i kuharicom, koja također kanda da nije bila naša. Kad je nekako bista bila gotova, a ja toga dana bio pozvan k Pašiću na ručak, htio je Milovanović da svakako k njemu dođem na večeru. Ja sam prihvatio. Večera je bila obilata, s dosta pikantnih stvari, i kad se Milovanović slatko najeo i žalio se na me, što ga ne slijedim, počeo mi je vrlo veselo i ozbiljno:

— Ja sam danas pun sreće, a čovjek, kad je sretan, želi da svoju sreću s nekim dijeli, pa ne znam s kime bih je radije podijelio nego s vama i ko bi bio dostojniji, da je s njim dijelim.

Najedanput je prekinuo pa me stao pitati, da li sam primijetio neko zadovoljstvo na njemu. Kad sam rekao da jesam, onda je odmah stavio pitanje:

— A jeste li šta na Pašiću primijetili?

— Nisam.

— A je li vam što rekao?

— Nije, nego je nešto natucao, da se radi koristan narodni posao, koji, ako uspije, bit će i za vas veliko veselje.

Sad je počeo pričati, kako su potpisali ugovor s Grcima i Bugarima, da zajednički udare na Turke. Pregovori s Bugarskom su išli teško, jer su oni spremniji i jači, i brojno, i vojnički, i diplomatski, pa su htjeli lavlji

dio. Hvala budi Gospodu Bogu, ipak smo se sporazumjeli i potpisali. Priznali su nam Skoplje i Kumanovo, rekao je Milovanović, i onda mi je pokazao, kako će granice teći.

Ja sam primijetio:

— Pa zar i Prilep Bugarima?

— Jeste, sve od Kumanova dalje, ali ćemo mi dobiti preko Albanije izlaz na more, San Giovanni i Drač, a Crnogorci Skadar i Metohiju, a to je opet mi.

Zatim mi je tumačio kako možemo biti zadovoljni, kako ima u Makedoniji dosta Turaka i Arnauta, a slavenski živalj da je zapravo makedosko-slavenski, ali kako su propagandom Bugari predobili za se većinu, koja seže do Skoplja.

— Mi ćemo za koji mjesec krenuti na Tursku, pa da se s njom svrši i da dobijemo izlaz na more, da se malo osamostalimo i pripravimo, a naša je budućnost tamo, kad se svi Srbi i Hrvati ujedine.

Ja sam se čudio na povjerenju, ali sam tajnu čuvao. Vidio sam, da Milovanović nije cijenio Pašića onoliko koliki mu se glas već tada pronosio. Vidio je, da ja Pašića cijenim, pa je insistirao da mu kažem, jesam li mu unutarnju fizionomiju pročitao i imam li jasnu predodžbu o veličini čovjeka. Kad sam rekao, da ga malo i od kratka poznam, onda je on prasnuo u smijeh:

— Ta mi, njegovi stranački drugovi, koji ga poznajemo po preko dvadeset godina, još ga nismo pročitali, oca mu šopskog, ima li još šta u njemu osim »ćutanja« i brade.

SUSRET S »CRNOM RUKOM«

U nekoj gostionici iza večere, kamo sam pošao s Vučetićem, koji mi je pravio forme od bista u gipsu, jer nije bilo nikakva ljevača u Beogradu, približili su nam se neki mlađi časnici, a jedan je krupniji sjeo k našem stolu. Bio je to Dragutin Dimitrijević-Apis. Govorio mi je, kao da se mi poznajemo, a ja zapravo nisam mogao neke dijelove razgovora pratiti. Govorio je polako i sigurno, ali u držanju nije bilo ništa fanatična, kao kod Milana Pribićevića, koji se htio sutradan sa mnom na samu sastati.

— Čim završimo na jednoj strani, trebat će početi na drugoj, nu zasad se vi tamo strpite — govorio je Dimitrijević ispod glasa.

— Uostalom, i Austrijanci to znadu, pa nam neće dati mira, a mi ih moramo iznutra minirati.

Ja sam nešto o njemu prije bio čuo, a idući kući, Vučetić mi je usput pričao, tko je taj Apis, kako je on duša i glava neke »Crne ruke«, koja je makla Obrenovića, dovela Karađorđeviće, i vodi podzemnu nacionalnu akciju. Uostalom, ti ljudi nisu krili da su izravno učestvovali u ubojstvu Aleksandra i Drage, nego su se time još hvalili na neukusan način. Ta njihova strana mi je bila antipatična i uvijek sam imao osjećaj, kao da su još negdje ostale po njima mrlje krvi. Kad sam se, pred polazak iz Beograda, došao oprostiti od Milovanovića u ministarstvu, našao sam ga dosta uzrujana. Ja sam mislio, da je prezaposlen nekim važnim poslom,

pa sam htio što prije otići. On me je, naprotiv, zadržavao pa mi se je onda počeo tužiti, kako on, mada je Srbijanac, ne može više da ih razumije, ni da pravo radi s njima, i da je bio sretan, dok je bio vani.

— Ovdje hoće čaršija da upravlja državom, i neke tajne organizacije da vode državnu politiku, a ja ne mogu, kao Pašić, da sam s njima mile lale, ni da se sa svakim dripcem objašnjavam i povjeravam mu što se radi. Evo, jutros mi je ovdje bio Ljuba Jovanović, možda ga znate, pa me stao ispitivati, što se to sprema s Bugarima i Grcima. Kad sam temperamentno odgovorio i uvjeravao ga, da se sve radi na zbliženju i da imamo najbolje nade, on je onda prešao na naoružanje i počeo govoriti, kako treba to i to i tolike i tolike sume. Ja sam rekao, da je to stvar ministra vojske, Vlade i Narodne skupštine, a on je onda iz džepa izvadio bombu i metnuo je preda se na stol, pa počeo: »Ja sam došao od strane organizacije da vam kažem, da morate raditi to što se zahtijeva u ime narodnih interesa, ili ćemo mi s vama i sa svakim, tko se bude protivio, svršavati s ovim.« Ja sam ga onda, razumije se, otpravio i rekao, da, dok sam ja ovdje, da ću ja voditi vanjsku politiku, a Vlada opću, a kad ne budemo imali povjerenje Skupštine, neka preuzme vlast oni iz tih tajnih organizacija, otvoreno, a ne ovako iz nekih mračnih ćumeza, uz grickanje ćevapčića. Otišao je, prijeteći. Ja sam u zadnju optimist, a ovo sam vam pričao samo, da vidite, kakvi smo i kako je teško raditi. A od onog s bradom ne možeš ništa razumjeti. Đavo bi ga znao, što misli »Ovaj, onaj, oni su dobronamjerni« — kaže on na sve.

DISKUSIJA O VIDOVDANSKOM HRAMU

Gospodin Pašić je bio neobično ljubazan i srdačan sa mnom. Pozivao me i razgovarao onako po njegovu. O politici samo onako generalno: slavenska solidarnost i sloga Srba i Hrvata; zbliženje s Bugarima, nada u Rusiju. O narodnim pjesmama smo govorili malo. On ih je malo poznavao, nije pamtio nijednu. To je opravdavao time, što u njegovu kraju nema narodnih pjesama, »osim ono malo, što se u školi nauči«. Književnost je također slabo poznavao, pa čak i srpsku, tek uglavnom i sumarno.

— Cijenio sam, ali nisam za to imao dara, i onda, ja sam se bio bacio na praktično, na tehniku, a poslije sam otišao u politiku.

Za skulpturu je govorio, da mu je nekako bliža nego slikarstvo, »valjda zato, što je realna« — rekao bi. Zanimalo ga je, hoću li izraditi opću plastičnu osnovu Kosovskog hrama (model), i kad sam rekao da nešto radim na tome, jako se veselio, pitao za dimenzije te građevine, kao i to, šta bi stajala. Dimenzije sam mu otprilike znao reći, ali, što bi stajala, nisam, dakako, znao. Pripovijedao sam mu, kako ja zamišljam, da bi se ta građevina izgrađivala polako i tijekom nekoliko generacija, na način kolektivnog umjetničkog rada prema jednom planu, kao što su se u staro vrijeme izgrađivale katedrale. Država, ili narod, bi davali materijalna sredstva, a umjetnici bi radili uz nagradu, od koje bi tek mogli pristojno živjeti, kao i drugi građani, a te nagrade bi bile gotovo svima iste, uz male nijanse prema godinama rada. To bi bila neka vrsta radionica-škola, umjesto umjetničke škole u običnom smislu riječi. Umjetnik, ili umjetnici, koji

bi izvršavali glavne radove, bili bi ujedno i nastavnici, a mlađi naraštaj bi bili mladi pomagači, kao đaci-šegrti, kojima bi se pružila prilika, da uče i dalo bi im se stan i hrana, dok uče i dok ne budu sposobni, da i kreativno surađuju.

— To je neka vrsta umjetničkog komunizma — govorio je Pašić.

Za izradu modela nije mi nudio novac, jer je znao da nisam ništa htio uzeti ni za put ni za izdržavanje, a ni išta drugo za vrijeme gradnje paviljona i namještanja stvari u Rimu. Sa mnom nije nikada ni pokušao da mi predloži kakve pare, ili kakvu nagradu ma u kom obliku, pa ja nisam nikad vjerovao kad su pričali, da on novcem korumpira i predobiva za se ljude; kad bih to čuo, mislio sam: »Nagovorio mačku, da jede džigericu«.

MEDALJA ZA OSLOBOĐENJE KOSOVA

Odmah iza pobjede nad Turskom zatražio je od mene, u ime Vlade, ministar prosvjete Ljuba Jovanović Patak, da izradim medalju koju će dati svima vojnicima koji su učestvovali na oslobođenju Kosova. Za časnike će biti lijevana u srebru, za one, koji su se najviše odlikovali, u zlatu, a za obične vojnike u bakru. Sadržaj, pa čak i natpis, prepušta meni. Ja sam izradio i poslao, odbijajući svaku nagradu. Ministar mi je zahvalio, a javio da se medalja svidjela. Nakon nekog vremena mi je pisao, kako neki nalaze, da će biti prostim vojnicima nepristupačna, pa je on odlučio da je izlije u oko tisuću primjeraka u srebru i par stotina u zlatu, kao spomenicu na ovaj događaj, te da bi to dali samo nekim borcima te stranim misijama, te da sad zato traži moj pristanak. Ja sam odgovorio, neka radi, kako mu se čini najbolje.

Nisu, međutim, mogli naći rješenje, pa me je jednoga dana Ljuba Jovanović poveo k predsjedniku Vlade. Bio je tada Andra Nikolić. Čim smo sjeli, upitao je Ljubu, što je s medaljom, kako to da još nije gotova.

— Ma, muku mučim i volio bih, da me ne pitaš pred ovim čovjekom.

— A zašto? Zar se njemu nismo zahvalili i odlučili da se lijeva?

— Ma jesmo, ali onaj zadro radi golotinje, česa li.

— Ko?

— Ko? Onaj! Ko ima da zadre, kad je Vlada donijela odluku?

— Ma Kralj, brate. Zvao me i ljutio se. Ni u čemu me — reče — ne zarezujete i rješavate sami, pa bar mi ostavite da ja rješavam za dekoracije mojih vojnika. E, bar mi to pustite, oca mu, kaže.

— Ma šta se čika Pera u to razumije, o...

— Znam, al šta ja mogu, kad pravi pitanje. Pokušavao sam da ga sklonem, tumačeći kako je ondje simbolizirana vjekovna težnja palih, od onda pa do danas, od generacije u generaciju, i da oni mladići što kleče, predstavljaju duhovnu stranu ove generacije, koja je pala na koljena pred uspomenom na pretke, kojima se odužila.

— Neću ja nikakve simbolike, nego ja hoću da bude na medalji francuski top. Francuski top je dobio ovaj rat.

— Gle, gle, matorog, on zna čak ko je dobio rat. Ali šta je on na kraju kriv, da su se krupne stvari desile za njegovo vrijeme — smijao se Nikolić.

VIDOVDANSKI HRAM

Pašić je odmah po završetku rata urgirao, da u Beograd pošaljem drveni model Kosovskog hrama, jer da on hoće poduzeti akciju, da se otpočne s ostvarivanjem. Poslao sam, i model je bio izložen u dvorani jedne gimnazije. Budući da je model bio sastavljen od više komada, morao sam i sâm poći, da ga sastavim. Pašić je htio, da model najprije vidi Vlada i Kralj, pa poslije članovi Skupštine, a iza toga da bude eventualno izložen i za javnost. Agitaciju je počeo on sâm. Najprije je dovodio pojedine važnije članove Vlade, pa poslije sve. A isto je tako radio s članovima Skupštine. Vodao ih je i tumačio im. Njemu se očito sviđala ideja i tumačio ju je prema prilikama, kako to komu treba. Članove Skupštine je najviše zanimalo, što bi to koštalo, a članove Vlade, gdje bi se Hram podigao. Nikako im se nije sviđala ideja, da se troše pare, pa da bude negdje zabačeno u Staroj Srbiji.

— To bi trebalo da bude ovdje, u Beogradu, pa da ovdje svijet ide na ćabu — govorili su oni.

Pašić je mislio, ili u gradu na Kalemegdanu, ili u okolici Beograda, »pa makar čak na Avali«. Ljuba Jovanović, koga su smatrali za te vještačke stvari najmjerodavnijim, stvar je prihvaćao, ali je bio skeptičan, da će se to narodu svidjeti, budući da je »suviše apstraktno«. Pašić je tvrdio, da je to sve »simbolična koncepcija«, kao što su, na kraju, bile i grčke stvari iz mitosa.

— Ta, ja sam se klasično naobrazio — govorio je Ljuba — ali naš narod ima predodžbu o građevini u formi crkve, a o junacima s dolamama, kalpacima i ćordama. On ne može da zamisli Marka bez dolame i bez buzdovana, a Karađorđa bez šumadijske šubare i pištolja. Može to ne biti umjetničko, što se on naviko gledati po kalendarima i pjesmaricama, ali on tako gleda.

Pomalo je i Ljuba gledao tako, samo on nije htio reći. Hram sebi nije mogao predstaviti nego kao pravoslavnu crkvu, »s jednim malim odjeljenjem za one, koji su katoličke vjere«.

Meni je bilo jasno, da se ne razumijemo i da iz svega toga ne može biti ništa, ali sam puštao za volju Pašiću. Izbjegavao sam, koliko sam mogao, da budem prisutan kod tih posjeta.

Pašić je svom silom nastojao, da se napravi početak, te pravio neki nacrt za prijedlog Skupštini, da se tijekom više godina unese redovita svota u proračun za zidanje Hrama. Budući da je bio od drugih obaviješten, da ja ne bih nikako htio da se ma u kojoj formi unese neka pomoć ili nagrada meni, dok radim pripremne radove, ponudili su mi nekakvo »narodno priznanje«, koje da je bilo vakantno, nu ja sam to odbio. To im nije išlo u glavu, pa su neki komentirali da ja aspiriram na nešto više. Stanovita je štampa počela pisati pretjerane panegirike, a druga napadaje, da se tu nešto »šuška«, skriva od javnosti i hoće prodati mačka u vreći, mimo javnost, mimo stručnjaka, itd. Meni je bilo neugodno jedno i drugo, te sam izjavio, da je to samo moj idealni projekat, koga sam radio za svoj račun i o svom trošku, pa prema tomu nikoga ne obvezuje ni na šta. »Stručnjaci« su, međutim, prodrli u dvoranu preko direktora, koji je imao ključ, i prema zadanim dimenzijama pravili proračune, prema kojima bi građevina dosegla do stotinu milijuna. »Milijuni«, »izdaci«, »zarade«, sve je to pravilo loše raspoloženje u javnosti, koja je inače bila dobro raspoložena prema meni. Ja sam već tada molio Boga, da Pašiću ne pođe za rukom da stvar progura, jer sam vidio, da u takvoj sredini ne bih mogao niti živjeti niti raditi, pa da me pozlate. Uostalom, nisam to nikad ni mislio, nego, ako bi se bilo radilo, da tamo negdje na mjestu gradnje živim, ne dolazeći u vezu ni s kim, nego s onima koji bi bili sa mnom zaposleni. Vidio sam, da sa svim tim svijetom nemam ništa zajedničkog, osim nacionalnog ideala. Nisam taj čas želio drugo, nego da što prije otputujem. Pašić je htio da ostanem, dok Kralj vidi osnovu, koji, kao *»demokratski vladalac« želi vidjeti prije onih od Vlade i Skupštine.*

Kralj Petar je, međutim, jednog dana otišao sam sa svojim ađutantom tamo, gdje se nalazio model, i gledao stvar. Koje je njegovo mišljenje bilo, nije se čulo, osim od ravnatelja gimnazije Zueler-a, koji je dvoranu otvorio i stajao iz posjetioca, da je Kralj rekao:

— Razumije se, opet sve golo! I po čemu bi ovo bilo srpsko?

A na odlasku da je direktora upitao:

— Jeste li čuli, što bi ovo koštalo? Kad je ovaj rekao, da je čuo oko sedamdeset milijuna, da je Kralj odmahnuo rukom i rekao:

— Oca... Volim ja nabaviti francuske topove.

POZNANSTVO S POSLANIKOM RIZOVOM U RIMU 1912.

Uoči Prvog balkanskog rata došao je za bugarskog poslanika u Rimu Dimitrije Rizov. On nije bio nikakav obožavatelj cara Ferdinanda, ali se govorilo, da su mislili, da je za Rim zgodan, ne samo zato što su ga držali za jačeg čovjeka, nego i zato što mu je žena bila Crnogorka i u nekom srodstvu s talijanskom Kraljicom. Uz to žena mu je bila neobično lijepa i poznavala je jezike, kao pitomica nekog ruskog instituta. U Rimu sam se s Rizovom upoznao. Dolazio je k meni u atelier i tu i tamo me pozivao u kuću. Govorio je uvijek hrvatski, čak i u kući sa ženom i djecom, pa sam vidio, da drugim Bugarima to nije bilo pravo, kad su bili prisutni. Taj »hrvatski« je bio s vrlo izrazitim makedonskim naglaskom. Možda mu je takav bio i »bugarski«, što ja nisam mogao prosuditi, a, uostalom, ja sam se sasvim dobro mogao sporazumjeti i s Bugarima, koji nisu znali nego samo bugarski, a isto su tako i oni mene dobro razumijevali, kad sam govorio hrvatski. Rizov je bio jugoslavenski orijentiran, iako sam razumio da je on tu nekakvu eventualnu jugoslavensku zajednicu zamišljao tako, da bi Bugarska u njoj bila nekako ono, što je Prusija u Njemačkoj. U medenim mjesecima uspješnog početka rata protiv Turaka govorio je kao uvjereni Jugoslaven. Meni je, kao Hrvatu, objašnjavao pravo stanje stvari u Makedoniji i govorio, kako je šteta, što se prva slavenska slobodna država nije stvorila u Makedoniji, koja bi u zajednicu jednako privlačila Bugare i Srbe, i bila kopča, a ne razdor, između Srba i Bugara. Pripovi-

jedao mi je, kako Makedonci, govoreći objektivnu istinu, nisu ni Bugari ni Srbi, nego makedonski Slaveni, koji govore svojim posebnim, makedonskim, jezikom ili narječjem. Okolnost, da je bugarski jezik bliži makedonskom, treba tumačiti time, što su se Bugari više držali staroslavenskog, a Srbi se više približili hrvatskom. Osim toga, da je tom današnjem stanju, da Makedonci pristaju više uz Bugare, razlog jača i uspješnija propaganda i širokogrudnije primanje Makedonaca u Bugarskoj. Tako je iznosio svoj osobni primjer, kao i mnogih drugih. »Naš je svijet — rekao je — bio samo »Makedonski Kristjanin«, poslije je postao, kad se razvila grčka propaganda, »Makedonski Kristjanin Slavjanin«. Nama je bilo svejedno, koja će nam kršćanska zemlja pomoći, da se oslobodimo od Turaka. Ja sam rodom iz Bitolja. U Bitolju je bilo nekoliko gimnazija: turska, grčka, srpska i bugarska. Nama je Slavenima bilo svejedno, u koju ćemo slavensku gimnaziju. Ja sam, na primjer, s mnogim svojim drugovima, koji su poslije postali Bugari, pohađao srpsku gimnaziju. Dobivali smo stipendiju, da bismo mogli u gradu živjeti i učiti. Istina je, da su nam profesori u gimnaziji govorili, da smo Srbi, kao i onima u bugarskoj gimnaziji, da su Bugari, ali smo mi u sebi mislili, a to su nam i kod kuće govorili: svejedno, neka oni pričaju, ali mi smo makedonski Slaveni kristjani. Desilo se je, da iza šestog razreda, poslije ferija, nismo dobili stipendiju. Pođemo ja i jedan drug u Beograd, da izvidimo i uredimo. Čekaj, čekaj, ali ne možeš ništa urediti. Jedan drug nam reče, da su Bugari ponudili, da će nam odmah dati stipendiju, ako pođemo u bugarsku gimnaziju. Mi onda stali vijećati, šta nam je raditi, i konačno smo zaključili, da primimo, opravdavajući: Kristjani i Slaveni Srbi, a Kristjani i Slaveni Bugari, nama je svejedno, tko će nam dati i tko će Makedoniju osloboditi od Turaka. Kad smo završili gimnaziju, pošli smo u Sofiju na višu školu, razumije se sa stipendijom. Mi govorimo Makedonski Slaveni, oni kažu Bugari, i tako se mi privikli. Eto, tako sam ja postao Bugarin. Baš kao Kosta Stojanović i toliki drugi Makedonci u Beogradu Srbi« — završio mi je Rizov, objašnjavajući, da je njih, Makedonce, sve više vukao u Bugarsku njihov realistički instinkt, da je više vjerojatnosti, da će im Bugari pomoći da se oslobode od Turaka nego Srbi.

— Mi Makedonci smo na glavnim položajima u Bugarskoj, i onda je prirodno, da bismo mi htjeli da cijela Makedonija dođe u Bugarsku. Hoćemo da imamo jaku državu, da izbijemo na tri mora, a poslije ćemo vidjeti — objašnjavao mi je dalje Rizov.

Bugarska vojna misija, pa propaganda na Poslanstvu bila je tada jaka tako, da je izgledalo, da je Bugarska uglavnom ona sila, koja je tukla Tursku. Priznavali su, doduše, da su im Srbi pomogli, ali su na Grke bili kivni radi Soluna i prijetili su se, da će ih izbaciti. Srba je bilo malo na Srpskom poslanstvu u Rimu, držali su se skromno, i Bugarima su priznavali prvenstvo. Kad je nastala kriza radi Skadra i Drača, gdje su Austrijanci i Trojni savez tražili, da se Srbi moraju povući iz albanskih predjela, pa uslijed slabog podupiranja Srbije od strane Bugarske u tom pitanju, štampa je počela tražiti neku rekompenzaciju u Makedoniji na račun ugovorenih granica, opravdavajući to time, što je Srbiji uskraćena Albanija, a Bugarska prisvojila i Jedrene, što nije bilo u ugovoru, i to srpskom pomoći, Bugari su postali bijesni. Jednog jutra sam navratio u Srpsko poslanstvo, da vidim novine. Uto je došao Rizov, vrlo bijesan. Otpravnik poslova bio je tada Ljuba Mihajlović, koji još nije bio sišao iz svoga stana u Poslanstvu, pa je Rizov zapovjednim tonom tražio, da odmah siđe. Dok je Mihajlović silazio, Rizov se meni tužio, zavirujući u srpske novine i bacajući ih od sebe na stol, a jedan srpski činovnik je sjedio za pisaćim stolom i šutio. Ja sam u međuvremenu stao tješiti Rizova, kako se sve može riješiti uz dobru volju i bratski duh. On je, međutim, tvrdio, da oni neće ništa da čuju o nekim granicama mimo ugovora, koga da je on osobno potpisao u ime bugarske vlade.

Čim je Mihajlović sišao, skočio je Rizov na nj:

— Znao sam, da ste vi Srbi megalomani, ali nisam znao, da ste i nelojalan narod.

Mihajlović se sustezao i mirio ga, da će se neki izlaz naći, dajući meni znak da mirim Rizova. Ja sam onda iznosio, kako su se uistinu okolnosti izmijenile silom prilika, što se Srbe opet baca od mora, da je zato, bez obzira na ovo, teško i srpskoj Vladi i Kralju pred javnosti i pred vojskom, nakon danih žrtava i pomoći pod Jedrenama izići bez ikakve rekompenzacije od strane svojih saveznika. Treba nešto pa ma to ne imalo nego samo neku nominalnu vrijednost, makar to bio Prilep. Na ovo se Rizov razbjesnio pa počeo:

— Vi mislite Prilep radi Marka. To su pjesme. Vama pjesme i Marko, a nama Prilep.

Kad je zatim Mihajlović počeo da nešto muca u svom tonu, Rizov ga je prekinuo:

— Mi nismo krivi, što ste vi tako ludi pa izazivate Germane, nećemo se mi, valjda, zbog vas svađati s Velikom Carevinom. Šutite i uzmite, kako je u ugovoru, a ako nećete, mi ćemo vas lupiti i uzeti do bugarske Morave, a drugo će Austrija.

Mihajlović je bio blijed, ali nije planuo, nego je samo rekao:

— Vi ste danas ljut i nervozan, gospodine ministre.

Ja se nisam mogao suzdržati, nego sam primijetio:

— Al u tom slučaju bi Austrija s nama na Solun.

— To vaši Hrvati, austrijski žandari, misle, ali valja vidjeti, šta misle pravi Germani — otkresao mi je Rizov, digao se i otišao. Tu sam prvi put vidio, kako megalomanija i divlji temperamenat dominiraju nad pameću Južnih Slavena. Konspiracija, prepadi, kame.

Kasnije sam pouzdano čuo, kako je onaj Ljuba Jovanović-Čupa sačekao Pašićeva kola, kad je ovaj pošao na postaju, da ide na rusku arbitražu, zaustavio ih revolverom i rekao:

— Poslan sam da te ubijem kao džukelu, ako se ne vratiš. Mi ne vjerujemo ni ruskom caru.

Pašića da je to spasilo, što je rekao:

— Pa, ovaj, ubijte me, tako ćete me bar riješiti muke.

Ljuba Jovanović, zvani Čupa, koga sam upoznao kad smo bili u Sofiji, poslije je k meni dolazio iz Bruxellesa u Pariz za vrijeme aneksione krize. On je bio tip »fanatičara idealiste«, nacionalist, socijalist, revolucionar i anarhist, sve pomiješano. U Sofiji se isticao kao neki vođa srpskih studenata, iako ne službeno, jer su mu bile poderane »čakšire« i zakrpani lakti. U Beogradu me poveg da vidim kadar i upoznao me s nekoliko mladih oficira. Vojnici su mi u tromom maršu napravili vanredan dojam. Bili su dobro obučeni i dobro hranjeni, a časnici su se prema njima odnosili drugarski, pa je već i to na me napravilo dobar dojam, kao kontrast onom austrijskom. Ne znam, zašto je on htio da vidim vojsku, ako ne zato, što se sjećao, da su nas onaj put u Sofiji Bugari vodili, da vidimo vojsku, odnosno Kneževu gardu, kojoj su se svi divili.

Taj Ljuba Jovanović Čupa, direktor lista »Piemont«, organa tajne organizacije »Ujedinjenje ili Smrt«, bio je u drugom balkanskom ratu teško ranjen, a za vrijeme prijenosa u bolnicu zaražen od kolere pa je umro u bolnici u Skoplju.

MOJ BORAVAK U BEOGRADU 1913.

Nakon završetka drugog balkanskog rata dobio sam pismo od Ljube Davidovića, tada predsjednika Beogradske općine, gdje mi javlja zaključak općinskog vijeća, da na uspomenu pobjede podigne jednu česmu na Terazijama kraj monumentalne palače Hotel Moskva, i da je vijeće donijelo jednoglasan zaključak, da se taj posao povjeri meni i njega ovlastilo, da sa mnom zaključi ugovor. Ja sam tada, iz Rima, odgovorio, da naprave natječaj među svim jugoslavenskim umjetnicima. Davidović mi je odgovorio, da on ne može postupati nego onako, kako je zaključeno, te me je molio, budući da je želio da se česma što prije podigne, da učinim osnovu i da mu je pošaljem. Osnovu sam izradio u svom selu, kamo sam pošao k svojima na ljetovanje, i poslao općini. Davidović mi je pisao, da im se projekt svidio i zamolio me, da dođem, da sklopimo ugovor i da se otpočne s poslom. Stigao sam potkraj ljeta u Beograd. Napravili smo ugovor i počeo sam raditi. Stan sam još nekako pronašao, ali radionice nije bilo, a ni prikladne prostorije uopće, koje bi imale dovoljno visine. Konačno su mi dali gimnastičku dvoranu u novoj pučkoj školi kod Saborne crkve uz samu staru zgradu Patrijaršije. S Davidovićem sam lako napravio ugovor i točno smo odijelili, što je moj posao i honorar, a što materijal, kamen i bronca te tehnički radovi. Zakulisnih intriga je bilo, ali Davidović, neobično dobar i ugodan čovjek, znao je sve urediti tako, da do mene te intrige ne dođu i da mi ne kvare volju za rad, pripravljajući me iz daleka:

— Neka vas ništa ne zbuni, ako što čujete, jer smo mi vrlo pogana sredina i ima mnogo nevaljalaca.

Nisam se brinuo niti sam imao prilike slušati intrige, jer nisam išao nikuda, nego dnevno iz stana u radionicu, iz radionice u stan. Iza večere bi mi došao koji prijatelj, kao Ivo Ćipiko, Marko Murat, Milan Ćurčin, Petar Bajalović te, tu i tamo, Jovan Skerlić. Obično sam bio uveče umoran te bismo se samo šalili, ili, poneki put, razgovarali o umjetnosti. Skerlić bi razgovarao o srpsko-hrvatskom problemu, a u to je vrijeme bio napisao, u »Srpskom književnom glasniku«, studiju o Starčeviću.

Za tih osam mjeseci, što sam tada bio u Beogradu, često sam se viđao s Pašićem, a najmanje dvaput mjesečno. To je bivalo nedjeljom. On bi me ili pozvao na ručak, pa bi me poslije ručka zadržao malo na razgovoru, ili bi rekao da dođem na čaj, gdje bismo bili uz kamin potpuno sami. To bi on zvao, da mu je kao odmor. Pripovijedao mi je, kako je šteta što je došlo s Bugarima do sukoba, kako misli da je tu najviše kriv Koburg, da su Bugari iz svega izvukli tanji kraj, ali dakako, da je sad Srbija više skrenula na se pažnju »pa i u izvjesnoj mjeri opasnost«, te da se mora biti oprezan i skroman. Govorio je na svoj način, kao u kraticama, te, kad bi neku misao tek natuknuo, onda bi pogledao u oči, da li ga se razumije. Govorio je o srpsko-hrvatskoj koaliciji, o nacionalističkoj omladini u našim krajevima itd. Za omladinu je pokazivao mnogo razumijevanja i ljubavi, samo da je pretjerana, kao svaka omladina, pa da je treba miriti i tješiti, da bude strpljiva. Konačno mi je rekao, da je obaviješten, da ja tako govorim tim vođama revolucionarne omladine, kad k meni dođu.

— Dobro im kažite, da ne pretjeruju i da Srbiji ne prave neprilike. Nama je sada potrebno više godina mira, da se oporavimo i uredimo ono što smo dobili, a poslije neka mlađa generacija svršava dalje.

Isticao je, kako nacionalni duh treba poticati, produbljivati slogu, ali izbjegavati nepromišljene čine, koji bi mogli biti izazov. Propitkivao se za političke ljude kod Hrvata, za koje je tek po imenu nešto čuo. Odobravao je držanje i način borbe Koalicije. Srpske je političare bolje poznavao i naglašavao, da Pribićevićevu štampu podupiru koliko mogu, da bi i Supilov »Novi list« podupirao, makar se ne slaže s Pribićevićem, ali Supilo neće.

Pričao mi je o svom posjetu Rusiji, te se hvalio da su ga lijepo primili, radovali su se uspjehu Srbije, ali su ga ozbiljno upozorili, da ničim ne izaziva Germane, pa čak, da to poruči i Srbima prijeko. Najviše je pričao o Velikom knezu Nikolaju, koji ga je dva puta primio, a i Njegovo Imperatorsko Veličanstvo je bilo vrlo prijazno. Glavnu stvar nije obavio, ali je ispitivao situaciju i raspoloženje, no rečeno mu je, da to sad nikako ne spominje Caru. Iz razgovora sam razumio, da je »glavna stvar« bila prošnja Careve kćeri za Prijestolonasljednika. O kralju Petru je opet govorio, kako je idealan kralj, »pravi demokrata«. O Prijestolonasljedniku je govorio s ljubavi, samo je bio zabrinut, hoće li ići u tom pogledu očevim stopama.

— Jedina opasnost bi bila, kad bi mu ovi naši uspjesi pošli, što se kaže, u glavu.

— Inače je hrabar i simpatičan, pa se je nadati, da će u njemu biti spojena hrabrost Karađorđevića i spretnost i vještina djeda Nikole.

Kako o kralju, tako je i o Prijestolonasljedniku govorio u najljepšoj formi s poštovanjem. Uopće sam vidio, da se sa svima vladao u formi i s taktom, pa čak i s nekim svojim mladim ministrima, koje je sam stvarao i postavljao. Nikada od njega nisam čuo ni jedan nepristojan izraz, kao što je često slučaj kod Srbijanaca. U tome Pašić nije bio »narodni čovjek«.

Iza drugog povratka iz Petrograda, Nikola Pašić me pozvao na čaj, te me je dugo zadržao u razgovoru. Ovaj put je Pašić bio razgovorljiviji nego inače i bio je izvrsno raspoložen.

— Veoma sam zadovoljan ovaj put s mojim putem u Petrograd — pa je odmah dodao — Prije sam vjerovao, da ćete vi mlađi doživjeti potpuno oslobođenje i ujedinjenje cijelog naroda, a sad sam počeo vjerovati, da bih i ja to mogao doživjeti. Ona druga stvar, koja je toliko važna za naš narod i našu narodnu dinastiju, na najboljem je putu.

Onda je pričao, kako ga je Car primio neobično ljubazno, tako da se ovaj put usudio zaprositi jednu veliku kneginju za budućeg vladaoca. Car se nije iznenadio, nego je rekao, nije li prerano o tome raspravljati, pa je odmah pitao:

— A koliko vas Srba ima i gdje sve živite?

— Ja sam mu rekao, da nas ima između 9 i 10 milijuna, a da nas živi od Trsta do Soluna. On se nasmijao, pa rekao:

— A otkud toliko Srba?

Ja sam odmah rekao:

— Ne Srba pravoslavnih, nego nas Srbo-Hrvata.

— Da, svih zajedno može biti toliko. Pa što vi mislite, da se sve to ujedini sa Srbijom?

— Da, rekoh, Vaše Imperatorsko Veličanstvo. To narod želi, to mu je najveći ideal.

Onda je Pašić pričao, kako se Car smješkao i odmah dodao, da pazimo, da ne bismo čime izazvali Austrijance, pa mu je rekao:

— Mene je strah, da će nas Germani iznenaditi. Oni su, po svim izvještajima, potpuno spremni, a Francuzima treba još dvije godine, a nama *i pet, da dovršimo naoružanje.*

Dalje je Stari tada pripovijedao, da se i on boji, da će Austrijanci požurivati sukob, pa mi je rekao:

— Zadržite sve ovo za sebe, ali kako skoro odlazite, imajte ovo na umu, te ako bi se znaci pokazali, upozorite glavne ljude tamo, da se na vrijeme sklonu, jer se bojim, da će Austrijanci sve pozatvarati i biti okrutni, kako bi obezglavili narod.

MEĐU INTELEKTUALCIMA U RIMU U TRAVNJU 1914.

Mišljenje da neće Germani čekati, čuo sam, osim od ruske strane, također u Rimu dva mjeseca prije Sarajevskog atentata. Našao sam se slučajno u jednoj talijanskoj kući na večeri, danoj u čast nekolicine njemačkih učenjaka, koji su bili u službenom posjetu kod svojih talijanskih kolega. S talijanske su strane, naravno, bili obožavatelji njemačkog duha i nauke. Društvo nije bilo veliko, svega osmorica-devetorica. Iza večere se, zahvaljujući jednom talijanskom germanisti, razvila politička diskusija. Po mišljenju ovog Talijana, Rusi su bili barbarski narod, čiji je broj opasan, pa treba da se na vrijeme o njemu povede računa, da ne bi jednog dana postao ipak opasan za evropsku civilizaciju, a Francuzi su degenerirani i guše se u bogatstvu. Jedina dva velika naroda, mlada, civilizirana i svježa jesu, po njegovu, Nijemci i Talijani. Njihova je budućnost i oni treba da zavladaju Evropom, a iz nje čitavim svijetom. On je predviđao, kako će Trojni savez bez daljnjega lako tući Francusku i Rusiju, barbarsku Rusiju će Nijemci baciti u Aziju, a u Pariz će ići Nijemci i Talijani i nametnuti Francuskoj drugačiju odštetu, nego je to Bismarck uradio. Talijani će Francuskoj otkinuti ne samo Korziku, Nicu i Savoju, nego i Marseille i Toulon, a Nijemci sve do Lyona. Kad je ovaj Talijan završio svoju tiradu, počeo je najstariji Nijemac, hladno i polako, kako se ne može složiti do kraja s mišljenjem »poštovanog kolege« ni u pogledu Francuza ni u pogledu Rusa kao snaga, jedino se slaže o nužnosti sukoba.

— Francuzi pokazuju znakove degeneracije, ali se ne treba zavaravati, da se današnji neće boriti i bolje nego njihovi očevi. Oni će biti, s obzirom na spremu, glavni protivnik. Rusi nisu spremni ni u kom pogledu i još su zaostali u civilizaciji, ali su, bez sumnje, velik narod, ne samo s obzirom na svoj broj, nego i po prirođenim duševnim sposobnostima, no s obzirom na stanje vojne spreme, jedanput, kad tučemo Francusku, rusku vojnu snagu ćemo lako tući i diktirati mir. To će se morati obaviti nečuvenom brzinom, tijekom nekoliko mjeseci, jer mi, s obzirom na naše zalihe, ne možemo voditi dugi rat.

Stari je onda izložio, kako Francuzi trebaju još dvije godine da se potpuno naoružaju. Rusi pet, a oni, Nijemci, da imadu toliko toga, da gdje im je potreban samo jedan šaraf, imaju još dva u zalihi. Međutim, da su sve uložili u naoružanje, da više ne mogu, pa zato ne smiju više nijedne godine propustiti, jer kad bi takmacima pustili da se do kraja naoružaju, oni bi postali potpuno bankrot.

— Bez mržnje i potcjenjivanja, bilo Francuza, bilo Rusa, sukob je nuždan i neizbježiv. To je matematika. Njemačka je snaga danas tolika, da možemo s punom sigurnosti od sedamdeset do sto računati, da na kopnu možemo tući cijeli svijet. Na moru je nešto drugo. Tu je car pokušao stvoriti flotu, koja bi se mogla mjeriti s engleskom, međutim smo uvidjeli, da cijeli Trojni savez ne može izgraditi toliku flotu. Zato smo s time stali i sve uložili u kopnenu snagu. Rat će biti težak, ali kratak. To je sve izračunato.

Tumačio je, kako se boje, da ni Italija nije dosta jaka, a da su slaba strana Austrije njeni slavenski narodi, koji se neće htjeti boriti.

Kad je netko upitao, što pretpostavljaju da će Engleska raditi, stari je rekao da sve govori o pretpostavci, da će Engleska ostati neutralna, ali je dodao:

— Mi pomišljamo i na eventualnost da Engleska pođe u protivni tabor. Tada procenti naše sigurnosti u pobjedu padaju na niže, ali kad bi spalo i na pedeset ili pedeset i dva, mi moramo ratovati, moramo što prije, jer ovako ne možemo dalje.

Pod kojim izgovorom će rat početi, stari nije znao, ali tome nije davao ni važnosti, tek je naglašavao da tijekom te godine mora početi.

Te tvrdnje sam se poslije često sjećao.

II

NAKON SARAJEVSKOG ATENTATA U TUĐINI

U RIMU NAKON SARAJEVSKOG ATENTATA

Na dan Sarajevskog atentata našao sam se u Veneciji, gdje sam imao kolektivnu izložbu, a bila je izložena i osnova Vidovdanskog hrama, model u drvetu. Tada je moj otac bio desetak dana u Veneciji, koju je uvijek želio vidjeti. Dan prije sam bio uzeo putne karte na brodu, za sebe, ženu i za njega. Brod je kretao iz Venecije oko ponoći, a vijesti su o atentatu bile objavljene tek naveče i čuli smo ih sjedeći u kavani na Trgu sv. Marka. Bilo je s nama nešto naših, većinom mlađih ljudi, koji nisu krili svoje veselje, što je atentat uspio. Meni nije bilo baš pravo putovati u taj čas u Austriju, ali to nisam htio pokazati ni pred ženom ni pred ocem. A šta sam i mogao? Morao sam ženu, koja je išla k sestri u Prag, ispratiti do Trsta, a oca u Split. Krenuli smo, ali sam se već na lađi pokajao, jer smo bili opsjednuti agentima, da nismo mogli ni među se govoriti, a pogotovu kad smo napustili luku. Tako je bilo sve do Splita, da su preko dana neprestano različne osobe lovile i izazivale oca s tendencioznim pitanjima, dok ga najzad nije jedan časnik nagovorio s unakrsnim zasjednim pitanjima. Sutradan ujutro prišao mi je, dok sam u hotelu pio kavu, jedan kapetan, Austrijanac, Bečanin, komu sam prije koju godinu učinio neku uslugu te mi brzo prišapnuo: »Znam pouzdano, da vas kane uhiti. Otputuje što prije, makar kud, i zametnite trag. Jutros sam pozvan zapovjedniku na raport samo zato, što je neki špijun dojavio da sam vas sinoć pozdravio.«

Meni su odmah došle na pamet Pašićeve preporuke, pa sam pošao još tražiti neke prijatelje, da im kažem, da se paze. Smodlakina je kuća bila opsjednuta od detektiva. Grisogonova isto. Njega sam sreo na trgu, pa mi je samo rekao, prolazeći mimo: »Praćen sam, razumijem našu situaciju.« K Trumbiću sam uspio ući u stan i porazgovoriti, te ga upozoriti da se odaleči iz Splita i upozori još i druge, da budu na oprezu. On spočetka nije vjerovao da će doći do rata, a kad sam mu rekao što je Pašić preporučio, počeo je stvar uzimati ozbiljno. Dogovorili smo se, da ja isto veče otputujem talijanskom lađom u Anconu, i to u posljednji čas i bez prtljage. Tako mi je jedan prijatelj došao reći, da učinim, jer je saznao da me kotarski poglavar nije htio zatvoriti prije naređenja iz Zadra, a da će me preventivno pridržati i spriječiti mi kretanje, ako bih nosio sa sobom prtljagu, u kojoj su oni mislili nešto naći. Trumbić je sa ženom kao slu-

čajno šetao, da vidi, hoće li me pustiti da se ukrcam na lađu. On je otputovao dva dana iza mene sa ženom na Semmering, kad je vidio da su neke počeli hapsiti, a do nekoliko dana na Semmeringu, kad je pročitao austrijski ultimatum Srbiji, vidio je da je rat neizbježiv, pa se uputio otuda u Veneciju. Tad su počeli na veliko hapsiti po Dalmaciji, a najviše u Splitu, te kada su došli tražiti i Trumbića, rečeno im je, da je u Beču. Dok su u Beču izviđali gdje je, on je već bio prešao u Italiju.

Supilo je pročitao ultimatum na postaji u sv. Petru, baš kad je uzeo kartu za Rijeku, te, kako je bio boljeg nosa od sviju, vratio se i dao novce jednom, koji je stajao pred biljetarnicom, da mu uzme kartu za Veneciju, i tako prešao. On se bio odalečio s Rijeke i čekao, da mu neki prijatelj javi, da li ga traže.

Tada sam se nastanio u Rimu. Tu sam neko vrijeme bio miran i čekao, da nekako saznam, što je s mojim prijateljima. Polako sam dobivao iz Splita vijesti, koji su uhićeni, koji nekud nestali, ali nije bilo ništa pouzdano. Otac mi se samo jednom javio. Nakon malo vremena dobio sam vijest od jednog prijatelja suca, da mi je otac zatvoren pod »teškom optužbom veleizdaje«.

Kad je Hrvatsko umjetničko društvo »Medulić« imalo prirediti moju kolektivnu izložbu u Splitu, našlo mi se oko 70 radova u Splitu, prispjelih iz Italije uoči samog atentata. Prijatelj Vidović mi je javio jednom kartom, da je izložba zabranjena, a da su i same stvari u opasnosti. U isto vrijeme obavijestio me je Tončić, ravnatelj Obrtne škole, da je nekoliko stvari postradalo, ali da je uglavnom sve spasio i sklonio u zgradu škole, gdje misli da će biti spašene, jer nisu raspakovane, pa će on sanduke kriti kao materijal za školu. Koji dan zatim mi je opet javio, neka promislim, i ako je moguće da nađem način, kako bi se stvari makle iz Splita, jer je u borbi s vlastima za stvari. Tončić je bio u dobrim osobnim odnosima s nadvojvotkinjom Marijom Josefom kojoj je zalazio, pa su imali obzira prema njemu, kad je energično nastupao. On se čas prije mog odlaska bio vratio iz Beča, te sam ga letimice na obali upitao, kako je primljena »pogibija« u Beču. Prišapnuo mi je žurno: »Oficijelna žalost, a unutra zadovoljstvo. Bio sam kod one dame. U dvoru veselje.«

Sad je trebalo nešto izmisliti, kako stvari izvući iz Splita. Napravio sam s jednim uglednim prijateljem Talijanom, koji je imao malu kolekciju umjetnina, fiktivni ugovor, po kom bi ja njemu bio prodao oko pedeset stvari od tih, koje se nalaze u Splitu. Ugovor smo legalizirali kod javnog bilježnika, te ga je ovaj moj prijatelj Talijan predao talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova, tražeći da Ministarstvo zaštiti njegovu svojinu i poradi, da se s austrijske strane pusti, da se stvari vrate iz Splita u Italiju. Sjećam se komične scene, kako nas je naš zajednički prijatelj Mario Logo, načelnik u Ministarstvu vanjskih poslova, upozoravao da govorimo ispod glasa, jer da i u Ministarstvu ima austrijskih špijuna. Stvar je uspjela. Ministarstvo je javilo talijanskom poslaniku u Beču, a ovaj

otišao k austrijskom ministru vanjskih poslova. Tončić je dobio naređenje, da stvari pronađe i izruči talijanskom konzulatu, a konzul ih je uputio u Italiju. Kako su Austrijanci u tom času htjeli u svemu da ugode Talijanima, tako su, dapače, pomagali talijanskom konzulu, da stvari što prije i što urednije budu otpremljene.

PROBUĐENI IMPERIJALIZAM

Iza talijanske formule, kojom su se izvukli da ne idu sa svojim saveznicima u rat, počele su ne samo »Idea Nazionale« već i druge novine pisati o talijanskim revendikacijama na Trento i Trst, pa poslije na Istru, Goricu te Rijeku, otoke i, napokon na Dalmaciju. Argumentacije su bile one obične talijanske: povijesno pravo, talijanska kultura, rimski i venecijanski tragovi itd. Slovenski, a osobito hrvatski barbari su potisli latinstvo i talijanstvo u tim krajevima. Izvlačile su se uspomene iz borbe s Austrijancima za oslobođenje Italije, i to na taj način, kao da su se sve austrijske čete sastojale od Hrvata. Bilo je dosta poštenih Talijana, koji su stvari poznavali, koji to pisanje nisu odobravali, pa su čak pokušavali unijeti svjetlo istine, ali su to ubrzo i njima zabranili, oni od »Idea Nazionale« počeli ih čak i terorizirati. Sjećam se, da je jedan od umjerenih bio i Bissolati, koji mi je jednom rekao:

— Vi ste Hrvat, imate toliko prijatelja ovdje i svi znadu, da ste protiv Austrije, pa mi dopustite, da s vašim potpisom tiskam članak, kako stoji stvar s Dalmacijom.

Kad sam pristao, do koji dan mi je rekao, kako su i moj članak i ono, što je on popratio, zabranili. Bilo je i njemu i meni jasno, da je ono što novine pišu bilo inspirirano odozgo. To se dešavalo ne samo njemu, nego i mnogim urednicima i suradnicima revija, koji su pokušavali kazati istinu.

— Ovi stvarno nisu za rat s Austrijom, kao što sam ja. Oni u Germanima gledaju Boga, a na taj način hoće samo da nešto iznude od Austrije, a da Nijemce ne povrijede — govorio mi je Bissolati.

Inače se govorilo, da je već sva štampa bila kupljena od Saveznika, specijalno od Francuza. Tu je najvještiji i najaktivniji bio francuski poslanik Camille Barrère. Tako se tvrdilo, da ga je slavni D'Annunzio stajao oko tri milijuna lira, prije nego je otpočeo s krilaticom o »latinskoj sestri«. Austrijancima je preostalo, da na novinskoj tržnici kupe samo napolitanski »Napoli« i »La Vita« u Rimu.

Razumije se, da je savezničkim predstavnicima bilo samo milo, da se raspaljuje talijanski imperijalizam, bez obzira da li je opravdan ili nije, samo da bi se Italija približila njima. Barrère je najteže slušao ma kakve prigovore talijanskim zahtjevima, jer je imao svoj cilj: po svaku cijenu uvući Talijane u rat na savezničkoj strani. Na Ruskom poslanstvu nije bilo gotovo nikoga sa slavenskim osjećajem, a osim jednog tajnika, nije nitko ni bio slavenskog porijekla. Predstavnici imperijalne Rusije i ništa dalje. Oficijelno ih je interesiralo pravoslavlje kao državna

vjera, pa utoliko, donekle, i Srbija i Crna Gora, i gotovo. Za drugo nisu znali, niti ih je zanimalo. Sam ruski ambasador u Rimu, Anatolij Nikolajević Krupenskij, potjecao je iz Besarabije, Bog zna kakvog porijekla, i bio je na sve ravnodušan, a oba vojna atašea bili su Nijemci iz baltičkih provincija. Većina osoblja Poslanstva isto tako. Gospođa Krupenskij, Nijemica iz Beča, nije drugačije ni s kim ni razgovarala nego njemački. Velika talijanska tragetkinja Eleonora Duse s doktoricom Olgom Signorelli, Ruskinjom, udatom za Talijana, i s mojom ženom pokrenule su ženski odbor za pomoć srpskim izbjeglicama. U samom početku su otišle k Lady Rennell Rodd, supruzi engleskog poslanika i ona je odmah pristala da zajedno s njima bude osnovateljica, te ih uputila, da isto tako zamole gospođu Krupenskij i Barrère. Gospođa Barrère je pristala, a gospođa Krupenskij im je pokazala vrata i ukorila ih, kako mogu pomisliti da bi ona pristala, da uđe u odbor za pomoć »srpskim kraljoubojicama«.

Tako je stajalo s odnosom ruskog predstavništva prema nama. Jedino se našao po koji emigrant, izbjeglica, revolucionar, koji bi se ponešto zanimao za nas. Tako Gorkijev prijatelj, publicista Amfiteatrov koji je živio u Rimu i bio dopisnik »Ruskog slova«. Neki od revolucionara su stali na stanovište, da se učini primirje se režimom dok je Rusija u ratu i dok se oslobode mali potlačeni slavenski narodi. Tako smo nekako spadali u njihov program toga časa. Amfiteatrov je počeo pisati o nama u »Ruskom slovu«, pa s početka i u po koje talijanske novine. Naravno, vrlo obazrivo prema Talijanima, među kojima je imao dosta prijatelja, a i inače je volio Italiju zbog njezine prošlosti. Na Ruskom poslanstvu je bio neki Mjasojedov, iz Petrograda, porijeklom Gruzijanac, s činom savjetnika poslanstva. On kao da je bio jedini, koji je radio i koji se zanimao za slavenska pitanja. Činovnici su ga se bojali, a Krupenskij ga je mrzio, osobito gospođa Krupenskij, jer da je bio u milosti kod Dvora i imao je posebnu šifru, dakle je bio, u neku ruku, iznad poslanika. On je tu svoju dužnost, naravno, držao u tajnosti, ali dao je razumjeti da u slučaju, kad je nešto od velikog interesa, da to može doći do znanja i Caru, koga zanimaju svi slavenski narodi i njihove težnje. Tako bi se njemu, ili preko Amfiteatrova, ili izravno nešto reklo o našim stvarima, jer on se inače rijetko pojavljivao u društvu, uvijek je radio, i puštao Krupenskoga, da sam reprezentira.

Srpskog otpravnika poslova Ljubu Mihajlovića je Krupenskij primao tu i tamo, ali samo službeno i hladno pri čemu bi ga upozorio, da ničim ne smije izazivati Talijane. Na to je Mihajlović bio i od Pašića uvijek upozoravan, uz druge instrukcije. Mihajlović, koji je prije bio upućen samo u makedonsko pitanje i u onaj poseban način rada, nije ništa znao o našem pitanju u širem smislu, a niti je vjerovao u njegovo ostvarenje, nego je, kao mnogi Srbijanci, mislio: »Da se dobije komad Bosne i izlaz na more bud preko Albanije, bud preko Crne Gore.« Pašićeve su instrukcije bile, da se gaji nada, ali da se preko toga ne izaziva Talijane, nego da ih se uvjerava u istovjetnost srpskih i talijanskih interesa. Tako je siromah Mihajlović morao poneki put dati po koju izjavu, koja bi našu sasvim malu koloniju iz Dalmacije zaboljela, jednako Srbe kao i Hrvate.

RUSKI PLANOVI O JUŽNIM SLAVENIMA

Šta je Pašić i kakav je program plasirao kod Rusa, to mi nismo znali, ali vjerojatno što maksimalniji, i to očito u smislu povećanja Srbije. Jednoga me je dana Mjasojedov potanko ispitivao, kako mi mlađi to zamišljamo i da li se to mišljenje poklapa s onim starijih i uopće s raspoloženjem širih narodnih masa. Kad sam mu iznio naše gledište, rekao mi je, da, koliko on zna, Car i Rusija stoje na stanovištu, da svi slavenski narodi moraju biti oslobođeni od Germana i Madžara, a da li će biti Srbi i Hrvati u jednoj državi, to on ne zna, ali mu se čini, da se više naginje shvaćanju da svaki bude za sebe. Nekako malo iza toga primio je Krupenskij Mihajlovića i kazao mu, da je dobio upute od Sazonova o ruskom stanovištu u pitanju budućnosti Južnih Slavena. Tim uputama je bila priložena i jedna geografska karta, na kojoj su bile povučene krajnje etnografske granice prema Nijemcima i Talijanima. Prema Talijanima su išle do Soče. To je bilo najstrože povjerljivo i za njegovu orijentaciju, šta je rusko stanovište, a on neka bude obazriv i oprezan prema Talijanima. Sazonov je upozorio Krupenskoga, da su iste upute dane ambasadorima u Parizu i Londonu. Da bi se Mihajlović mogao orijentirati, kakvo je rusko stanovište u pogledu budućih granica Srbije, dopustio mu je Krupenskij da pod diskrecijom uzme kartu na dan dva sa sobom, da bi bio upućen, dokle Rusija misli da mogu ići granice Srbije i Crne Gore. Na karti je bila povučena crta plavom olovkom, nešto na Istok od Bosanskog Broda, pa onda rijekom Bosnom obuhvatajući Sarajevo, pa preko Ivan-planine na Neretvu do nešto ispod Mostara pa na Čapljinu. Od Čapljine je bila povučena crta crvenom olovkom na jugu do Herceg-Novog, a na sjeveru do Metkovića. Južno od plave crte bilo je napisano: *Srbija, a ispod toga, u zagradi, Crna Gora, a na sjever: Hrvatska.* Za trokut označen crvenom olovkom je dolje stajalo: »Za ovaj teritorij ima se riješiti plebiscitom, želi li u Srbiju ili u Hrvatsku«. U toj »Srbiji« je bilo tanjim crtama označeno, dokle seže Crna Gora. Obuhvatala je Boku i južnu Hercegovinu, te je išla u klinu do Sarajeva. Jedna napomena je stajala, da će se naknadno urediti međusobni odnosi između dviju srpskih država.

To nam je bio prvi znak, da se ruske osnove ne podudaraju s našim željama i nadama. Kad mi je Mihajlović pokazao kartu, vidio sam da ga više ljuti i zabrinjuje ono s Crnom Gorom nego dioba Bosne, te je naglašeno, da, prema tome, Srbija ne bi došla na more, nego, možda, malo u Draču, jer će s Nikolom Crnogorskim teško izaći na kraj, kad ima jednu kćer udatu za Nikolaja Nikolajevića, koji podupire Crnu Goru, a drugu za talijanskog Kralja. Kod većine Srbijanaca se primjećivalo, da je za njih njihovo državno pitanje prvo, a narodno tek kao sredstvo za prvo.

U to sam se vrijeme ponovno sreo s princom Đorđem. On je bio ranjen pa su ga poslali u Italiju na oporavak. Bio je bijesan, jer je taj oporavak tumačio kao da su ga htjeli odstraniti, da se ne istakne. Stanovao je u Poslanstvu. Prema meni je bio neraspoložen i predbacivao mi je prijateljstvo s Pašićem i moje povjerenje u Pašića. Iznosio je, da Pašić uopće nije Srbin, nego Šop jermenskog podrijetla. Nervozan i primitivan kao uvijek, skinuo

je u salonu košulju, da mi pokaže, kuda mu je metak ispod rebra ušao i izašao. Još su mu bile krastice na ozljedama, pa je tetka Stana, Mihajlovićeva majka, plakala. Ona mu je baš nešto spremila da doručkuje i donijela preda nj, da nešto uzme, kad se odjednom počeo svlačiti da pokaže, kako je rana bez posljedica i kako je on i dalje sposoban za borbu, samo mu ne dadu.

— Opet neka bizantinska posla — ljutio se — nego me poslaše ovamo, da se kao bajagi oporavim i da mogu biti koristan, ako kod tetke i tetka zalazim. Baš su našli diplomatu. Ne misle oni to. Znadu oni mene da ja ne umijem lagati i izmotavati se, nego jurnut, pa komu obojci, a komu opanci.

Pripovijedao je jedan časnik, kako su ga morali odstraniti s fronte, jer je pravio ispade. Tako je bio i ranjen, jer je, ne obavijestivši komandu, jurnuo s jednim regimentom preko gole uzbrdice na Austrijance, a oni onda gotovo sve pokosili.

Nakon malo vremena nestao je iz Rima, jer je prijetio da će napraviti izgred, ako ga ne vrate.

PROFESOR TOMAŠ MASARYK U RIMU

Jednog dana mi javi Amfiteatrov, da dođem u njegov hotel jer da je tamo odsjeo neki češki zastupnik, profesor Masaryk, pa da bi se valjalo upoznati i govoriti s njime. Tako je i bilo. Masaryk je došao sutradan navečer k meni u stan, da mi priča, kako je dr Ivan Lorković bio kod njega u Pragu i iznio mu neke poglede hrvatskog zastupstva. Zamolio me, ako mogu upriličiti da se vidi sa srpskim predstavnikom, ali na način da se ne sazną, jer se on kani vratiti kući. Uredili smo da on dođe noću, poslije večere, u moj stan, a Mihajloviću sam dao svoj ključ od ulaza u kuću, pa da dođe oko jedanaest sati. Tu je Masaryk pripovijedao, kako mu je Lorković donio jedan memorandum, govoreći da je to donio u ime većine hrvatskog zastupstva, te da ga moli, ako ima načina, da to dostavi Englezima i komu već misli da je potrebno. On, Masaryk, je vjerovao, da je to mišljenje Lorkovića i nekih Hrvata, ali nije bio uvjeren, da cijela hrvatsko-srpska koalicija misli tako. U tom memorandumu, da su neke fantastične stvari. Predlaže se, da se Monarhija razbije a Južni Slaveni da stvore neku zajednicu državica, nešto po uzoru Njemačke, gdje bi svaka imala svoj sabor, pa čak i svoga vladara. Za Hrvatsku da oni žele jednog engleskog princa. Taj savez država bio bi ujedinjen sa Srbijom onako, kao njemačke države i državice s Prusijom, a kralj Petar bio bi ono, što je pruski kralj u Njemačkoj, iznad sviju. Ni meni ni Mihajloviću nije ta koncepcija išla u glavu, pa ni samom Masaryku. On je, doduše, objašnjavao, da Lorković jaši na kontinuitetu hrvatske državnosti, svog posebnog Sabora, kao zakonodavnog tijela, itd. Da Trojednica bude u Jugoslaviji ono, što je Bavarska u Njemačkoj.

— Glavno je, ako on hoće u zajednicu, za drugo ćemo lako. Ako neki Žika Pavlović bude zapovjednik grada u Zagrebu, a Lorković ban, onda eto mu Sabor, pa neka saboriše — Mihajlović je našao izlaz.

Masaryk je, međutim, bio skeptičan, da li su drugi Hrvati zato, da sasvim trguju s Monarhijom. Sam nije vjerovao, da će Englezi i Francuzi pristati da Monarhija potpuno nestane, nego da bi se moglo postići, da se Monarhija pretvori u konfederaciju. Ako bi se slučajno raspala Monarhija, onda će oni, Česi, tražiti nekog ruskog princa. Pripovijedao je, kako je on predao Seton-Watsonu jedan češki memorandum. Moj dojam je bio, da on nije vjerovao, tada, u potpun raspad Monarhije i da je želio, da Hrvati i Slovenci dijele sudbinu s Česima.

Mihajlović je uzeo na se, da će urediti, da se isto tako kriomice i po noći Masaryk vidi s ruskim i francuskim poslanikom. To je i uspjelo. Ali nije uspjelo, da ne saznaju austrijski špijuni, koji su Masaryka u stopu pratili, o čemu se uvjerio, kad je prešao u Švicarsku, te onda uopće odustao, da se vraća kući. I austrijski i njemački agenti su bili tako bezobrazni po Rimu, da se više nisu tako reći ni krili, te je i sâm San Giuliano zazirao, da se u Ministarstvu sastaje s Barrèreom. U Fiuggu je išao na liječenje i tamo je imao potanje dulje razgovore s Barrèreom. Sasvim slučajno smo saznali za sadržaj Barrèreova izvještaja Vladi, iz koga je proizlazilo, da se San Giuliano ozbiljno odupire Barrèreovu snubljenju. Barrère je u zadnju tražio, da talijanska Vlada zatvori jedno oko, i da bar deset tisuća Garibaldinaca dobrovoljaca prijeđe u Francusku, »koji vojnički ne bi značili ništa, nego bi bili samo simboličan znak o intimnom latinskom osjećanju između dva bratska naroda«. San Giuliano je rekao, da bi mogli ići uz uvjet, da ti dobrovoljci budu iskrcani u Dalmaciji.

Iz ovoga se vidjelo, koje su talijanske tajne namjere i dokle sežu njezine simpatije za Srbiju.

NAŠE PRVE PREDSTAVKE SAVEZNICIMA

Čuo sam, da se Trumbić i Supilo nalaze u Veneciji. Trumbiću sam bio pisao, čim sam čuo da je tamo, da dođe u Rim, nu on to nije uradio. Sad sam pisao njemu i Supilu, da je potrebno da dođu, što su oni i učinili. Kad su saznali za ruske osnove, bili su obojica izvan sebe, te smo se počeli dogovarati, što bi se moglo učiniti. Sastavili smo jedan memorandum, u kojem je ukratko iznesen cijeli jugoslavenski problem, čije se rješenje neće postići, dok ne bude uništena Habsburška monarhija, što žele i očekuju svi narodi, od kojih je složena, osim Nijemaca i Madžara. Da bi se postigao taj cilj, treba da saveznici sve te narode pozovu, da doprinesu sve što mogu tome cilju; a da bi se narodi odazvali, treba da im se obeća, da će biti slobodni svaki na svome i u svojim etnografskim granicama. Naprotiv, budu li ti narodi predmetom diplomatske trgovine, to će Monarhiju učvrstiti na frontama. Spomenuto je jasno, da bi taj slučaj bio s našim narodom, ako bi se istočne pokrajine Jadrana obećale Italiji. Memorandum smo odnijeli francuskom, ruskom i engleskom poslaniku u rujnu 1914. Najprije smo otišli francuskom poslaniku Camille Barrèreu, koga sam prilično poznavao. On nas je primio ljubazno, ali suzdržljivo i službeno. Trumbić ga je oslovio s

nekoliko riječi i onda smo mu predali spis. Barrère ga je odmah pred nama stao čitati, i kad je došao na retke gdje je riječ o Italiji i našim jadranskim pokrajinama, odmah se namrštio i uskliknuo:

— Tko vam je to rekao, otkuda vi to znate?

— Nije nam to nitko rekao, ali to proizlazi iz svakodnevne agitacije u štampi i iz navijanja javnog mnijenja — rekli smo mi.

On je naoko pravio mirnije lice, ali nam nije ponudio da sjednemo.

— Dobro, gospodo, ja ću ovaj vaš memorandum dostaviti svojoj vladi — rekao je rukujući se.

Poslije toga smo pošli engleskom poslaniku. Engleski poklisar Sir Rennell Rodd, budući da sam naš dolazak dan prije najavio i budući da smo došli točno na vrijeme, izišao nam je u predsoblje ususret sa sasvim drugim držanjem i načinom nego njegov francuski kolega. Čim sam mu predstavio Trumbića i Supila, uskliknuo je:

— Pa znam ja gospodu po imenu. Oni su tvorci Riječke rezolucije.

Čim nas je uveo u salon i ponudio da sjednemo, pošao je k jednom ormaru i izvukao neke novine i revije, te se okrenuo Supilu:

— Evo, vidite, ja sam pratio sve, što se piše o vašoj borbi i napose o vama, gospodine Supilo.

Atmosfera je bila sasvim drukčija, te je odmah nastao nevezan razgovor. Kad je uzeo memorandum, stao je čitati te se smješkati.

— Sve je točno, što vi ovdje iznosite, ali, koliko ljudi u Evropi zna, da je ovako. Po neki zna za Dalmaciju, da je vaša, ali većina ne zna. Ljudi prođu lađom pored ovih gradova, gdje je Venecija ostavila neka svoja obilježja na zgradama, pa misle: talijansko. Za Istru, na primjer, većina misli, da na nju Talijani imaju pravo. Ona vječna propaganda »Trento e Trieste«, »Trieste e Fiume«. A što ljudi znadu. Vjerujte mi, da devedeset i pet od sto Talijana ne zna, što je to »Trieste«. Oni, kad čitaju novine, misle, da je to pokrajina sve ono tamo. Ne znaju ni moji sunarodnjaci, a ja slučajno znam, jer sam u dva navrata bio tamo i jedanput proveo mjesec i po dana u Istri i Gorici, pa znam, da je sve, što je izvan zidina Trsta i po kojeg malog gradića u zapadnoj Istri, slavensko. Dakle, ja ću vaš memorandum proslijediti svojoj Vladi i rado ću ga popratiti svojim poznavanjem tih krajeva.

Supilo, okuražen, počeo mu je tumačiti, kako bi, u slučaju da se ti krajevi obećaju Italiji, to bio jedini austrijski front na kojem bi se naši ljudi borili, a oni se ne boje Talijana, pa ma koliko im broj bio veći. Ulazak Italije u rat s tim ciljem, Austriju bi ojačao.

— I ja sam toga mišljenja. Znam, da bi se i žene borile — govorio je poslanik, smješkajući se. — Vidio sam ih, a znam i to, da Talijani nisu dobri vojnici. Oni imaju, možda, još i sada dobra svojstva, ali ću vam reći, da vaše bojazni nisu bez razloga. U Rusiji ne ide najbolje pa tko će ga znati, što bi mogla nužda nametnuti, a u nuždi su dobri i drveni vojnici.

Krupenskij nas je primio srdačno i zbunjeno, govoreći da će Rusija, prema svojoj tradicij, učiniti sve što bude mogla, za Slavene, ali da je i njoj teško i pitanje je, hoće li moći sve da postigne, jer su Germani jaki.

Memorandum je uzeo a da ga nije ni pogledao, pružio ga je Mjasojedovu, a ovaj je rekao, da će biti sigurno prvim kurirom dostavljen Vladi.

Sadržaj memoranduma smo zatim dali i srpskom otpravniku poslova i on ga je dostavio Pašiću, koji je dao znati, da je zadovoljan i pun nade.

Nakon malo vremena pojavio se i Lujo Vojnović. Odsjeo je u istom hotelu, gdje je bio i Amfiteatrov, kod koga sam ga sreo. Držao se važno i diplomatski. Sa mnom je govorio ljubazno kao s umjetnikom, ali kad sam mu spomenuo da su Trumbić i Supilo tu, odmahnuo je rukom:

— Mali spalatinski advokatić i konavoski djetić, što oni znadu što je subtilna diplomacija.

Pripovijedao mi je, kako je napisao još na Cetinju jednu brošuru i da je sad valja štampati. On gleda na situaciju realno i misli, da će se na toj osnovi, koju on iznosi, moći naći sporazum s Talijanima. Crnogorci nemaju para, a Gospodar je škrt. Onaj Srbijanac, Gavrilović (srpski poslanik na Cetinju) ga drži za Gospodareva čovjeka, pa bi valjalo pisati Pašiću dvije riječi, jer se ne može razvijati diplomatska akcija s dva solda. Da je bio čas kod Mihajlovića, ali da mu je ovaj rekao, da bi bilo dobro, da sa mnom govori, jer da je Pašić preporučio, da pita za mene ljude iz Dalmacije. »Makedonski komita, šta on zna ko je Vojnović«.

Koji dan iza toga pozvao me iza večere u svoj hotel, da mi pročita svoju brošuru. Ja sam došao, ali ne sâm, nego s Trumbićem i Supilom. Luji kanda nije bilo pravo, ali se držao ljubazno te nam je s velikim patosom pročitao svoj rukopis. U brošuri je bilo i o Mazziniju i o Tommaseu, čiji je otac Talijan, a majka Slavenka, o njegovu proricanju za budućnost Slavena i tako redom, o prijateljstvu između Italije i dviju srpskih i slavenskih zemalja. Sukus i solucija za to prijateljstvo, da Italiji pripadne Istra, svi otoci sjeverno od Brača, te Zadar, a za Šibenik i Rijeku da se nađe neki sporazumni izlaz. To svoje gledište je obrazložio kao realno, što se može postići, a obrnuto, ili će ostati sve Austriji, ili će Italija uzeti još više. Mi smo bili ogorčeni, te mu je Trumbić rekao, ako to štampa, da ćemo mi svi s potpisom izjaviti, da on ne predstavlja nikoga i ništa. On je bio ljut, ali se predomislio da štampa tu brošuru, pogotovu kad mu je kasnije i Mihajlović rekao, da Pašić to ne bi odobrio. Pašić je, sa svoje strane javio, da Luji ne vjeruje, ali da ga treba lijepo primati, »jer je dobro pero«, te je odobrio da mu se dava pet tisuća lira mjesečno, iako zna, da će i od Crne Gore primati, ali prima prijedlog, da se počne s tri tisuće, jer će on ionako tražiti povišicu pomoći.

PROŠIRENJE NAŠEG KRUGA

U to vrijeme pridošlo je više naših mlađih ljudi, a pridošli su i braća Gazzari. Stariji je bio imućan i gorio je rodoljubljem, kao i mi, pa je počeo pružati i male pomoći onim omladincima, koji su bili bez sredstva. Supilo je razvio strastvenu akciju, tražio i otkrivao ljude, pravio kombinacije, putovao u Turin k nekim znancima, pa onda u Pariz i London. Tu mu je dala

neke upute i preporuke gospođa Ferrero, Lombrosova kći, za neke svoje znance u Parizu i Londonu. Odlozio je i vraćao se brzo. Za snubljenje Italije i podmićivanje na naš račun, samo je otkrivao indicije, ali ništa konkretna. Toga još nije ni bilo, jer su Talijani pokušavali, da diskretno pregovaraju na obje strane, i pazili, kako će se rat razvijati i čekali čas, kad će im jedna ili druga strana najviše dati. Dogovarali smo se, da osnujemo neki komitet, ali nas je bilo malo i bili smo bez sredstava, pa smo tražili način, kako da dođemo u dodir s ljudima u domovini, da iziđe po koji viđeniji čovjek, po mogućnosti zastupnik, a za sredstva, da Gazzari otiđe u Južnu Ameriku, pa da od naših imućnih iseljenika pribavi neku pomoć za daljnju akciju. Pašić je nudio pomoć, ali smo je mi odbili, smatrajući da smo moralno jači, ako ni od koga ništa ne budemo primali. Trumbić je bio ponio sa sobom nekih 70.000 kruna. Supilo pet šest tisuća, a ja sam imao četrdesetak.

Već u samom početku smo nastojali, da dođe k nama Smodlaka, i jedan naš težak, tupinar, koji je prevozio tupinu u Italiju, bio mu je spremio sobicu u svojem trabakulu i čekao dvije tri noći, neće li ga nagovoriti, da se ukrca, da ga prebaci. On se nije usudio riskirati radi mnogo djece, a kasnije su ga uhitili Austrijanci i odveli u internaciju. Od onih iz Zagreba, bilo nam je najviše stalo da iziđu Lorković i Mile Starčević. Pisali smo, jednom Trumbić, a drugom ja. Poštu nam je prenosila Adela Milčinović. Starčević je bio bolestan i ležao u sanatoriju, ali je odgovorio, da žali što ne može biti s nama, ali da se slaže s našim putom i radom, »da se Hrvatska neće osloboditi, dok se ne sruši Austro-ugarsku monarhiju, a zato nam je mjesto uz Srbiju i sa Srbijom«. Lorković nije odgovorio pismeno nego usmeno po istoj osobi, da on ne može izići radi mnogobrojne djece, da se slaže s nama i da će poraditi, da iziđu drugi, koji će nam donijeti i punomoći od hrvatskog zastupstva. Za srpski dio Koalicije je poručio, spominjući Svetozara Pribićevića, da je on zato, da se momentalno vodi oportunistička politika s Pašićem i da se čeka, a vani ne treba ništa da se politički radi, jer da je to uloga Srbije.

Bili smo u jednu ruku osokoljeni, a u drugu zbunjeni, ali odlučni da se radi dalje. I Pašić je odobravao naše namjere. Tražili smo da nam pošalje nekoga od Srba iz Bosne i uopće iz naših krajeva. Izričito smo tražili Milana Pribićevića, da bude neka veza između nas i Srpske vlade. To su gurali omladinci, a napose Leontić, Micić i drugi, koji su se bavili mišlju, da se osnuje jedna mala jugoslavenska legija, za koju se već bilo javilo oko trista omladinaca izbjeglica, a računali su da će ih još mnogo izbjeći i dezertirati, kad saznaju za legiju. Za Pribićevića su odgovorili, da ne može doći, jer ga trebaju. Onda smo tražili Božu Markovića, kao bivšeg predsjednika »Slovenskog juga«, nu oni su poslali mjesto njega profesora Pavla Popovića.

Najprije smo počeli održavati uže sastanke i dogovore, pa poslije šire zajedno s omladincima. Radilo se o tome, da se izrade program i ciljevi cjelokupne narodne borbe, pa da ih se preda Vladama Srbije i Crne Gore, a kasnije, sporazumno s njima, a osobito sa Srbijom da se preda i Vladama velikih sila. U programu je bilo, da se imadu osloboditi od Austro-Ugarske sve zemlje, u kojima žive Jugoslaveni, Srbi, Hrvati i Slovenci, i ujediniti

sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu državu — Jugoslaviju, u kojoj bi bili svi ravnopravni. Svi smo bili u tome složni, samo su Pavle Popović, kao Srbijanac i Lujo Vojnović, kao neki crnogorski promatrač, stavljali prigovor, da prelazimo kompetenciju i da je najviše, što bismo mogli tražiti to, da budemo oslobođeni od Austro-Ugarske i priključeni već slobodnim srpskim državama, kao njihovi sunarodnjaci. Smetalo ih je, što se isticalo da je Dalmacija dio Trojednice. Osim toga, Popović je bio mišljenja, da Bosna i Hercegovina nisu isto što i druge pokrajine, »jer se to zna čije su to pokrajine i kuda i kamo spadaju«, a, osim toga, da između nas nema nikoga iz tih krajeva. Sjednice su trajale bez kraja i konca, i kad je ovo nekako prebrođeno i kad je došlo pitanje osnivanja neke dobrovoljačke legije, to su prosto počeli uzimati kao neozbiljnu šalu. Kad smo iznosili, da to, možda, ne bi za početak imalo većeg vojničkog značenja, ali bi imalo političkog, a tijekom vremena bi moglo imati i vojničkog, jer se dosta naših ljudi predalo u Srbiji, a pogotovo u Rusiji, a s vremenom će ih se predati još više, Popović je na sve ovo odgovarao s ironičkim smiješkom, pa je dodao:

— Ako vi, gospodo, uistinu vjerujete, da bi ti ljudi išli u borbu, a oni neka se javi i stupe pojedinačno u Srpsku vojsku, pa gotova stvar.

PRIPREME ZA OSNIVANJE JUGOSLAVENSKOG ODBORA

Ujesen 1914. Supilo je otišao u Bordeaux, privremeno sjedište Francuske vlade. Tamo je razgovarao s raznim političkim ličnostima, uključiv i s ruskim ambasadorom, grofom Aleksandrom Petrovićem Izvoljskim, i s francuskim ministrom vanjskih poslova. Théphileom Delcasséom. Supilo mi je pisao, da je Delcassé priznao »svu opravdanost narodnih težnja« i obećao francusku pomoć.

Malo zatim je ponovno pošao u London, gdje je pomoću Seton-Watsona i Steeda došao u vezu i s nekim osobama od njihova Ministarstva vanjskih poslova, pa nekako i s Benckendorfom, ruskim ambasadorom, ali nije ništa saznao o našoj sudbini, tek je slutio i razumio, da se radi o tome, da Italija uđe u rat i da će joj se u tom slučaju obećati Istra i Gorica, ali Rijeka i Dalmacija valjda ne.

U to su vrijeme došli od nekud i Hinković i Potočnjak u Rim. Bili su posvađeni jedan s drugim, a obojica i sa Supilom. Valjalo je da se izmire, na što su sva trojica i pristali, pa smo onda brzo osnovali Odbor od sedmorice za početak. Javno se nismo mogli konstituirati, jer Talijani ne bi to dopustili iz obzira prema Austriji. Program je bio ono, što smo već izradili. Poslali smo tekst Pašiću, koji se sa svime složio, samo nam je savjetovao da se ne zove jugoslavenski, nego Hrvatski odbor, a u tekstovima, da ne govorimo jugoslavenski narod, nego Srbo-Hrvati, a pogotovo da ne nazivamo buduću zajedničku državu Jugoslavijom, jer da to Rusi ne žele. Za nešto nova nemamo u međunarodnom smislu nikakva naslova, a Srbija postoji i saveznica je, pa je bolje govoriti: proširena ili Velika Srbija, a naše unutarnje stvari bismo uredili, ako nas bude poslužila sreća, da se naš program odjednom ostvari. Tako su glasili Pašićevi savjeti.

Mi nismo bili uvrijeđeni, ali smo bili zbunjeni. Sad smo Trumbić, Supilo i ja počeli razbijati glavu, što da se radi. Supilo je iznosio, kako mu je Pašić rekao, da je glavno da radimo za one druge krajeve, da se čuje da i oni hoće sa Srbijom, a za Bosnu i Hercegovinu je nešto drugo, to je pitanje postavljeno, te ako se rat dobije, te oblasti će pripasti Srbiji, da nekoliko ljudi iz tih oblasti ima u Srbiji i, ako bude potrebno, mogu izići da surađuju. Na prvi mah su i Supilo i Trumbić mislili, da se po Pašićevu savjetu nazovemo Hrvatski odbor. Ja sam se odlučno protivio, a protivili su se i svi mlađi, bez iznimke. Ni Supila ni Trumbića nije u tom vodio nikakav partikularizam, nego su tu Pašićevu taktiku smatrali opravdanom i mudrom, da on, kao državnik, mora računati, da se sve neće postići odjednom, pa će se u danim prilikama morati zadovoljiti i s ostvarenjem djelomičnog programa, ali, tko nama jamči da naše čisto hrvatske pokrajine neće razgrabiti treći, Talijani, Madžari, ili, ako bi ipak Habsburzi ostali, da se od naših i slavenskih krajeva neće napraviti reducirani trijalizam, pa onda opet nametnuti Hrvatima i Srbima sukob radi Bosne. A mi, šta bismo u tom slučaju, pogotovo ako bi Italija uzela Istru, i koji dalmatinski otok, nego gledali, da ih izbacimo, pa makar s vragom. Tako i slično smo razgovarali. Na moje čuđenje, obojica njih, bivši pravaši i zreli ljudi, potpuno su bili za bezuvjetno jedinstvo sa Srbima i Srbijom i po svaku cijenu, a poteškoće, ako ih bude, uredit ćemo među se — govorili su obojica. Trumbić je iznosio, da, makar smo etnički i jezično više jedna cjelina nego Talijani, ipak je naš problem teži i delikatniji zato, što imademo dvije potpuno odvojene povijesti, dva narodna imena i dvije, pa i tri vjere. »Za Srbe su vjera i narodnost potpuno identične naravi. Oni su ponosni na svoje narodno i državno ime, što je poslije uspjeha i razumljivo, ali su i naši, pogotovo u gornjim krajevima, tvrdi u svome, a tu će biti, bez sumnje, poteškoće, pogotovo pri parcijalnom i postepenom oslobađanju« govorio je Trumbić. »Kad bi bila veća razlika u broju, da je nas Hrvata milijun, milijun i po, pa da uzmemo srpsko ime kao zajedničko, pa hvala Bogu. Ali ovako, gdje je mala razlika u broju, kod njih kultura još niža nego kod nas, neće ići nego država pod jednim imenom, a unutra jedan idealni dualizam, dok se tijekom vremena ne stopi u jedno, u jednu simbiozu od dvoga.« Supilo je razlagao, kako naša buduća zajednica ne može biti kao pravilna kružnica, nego kao elipsa. Kad ne bi bilo Slovenaca, najjednostavnije bi bilo nazvati srpsko-hrvatski narod, srpsko-hrvatska država i gotovo. Ali i zato bi trebalo odmah ispočetka sve utvrditi, ako bi recimo, sutra Srbija dobila samo Bosnu i Hercegovinu, ona bi se morala zvati ili Jugoslavija, ili srpsko-hrvatska država. Jedino tako bi imala pravo da traži i da se širi dalje, i jedino tako bi imala izgleda na konačni uspjeh, inače kao Srbiji joj mogu osporiti pravo izlaza na more, jer u stvari Srba nema na moru. Konačno smo se složili, da naš Odbor treba iznijeti integralni jugoslavenski program pa čak i u imenu postaviti najširi okvir, koji može tijekom vremena obuhvatiti i Bugare, a da ne zaziru od hegemonije.

Tako smo onda naš program redigirali na veliko zadovoljstvo svih omladinaca, kako Hrvata tako i Srba iz svih naših krajeva, i spremali se da pođemo u Francusku, jer su Talijani saznali o našim sastancima, a sve više se razmahivao njihov imperijalizam, tako da su nas dobronamjerni Talijani upozorili, da će biti bolje da otiđemo iz Italije.

Pašić nam je isto javio, da misli da je dobro da se spremimo i da otiđemo, jer da bi nas talijanski šovinisti, ako uđu u rat, mogli uzeti kao »austrijance«. Preporučio nam je, da gledamo da nešto saznamo, jer mu se čini da Talijani nešto pregovaraju sa Saveznicima o Dalmaciji, a ni Rusi neće ništa da kažu. Nas je to uznemirilo, ali smo zadržali strah u najužem krugu, Krupenskij nije ništa znao, a Mjasojedov je bio nekuda otišao radi skandala, koji je bio izbio između njegove i Krupenskijeve žene. Kako je Krupenskijeva žena bila bijesna na povlašten položaj Mjasojedova, tako je uvijek vrebala zgodu, da je nečim kompromitira. Za vrijeme nekog plesa u Poslanstvu, ispalo je gospođi Mjasojedov neko pisamce iz njedara, Krupenskijeva ga je zgrabila s poda, i njih su se dvije počupale, ali Krupenskijeva nije popustila. Pisamce da je bilo ljubavno pismo gospođi Mjasojedov od austrijskog vojnog atašea. Stranci su samo vidjeli sukob, a članovi Ruskog poslanstva su svi znali, jer je gospođa Krupenskij pobjegla u drugu sobu i tajnike zvala za svjedoke. Tako je izgledalo u Ruskom poslanstvu.

Nama je ostalo samo da pokušamo nešto saznati od engleskog poslanika, pa su Trumbić i Supilo tražili da nas primi. On je odgovorio da žali, ali da je cijeli tjedan zauzet. Mi smo razumjeli da to nije bio nikakav osobni, nego politički razlog, pa sam onda ja tražio, da me primi kao znanca i nepolitičara. On me je primio odmah sutradan. Bio je više zakopčan, ali mi je odmah rekao, kako se nada, da moji prijatelji neće zamjeriti i da će razumjeti, kakva su vremena.

— Na frontama ne ide dobro, a osobito na ruskoj. S Talijanima moramo biti obazrivi. Ja sam u njihovoj zemlji akreditiran, a njihovi agenti prate svakoga tko uđe k meni.

Ja sam razumio i vidljivo problijedio, pa sam rekao:

— Očito se nešto radi o Dalmaciji.

— Ja vam ne znam ništa. Vi me razumijete, da ja ne smijem ništa znati o eventualnim tajnama među vladama. Vi moje mišljenje o tom pitanju znate, ali to nema nikakve vrijednosti.

— Ja vas razumijem, da mi ne možete reći, ali ćete razumjeti, kako je nama, sluteći tu nepravdu.

— Razumijem ja vas i silno mi vas je žao. Ja vas uvjeravam, da ja ovdje ništa ne radim. To se ne radi ovdje. Idite u London, idite što prije, bojim se, da je vaše strahovanje opravdano. Gledajte, da vidite Benckendorfa. Tu Rusi imaju glavnu riječ. Oni su protektori Slavena. Al mi dajte riječ, da vam nisam ništa o toj stvari rekao.

Sad je nama bilo, da što prije krenemo, pa smo počeli uređivati i pakovati svoje stvari. Ja sam morao ionako otići, jer je Supilo dogovorio sa Seton-Watsonom i sa Steedom, da bi bilo dobro da se drži moja izložba u Londonu, a odmah zatim je došla poruka, da je dogovoreno da se izložba iznimno priredi u Victoria i Albert muzeju, da je sastavljen odbor, u koji su ušli prvi umjetnici, književnici i ravnatelji muzeja. Kako su stvari bile stigle iz Splita, tako sam ih mogao — ne vadeći ih iz sanduka — uputiti zajedno s onima iz Venecije u London, a bilo je sve zajedno oko stotinu skulptura.

VESNIĆ I NAŠ MEMORANDUM

U to je vrijeme došao Vesnić u Rim, i potražio me je kao starog znanca. Bio je vrlo ljubazan sa mnom, ali se s Trumbićem i Supilom držao važno, diplomatski, pomalo odozgo, a s Bakotićem kao s pisarom, iako je Bakotić u svojoj skromnosti znao dvaput više od njega. Meni je to bilo krivo, a osobito radi Trumbića i Supila. To sam mu, kad me pozvao na razgovor, prigovorio. On se diplomatski smješkao, pa mi je gotovo ponovio Vojnovićevu frazu:

— Trumbić se zna držati, ali je u stvari provincijski advokat, a Supilo darovit novinar, ali se ne zna ni obući. Nije to za diplomatsku akciju. Uostalom, što mari. U Parizu sam ja, a u Londonu Mata Bošković, a to što Pašić javlja, da treba da se preda onaj vaš memorandum francuskoj i engleskoj Vladi, ja ću vas predvesti Delcasséu, a Mata Greyu. Trumbić i Supilo su Hrvati, pa dakako, ja ih razumijem, pomalo starčevićarstvo i državno pravo, pomalo Strossmayer i jugoslavenstvo. Dobro je to, ali meni je Ljuba Mihajlović pokazao tekst, i moram reći, da se ne bih složio u svemu. Trebalo bi i formu dotjerati, a i mnogo toga izmijeniti, jer to je ipak neki dokumenat, koji će se predati vladama i taj onda ostaje.

— Ja vam nisam nikakav stilista, da bih mogao prosuditi, a što se sadržaja tiče, to je ono, što mi želimo i držim, što želi i očekuje sav naš narod, a koliko znam, sadržaj je već poznat i g. Pašiću, a on poručuje, da se požurimo i da predamo — odgovorio sam Vesniću.

— Ja bih vam nešto rekao po narodnu. Ima unutri mnogo toga, što bi seljaci rekli: Pošla grlom u jagode. Ostavimo druge nijanse o povijesti, o nekoj državnosti iz prošlosti, nego uzmimo ime države. Vi tamo nazivate povećanu državu »Jugoslavija«, pa zar ste i vi za to ime? A ja vam kažem, da to ne može biti. To mi Srbi nećemo nikada prihvatiti. Nismo mi neka židovska firma, koja mijenja ime, kad dobije još neke artikle. Dosad se je država zvala Srbija, a ubuduće, kad dođu i Hrvati i Slovenci u nju, neka se zove »Velika Srbija«. Hrvati mogu u njoj biti ravnopravni građani, mogu imati tamo, gdje su u većini, ako baš hoće, i svoju malu autonomiju, jezik će s zvati srpsko-hrvatski i tako redom, ali država Srbija, porširena država Velika Srbija.

PORAST TALIJANSKE IREDENTE

U to vrijeme je već propaganda u talijanskoj štampi gotovo dostigla svoj vrhunac pišući »o potlačenoj braći«. Izlazili su članci iz ponajboljih pera. D'Annunzio je razvio svu vještinu svoje bujne frazeologije o latinstvu, o »sorella latina« itd. Onaj moj znanac, profesor Borghese, koji je ono veče jurišao s onim njemačkim profesorom na Paris, i on je objavio uvodnik u »Corriere della Sera«, kako valja pomoći latinskoj sestri i osloboditi Trento i Trst, »i sve druge talijanske pokrajine s onu stranu Jadrana«, uzeti Brenner i »zatvoriti vrata kuće«. Pitao sam ga, da li on to piše, ili ima još neki njegov imenjak.

— To sam ja — odgovorio mi je.

— Pa kako to? Ja sam mislio, da ste vi prevalili pola puta s Nijemcima za Pariz.

— A da, vi se sjećate one večere pred nekoliko mjeseci s Nijemcima. Vi to s vašim primitivnim sanjarskim, nerealnim, slavenskim mentalitetom ne možete razumjeti. A sjećate li se onog pitanja Demetrije Elbicha: »Kamo će Engleska?«, i kako su njemački kolege bili u neprilici. Engleska je stupila na stranu Francuske i Rusije, a ona nije nikad rat izgubila. Zbog toga smo mi za to, da idemo na njihovu stranu, pa da dobijemo Trento i Trst, a drugom ćemo prilikom Nicu i Savoju.

Borghese je ilustrirao mišljenje većine onih Talijana koji su bili za rat, a simpatije za Francusku su bile samo fraze.

Već smo osjećali, da i onu šačicu nas iz Dalmacije nisu više dobrim okom gledali, a o Srbiji, uza sve priznanje hrabra držanja, počeli su također malo drugim tonom pisati, kako ima i kod nje stanovitih elemenata koji se zanose pretjeranim snovima, koji su neostvarivi i neopravdani. Isticali su neki, kako su slušali od nekolicine dobro obaviještenih novinara, koji su bili u Srbiji, da neki čak prosti vojnici ističu kako će Srbja izbiti na more u Dalmaciji, u kojoj da živi isti narod. O Hrvatima su počeli dvojako. Oni u Hrvatskoj su bili kulturni i Slaveni, a oni u Dalmaciji su bili barbarski nakot, koji je Austrija stvorila i podupirala na ustuk talijanstva. Bosna, koja leži iza sve stare latinske pokrajine, uglavnom je srpska, ali u njoj ima i Turaka; u jednom znatnom dijelu se sastoji od »Turske Hrvatske« koju su Turci otkinuli i pripojili Bosni. Sad po neki put iziđe po koji članak kao »Razgovor s trijeznim srpskim diplomatom«, gdje se ističe tradicionalno srpsko-talijansko prijateljstvo, koje treba održati u obostranom interesu. Srbija ne aspirira na drugo nego na ekonomski izlaz na more, pri čemu joj nije stalo hoće li dobiti petsto kilometara obale više ili manje, samo ako je Italija pomogne da se ne bi stvarala neka Hrvatska država. Nije se moglo ustanoviti, da li su ovakve izjave dane od strane nekog srpskog predstavnika, ili su Talijani što dodali. Svakako, nije bilo nikakvih demantija, a sličnih je mišljenja bilo i kod Srbijanaca:

— Da dobijemo Bosnu i Hercegovinu i izlaz na more, a za drugo nas nije briga, zato će biti i kasnije vremena.

I sam Ljuba Jovanović je jednom našem rekao:

— Bosnu i Hercegovinu i Boku i Dubrovnik da nam je dobiti, ostalo Primorje će uzeti Talijani, a Hrvatska će ostati Madžarima.

Meni je, a kasnije i Trumbiću, priznao sâm srpski poslanik u Rimu Mihajlo Ristić, koji je došao iza Milovanovića, da su brošure toga sadržaja tiskane u 3.000 primjeraka na trošak Srpskog poslanstva u Rimu, a da je to bilo učinjeno po osobnom nalogu Pašića.

Zbog ovakvog držanja srpskih političara, Talijani su počeli špekulirati s Hrvatskom. Zato, kad smo prije odlaska iz Rima, tražili Kvaternikovu knjigu, u najstarijoj knjižari nam je rečeno:

— Nemamo više, na žalost, prije tri četiri dana je posljednja tri primjerka uzelo naše Vojno ministarstvo.

RAZGOVOR S DE GIERSOM

Taman pred naš odlazak iz Rima saznali smo, da je u Rim stigao g. De Giers, nekadašnji ruski poslanik na Cetinju, i da se je skeptično izražavao o našem programu za ujedinjenje. Supilo je bio već otišao na put u Petrograd, a Trumbić u Pariz, pa sam De Giersa potražio ja s De Giullijem i s još jednim Dubrovčaninom i jednim Hercegovcem. De Giers nije bio osobito raspoložen, ali se trudio da bude ljubezan. Govorio je prilično dobro hrvatski. On je bio došao, kako smo saznali, radi sukoba Krupenskij-Mjasojedov, te neko vrijeme bio kao neki komesar. Na Mjasojedovoj strani je bila formalna krivica radi žene, a za Krupenskog su znali da je nesposoban i da ga ništa ne zanima, ali eto nisu ga htjeli naglo maknuti.

De Giersa je zanimalo naše pitanje i slovio je kao stručnjak, budući da je više godina bio na Cetinju i proputovao naše krajeve, a osobito se često zadržavao u Dubrovniku. Nije bio raspoložen zato što je Rusiji išlo slabo na fronti, a za nas je opet znao kakve su nam težnje, kad smo mu počeli govoriti o našem pitanju te o zahtjevima Italije na naš račun, on nam je brzo rekao svoje mišljenje: »Sve ovisi o ishodu rata. Rusija će sve moguće učiniti, da se svi Slaveni oslobode, a hoće li u svemu uspjeti, ovisit će o ishodu rata i odnosu snaga. Svakako će u prvom redu voditi računa o Srbiji i Crnoj Gori, da budu zadovoljene, da dobiju što ih ide i što bude pravo. Hoće li se ispuniti vaš maksimalni program, ja ne znam i dvojim u to. Mi dakako, volimo pravoslavne ali Rusija ne može zaboraviti ni na Hrvate niti im činiti krivo, makar su katolici. Vi, na primjer, nemate pravo na cijelu Bosnu i Hercegovinu, najviše na polovinu, a na Boku, pogotovo na Dubrovnik nemate nikakvo pravo. Ja te krajeve poznam vrlo dobro. To su čisti hrvatski krajevi«. Kad smo mu istakli, da nije riječ o tome da se te krajeve traži kao srpske, nego kao jugoslavenske u jednu državu, u kojoj ćemo biti svi ravnopravni: »Treba stvoriti Jugoslaviju, po talijanskom uzoru: jedan jezik, jedan narod, jedna država.«

— To vi govorite kao Srbi, ali valja čuti i Hrvate. Neće to ići ni s Crnom Gorom kako to Srbi i njihovi pristalice misle, a kamoli s Hrvatima katolicima.

— Mi smo katolici i Hrvati, gospodine ministre — upozorili smo ga — i budite uvjereni, da danas gotovo svi Hrvati misle ovako kao mi.

— Ja ne znam. Znam da su i Hrvati protiv Austrije i Madžara. Znam za Hrvatsko-srpsku koaliciju, ali, da li bi se vi našli u istoj državi, to ne znam. Ja nemam ništa protiv toga, ali da bi se upravljalo Dubrovnikom *iz Cetinja a Zagrebom iz Beograda, to ne mogu zamisliti.*

— Upravljat ćemo složno i zajednički.

— Daj Bože, ali ja, koji nisam mlad i koji poznam jedne i druge, proričem vam, ako vam i uspije da se ujedinite, vi ćete se za koju godinu razići kao Švedska i Norveška...

Mi smo, kad smo izišli, razgovarali da će tu biti crnogorskog upliva, ali smo vidjeli da se nekako podudara sa Sazonovljevim uputama Krupenskom. Moj hercegovački prijatelj, Srbin snuždio se je i gotovo su mu suze potekle, pa je počeo:

— Ne misle, brate, stari kao mi, a Srbijanci ni stari ni mladi. Sve oni nešto šuškaju, vama govore jedno, a misle drugo. Neka vam, brate, kažu: Mi se brinemo samo za se i za Srbe, a vi se, braćo, briniti, kako možete.

ODLAZAK EMIGRANATA U PARIZ I LONDON

U Parizu smo bili drugi-treći dan iza dolaska primljeni od Delcasséa, a predveo nas je Vesnić; predadosmo naš program i zahtjeve. Primio nas je dosta srdačno, želeći nam da naš program uspije, ali ne iz riječi, nego iz crta na licu se vidjelo da ima nešto na savjesti. Vesnić je pokušavao nešto prigovoriti Trumbiću u pogledu teksta i naziva, ali se povukao kad je ovaj rekao da on nije ovlašten da sam išta mijenja, na što mu je Vesnić rekao:

— Dobro, to je na kraju vaše stanovište, a g. Pašić požuruje, da se što prije preda.

Pošli smo odmah u London, da i tamo predamo, a tamo smo odredili da će nam biti i sijelo Odbora i rada, budući da su Francuzi rekli da moraju imati obzira prema Talijanima, a Englezi se izjavili pripravnima, da nam pruže gostoprimstvo.

U Londonu je bio poslanik Mata Bošković, za koga nam je Vesnić rekao da je vrlo mudar i sposoban diplomata. Supilo, koji ga je viđao, nije imao dojam o njegovoj velikoj mudrosti, ali ga nije kudio. Primio nas je dosta hladno, a hladan je bio i od sebe, jedino je meni malo više pažnje posvećivao; ja sam to uzimao da je zato, što se pripremala moja izložba, a vidio je da se Englezi za nju zauzimaju. Pašićeve su upute bile da se spis što prije preda na Foreign Officeu, pa smo Boškovića zamolili da što prije posreduje kod Sir Edward Greya, da budemo primljeni, što je on obećao. Međutim, nekoliko je dana prošlo, a on još nije bio primljen kod Greya. Za to je vrijeme zatražio tekst memoranduma, jer, prvo, da on to treba da vidi budući da treba da nas predvede, a drugo, da se eventualno kontrolira i ispravi engleština. Dani su prolazili, pa i sedmice, a Bošković nije stigao pročitati i ispraviti. Na engleski je preveo Hinković, a ispravio, mislim, Seton-Watson, dakle nije moglo biti jezičnih grešaka. Grey je saznao od naših engleskih prijatelja da smo stigli, i bio je pripravan da nas primi, ali je valjalo da se učini kao i u Parizu, da nas najavi i predvede srpski poslanik. Požurivali su prijatelji nas, a mi Boškovića. Poslije velike muke, poslao nam je memorandum sa svojim »ispravkama«, koje nisu bile ispravci jezika nego teksta. Mi smo odgovorili da tekst ne želimo mijenjati, a ni ne smijemo, jer mora biti identičan s onim u Parizu. Od Boškovića nikakva odgovora. Trumbić telefonira da se s njime sastane, a tajnik Petrović ga pita šta hoće, i kad mu Trumbić objašnjava, ovaj mu skreše pogrdnu riječ i zatvori telefon. Trumbić, bijesan, raspituje se kod nas, da li tko pozna toga Petrovića. Književnik Tucić, koji je živio u Londonu, reče da je tajnik prostak, te da je i njemu, prije koji dan, kad je došao tamo u Poslanstvo u poslu propagande, iz čista mira opsovao hrvatsku majku i rekao:

— Napolje, šta imaš ti da tražiš na srpskom poslanstvu?!

Pođem k Boškoviću i protestiram. On se ispričava i žali, i da će se još Trumbiću ispričati.

— Treba i Petrović da se ispriča, ili da tražite da ga se otpusti, jer kako ćemo tako raditi! — rekao sam.

— Dabome, da bih trebao, al on je svojeglav, neće on to uraditi, on ni mene ne sluša. Neko Pašićevo kumče, pa šta mu možeš. On, uostalom, rijetko i dolazi, i tek se vodi kao tajnik, samo da prima plaću — objašnjavao je i »tješio« me Bošković, a onda me poveo u svoju sobu i izvadio memorandum.

— Sad malo da s vama iskreno razgovaram o ovom memorandumu — rekao je, a onda je počeo iznositi svoje zamjerke.

— Kažete, da se Pašić složio s tekstom. Može biti, ali ja se ne mogu složiti. Moja glava drugačije radi. On ovaj ... onaj ... a ja otvoreno ... Čudim se i Vesniću kako se mogao složiti.

Zatim me je počeo upozoravati na najtipičnije stvari, koje njega kao diplomatu smetaju, pa je zastao na jednoj.

— Evo, ovdje je istaknuto kako je Dalmacija dio Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a ja ovu stilizaciju ne mogu primiti, jer ako se sutra stvori samostalna Hrvatska, to bi značilo, da Dalmacija spada s njome, a mi da se borimo za ništa. Ni izlaza na more ne bismo dobili ako se Crna Gora ne prisajedini.

— Glavno je da mi Dalmaciju obranimo od Talijana, a onda ćemo lako. Bit ćemo svi zajedno i ona će biti naša, sviju nas.

— E, lijepo je to rečeno, ali ja, pravo da vam kažem, u to ne vjerujem, i onda, ako drugi ne dadu i oni Hrvati iz Hrvatske neće, onda nama Srbima nema ni malo Dalmacije. Je li to tako?

Bošković se nije dao krstiti nego je morao, po Pašićevu naređenju, doći Vesniću u London i nagovoriti ga da ide, jer da mora ostati isti tekst, kao i onaj predan u Parizu.

Zbog ovih nesuglasica dolazi profesor Cvijić u London i odsjeda u Poslanstvu, da bude veza između nas i Boškovića. On nam isto tvrdi, kako je Bošković neobično sposoban, samo je poneki put čudan i tvrdoglav i nije upućen u srpsko-hrvatske stvari, jer je od stare škole.

Za dva-tri dana imala je biti otvorena moja izložba u Victoria i Albert muzeju, a trebalo je da je otvori Lord Robert Cecil govorom, na kojemu mu je srpski poslanik imao zahvaliti s nekoliko riječi. Dan otvorenja već je bio objavljen u novinama. Mata Bašković poručuje da neće prisustvovati, jer da je vidio da će na plakatu pisati »Ivan Meštrović, jugoslavenski umjetnik« a on savjetuje da se stavi »srpski«. Ja odgovaram da je plakat u štampi i da ga je Muzej dao u štampu, ali i bez toga da ne bih mijenjao. Neki članovi »Serbian Relief Funda«, koji nisu bili upućeni, kažu da bi možda bilo u tom času popularnije da se stavi srpski; time bi se izbjeglo izostajanje Ministra, koji je čudan čovjek. Objašnjavam im sa škotskim i engleskim primjerom, a ono Yugoslav da je Kao British, i oni to razumiju. Dolazi Cvijić da posreduje između mene i Boškovića, te pokušava izići Mati u susret.

— Vi znate, g. Cvijiću, da je meni u srcu svejedno i da nisam nikad davao ispravka kad je pisalo »srpski«, ali kad se Bošković protivi jugoslavenskom, onda bih ja mogao samo onako napisati, kako jest: hrvatski! S ovim »jugoslavenski« htio sam reći jedno i drugo, to jest, da smo jedno. A u današnjem momentu kad Bošković zna o čemu se radi, pa da sam se rodio u Nišu, trebalo bi u ovu svrhu metnuti onako, kako je napisano na plakatu.

Cvijić je uvidio i dao mi pravo, te obećao, da će ga sklonuti da dođe, a to će učiniti i Vesnić, koji dolazi na otvorenje.

JOVAN CVIJIĆ

Cvijića sam poznavao iz Beograda i dobro smo se slagali, pa smo tom prilikom dugo šetali po Hyde Parku. Braneći Boškovića, Cvijić je došao na razgovor o Dalmaciji, te se propitkivao gdje pravoslavni žive, itd. Govoreći o našoj budućnosti i zajednici, iznosio je mišljenje, kako će se u toj pokrajini morati uvesti ćirilica na ustuk talijanstvu, što sam ja nalazio za opravdano, ali je on išao dalje, pa je isto tako tvrdio, da treba propagirati pravoslavlje, jer je ono ipak nacionalno, a katoličnstvo internacionalno, i da se Srbi ne bi bili održali da nije bilo pravoslavlja kao nacionalne vjere. Ja se s ovim nisam složio, dokazujući mu kako smo se mi održali i bez pravoslavlja. Prelazeći na drugo, pitao je nisam li primijetio da je srpsko-pravoslavni elemenat muškiji, pa ako hoćete divljiji i agresivniji, što pokazuje jaču vitalnu snagu nego kod hrvatskog katoličkog svijeta.

— Ja to u mom kraju nisam primijetio — rekao sam, pa znajući da on važi kao stručnjak, koji pozna sve krajeve, pitao sam ga, je li on to možda primijetio u Bosni i Hercegovini, ili gdje drugdje, a on mi je odgovorio, da, kad je bio u Bosni, da je išao samo po srpskim selima, a da nije nikad zalazio u katolička i »turska«, pa ne zna ni običaje kod katolika, samo je primijetio da i oni i »Turci« govore malo drugačije, ikavski. Tu sam prvi put vidio, da su Cvijićeve simpatije za jugoslavenstvo samo teorija, te se nisam mogao suzdržati da mu ne reknem:

— Pa ako je tako, to me onda podsjeća na Stojana Novakovića, koji je tek prije dvije godine otkrio, kad je bio u Opatiji, da i Hrvati katolici imaju i čitaju u crkvi Evanđelje na narodnom jeziku, a to, što se ikavštine tiče, i vaši stari su morali biti ikavci, jer bi se vi drugačije zvali: Cvejić ili Cvijeić.

Svakako je Cvijić bio pristupačniji i uviđavniji nego Mata Bošković, ili Pavle Popović, član našeg Odbora, koji je kao stručnjak uporno tvrdio da je jugoslavenstvo tek geografski pojam i da će tako i ostati.

U očima sviju ugled Odbora je porastao lijepim prijemom od strane engleskih krugova, a među upućenima i zbog činjenice, da su ti ljudi u njihovoj zemlji smatrani legitimnim predstavnicima, jer su mu poslanici Trinajstić i Gregorin donijeli i legitimaciju od strane pokrajinskih predstavništava gotovo svih pokrajinskih sabora. Tako je Lorković u svojoj poruci dao razumjeti: izaslanici hrvatskog, dalmatinskog, istarskog i kranjskog Sabora sastali su se potajno u Trstu (11. i 18. IV 1915) te su nakon

dogovora izaslali Trinajstića i Gregorina, da odnesu Odboru punomoći, da te sve pokrajine predstavlja, »koje prave cjelinu na osnovu hrvatskog državnog prava«. Istovremeno je porastao uvelike ugled i Srbiji, zahvaljujući borbi njezine vojske, a i zbog činjenice što svi Južni Slaveni teže k njoj i u njoj gledaju svoj Piemont i svog prvoborca. Bilo je još uvijek dosta krugova, koji su bili rezervirani i neraspoloženi, pa bi im se omakla riječ »kraljoubojice«. Nisu mogli zaboraviti okrutno ubojstvo kralja Aleksandra Obrenovića godine 1903. Mnogi su nas začuđeno pitali:

— Pa zar i vi hoćete Petra Karađorđevića za kralja?

To je pomalo jenjalo, kako u publici tako i u štampi. Neke novine, kao na pr. »Manchester Guardian«, koji je u početku pisao kritički o Srbima, poslije je postao naš najbolji prijatelj i zagovornik naših težnja.

Gotovo sve novine su sa simpatijama pisale o nama i našim težnjama. O pitanju Dalmacije nisu pisale iz obzira prema Talijanima, nego jedino u vezi s mojom izložbom, a kasnije, kad je Italija ušla u rat, pisale su sve više i više. Prvi su otpočeli naši prijatelji Seton-Watson i Steed, a poslije i njihovi i naši prijatelji. Mora se priznati, da u Velikoj Britaniji ima mnogo spontanih prijatelja za neku stvar, kad uvide da je pravedna, pa su tako često pisale osobe koje se nisu bavile ni novinarstvom ni publicistikom. Isto se toliko na različitim predavanjima i u klubovima spominjalo naše pitanje i Dalmacije tako, da je i samoj Vladi postalo neugodno, jer se osjećala sukrivcem.

SUPILOVA OTKRIĆA U RUSIJI

U siječnju 1915. Supilo je krenuo na put u Rusiju. Prije je svratio u Niš, tada privremeno sjedište Srpske vlade, gdje je razgovarao s Pašićem i s nekim drugim političkim ličnostima. Kasnije, kad se vratio s tog putovanja, oduševljeno nam je pričao kako su ga u Nišu lijepo primili. Nije se mogao nahvaliti Pašića, koji ga je očarao, pa ga nazivao »jugoslavenskim Cavourom«. Također je bio ushićen i deklaracijom, koju je dala Srpska skupština 7. prosinca 1914, a u kojoj je objavila kao cilj rata: »Oslobođenje i ujedinjenje sve naše neoslobođene braće Srba, Hrvata i Slovenaca«.

Iz Niša je Supilo otputovao u Petrograd, gdje ga je primio Sazonov. Odanle je javio Jugoslavenskom odboru i Srpskoj vladi, da mu je Sazonov osobno priznao, da je s Italijom 26. travanja 1915. potpisan tzv. Londonski ugovor. Tim ugovorom je Italiji obećana Dalmacija do Cetine. Supilo je Sazonova zaskočio time, što mu je, čim ga je primio, počeo govoriti kao o stvari koju pouzdano znade, a Sazonov je mislio, da je Supilo kroz neka mala vrata već bio kod Cara, pa je onda odmah uzvratio:

— Šta smo mogli kad je bila takva nužda: na frontu ide slabo, a Francuzi pritisli. Pa popustismo. Znam, da Italija neće biti velika pomoć, ali će bar nešto vojske privući na se. Znam da je Caru krivo i bio je izvan sebe kad sam ga nagovarao i jedva sam ga sklonuo. Car je tražio da prema Italiji bude etnografska granica do Soče, i ja sam to zastupao sve do posljednjega časa, ali, eto, nužda je jača od osjećaja. Hrvatska će imati Rijeku kao izlaz na more, a Srbi u južnoj Dalmaciji.

Tu se Supilo uhvatio za glavu, pa Sazanovu rekao da je taj postupak s Hrvatima i Hrvatskom kao dioba Poljske. Sazonov je protestirao, tvrdeći da je on branio Istru i Dalmaciju za Hrvatsku dokle god je mogao. A kad ga je Supilo htio ispraviti za Južne Slavene, za Jugoslaviju, Sazonov mu je uzvratio da oni ne žele Jugoslaviju, niti da Hrvati budu u istoj državi sa Srbima, nego svaki za sebe, jer bi Hrvati kao katolici i kulturno jači tražili zapadnu orijentaciju. Da je tim ugovorom, doduše, utvrđeno pravo Hrvatske da se plebiscitom odluči, hoće li sa Srbijom ili sama, ali oni, Rusi, da misle, da će se Hrvatska odlučiti da bude za sebe, i otvoreno mu je priznao, da oni ne žele da bude sa Srbijom. Supilo mu je na to uzvratio, da će ipak svikoliki Jugoslaveni raditi na tom da se ujedine.

— Ako uspijete, mi vas nećemo silom razdvajati, ali ja sumnjam da ćete vi htjeti biti srpska provincija, kao što Poljaci nisu zadovoljni da su naša — rekao je Sazonov tješeći Supila, da sve ovisi o ratnoj sreći, koja može Rusiju dovesti i u položaj da traži, da se Italija nagradi na drugom mjestu, umjesto da dobije dio Dalmacije.

Pričao je Supilo, da te noći nije spavao od jada, a onda je počeo smišljati kako bi se bar Split spasio; sutradan je obilazio panslavenske krugove koji su imali pristupa i do Cara i do Sazonova, tužeći se, kako ni ta Srbija, koja je Sazonovu toliko na srcu, neće stvarno bez Splita imati pravog izlaza na more. Sazonov ga je pozvao za koji dan nakon toga k sebi i rekao mu, da nema drugog načina, nego da Car intervenira da se linija pomakne između Splita i Šibenika tako da Split ispadne iz područja obećanog Italiji. U ruskim novinama nije još ništa bilo izišlo o Londonskom ugovoru, nego je samo ponešto pisano o talijanskim zahtjevima na istočnom Jadranu, na štetu Slavena, a sva talijanska štampa je navijala na žicu panslavenske opasnosti.

Supilo se nakon svog boravka u Rusiji vratio razočaran zbog razgovora sa Sazonovom, ali ipak s dosta nade u vezi s onim što je čuo od drugih krugova u Petrogradu. Ne očajava, nego počima posao s još većom dinamikom. Obilazi političke ljude, po cijelu noć uči engleski, i brzo ga svladava. Odlazi Greyu i ovaj ga češće prima, te se jednom prilikom pred našim engleskim prijateljima izrazio, da je Supilo najinteresantniji čovjek i najjača politička glava od sviju što ih je sreo iz Srednje Evrope. Kad ga je jedan začuđeno upitao:

— Zar i od Masaryka?

Grey je odgovorio:

— Masaryk je, bez sumnje, inteligentan čovjek, ali je profesor, a ovaj krupni i nedotjerani Hrvat je političar od rođenja i pravi politički talenat.

ULAZAK BUGARSKE U RAT U LISTOPADU 1915.

Kad su saveznici počeli snubiti Bugarsku da uđe u rat, a ova tražila rekompenzaciju u Makedoniji, obratili su se i na nas, da utječemo na poslanika i Vladu u tom pravcu, a isto tako i na Supila. Supilo je bio mišljenja da se ne da Bugarima sve što traže, ali, ako im se nešto popusti, da to bude uvjet da Saveznici obećaju, da će sve naše pokrajine iz Austro-Ugarske biti

bez rezerve ujedinjene sa Srbijom u jednu veliku jugoslavensku državu. Smatrao je, da bi to ne samo udobrovoljilo Saveznike, nego i bilo korisno za našu kapitalnu dobit, pogotovo ako bi Saveznici isposlovali kod Rusije, da ona ne postavlja zapreka ujedinjenju Srba i Hrvata u jednu državu. Bošković ni itko od Srbijanaca nisu htjeli ni čuti ni razgovarati o tome, nego su govorili:

— Volimo mi Makedoniju više nego sve tamo — rekao je Bošković. — Ona je naša starina, dobili smo je na sablji, i imamo u njoj svoju misiju, a to tamo, Bog zna, kakvi sve obziri će biti potrebni, te neka prava ovih i onih i neke državne tradicije.

Mi smo to od Odbora iznosili samo kao naše mišljenje, a Supilo slao i prijedloge. Sad su tek bili bijesni na njega, iako je on razumijevao taj njihov osjećaj i opravdao ga time, da oni misle: Ono, što bi ustupili Bugarskoj, to je izgubljeno, a ovo drugo ćemo dobiti — kad li tad li.

Baš je Sveučilište u Leedsu priredilo jednu moju izložbu, te me je ministar prosvjete i ujedno rektor Sveučilišta, dr Saadler, pozvao u goste na dva-tri dana i napisao, da mogu povesti i dva-tri prijatelja. Pošli su sa mnom Žujović, N. Velimirović i D. Mitrinović, i baš kad smo završili gostovanje, kad nas je ljubazni domaćin ispraćao na kolodvor, izišle su novine s viješću da je Bugarska napala Srbiju (u listopadu 1915). Dr Saadler nam je izrazio svoje saučešće, baš kao nekome komu je umrla mati, a mi smo, utučeni, ušli u vlak za London.

Na večeri u hotelu u Londonu nije bilo Frana, a vratar nam je rekao da ga nije vidio izaći. Pošao sam poslije večere u njegovu sobu i našao ga odjevena na krevetu. Plakao je i ridao kao malo dijete.

— Za koji dan više nema ni one naše male Srbije, ni vojske, ništa; a onda smo svi zajedno prosjaci i beskućnici — govorio mi je.

Mislio sam: Da sad vide ovoga među, ovoga »separatistu« oni što ga ogovaraju.

SUPILO BRANI SVOJE STANOVIŠTE

Supilovo vladanje i manire bile su malograđanske, sa stanovitom samosviješću i bezobzirnošću, a odijevati se nije znao niti je imao čime, tako da su ga mnogi gledali s dosta sažaljenja ili skrivene ironije. Visoko mišljenje Greya o njemu pretvorilo je ove njegove nedostatke u originalnost i čak zanimljivost. Trumbić mu je bio sušta protivnost. Uredan, skladno odjeven, uvijek pun takta s drugima, ali je to iziskivao i za se. Supilo je bio podučen Sazonovljevim gledanjem na naš problem, pa je sad počeo na Zapadu obrnutu taktiku, da buduća država može biti samo onda uistinu svoja i slobodna, ako obuhvati sav naš elemenat, istočne i zapadne orijentacije. To je naišlo na razumijevanje i na simpatije. On je sad preporučivao i kod nas u Odboru i kod srpske Vlade, da je prva stvar da se omete stvaranje dviju država. Kao preduvjet za to tražio je da i srpska Vlada zauzme naše stanovište: »sve za sve«; i da pred saveznicima iznese otvoreno, da joj je to program s kojim stoji i pada. Osim toga, da se fiksira kako će biti organizirana buduća zajednica, te da se, bez obzira hoće li se sve pokrajine dobiti, utvrdi, da će biti zajednica svih dijelova naroda, bez hegemonije

jednoga nad drugim dijelom, ma kako se brojčano odnosili. On je zamišljao da srpska Vlada i država treba da usvoje naš program te proglase ili Jugoslaviju, ili Srpsko-Hrvatsku državu, pa makar se Srbija samo povećala za Bosnu, Hercegovinu i Južnu Dalmaciju. Jedino će tako imati osnovice i moralnog prava, da privuče i užu Hrvatsku, ako bi je drugi za prvi mah i izdvojili; ako i jesmo jedan narod po rasi i jeziku, po imenu i povijesti smo dva, pa i tri naroda, s tri vjere, govorio je on u svojim nacrtima prijedloga za srpsku Vladu. Srbija će biti prva među jednakima, a ne da bude ona država, a drugi tek privjesci. Naš član Odbora — koji se samo tako zvao da ljepše izgleda, a u stvari je bio promatrač — profesor Pavle Popović se protivio tome, ne samo zato što to Vlada neće prihvatiti, nego i zato što bi bilo »neoportuno« s naše strane da to predložimo.

Međutim, cijeli je naš Odbor bio u principu za to, te se radilo samo o stilizaciji. Popović je onda predložio da se pita poslanika Boškovića. U tome su ga potpomagala dva člana Odbora, Srbina iz Bosne: Dušan Vasiljević i dr Nikola Stojanović, koji su prispjeli iz Srbije i postali članovi Odbora, te Slovenac Županič, koji je također s njima stigao iz Srbije i bio činovnik u nekom muzeju u Beogradu. Slovenci dr G. Gregorin i dr Bogumil Vošnjak bili su našeg mišljenja. Razgovori i sjednice išle su u beskonačnost. Na nekim smo se stilizacijama mučili danima, pa bi ih onda Popović donio od poslanika sasvim odbačene. Onda su se pravile druge stilizacije, s nekim kompromisnim rješenjem, ali nikako kraju. Tu je počeo Trumbićev Križni put. Vidio je da Supilo u principu ima pravo i da je dobro što predlaže, ali su diskusije bile tako žučljive, da je prijetila opasnost da se cijeli Odbor raspadne. Tu je on onda pokazao velikog takta i strpljenja, da se održimo na okupu. Supilo nije bio darovit govornik, a nije se ni trudio da o svom stanovištu druge uvjerava, jer je bio duboko uvjeren u vrijednost, kako svoga stanovišta, tako i svog političkog instinkta. Srbi, članovi Odbora, nisu imali u njega povjerenja, a neki Hrvati, Hinković i Potočnjak, osobno nisu trpjeli njega, kao ni njegov autoritativni način, a Hinković — koji je, bez sumnje, bio izobraženiji od sviju — pokušavao ga je ironizirati, makar i na suptilan način. On je imao o Supilu kao samouku mišljenje slično kao i Vojnović. Pitanje se pooštrilo i time, što je Bošković držao da takvi prijedlozi za Srbiju dovode u pitanje i Bosnu i Hercegovinu, te izlaz na more, a ne osiguravaju joj da će dobiti ostalo. Supila je razbjesnilo kad su taj argumenat iznijeli i naši srpski članovi iz Hercegovine, tvrdeći da je suvišno vezati pitanje Bosne s ostalim problemima. Ako bi se radilo o tome, da li da Bosna bude austrijska ili srpska, Supilo bi sigurno uvijek bio za Srbiju, ali nije htio da se dijeli ono što treba biti zajedno. Morali smo odložiti ovo pitanje Supilovih punktacija za kasnije.

On te svoje punktacije onda nosi Boškoviću, da ih pošalje Pašiću kao njegove. To izaziva lošu krv, ali ga Trumbić uzima u zaštitu, da on to može slati kao svoje. Gazzari nam je u Južnoj Americi pribavio sredstva za propagandu i uzdržavanje potrebnih članova, te su već djelomično sredstva počela i stizati. Popoviću je to čudno i vidi neki »separatizam«. Napokon mu objasnimo, da smo tako pred Saveznicima moralno jači. Trumbić i ja nećemo od toga fonda ništa, a drugi članovi su prisiljeni uzimati za život, osim Vasiljevića, Stojanovića i Županiča, koji izjavljuju da oni primaju od

Srpske Vlade preko Poslanstva. Ja i Supilo stanujemo u hotelu Madrid, blizu Victorija i Albert muzeja. Trumbić je stanovao u nekom hotelu u Lester Street. Neki članovi odlaze u Rusiju, a neki u Sjevernu i Južnu Ameriku, da tamo osnuju Pododbore i povedu u tim krajevima akciju pomoći naših iseljenika, koji su tražili izaslanike i sami se počeli organizirati i gibati.

Nasta malo zatišje, Supilo vodi diplomatsku akciju, a Trumbić s tajnikom i s nekim drugima kancelariju i dnevne poslove, te ako treba, da negdje službeno zastupa Odbor. U Srpsko poslanstvo su došli još neki stariji intelektualci da pomognu u propagandi i da ublaže eventualna razmimoilaženja između nas i Poslanstva. Došli su, prvo, Jovan Žujović, predsjednik Akademije nauka, pa poslije i profesor Bogdan Popović. S jednim i drugim smo se dobro sporazumijevali, iako su oni skeptično gledali na te naše široke težnje. Došao je i otac Nikolaj Velimirović, kaluđer i bivši đak u Engleskoj. Tada mlađi čovjek, ali vrlo načitan i neobično obdaren govornik i propovjednik. Ova starija srpska gospoda ga gledaju malo s potcjenjivanjem, ali je on više koristan i srpskoj i općoj stvari, više nego svi oni zajedno. On je i s nama idejno bliži, širi i uviđavniji. I dok oni govore samo o Srbiji i srpstvu, te o nekoj Velikoj Srbiji, dotle kaluđer govori i o Srbiji i o srpskom narodu i Jugoslavenima i o budućoj Jugoslaviji.

Naša dva druga Srbina iz Hercegovine također sve više gledaju na pitanje kao i mi, samo su prema Supilu nepovjerljivi. Nepovjerljivi su i drugi mladi Srbi iz Hercegovine, mada su svi na strani širokog i iskrenog jugoslavenstva. U Pašiću svi zajedno gledamo patrijarha i našeg kumira. Može biti malo previše Srbijanac i pravoslavac, bio je i Cavour Pijemontez, ali uglavnom za veliku liniju i neće odstupiti od nje. Tako misli i Supilo, samo se boji da bi mogao podleći ruskom uplivu. Nakon podužeg vremena vraća se on opet na onaj svoj prijedlog, ali ovaj put s više energije i odlučnosti, te počima izdaleka prigovarati i Pašiću i isticati bojazni, pa čak i sumnje, da on ne bi podlegao ruskom gledištu. Hrvati začuđeni, a Srbi upravo razjareni, traže, kakve dokaze ili kakve znakove on ima. Supilo onda navodi Pašićevu izjavu dopisniku »Corriere della Sera« u Petrogradu, objavljenu u travnju 1916, a koju su donijele i neke ruske novine. Tu je, između ostaloga, Pašić rekao, da »nema nikakva ozbiljna nesporazuma među Srbijom i Italijom... Mi Srbi ne možemo ne priznati neosporivo pravo Italije na hegemoniju na obalama Jadrana. Mi također težimo k moru, no nipošto ne tražimo ratnih luka, da tamo zatvorimo flotu. Mi jedino nastojimo da dobijemo jedan ekonomski izlaz.«

Supilo se onda ponovno vraća na svoj prijašnji prijedlog i traži, da se on prihvati i da se pošalje srpskoj Vladi i da se traži odlučno, da se ona izjasni, da li prihvaća i hoće li to dostaviti savezničkim Vladama, kao svoj i naš program. Žučljivi prigovori:

— Vi nas terorizirate, ili hoćete da rastjerate Odbor, ili da izazovete razdor između Vlade i nas.

On se brani, ali sve muca, pa onda počima padati u sentimentalnost:

— Nitko nije više od mene protiv frankovluka, protiv Agramerstva. Nitko nije više psovao one bedaste panonske Krobote, ali, gospodo, ako ima da se Hrvatska trga, kao prosjačka kabanica, da se pravi sprdnja od nje, i da je se skreše na nekoliko kajkavskih županija, onda ja ljubim i onaj mizerni Zagreb i one jadne moje Krobote i kažem, da ćemo mi svi Hrvati, pa gdje bili, biti za Zagreb i raditi da ta naša Hrvatska bude što veća.

Najprije tajac, a onda strelice. Trumbić u neprilici. Ruke mu drhću.

— Stanite, gospodo, nemojte tako, da vidimo, što ga sili da ovako govori, a ti kaži — okrećući se prema Supilu malo oštro.

— Ta zar i ti misliš, da nemam razloga da tražim, da se ovo prihvati što iznosim, a vi prihvatite, ako hoćete, a ako nećete, onda zbogom, gospodo.

Ustane, tresući glavom i stišćući zube, i otide. Predveče sam ga sreo pred hotelom, te me je molio da pođem s njime u njegovu sobu. Pošao sam. Bio je ljut na Trumbića, pa je počeo plakati kad sam branio Trumbića i govorio mu, kako je Trumbić na muci: ili pustiti da se raspe Odbor, ili stati na njegovu stranu, a on sam, da se izražavao u rebusima, ili u nedovršenim rečenicama. »Kad ne mogu sve da kažem, kad ne smijem sve da kažem.« Onda mi je pripovijedao, kako mu je Sir Grey rekao, da kad god ima nešto da mu kaže, ili da ga upozori, da može doći k njemu bez pismene najave, a on će ga uvijek primiti, ako bude slobodan; u protivnom će ga primiti njegov tajnik. Vidio sam da me žali, kad sam mu govorio kakva nas Hrvate čeka sudbina, ako bude onako kako taj njihov pakt predviđa. Govorio sam mu, da nam se ista nepravda čini kao i Poljacima u svoje vrijeme, a mi, mada smo isto po krvi što i Srbi, opet imamo svoju dušu, svoje tijelo, kako ga ima svaki blizanac, koji je od iste matere, ali je svoje biće. Onda je ispričao, kako je dan prije pošao Greyu, ali da ga nije našao, nego da je sjedio kod tajnika, razgovarao i jadikovao se. Ovaj je govorio da ga razumije i da je zaista očajna situacija za Hrvate, kako su stvari postavljene i kako se postavljaju. Iz posljednjih je riječi razumio da ima još nešto, što se ne zna, pa ga je počeo pitati. Tajnik je odgovarao da ne zna ništa, ali, kad je vadio nešto iz ladice, učinilo mu se kao da je dolje vidio neku zemljovidnu kartu naših krajeva. Sad je u svom strahu i želji da sazna, navaljivao, da predosjeća da nešto ima, što se krije, i videći na tajniku zbunjenost, vidio je da pogađa, digao se i počeo plakati. Tajnik ga je primio za rame, rekao mu da sjedne.

— Ako bi vi ma komu išta rekli, ja bih izgubio svoje mjesto, i drugo što s time ide, kad se neovlašteno izda tajna.

Onda je stavio preda nj jedan memorandum, kojem je bila priložena krata naših pokrajina i jedna posebna Hrvatske i Slavonije sa Srijemom, pa na njoj označeno dokle ima sve srpskih manastira. Taj memorandum da je donio Vesnić iz Pariza i predao ga u ime Vlade, a u memorandumu se tražilo, da se svi ti dijelovi, dokle ima srpskih manastira, imadu priznati Srbiji.

Ja sam tražio od Supila, da to kaže Trumbiću on sâm, što je on sutradan i učinio. Trumbić je bio mišljenja, da se ne pravi kriza, nego malo po malo da se gleda ispravljati stvari, istupati uvijek složno, dok se i srpski političari ne uvjere, da se naše želje mogu ostvariti ako budemo složni, i ako se pitanje bude svagdje ispravno postavljalo s obje strane. Supilo je

pristao da miruje, i nije više dolazio na sjednice, pustio je da mi sami pronađemo stilizaciju za predstavku srpskoj Vladi. Bez Supilove prisutnosti je išlo lakše, ali je forma bila više neodređena i manje kategorička nego kod Supila. On nije bio zadovoljan, nego je svoju kritiku tjerao dalje, dok, konačno, nije došlo i do osobnih razmirica između njega i Trumbića, te njega i nekih članova Odbora, pa je, konačno, 5. lipnja 1916. istupio iz Odbora, jer da se on ne može pokoriti takvom načinu rada, da hoće da ima slobodne ruke, mi neka nastavimo svoj posao, a on će svoj u istom cilju. Odnosi su ostali korektni i pristojni, samo između njega i Trumbića malo hladni.

Supila sam malo viđao. On je živio u Londonu, a ja u Francuskoj. Tu i tamo mi je pisao. Poslije objave Krfske deklaracije poslao mi je jedno pismo, gdje izražava svoje zadovoljstvo nad tim »povijesnim aktom«, te izriče priznanje Trumbiću i Odboru, a napose izražava svoje žaljenje za po neki put gorke riječi na adresu Trumbića, bilo njemu u lice, bilo preda mnom. Trumbiću je bilo milo, ali se vidjelo, da su Supilove kritike ostavile žilj kod njega prema Supilu. Tada ni on, ni itko od nas nije ni slutio, da Supila razara nemila bolest.

Odborski unutarnji odnosi su se poboljšali, posao se razvijao i tekao dobro, zahvaljujući mnogo Trumbićevu nastojanju i taktu. Sad je i Poslanstvo bilo, kako s predsjednikom, tako i s članovima, mnogo prijaznije. Supilo je i dalje zalazio na Poslanstvo i slao svoje mišljenje i sugestije Pašiću. Bošković ga je uzimao ozbiljno i bio pristojan s njim, ali je bio pun nepovjerenja. Drugi oko Poslanstva su ga počeli ogovarati, uhoditi i praviti sićušne intrige, koje nisu kod nikoga palile. O njegovom najširem patriotizmu nije moglo biti sumnje.

JUGOSLAVENSKA LEGIJA

Poslije sloma srpske vojske potkraj 1915. počelo se opet misliti na dobrovoljce. Vlada, doduše, nije nikad bila u principu protiv toga, ali prije nije vjerovala da bi bio odziv velik, a, s druge strane, stajala je na stanovištu da bi za to bilo poteškoća s međunarodnog gledišta, pa je bilo mišljenje: Tko hoće, neka ide u srpsku vojsku pod drugim imenom, i neka se bori. Time bi bili oni, koje bi neprijatelj, eventualno, zarobio, u manjoj opasnosti da budu strijeljani. Odbor je stajao na stanovištu, da bi ti dobrovoljci trebali da traže posebnu jedinicu, i da ta jedinica, iz političkih razloga, treba biti baš naglašena i istaknuta, da se vidi, da su podanici Dvojne monarhije protiv nje, i da idu čak i u borbu. Tako se to pitanje zatezalo. Sad se je, međutim, i Vlada obratila na Odbor, kako bi se ta ideja ostvarila, jer da ima dosta zarobljenika u Rusiji, pa da su počeli i sami govoriti kako bi išli u borbu, te da bi bilo potrebno, da Odbor u tu svrhu pošalje svoje ljude u Rusiju.

Međutim, neki su se naši ljudi javili iz Petrograda Odboru, zajedno s Frankom Potočnjakom, koji je već bio tamo stigao, odaslan od Odbora. Uz Potočnjaka bili su dr Ante Mandić, dr Milivoj Jambrišak i drugi. Odbor je ovu Vladinu poruku primio s oduševljenjem. U međuvremenu su nam stigle od naših ljudi iz Rusije vijesti, iz kojih se vidjelo, da se u Rusiji predalo naših ljudi preko dvjesta tisuća, i koji su tražili, da ih se izdvoji od Nijemaca i od drugih narodnosti iz Austro-Ugarske, kojih je ionako bilo manje, i da ruske vlasti pristaju na to izdvajanje. Ti zarobljenici, koji su se većinom dragovoljno predali, da su raštrkani po različitim ruskim pokrajinama i da je većina raspoložena ići u borbu protiv Austro-Ugarske, da bi ih trebalo dići i organizirati, nu da je delegatima potrebno, da im se izradi kod ruskih vlasti zato dozvola, što treba da uradi srpska Vlada i Odbor. Odbor je zato odmah preduzeo korake, opet, naravno, preko srpske Vlade. Vladi smo predložili, da se od tih dobrovoljaca napravi Jugoslavenska legija, i da se svakako pošalje Milana Pribićevića kao zapovjednika. Odgovoreno nam je, da se Pribićević ne može poslati, jer ima starijih i istaknutijih časnika, a za ime tog dobrovoljačkog korpusa da će vidjeti; da Vlada nema ništa protiv toga, ako Rusi budu dozvolili. Poslan je Hadžić i još neki. Ubrzo je osnovana prva Srpska legija. Motivacija je bila, da je tako bilo milije Rusima i da je većina momčadi to željela. Ubrzo smo, međutim, bili obaviješteni da to nije točno, što se tiče momčadi; da je bilo i prepirki zbog toga te da su tražili i jugoslavensku zastavu, a Rusi da se uopće nisu miješali, nego su to prepustili srpskim časnicima i delegatima Odbora. U tom prvom korpusu bila je većina momčadi Srba, dok su časnici bili većinom Hrvati, mladi pričuvni časnici i nešto mlađih djelatnih. Nama su te vijesti bile neugodne i mislili smo, da to nije zgodan postupak, da se sve naše ljude privuče u borbu, te smo upozorili Vladu i tražili, da se postupak izmijeni. Odgovoreno nam je da će to izviditi i eventualno ispraviti. Ako ima grešaka, da su to skrivili politički neupućeni časnici, ali, koliko je Vlada bila obaviještena, da je većina dobrovoljaca sama pristala i na naziv i na zastavu. Uostalom, da još neka jugoslavenska zastava i ne postoji, da međutim, ima izgleda, da se može stvoriti i drugi mali korpus, pa da se može nazvati po želji, ali da je glavno, da se dobije što više boraca.

Drugi korpus je uskoro osnovan, u komu kanda je, prema izvještaju, bila većina Hrvata i sad je popušteno u nazivu, ali je i za ovaj određena srpska zastava, jer da druge zastave nema. Ljudi su prosvjedovali, ali se nisu otvoreno bunili. Postupak s izdvajanjem dobrovoljaca bio je čudan. Rusi da su stali na stanovište, da se za borbu izdvoje samo oni koji hoće, a izričito su na tomu insistirali za Hrvate, koje su napose izdvajali, pitajući svakoga, šta je. Kod Srba se pitalo: »Koji su Srbi pravoslavni?«, i koji su se javili kao takvi, odmah su bili izdvajani i bilježeni kao dobrovoljci. Kod Hrvata se pitalo: »Hoće li u legiju ili neće.« Kod Bosanaca je bio drugi postupak. Izdvajalo se katolike, a ostale se pitalo: »Jeste li Bosanci?«, pa su onda trebali biti svi dobrovoljci. Kad su se muslimani počeli buniti, da oni nisu Srbi, onda ih se izdvajalo i »jednim posebnim načinom osvjedočavalo«. Kakvo je to osvjedočavanje bilo, pričao je koji mjesec kasnije neki Semez, pravoslavac iz Bosne, komu je ta »misija za Bosance« bila povjerena. »Koji Turčin nije htio (a malo ih je bilo od neškolovanih, koji je htio), sjekle su se glave sjekirom, a drugi, kad su vidjeli, pristajali su, Boga mi.« Pri tom su mu pomagali neki »osvešteni« muslimani. Jedan od tih je bio kasnije često ministar. Treća legija se sastojala većinom od Hrvata iz uže Hrvatske, a oni nisu htjeli da se zove »srpska« nego »jugoslavenska«, a kad im se

nije udovoljilo, nastale su svađe i rasulo, da se je moralo nekako krpati. Rusi se nisu htjeli miješati u pitanje naziva i zastava, ali nisu dali da se Hrvate tjera silom ili terorom. Uopće su oni te dobrovoljačke korpuse potcjenjivali i držali, da se organiziraju samo za paradu i politiku, sve dok se nisu onako sjajno pokazali u Dobrudži, gdje su dočekali bugarsku konjicu na bajonete. Srbijanci su, po prilici, slično mislili, dok ih nisu vidjeli u okršaju. Time je svakako i ideja o jugoslavenskoj koncepciji bila ojačana i dobila uvaženje kod sviju, pa čak i onih, koji su je skeptično ili nerado gledali.

DISKUSIJE SA STOJANOM PROTIĆEM U NICI 1917.

Početkom ožujka 1917. izbila je u Rusiji revolucija, koja je dovela do sloma carskog režima. Time su u Rusiji došli na vlast ljudi demokratske orijentacije, koji su na težnje i probleme Jugoslavena gledali drugačije nego carska diplomacija.

Drugi važni događaj u to vrijeme bio je ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat u travnju 1917. Ti događaji utjecali su na Pašića, da pristupi pregovorima s Jugoslavenskim odborom. Tako je početkom mjeseca svibnja 1917. Pašić pozvao Jugoslavenski odbor, da pošalje svoje izaslanike na Krf radi razgovora sa Srpskom vladom. Trumbić nije htio da ide na Krf nepripravan. Prije polaska na Krf uputio se u Nicu, na francuskoj rivijeri, gdje se nalazio na odmoru Stojan Protić, bivši ministar i predstavnik Srpske vlade kod Jugoslavenskog odbora. U Nici, gdje sam se i ja tada nalazio, počeli su se u uskom krugu voditi razgovori o onom, što je Supilo prije kraće i oštrije a Odbor duže i opširnije predlagao, a onda se prešlo na sastavljanje Deklaracije, koju bi se predložilo srpskoj Vladi na prihvat. Sastavljao ju je uglavnom Trumbić, a Stojan Protić je pravio izmjene ili dopune. Bio je vrlo lojalan i otvoren, po neki put je bio tvrd, ali uvijek bez skrivene namjere. Izgledalo je, da je radio po pristanku Pašića. Za neke je stvari rekao da će ih Pašić teško prihvatiti, ali da će ih on braniti, za druge, da ih ni on ne može zastupati. Ni u načinu ni u saobraćaju nismo našli da je »šuknut«, kako smo o njemu slušali od Srbijanaca koji su se isticali kao bliži našem shvaćanju nego radikali. Nas je to jako radovalo, jer smo od onih »nama blizih« češće slušali njihovo shvaćanje, kako kane i drže da treba postupati poslije oslobođenja u našim krajevima.

— Prvih deset godina treba uvesti, u tim krajevima, vojnu diktaturu — izlagao je baš meni profesor Boža Marković, pola godine prije Krfske deklaracije. Kad sam ostao zapanjen i pitao ga za razlog, odgovorio mi je:

— Dok se Hrvati asimiliraju i priuče državi. Vi Hrvati ne znate što je država, ej, ej, brajko. To je jedno, a drugo, dok se slomi i ukroti frankovce. Inače, prema katoličkoj vjeri mi ćemo biti tolerantni. Najbolji je dokaz naš konkordat s Vatikanom.

Tako je mislio i govorio ne samo dobri Boža, bivši predsjednik »Slovenskog juga«, nego i cijela skupina takozvane Skerlićeve škole, Grol, Kumanudi i drugi. Laza Marković je tjerao ideju Velike Srbije i izdavao list pod tim imenom i bio u opreci s ovim srbijanskim Jugoslavenima, a naš je

Odbor i njegove ideje napadao. Ovi su tvrdili, da je Laza Marković radikalni eksponent i da mu Pašić šalje novce za izdavanje lista »Velika Srbija«, dok su za se govorili, da su sumišljenici Davidovića i Draškovića, koji su s Pašićem u koalicionoj Vladi i utiru put jugoslavenskoj ideji. Bila je čak i afera između ova dva Markovića, u koju smo i mi morali ulaziti kao neka vrsta svjedoka. Neki S. Jakšić, urednik lista »Štampa«, napisao je neku brošuru, namijenjenu vojsci na Krfu, u kojoj je agitirao da treba odbaciti vladinu ideju o nekoj zajednici s Hrvatima, gledati samo srpske interese i tražiti izmirenje s Austrijom. Tu brošuru je htio poslati preko Konzulata u Ženevi, zapakiranu u sanducima, dalje. Tamo su ju neki Božini prijatelji otkrili i onda je to javljeno na Krf i sanduci su zadržani, a protiv Jakšića se povela istraga. Laza Marković je rekao da su to budalaštine, da je Sveta Jakšić, inače, patriot i jedno od najboljih novinarskih pera u Srbiji. To je Boža Marković čuo slučajno od jednoga od nas, pa je javio vladi, te su Davidović i drugovi tražili od Pašića, da Lazu pozove na odgovornost i da Laza treba obustaviti izdavanje lista. Lazica je toga časa izvukao kraći kraj, makar je požurio u Pariz i ponudio Trumbiću da će izmijeniti pravac lista, ako Trumbić nagovori mene, da mu napišem par riječi za Pašića, da on to nije rekao za Jakšića. Ja to, dakako, nisam htio niti mogao učiniti, nego sam odgovorio Davidoviću, koji mi je pisao i citirao doslovno Lazine riječi s upitom, je li se tako izrazio, i ja sam potvrdio da jest, dodajući da mi je to jako neugodno, jer ja to nisam pripovijedao Boži ni s kakvom zlom namjerom protiv Laze, nego naprosto kao svoje čuđenje, i ne znajući tada da oni nisu dobri među sobom.

Ovakve i slične pojave neiskrenosti — ne Pašića, nego mnogih radikala — počele su nas zabrinjavati, pa smo bili zadovoljni da se s jednim uglednim radikalom, kao što je Protić može lijepo i iskreno raditi. Vidjelo se, da je i on sve radije radio s Trumbićem, kad je vidio da on sve otvoreno raspravlja kao s pravim bratom. Primijetilo se, da Protić ima svoju glavu i da se ne ustručava reći, da u mnogome odvaja svoje od Pašićeva mišljenja. Tako mi je jednom zgodom, kad sam rekao da bi bilo uputno, da netko i od bosanskih Srba, članova Odbora, učestvuje, rekao:

— To nije potrebno, ove poslove treba da rade neovisni ljudi, i koji imaju svoje mišljenje.

A kasnije je meni na samu rekao:

— Valjda ćemo zvati Srškića, koji igra Pašićeva špijuna u vašem Odboru?!

Gotovo cijela Deklaracija ostala je, kako su je Trumbić i Protić izradili, izuzev, da se Ustav mora donijeti dvotrećinskom većinom. Protić je kod ovog rekao, da nas razumije i da bi to bilo opravdano, ali da se boji, da oni na Krfu to ne bi prihvatili, a da se i on boji da bi to moglo biti opasno, jer nije sigurno da bi se dobila dvotrećinska većina za jedan Ustav, »koji bi državnu cjelinu čvrsto vezao«. Da se država nazove Jugoslavija, ni on nije bio za to, ali nije mislio da bi se trebalo kao cjelina zvati ni Srbija, ni Velika Srbija, pa je predložio da se to ostavi, da se rješava na Krfu.

Sastanke smo držali ili u Nici, gdje je živio Protić, ili u Cannesu, gdje smo živjeli Trumbić i ja. Nikada ne samo da nije došlo do sukoba, nego čak ni do tjeskobne situacije, nego samo jedan jedini put. Sastanak je bio u mojoj kući. Osim Trumbića i Protića, bili su još dr Trinajstić, dr Gazzari i ja. Trumbić je predsjedavao, kao obično. Bila je riječ o vjerama i o pokrajinama. Trumbić je iznio, što se vjera tiče, da smo jedanput diskutirali u užem krugu Odbora, te da je bilo mišljenja, kao npr. Hinkovićevo, da su sve vjere slobodne od države i ona od njih i da su dvije kao državne, pravoslavna i katolička. Drugo je mišljenje bilo, navodeći mene, da su tri vjere, koje ispovijeda naš narod, pravoslavna, katolička i muslimanska, priznate kao narodne. Protić je samo rekao da je logično, da katoličkoj vjeri treba zagarantirati isto pravo kao i pravoslavnoj, iako je prvoj poglavar izvan zemlje. Kad se govorilo o pokrajinama, Trumbić je zastupao mišljenje da je najprikladnije, da se za neko vrijeme ostavi pokrajine kako jesu, a poslije će se vidjeti, jer će nas zajednički život naučiti, kako je najbolje da se konačno uredi. Protić nije imao ništa protiv toga, samo je rekao da ono stanje, kako ga je Austrija stvorila u Bosni i Hercegovini, neće moći ostati, jer to Srbi neće moći podnositi, posebno u tim pokrajinama. Trumbić je odgovorio, da je to najdelikatnije pitanje u cijelom našem kompleksu i da će pitanje, kako će se postupati s Bosnom biti ispit naše političke zrelosti. Istakao je, kako ni on nema ništa protiv muslimanske vjere kao takve, ali zastarjeli istočnjački običaji bit će, bez sumnje, smetnja bržem suvremenom napredovanju i miješanju i saživljavanju naroda, nu da tu treba biti obziran i pustiti naobraženije muslimane da oni sami povedu akciju među svojim svijetom i da ga približe modernijem shvaćanju, što će biti i u interesu ostalih, a u prvom redu samog muslimanskog življa. Zatim je istakao, da je Bosna jedna od najvažnijih pokrajina u smislu dobrog ili lošeg zajedničkog života, te da je u prijašnjim sukobima bila glavni razlog nesloge između Srba i Hrvata, zato će trebati naći načina da nas Bosna veže, a ne da nas dijeli.

Na to je Protić uzvratio:

— Pustite vi to nama. Mi imamo rješenje za Bosnu.

— Kakvo, gospodine Protiću? — pitao je Trumbić znatiželjno.

— Kad pređe naša vojska Drinu, dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset osam, vremena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji.

Nastalo je do krajnosti neugodno iznenađenje i tišina. Trumbiću su počeli nervozno drhtati prsti, pa pritiska pred sobom na stolu spis, da se ne vidi da je uzbuđen.

— Govorite li vi to ozbiljno, gospodine Protiću?

— Najozbiljnije, gospodine Trumbiću. U Bosni se s Turcima neće moći po evropsku, nego po naški.

Trumbić pogleda Trinajstića, kao da hoće da kaže: ajde, odgovori nešto, ti si najstariji, vidiš li da govorim. Trinajstić gura koljenom Gazzarija, a Gazzari mene. Ja, najmlađi, ne volim se miješati, a i najnevještiji sam u riječi. Vidim, nemam kud, a osjećam da oni očito misle, da će Protić najmanje zamjeriti meni, ako izrazim naše iznenađenje. Tako sam ja počeo, iznoseći tri razloga zbog kojih držim, da oni to neće i ne smiju učiniti.

Prvo, što su Kralj i vlada obećali, da će se boriti sve dotle, dok se sva braća ne oslobode i ujedine, bez razlike imena i vjere, pa naša braća muslimanske vjere, zajedno s ostalima, očekuju da će ih srpska vojska, kad dođe, osloboditi, a ne klati — njih, koji su naše krvi, a to, što su zbog prilika primili Islam, nisu oni krivi, kao ni naši stari, koji su primili kršćanstvo, ne baš uvijek iz uvjerenja. Drugo, što sam uvjeren, da bi u tom času bilo gotovo sa srpsko-hrvatskim jedinstvom, te, ako oni misle, da će se tako postupati, onda smo mi sav ovaj posao radili uzalud; možemo to, što smo pisali, baciti u peć i razići se danas, svaki na svoju stranu. Onda sam ga zapitao: koja je to bila muslimanima »pradjedovska vjera« i koji bi ih popovi trebali vratiti u nju.

Protić je odgovorio, da se tu povjesničari ne slažu, kojoj su vjeri bili bliže, »ali svakako su bili jedna kršćanska sekta, i ja nisam rekao, da moraju baš svi primiti pravoslavnu vjeru, ali se moraju krstiti«. Dalje je obrazlagao, kako se neće ići baš za tim, da se sve posiječe, koji se ne budu htjeli pokrstiti,« ali tek ne smije više biti Turaka u Bosni. Neka bježe preko Save, neka bježe kamo stignu, pa će poslije otići u Tursku«.

— A zašto da oni bježe sa svoje djedovine, oni koji su starosjedioci, oni koji imaju manje turske krvi u sebi, nego, možda, oni, pred kojima bi morali bježati?

— Može biti, ali tko im je kriv, kada su se tako opredijelili, morali su i drugi bježati od njih, koji se nisu htjeli odreći svoje vjere, a kažite vi meni, koji vam je treći razlog? O onom drugom bi se zaista moralo povesti računa, kad bi svi Hrvati mislili kao vi, u što ne vjerujem.

Onda sam naveo, koliko Englezi imaju muslimana u svojem imperiju, koliko Francuzi u svojem, a ovi bi se svi počeli buniti, a i bez toga sam uvjeren, kad bi se počelo tako, da bi Saveznici ustali i rekli srpskoj vojsci: Natrag!

— Ovaj posljednji razlog vam jedino vrijedi. Oni drugi su bili sentimentalni, kako i ide za umjetnika — reče Protić.

Iza ovoga smo se približili, da smo za vazda ostali u dobrim odnosima. Sjećam se, kad sam ga poslije sjednice ispraćao po kiši, uzeo me ispod ruke i privukao k sebi.

— Alal vam vjera! Baš vas volim! Oni drugi Hrvati mislili su isto kao i vi, samo su se ustručavali da mi kažu.

Za nas je to bilo, moram reći, tjeskobno iznenađenje, koje nam je zadavalo mnogo brige, jer smo vidjeli da mi ne shvaćamo nacionalnost kao oni, odnosno, da je oni ne shvaćaju kao mi, nego da je oni samo gledaju kroz vjeru. Pitali smo se, s druge strane, kako mogu izobraženi ljudi gledati na ljude druge vjere, kao što su gledali primitivni i nepismeni hajduci. Međutim mi je Trumbić kasnije, poslije Krfske deklaracije, pripovijedao, kako ga je najviše Protić branio, da je Pašić žuč pljuvao.

— Što ga brani, kad ga ne obrani.

Trumbić je popustio u dvotrećinskoj većini za Ustav, a Pašić u nazivu države.

RAZGOVORI S UČESNICIMA KRFSKIH PREGOVORA

O razgovorima na Krfu prvi mi je pričao Milorad Drašković.

Draškovića sam poznavao otprije a i gospođa mu je živjela s dva sinčića u Cannesu. Ona je bila vrlo simpatična žena, koja je živjela samo za muža i djecu, uz to je gorjela patriotizmom, kao mnoge srpske žene, ali bez deklamacije i mržnje na ne-Srbe, kako se često zapaža kod onih cincarskog porijekla. Bila je plava i visoka, i nije mnogo govorila. Svoga Draškovića je upravo obožavala. S njim sam se tu i tamo viđao, kad bi došao obići obitelj, pa bismo ponajčešće razgovarali o narodnim pjesmama i običajima. Kako je Drašković bio porijeklom Užičanin, što je naglašavao, nekako bismo se bolje razumjeli, i često se tužio, kako drugi Srbijanci imaju malo smisla za narodnu pjesmu, a oni oko Morave nikako, te da se dalje osjeća s njima nego ovamo s nama, pa bili Srbi, ili Hrvati. On se prvi vratio s Krfa, pošto je bila izdana Krfska deklaracija, pa je iste večeri htio da se vidimo i da mi priča. Bio je vrlo zadovoljan i nije se mogao nahvaliti Trumbića, koji da je vrlo umjeren, taktičan, zna šta hoće i na visini je situacije. Samu Deklaraciju je smatrao značajnim povijesnim djelom za našu narodnu budućnost. Govorio je, kako je šteta što nije još prije došlo do ovakvog zajedničkog javnog nastupa, te spominjao, kako su Davidović, Jaša Prodanović i on bili još prije za to, ali se Pašić i drugi radikali nisu dali sklonuti. Onda je opisivao, s kolikim je poteškoćama to i sada išlo, kako je u dva tri maha prijetila opasnost da se raziđu neobavljena posla. Najteže od svega su bile dvije točke, koje su onda, kad bi došlo do gustog, odgađali za konac, a to je bilo: *ime države i pitanje, s kakvom većinom glasova treba da se odluči* o unutarnjem uređenju države i izglasa Ustav. Trumbić i članovi Odbora su bili zato, da se država nazove Jugoslavija, a Ustav da se ima donijeti dvotrećinskom većinom. Pašić je, naprotiv, htio, da se nazove Velika Srbija, a za uređenje i Ustav da odluči obična većina. Natezanje oko toga je trajalo danima, a onda, »blagodareći pritisku sa svih strana na Pašića«, našlo se kompromisno rješenje između Pašićeva i Trumbićeva stanovišta. Pašić je iznio prijedlog, da se država zove Država Srba, Hrvata i Slovenaca, a da se o uređenju odluči kvalificiranom većinom. Trumbić se još neko vrijeme opirao, ali je konačno pristao, kad su mu svi rekli, da je to opće srpsko stanovište.

Izričući svoju radost za ovakvo rješenje, dodao je Drašković:

— Tako je nama Srbima osigurana većina, pa ćemo moći praktično urediti državu, kako budemo htjeli.

Kad sam ga pitao malo začuđeno: — Kako?

Odgovorio je: — Eto, tako. Mi u starim granicama ćemo biti kao jedan čovjek, Srbi iz novih krajeva će glasati s nama, a Turke u Bosni će se natjerati silom.

Idući kući, mislio sam: Bože, kako ni ovaj čovjek ne vjeruje, da sav narod želi zajednicu, nego da ga oni moraju trikovima i silom tjerati u nju, i pitao sam se, je li to razlog, ili nešto drugo.

U svakom slučaju, pao je i s Draškovića mistični plašt koji su mu ogrtali na leđa svi nama »blizi« Srbijanci, kao »najveće političke i državničke glave u Srbiji«, a pogotovo njegova »jugoslavenska orijentacija«. Sad mi je postalo jasnije, zašto je Draškoviću Vladimir Matijević »stručnjak« za hrvatsku stvar.

Za malo jasniju sliku Draškovićevih intimnijih pogleda moram dodati i ovo. Poslije ulaska Rumunjske u rat (27. VIII 1916), vjerovalo se kod naših ljudi, da će tri stotine tisuća novih bajoneta pospješiti pobjedu i da će Austrija biti uskoro gotova. U to sam vrijeme bio u Ženevi, a u istom je hotelu stanovao i V. Matijević, organizator i glava »Srpskog privrednika«. Ja sam taj njegov rad smatrao korisnim, pa tako i njega. Inače je bio primitivan i ograničen, ali ja nisam htio ulaziti s njime ni u kakve razgovore o pitanjima ujedinjenja. Smatrao sam ga u tom pogledu malim srpskim šovinistom uska horizonta, kakvih sam sretao i kod Hrvata. Sjećao sam se, da mi se Lj. Mihajlović uoči ulaska Italije u rat tužio, kako je Matijević tražio potajice s njime sastanak, te ogovarao Hrvate, koji su se tada počeli okupljati u Rimu, a napose Supila; a kad ga je on upozorio, da to ne prima i da nije zgodno za narodne interese i slogu, da mu je onda Matijević rekao, da Srbi u Hrvatskoj ne dijele to mišljenje ni tu politiku s Hrvatima, te počeo isticati muke Srba s Hrvatima u Hrvatskoj i psovati Pribićevića, koji je inaugurirao politiku sloge s Hrvatima. Mihajlović mu je na to rekao, da *se Srbija slaže s politikom Pribićevića*, i da su mu poznate »muke Srba«, koji su držali s Khuenom i s Madžarima u Hrvatskoj protiv Hrvata. Ja sam Matijevića i njegov uski horizont ispričao njegovom premalom kulturom, ali da je zaslužan za osnutak »privrednika«.

— More, ostavi ga do sto đavola — rekao je Ljuba — on je osnovao »Privrednik«? »Privrednik« smo osnovali mi iz Beograda i dali tri milijuna dinara, to ja znam, jer sam u Ministarstvu vidio crno na bijelo, razumiješ li, a on se tu pravi važan. Rekao sam mu ja to u brk, da ga ušutkam, kad mi je tu počeo da priča o svom radu i požrtvovanju za neko srpstvo bajagi. Čivtica i ništa drugo. Ovdje je sa svojim šogorom Lađevićem trgovao nekom robom za Austriju, a sad su otišli u Švicarsku, da nabavljaju čokoladu za Austriju, neka idu . . .

Ja sam ga viđao samo poslije večere u hotelu, jer sam danju radio u drvu u atelieru. Pričao mi je, da i on danju piše neki elaborat za srpsku vladu, kako treba nastupiti i šta treba uraditi, kad srpska vojska prijeđe u Srijem, Banat, Slavoniju i Hrvatsku. Te krajeve on pozna dobro, a Srbijanci se pravo ne razaznaju, kako treba da rade. Za Bosnu im već ne treba recepta. Oni znadu, kako će. »S Turcima onako, kako su oni s hrišćanima kad su je osvojili, ali ovamo imadu neke skrupule«.

Pripovijedao mi je, kako su mu poručili od strane srpske vlade, i kako je u tom pitanju s Draškovićem u vezi preko treće osobe, i da će Drašković za koji dan stići u Ženevu i uzeti to sa sobom. Htio je da mi čita, a ja, kad

sam vidio zamašan rukopis na komu je on — kako je pričao — radio više mjeseci, prepao sam se, jer nisam imao vremena, pa sam mu rekao, da se ja u te stvari ionako ne razumijem, a on mi je onda, jedne večeri, donio neke dijelove u sobu, da čitam u krevetu, pa da mu kažem svoje mišljenje. Tu je opisao, kolika je površina zemlje u rukama veleposjednika, kolika u švapskih seljaka, kolika u srpskih i katoličkih »šokačkih, uzmimo hrvatskih«. Osnova je bila, kako sve veleposjede treba oteti, a posjednike otjerati, koji su ionako, osim Pejačevića, gotovo sve stranci. Švapskim seljacima treba isto sve oteti i njih otjerati; prevelike posjede katoličkih biskupija skresati na minimum. Sve te zemlje treba podijeliti Srbima i »naseliti Srbima iz Srbije«. Srbi iz Like i Banije, kao i iz Crne Gore, koji ne budu mogli ostati gdje su (mada to preporučuje), neka se nasele u Makedoniju i staru Srbiju.

Predložio je čak i način na koji se to ima provesti. »Sprovesti odmah, bez premišljanja, jer što se ne svrši odmah, to nije sigurno, i to treba da vojska svrši u prvom naletu. Poneko selo zapaliti, a stanovnike pustiti da bježe, a u drugom, gdje ne budu pobjegli, poslati nekog da pripuca, pa reći da su se bunili, pa onda vojska dođe i nešto pobije, a drugo pobjegne, dok sve ne ostane čisto.« Tako je trebalo postupati kroz Posavinu do Siska, a ovamo u posjede »zagorskih šljivara« ne dirati, da se ne bi reklo da se goni Hrvate, »neka ih bude tamo na njihovu«. Za Zagreb je preporučeno, da »valja isto pripucati i istrijebiti frankovce, da im ne bi palo na pamet da se poslije bune.«

Eto, tako je izgledao Matijevićev »stručni« elaborat, koga je on, navodno, na traženje napravio. Ja sam se, naravno, bio iznenadio i gledao u Matijevića malog bijesnog šovena, čiji će elaborat odletjeti u peć. On je, međutim, ipak jednog jutra došao k meni i rekao, da je čuo da je Drašković stigao, i da ne zna kako će mu dostaviti elaborat, jer on nikad ne ide na srpski konzulat, da ga ne bi vidjeli špijuni; da se s Božom Markovićem tu i tamo vidi, ali da ne zna kako bi mu to uručio. Popodne je, međutim, bio miran, jer da je elaborat predao Draškoviću.

Nekoliko dana poslije Draškovića vratio se s Krfa i Andra Nikolić, predsjednik Skupštine i ugledni član Radikalne stranke, »jedan od petorice«. Pozvao me u Nicu, »da razgovaramo i da mi priča kako je bilo«. I on je bio zadovoljan s Deklaracijom i nije mogao da nahvali Trumbića, »koji zaista radi sa zanosom i dobrom vjerom«. Onda je pričao, koliko je Trumbić imao muke s Pašićem, koga su morali svi oni obrađivati, a najviše Stojan Protić. Bilo je momenata kad je izgledalo bezizgledno, tako je Pašić bio zadro. Konačno je nađen kompromis, u komu je siromah Trumbić izvukao tanji kraj. Kad sam ga pitao, u čemu je taj tanji kraj, objasnio mi je da pod tim misli »kvalificiranu većinu«. Trumbić se branio kao lav, ali je u zadnju morao popustiti, jer mu je bilo stalo da dođe do Deklaracije. »To ništa ne smeta, ako budemo lojalni«, rekao je Andra. Mene to nije dalje zanimalo, pa sam samo primijetio, da je šteta što to nije prije urađeno. — »Jest«, — rekao je Nikolić — »ali to ne bi Pašić ni danas potpisao, da nije propala Rusija. Bože sačuvaj. Nikad on ne bi na to pristao, da je Rusija na nogama. On je ruski čovjek i ništa on nije nikada radio, nego, kako su Rusi željeli.«

Nadalje mi je govorio, kako je Pašić malo razdražen i od opozicije koja mu prijeti Jugoslavenima, koji da će biti s njima, a Pašić da ne da vlasti iz ruku. Opozicija nas je doista snubila, govoreći da su Pašić i njegova stranka tjesnogrudni, korumpirani i veliko-Srbi. Mi smo se uvijek držali daleko od njihovih srbijanskih stranačkih razmirica, govoreći da to na nas ne spada i da se mi želimo ujediniti sa Srbijom, a ne s ovom ili onom strankom. Ne samo da nismo htjeli ulaziti u te sukobe, nego smo jako žalili što oni postoje, jer smo smatrali da su za sve nas štetni. Samostalci su jako kritizirali Pašića i radikale, pa su se čak pojavljivali i radikalni disidenti. Svima zajedno se je, po njihovu pričanju, Pašić osvećivao i »držao ih u šahu« time, što im po više mjeseci ne bi slao dnevnice, a to ih je još više dražilo.

Trumbić je primijetio, da su samostalci bili na Krfu bliže pogledima Odbora nego Pašić i radikali, izuzev Protića, a isto tako i Prijestolonasljednik, koji ga je upravo šarmirao, ali je sa žaljenjem primijetio, da Davidović i Drašković nisu dobri s Prijestolonasljednikom, a to radi pitanja Apisa i Crnorukaca, za koje su se oni zauzimali. Prijestolonasljednik da je bio tako bijesan na Davidovića, kad mu je ovaj o toj stvari na šetnji u kolima govorio, da je zaustavio kola i tražio da Davidović siđe, i ostavio ga da se vrati pješke, iako je Davidović bio ministar i stariji čovjek. S druge strane bili smo čuli, da je Pašić bio nezadovoljan što je Prijestolonasljednik dao jednu izjavu, prilikom svog puta u London, a da nije pitao Pašića, pa da od tog vremena nisu baš najsrdačniji odnosi među njima. Pašić je, uostalom, tada, za talijanske novine dao izjavu, naglašujući želju za dobrim odnosima s Italijom, iznoseći onu formulu, da Srbija ne želi te odnose pokvariti zbog nekoliko stotina kilometara obale više ili manje. To je, u to vrijeme, bilo i ponukalo Supila, da je na svoju ruku i slobodan od veza s Odborom išao u Italiju i kušao, ne bi li Talijani napustili Londonski pakt, pa se s nama sporazumjeli, makar da granica ide preko Učke u Istri i da uzme Vis kao stratešku točku, ostavljajući hrvatski karakter pučanstvu otoka, a mi da bi tako ostavili gradu Zadru. Kakve je izglede imao za taj pokušaj i da li mu je tko od Talijana to sugerirao, ili od strane nekih njegovih prijatelja u Londonu, to ja ne znam, samo znam, da se iz Rima vratio razočaran, i to mi je pričao kad me je na povratku potražio u Ženevi, gdje sam tada neko vrijeme boravio. Za takvo je rješenje našao jedino šefa talijanskih socijalista i urednika lista »Avanti« Leonidu Bissolatija i još jednog njegovog prijatelja, dok Sonnino nije htio ni da čuje, nego je po Bissolatiju poručio, da bi oni na tako sličnoj bazi razgovarali jedino s Hrvatima, koji ne bi htjeli ujedinjenje Hrvatske sa Srbijom. Supilo je vidio, za čim Talijani idu, pa je odmah otišao.

CRNA RUKA

Odbor je znao vrlo malo o Apisu i Crnoj ruci. Samo to, da je Apis bio jedan od učesnika u ubojstvu kraljevskog para Obrenović, da je revolucioner i patriota i da je za ujedinjenje svih jugoslavenskih zemalja. Koliko su ove posljednje njegove strane mogle biti nama simpatične, toliko smo

zazirali od rješavanja mračnim komplotima i ubojstvima, što smo osjetili da je u inozemstvu najveća smetnja ugledu Srbije. Mi nismo imali naslova niti smo se htjeli miješati u tu aferu, premda je i kod naših omladinaca Apis bio popularan. Na molbu Draškovića i Davidovića, Trumbić je posredovao i razgovarao s Prijestolonasljednikom na Krfu u korist Apisa i drugova. Prijestolonasljednik mu je rekao, da je on, Trumbić, krivo upućen u krivicu Apisa, koji da je htio maknuti njega i Pašića, ali da je to sad stvar vojnog suda. Trumbić mu je izdaleka sugerirao, da s Apisom i drugovima bude velikodušan, pa da ih pomiluje od smrtne kazne. Aleksandar na to Trumbiću nije ništa rekao, nego se ljutio na ljude u vladi, koji te prevratnike još zagovaraju. Poslije toga razgovora s Aleksandrom, Trumbić je otišao pod dojmom da je Aleksandar kivan na Apisa, pa je zato osuđen, ali je vjerovao da će ga pomilovati. Svakako je i ovo pitanje Trumbića zbunjivalo i ulijevalo mu bojazan, da će to neugodno odjeknuti i škoditi nacionalnom prestižu, pogotovo ako budu padale glave.

— Izgleda mi, na žalost, da je to kod nekih srpskih političara posljednja riječ: ubiti protivnika, i da oni misle, da se tako rješava, bez obzira na posljedice vani i na one u unutarnjem, međusobnom životu — govorio mi je Trumbić nakon povratka s Krfa, kad mi je tu stvar pričao. Pripovijedao mi je, kako i opozicija upotrebljava krupne riječi i na račun Pašića i Prijestolonasljednika, pa se bojao da se ti pojmovi i metode ne prenesu i na sutrašnji zajednički život, u komu će biti kompliciranih unutarnjih pitanja. Svakako je bio oduševljen Aleksandrom i mnogo nade polagao u njega i njegovu bistrinu.

Iznenađen je bio, kad su Dimitrijević Apis, generalštabni pukovnik, i još dvojica njegovih drugova bili strijeljani 26. lipnja 1917. u Solunu.

ALEKSANDAR PETROVIČ IZVOLJSKIJ

Izvoljskoga sam upoznao već godine 1915, kad je na mene, palo, da mu s još dva člana Odbora odnesem neku našu predstavku. Primio nas je vrlo ljubazno i zadržao se sa mnom dosta dugo. Razgovor je tekao općenito, tješeći nas uglavnom a da ništa stvarno nije rekao. Kad smo odlazili, mene je kratko zadržao, pa mi je rekao da bi se sa mnom želio vidjeti i malo razgovarati o umjetnosti itd, a onda me pozvao na objed, rekavši da ćemo biti sami. Ugovorili smo za slijedeći tjedan.

Kod objeda smo razgovarali o umjetnosti u staroj Grčkoj, u Italiji te Francuskoj. On je imao gledanje onakvo, kakvo obično imaju izobraženi ljudi, koji svoje poglede na umjetnost crpu iz različitih knjiga povijesti umjetnosti. Kod toga se vidjelo, da je čitao njemačke knjige. Od moderne mu se umjetnosti sviđale Münchenska škola, koju je on smatrao da se oslanja na klasiku. Dakako, da se nismo slagali, jer sam ja bio mišljenja da Nijemci nemaju ukusa, ni uopće talenta za likovnu umjetnost, u usporedbi s Francuzima. To gospođi, kao Njemici, nije bilo pravo. Prešli smo na gotiku, pa na staru kršćansku umjetnost i bizantiku. Za njega je bilo kuriozno, što mi se te umjetnosti sviđaju. Zatim sam mu govorio o ruskoj školi i Nižnjem Novgorodu. To je posebno uživao, ali smo se morali rastati, pa me

pozvao za slijedeći dan na čaj. Bili smo posve sami. Njegova je kćerka poslužila čaj, a onda je i nju poslao van. Čim smo ostali sami, počeo je o politici i o našem pitanju naglašujući, kako je obaviješten, da sam Slaven u najširem smislu riječi, pa će sa mnom govoriti u potpunom povjerenju i otvoreno.

Znade kako smo mi svi povrijeđeni, a osobito Hrvati, Londonskim ugovorom, što on potpuno razumije, ali moramo znati da je Rusija bila u položaju, da je morala pristati, ali, ako Rusija dobije rat, ona će se znati osloboditi obaveze, koja joj je u teškom času nametnuta, nametnuta možda isto toliko radi nje, koliko da zadovolji sitnu talijansku pohlepu. »Ako mi pobijedimo, vi ćete dobiti šta je vaše, a oni neka nagrade Italiju u Africi« — rekao je Izvoljskij. Prelazeći na Sazonovljevo gledanje na ujedinjenje Srba i Hrvata, koje je iznio Supilu, Izvoljskij je branio Sazonova, tvrdeći da njih obojica pripadaju jednom užem krugu ruskih političara, koji vode sveslavensku politiku, mimo baltičkih barona, kojih se je mnogo uvuklo i koji su, možda, za Rusiju, kao i oni, ali nisu Slaveni, niti im je stalo do Slavenstva. »Mi smo ovaj put ušli u rat, da ostvarimo naš vjekovni san, da oslobodimo sve Slavene i da ih okupimo oko sebe. I još nešto, hoćemo da uzmemo Carigrad. Kaže se: panslavizam je panrusizam. Donekle je to točno zato, što mi hoćemo da sve okupimo oko sebe, ali mi hoćemo da pomoću ostalih Slavena napravimo Rusiju potpuno slavenskom zemljom, što je ona, šireći se u Aziju, sve manje. Naši knezovi, naši carevi, vojskovođe i državnici su radili kao seljaci, koji su nezasitni zemlje i prostora pa nagomilavaju i zapašuju više nego mogu obraditi. Tako je s Rusijom. Nju treba sad obraditi iznutra, podići je, prosvijetliti je izgraditi kulturu, za koju je ruski slavenski narod sposoban. Zato je, možda, za nas sreća, što smo izgubili rat s Japanom, jer tko zna, kud bismo se mi još dalje razlili i utopili u Aziji.«

Onda je iznio, kako svaki Rus, bio to književnik ili diplomata, osjeća da se Ruse smatra Azijatima, narodom koji je izvan Evrope, te ma koliko oni preko toga prelazili sa smiješkom, to njih ipak u dnu srca vrijeđa. — Mi Slaveni smo evropska rasa, i to najbrojnija, pa zato sad hoćemo, da se poslije ovoga rata u Evropi afirmiramo i da im pokažemo, da smo kadri, da ih pristignemo i možda u ponečem zamijenimo, gdje oni pokazuju znakove sustalosti. To ćemo moći, ne samo zato što smo mi Slaveni talentirani i svježi, nego i zato što smo došli u bliži dodir s Istokom, što ga bolje razumijemo.« — Izlagao je dalje, kako se Rusija mora poslije rata reformirati i demokratizirati, kako treba riješiti poljsko pitanje tako, da se sva tri dijela ujedine i Poljacima vrati sloboda i da budu s Rusijom povezani u personalnoj uniji, kao Madžarska s Austrijom. — »Prijestolnicu ćemo poslije rata opet vratiti u Moskvu, a druga će biti Carigrad. Tamo će se ustoličiti patrijarha za cijelo pravoslavlje. To će uz vaša lokalna središta biti glavni grad vas Južnih Slavena, pa da vidimo što ćete nam dati i izgraditi u povezanoj sveopćoj slavenskoj zajednici, u kojoj će biti Car iznad sviju.« — Kad sam ga pitao, bi li Jugoslavija bila ta jedinica na Balkanu, odgovorio mi je, da oni nisu za to, nego da svaki jugoslavenski narod ostane za sebe sa svojim lokalnim jezikom i vladarčićem i svi zajedno da priznaju Cara, kao ono Nijemci. Iznio je kao primjer Bugare, koji su pali u mega-

lomaniju, da sami prave neku veliku državu, te su htjeli zauzeti i Carigrad, a onaj Koburg je čak krojio i odoru bizantskog cara, »što mu se osvetilo«. U vezi s ovim gledanjem na Jugoslaviju, došla je nekako riječ i o Pašiću, te je onda Izvoljskij iznio, kako oni imadu puno povjerenje u Pašića. — »Vaši ga neki drže sfingom, a neki su opet protiv njega te ga potcjenjuju, kao neznačajna. On nije ni jedno ni drugo. Vrlo dobro poznaje srpsku sredinu i njene osobine, te je vrlo vješto drži. Inače radi, kako Petrograd želi i u stvari svu politiku posljednjih godina uoči rata u Beogradu je vodio Nikolaj Hartwig, ruski poslanik.«

Naš je razgovor tekao, gotovo bih rekao, familijarno, a Izvoljskij je bio čisto slavenski tip, da se je mogao roditi i kod nas. Lubanju je imao kao Vatroslav Jagić. Što mi je kao posljednje ostalo iz toga razgovora, bilo je: »Sredozemlje je kolijevka, iz koje je potekla kultura. Vi ste prvi došli do njega, ali se niste mogli razviti, jer vas je bilo malo; sad ćemo vam mi doći u pomoć; ne vodi nas imperijalizam, nego neki kulturni atavizam, jer su nam prve knjige, prvo kulturno krštenje došli otuda.«

SUSRETI S PRINCOM ĐORĐEM KARAĐORĐEVIĆEM

Nakon što sam uzeo stan i atelier u Avenue Victor Hugo, počeo je princ Đorđe k meni sve češće zalaziti. To je meni bilo nezgodno, prvo, što sam znao da on pravi ispade, a drugo, što je psovao na sva usta, gdje je stigao, i Vesnića i Pašića i sve redom, pa nisam želio da se počne komentirati, kao da i ja dijelim to mišljenje. Njegovi su ispadi bili zaista nezgodni. Tako jednom prilikom, kad sam se slučajno sreo sa starim metropolitom na ulici, tek mi počeli razgovarati, naiđe Đorđe i pođe k nama, a onda najednom stane na nekoliko koraka od nas pa mi dobaci: »Kako možete da se pozdravite s tom džukelom, koji je ostavio svoj narod, zgrabio tobože neke mošti i strugnuo preko Crne Gore u Evropu, a narodu što bude.« Kad je to izrekao, okrenuo se i otišao dalje. Stari, dobri metropolit je šutio, i bio u neprilici, a ja pogotovo još u većoj, pa mi je samo rekao, stiskajući se u leđima: »Pa što možemo, kad je takav.« Vesnić mi se gorko tužio, kako mu je usred poslanstva napravio skandal i pred tajnicima ga psovao najtežim uvredama njemu i njegovoj ženi. Vojnog je atašea tvorno napao u njegovu uredu, koji je bio nasuprot poslanstva. S obojicom je došlo do sukoba, jer su izdali okružnicu da se svi đaci, kako srpski podanici tako i Jugoslaveni (ove druge su tako zvali), jave u vojsku i idu u Solun. Đorđe je bio mišljenja, da je našega svijeta dosta izginulo, te da je bezdušno i glupo, da se još to omladine, što je ostalo, šalje da izgine. Kad mu je Vesnić rekao — a to je rekao i meni — da to traže Francuzi, on je na to počeo psovati i Francuze, a Vesniću je dobacio:

— Izdao si okružnicu, kad si svoga sinovca i Pašićeve štićenike, radikalsku djecu, prebacio preko granice u Švicarsku, a sad ove lovite kao šinteri.

Đorđe je bio osjetio, da meni nije zgodno što mi dolazi, pa mi je to i rekao, dodajući, da će mi on dolaziti sve dotle, dok mu ja ne zabranim. Što sam mogao? Pogotovo, kad sam nekoliko dana bio bolestan, on me je dnevno pohađao, odlazio u ljekarnu po lijekove, itd. Jednom bi došao, da mi donese kakve novine ili revije, koje bi pisale o jugoslavenskom pitanju, drugi put, da se jada u privatnim stvarima na druge, ili na sebe sama, već prema raspoloženju. Često je bio svjestan svojih mana i nedostataka i tužio se na sebe sama i na svoje slabosti. Bio je veliki pristaša jugoslavenske koncepcije i grdio Pašićevu neiskrenost. Ja sam mu govorio, da se ne vlada prinčevski, zamjeravajući mu ono s metropolitom, s Vesnićem i s drugima. On je priznavao da u formi nije imao pravo, ali u suštini da.

— Prvo sam od sebe takav. Drugo, nemam naobrazbe, a treće, ja sam bolestan. Ja imam ludu i naglu žicu od Karađorđa, a nemam lukavost od Njegoša, kao Aleksandar.

Svejedno je bio ponosit na svoje porijeklo, pa bi rekao:

— Dvije najbolje obitelji u srpstvu, al' evo, što ipak ispade. Ja nisam za princa, a još manje za kralja. Sreća je, da se našao Aleksandar, koji je normalniji od mene — govorio bi pripovijedajući svoje napade i ispade, počam od onog sluge vojnika, koga je slučajno u nezgodno mjesto udario nogom, da je ovaj umro, pa do svog ispada u ruskom poslanstvu protiv ruskog i austrijskog cara, radi čega se morao odreći nasljedstva prijestolja. Pričao mi je, da je za onim vojnikom žalio, te da mu je on češće kasnije u snu dolazio, ali za ono u ruskom poslanstvu da ne žali.

— Ja ne mogu da se ni pod koju cijenu pretvaram i glumim, nego izvalim kako mi sune, pa kome pravo, kome krivo.

U ruskom poslanstvu da je na Carev rođendan, šta li je bilo, rekao ruskom poslaniku, pred svima, kako je ruski car lažac, jer da je njemu, Đorđu, rekao, da neće dopustiti da Austrija anektira Bosnu, a onda se okrenuo austrijskom poslaniku, pa mu je rekao:

— A vaš car je lopov i lupež, koji krade tuđe zemlje.

Iza ovoga skandala nastale su velike diplomatske poteškoće, jer su Austrijanci tražili zadovoljštinu. Ruski je poslanik htio, da se stvar riješi tako, da Prijestolonasljednik kod svakog poslanika osobno požali svoj ispad. On to nije htio, a Pašić ga nije mogao na to sklonuti.

— Prije ću se odreći prijestolja nego požaliti, što sam rekao istinu.

I doista, Pašić je poslao k njemu Ljubu Jovanovića-Patka, »svog izmećara i lukavog Bokelja«, te da ga je ovaj na lijep način pokušao sklonuti, jer da drugog izlaza nema, a državni interes da to traži. »Ja ću se onda odreći prijestolja«, da je rekao Ljubi, a ovaj da mu je uzvratio:

— To vi ne ćete nikada učiniti.

— Hoću — ponovio sam.

— Vi ste nevjerojatno kuražni, ali to nećete uraditi — rekao je Patak.

— Hoću. Evo papira, pa pišite, a ja ću potpisati. Kad je bilo napisano, ja sam potpisao, a Patak onda papir u džep, pa Pašiću.

Tvrdio je, da ne žali svoj čin i da je uvjeren, da je za zemlju tako bolje, ali da prezire i Pašića i Jovanovića, što su ga tako lukavo nasadili. Vidio je, da je Čika Peri bilo krivo, ali što je mogao. Isticao je, da njega Čika Pera više voli nego Aleksandra zato, što je na Karađorđa, a Aleksandra da zove »Crnogorac«.

— Čika Pera mene voli zato, što imamo zajedničkih osobina, pa me razumije. I on je bio nagao i silovit, kao i ja, pa poslije žali, ali što je vajda.

Pripovijedao je, kako bi se Čika Pera razgoropadio, pa tukao ženu. Tako da ju je u takvom nastupu udario nogom, kad je bila u drugom stanju, i misli, da je nakon toga i umrla. To da Aleksandar pamti i da ocu to ne može nikada oprostiti. Za svoju izobrazbu je govorio, da nije nikakva, da on zapravo ne zna ništa, a razlog da je njegov težak karakter i jedan lud slučaj. On neke profesore nije trpio, a osobito svog odgojitelja Francuza. Budući da neku lekciju nije naučio, on ga je jednom kaznio u dogovoru s Čika Perom. Slijedeći put on lekciju isto tako nije znao, niti ju je htio naučiti, i tako su se prepirali, dok nije sat istekao tako, da je već profesor matematike bio došao i sjedio u drugoj sobi. Francuz mu je zaprijetio, da će ga opet kazniti, »a mene je spopao bijes, da sam poletio u drugu sobu, da nešto zgrabim, čim bih ga udario. Profesor iz matematike je osjetio moje duševno stanje, i, da ne bih učinio gore, pokazao mi prstom na jedan »škaf«, koji je bio pun vode od pranja ruku. Ja sam taj škaf zgrabio i sasuo ga Francuzu na glavu i nabio mu ga kao šubaru. Ovaj je onda otišao onakav Čika Peri, a ovaj se razbjesnio i prebio štap na meni. Kad sam se htio braniti, a on me zgrabi pa pod noge, i bio bi me satro, da se moj Alas nije bacio na zemlju na me, da me zaštiti od udaraca. Od toga vremena nije bilo Boga, koji bi me natjerao da išta učim, ma koji predmet i ma s kojim profesorom. Jedino što bih malo učio s Mikom matematiku idući na ribarenje i uz to još ponešto, što bi mi usput pričao i koliko bi u glavi ostajalo. Od toga sam vremena postao s mojim Mikom prijatelj, i više ga volim nega Čika Peru.« Taj Mika je bio Mihajlo Petrović, odličan matematičar, a »Alas« su ga prozvali, jer je bio strastven ribič. Međutim, Đorđe i Čika Pera voljeli su se na njihov način. Baš mi je tada Đorđe pripovijedao, na svoj poseban način, kako dvije godine nije nikako razgovarao s ocem, ali uoči potpunog sloma Srbije zaželi on, da se vidi i izmiri s ocem.

— Matori zabio u glavu, da pogine i da se posveti, kao Lazar na Kosovu, natakao šajkaču, uzeo pušku i u rov s vojnicima. Jedva sam ga našao među gegulama, pa sam mu viknuo: »Ta poginut ćeš!«

— Ako, to i hoću — odgovorio mi je.

— Ja sam onda pao na koljena preda nj i rekao: »Lud si sto gradi, ali te volim, jer si takav« — zagrlio sam ga i plakao, vjerujte mi, kao malo dijete. Ali Peri ne bi suđeno da pogine, nego ga odvukoše silom preko Albanije.

U koloniji se pripovijedalo, da je jedini Mika Alas, pred kim Đorđe nije nikada napravio izgreda i koga jedinog sluša. On je svakako htio, da me upozna s Alasom i doveo mi ga je ali nije bio zadovoljan s našim susretajem. Mi oba jednostavni ljudi i mučaljivi i svak povučen u svoj krug ideja, i ništa dalje. Ja se u matematiku ništa ne razumijem, a Petrović isto tako baš ništa u umjetnost. Uza svu njegovu primitivnost, osjećalo se kod Petrovića, da je netko, baš zato što se nije isticao ni nametao. Ljudi, koji imaju svoju unutarnju vrijednost, a pogotovo kad su je svjesni, neće i ne nalaze potrebe, da »briljiraju«, da »osvajaju«. Jedino, što me je iznenadilo, gotovo rastužilo kod Mike, bilo je što on, veliki matematičar, gleda na narodne stvari, na pitanje čovjeka i života, jednako onako kao ma koji trgovac, časnik ili četnik, i valjalo je s njime vodi razgovore kao i s drugim sunarodnjacima i o onom, što se događalo i o onom što prethodi na način, koji je meni samo donekle razumljiv, ali mojim željama i pogledima stran i dalek.

Poslije jedne večere kod mene, dobro raspoloženi sjedili smo uz kamin. Đorđe je otrčao u moju radionicu, donio tri jastučića, pa sjeo na pod kraj vatre, prekriživši na istočnjački način noge, te tražio, da i mi tako sjednemo, a onda je stao grliti svoga Miku i govoriti mu kako ga voli, te iskazivati svoju radost, jer vidi da se Mika i ja počinjemo razumijevati. Mi smo se smijali, a on je onda izišao sa svojom idejom, koja ga je vodila u nastojanju da se približimo. Kad nas je iskomplimentirao, na svoj način, onda je otkrio tu ideju. Ta je »ideja« bila ni više ni manje nego — da bismo nas dvojica trebali stvoriti jugoslavensku »mitologiju«. Mi smo se u čudu gledali, a on je onda počeo naivno i konfuzno dokazivati, kako su već neke male osnove tu u mojim fragmentima, samo bi to sve trebalo idejno i organski razraditi i upotpuniti, a to u zajednici s Mikom, kao matematičarom, mogu. Dok je on tu svoju »ideju« razvijao, mi smo u neprilici zurili u vatru, uz koju je bio priklad od lijevanog željeza s nekim glavama. To je Mika primijetio, pa je mene upitao, je li i to moj rad. Đorđe je na to skočio, kao neki clown, ne oduprijevši se rukama o pod, pa se uhvatio za glavu i stao vikati:

— Ao, Miko, što me obruka! Čim si progovorio, osjećao sam da ćeš me obrukati. Ta ovo je običan tvornički rad!

Mika se je stao naivno smijati:

— Ta, što ja znam, ja se u te stvari ne razumijem — odgovorio je.

Mika je, međutim, izvadio večernje novine iz džepa i pitao je Đorđa, je li čitao da su u Solunu strijeljali Apisa i drugove.

— *Šta, strijeljali?* — viknuo je zaplašeno Đorđe, i tek se sad uhvatio za glavu i počeo hodati gore-dolje po sobi.

— Šta je sad vajda. Strijeljali, pa svršeno — rekao je Mika.

— Kako svršeno?! Tek sad počima! Znaš li ti, bolan Miko, što to znači za Aleksandra, a ja njega volim, brat mi je, od istog smo oca i od iste matere, razumiješ li?

Onda je opet sjeo kraj vatre, te je počeo sam sobom govoriti:

O, o, kako Pašiću nasjede. Sad mu je vezao ruke i noge. Daje on izjavu, da hoće Jugoslaviju a Baja se dosjetio, pa ga hoće istovariti, i smislio mu... Znao je Baja gdje je on slab, pa ga privezao za svoj kamen, te sad veli: ako ti turiš moj kamen, da potonem, potonut ćeš i ti sa mnom. Ukebao ga, oca mu šopsko-jermenskog! Aco, Aco, što uradi tvoja crnogorska krv. Obruka te. Šta nisi frontalno, nego ovako podlački iz zasjede. Nisi smio ni ti, ni Baja prije. Učinio je onaj zlikovac stotinu zlikovluka, za koje ga je mogao svaki redovan sud osuditi, ali vi niste imali petlje, nego ste čekali kad je došao u priliku gdje je nemoćan i onda ste mu iznijeli stvar, u kojoj je pravedan, da zlikovac umre sa slavom pravednika. Više sam ja mrzio Apisa nego ti, ali ja ne bih tako nikad s njim svršavao.

Onda je Đorđe podigao glavu, te je sad nama počeo govoriti:

— Aca je u stvari strašivica. Molili su ga sa svih strana, i naši ljudi i prijatelji iz inozemstva. Eto, i Trumbić ga je molio da ih pomiluje. Ali jok. On se bojao Apisa, pa veli: »Nećeš mi sad umaknuti«. Ali, što će poslije

biti, to on ne zna. Morat će on uz Pašića ili s Pašićem, pa što mu Bog da. A Pašić gleda samo sebe. Hoće vlast. Znate li vi, da oni meni podmeću Daru, Pašićevu kćerku, a onamo šalju svoje izmećare da mi govore, kad se zalumpujem, da moje odricanje prijestolja nije pravilno, i da je tada iznuđeno pod pritiskom jače sile iz vana. To mi je govorio pop Voja Janjić, pa onaj njegov gadni Petrović u Londonu, a ja sam ga ošamario.

Onda nam je pričao iz svojih sjećanja, kako je Apis jednom došao kralju Petru, dok je on još bio prijestolonasljednik, pa je tražio nešto od njega da naredi Pašiću, da neki prijedlog progura u skupštini, a kad je kralj Petar rekao da se on zakleo da će poštivati Ustav i da on to prepušta vladi i skupštini, da većina radi po svom najboljem mišljenju, Apis se počeo na nj derati i tući šakom po stolu: »Moraš, đukelo, kad mi nalazimo da treba i ne zaboravi da sam te ja doveo ovdje«. Mi smo — ja i Aca — slušali iz susjedne sobe, pa misleći da ga je uhvatio za gušu, poletjeli smo u njegovu sobu. Ja sam nešto pograbio, da navalim na Apisa, a Aca me uhvatio za obje ruke oko tijela, sav je drhtao i šaptao mi: »Nemoj, Đorđe, doći će vrijeme!« Vidite sad, koliko je dugo čekao. Ja to ne bih mogao, a on im je ušao u »Crnu ruku« i pojavio se oko onog razbojnika. Gdje bih ja to mogao? Ja bih otvoreno, pa ili on mene ili ja njega. Ja sam jednom onom zlikovcu Tankosiću opsovao mater, a on meni oca i mater. Ja njemu šamar, a on meni dva. Ja onda navalim na njega, da ću ga oboriti, a on je bio jači, pa sa mnom o zemlju. Ja se onda dignem, pa k njemu: »Daj mi ruku, i alal ti vjera, kad nisi kukavica.« Od tog me je vremena pozdravljao ljepše nego prije. Eto, takav sam ja, a onakav je on. Bojim se da će zlo svršiti. Razumijete li me? — završio je Đorđe tu večer i otišao sa svojim Mikom.

Vidio sam da ga je Mika Petrović iskreno volio i gledao u njemu tragičnu figuru, što je u stvari i bio. Pričao mi je da ima neobičan dar za matematiku samo što nije imao podloge, niti je to mogao svladati zbog rastrojenosti živaca. Cvijić nije nikoga od Karađorđevićevih trpio i govorio je, da su intelektom inferiorni, a temperamentom nasilni.

SLUČAJ RADE PAŠIĆA

Sa mnom se Đorđe nije nikad sukobio ni napravio izgred, radije bi se suzdržavao ili povukao. Samo mi je uvijek predbacivao što sam učinio bistu Pašiću i što vjerujem u njegovu vrijednost. Pašić mu je bio kao crvena krpa, pa ipak je hodao s njegovim sinom i njegovim društvom, iako je znao da ga samo izrabljuju i izvlače od njega, da čuju što misli. Kad bi se opekao, onda bi se došao tužiti. Tako mi je jedanput došao s pismom od svoje sestre Jelene, gdje mu ona iz Petrograda piše, da nije ni sanjala da je nesretna Srbija tako propala, da ni on nema od čega živjeti, te da mu je na njegov telegram odmah poslala trideset tisuća franaka. Kako on nije sestri nikada telegrafirao, ni uopće što tražio, odmah je pomislio da mu je netko »podvalio«, pa je otišao Radi Pašiću i rekao: »Nije mi nitko ovo podvalio, nitko nego ti«, i kad mu je Rade priznao da jest, tražio je da mu bar dade te sestrine pare, a on da je rekao, da nema sada ali da su, uostalom, od toga zajedno već potrošili trećinu, da mu nije više dužan nego dvadeset tisuća franaka, za koje da će pisati tati, da mu ih vrati. Tužio se da mu se osvećuje zato što grdi Pašića, pa mu šalju malo, a i to neredovito, da po više mjeseci ostaje dužan u hotelu, dok Pašićev sin ima apartement, auto i ljubavnicu. Kad je Pašić bio u Parizu, došao je k Đorđu da mu vrati, što mu je Rade dužan, pa je počeo:

— Ovaj, onaj, Vaše Kraljevsko Visočanstvo, i vi i Rade trošite mnogo para.

— Što se mene tiče, što vaš sin troši, a što li se vas tiče, što ja trošim, nego mi dajte što mi je vaš sin dužan. On je moju sestru prevario, pa ću iznijeti na javu, ako mi ne vratite.

— Šta ja znam, kako je među vama. Rade je meni pripovijedao, da ste potrošili zajednički.

Nato ga je Đorđe uhvatio za bradu i stao vući, a Pašić je ostao miran, pa mu je rekao:

— Ta umirite se, visočanstvo, ja ću poslati Radi, pa neka vam odmah vrati.

Kod Đorđa se vidjelo malo i ljubomore, što on, kraljević, mora čekati i tražiti, a Rade, Pašićev sin, može trošiti koliko hoće. Ja nisam ni volio slušati ove stvari i žalio sam staroga Pašića, a još više što ga ove stvari s nevaljalim sinom ometaju u državnom poslu. Njegova je situacija u obitelji bila jasna. Star se oženio, pa je volio djecu, kao svi stariji ljudi; zauzet državnim poslom, nije se mogao baviti djecom, kao ni žena, i ona starija i meka, a ljudi zlobni, pa djecu na sve zlo nagovaraju. Kad su dolazile neprilike sa sinom, činilo mu se da je lakše, gotovo ekonomičnije, podmiriti dugove nego gubiti vrijeme. A da ga je i grdio, ne bi mu pomoglo, kad je sin osjetio da je otac slab prema njemu. I vidio, kako se svi ocu klanjaju i boje ga se, pa onda se osjećao da je i on iznad oca i svih, i da sebi može dopustiti što hoće; i tako je išlo iz zla u gore. U inozemstvu ga se dohvatili po karakteru najgori, da bi došli do stipendije, do potpore, da bi se izvukli iz vojske i, napokon, da bi mogli živjeti raskalašenim životom u njegovu društvu. Zlobniji su u tom uživali, jer je Pašićev sin bio kao stvoren i kao plaćen, da ocu kvari ugled, a ujedno je bio mali čir, u kome se vidio gnoj tog privilegiranog kruga vladajuće skupine i stranke. Oni nisu morali ići u vojsku. Mogli su trošiti i živjeti usred rata raskalašeno, dok su drugi studenti, čiji očevi nisu pripadali stranci, morali ići u vojsku, ili se mučiti, gladovati i moliti milost. Rade i njegov krug po cijele bi dane i noći sjedili po kavanama, ili bi ovi iz njegova društva, ako ga nije bilo, sjedili i čekali dok on ne dođe, da im plati potrošak, a on bi onda došao pred kavanu u automobilu s ljubavnicom, pa bi automobil ostavio pred kavanom, da ga čeka i ženska u njemu, te kad bi što popio, izvodio bi društvo da im pokaže noge od svoje *bele amie*, dok bi drugi studenti prolazili gladni ulicom. Naravno, da je to pravilo zlu krv u koloniji i to su stranački protivnici iskorištavali u agitaciji protiv Pašića i radikala. Na poslanstvu su isto sjedila većinom »radikalska djeca« i »kumčad«. Vesniću je bilo krivo, pa je jednom prilikom došao k meni, neka pišem Pašiću kako njegov sin pravi skandale. Ja

se, dakako, nisam htio miješati ni uopće vidjeti Radu, jer sam imao loše iskustvo kad mi je, još u početku rata, u Rim pisao Stari, da mu ukorim sina, jer da on ima respekta preda mnom. Kad sam to bio učinio, gospođi Pašić je bilo krivo, a na Radu moj ukor i isticanje, da te stvari ne bi smio već radi oca raditi nisu imali nikakva djelovanja.

Onda mi je Vesnić pripovijedao, kako je upozoren i od francuskih vlasti, da bi tu skupinu trebalo odstraniti iz Pariza, a malo zatim, kako je Radu policija potražila na tužbu jednog trgovca, draguljara na Trgu Vendôme, kod koga je Rade uzeo jedan dragulj u vrijednosti od tristapedeset tisuća franaka, dao adresu poslanstva i položio kaparu od trideset tisuća franaka, a poslije nije donio novac ni dragulj, nego dragulj prodao a novac potrošio. On, Vesnić, morao je posredovati, da ga policija pusti, dok se stvar ne uredi. Policija ga je pustila na posredovanje poslanstva, s obzirom na to, što je sin predsjednika srpske vlade. Vesnić je tu stvar dojavio Pašiću, upozoravajući ga, da on, kao otac, treba da plati, da izbjegne javnoj sramoti, istaknuvši da je sin i prije pravio skandale i manje dugove, koje je on, Vesnić, plaćao iz poslanstva. Pašić je na to odgovorio Vesniću, da taj dug plati iz dispozicionog fonda, a Rade mu je došao sutradan s tatinim brzojavom, koji je glasio: »Javio Vesniću da stvar uredi. Samo pazi na svoje zdravlje. Tata.«

— Šta ja mogu raditi, kad Pašić daje pravo sinu i preporuča mu, da čuva zdravlje, a za drugo je lako i umjesto da njegove dugove plaća sâm naređuje da se plati iz državne blagajne — ljutio se Vesnić.

Kad je Vesnić u siječnju 1918. otišao u Ameriku, u nekoj misiji, u Parizu je izbio novi skandal. Francuzi su zatvorili tajnika poslanstva Gluščevića (Pašićevo kumče) radi prevara i radi krijumčarenja platine iz savezničkih zemalja u Švicarsku. U aferu je bio umiješan i Pašićev sin i još neki njegov drug, koji je imao diplomatski kovčeg i poglavito prenosio ovu robu, putujući često, a prenosio je i sam Gluščević. Kako je tajna špijunaža ustanovila, ovo je krijumčarenje trajalo više od godinu dana, a obavljale su ga različite osobe iz te skupine. Rade Pašić bio je neko vrijeme pritvoren, pa pušten uz uvjet, da odmah napusti Francusku i ode na Krf. Gluščević je bio glavni krivac, zato što je sam učestvovao, davao diplomatske vize i pečatio kovčege. U samom poslanstvu nastala je zbrka i galama, a podigla ju je Vesnićeva pokćerka, koja je bila zaljubljena u Gluščevića, te ga htjela izbaviti iz zatvora, nudeći 500.000 franaka, a kad joj to nije uspjelo, onda je pokušala kidisati na svoj život. Sad je gospođa Vesnić digla dreku, i bio je kriv svatko prije nego Gluščević. Malo zatim je gospođa Hinković istupila iz gospojinskog odbora za sakupljanje u fond za pomoć Srbima, jer da gospođe Vesnića i Pašićka nisu nikad dale da se kontroliraju računi. Nakon malo vremena povukla se i gospođica Denis, osobna tajnica predsjednice gospođe Vesnić, kćerka velikog srpskog prijatelja prof. Ernesta Denisa, koja je godinama radila predano. Ona je pričala da je to učinila zato, što je gospođa Vesnić, kad bi se pisma otvarala, vadila čekove i metala ih u svoju torbicu, a kad su se prilagači tužili što im nije odgovoreno ni potvrđen prilog, da se ljutila i pred tajnicom trgala pisma i bacala ih u peć vičući:

— Ti su prilozi poslani za Srbe, a srpska poslanikovica nema vremena da svakom odgovara za svaku sitnicu pojedinačno, kad se ionako zahvaljujemo preko novina.

Kad ju je gospođica Denis upozorila, da se u jednom pismu radi o trideset tisuća franaka, što ona ne smatra sitnicom, ona je počela bjesniti, da ona ne može znati čije je čekove uzela ona, a čije gospođa Pašić, ali da su one obje podjednako dobra garancija da će novac biti upotrijebljen za srpsku stvar. Gospođica Denis je to pripovijedala ocu i pitala ga, može li ona ostati nadalje uz takav način vođenja poslova, a otac joj je rekao da ne može, nego da dade ostavku. U takvu se situaciju, nakon više mjeseci, vratio Vesnić. Međutim, čini se, da se njega to nije tako strašno dojmilo, jer mi je kasnije pripovijedao Božo Banac, kad smo zajedno putovali u London (i on imao diplomatsku vizu, a ja običan izbjeglički papirić) kako je došao do te putnice. Pitao je Vesnića, bi li mogao dobiti diplomatsku putnicu, a ovaj je rekao da će mu dati, ako položi na račun gospođe Vesnić 70.000 franaka pa će dobiti diplomatsku putnicu i on i njegov suradnik S. Račić, kasnije zet g. Pašića. Bancu je to, kao poslovnom čovjeku bilo prirodno, a meni se gadilo.

Iza Gluščevićeva slučaja, diplomatske vize i prtljaga nisu više imale nikakve važnosti kog saveznika, osim da se prtljaga takvih osoba još pomnjivije pregledavala.

MILENKO VESNIĆ

Vesnić je bio veliko-Srbin, ali u rukavicama, i nije se svađao s nama, puštajući da imamo svoje mišljenje, dok je on radio svagdje i svugdje po svome. Prema njegovim velikosrpskim podacima, njegov prijatelj Fracuz prof. Ernest Denis napisao je knjigu *La Grande Serbie* (Pariz, 1915). Prema tim podacima, svi štokavci bili su Srbi, uključivši, dakako, i muslimane, a Hrvati su bili kajkavci i ono malo čakavaca na otocima i u Hrvatskom Primorju. To je sve bilo stvarno i »naučno«, a dopuštao je, da i među tim štokavcima ima takvih koji se drže Hrvatima te su štokavci katolici. Jednom nas je upozorio, kako će naš prijatelj prof. Denis držati predavanje o Dalmaciji. Došlo nas je nekoliko, inače je dvorana bila puna francuske publike. Prof. Denis je govorio o migracijama za vrijeme turske dominacije, o Morlacima, o guslama i o narodnoj pjesmi, o ponovnom napučavanju Primorja slavenskim elementom i tako dalje. Ograničavao se na predjele koji nisu bili u Londonskom paktu, i tek usput spomenuo, da se taj tako zvani morlačko-hajdučki element proteže kroz cijelu pozadinu Zadra i ispod Velebita do Senja, ne spominjući ništa Italiju. Najviše se zadržao na Splitu i okolici i opisao, kako tamo stranac putnik nalazi krupan i stasit seljački element, sa slikovitim kostimom i crvenom kapom, jednako u peristilu Dioklecijanove palače kao i u Solinu, Klisu, Sinju, Imotskom ili Vrgorcu. Govore čistim jezikom, kao i u Hercegovini, ili Boki i Konavlima. Da ih pitaš, šta su i kojim jezikom govore, odgovorit će ti da su Hrvati ili Dalmatinci, ali oni govore najčistijim srpskim jezikom i rasno su isto toliko Srbi, kao oni u Hercegovini ili Crnoj Gori.

Mi bismo mu bili oprostili tvrdnju da je to sve jedno, jer smo to govorili i mi (iako ne, doduše, da su sve to Srbi), samo da je bar jednu riječ rekao o ostaloj Dalmaciji i na ustuk Talijanima. Nisam toga mogao izdržati, a da prof. Denisu odmah ondje ne prigovorim. On je stiskao plećima, pa mi je rekao:

— Ja sam to s našim prijateljem Milenkom izrađivao i s moje strane u najboljoj namjeri za vašu stvar. Je li tako, Milenko? — obraćao se Vesniću, koji je prišao da mu stisne ruku.

Vesniću je bilo malo neugodno, pa je meni rekao na srpskom jeziku:

— Ne valja prijatelju prigovarati. Oni su vrlo osjetljivi.

— Dobro, gospodo, ali vi ovdje ne pobijete da nemaju Talijani pravo na Dalmaciju, nego tvrdite da to pravo nemaju Hrvati — rekao sam i otišao s osjećajem, da Supilo bolje vidi od mene za čim se ide.

Ovo je bilo prije Krfske deklaracije, ali se stvarno Vesnić nije promijenio ni poslije nje, nego se samo donekle prilagođivao prilikama. U Parizu je podupirao nekoga Hasana Repca, Bosanca muslimana od Duvanjskog polja, sina jednog hodže, koji je kao autentični musliman držao konferencije o srpstvu bosanskih muslimana, koji su silom povijesnih događaja primili Islam, ali su po rasi, jeziku i osjećajima ostali Srbi. Sa Srbima iz Bosne je manje bio »nježan«. Oni, koji su bili mlađi, morali su ići na frontu, a onih dvoje-troje starijih morali su slušati, kako im se naredi. Ovi mlađi su mu bili nepoćudni, jer su svi bili za jugoslavensku koncepciju, pa čak naginjali socijalizmu i republikanstvu, a stariji, osim Srškića, potpuno su mislili kao i mi u Jugoslavenskom odboru. Omladinci su bili većinom iz grupe revolucionarne omladine, iz koje su potekli sarajevski i drugi atentatori. Gaćinović je zarađivao dnevni kruh kopajući jarke pokraj puta. Kad je jednom Vesnić upitan, zašto ovog omladinca ne podupire, rekao je:

— Manite ga, on je konspiratorski tip, republikanac i komunista.

Ono, što je bilo omladinaca katolika i muslimana iz Bosne, svi su, osim Repca, držali zajedno sa svojim drugovima pravoslavcima, jer ih je isto stanovište vezalo. Živjeli su kojekako, a ponajgore Srbi. To im je dodijalo, pa su Pero Slijepčević i Vladimir Gaćinović otišli u Ameriku, da među svojim zemljacima sakupe nešto novaca za pomoć svojim drugovima. Donijeli su oko 70.000 fanaka i napravili mali fond za pomoć Bosancima i Hercegovcima i zamolili dra Nikolu Stojanovića, da on rukovodi davanjem pomoći.

Vesnić me jednog dana pozvao i tužio se na ovaj »bosanski separatizam«, zamjerajući i našemu članu odbora Stojanoviću, »kako se mogao toga primiti, umjesto da su te pare donijeli ovdje meni, pa da se dade onima, kojima je potreba i koji to zaslužuju«. Kad sam mu rekao, da smatram da je to sasvim u redu što oni rade, jer da sam i sâm primijetio, da oni iz Bosne i Hercegovine najgore prolaze, da se za sve druge ponešto brine ili vlada ili Jugoslavenski odbor, a za one nitko, posebno za Srbe, odgovorio mi je:

— I ovo je u redu. Hrvati i Slovenci se nešto drugo, pa ako hoćete i bosanci Turci, a Srbi iz Bosne i Hercegovine treba da idu svi na frontu, a ne da se bave politikom. Što imaju oni da rade. Mi se brinemo i mislimo za sve Srbe, a oni ima da slušaju. Pravo da vam kažem, manje ih marim

nego Hrvate. Kod Hrvata još i razumijem neku rezervu, ali što oni imadu; ta ne bi ni znali što su, da nema Srbije. Mi smo od njih stvorili Srbe. Sve srbijanska para, stipendije i drugo.

Možda Vesnić nije bio raspoložen prema bosansko-hercegovačkim Srbima i zato, što se sad više njihovi pogledi na budući zajednički život nisu ni u čemu razlikovali od onoga njihovih hrvatskih drugova u Odboru. Kad je jednom prilikom bila riječ o tomu, da se u budućoj zajednici zadrže veće samoupravne oblasti, pa sam mu rekao da bismo mi bili i zato da se Dalmacija priključi Bosni u jednu oblast, on je na to skočio:

— A, to mi ne možemo dopustiti. To bi bilo »kroatiziranje« Bosne.

Ovaj je razgovor bio negdje potkraj rata, kad smo se već nadali da će se Londonski pakta izmijeniti.

ALEKSANDROV POSJET LONDONU I PARIZU 1916.

Nakon poraza Srbije i povlačenja srpske vojske i vlade na Krf, Pašić je odlučio posjetiti prijestolnice savezničkih država i njihovim državnicima izložiti stanje i potrebe Srbije. Tako je u proljeće 1916. došlo do puta prijestolonasljednika Aleksandra i predsjednika Pašića u London, Pariz i Rim, gdje su ih tamošnji mjerodavni politički krugovi i javnost najsrdačnije dočekali.

Kad je prijestolonasljednik Aleksandar stigao u London, dočekali su ga naši engleski prijetalji kod »Serbian Relief Funda«, kao i drugi. Mislim da je bio i nadbiskup od Canterburyja. Tu je on, potaknut s njihove strane, a valjda i od poslanika Jovana Jovanovića, nastupio samostalno i dao neku izjavu u jugoslavenskom smislu, naglasivši da je cilj borbe Srbije jugoslavensko jedinstvo i stvaranje veće jugoslavenske države. To je u Engleskoj primljeno vrlo dobro i na sve je i osobno napravio vrlo dobar dojam, te su počele padati rezerve i predrasude prema kući Karađorđevića na koju je padala sjena od ubojstva posljednjeg Obrenovića. Nije se Engleze moglo nikako uvjeriti, da kralj Petar nije imao nikakva učešća u tome. Ali, eto, ovo mu je sin, koji s time nema ništa posla, koji ima druge poglede, pa će biti i vladalac jedne drugačije zemlje, koja će biti drugačije uređena i otresti se balkanskog mentaliteta. Tako su naši prijatelji probijali led u srcima Engleza, kod kojih je još uvijek padala sjena zločina, ne samo na vladalačku kuću Srbije, nego i na samu Srbiju, usprkos slavnom otporu i junaštvu koje je Srbija pokazala u borbi s Austrijom. To je, dakle, bio velik uspjeh za nacionalnu propagandu kojem smo se svi radovali, a naša emigracija napose, jer su nam do tada na svakom koraku stavljali pitanje:

— Pa kako ćete se vi to ujediniti sa Srbijom i imati zajedničkog kralja Karađorđevića?

Neki nisu dalje ništa govorili, ali smo mi razumjeli, a drugi su opet pitali:

— Pa zar nije Petar imao prste kod onog odvratnog zločina na kraljevskom paru?

Osobito im je bio zazoran način i ono mrcvarenje kraljice kao žene.

Pašić, umjesto da bude zadovoljan, bar s tog stanovišta, bio je nezadovoljan s prijestolonasljednikovim nastupom i izjavom. Ljutio se i na poslanika Jovanovića, za koga je držao ili da je učestvovao, ili da nije znao spriječiti takav ton dočeka i izjavu. Što je Jovanović više nastojao da mu dokaže, da je takvo raspoloženje u Londonu i da je moguće voditi jedino takvu politiku, to se je Stari više ljutio i predbacivao mu, da se ne drži njegovih instrukcija, te je prijetio da će ga maknuti.

Ja sam tada bio u Parizu, te kad se Aleksandar vraćao, zadržao se nekoliko dana u Parizu, pa me zvao k sebi. Bio je vrlo zadovoljan prijemom u Londonu i nije mogao nahvaliti naše engleske prijatelje, pa i naš rad, kako onaj Jugoslavenskog odbora tako i propagandu s izložbama i drugo. Pitao je, jesu li Jugoslaveni zadovoljni s Jovanovićem, itd. Isticao je, kako je on, što se njega tiče, zadovoljan s radom Odbora i da se uglavnom slaže s njegovim shvaćanjima, ali da ima srbijanskih političara i krugova koji stvari gledaju drugačije i više sa srbijanskog i srpskog stanovišta. Izricao je nadu, da će sve ići i da će se ti krugovi prilagoditi širem shvaćanju, samo da treba s njima polako i obazrivo. Ovo »polako i obazrivo« nisam razumio na koga se odnosi, da li na njega sama ili na Jugoslavenski odbor. Uto nas je prekinuo princ Đorđe, koji je doletio sav sretan i počeo govoriti sasvim obično i otvoreno, po njegovu, i Pašiću i srpskoj diplomaciji i o radu i smjernicama Odbora. Aleksandar se smješkao, pogledavao me onda upitao:

— Vi znate Đorđa dobro?

Time je htio reći: valja ga uzeti, kakav jest. Ovaj drugi je razumio, pa je onda primijetio:

— Dabome, da me zna. Ti znaš, da se ja ni pred kim ne pravim ljepšim. Ovakav sam, kakav sam, primitivac, gegula, kako hoćeš. Ali šta da poziram kad smo naši, u obitelji smo, pa treba da govorimo o svemu, da vidimo stvari kakve jesu. Srbijanci su dorasli za borbu, ali nisu za ovo drugo, da se napravi i velika država i velika nacija, a Pašić je Balkanac, Balkanac i Bizantinac — ponavljao je. — Ovomu čovjeku — nastavio je, upirući u me — jedina je mana što je skroman. Ja ga nisam volio, priznajem iskreno, dok sam bio u Beogradu, jer nisam poznavao čovjeka, a novine su pisale koješta, pro i kontra, pa se nije moglo razumjeti, šta je pravo, a šta krivo, a skulpturu, umjetnost, tko to kod nas, u Srbiji, razumije. Mislio sam da je beskrajno ambiciozan, a kad tamo obratno, bježi od svega.

Kad se napričao o izložbama po Engleskoj, onda je navalio da napravim Aleksandru bistu. Sutradan smo počeli, a Đorđe dolazio na nekoliko minuta, pa bi onda nestajao. Aleksandar je bio miran i mučaljiv. Samo smo se nasmijali popodne Đorđu, kad je došao knez Arsenije. Prijestolonasljednik je bio u civilu i imao neke vrste šiljaste francuske cipele, koje se Arseniju nisu sviđale, pa ga je pitao tko mu je to i gdje nabavio. On je rekao, da su mu ih nabavili tu, u Parizu, u nekoj najboljoj trgovini.

— Nisu lijepe. Tebi trebaju lijepe američke ili engleske cipele, koje su bez tog francuskog šiljka i imaju prirodnu formu noge, vidiš kao ove moje. Ako mi dopustiš, ja ću ti nabaviti, koji broj imaš?

— Boga mi, ne znam, četdeset jedan ili četrdeset dva.

— U redu, četrdesetdva, s visokim nadtabanicama, dakako, dakako aristokratska noga, kao i kod mene.

Đorđe je na to skočio s jedne škrinje, na kojoj je sjedio, prasnuo u smijeh, da se počeo za trbuh hvatati, pa je vikao:

— Eh, šta čujem, »aristokratske noge«, ha, ha, gegule jedne, seljačine iz opanaka, pa aristokratske noge, dabome, kao i kod mene — pa je počeo dizati nogu.

Na kraju se i Aleksandar počeo smijati gestikulacijama Đorđevim.

— Nisam ja htio reći da nismo seljačka porijekla, pa mi smo Srbi svi demokrate, nego tako se kaže za noge s izdubenim tabanom.

— Ostavi, ne brukaj se! S izdubenim tabanima! Evo ovako, kao u mene: ravan taban kao dlan, stopalo kao škip, a s našom demokracijom će biti kao i s aristokracijom; ako tko ima drugo mišljenje, pištoljem pa u čelo. Siledžije smo mi, bre. To, što je Čika Pera onaki, to je druga stvar; ali, da je mlad i da smije, vidio bih ja njega. Baš tako je on demokrata, kao što je Pašić Gladstone, ha ha! — skakutao je Đorđe s noge na nogu.

Aleksandru nije bilo na kraju pravo, ali se smješkao i sjedio je mirno, a ja radio dalje.

Kad je Arsenije otišao, opet je Đorđe sjeo na sanduk, pa je počeo razgovarati o vladaocima.

— Bez sumnje je Poincaré najpamentniji, ali on nije kralj. Je li Wilhelm genijalan, ili je luda, to će se vidjeti. Ako Švabin top razbije sve, ući će u povijest kao genijalan, a ako ne uspije, onda, tko će ga znati. Od drugih je naš djeda Nikita, bez sumnje, najpameniji, a onda dolazi Viktor, car, tek iza njega, a onaj engleski, Boga mi, je još gluplji od njega, a Čika Peru znamo.

Sutradan je, dok smo bili sami, vođen razgovor o Dalmaciji. Aleksandar je s oduševljenjem spominjao, kako će mu za vazda ostati u uspomeni ovacije duž dalmatinskih obala, a osobito u Splitu, kad je prolazio lađom put Kotora, putujući na Cetinje da čestita djedu, pa je onda svratio razgovor na Jugoslavenski odbor, a napose na Trumbića, pitajući me može li se u njega, kao nekadašnjeg Starčevićanca, sto po sto vjerovati da će ostati do kraja vjeran, pa ma što bilo s idejom o državnoj zajednici sa Srbijom. Ja sam bio iznenađen ovim pitanjem, pa sam rekao da me to pitanje zbunjuje isto toliko, kao kad bi mene pitao hoću li ja ostati vjeran. On mi je na to rekao, da je to ipak drugačije, jer da kod mene ni najzagriženiji Srbi to nikada ne bi doveli u sumnju, dok za Trumbića ih ima koji to tvrde. On to ne vjeruje, ali eto, pita me u najintimnijem povjerenju za svoje umirenje, premda i njemu Trumbić izgleda kao potpuno iskren čovjek koji ono što radi, radi pošteno i iz uvjerenja; »prirodno je, uz ispravne preduvjete i lojalnost s naše strane« — dodao je.

— Sasvim tako, Visočanstvo, vi ste ga dobro ocijenili, da radi i govori kako misli i vjeruje — rekao sam.

— Dobro, vjerujem za Trumbića, a Supilo? Možemo li njemu vjerovati do kraja i da je sve u dobroj namjeri?

— Možete, jer Supilo, na kraju, neće drugo nego što i Trumbić i mi svi, samo što je drugi temperament i uzeo je drugu takitku, onako odvažnu i samovoljnu, kakva ga je Bog dao.

— Kako to mislite?

— Eto, tako. Ono što Trumbić misli da ima vremena da se uradi, a za prvi mah da bi trebalo da svi dođemo pod isti krov, Supilo misli da bi trebalo da se to unaprijed raščisti, da bi se tako sigurnije postigla zajednica.

— Ako je tako, onda je dobro. Neka radi, kad tako misli.

Slijedećeg dana nismo radili prije podne nego popodne, i to je bio posljednji put. Poslije podne je bio uzrujan. Pripovijedao mi je, da je primio neke članove skupštine, koji su tražili audijenciju:

— Sve, bajagi, vođe stranaka i bivši ministri, a kako su se ponašali užasno, upotrebljavajući najdrastičnije riječi, prijetili se jedan drugome i psovali se preda mnom na nedostojan način.

Pri tome je isticao da je Kosta Stojanović, kojega smatraju inteligentnim i sposobnim, upotrebljavao u ime nekih radikalskih disidenata najgore riječi za Pašića i sve redom.

— Srbija je mala i još primitivna i nekulturna zemlja. Svaki za svakoga zna, tako rekući, što kuha za večeru, a usto, i prgavi karakteri. Ako se ujedinimo, sve će se promijeniti, doći će ljudi iz vaših krajeva, pa će nastati drugi duh. Samo tako bih htio biti kralj, a ako bi ostalo ono što je bilo, i onako, ne dao Bog. Nikada ne bih htio da sam kralj. Ili kralj Jugoslavije ili ništa — završio je.

Ja sam bio potpuno uvjeren da on tako misli, pa sam se, s jedne strane, radovao što on tako misli, a, s druge, bilo mi je žao što je na muci, a izgledao je tada mršav i slab, a osim toga, i zabrinut, da bi svako malo vremena, sjedeći, mijenjao lice, kao da se s nečim bori, o čem nikom ne govori. Inače svi mi, koji smo ga upoznali, a pogotovo poslije one izjave u Londonu, gledali smo u njemu onoga tko će u odlučnom času spasiti situaciju. Trumbić i neki su počeli sanjati, kako bi ga trebalo oženiti nekom engleskom princezom i osigurati ugled i dinastije i zemlje, a time osigurati i autoritet Krune i veću stabilnost u zemlji. On je kasnije u tom pravcu oprezno i iz daleka počeo preko prijatelja sondirati teren, ali mu je bilo odgovoreno:

— On je osobno vrlo simpatičan, ali sumnjamo da bi to išlo.

NOVI SRPSKI POSLANIK U LONDONU

Nakon Mata Boškovića, srpski poslanik u Londonu bio je Jovan Jovanović (1916—1919).

Jovanović je, kao bistar diplomata, shvatio situaciju odmah, čim je došao u London, videći da je u Londonu moguće voditi politiku jedino na široj osnovi, koju je zastupao Jugoslavenski odbor i s njime svi razumni prijatelji Srbije i Jugoslavena. Iza Boškovića zatekao je tešku situaciju, kako u vođenju politike, tako i u »Serbian Relief Fundu«, s kojim se je bio Bošković posvadio. Bošković je bio pametan, ali negibljiv, neuredan u vođenju računa i dopisivanja s Englezima, koji su sakupljali i davali priloge

za pomoć Srbiji. Osim toga, bio je osnovao i neki fond na poslanstvu za primanje priloga, te kad bi koji prilog primio na svoje ime, uzimao je to kao milodar na svoj brk, da raspolaže prema svojoj volji. Prilagači manjih svota nisu često dobili ni odgovora, a oni većih jedva kratku potvrdu i ništa drugo, a da se nije objavilo u novinama. Mnogi su mislili, da je poslanstvo i »Serbian Relief Fund« jedno te isto, te bi se obraćali na »Serbian Relief Fund« da im potvrdi. Kad bi se ovaj obratio poslanstvu i upozorio da treba odgovarati, potvrditi i objaviti, Bošković bi se ljutio i to smatrao kao neki znak nepovjerenja u njegovu ispravnost, te bi odgovorio da on ima i previše posla, a da bi za svaku sitnicu odgovarao. Englezi takav postupak nisu razumjeli. Politički je bio tjesnogrudan, Srbijanac i šoven, pa je na svakom koraku to pokazivao, te je spočetka omalovažavao i nazivao fantazijom koncepcije Jugoslavenskog odbora, a poslije ih i pobijao. Ukratko, u velikosrpstvu je išao u ekskluzivizam mimo uputa Pašića. Sve to zajedno je dotjeralo dotle, da su Englezi otvoreno tražili da ga se makne, jer da neće s njime raditi. Pašić je Boškovića lako pregorio, jer nije bio od stranke i jer je u nekim stvarima pokazivao svoje mišljenje.

Jovan Jovanović uspješno je popravljao ugled poslanstva u svim pravcima. Našao je dra Milana Ćurčina, koji je znao dobro engleski i koji je uzeo svu administraciju u pitanju pripomoći i sve doveo u red s najvećom temeljitošću i pedanterijom, što je Englezima bilo drago. Sa »Serbian Relief Fundom« je nastao najsrdačniji odnos i sve je postalo jedno tijelo. Pomagale su mu uvelike »Škotske žene«, s kojima je bio u Srbiji i proveo ih preko Albanije. One su ujedno razvile najživlju propagandu za Srbiju i za jugoslavensku stvar. Propaganda, koju naši ljudi, kao Balkanci, nisu mogli nikad dovoljno cijeniti ni ocijeniti zato jer su žene, a kod Engleza *je to protivno.*

Ove humane i obrazovane žene su radile sa svim srcem i fanatizmom misionarki i vršile propagandu u svim pravcima. S našim širim problemom ih je upoznao dr M. Ćurčin, a upoznale su ga i po našim dobrovoljcima u Rusiji, kojima su mnoge otišle poslije sloma Srbije, vidjele hrabrost naših dobrovoljaca i njihova stradanja iza borbe u Dobrudži i zavoljele ih, baš kao i prije srpskog vojnika. Kažem vojnika, jer su one same isticale vrline prostog srpskog vonjika seljaka, dok za časnike nisu marile niti vidjele kod njih osobitih vrlina. Kod jugoslavenskih dobrovoljaca su, naprotiv, našle i među časnicima uvelike simpatične im ljude. Bili su to mahom pričuvni časnici, dakle mahom intelektualci. Ovi su im objasnili, što je to jugoslavenstvo i za čim ide cijela borba. Za njih, kao na primjer za Francuze, nije bilo teško shvatiti »troimeni narod«, jer su u tom nalazile analogiju, sa situacijom i odnosom Engleza, Škota i Velšana, koji svi zajedno sačinjavaju Veliku Britaniju. One su, dakle, kad su se vratile, znale protumačiti, što su to Jugoslaveni i što hoće, te se njihova propaganda podudarala s onom Jugoslavenskog odbora. Tako se dešavalo, da bi one ispravljale poglede ili tumačenja srpskog poslanika ili koga Srbijanca iz propagande. Tako je, na primjer, nekom prilikom, u jednom vrlo elitnom krugu, gdje je bilo mnogo engleskih javnih radnika i političara držao profesor g. Bogdan Popović predavanje, u kome je u glavnim crtama iznio karakteristike srpskog naroda te borbe i stradanja Srbije, a završio je

apelom i molbom, da se Srbija uspostavi, ističući da je to za saveznike moralna dužnost, na što su svi aplaudirali. Na to je ustala jedna škotska žena, dr Haberfield, koja je ukratko rekla, što su ona i njena drugarica vidjele na licu mjesta u Srbiji, ističući hrabrost i stanje srpskog vojnika, a onda je dodala, kako su one, nakon što su ovi heroji patnici bili slomljeni, otišle u Rusiju i bile kod jugoslavenske divizije. Tamo su našle isto takve borce, koji su se s neopisivom hrabrošću i žrtvama borili. To su bili isti ljudi, ista rasa, kao i oni u Srbiji, i govorili su isti jezik, kao i oni u Srbiji, samo što nisu bili iz Srbije nego iz Austro-Ugarske, a zvali su se Srbi, Hrvati i Slovenci, a skupno im je ime Jugoslaveni. Zato ona ovaj apel, ovu predavačevu molbu ispravlja utoliko, da nije saveznička moralna dužnost samo da uspostave Srbiju, koja ne sačinjava sama za sebe nego četvrtinu ovog naroda, nego je dužnost saveznika da se cijela ova rasa, cijeli ovaj narod, od blizu Soluna pa do Soče, oslobodi i napravi svoju slobodnu državu. Ovako se dešavalo često, da su stranci bolje shvaćali i tumačili našu borbu i ciljeve nego neki naši ljudi. Ako je Jovanović u ovom pravcu obavještavao svoju vladu i možda utjecao i na Prijestolonasljednika, radio je samo onako kako je bilo oportuno i moguće, da se Srbiji prizna njena prava misija.

BOROJEVIĆ, BARAC, RITTIG

Kad je Talijanima išlo slabo na fronti 1917, onda su se politički ljudi sjećali našega Odbora, utoliko više, što su Talijani tvrdili da su baš Jugoslaveni, na napose Hrvati iz Dalmacije i Bosne, oni koji drže austrijski front, pa su pomišljali, da bi naš Odbor mogao utjecati na moral toga fronta. Bilo je, iako rijetkih, Talijana, koji su to priznavali. Mi smo imali, tu i tamo, veze s našima u domovini, i to preko Švicarske, većinom preko dra Svetozara Rittiga, koji je dolazio u Davos na liječenje, a i preko dra Frana Barca, koji je jedan ili dva puta bio došao u Švicarsku.

Budući da je s talijanske strane tvrđeno, da jugoslavensku ideju u jugoslavenskom odboru zastupaju mahom Dalmatinci, a Hrvati iz Hrvatske da misle drugačije, da su »Austrijanci« ili, u najmanju ruku, da ne žele ujedinjenja sa Srbijom, mi smo opet 1917. poručili Lorkoviću da nastoji, da još neki iz Hrvatske dođu, a on svakako. On je odgovorio, da je on optimist za našu stvar, te da su oni suvišni, »jer Pašić misli za nas sve«.

Htjeli smo i sami da se nešto utječe, da se naš svijet ne bori tako na talijanskoj fronti, misleći da će nam to biti u dobro upisano, pa smo u Zagreb poručili da se nešto pokuša s našim višim časnicima na talijanskoj fronti. To je išlo preko dra Frana Barca. On je bio dobar znanac generala Svetozara Borojevića, zapovjednika austro-ugarskih četa na talijanskoj fronti. Barac je postao rektor Sveučilišta, te su onda na Sveučilištu birali Borojevića za počasnog doktora, a Barac mu je odnio u njegov Štab na frontu počasnu diplomu. Sigurnijeg načina nije bilo da se dođe s Borojevićem u vezu.

Nakon predaje diplome, Barcu je uspjelo da Borojeviću kaže, da treba s njime važno i tajno razgovarati. Ovaj ga je zadržao, kao svog dobrog znanca u gostima te noći i slijedeći dan. Pošto mu je Barac izručio pozdrave hrvatskog zastupstva, istakao mu je da oni u Zagrebu u njemu gledaju svoga Jelačića, samo da ne žele da se ponovi kao s Jelačićem, da se Hrvati bore za cara, a poslije rata da sve ostane po starom. Osim toga, da su oni uvjereni, a tako su i iz vana obaviješteni, da će Centralne sile izgubiti rat i da Hrvati ne trebaju ni u jednom slučaju da spašavaju Austriju. Borojević je na to rekao:

— To će oni biti potaknuti od Jugoslavenskog odbora u Londonu. Oni su u Odboru pošteni ljudi i najbolje misle, samo ja ne vjerujem da će Centralne sile izgubiti rat, a još manje da će se Englezi i Francuzi odlučiti da potpuno likvidiraju Habsburšku monarhiju. Pa čak kad bi to i namjeravali, mi se ovdje borimo za svoje, jer kakav bi nam život bio, da Talijani uzmu Istru, Dalmaciju i Goricu i liše nas naših najljepših krajeva i našeg života na moru.

Barac mu je na to iznio, da je to baš poruka Odbora, da bi on, Borojević, trebao s većim jedinicama prijeći na talijansku stranu i tako pridonijeti savezničkoj pobjedi. Borojević se na to namrštio i rekao:

— A moja zakletva na vjernost Caru?

— A zar carevi nijesu pogazili svoje zakletve prema nama?

— Jesu, ali pustite me da promislim. Nisam po srijedi ja ni moja glava, kad bih mogao pomoći narodnoj stvari.

Ujutro je onda Barcu rekao riječ po riječ:

— Javite Jugoslavenskom odboru, da mi u njima gledamo iskrene i poštene rodoljube, ali im kažite da se mi ovdje borimo za istu stvar za koju i oni, a to neka kažu i Pašiću, da se svi za istu stvar borimo. To, što oni meni poručuju, ja sam pripravan da učinim uz dva slijedeća uvjeta: prvo, da Odbor i srpska vlada porade kod Saveznika, da se poništi Londonski pakt i nama priznadu naše etnografske granice; a drugo, kad ja prijeđem sa sto tisuća ljudi, da nas se ne smatra kao zarobljenike, nego kao ratujuću stranku i da se možemo odmah okrenuti u brobu protiv Nijemaca.

Odbor nije mogao, dakako, postići nijedan od ovih Borojevićevih uvjeta, nego samo sugestije da se naši ljudi predaju, a na kraju da će se sve urediti. Tu su se očito opirali Talijani, tvrdeći da bi ubili moral kod svojih, kad bi se odrekli oblasti koje su im obećane kao nagrada za ulazak u rat. Trumbić, dakako, nije mogao ništa otporučiti Borojeviću u smislu njegovih uvjeta, pa je ostalo sve po starom.

PREGOVORI S TALIJANIMA U LONDONU 1918.

Poslije sve jačih talijanskih neuspjeha, počelo se i s talijanske strane, a osobito od strane onih Talijana, koji su bili za nastavak rata, nastojati da se nađe neki sporazum s austrijskim narodima za slabljenje morala austrijskih četa na frontu, kao i fronta u pozadini. S Česima je išlo lako. Oni su bili za to i njihov energični Slovak Štefanek je već u tom pravcu mnogo učinio. Naravno, najteže je bilo s Jugoslavenima, a to je ujedno za Talijane bilo najvažnije, jer su baš Jugoslaveni uglavnom držali frontu.

Na prvi dodir u tom pravcu došli su u London početkom 1918. talijanski senator Andrea Torre i general prof. Borghese, koji je nastupao kao Torreov tajnik. Našli smo se kod našeg i talijanskog prijatelja H. W. Steeda. Od našeg Odbora bili smo nas trojica: Trumbić, Trinajstić i ja, a od naših engleskih prijatelja, osim domaćina Steeda, sir Arthur Evans i Seton- Watson. Bila je, naravno, prisutna i gospođa Rose, prijateljica Steeda, koja je igrala domaćicu, a moglo bi se reći i predsjednicu. Bila je po godinama starija od sviju, osim od Evansa, a moglo bi se reći i najinteligentnija. Gospođa Rose je bila rijetka žena, s potpuno muškim osobinama i energijom. Da se sastala s Clemenceauom, ne znam tko bi koga bio nadvladao. Nitko joj nije znao za prezime, nego su je svi zvali »Madame Rose«. Porijeklom je bila Talijanka iz Piemonta, a po svoj prilici je bila židovskog porijekla, sudeći po tipu, a i po tome što je bezobzirno htjela voditi glavnu riječ i pokazati svoje intelektualne sposobnosti. Bila je u prijateljstvu i s obitelji Lombroso, inače liberalnih pogleda i uvjerenja. Živjela je dugo godina u Londonu, a u našem i talijanskom sporu bila je, kao i Steed, više na našoj strani, jer je smatrala da je pravo na našoj strani, ali bi se znala raspaliti ako bi joj se učinilo, da se s naše strane pretjeruje. Sonninoa i talijansku politiku je kritizirala, jer je bila uvjerenja da je štetna za talijanske interese, i nada sve se bojala za Italiju austrijske osvete, ako bi Austrija preživjela rat, pa makar i okrnjena. Zadržavam se na ovoj osobi zato, što je ona igrala mnogo veću ulogu nego se mislilo i što je bila prva, koja je shvatila Supila, razumjela njegovu vrijednost i pravilno ocjenjivala događaje. Osim toga, uvijek je znala na koji gumb treba pritisnuti. I kod ovog sastanka s talijanskim delegatima, Madame Rose, ako nije predsjedavala, a ono je lebdjela nad svima, pratila misli i pomagala, da svaki nađe pravu riječ, kako bi se stanovišta približila i kako bi se došlo do rezulata.

Razgovori su se vodili pretežno na talijanskom jeziku, a najviše su imali riječ Torre i Trumbić. Torre je u svoje ime priznao, da s narodnosnog gledišta oni nemaju prava na Dalmaciju, osim da traže autonomiju za Zadar, ali imaju u ruci ugovor sa Saveznicima, a Sveznici će poštivati svoj potpis. Što se Istre tiče, zna također da većina nije talijanska, ali s obzirom na to što je Rijeka pretežno talijanska, a ostavljena je Hrvatskoj kao njezin izlaz, trebalo bi naći u Istri jednu crtu, koja bi zadovoljila obje strane, ali ta crta bi na svaki način morala iz strateških razloga uključivati Pulu. Nama je prigovarao što tražimo i Trst, koji je čisto talijanski grad, a osim toga tu su i psihološki razlozi, jer se talijanski narod pokretalo u rat s parolom »Trento i Trst«. Trumbić je isticao, kako su obje primorske pokrajine, kao i Gorica, jugoslavenske s talijanskim manjinama u gradovima i gradićima zapadne Istre, te je inzistirao na tome, da sam narod tih pokrajina treba da odluči, kuda želi. Tako su ti argumenti i protuargumenti išli dalje, pa se nije moglo doći do nekog zaključka koji bi zadovoljio naša prava i imao izgleda da bude prihvaćen i od službene Italije. Naši su prijatelji učestvovali u razgovorima tražeći neki kompromisni izlaz. Najednom je izišao Sir Arthur Evans s nekim kartama koje je sam pravio, i sa svojim prijedlozima koji bi zadovoljili Jugoslavene u tom pravcu, da što manje njihova pučanstva dođe pod Italiju, a Italija da uzme neku stratešku točku, a druge da se neutraliziraju, kao Pula, Šibenik i Kotor. Po njegovom, mogle bi se luke Trsta, Rijeke, Splita i

Kotora proglasiti slobodnim lukama i ostaviti im općinske autonomije, a otok Vis da zaposjedne Italija kao vojničko-pomorski ključ na Jadranu, ostavljajući Hrvatima njihove škole i civilnu upravu. Ovakvim rješenjem bi Italija, po njegovu mišljenju, bila zadovoljna, jer bi dominirala Jadranom, a Jugoslaveni bi bili zadovoljni, jer bi imali sve svoje pučanstvo uglavnom u svojim granicama. Trumbić je ovom oponirao, jer bi tako Jugoslaveni bili lišeni, takoreći, svih svojih glavnih luka na svom nacionalnom području, a, s druge strane, bili bi lišeni svake legitimne samoobrane, dok Italija ne bi imala ničega da se boji ni u jednom slučaju od jedne male susjedne zemlje, koja bi bila upućena da drži s Italijom već i zato, da Germani ne bi opet pokušali doći do Jadrana. Italija za svoju sigurnost dobiva sve već time, što bi s one strane Jadrana nestalo jedne velike sile, koja je već sama po sebi bila moćnija od nje, a, s druge strane, u stvari je bila produžena ruka Njemačke. Evans je priznavao da je to točno, ali da je on iznio svoj prijedlog s obzirom na sadašnje stanje stvari i nemogući i neopravdani Londonski pakt, koga Sonnino drži u džepu, a, s druge strane, on priznaje da Italija kao velika sila želi imati neko jamstvo, neki ključ, kao što bi mogao biti Vis, te da se još neke strateške točke utvrde. Na ovo je talijanski general Borghese neočekivano istupio iz svoga mira, pa je počeo:

— Kakve točke, kakve strategije, gospodo, i kakvi ključevi. To su slavenski krajevi, sve, izuzev Trsta, pa i oko Trsta su sve Slaveni. Bio sam ja tamo. Bio sam na Goričkoj fronti. Nas nitko neće i svi su protiv nas. Taj sustav ključeva je vaš engleski sustav. Otkuda mi možemo to, šta će nam. Nama treba malo prostora za naše prekobrojno pučanstvo, a to ne može biti ni Dalmacija, ni Istra, nego negdje u Africi. Ako su Saveznici dobronamjerni, treba da nam tamo dadu. Kakva može biti za nas opasnost sutrašnja mala Jugoslavija. Šta će nam Vis kao ključ. Ja nisam političar nego vojnik, pa ću govoriti otvoreno i iskreno. Vi i Francuzi ste nama mogli dati za naš ulazak u rat, što ste htjeli, a možete i sada. Šta mi možemo, kad smo sirotinja. Pet francuskih franaka je deset lira, a ni dvadeset i četiri sata ne može ni jedan naš brod da se makne, ako nam vi ne date ugljena. Vi ste nama turnuli istočnu obalu Jadrana radi Rusije, jer ste u Srbiji gledali predstražu Rusije. Sad više nema Carske Rusije, pa možete te pakte poderati, a nama dati odštetu i Africi.

Kratki neugodni tajac, a najneugodnije je bilo Torreu radi ovog, po vojnički, oštrog govora. Daljnje razgovore su slijedećih dana nastavili Trumbić i Torre, a onda se potonji vratio u Italiju, da izvijesti.

Sastanci između predstavnika narodnosti iz Austrije bili su češći, sad u Londonu, a sad u Parizu. Ja sam te sastanke izbjegavao, prvo, što nisam smatrao, da spadam u politiku, i, drugo, što sam bio zauzet svojim poslom. Ono što sam smatrao za svoju patriotsku dužnost, da i ja nešto doprinesem, išlo je tako rekuć samo od sebe s priređivanjem izložaba, koje su bile po svim malo većim gradovima Engleske, Škotske, Irske i Velsa, a korespondenciju za sve to obavljao je dr Milan Ćurčin. Smatrao sam, da na sastanke treba da idu drugi članovi, pa ipak se događalo, da sam koji put i ja morao ići.

Tako se sjećam jednog sastanka u Londonu, opet na istom mjestu, a bili su i neki Belgijanci sa socijalističkim vođom i jednim tadašnjim ministrom, te od Čeha dr Beneš, od Poljaka dr Dmowski, jedan Rumunj i ja, osim domaćina i one dvojice naših prijatelja, bilo je još nekoliko uglednih engleskih ličnosti, od kojih dva zastupnika. Predmet je bila: Rusija poslije pada Kerenskog. Najviše je govorio Belgijanac. On je isticao, kako je možda sreća što je propao veliki ruski monstrum s Carem na čelu i da je za Evropu i njezinu civilizaciju od isto tako velike važnosti, da se raspe ovaj barbarski kolos, kao što je važno da se tuče Wilhelma.

Svi su bili mišljenja, da treba pomagati proturevolucionare, slati im pomoć, pa i pomoćne ekspedicije. Radilo se je samo: kako? Belgijanac je zastupao mišljenje, da treba slati što više i što brže, ali nadasve treba slati što više časnika, a cilj treba da bude: ne uspostavljati Rusiju ovakvu ili onakvu, nego poraditi na tome, da se ona raskomada u što više dijelova i država. Vodstvo bi trebalo biti u rukama savezničkih časnika, ili bar pod njihovim uplivom, »a ruska barbarska stoka neka se bije i tamani među se, a time će biti smanjena opasnost, da sutra poplave Evropu«. Vijećalo se, kako treba stvoriti nezavisnu Ukrajinsku državu, pa pomoći da se stvori što veća Finska, baltičke zemlje, te što više dati Poljacima i Rumunjima. Diskutiralo se, dokle bi koja država trebala da seže na račun evropske Rusije, i moram priznati, da je i Beneš bio jako širok u korist Poljske. Dmowski je malo učestvovao, a ja nikako, pogotovu kad je ovaj belgijski socijalist miješao barbarizam i slavenstvo, veliku Rusiju i sutrašnju eventualnu slavensku opasnost. Englezi nisu prelazili ni u »barbarstvo« ni u »opasnost«, nego su se vraćali na praktično, tko bi sve učestvovao u ekspediciji i kako je provesti. Svi su, na kraju, vjerovali da je to moguće i da je uspjeh osiguran, *ako se organizira tako, da tehnički sve bude dobro funkcioniralo.*

Dmowski se najednom digao da mora ići, a ja isto. Prijatelji su bili navikli, da se ja ne pletem u razgovor, ali je jedan ukumio:

— Svi su nešto rekli, a vi ništa; odlazite, a niste ništa kazali.

— Pa vi znate, da se za u te stvari ne razumijem. Meni se čini iz onog što sam slušao, da će to sve ići, samo ako ste i za posljednju stvar sigurni, da se ne bi vaši vojnici u Rusiji boljševizirali.

Tako smo se mogli bar sa smiješkom rastati. Čim smo izišli, okrenuo se je Dmowski k meni:

— Ja nisam mogao više izdržati, a imam osjećaj, ni vi. Kako možemo mi Slaveni ono slušati. Onaj Beneš me smutio. Ta nama Poljacima su Rusi najviše zla učinili — a šta Rusi — režimi — pa ipak ne mogu, i kad ovako što čujem, uzavrije mi krv.

Je li Beneš onako govorio, da ugodi učesnicima sastanka, ili je pomišljao: šta se više bude Poljaci proširili na račun Ukrajinaca i Bjelorusa, to ćemo mi više dobiti u Šleskoj — ja nisam razumio. Očito je Beneš bolje razumio sredinu u kojoj je govorio, ne Dmowski i ja.

Dmowski je pripadao onim Poljacima, koji su mislili kao Sienkiwicz. Kad sam jedanput sedamnaeste godine posjetio Sienkiewicza u njegovoj vili kraj Lausannea, on je ovako razlagao o poljskom pitanju:

— Mi smo danas razdijeljeni na tri dijela, a partneri razdijeljene Poljske su danas u dva protivnička tabora, pa se ne možemo nadati da mogu sva trojica izgubiti rat, da bi Poljska postala potpuno slobodna i ujedinjena, ali se možemo nadati, a to je sigurno, da će jedna ili druga strana biti pobijeđena i mi se ujediniti pa makar to i ne bilo u potpuno nezavisnoj Poljskoj, ali da budemo bar svi zajedno. Ma kakvi Rusi bili s nama, mi ipak volimo da oni pobijede, jedno, što su Slaveni, a drugo, kad bi Centralne sile odnijele pobjedu, opet Prusi ne bi dopustili da se i onaj dio Poljske, koga oni drže, ujedini s Poljskom. Onima u Austriji bilo bi najbolje, ali bi i tamo bili u zadnjoj liniji upregnuti u germanska kola protiv ruskih Slavena.

On se zanosio, da će u Petrogradu doći do uviđavnosti, pa da će pustiti Poljskoj slobodu, bar koliko je ima Finska, da im svoj ustav i svoj parlamenat, a Car da postane i kralj Poljske. Tvrdio mi je, da većina zrelih i trijeznih Poljaka tako misli. Međutim, morali smo promijeniti razgovor, kad su ušli gospođa Sienkiewicz i sin. Poslije me, kad smo ponovno ostali sami, upozorio da bi mu oni iskopali oči, kad bi ga čuli, jer da oni hoće Poljsku kakva je nekad bila, bez zajednice bilo s kim. Identično je mišljenje imao i Dmowski, kad sam ga prvi put sreo u Parizu. Za Dmowskoga su neki govorili da tako misli, jer je iz ruske Poljske, što nije bilo tačno, jer je Sienkiewicz bio iz Galicije. Ne, oni su osjećali slavenski.

Ruski panslavizam je, ukoliko ga u Petrogradu dopuštaju, panrusizam, govorili su oni, ali će doći vrijeme kad će se ostvariti slavenstvo, gdje će svaki slavenski narod imati i svoju državu, a ipak će svi biti povezani zajedno, da se obranimo od Germana. Tako je nešto, sjećam se, u samom početku, u Rimu, govorio Masaryk, u slučaju da se Austrija razbije, da bi se uspostavilo Češko kraljevstvo s jednim ruskim princom kao kraljem Češke. Kasnije je — prije nego je otišao u Ameriku — nama poručivao, bi li mi bili zato, ako se ostvari Jugoslavija, da Aleksandar postane i češki kralj i da se tako povežemo, nu da bi morao boraviti pola godine u Pragu. Tu je poruku donio neki Swytkowky iz ruske propagande, ali porijeklom Čeh. Mi smo, dakako, odgovorili, da ne samo da nemamo ništa protiv toga, nego da bi nama, što se nas tiče, bilo drago, a glede boravka, da nam je svejedno, ako će i deset mjeseci na godinu biti u Pragu. Kasnije se više nije govorilo o tome, ali je sva prilika da su tada simpatije za Aleksandra i Srbiju bile velike u Pragu.

RIMSKI KONGRES U TRAVNJU 1918.

Poslije sporazuma između Trumbića i Torre, pokrenuta je ideja kongresa svih predstavnika austrijskih narodnosti u Rimu. Je li ideja potekla od Saveznika ili od Italije, ja se sada ne sjećam, samo su je Englezi poticali, nadajući se da će od nje biti ne samo političke koristi, nego da će biti od značajnog efekta i za talijansku frontu, što bi, možda, dalo nekog podstreka Talijanima, koji su bili siti rata, a u Italiji se bilo počelo govoriti o separatnom miru s Austro-Nijemcima. Osim toga su se naši iskreni prijatelji nadali, da bi moglo doći i do promjene Londonskog pakta, što bi i savezničke Vlade iskreno željele da se riješe te ljage. One bi željele, da to dođe nekako spontano, izravnim sporazumom između nas i Talijana, jer na taj

način im se ne bi moglo reći da su pogazile svoj potpis, a valjda i zato, jer ne bi morale dati Italiji na drugom mjestu kompenzaciju. Česi su prednjačili u ovoj ideji za kongres u Rimu. Beneš i Štefanek su radili, a potonji je već bio organizirao i jednu češku legiju od Čeha, koji su se predali Talijanima, a i Rumunji i Poljaci su se pridružili. Međutim, s obzirom na cilj, mi smo u tom momentu bili najvažniji. Zapreka je bio Londonski pakt. Sa sviju je strana vršen pritisak na Odbor, a argument je bio, najčešće, da će se tako zahtjevom svih narodnosti Monarhije, osim Nijemaca i Madžara, konačno i definitivno plasirati ideja o likvidaciji Austro-Ugarske monarhije, pa, ako mi i ne budemo potpuno zadovoljeni na moru, ostvarit ćemo željeno ujedinjenje svih ostalih pokrajina.

Trumbić se branio, da ništa ne možemo učiniti dok se formalno ne poništi Londonski pakt, a i inače, da to na naš svijet neće utjecati dok ne čuje, da su Talijani odustali od zahtjeva na naše pokrajine. Sonnino se držao Pakta i nije uopće bio pristaša ideje da se Monarhija potpuno likvidira. Tako su bar tvrdili sami Talijani, ali da je Orlando, s čijim je pristankom Torre pregovarao, za to, da se Austro-Ugarska zbriše. Neki kompromis, po kome bi se Talijani odrekli zahtjeva na Dalmaciju, a naši njima priznali većinu Istre i Goricu, nije se dao postići, kako se vidjelo iz pregovora Torre—Trumbić. Mi smo i najbližim prijateljima počeli izgledati tvrdoglavi i često smo na različnim stranama slušali:

— Morate biti uviđavni, jer je bolje i pola kruha nego nikakav.

Stanoviti Talijani su opet počeli intrigirati, kako nama nije ni stalo da Austrija nestane, nego da samo radimo na tome da oni, Talijani, ne ostvare svoje aspiracije. S drugih se strana opet počelo prijetiti, da, ako ostanemo nepopustljivi, propast će cijela koncepcija o Jugoslaviji, izvršit će se Londonski pakt, po kome će Dalmacija pripasti Italiji, Hrvatska ostati sama, a Srbija biti zadovoljena u Bosni i dobiti izlaz na more. Teške stvari. Trumbić još drži, ali vidimo da svima postajemo dosadni. Ja sam osobno bio protiv toga da idemo u Rim i pozivamo naš svijet, da se predaje, dok Pakt postoji. Otišao sam u Pariz, a nakon nekoliko dana sam se uputio u Cannes, gdje sam i prije boravio. Vesnić je bio mišljenja, da bismo se morali zadovoljiti i sa slabijim rješenjem na moru, »jer je važnije, da ne nastane neka, pa makar i mala Hrvatska, nego da se ne dobije Dalmacija. Bolje je za budućnost, kad bi jedan dio Hrvatske ostao i s Madžarskom, nego da nastane neka posebna država, jer bismo je od Madžara mogli s vremenom oteti i pripojiti«. Možda politički ima pravo, mislim ja u sebi, ali te riječi djeluju u meni, kao da mi netko hrapavim rukama ide po jetrima.

— Ne mogu ja, gospodine ministre, da se nađem u društvu koje bi one moje seljake zvalo da se predadu Talijanima, pa onda da oni dođu u Šibenik i kažu: ovo je naše, a vi napolje, tamo preko Dinare.

— Razumijem, ali to su osjećaji, a politika je drugo. S koje strane Cetine je vaše selo? Zar nije istočno?

— Bit će, ali ja nisam političar. Nije meni do moga sela, i sporedno je, je li zapadno ili istočno od Cetine, Krke, Zrmanje ili Neretve.

— Znam, ali što se može, kad nešto mora da se privremeno žrtvuje, a bolje je izgubiti tele, nego i kravu i tele. Čuo sam, da su baš zapadno od Krke, baš Srbi pravoslavni, pa eto... Možda je to bolje, njih će teže potalijančiti kao pravoslavne.

— Meni je svejedno, g. Vesniću, to vi znadete, jedni ili drugi, ali ostavimo to, koga bi lakše potalijančili.

Stiže pismo od Trumbića iz Londona, u kojem piše da je morao pristati, da se ide na kongres narodnosti u Rim, da će od našeg Odbora poći trojica ili četvorica, »ali jedan od tih moraš biti i ti. Ja bih te poštedio, ali Talijani žele i traže, da budeš i ti«. Dalje je pisao, da se nije formalno ništa promijenilo u pogledu Londonskog pakta, i da će mi usmeno objasniti, zašto moramo poći. Ja sam mu odgovorio, da ne želim ići i pošto se ionako ne bavim politikom, neka me pusti. Ako svakako hoće da i ja idem, išao bih jedino pod uvjetom, da jedan naš član pođe u Švicarsku, te da javi našima kod kuće da smo otišli pod pritiskom, a u stvari Pakta da se nije ništa izmijenilo. Pomislio sam, kad je pismo otišlo, da će se uvrijediti, ali radije i to nego ići. Sutradan sam otišao u Cannes. U Lyonu sam se zadržao da prenoćim, a ujutro rano sam dobio brzojav od Vesnića, da u Lyonu pričekam Gazzarija i Trinajstića. Oni su došli u toku dana s porukom da ih je Trumbić poslao, te da sva četvorica moramo sutradan poći s ostalim predstavnicima narodnosti u Rim, da je Trumbić moje pismo primio, pa ga je i njima pročitao, da me on razumije i da će biti učinjeno, kako želim. Pripovijedali su mi na kakvoj je muci Trumbić bio i kakve su presije činjene, te da su naši prijatelji Steed i Watson konačno došli da mu kažu, da je i službeno britansko mišljenje i poruka: ili da idemo na taj kongres u Rim, ili da napustimo London i selimo u Švicarsku.

Putovali smo zajedno sa svim predstavnicima narodnosti u Rim. Od strane Talijana bili su profesor Borghese i još jedan, a kao kumovi od Francuza Franklin Bouillon i Albert Thomas, a od Engleza Wickham Steed i Seton-Watson.

Ne treba spominjati, da je prijem u Rimu bio po vanjštini srdačan. Talijani to znadu izvanredno režirati i dati tom plitkom i prolaznom osjećaju izgled, kao da je baš tako, kao što znadu gipsu dati patinu mramora. Oni gotovo više uživaju u falsificiranju nego u pravom materijalu »un trucco geniale«. Mora se priznati, da je bilo ljudi koji su stvar iskreno uzimali i veselili se, da bi se i drugi oslobodili od Austrije, kao i oni u svoje vrijeme, ali je više bilo onih koji su u sebi mislili: sve nam to ne može pomoći, kad mi nismo dorasli da se bijemo s Nijemcima. Osjećala se klonulost, i mnogi bi bio više volio mir bez slave nego produženje rata. Česi su najviše upadali u oči; za njih su Talijani znali malo ili ništa. Štefanekova legija dobrovoljaca je svečano defilirala pred »Altare della patria«, pred Viktor Emanuelovim spomenikom. Ta legija je stupila i u borbu na talijanskoj fronti pod zapovjedništvom čeških časnika u sklopu talijanske vojske. U stvari je bila više političko-vojnička propaganda nego neka izravna vojnička pomoć. U tome času smo im mi bili najvažniji, a uz osobni dodir su se mogli s nama najbolje i razumjeti. Trumbić, makar

težački sin iz splitskog predgrađa, govorio je talijanski i imao manire i držanje najotmjenijeg talijanskog senatora. Primio nas je i predsjednik vlade Orlando, i održao nam vatreni govor, pronašao je, gdje Hrvate spominje Mazzini i gdje nas je Carducci nazvao braćom. Po koja riječ mu je ponegdje zapinjala u grlu kod spominjanja kako nas Jadran veže, ali svejedno. Tijekom nekoliko je dana Trumbić sa svojom simpatičnom, a isto tako inteligentnom gospođom, bio pozivan u najotmjenije i prve patricijske kuće. Tražilo se, da pred elitnim auditorijem drži predavanje u kazalištu Quirinale o Zrinskom i Frankopanu. Ukratko, moglo je izgledati, da to može biti početak izgradnje pravog i iskrenog jugoslavensko-talijanskog prijateljstva, koje počima baš od strane gdje su odnosi najosjetljiviji, dakle s hrvatske. Upriličilo se čak, da talijanski kralj primi Trumbića na fronti. Mi, koji smo koji korak iz daljega gledali tu srdačnost, ma koliko se njoj radovali, bili smo skeptični. Možda je u dnu srca to bio i Trumbić, ali, ma koliko da je on poznavao talijanski mentalitet, ipak ga je zanosilo čisto hrvatsko težačko srce, da to sve ne može biti namješteno. I naši engleski i francuski prijatelji, kao i iskreni zagovarači za sporazum s nama od strane Talijana, a u prvom redu Bissolati, Salvemini i drugi, gurali su i željeli, da što prije dođe do formalnog sporazuma između Talijana i nas, kako bi Londonski pakt postao bespredmetan i bio poništen. Osobito su na to poticali Bissolati i Steed, da se svrši prije nego se engleski i francuski predstavnici raziđu, da se, drugim riječima, kuje dok je još vruće.

Sastanci su održavani u salonu engleskog publiciste Williama Millera, koji je već godinama živio u Rimu i bio dopisnik »Morning Posta«, ali mu se pripisivalo, da je desna ruka engleskog poslanstva. Ja sam se već mnogo prije rata s njime poznavao, a upoznao sam s njime i Trumbića i Supila, čim su došli u Rim. Prisutni su bili trojica Engleza, trojica Talijana i trojica od našeg Odbora, a počelo se ondje, gdje su Torre i Trumbić prestali. Iza onih općenitih argumenata, iznesenih s obje strane još za razgovora u Londonu, sugerirao je Miller, da bi sada trebalo, da se priđe bliže i predložio je, da se počne s onim predjelima, koje jedna strana može neprijeporno priznati suparniku, pa onda ići dalje, dok se na spornom području ne nađe jedna kompromisna linija. Talijani su bili sporazumni s tom procedurom te su istakli, da bi se možda moglo početi s time, da Talijani izjave, da na principu nacionaliteta nemaju prava na Dalmaciju, izuzev na grad Zadar, nu pošto je ovaj u hrvatskoj zemlji, da bi se i njega odrekli a da Jugoslaveni ostave autonomiju općini. Jugoslaveni za uzvrat, da njima priznaju, na istom principu, Trst i zapadnu Istru, pa onda da se ide dalje.

Trumbić se pokazivao nervozan te je predlagao, da se ostane kod sporazuma Torre-Trumbić, i da on bude osnova za konačno rješenje, a da se s talijanske i sa savezničke strane izjavi, da se Londonski pakt poništava, jer je u suprotnosti s načelom narodnosti. Obrazlagao je da je to najsigurniji put, da se zada smrtni udarac Austriji i njenoj fronti, što je u suštini i svrha Rimskoga kongresa. Bissolati je priznavao, da na cijelom području, koje je obećano Italiji, Jugoslaveni imadu većinu, pa da je jače pravo na strani Jugoslavena, ali da Talijani imadu u tim krajevima jaku manjinu, koja je kulturno na višem stupnju, a osim toga, imala je velike

žrtve, i da Italija formalno ima ugovor u džepu, koji su joj potpisali Saveznici. Vjeruje, da bi možda na austrijske čete slavenske narodnosti vijest o poništenju Londonskog pakta dobro djelovala, ali da Talijani imadu da doprinesu još žrtava, a njihovi vojnici, kao i javno mnijenje, bi se u tom slučaju pitali: »Zašto se borimo, kad možda nećemo ni Trsta dobiti!?« On i njegovi sumišljenici, koji nisu brojni, protivnici su Londonskog pakta i jedva čekaju da bude poništen, ali ni sâm ne bi bio za daljnju borbu, kad se Italiji ne bi priznao Trst i veći dio Istre. Istakao je, da bi se rušenjem Londonskog pakta pojavilo još jedno pitanje, a to je Rijeka, gdje je talijanska općina i talijanska većina. Kako je nastala i koliko među riječkim Talijanima ima »ića«, to je njemu poznato, ali nije talijanskom narodu. Međutim izjavljuje odmah, da bi bio apsurd da Italija traži Rijeku, sve kad ona ne bi bila i samim Londonskim paktom rezervirana Hrvatskoj kao njezin naravni izlaz, a ima ključni položaj u hrvatskom teritoriju, baš kao i Zadar. Zbog svih ovih razloga on predlaže, da se povuče granica u Istri preko Učke, i to tako, da Kvarnerski zaljev s Rijekom ostane slobodan Hrvatima, a Talijani da se zadovolje što bi dobili Trst, veći dio Istre i Pulu. Zato što bi u srednjoj Istri, pa i oko Trsta, ostao znatan broj Slavena, Jugoslaveni bi bili rekompenzirani Rijekom i Zadrom, a može se naći i rješenje recipročnog poštivanja narodnosti, ostavljajući općine i škole u narodnom jeziku, makar da je jasno, da bi za kratko vrijeme i zadarska i riječka općina postale hrvatske već samim prilivom seljačkog pučanstva.

Trumbić je ostao kod svoga, premda smo se još dva ili tri puta sastali kod Millera. Sjećam se, da je jedne večeri došao Bissolati k meni u hotel i dugo mi govorio da nagovorim Trumbića, da se nađe izravan sporazum prije sloma Austrije, da na Konferenciji mira ne bude sukoba između Talijana i Jugoslavena. Vidjelo se, da bi Talijani u taj mah još bili popustili i Trumbić je sâm priznavao, da su gradići zapadne Istre talijanski, ali ih je uzimao kao venecijanske ostatke na našem području, a, s druge strane, kad bi pristao da pripadnu Italiji, otišao bi i Trst i okolica, a to se nije usuđivao zbog toga, da se ne povrijede Slovenci, te je zato ostao pri svojoj formuli. Na slijedećem sastanku ga je Bissolati još jednom zaklinjao, da se riješe granice i obori Londonski pakt u prisutnosti suglasnosti Saveznika, pa mu je onda rekao, malo povrijeđeno, ove iskrene i proročanske riječi:

— Gospodine Trumbiću, vi ste svršili talijansku gimnaziju, pratite talijansku knjigu i novine, govorite bolje talijanski od mnogog Talijana pa mislite da poznate talijanski mentalitet koliko i ja, a ja vam kažem da se varate i da ćete se kajati što niste imali hrabrosti, da se izvrgnete prigovorima vaših hrvatskih i slovenskih kompatriota, jer kad se slomi Austrija, ovdje će nastati sasvim druga atmosfera prema vama nego je danas. Danas, kad smo puni neuspjeha, moji kompatrioti će biti zadovoljni ako im se kaže: dobit ćemo Trst. Sutra, kad se slomi austrijska fronta, tražit će ne samo Pulu, a drugi dan ne do Šibenika, nego i Kotor i Mostar.

Ovo su bile doslovno Bissolatijeve riječi na našem posljednjem sastanku.

Rimske manifestacije nisu ostavile gotovo nikakva dubljeg dojma na talijanski svijet. Na svim se stranama osjećala zamorenost i želja za mirom, tako da se na ulicama i po lokalima otvoreno govorilo: »Da samo svrši«, i to ne samo građansko pučanstvo, nego i vojnici i časnici bez straha su i sustezanja izražavali mišljenje kao: »Nismo mi trebali ići u rat«; »Da je Antanta i pobijedila, dobili bi trice i gole kosti«, itd. Zaista im je i bilo teško. Po manjim mjestima i selima su čekale povorke žena po pola dana, da dođu na red za kilu soli, pol litre petroleja i slično, a pomanjkanje se osjećalo u svemu. Osim toga, talijanski narod, a osobito onaj u selima, nije ni bio za rat, a niti je znao zašto se vodi. Istina je, da je kod starijih bilo još neugodnih uspomena na Austriju, ali kod mlađih ni toga. I onda, to je bilo i prošlo, a ono »Trento i Trst« nije ih se mnogo ticalo niti su znali, gdje je to ni šta je. Talijanski narod je dobar i nije ratoboran. Ne voli krv ni ubijanje. On može razumjeti individualni sukob, može potegnuti nož za žensku, za osobnu uvredu, za počinjeno nasilje ili zlo, na onog tko mu to uradi, ali da ide na nepoznatog, koga ne zna, tko mu osobno nije ništa učinio, pa da ubija, to njemu ne ide u glavu, a još manje u srce. Često sam čuo od prostih vojnika: »Ma zašto da ubijem čovjeka? Zato, što je druge nacije, a naredili mu, da ide, kao i meni? Po čemu smo mi neprijatelji, ja njemu, a on meni, što je on meni učinio, a što li ja njemu, a ima mater ili ženu i djecu, kao i ja«. Bilo je još vojnika, koji su dolazili u svoje rodno mjesto bez oružja. Pripovijedalo se, da je upravo tada prolazilo na tisuće vojnika, koji su poslije poraza bježali s fronte prema svojoj rodnoj Siciliji bez išta od oružja i nosili samo kruh sa sobom.

Zato smo onima, koji su bili za produženje rata, bili i mi dobro došli, pa su sve radili i lijepo nas susretali i išli nam na ruku.

MEĐU NAŠIM ZAROBLJENICIMA U ITALIJI

U Italiji je bilo dosta naših zarobljenika. Na srpskom poslanstvu je bilo na tisuće molbenica, da im se omogući da idu u dobrovoljce, a za vrijeme Kongresa i neposredno poslije toga javilo se preko dvadesetpet tisuća vojnika i časnika. Talijani su, dakako, to znali, pa su prihvaćali s nama razgovore o tomu, ali sve u pravcu da se ove dobrovoljce upotrijebi u manjim skupinama na različitim mjestima i u njihovim uniformama i pod njihovim zapovjedništvom. Naši zarobljenici, kao i mi sami, tražili su, ili da ih se pusti na Solunski front, ili da se stvori u Italiji posebna jugoslavenska jedinica, kojom će zapovijedati naši časnici.

Srpska je vlada bila za to, da idu na Solunski front, a Talijani su se ispričavali tehničkim poteškoćama, a na samom njihovom frontu se vidjelo, da bi htjeli da ih više upotrijebe za propagandu za moralno rušenje austrijskih redova nego da se istaknu kao jedinica. Međutim su davali nade, da će se moći naći izlaz. Na sam Vidovdan pošli smo, Trumbić i ja, u *Nocera Umbra*, gdje su bili okupljeni časnici jugoslavenske narodnosti koji su tražili, da ih se izdvoji od Nijemaca i Madžara. Bilo je nešto preko dvjesta časnika, od kojih je sto osamdeset pismeno izjavilo, da žele ići u borbu protiv Austrije. Vojnika se bilo javilo oko trideset tisuća, a govorili su da će ih biti i više. Koji je razmjer bio između djelatnih i pričuvnih časnika, to ne znam, ali im je na čelu bio generalštabni pukovnik Turudija, koji nam je pripovijedao da mu je jedva nakon dva pokušaja uspjelo, da se preda Talijanima sa svojim vojnicima, a to su učinili »da bi se onda mogli okrenuti protiv Švabe«. Ručali smo svi zajedno, a bio je prisutan i jedan talijanski general sa svoja dva-tri časnika, od kojih je jedan bio pričuvni kapetan, jedan moj dobar znanac iz Rima. Izmijenjene su dakako zdravice. Trumbić je održao govor, a zatim je Turudija potakao svoje, za koje je držao, da su najvještiji. Ukratko, svi su bili u idejama Jugoslavenskog odbora i puni nade, da će im skoro uspjeti, da stupe u borbu za narodnu ideju. Talijani su nas pustili da budemo kao u obitelji. Vidjelo se jedino, da na Turudiju jako paze, a to mi je rekao i moj znanac Talijan, kapetan, koji je nadgledao taj naš logor. Inače su ga respektirali i pripovijedali, da im je on zadao najviše jada, ne poričući da se on sa svojim ljudima hotimice predao. Turudija se opet držao kao da nije zarobljenik i vladao se prema Talijanima gotovo autoritativno. Bio je kao žerava i nestrpljiv. Kako smo s njima ostali cijeli dan, pozvao me u svoju sobu da mi priča o bratu, koji je bio s njime i ostao teško ranjen na bojištu, a on tada držao da je poginuo.

Mi smo tu u stvari obnovili poznanstvo iz 1909, kad je bila moja izložba u Beču, pa me on s još dva Bosanca, časnika, potražio. Ispričao mi je ukratko o borbama na fonti, o raspoloženju naših ljudi, prije i sada, o svojim vezama s Borojevićem i Klobučarom.

— Mi smo se borili kao lavovi u uvjerenju, da se borimo za svoju zemlju i narod, kao i vi tamo, i prije bih bio učinio samoubojstvo, nego bih se predao Talijanima. Nakon što se počelo šuškati, da je Car pokušao da napravi mir s Antantom, poslali su nam Švabe, i mi, čim smo vidjeli pruske šljemove, pomislili smo: »Nema više Monarhije, nego sad zapovijeda Wilhelm«. Od toga doba sam gledao, da se predam i jedva sam uspio, jer kadgod sam pokušao da se predam, predali su se Talijani nama.

Zatim je pripovijedao:

— Ako se poništi Londonski pakt, svi će naši prijeći na ovu stranu. Ja sam govorio s Borojevićem, on misli kao i ja.

Sav je titrao od nemira i nestrpljivosti za akciju, baš kao lovački pas kad je svezan, a čuje puške i štektanje. Pripovijedao je, kako dan i noć misli na akciju, kako ima izrađen u glavi čitav plan, po komu bi svi naši krajevi bili oslobođeni u roku od mjesec dana.

— Ne trebaju Saveznici dati nijednog vojnika, nego neka nam dadu oružje i neka nas prebace iz Ancone u srednju Dalmaciju, a gdje i kako, ja ću im reći, jer znam gdje se svaki top nalazi, koliko ih je i kakvi su. Ako to Saveznici učine, za dvadeset dana bit će svi primorski i brdski krajevi u našim rukama i austrijska će flota prijeći na našu stranu, te za mjesec dana neće talijanska fronta postojati.

Tvrdio je to fanatički, vukući prstom po karti i objašnjavajući vojnički, ali ja, dakako, nisam krio, da to ne razumijem.

Nađene su u Rimu prostorije, otvorena Odborska kancelarija za taj i drugi rad, došlo je više članova, stariji za kancelariju, a mlađi za put k

zarobljenicima i za propagandu na fronti. Trinajstić je bio na čelu kancelarije, a uz njega dr Gazzari i još neki. Dr Jambrišak s Kujundžićem bio je zaposlen u propagandi na fronti.

Pitanje dobrovoljaca od zarobljenika se zatezalo. Rješavalo se, ali se nije riješilo. Sad je zapelo na ovom, sad na onom. Zarobljenici su pisali, urgirali, moljakali, pa i samog Turudiju su pustili na jedan dan da dođe, ne bi li se požurilo. Pomagalo nas je i srpsko poslanstvo, koliko je moglo. Mi smo opet od srpske vlade tražili Milana Pribićevića, ukoliko bi se stvorila jedinica u Italiji, da on s njom zapovijeda. To se nije prihvatilo, nego su u izgled stavili jednog generala, »ukoliko bi se ta ideja ostvarila, a ukoliko ne, da ih povede na »Solunski front«. Za Milana Pribićevića nam nisu na poslanstvu rekli, da je »Crnorukac«, ali da je »umišljen i svojeglav«.

Ja nisam bio ni za jedan od tih poslova — koje je Odbor sada radio — sposoban, pa sam iznajmio atelier, povukao se i počeo raditi. Prema cijeloj toj stvari, da ćemo mi sami s Talijanima nešto svršiti, bio sam skeptičan. Trumbiću je bilo krivo što rijetko dolazim u kancelariju, ali poslije, pošto smo imali jedan sukob pred Trinajstićem, Jambrišakom i Gazzarijem, nije ni on to više želio. Sukob je bio zbog nekih letaka s njegovim potpisom, koji su Talijani bacali našim ljudima s one strane fronte, pozivajući ih, da se predaju, a tekst je bio kao da je između nas i Talijana, odnosno Saveznika sve u redu. To je mene uzrujalo, pa sam ga pitao, tko je to sastavio i je li on to uistinu potpisao. On je odgovorio, da nije sastavio on nego Jambrišak i Kujundžić »tamo s Talijanima iza fronte«. Ja sam onda protestirao, što je tamo njegov potpis. Riječ po riječ, dok se nije i Trumbić uzrujao — a uzrujalo ga je to, što sam pitao Trinajstića i Gazzarija, je li otišla našim ljudima poruka, da stvarno nije između nas i Talijana nikakav sporazum postignut, pa mi je onda rekao:

— Ja sam dao ovlaštenje da me potpišu, a sastavili su, kako su mogli i znali. Potpisan sam ja i nitko drugi.

— Da, ali si ti predsjednik Odbora — rekao sam.

Gazzari i Trinajstić su šutjeli, što je njega uzrujalo, pa mi je onda rekao:

— Počeo si i ti kao Supilo, a moji nervi su nategnuti kao konop.

Vidio sam, da ni sam nije zadovoljan i da je u neprilici, nu nisam mogao da izdržim, pogotovu kad nisam dobio odgovora za onu poruku kući, pa sam rekao:

— Ja sam posljednji koji bi htio, da ti trošiš nerve, ali znaj da ja pravim kipove zato, a ti praviš politiku.

Zatim sam se okrenuo i otišao, i više nisam htio dolaziti. Poslije nekog vremena je Trumbić bio otišao u London i Pariz. Očito je, da je razgovarao i o pitanju dobrovoljaca, ali je posljedak svih njegovih nastojanja na svim stranama bio, da će se onim zarobljenicima, koji svakako žele da pođu na Solunski front, omogućiti da idu u manjim skupinama i individualno. Kad je Trumbić bio na neko vrijeme otišao, došao je Trinajstić k meni, da mu je Ante rekao, ako bi šta važnijeg došlo, da mene zove. Trinajstić je kao Istranin, to jest kao čovjek koji se bio posvetio Istri, imao još više osjećaja za onaj moj prigovor, pa mi je rekao, kako me je on razumio, »a isto tako i Ante, ali, što se sad može, kad smo upali u stupicu«.

Trumbić je uistinu počeo i sam to osjećati, pogotovu kad je ovako svršilo s pitanjem dobrovoljaca, i kad su naši delegati kod fronte počeli pripovijedati, da Talijani sami sastavljaju tekstove letaka i potpisuju Trumbića. Inače, usprkos pomoći koju su im slali Saveznici, Talijani sve do posljednjeg časa nisu vjerovali u neki uspjeh na svojoj fronti. Tako je bio jedan general, koji je stanovao u istom hotelu kao i ja, a isto tako i jedan ministar, koji nije bio iz Rima, pa je također stanovao u istom hotelu. General je preko dana radio u Ministarstvu vojske, a ministra sam upoznao za vrijeme Kongresa, te kako smo stanovali u istom hotelu, kadgod su bili slobodni, uvečer bi sjeli za moj stol i razgovarali. General je uvijek tvrdio, da je isključeno da će uspjeti proboj austrijske fronte, a kad mene ne bi bilo, tvrdio je ministar, da ja pokazujem optimizam kao Hrvat, a u stvari, da im želim zlo, da što više izginu. To mu je, kako sam kasnije čuo, sugerirao jedan naš talijanaš, ali mu očito nije sugerirao da je austrijska fronta neprobojna, nego je to bilo njegovo »stručno« uvjerenje.

Kad se fronta počela rušiti u jeseni 1918, nastalo je iznenađenje i radost. Svaki se odmah drukčije držao, drugačije koracao. Prvo je bilo: »Hoćemo naš Trst«. Sutradan zbunjenost zbog vijesti: »Car je predao flotu Hrvatima«. Kako to. Što sad? Hrvati su Austrijanci i oni su tučeni! Slijedećih dana vijesti: »Talijani nečuvenim junaštvom potopili u Puli *Viribus Unitis*. Vika: Osvojili smo Pulu, živjela talijanska Pula! Dolje Hrvati! Hoćemo Šibenik, Split, Kotor, cijelu Dalmaciju!« Manifestacije na *Piazza Venezia*, lampioni, vika: »Hoćemo sve talijanske zemlje! Hoćemo talijansku Dalmaciju! Hoćemo flotu! Nema druge zastave na Jadranu do talijanske! Dolje Hrvati! Hoćemo do zadnjeg čamca! Živio talijanski Šibenik, talijanski Kotor!« — *To nije bila samo nagovorena ulica, nego svi.* Dolazi gospodin general, važnim, i ovaj put muškim korakom, pozdravlja ministra. Čestitaju jedan drugome pobjedu. Stol-dva korak od moga. Ne vide me: »Danas Pula, za koji dan Šibenik, a onda sve do Kotora. Kakvi paktovi. Pobjeda mora biti potpuna. Ne smije biti na jadranu druge zastave do talijanske. Hrvatima treba dići sve do posljednjeg čamca«.

U Parizu je bilo veliko zanimanje, kako će se stvari dalje razvijati u našim odnosima s Talijanima, te su nas pitali hoće li se bivša austrijska flota predati Talijanima i pustiti ih, da okupiraju Dalmaciju. Mi nismo znali ništa, ali smo čvrsto vjerovali i uporno tvrdili, da držimo da naši mornari kao i narod instinktivno neće pustiti da Talijani uđu u Dalmaciju. To svoje vjerovanje smo ispovijedali i pred Francuzima i pred Srbijancima.

PROPAST AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE

Hrvatski sabor u Zagrebu proglasio je 29. listopada 1918. ništetnim »sve dosadašnje državnopravne odnose i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane« te »Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Rijekom

7*

proglašuje se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji«. Sabor je ujedno »vrhovničku vlast« prenio na Narodno vijeće, koje je u Zagrebu bilo osnovano već 5. listopada 1918, pod predsjedanjem dra Antona Korošca.

Srbijanci, a osobito radikali, nisu bili nimalo oduševljeni, što su Hrvati proglasili neku samostalnost. Revolucija u našim pokrajinama, neka »Narodna vijeća«, sve je to bilo u redu, ali ono Hrvatski sabor i Trojednica, to im se nije sviđalo, pa su se čula pitanja:

— A zašto smo se borili, ako se budemo tek morali pogađati s Hrvatima?

Sabor je odredio neku vlast. Mornarica je predana Hrvatima, a na njoj je hrvatska zastava. Sve te i slične vijesti su kod njih izazivale negodovanje. Jedine riječi, kojima su se umirivali, bile su:

— Svetozar Pribićević je tamo, on će to, nadajmo se, udesiti.

Drugi obični usklici su bili:

— Samo da se naša vojska dokopa Bosne i Srijema, pa proglasi prisajedinjenje Srbiji, a drugo će se vidjeti.

Sve to, dakako, nije bilo u skladu sa shvaćanjem Odbora koji je stajao na stanovištu, da se sve naše pokrajine na austro-ugarskom području smatraju kao cjelina, te da se ujedinjenje provede pravilno, kao ravnih s ravnima, ostavljajući pokrajinama njihove samouprave i individualitet.

Iz Amerike smo od naših primali čudne vijesti. Srpski poslanik Ljuba Mihajlović bio je telegrafski svrgnut od Stojana Protića, jer je Pašiću odgovorio da ne može izvršiti njegove instrukcije, da pokuša u Washingtonu, ne bi li se Srbiji, osim uspostave, priznalo bar Bosnu i Hercegovinu. On je odgovorio, da bi takav korak bio loše primljen, nakon što je cijeli problem ujedinjenja, postavljen od Jugoslavenskog odbora i od Amerikanaca, u načelu primljen. Srpski predstavnici, oficijelni i neoficijelni, nisu prestali da govore i pišu o »Velikoj Srbiji« i o nadoknadi Srbiji za prinesene žrtve.

Mi smo se još prije bili dogovorili da ćemo, čim nam se pruži mogućnost, otići u Zagreb i obavijestiti o pravom stanju stvari, kako prema Talijanima tako i o pogledima i namjerama braće Srbijanaca u pitanju ujedinjenja i uređenja države, a Sabor, odnosno Hrvatsko predstavništvo, neka onda odluči kako hoće. To smo smatrali, da je u interesu i nas Hrvata kao i cijele zajednice, kako bi se stvari odmah u početku postavile ispravno, a htjeli smo i radi toga, da nam se poslije ne predbacuje, jer smo bili sigurni da se Hrvati neće moći složiti s onakvim zajedničkim životom, kako ga Srbijanci namjeravaju u praksi provoditi. Pitanje je bilo kako. Mislili smo francuskim zrakoplovom, ali Vesnić neće ni da čuje:

— Ne može se to riskirati.

Idemo Steedu, koji je u Parizu ležao bolestan. On smatra, da to trebamo učiniti i nudi nam novce, da kupimo zrakoplov. On nije bogat, ali hoće da nam pomogne iz prijateljstva. To ne ide, jer se ne smije ni letjeti niti prodati bez dopuštenja vlasti. Ništa. Nakon par dana zaključeno je, da odem ja s Jambrišakom. Pitam Vesnića, da mi da putnicu, jer smo čuli, da Austrijanci puštaju sa srpskom putnicom. Vesnić odgovara, da će vidjeti. On neće sam da uzme na savjest moj život u još nejasnom vremenu, nego će pitati Vladu. Za dan-dva čujem od gospođe Banac, da je bilo riječi u Pašićevoj kući o tome, kako sam tražio putnicu da idem u Zagreb, ali neću je dobiti, »jer je tata javio, da se nikom od Jugoslavenskog odbora ne da, da putuje u Zagreb«, kako je pripovijedala Dara Pašić. Nekoliko dana kasnije čuo sam, da su se Česi i Austrijanci međusobno priznali i uspostavili saobraćaj. Pošao sam Benešu u Češki ured. Imaju već i putnice.

— Taman smo ih dobili — veli Beneš.

— Hoćete li mi dati putnicu, da putujem u Zagreb? — pitam.

— Vrlo rado.

I tako mi sam Beneš izdade češku diplomatsku putnicu, koja je nosila treći ili četvrti broj po redu. Krenem sutradan na put s Jambrišakom, komu su Česi također izdali putnicu, ali se u Švicarskoj na putu ja razbolim od španjolske groznice, i Jambrišak me smjesti s četrdeset stupnjeva groznice u sanatorij, i on krenu dalje. Ostao sam mjesec dana u sanatoriju i nisam znao, šta se događa. Nakon petnaest dana me je uz pomoć novina otkrio Kačić, student medicine, i dolazio me tu i tamo posjetiti.

Još uvijek sam bio u groznici kad su me došli obići Ivan Gmajner i Jozo Kljaković iz Ženeve. Gmajner je putovao u Zagreb, pa me pitao, hoću li kome šta poručiti.

— Šta ću poručiti? Otišao je Jambrišak — rekao sam.

Onda su mi oni pričali da su čuli, kako je Sabor prenio neke ovlasti na neko Narodno vijeće, a ovo proglasilo ujedinjenje i poslalo delegate, da mole regenta Aleksandra da preuzme vlast nad svima. Tako su po prilici pripovijedali. Nitko od nas u Odboru nije sumnjao, da će Hrvatski sabor pristati na ujedinjenje sa Srbijom, samo smo se nadali da će prije sve točno uglaviti, kako bi bila osigurana ravnopravnost i poštivan hrvatski individualitet. Sjetio sam se Lorkovićeve poruke: »Pašić misli za sve«, pa sam onda onako na ležeći napisao za Lorkovića jedno kratko pismo, umjesto svake poruke, a koje je glasilo:

»Svaki narod postupa dosljedno svojoj historiji, pa tako i hrvatski, to jest, da u svakom odlučnom historijskom času i prekretnici smatra, da mu je prva stvar, kad se otrese jednog gospodara, da odmah traži drugoga, pa onda, da od njega traži i moli svoja prava natrag.«

Lorković je došao kojih deset-dvanaest dana poslije toga k meni u Interlacken, gdje sam bio na oporavku nakon sanatorija. On se je s Gmajnerom mimoišao. Vraćao se iz Pariza, gdje je bio par dana s Trumbićem, da se informira kako naša stvar stoji vani i da nam pripovijeda, kako se stvar u Zagrebu odigrala. On je u Zagrebu tek slutio i imao bojazni, da će se stvar ujedinjenja možda neispravno tumačiti i provoditi, a sad, nakon što je bio u Parizu, vidi da će doista biti tako. Pripovijedao je, kako je u Zagrebu vladala groznica oduševljenja i želja za ujedinjenjem, pa da su na sve zaboravili. Pribićević se nametnuo kao glavna ličnost. A fanatik, kakav je, okupio je fanatike, osobito iz Dalmacije, te je nametao što je htio izrabljujući oduševljenje, a gdje to nije išlo, upotrebljavao je teror. Jedino da se Radić ozbiljno protivio, ali da je jedva glavu iznio, jer ga je

Pribićević htio dati ubiti, te ga je Rittig spasio kroz zadnja vrata i krio kod sebe u Župnom dvoru. Pripovijedao je Radićevo stanovište, koje je Radić zauzeo u Narodnom vijeću, 24. studenoga 1918, i buru, koju je izazvao.

— Pa on je onda jedini, koji ima intuicije i koji je zauzeo stanovište, kako treba — uskliknuo sam.

— Možda — stiskao se Lorković u leđima — s našeg državno-pravnog gledišta, ali mi nismo znali, kako Pašić gleda na jedinstvo i onda smo mislili, da ćemo zajednički najlakše obraniti Dalmaciju — ispričavao se Lorković.

Zatim je pripovijedao, kako je Pribićević bio počeo terorizirati i njega i kako mu Protić nije dao, ali je naredio, da mu se ne da putnica i da se jedva nekako izvukao. Poneki se je počeo osvješćivati, ali Dalmatinci teroriziraju cijeli grad i sve i svakoga, i vele: »Ako nećete vi, mi ćemo sami poći u Beograd i proglasiti sjedinjenje Dalmacije sa Srbijom« — jer su se tako nadali spasiti Dalmaciju od Talijana. Lorković je bio jako deprimiran ne samo radi Hrvatske i Hrvata, nego uopće radi najosnovnije slobode.

ŽENEVSKA DEKLARACIJA U STUDENOM 1918.

Nakon smaknuća Apisa, međusobne zadjevice srbijanskih stranaka i pojedinih grupa postale su upravo nesnosne. Svima, pa i inače najozbiljnijim ljudima, postale su njihove stranačke i osobne razmirice važnije nego svi drugi najkrupniji nacionalni problemi. Vika na Pašića, na radikale, pa i na Prijestolonasljednika, postala je predmet svakodnevnog razgovora. »Nema lijeka, nego sjekira« — bili su obični zaključci tih razgovora. Nas je to ispunjalo žalošću i zabrinutošću, kao i velikom sumnjom, je li taj naš »Piemont« zaista na visini uopće, bez obzira na njegove velikosrpske tendencije. Dok su prije bili samostalci opozicija Pašića i režimu, sad su ih radikalski disidenti gotovo nadmašivali. Predvodili su ih Kosta Stojanović, Marko Trifković i Draža Pavlović. Ovaj posljednji je bio najmirniji, najozbiljniji i najstvarniji, pa su njegova izlaganja najviše djelovala. Sa samostalske strane, kao čovjek najvećeg političkog formata koji bi imao da ponese glavni teret, bio je Milorad Drašković. Međutim su se složili s Jovanom Cvijićem, kao s najvećim naučnim i intelektualnim autoritetom. On je bio nepomirljiv protivnik Pašića i »njegovih metoda«, slovio je kao najširi u pogledu »Jugoslavena« (tako su nazivali Hrvate i Slovence, pa i Srbe prečane, »kojima nije stalo do njihova imena«), a uz to i najbolji poznavalac svih krajeva. Nezgodno je kod njega bilo to, što je u duši bio protivnik svih Karađorđevića, smatrajući in inferiornom lozom cigansko-albanskog porijekla. Bio je u stvari republikanskih tendencija. Oko njega se okupljalo ono naprednije srbijanske omladine, a osobito sva prečanska omladina, kao oko nekog patrijarha.

Kod tih ljudi bilo je plemenitih poriva, nadahnutih najljepšim osjećajima iz narodne poezije i vjerovanja. Osim toga, oni nisu potratili vrijeme u emigraciji, nego su svašta vidjeli i naučili što nam sve nedostaje, i uvidjeli su, da, ako se sve naše političke nade ostvare, da tek onda treba

raditi i na izgrađivanju prosvjete međusobnog razumijevanja. A da bi ta izgradnja bila solidna i uistinu prosvijećena, oni su uvidjeli da mora biti dobrovoljna i spontana kod svih dijelova, a ne da jedan drugomu nameće svoje, potiskuje tuđe. Za uspješan rad, pa čak i korisnu utakmicu u ovom shvaćanju zamišljali su, da treba ostaviti i poštivati postojeće kulturne ustanove i samoupravne oblasti. U stvari, treba napraviti federaciju. Cvijić je prihvatio te ideje i pristao, da bude na čelu pokretanja tog shvaćanja. Organizirala se i jedna skupina ljudi, koja je odlučila da izdaje svoj organ »Jugoslavenska liga«, gdje bi se iznosilo mišljenje o svim pitanjima koja prethode organiziranju zajednice. Članovi te skupine bili su gotovo svi članovi Jugoslavenskog odbora, te mnogi članovi Samostalne stranke. Cvijić je predsjedavao tada stvorenoj Ligi, a tajnik je bio Pero Slijepčević, rodom iz južne Hercegovine, inteligentan, pismen i vrlo ugodan čovjek. Ta skupina nije pretendirala da postane neka politička stranka i da kao takva uđe u aktivnu politiku, nego više da bude kao neki engleski klub, koji neizravno utječe na politiku i na rad političara.

Koliko se god kroz cijelo vrijeme Jugoslavenski odbor u načelu držao daleko od srbijanskih razmirica među strankama, nakon svega, što je čuo i vidio o Pašiću i njegovim radikalima i nakon dnevnih posjeta u tadašnjoj odborskoj rezidenciji u hotelu Madison od strane samostalaca i radikalskih disidenata, Odbor je počeo ozbiljno zazirati od Pašića i njegove radikalske politike. S tim osjećajem i raspoloženjem otišli su članovi Jugoslavenskog odbora na čelu s Trumbićem u Ženevu. Ovom su sastanku sudjelovali i dr Anton Korošec i dr Gregor Žerjav, kao predstavnici Narodnog vijeća u Zagrebu. Prvi sastanak je održan 6. studenoga 1918. u *Hotel National.* Tamo su, nakon dugih scena, Trumbić, Drašković, Trifković i drugi prisilili Pašića, da 9. studenoga 1918. potpiše Ženevsku deklaraciju, po kojoj je stvorena zajednička vlada, iz koje je sâm Pašić bio eliminiran, što je izgleda, bila velika Trumbićeva taktička pogreška. Prvaci srbijanske opozicije su bili oduševljeni i nazivali su Trumbića: »jugoslavenski Cavour«, ali je na većinu, pa i na pozadinu tih prvaka ta činjenica loše djelovala, ne radi Pašića osobno, nego zato, što su u tom postupku gledali ugrožavanje srbijanske hegemonije. Sjećam se, da su neki moji srbijanski prijatelji došli u Pariz, u sobu, gdje sam ležao bolestan, i donijeli mi tu vijest s velikim negodovanjem i kritikom Trumbića.

— Kako to sad, a inače ste cijelo vrijeme vikali na Pašića, govorili, kako je on fatalan i da ga treba maknuti?! — pitao sam ih.

— To je točno, ali je trebalo da ga mi Srbi rušimo, i na našim stvarima, a ne Trumbić i Jugoslaveni.

Kad su za koji dan učesnici ženevskog sastanka stigli veseli nad postignutim uspjehom, naskoro su postali nezadovoljni, jer da je Pašić izjavio da onaj zaključak nema nikakve važnosti, jer nije ustavan i donesen je bez pitanja srpske skupštine. Članovi Odbora i učesnici srbijanske opozicije su tvrdili, da je to revolucionaran akt te da treba sazvati članove srpske skupštine i Jugoslavenskog odbora te to proglasiti zajedničkom skupštinom i proglasiti ujedinjenje, notificirati Saveznike i tražiti priznanje. Momčilo Ninčić je razlagao, kako Pašić ima pravo, da tu treba biti oprezan, da se

Saveznike ne izazove stavljajući ih pred gotov čin; da Srbija predstavlja čitav narod i sve njegove dijelove, ona je saveznica i treba je pustiti, da međusobno predstavlja sve i da provede ujedinjenje do kraja, kako je počela.

Što su dani više tekli, sve više su se pojavljivala mišljenja na srbijanskoj strani: Srbija je država i saveznica, ima svoju Skupštinu, svoj Ustav, svoga Kralja i vojsku, bolje je zadržati kontinuitet, a Vladu proširiti s kojim članom Odbora i kojim delegatom toga zagrebačkog Narodnog vijeća. Trumbić je, međutim, dobio od Vijeća u Zagrebu obavijest, da on u svojstvu predsjednika Jugoslavenskog odbora predstavlja Vijeće u inozemstvu i da zajedno s Korošcem traži kod Saveznika priznanje državne nezavisnosti proklamirane u Zagrebu. Nastaju rasprave i prepirke. Mnogi Srbijanci tvrde, da to ne ide tako, da ne treba da Jugoslaveni traže priznanje posebne nezavisnosti nego prisajedinjenje Srbiji.

— Nema prisajedinjenja, nego ujedinjenje ravnopravnih članova — odgovara se od strane Odbora.

Dušan Vasiljević dovikuje:

— Tu nema šta, nas je ovamo, gospodo i braćo, osam milijuna, a vas tamo četiri...

PAŠIĆEVA IZJAVA U LONDONU

Pašić je u Londonu, početkom listopada 1918. dao izjavu, kako Srbija ne traži ništa drugo nego ono na što ima pravo i za što se je borila, da oslobodi i ujedini Srbe, a Hrvati i Slovenci, ako hoće sa Srbijom, dobro, a ako neće, neka osnuju svaki svoju državu, kao i u prošlosti. Srbija je demokratska zemlja, ona neće nikomu ništa silom da nameće.

Ovo je izazvalo buru i nezadovoljstvo u našim redovima. Netko reče:

— Pašić se vratio, tu je, i trebalo bi to objasniti.

Meni je nevjerojatno da je on dao takvu izjavu. Odem k njemu, da ga pitam, je li točna. Prima me odmah i ljubazno. Kažem mu odmah, što me nagnalo, da tražim da me primi, iako su mi rekli da je boležljiv (valjda je simulirao). On me gleda, pa mirno kaže, da je izjava točna. Ja, preneražen, iznosim, kako smo ga svi mi držali svojim patrijarhom za oslobođenje i ujedinjenje, pa i ja osobno, pa ma što se o njem govorilo i ma šta mu se podmetalo, nisam davao pravo ne samo drugima, nego ni u svojoj najintimnijoj savjesti i nisam ni sebi dopustio ni za čas pomisao, da njemu nije glavni i jedini cilj ujedinjenje, onako, kako mi je još prije rata govorio. Radili su naši zajednički protivnici protiv nas, da nismo jedno, samo da ometu ujedinjenje, a ima i kod nas ljudi koji ne shvaćaju, a sad on, Pašić, pušta, da kapa voda u te pukotine. »Ja nisam ni strančar ni političar, ali ja držim, da je to strašno, što ste vi s vašeg mjesta to rekli. Može vašim protivnicima u stranačkoj zaslijepljenosti biti milo, što poričete, mogu se mali plemenski šovinisti radovati, ali ljudi, kojima su svi dijelovi naroda jednaki, i koji samo u jedinstvu gledaju za sve spas, ti će osjećati kao i ja.« — To je bilo prvi put što sam mu govorio bez distance godina i položaja. On je

ostao miran i nijedna mu se crta na licu nije izmijenila, ali kao da su mu iskre poletjele iz zelenkastih zjenica, kao da si starog pantera nadražio, pa je onda počeo onim njegovim jezikom i načinom, koji je teško reproducirati:

— Ovaj, jeste, rekao sam onako, al evo, da vam kažem, zašto i kako je došlo, da to kažem. Al hoću sve iz početka, da vam kažem. S onim tvojim Trumbićem bilo je još na Krfu poteškoća, ali, eto, nekako smo našli izlaz. On, čovjek, Hrvat, ali ništa zato, no više advokat nego da kažeš političar. Al džabe mu, ako je sve dobronamjerno... Sad se u Ženevi pokazalo, da nije sve bilo dobronamjerno. S druge strane, on ne pozna naše srpske prilike. Još tamo na Krfu su mu ovi moji od opozicije počeli da podilaze. Sad u Ženevi došao neki katolički pop, Korošec, sa još nekim od toga zagrebačkog Vijeća, kako ga zovu. Došao Trumbić s nekim članovima Odbora i ovi naši od opozicije, samostalci i neki radikalski, kažu, disidenti. Zapravo su i samostalci bili radikali, pa su se otcijepili s onim Ljubom Stojanovićem Vetrom i prozvali se samostalci. Elem, tamo smo vijećali o ovim stvarima oslobođenja i ujedinjenja svih krajeva sa Srbijom. Trumbić svoje stanovište, a ja svoje razloge. U zadnju se ja našao sam, svi oni protiv mene, a najviše onaj Užičanin Drašković i Marko Trifković, što smo ga svi zvali u stranci Marko Konj. Što sam mogao. Kažem im, da ne može tako, a oni svi navalili, a ja onda, jedno, da se ne brukamo pred svijetom tamo, a drugo, da se ne reče: Pašić razbio ujedinjenje, potpisao, znajući, da ne vrijedi. Dabome, da ne vrijedi. Nije Srbija neki komitet, neko na svoju ruku stvoreno vijeće, Srbija je ustavna država, koja ima svoje faktore: ima svoj Ustav, svoju Skupštinu, svog Kralja, i, na posljetku, svoju vojsku, koja nije ustavni faktor, ali opet, treba da se vodi računa. Ja, makar da sam predsjednik Kraljevske vlade, nisam bio ovlašten, da potpišem. Nemam ovlast ni od Skupštine ni od Kralja, to jest od Regenta. Imam, evo ovdje (pritom se mašao za džep) ovlaštenje od Regenta, da mogu uzeti u vladu dvojicu, pa čak i trojicu od tih tamo iz Odbora i Vijeća, da se vidi i kaže, da su i oni predstavljeni. Ja mogu, dakle, prema ovlaštenju, proširiti Vladu odmah, ali ne mogu mijenjati cijelu Vladu.

— Veliš, izjavu — nastavio je — evo, kako je došlo do nje. Kad sam došao u London, svi navalili na me, i onaj Steed i Watson i svi Englezi, pa čak i onaj naš mizerni Pižon, da otešćavam ujedinjenje, da hoću sve da strpam pod Srbiju, da hoću aneksiju, i da namjeravam vladati silom, a ja onda, što sam mogao, nego da kažem: da mi nećemo, ovaj, da Srbija neće, da Hrvati i Slovenci idu u našu državu silom, nego da, ovaj, hoću, da se svi Srbi ujedine, a drugi, ako hoće dobrovoljno, dobro, a ako neće, neka *budu za sebe, kao u prošlosti, ovaj, tamo na svome, gdje su u većini.*

Na stranu riječi, koje je govorio svojim klišeom i načinom, vidjelo se, da je osobno povrijeđen, pa da je odlučan da se bori svim sredstvima, kao stari vuk koga se tjera iz njegove jazbine, i dok je imena srpskih opozicionara izgovarao s omalovažavanjem i prezirom, dotle je Trumbića spominjao s bijesom i mržnjom. Mucao je, kako je on u samom početku, kad se je Odbor osnivao, pomagao i zagovarao akciju Odbora prema Talijanima i da je sada Trumbić mogao s njime da dogovori, a ne da se koalira s njegovim protivnicima, »kojima je samo da dođu do vlasti«, i koji su se

suglasili s prevratnicima i konspiratorima, koji su namjeravali da obore autoritet Parlamenta i sve tekovine demokracije, za koju su se radikali borili i stradali.

Pripovijedao je zatim, kako su »drugi« u početku bili za program, da se samo Srbi oslobode i zaokruže, a on da je bio za to da se dade prilika i drugim Slavenima, Hrvatima i Slovencima. Istina je, da Rusija nije bila za to, da svi budu u jednoj državi, ali on je mislio »obazrivo« i po malo, »pa ma bilo parče po parče«, da se sve provede.

— Politika je vještina, kao i druge vještine. Koliko ih ima koji se bave vještinama, a bogodanih je malo. Tu su pojedinci, koji pokreću i drže i ideju provode u djelo, a drugo su samo »Scheissmaschine« — kako Švabo kaže — izgovarao je Stari ironično.

DOLAZAK KOROŠCA U PARIZ

Kad je Korošec stigao u Pariz, potražio me je. Budući da me nije bilo u hotelu, ostavio mi je napisano par riječi, da mi ima nešto isporučiti od Narodnog vijeća, te sam sutradan pošao k njemu u hotel. Na izlazu iz mog hotela sreo sam Milorada Draškovića, koji mi se je, kad je čuo, da idem Korošcu, pridružio. Usput mi je pričao, kako je s Korošcem, predsjednikom Narodnog vijeća u Zagrebu, doputovao i dr Gregor Žerjav, šef liberalne stranke u Sloveniji. Primio nas je Žerjav i vrlo važno izgovarajući ime »gospuda Predsednika«, ispričao ga je, što ćemo morati pričekati koji čas, jer je dobio poziv za jednu važnu audijenciju na Quai d'Orsayu, pa se mora svečano obući. Bilo je to 12. studenoga 1918. Malo potom došao je Korošec i predao mi pismo, u kome je bio neki zaključak, da se na posljednjoj sjednici Hrvatskog sabora zaključilo, da se votira jedna svota novaca, da ja učinim neki spomenik na uspomenu povijesnog dana.

— Zašto posljednja?

— Zato, jer je Sabor prenio punomoći na Narodno vijeće. — Nema više Sabora — rekao je Žerjav.

Korošec je žmirkao i malo bio začuđen, da me ništa ne zanima ni spomenik ni ta pažnja prema meni. Držao se važno, suzdržljivo i šutljivo.

— Kakva je opća situacija tamo u zemlji i narodu? — pitao je Drašković. — Jesu li svi složni?

— Uglavnom dobra. Srbi se i Slovenci izvrsno slažu i jedva čekaju, da dođe srpska vojska. Hrvati su manje oduševljeni. Ima ih dosta koji se bune, ali Pribićević ima situaciju u ruci. Sve će biti dobro. I Srbi više vole Slovence nego Hrvate, a Slovenci opet Srbe. Tako je dobro. Vi Srbi s istoka, a mi Slovenci sa zapada, pa će se Hrvati prilagoditi situaciji — tvrdio je veliki Jugoslaven Žerjav.

Drašković je bio malo u neprilici, pa me je s onim jednim okom pogledao, a Korošec, malo slegnute glave, ispod očiju gledao Draškovića i mene, ali onako, kao da i ne prati što ovaj govori, dok najedanput nije pogledao na sat i uskliknuo:

— Žao mi je, ali je vrijeme za audijenciju. Vidjet ćemo se kasnije i razgovarati.

Korošec je otišao, a Žerjav nam je onda stao pripovijedati, šta su on i njegovi drugovi radili, kako su imali »mafiju«, bili u vezi s češkom »mafijom«, s engleskom špijunažom, itd. I ja sam brzo pošao za poslom, ostavljajući Draškovića sa Žerjavom, a u sebi sam mislio: »Odvratni žbir«, ali sam isto tako bio siguran, da će taj uskoro biti ministar.

PAŠIĆEVA KOALICIONA VLADA U STUDENOM 1918.

Mi smo se neprestano nadali, da će naši pružiti otpor Talijanima, da ne okupiraju dalmatinske gradove, držeći da će i najslabiji otpor biti dovoljan, jer smo znali koliko se Talijani boje da uđu u »zmijsko leglo«, kako su oni zvali naše otočje i zaljeve. Jedino smo se bojali kakve lukavosti i prevare. Od dra Ante Tresića-Pavičića, je, međutim, stigao brzojav s Krfa, u kome javlja da je bio primljen od savezničkih admirala i da je uspio spasiti sve »do posljednjeg čamca«.

Trumbić se uhvatio za glavu:

— Teško nama — govorio je — liječnik obranu (mislio je na Drinkovića), a pjesnik flotu. Drugo Talijanima i ne treba, nego da se napuste luke i da flota pobjegne.

Mi smo se još uvijek nadali, da su ostale možda kakve male jedinice i obalna obrana, pa ako se budu odupirali, kako su Talijani plašljivi, neće se iskrcati.

Trumbić je radio i obilazio neumorno, da se Vijeće prizna kao Vlada za one krajeve, što su bili u Monarhiji i da se primi kao saveznik, budući da su se ti krajevi otrgli od Austro-Ugarske, te već dali toliko dobrovoljaca. *Saveznici su skloni, ako se sporazume predstavnici tih krajeva i srpska* vlada. Pašić oteže i zateže. Ono, što je u Ženevi zaključeno, da ne prima ni Prijestolonasljednik ni Protić niti Vlada na Krfu. Međutim, da ima mandat da sastavi koalicionu vladu od radikala i opozicije, koja će sve probleme riješiti, a onda će sazvati Skupštinu da to prihvati. U tu Vladu ulaze i opozicione stranke, koje su prije stale na »stanovište Jugoslavena«. Kaos, prepirke, natezanja. Za malo vremena se samostalci bune, jer da su oni mislili, pristajući da uđu u Vladu, da će se raditi na osnovi Ženevske deklaracije. Radikalski disidenti opet laviraju. Samostalcima se podmeće, pa i starom Cvijiću, da su republikanci. Spominje se, kako su se i Hrvati u Americi, Hinković i Gršković, izjasnili za republiku. Neki mlađi samostalci su to i govorili, kao Boža Marković, Grol i Kumanudi. Sjećali smo se, kako su govorili, da će im sloboda biti ugrožena i u samoj Srbiji, pa će oni tražiti autonomiju Srbije, »jer će Hrvati prileć uz prijesto, a »Crnogorac« ima samodržačke ambicije«.

Princ Đorđe, koga nije nitko ozbiljno uzimao, sve češće mi je dolazio i ostajao na ručku ili večeri. Trumbića upravo obožava i neprestano govori za nj, kako je on »jugoslavenski Cavour«, samo da treba da obori Pašića do kraja. Meni je neugodno, jer su mi nezgodni njegovi posjeti i razgovori, ali šta mogu. On zapaža, da ga neki Srbijanci prate. On se u hotelu najavljivao kao »colonel Petrović«. Jednom ga je francuski agent poslije večere legitimirao. On se ljutio i vikao: »Opet srpska posla«. Jednom smo iza večere

sjeli u jedan ugao halla, jer je on htio nešto da mi pripovijeda, uto je došao M. Ninčić, pa uzeo neke novine i sjeo tik do našeg stola. Đorđe je to opazio, pa je onda na glas rekao: »Vidite li ovoga, to može samo srpska svinja«. Ninčić se poklopio ušima i ostao sjediti, a Đorđe je onda govorio, kako je Ninčić Pašićev agent, »a ima ih čak i u vašem Odboru — ciljao je na Srškića — onaj, što koraca kao austrijski oficir.«

Sutradan je došao rano ujutro, te je rekao, da je došao da govori što uvečer nije mogao, a namjera je bila, da javim Prijestolonasljedniku, što mislim, kako on treba da se vlada u pitanju načina ujedinjenja. Ja sam mu rekao da sam daleko od pomisli, da bih bio kompetentan, da Aleksandru dajem savjete.

— Nisam političar, pa niti sam mjerodavan, niti odgovoran.

— Baš zato — govorio je Đorđe — jer političari uvijek imadu svoju neku zadnju misao, kad daju savjete ili mišljenja, a vi nemate, jer ništa nećete niti vam treba. Ja znam, da on drži do vašeg mišljenja, i znam, da ga vi volite.

Kad me nije mogao nagovoriti, onda je počeo:

— Znam, zašto nećete, zato što ste u srcu republikanac. Gdje danas može čovjek biti više za careve ili kraljeve. Hrvati su za republiku i imaju ljudi pravo. Nećete misliti, da vas ja izazivam.

— Nije mi ni na kraj pameti, da to pomislim — rekao sam — nu ja za naš slučaj nisam na to ni pomišljao. Da sam Francuz, i ja bih bio republikanac, ali za nas to ne bi išlo, jedno, što primitivan narod hoće u kralju da vidi više biće, a drugo, kako bi se mi mogli složiti i pogoditi, iz koga plemena da bude predsjednik, a onda, iz koje stranke u plemenu.

— To je istina — govorio je Đorđe. — Ali onda, kako će on. Hoće li on i može li biti u jednom čovjeku i Srbin i Hrvat i Slovenac. Može li on prestati biti on, Srbin, pravoslavac, od toga oca i matere i postati samo kralj?

— Ja mislim da može, to jest, da ovako privatno i osobno ostane što jest, ali kao kralj, da bude samo kralj za sve jednako.

— Šta da radi sad. Hoće li ga Hrvati htjeti i šta će, ako ga neće? Šta biste mu vi savjetovali da ste mu brat, kao što sam mu ja. To mi kažite, kad nećete kao vi.

— Na to je teško odgovoriti.

— Eto, to je ono, što i mene muči. Istina je, da bi njemu bilo svejedno što ja mislim, ali ja bih mu svejedno rekao, radi svoje savjesti. Al recite mi, što biste vi uradili, da ste, recimo, danas na njegovu položaju?

— Ja bih rekao, da ću biti i Hrvatima kralj, ako me žele i biraju.

— Eto, tako sam i ja mislio. E, nisam potpuno šašav.

Zatim je Đorđe skočio i otišao brzim koracima, a drugi je dan opet navratio pa mi je rekao: »Ja ono poslah Aci, a on neka radi, kako zna.«

— Ali to ste poslali kao svoje?

— Dabome, kao svoje, ali i onako... sad svejedno, kako sam poslao. Otišlo je, pa svejedno.

Što je siromah Đorđe tada, ili uopće, govorio, ja nisam nikomu pripovijedao, pa ni Trumbiću. Svi smo znali, da je pošten, ali neubrojiv.

STANOVIŠTE NEKIH SRBA PREMA UJEDINJENJU

U našem hotelu bilo je tada kao u krčmi. Jedni su dolazili, a drugi odlazili, sad samostalske vođe ili njihove pristaše, sad radikalski disidenti, a sad umjereniji radikali. Sad je bio svemu kriv Pašić, a sad opet »svojeglavi Stole«, ali se sve svodilo na stranačke razmirice i na kombinacije, tko bi trebalo da postane ovaj ili onaj ministar. Trumbiću su se ulagivali, pa je to čak radio i Vesnić, koji se prije držao vrlo pristojno, ali kao neki mentor, a sad je najednom počeo kao s nekim šefom.

Bježao sam od tog kaosa i išao za svojim poslom, upućujući ih, kad bi došli k meni na razgovor, da idu k Trumbiću, ako je tu, ili ostalim članovima Odbora. S Jugoslavenskom se ligom nastavljalo dalje, i Cvijić bi dolazio i predsjedavao sastancima. On bi me tu i tamo pozvao, da razgovaramo malo na samo. Bio se jako zagrijao za tu Ligu, i njegovi poštivaoci su govorili da je on, kao nepolitičar, najzgodniji da sutra, u domovini, bude predsjednik prve jugoslavenske vlade. On se naoko otresao, ali mu je laskalo i po svemu je izgledalo, da je i sâm s tim računao. Trumbića je poštivao, ali ga je držao malo krutim. Poslije onog Pašićevog vrdanja, psovao ga je uvijek, ali je i on u povjerenju govorio da je Trumbić pretjerao. Ne radi Pašića, nego zato, što po rušenju Pašića ispada kao da se hoće da oduzme Srbiji vodstvo u nacionalnoj politici, što se neće nikako moći za duži niz godina.

— Onaj Šop je dorastao. Neće se on dati i vjerujte da će uspjeti, vikne li: Srbi na okup! — govorio je Cvijić. — Sve će on i radikali prije učiniti, nego što će pustiti vlast iz svojih ruku. To je njima prva stvar.

Uistinu se na sve strane, i u krugovima narodnih poslanika, i kolonije, pa čak i onih, koji su bili protiv Pašića i radikala, sve više govorilo protiv »Jugoslavena«, koji hoće da imaju pretežnu riječ. Pojavio se bio lokalni patriotizam kod sviju. Ta, oni su država, oslobodioci, itd., a ovo »austrijska raja« koja sad hoće da vodi.

Nama je to bilo u mnogočemu razumljivo, pa smo prelazili preko toga; iskreno smo davali prvenstvo njima i njihovim žrtvama i zaslugama. Najednom su se pojavili glasovi: »Povampirena Austrija, oni ne znaju misliti nego austrijski, treba ih okupirati. Srpska vojska treba da to svrši, a ne pregovori i pogađanja«. Bilo je glasova koji su umirivali: »Baja će to već izvrdati. Treba biti miran. Ako ih priznadu, onda su oni većina, pa što im možeš, ali vojska je naša, a i svi Srbi preko će biti s nama, pa će se ove druge pomalo ušutkati.«

Koliko su glavniji i pametniji učestvovali u ovakvim povicima teško je bilo prosuditi, ali se svakako osjećao, s jedne strane, neki neopravdan strah, a s druge opća želja i volja, da sve uzmu u svoje ruke i »da udešavaju po svojoj volji«. Granice prema trećima, izuzev Bugara, bile su sporedne, a pogotovu one na zapadu. »Ta, država će se u svakom slučaju podvostručiti«. Trumbić je to slušao i gutao, a većinom su mu to donosili opet Srbijanci koji su bili više jugoslavenski orijentirani, pa ih je mirio da će se sve to kasnije urediti među se, a sada je glavno postići narodne granice prema trećima. Svejedno su ga te pojave uzbuđivale bojao se unutarnjeg sukoba već kod prvog susretaja, što bi moglo kompromitirati cijelu stvar ujedi-

njenja, čime bi se susjedi okoristili. On je bio duboko i u prvom redu zanesen idejom ujedinjenja, a onda spasavanjem mora. Uza sve to, bojao se »unutarnjih nezgoda«, jer je znao da ovo srbijansko shvaćanje neće biti primljeno u našim krajevima, a napose u Hrvatskoj.

— Možda će još u prvoj fazi i oduševljenju proći bez trzavica i opasna sukoba, ali je poslije neminovno, ako oni ne promijene svoje koncepcije — govorio bi intimno.

U jednom dugom razgovoru u četiri oka, poslije onog neuspjeha da odemo u Zagreb, došao je do zaključka da moramo, u interesu obiju strana, po svaku cijenu ostali složni, kako bi se stvorila što veća i jača država i obranilo narodno područje, a onda na vrijeme i u pravom času ispravno uredila unutarnja pitanja, kako bi se ta zgrada održala. To »ispravno uređenje« se odnosilo, dakako, u prvom redu na odnos Srba i Hrvata, a u zadnjoj liniji na odnos između Srbije i Hrvatske, oko kojih se cjelokupni odnos okreće. Prva, zanesena uspjesima i željom za ekspanzijom, a druga, premda slabija i nepoznatija, ali uporna i začahurena u svoju vjekovnu kakvu-takvu državnost. »*Da je Pašić Bismarck, on bi to mogao riješiti, pa makar ovjekovječio prvenstvo* toj našoj Prusiji, ali on to ne zna i neće, nego hoće da naše oblasti budu Pomeranija i Šleska« — govorio je Trumbić — »a to neće ići, na stranu naša hrvatska sentimentalnost. Neće ići, jer fali ne samo kulturna nego i brojčana snaga; a mi ćemo se u tim unutarnjim trzavicama istrošiti i uvijek biti izloženi opasnosti«. U toj bojazni, koju smo sebi svi u svojoj nutrini jasno predočavali, uskliknuo je: »Da mi je postati bilo kad treći od delegata, pa da složno istupimo i tražimo jednu državu prema trećima, ali ujedno da se obilježi i međunarodno zajamči položaj Hrvatske u zajednici, njezin suverenitet unutar države, njezin Sabor i njezin historijski teritorij, da bude jedna vrsta Bavarske, bez svoje dinastije«.

Ja nisam ispitivao formulu, ali sam se potpuno slagao s idejom, jer sam se i sâm uvjerio da se pitanje neće moći riješiti simplicističkom srbijanskom koncepcijom: »Sve ćemo mi to urediti, sve će se to prilagoditi kao niški i pirotski okruzi«, jer nisam mogao sve nas i naše pokrajine uzeti kao Niš i Pirot.

— A Bosna? — pitao sam.

— Bosna je uvijek imala svoju posebnost, pa neka ostane i dalje. Iako je nekad bila čisto hrvatska, ona danas nije isključivo ni srpska ni hrvatska, s obzirom na jaku srpsku manjinu, nego je, moglo bi se reći, hrvatsko-srpska, i njezina posebnost, a ne posezanje za njom i jednih i drugih, uvjet je naših odnosa i sloge.

Pitanje priznanja Narodnog vijeća od strane Saveznika otezalo se je, dok nije došlo do pregovora o primirju. Bio je pozvan Vesnić kao delegat Srbije. Tu su Talijani pokrenuli pitanje austrijske flote, koja se sklonila pod drugom zastavom na Krf, te su tražili da se preda. Netko je iznio, da je to javljeno od strane Jugoslavena koji su se pobunili, otcijepili od Austro-Ugarske i proglasili u Zagrebu samostalnima, a austro-ugarsku flotu da su također preoteli i proglasili svojom. Talijani to nisu priznavali, nego su tražili da se flota preda njima. Onda su pitali Vesnića, što ima on, kao zainteresiran, da kaže u ime Srbije. On je odgovorio kratkom formulom: »Moji sunarodnjaci Jugoslaveni će se pokoriti«. Kad su novine objavile tok konferencije, mi smo bili kao ubijeni i, dakako, počeli smo kritizirati i Pašića, koji je zavlačio priznanje, i Vesnića, koji je dao onakvu izjavu. Vesnić je, dakako, to čuo, jer smo mi otvoreno govorili isto veče i pred srpskim političarima. Sutradan, već u devet sati ujutro, došao je u naš hotel, odjeven kao da ide u kakvu službenu vizitu. Da li da pokaže Trumbiću da je on običan građanin, ili slučajno, tražio je najprije mene. Bio je neobično ljubezan i veseo, kao da mi ima kazati neku veselu vijest, i pošto smo se pozdravili, počeo je:

— Što ste vi nezadovoljni, a rekoše mi da ste se i ljutili i kritizirali me.

— Jesam, gospodine Vesniću, i te kako, i čudim se da me još pitate poslije izjave koju ste dali.

— A zašto, molim vas? Što sam ja mogao izjaviti kao predstavnik male zemlje. Oni su me mogli i ne pitati, a ovako su mi makar neizravno priznali, da je Srbija zainteresirana. Kad međusobno stvari nismo uredili, pa da su i Jugoslaveni bili u vladi i da su ih saveznici priznali kao ujedinjene sa Srbijom. To je Pašić dobro predviđao i g. Trumbić je pogriješio, nu ja se nadam *da će sve biti dobro.*

— A tko je kriv, da se priznanje otezalo, gospodine Vesniću, ta vi ste sami meni rekli da su Francuzi, tj. Poincaré upozoravali da se požuri.

— Jeste, ali oni su to uvjetovali da se predstavnici Vijeća sporazume s g. Pašićem, tj. sa srpskom vladom, a ovi vaši zadrli: umjesto proširenja vlade, rušenje g. Pašića i srpske vlade.

— Nisam upućen kao vi, ali ipak nešto znam kako su stvari tekle, a vi meni recite, tko je vas ovlastio da dadete onakvu izjavu? Je li vas ovlastilo Narodno vijeće, koje je jedino mjerodavno u pitanju flote?

— Pa šta sam ja trebao reći?

— Trebali ste reći, da vi niste zasad ovlašteni da zastupate braću, ili kompatriote, od Narodnog vijeća, koji su se oslobodili od Austro-Ugarske i stvorili svoju nezavisnu državu, da znate da su zatražili i očekuju od Saveznika priznanje, kao i Česi, koji su već priznati, te, pošto je obala njihova, revolucionarci su oteli flotu, na kojoj je ionako bilo 70 posto Jugoslavena, te da mislite, koliko ih poznate, da će flotu prije do posljednjeg čamca potopiti, nego je ikomu predati. Vidjeli bi onda, bi li Talijani išli da ih silom love, kad se nikada tijekom rata nisu nigdje smjeli ni pojaviti.

— Nisam ja rekao da će se oni predati i pokoriti Talijanima, nego Saveznicima.

— A Saveznici će ih predati Talijanima, ili ih časovito pridržati, da Talijani uzmognu bez opasnosti okupirati Dalmaciju.

— Neće tako biti, ja vas uvjeravam. Poincaré mi je rekao, da flotu neće dati Talijanima, rekao je da im neće dati ni čamca, jer da Talijani to nisu zaslužili. A sad idem da objasnim g. Trumbiću, a vi treba da ga umirite. Ima važnijih stvari od flote. Glavno je, da se složimo i ujedinimo. Sve će biti dobro. Čuo sam da su oni iz Zagreba krenuli u Beograd, da mole Regenta da se proglasi ujedinjenje.

Ne bih htio Vesniću praviti krivo, ali ono što sam mu s lica čitao, na stranu riječi, bilo je, da je on u gubitku flote vidio dobit, tj. da će se njegovi kompatrioti, Jugoslaveni, na cijeloj liniji pokoriti, kako Talijanima na moru, tako Pašiću na kopnu.

»Hotelsku vladu« se je zaboravilo, a tobožnji članovi su se ljutili. Vijesti iz domovine su bile mršave, nesigurne i kontradiktorne. Tako se tvrdilo, da je Pribićević javio da Korošec nije imao od Narodnog vijeća nikakav mandat, da se stvara neka vlada prije nego se provede ujedinjenje. Zatim, da neke oblasti, kao Vojvodina, Bosna, pa čak i Dalmacija, sa svojim lokalnim vijećima ne slušaju i ne priznaju Narodno vijeće u Zagrebu, nego da traže i žele priključak Srbiji. Talijani su agitirali protiv ujedinjenja, pa su mnogi mislili da nije vrijeme da se vode razgovori o tome, kako se ima provesti ujedinjenje, nego da se to provede što brže, kako bi se lakše branili. Što se više prigovaralo Pašiću da hoće Veliku Srbiju, to se više njegova uzdrmana popularnost među Srbima vraćala, pa čak i kod onih koji su ga najviše psovali. Počela je i sama opozicija da nam daje do znanja, da je uvjerena da je Pašića teško s tom parolom rušiti u srpstvu. Počelo se shvaćanje Odbora tumačiti kao da su to pogledi ljudi, čije mišljenje nema podrške u zemlji, osim u užoj Hrvatskoj, i to samo kod Hrvata. Kritika na račun Pašića je bilo i dalje osobnih, ali ne više toliko i na »njegovu taktiku«. Ljudi nisu poricali svoje shvaćanje da je bolje decentralističko uređenje, »ali o tome se može govoriti i kasnije, kada budemo svi u zemlji«. I sam Cvijić, pozvan od Pašića da bude na čelu stručnjaka, prima se toga da po Pašićevim uputama radi. Čak mlađi ljudi, koji su radili s njime, osjećali su da mu je to laskalo.

— Iako sam ga grdio gdje sam stigao, opet me zove, mora, a da šta će, kad sâm te stvari ne zna — govorio je Cvijić.

— To su njihove osobne i stranačke razmirice, a u suštini su oni svi na jednoj liniji: prigrabi vlast, pa se onda pogađaj. Sve oni hoće da strpaju izravno pod Beograd, a najviše, da bi prihvatili neku malu samoupravu Zagreba s ono malo Hrvatske — govorio je njegov tajnik, Srbin iz Hercegovine.

RASPUŠTANJE JUGOSLAVENSKOG ODBORA

Kad je sastavljena prva zajednička vlada pod Protićem, savjetuje se svima da idu kući »pa će prestati kritizirati«. Ljudi se vraćaju, a da što će, ako im prvog ne isplate »prinadležnosti«. Jedan moj stari znanac, docent Univerziteta i učenjak, koji me je prije godinu dana nukao da interveniram kod Pašića da ga se ostavi u Parizu i omogući mu da napiše knjigu, a Pašić je na moju intervenciju naredio da mu se povisi dodatak i dao za troškove štampanja knjige, koja je bila i štampana, dolazi sada k meni, da se oprosti i usput me pita, jesam li ja s Cvijićem za »Jugoslavensku ligu«.

— Dakako, da jesam — kažem mu.

— Dabome, da jesi. Vidio sam i tvoje ime među potpisnicima — smješkao se je.

Nakon nekoliko dana dobivam kartu iz Italije:

— Ja se poslije podne ukrcavam i odoh za Srbiju. Pitam se, čik, hoćeš li se ti smjeti vratiti poslije potpisa za Ligu?

Dakle on, Srbijanac, već suveren, a ja »rovašen« i sumnjiv podanik, koji se usudio, makar i prije ujedinjenja, nešto misliti bez pitanja.

Čim je Trumbić postao ministar, dužnost predsjednika Odbora prenio je na dra Dinka Trinajstića, a malo zatim je došla poruka, koja je zvučila kao zapovijed, od Stojana Protića, da se raspusti Odbor, »čija je zadaća prestala«. Trinajstić je sazvao sjednicu, kojoj je Trumbić predsjedavao i onda je pitao članove za mišljenje, da li treba Odbor odmah raspustiti, ili netko misli da bi mogao još nešto raditi. Razvila se kratka diskusija i po neki član je bio mišljenja, da bi Odbor mogao još postojati, jer po svoj prilici nećemo dobiti sve krajeve na Primorju, na koje bismo imali pravo. Čini mi se da je to mišljenje zastupao baš Srbin dr Dušan Vasiljević. I Trinajstić je bio za to, no kad je Trumbić rekao da drži, da to nema smisla i da Protić sigurno ima razlog kad traži raspuštanje, pokorio se i on te je sa suzama u očima rekao:

— Ako je tako bolje i ako mora biti, onda neka bude, premda znam, šta to znači. Dalmacija će možda biti spašena, ali moja Istra će otići.

Svi smo bili u neprilici gledajući starca kako mu suze potekoše, a Trumbić ga je uvjeravao da će se braniti sve, pa što se bude obranilo, to će biti sviju nas, bez obzira gdje je tko rođen, a za ono što se višom silom izgubi, mislit ćemo svi da se jednoga dana vrati.

— Ja se pokoravam — rekao je Trinajstić.

Tako je zaključeno, da se Odbor raspusti, a njegove dosadašnje poslove da Trinajstić, s još nekima, likvidira, a on Trumbić, da će s tim ljudima i poslije ostati nadalje u dodiru, koliko mu god vrijeme bude dopuštalo. Trinajstić se digao i otišao u svoju sobu, gdje sam ga kasnije našao kako očajno jeca i plače.

Sa svog osobnog stanovišta bio sam zadovoljan što je Odbor prestao, jer sam osjećao da sam lišen svega što se zove politika i političari. Osjećao sam se lagan i slobodan, da nisam vezan ni na kakvu dužnost, ni na kakvu odgovornost u poslovima koji nisu moji. Osim toga, bio sam slobodan i od društva i od ljudi s kojima nisam imao ništa zajedničkog, osim osjećaja za domovinu. O onom, što je moj posao i zadatak i zašto sam uglavnom živio, niti sam mogao govoriti niti su oni to razumjeli, uza sve njihove fakultete, baš ni za dlaku više od mojih rođaka na selu, štoviše, često mi se činilo, da su se čudili strancima šta oni na tome lijepa ili čak velika nalaze. Uostalom, cijeli naš Odbor bio je skup ljudi iz iste zemlje, koji su se slučajno i iz nužde našli zajedno i na istom poslu, bez neke intimnije duševne veze, često s različitim pogledima na društvo, na život i s različitim moralnim naziranjem. Vezala nas je narodnost i tu vezu smo svi duboko osjećali, ona nas je silila da se držimo zajedno i da se trpimo.

JUGOSLAVENSKA UMJETNIČKA IZLOŽBA U PARIZU 1919.

Meni je sad palo u dužnost, da s još nekoliko drugova umjetnika organiziram jugoslavensku umjetničku izložbu u Parizu. Ta je izložba bila u Palais des Beaux-Arts (Petit Palais), od 12. IV — 15. 1919, za trajanja Mirovne konferencije, a trebalo je da posluži kao naša kulturna legitimacija. Po uzoru kako je organizirana moja izložba u Londonu, sastavljen je jedan počasni odbor, u koji su ušli ugledni francuski ljudi iz književnosti i umjet-

nosti, pa čak i iz nauke i politike. U kulturnim, osobito umjetničkim stvarima nisu Francuzi tako brzi, ni skloni, a može biti i s pravom, da dadu drugima važnost, ali, eto, kad su to činili u Londonu, pristali su i oni, a mnogi su moje stvari i poznavali s prijašnjih izložbi u Parizu i inače u svijetu, pa su nam dali odlično mjesto u Petit Palais. Bile su prenesene moje stvari iz Londona, ali budući da se kaže da jedna lasta ne čini proljeće, htio sam svakako da izložba dobije širi karakter, te sam tražio da Hrvatsko društvo umjetnosti pošalje stvari iz Zagreba, Slovenci iz Ljubljane, a isto tako da se dopremi što ima iz Beograda. U onom oduševljenju su sva tri središta činila sve što su mogla i stvari su uz sve poteškoće došle, a dopratilo ih je nekoliko kolega. Dapače je došao i Vlaho Bukovac, iako star i bolestan, iz Praga, i donio svoje stvari. Iz Vojvodine je došao Petar Dobrović i donio svoje stvari. Đorđe Jovanović, Branko Popović, Toma Rosandić, Mirko Rački, Branko Dešković i Jozo Kljaković su se nalazili u emigraciji, te smo svi zajedno radili i bez velikih međusobnih poteškoća organizirali i napravili prilično uspjelu izložbu, koja je bila dobro primljena i mnogo je o njoj pisano, čak s nekim ugodnim iznenađenjem o našoj, njima nepoznatoj sposobnosti za kulturna stvaranja.

Stjecajem prilika skulptura je bila najbrojnije zastupana, pa je o njoj najviše i pisano i govoreno. Ukratko, postignut je uspjeh. Od političara nam se nitko nije miješao, pa je s organizacijom išlo glatko, kao i s izborom stvari, jedino je bilo nešto neprilika s Dobrovićem, koji je htio sve izložiti, pa kad to nije išlo, prijetio je da će se povući i išao k Vesniću da intervenira; a kad mu je ovaj rekao, da se on u to ne može miješati i uputio ga na mene, stvar je izglađena. Vesnić se jedino umiješao, da na katalog ne dođe, kao u Londonu, »jugoslavenska« nego »srpsko-hrvatsko-slovenska« umjetnost, kako se i država okrstila. U drugom dijelu iste palače istodobno je bila izložba španjolskih umjetnika, no naša je bila znatno više posjećena i o njoj se mnogo raspravljalo. Posjećivali su je čak i Talijani. Tu sam upoznao prvi put i G. Ferreroa. Bio je u skupini zrelijih intelektualaca, valjda profesora Francuza, dosta je gestikulirao i razvijao svoje teoretske poglede na umjetnost, kao na čimbenike u kulturnoj povijesti. Najviše se zadržavao kod mojih krupnijih stvari, tvrdeći da je ta i takva umjetnost, koja se uvlači i prima u zapadnom kulturnom i umjetničkom svijetu, deplasirana i opasna isto kao i boljševizam i da nosi isti razorni duh, isto obilježje jednog Evropi stranog i surovog elementa. Mene je to u toliko zanimalo, što mi se činilo da on tako uistinu i misli i osjeća, pa sam ga rado slušao, to više, što je on svoja izlaganja potkrepljivao profesorskom rutinom. Kasnije mi je rekao naš tajnik, profesor Ibrovac, da taj gospodin češće dolazi i da tako govori sa svojom skupinom, da i publika čuje, te da se on interesirao tko je, pa mu je rečeno, da je to profesor G. Ferrero.

Ibrovac je mislio, da on to radi iz političkih razloga, a ja sam bio uvjeren da je to bilo njegovo iskreno osjećanje, a to što je glasno i autoritativno govorio, to se često dešava obrazovanim ljudima, koji onda misle da sve razumiju, te daju sud na osnovi svoje neke znanstvene erudicije, mjereći nekim mjerilom njima poznatih stvari, čija je vrijednost utvrđena u knjigama, a oni u stvari u njih nisu pronikli niti znadu u čemu im je vrijednost. Kasnije sam se uvjerio da je tako, kad smo na španjolskoj izložbi došli u priliku da se upoznamo. Vidio sam da mu se tamo sviđaju pretežno stvari koje su ga jače podsjećale na tradiciju, na stvari koje su mu poznate. Nakon malo, uvidio sam da je Ferrero suviše karakteran, da bi onako govorio iz šovinizma, nego da je zbilja opsjednut strahom za zapadnu kulturu, ili ga je u podsvijesti mučila kriza te kulture. Nije onda sigurno čestiti Ferrero ni sanjao, da će u njegovoj rođenoj zemlji doći do onoga čega se bojao, da može doći od »barbara« iz vana i da će morati bježati iz nje. Zaboravio je, da je bilo razbojnika čak i na visokim položajima i onda kad je Michelangelo klesao »robove«.

TALIJANSKI ZAHTJEVI NA MIROVNOJ KONFERENCIJI

Trumbića sam manje viđao od kako je bio postao ministar i moram priznati na stranici ljudske slabosti, da se bio dosta izmijenio, kao većina kad postanu ministri. Mene to nije smetalo, nego, naprotiv, u tom sam osjećao neko osobno oslobođenje.

Smodlaka je došao kao neki delegat i stručnjak za neko pitanje naše delegacije na Mirovnu konferenciju. Budući da je prije bilo razmirica između njega i Trumbića, prijetila je opasnost da se to ponovi, no, na čast obojici, to se nije dogodilo. Iz onoga što je Smodlaka bio čuo od drugih, pa i od samog Korošca, mislio je on da je u sporu Pašić—Trumbić bilo osobnih stvari i rivaliteta. U tom se pravcu on htio obavijestiti, te je i sa mnom, kao s nezainteresiranim i »nestarčevićancem«, čim je došao, ostao do podne u razgovoru i čuo sve ono potanje što mu je Trumbić rekao ukratko; a kad se je poslije s Trumbićem i drugima ponovno vidio, potpuno se složio s Trumbićevim stanovištem i ovaj je poslije, tijekom rada u delegaciji, imao muke s njime, da se odveć ne sukobljava s Pašićem i da ima obzira sa starim premijerom. Pašić je, začudo, bio postao koncilijantan i držao se s mnogo samozataje, što smo mu svi izvana upisivali u vrlinu. Smodlaku je najviše razdraživalo njegovo nepoznavanje i neskrupuloznost, da li su naši zahtjevi dobro i točno potkrijepljeni. Tako ga je ljutilo što Stari nije znao ni koliko Srba zapravo ima u Vojvodini, gdje i dokle žive, a da se i ne govori o Hrvatima, Šokcima i Bunjevcima.

Malo zatim je došao i Tresić—Pavičić, ljuti protivnik Smodlakin, i on kao stručnjak, pa ako Smodlaka nije ometao Trumbića, stao je Tresić Smodlaku, napadajući ga i iznoseći mu čak neprikladne stvari. Tako su sad i predstavnici Hrvata imali svoju opoziciju u Tresiću, koji je, za promjenu, bio više na Pašićevoj strani. Došli su i Slovenci, predvođeni drom Žolgerom, koji je bio glavni slovenski predstavnik za našu delegaciju za Mirovnu konferenciju, dakle »ravan Pašiću«. Žolger nije znao ništa hrvatsko-srpski, a zli jezici su govorili, da nije dobro znao ni slovenski, pa kad se u suptilnijim stvarima ne bi mogli razumjeti, on bi se objašnjavao »nemški«, ako koji Slovenac ne bi bio prisutan da tumači. Ove naše je zbog toga iritiralo s ovim još toplim cesarsko-kraljevskim činovnikom raspravljati različita pitanja. Pašić i Žolger kao da su se počeli čisto dobro slagati. Čiča je sad postao taktičan i obazriv, pa je u pitanju granica prema Talijanima puštao stvar Trumbiću i Smodlaki. Težak posao. Slovenci »imaju instrukcije« da treba

tražiti i Trst, a Hrvati se boje da će izgubiti i Dalmaciju. Meni nije bilo mjesta, niti bih u čemu bio mogao poslužiti u tom radu i krugu, pa sam se rijetko i viđao s njima.

Svega sam u jednoj stvari bio pitan, i to od Trumbića i Smodlake. Talijani se drže čvrsto Londonskog pakta i traže svakako da Englezi i Francuzi iskupe svoj potpis, a pri tom daju razumjeti da bi se eventualno odrekli onog dijela Dalmacije, osim Zadra, ako im se u zamjenu dade Rijeka, koja je ugovorom bila predviđena da će ostati Hrvatskoj kao njezin izlaz na more. Saveznici u neprilici stavljaju našima do znanja, da biraju, hoće li ostati kako ih je predvidio Pakt, ili će se odreći Rijeke u zamjenu za Dalmaciju, osim grada Zadra. Naši, utučeni i u stisci, branit će se još, ali predviđaju da će Englezi i Francuzi odlučiti s Talijanima i bez nas. Pašić pušta da Trumbić i Smodlaka vijećaju i dolaze do zaključka, da je bolje pustiti da se izvrši Londonski pakt, nego izgubiti Rijeku, ali neće da donesu odluku sami, nego Trumbić šalje Smodlaku k meni, da izjavim, da li se slažem s njihovim mišljenjem. Smodlaka mi iznosi Trumbićeve razloge. Prvo, što za cijelu državu nema ni jedne željeznice do mora, što je jedini grad s izgrađenom lukom, a dok bi se izgradila željeznica i luka u Splitu, proći će godine; a drugo, što će i Slovenci izlaziti na Rijeku, a Hrvati iz Hrvatske bi se mogli naći uvrijeđeni, da su im Dalmatinci izručili luku, koja je i tim Paktom predviđena da ostane Hrvatskoj, samo da bi spasili Dalmaciju. Smodlaka veli, da se složio s Trumbićem, jer da su njegovi razlozi državnički i realni, a drži da će i Srbi tako misliti. Ja sam bio izvan sebe i protivio sam se najodlučnije. — Vi stavljate na kantar na jednu stranu izgrađenu željeznicu i luku, a na drugu živ narod, preko tristapedest tisuća duša. Treba spasiti živi narod, a narod će sebi izgraditi željeznicu i luku. — Smodlaka se u zadnju složio sa mnom, a Trumbić me je poslije podne zvao i rekao:

— Mi se nećemo odreći Rijeke i nećemo priznati Londonskog pakta, a oni neka silom nametnu što hoće.

To je bilo posljednji put što sam se petljao, a onda sam otputovao u Zagreb.

III

U NOVOJ DRŽAVI DO UBOJSTVA STJEPANA RADIĆA

MOJ POVRATAK U ZAGREB GODINE 1919.

Došavši u Zagreb 1919. g. nastanio sam se u vili Miletić, u Jurjevskoj ulici. Sa sobom sam donio samo nekoliko nedovršenih stvari u drvu, koje sam sad završavao. Osim toga, počeo sam izrađivati osnovu za crkvicu na Cavtatu. Atmosfera mi se nije sviđala, ali sam bio čvrsto odlučio, da se u ništa ne miješam, nego da se posvetim samo svom umjetničkom poslu. Inače smo svi bili pod dojmom zbivanja i u brizi, kako će se stvari završiti s Talijanima i s Dalmacijom.

Otišao sam na nekoliko dana u Split, da se vidim s prijateljima i da, po mogućnosti, obiđem roditelje. Moj kraj je bio okupiran od Talijana, a oni nisu dopuštali da pođem u svoje selo i da pohodim svoju rodbinu. Nakon intervencije, dopustili su mom ocu i materi da na jedan dan dođu u Sinj, i tu sam ih vidio svega nekoliko sati. Drugi put su, posredstvom talijanskog Dvora, dopustili i meni, da na pola dana prijeđem demarkacionu liniju, da vidim oca, majku i braću, ali nisam smio kod njih prenoćiti, niti s kim drugim u svom selu doći u dodir.

Kad sam se vratio u Zagreb, došli su mi neki znanci i prijatelji s prijedlogom, da se organizira uži tajni odbor, kojemu bi bila svrha da upravlja jednom tajnom organizacijom. Toj bi organizaciji bila zadaća, da organizira narod na području koje su Talijani bili okupirali, i da digne bunu protiv Talijana. Namjeravalo se organizirati dobrovoljačke jedinice i na našem neokupiranom području, a onda su ovi dobrovoljci, u danom momentu, trebali upasti na to područje, te zajedno s narodom navaliti na okupatora. To se željelo provesti bez znanja naših vlasti. Prvo zato, da vlasti to ne spriječe, a drugo zato, da naše vlasti ne budu kompromitirane u slučaju neuspjeha. I za samu organizaciju ostalo bi bilo tajnom, tko s tim pothvatom upravlja, a nađena je bila i formula zakletve, koju su trebali polagati članovi organizacije.

U tom vrhovnom tajnom odboru bilo je devet osoba i to: dr Ivo Tartaglia, dr Prvislav Grisogono, Dušan Plavšić, Milan Marjanović, Juraj Demetrović, Rudolf Giunio, invalid pukovnik Dušan Gruber i dr Roko Joković. Ja sam se branio od toga da uđem u odbor, ali sam na koncu morao pristati, jer su mi iznijeli za to opravdane razloge, moralne i materijalne naravi. Tvrdili su, da će svi hrvatski novčani zavodi dati potrebna sredstva za organizaciju samo na moj potpis, ne pitajući zašto.

Uloge su bile podijeljene, zakletve položene, i krenulo se na posao, svaki u svom pravcu i u svojoj ulozi. Za kratko vrijeme našlo se je već tri tisuće oprobanih vojnika, dobrovoljaca, i velik broj časnika, a okupljeni su bili negdje ispod Dinare. Služba i dodir s okupiranim krajevima bila je vrlo dobro organizirana. Znalo se za svaku talijansku postaju, za svako sklonište, za svaki top i strojnicu. Pribralo se i oružja, a i seljaci su ga, neposredno poslije rata, imali, jer su poslije sloma Austrije ponijeli puške sa sobom i sakrili ih. Municije nije bilo dosta, ali je nekoliko vagona uspješno iz Češke prokrijumčareno.

Za sve to, kao i za uzdržavanje ljudi, trebalo je sredstava. Ta su bila prikupljena tako, da smo za kratko vrijeme imali nekih dvadeset milijuna kruna, od kojih je veću polovicu dala sama Prva hrvatska štedionica. Časnici su bili većinom Hrvati i Srbi iz bivše austro-ugarske vojske, a bilo je nešto malo i Srbijanaca, koji su dali ostavke i kradomice došli među ove naše. Čini mi se, da su oni većinom bili ili pripadnici ili simpatizeri takozvane »Crne ruke«. Zapovjedništvo je bilo u rukama Stanka Turudije. Kad je sve bilo pripravljeno, a ljudstvo samo čekalo na znak da udari, pronijela se vijest da bi Jugoslaveni i Talijani trebali da se sastanu i nađu sporazum. To je bilo uoči sastanka u Rapallu. Odlučili smo sačekati ishod pregovora, pa ako ne uspiju, onda udariti. I u okupiranim gradovima organizacija je bila provedena, tako da je bilo prokrijumčareno deset tisuća pušaka u Šibenik, dok ih je u Zadar bilo prokrijumčareno dvadeset tisuća. Prvi je cilj organijacije bio izbaciti Talijane iz Zadra i Šibenika. Pristaša organizacije bilo je od ispod Velebita pa duž Primorja do Rijeke.

Trumbiću se zamjeralo, što se nije zaustavio u Zagrebu, kad je već jednom kroza nj prolazio. Kad je po drugi put prolazio kroz Zagreb, prije pregovora na putu u Beograd, brzojavio mi je, da ga sačekam na jednoj postaji u Sloveniji, kako bismo mogli do Zagreba malo razgovarati. Pratio ga je njegov šef kabineta Steva Pavlović. Dočekao sam ga. Pripovijedao mi je u vagonu, kako se predsjednik Wilson nije mogao snaći u evropskom osinjaku, pa je bio potisnut; kako Lloyd George nije imao pojma ni o nama, ni o Srednjoj Evropi, pa ga je čak jednom pitao, nismo li mi ipak neka germanska rasa; kako je Francuzima, čini se, bilo stalo do toga, da između nas i Talijana ostane žalac, tako da bi kasnije bilo razloga za razmirice, pa da mi stoga budemo primorani povezati se uz Francusku. U tomu, što su nas uputili, da sami razgovaramo s Talijanima, Trumbić je nazirao da je naš položaj otežan, jer manji i slabiji u takvim pregovorima uvijek izvuče tanji kraj.

Kad sam mu pred Pavlovićem predbacio, što se ne kani zadržati u Zagrebu, bilo mu je krivo, te je odgovorio da nema vremena. Ali, kad smo ostali desetak, petnaest minuta na samu, rekao mi je da se boji, da će Pašić i Vesnić popuštati Talijanima, »jer niti oni razumiju vrijednost mora, niti im je do njega toliko stalo«, pa da mora razgovarati s Protićem i s Prijestolonasljednikom, a osobito s ovim posljednjim. Ni on, ni itko od vlade, nije znao ništa o našoj organizaciji, pa sam mu samo spomenuo da mi se čini, da nešto postoji, samo je pitanje kad će puška planuti. Priupitao sam, kao za sebe, bi li bilo bolje odmah, ili tek u slučaju ako pregovori ne uspiju. On me pogledao, pa je uzviknuo:

— Samo ne sada, za Boga! — A onda je dodao — Ali, ako pregovori ne uspiju, onda ih treba goniti, pa puklo kud puklo.

MILAN PRIBIĆEVIĆ

Boža Janković, koga sam odavna poznavao, bilo je imenovan zapovjednikom mjesta u Zagrebu. On je nekad bio predsjednik Narodne obrane. Janković je bio već u godinama, čovjek staroga kova, ali uglavnom dobroćudan. Preporučio je obzir prema Hrvatima. Milan Pribićević mu je bio desna ruka, jedno kao čovjek koji se rodio u Hrvatskoj, a drugo, jer su zajedno radili u Narodnoj obrani. Milan, koji ga je smatrao starkeljom, bio je malo povrijeđen što nije on sam promaknut i postavljen na to mjesto, kao čovjek iz tih krajeva. On bi bio volio da se osjeti, kako je on vlast. Mi smo se poznavali još otprije, a osobito iz Rima, kad se bio vratio sa svoje misije u Americi, kamo su ga konačno ipak bili poslali radi dobrovoljaca. Još tada, u Rimu, Milan je jako kritizirao uskogrudnu srbijansku politiku i pričao mi, kako su i njega proglasili republikancem, jer se u Americi sastajao i radio s Hinkovićem i Gerškovićem, koji su s razlogom otišli u republikance. On da je s njima radio, prvo, jer su simpatični, a drugo, jer su Hrvati u Americi najbrojniji, pa s njima bez Hinkovića i Gerškovića ne bi mogao doći u dodir.

Pripovijedao mi je tada o svom uspjehu i kako je s više tisuća dobrovoljaca otišao na frontu u Solun, a bilo bi ih otišlo i mnogo više, da je srpska vlada vodila jugoslavensku politiku. I baš zato što se on nije držao instrukcija nego se vladao i radio u Americi prema stvarnim prilikama, prijeti mu opasnost da ga na Krfu uhite, mjesto da ga pošalju na Solunski front kao zapovjednika jugoslavenskih dobrovoljaca. Tražio je od Jugoslavenskog odbora da piše Pašiću i ministru vojske, da je Odboru stalo da njega pošalju u Solun, da zapovijeda bar nekom jugoslavenskom jedinicom. To je Odbor i učinio. On i ja smo dogovorili znak, kojim će mi se s Krfa javiti, ako mu bude predstojala opasnost, pa da Odbor uzmogne odmah intervenirati. Još nas je upozorio na srbijanske velikosrpske planove, koji nisu ni u općenarodnom interesu, niti su za jednakost.

Čim sam stigao u Zagreb, Milan Pribićević mi se tužio da se Srbijanci nisu ni malo promijenili, pogotovo kad im ide sve kao po loju, a Hrvati su naivni, pa idu kao ovce. Da to sve tako ide s Hrvatima, pripisivao je ponajviše Svetozaru. Hrvati nasjedaju njemu, a on Beogradu. Na Svetozara se tužio, da je naprosto opijen prijemom kod Prijestolonasljednika i kod njih u Beogradu, pa da ništa ne vidi, pa neće čak ni za njega da kaže riječ, makar vidi da ga zapostavljaju i sumnjiče, da naginje republikanstvu.

— Ja u srcu i jesam republikanac i socijalista, kad bi narod bio zreo za to. Ali narod hoće uniforme, hoće kralja, pa neka mu bude — govorio je povjerljivo.

Dolazio mi je često i govorio, kako će istupiti iz vojske i osnovati stranku.

— Moj Svetozar misli: Aleksandar, pa on. Donio mu je hrvatsku krunu, pa će mu je držati, a ne zna on kako su skliski dvorski parketi, pa će moj braco jednog dana bubnuti o zemlju, a ni onaj se neće nasladiti na hrvatskoj kruni koju mu je jedan Srbin iz Hrvatske donese. Tu je Radić s njegovim seljacima, tu su frankovci po gradovima, to neće ići baš kako oni misle. Hrvate je on odveo kao ovnove u Beograd, ali će Hrvati, kad vide o čemu se radi, zapeti kao volovi koji neće u tor, da im Boga daš, neće da ih ubiješ.

Vidio sam da Milan ima pravo, ali sam mislio da pretjeruje, da je povrijeđena taština u njemu. To je i bilo dobrim dijelom, jer, koliko je god bio nesebičan i čist u materijalnom pogledu, toliko je bio beskrajno tašt. Idealizam pomiješan sa slavohlepljem. On je, možda, bio u stanju da učini gestu kao Bolivar, ali kako. Tu su tolike zapreke da bi našao polje, na komu bi mogao da razvije i udovolji svojim ambicijama. Tu je Aleksandar, tu oni u Beogradu, pa je tu, na kraju, i brat Svetozar koji misli da je u politici bar dva koplja iznad njega, iako su od iste matere. Njegovi rođeni Srbi ne vide i ne žele ništa nego srpskog kralja, a u Milanu gledaju njegova časnika. Hrvati, sa svoje strane gledaju u njemu »Vlaha«, pa ma što govorio. On je, doduše, i preda mnom govorio kako su oni, Pribićevići, »stari hrvatski koljenovići« koji su se popravoslavili ne znam gdje ni kada, kad su zapali u pravoslavnu okolinu.

Doskora se Milan presvukao u građansko odijelo, pa mi je dolazio i pričao da je sa Svetozarom raščistio, da je osnovana u svibnju 1919. Jugoslavenska demokratska stranka, u kojoj su i Srbi i Hrvati i Slovenci, doduše različitog socijalnog naziranja i baš oni oko Svetozara, najtipičniji buržuji, »ali je zasad nacionalni momenat na prvom mjestu, dok se država sazida, a poslije će se stvari diferencirati«. On da je na skrajnjoj ljevici u stranci. *Stranka će izdavati svoje novine, jedne u Beogradu, ćirilicom, a druge u Zagrebu, latinicom, s istim sadržajem.* Glavna kancelarija stranke bit će u Zagrebu i on će je voditi. Taj list bit će uglavnom za građanski stalež i za takozvane intelektualce, ali će se izdavati i jedan list za seljake, jer valja voditi borbu s Radićem, budući da je njegov program i logičan i primamljiv za seljaka. Taj list će uređivati on, Milan, i brat mu, Adam, »koji je ionako Tolstojevac, baš kao i Stipica«. Sad više nije kritizirao Svetozara, nego je čak isticao njegove sposobnosti. Govorio bi: »Mi, Pribićevići«. Uopće, usta su mu bila puna njihova prezimena, baš kao da su neka stara dinastija kojoj se znade misija, a Milan, Svetozar, Valerijan, Adam, to su članovi obitelji kojoj se zna njezin skupni značaj. Ja sam ih, tomu na uzvrat, zvao braćom Karamazovima, na što bi se Milan smijao.

Hvalio mi se, kako je Svetozar skrojio takav plan podjele na oblasti, da Srba uopće neće biti u oblastima s hrvatskom većinom, a gdje bude Hrvata u srpskim, da će biti neznatna manjina. On je to opravdavao time, što su Srbi, bar u prvo vrijeme, sigurniji za državu. U Beogradu da je dobio »carte blanche« za prečanske krajeve, a pogotovo za Hrvatsku.

S Milanom sam ostao u dobrim odnosima sve do njegove smrti godine 1937. Mi smo se voljeli, makar da se nismo slagali ni razumjeli. Šta je za njega bilo kod mene zanimljivo, ne znam. On je meni bio zanimljiv kao tip našega čovjeka iz onih nekih krajeva, u kojima je sve izmiješano: i kavalirstvo i silovitost, neka dobroćudnost i zasjeda, čednost i naduvenost, altruizam i beskrajna taština. On je bio u stanju da ga iskreno ponese neka ideja Matije Gupca, ali, kad bi, recimo, uspio, ne bi mogao da izdrži da si ne skroji neku sjajnu uniformu, a na kraju možda i krunu. U stvari, on je često spominjao Gupca i govorio da je on za gornje Hrvate karakterističan izraz njihova karaktera, koga Srbijanci, pa ni njegov brat Svetozar, ne poznaju niti cijene, a koji je tako uporan, a u danim momentima znade postati tako elementaran, »da će lako sve njihove trikove jednoga dana srušiti i ćore salomiti«.

Govorio je o Radiću i njegovu programu i kritizirao Svetozara, da ne shvaća važnost i značenje toga Stipina pokreta koji odgovara psihi hrvatskog puka. U socijalnom se pogledu čak i slagao s Radićevim programom, samo je Radića držao opasnim i strah ga je bilo zbog toga, »što taj Pokret u sebi sadrži i Starčevićeve ideje o hrvatskoj državi«. S frankovcima je lako, »jer su to gradski ljudi i purgeri«, ali sa Seljačkim pokretom nije lako, govorio je on, te je zastupao mišljenje da bi isto takav pokret trebalo stvoriti i među srpskim seljaštvom, koji bi se onda ili složio s radićevskim, ili bi ga paralizirao, »inače se može desiti, da i srpski seljak pođe za Stipom«. Ta ga je misao kasnije, kad se zavadio sa Svetozarom, odvela na Kosovo, da postane zemljoradnik, jer u obitelji nije mogao podnositi Svetozarevu tiraniju. Intimno je imao namjeru da u demagogiji natkrili i Stipicu, nadajući se, valjda, da bi seljaštvo pošlo za njim, kad potvrdi i činom, što propovijeda inom. Nu, nesretni srpski seljak, iako je obrađivao zemlju, više je volio i cijenio pušku nego plug, a krunu i kralja više nego neke pravice. Tamo, na Kosovu, kako mi je pripovijedao, živjeli su gotovo sami Albanci, a njegovi Ličani i Kordunaši, koje je tamo naselio, krali su mu sijeno i drugo do čega su došli, dok je on, pukovnik Pribićević, orao i češao konje, a njegova vjerna *gospođa Ruža generalska kći, čistila ispod konja i krava.* »Ko mu je kriv šta je lud, pa svuka uniformu i otpasa sablju i trabunja o nekoj revoluciji« — šaptali bi njegovi zemljaci među se, češkajući se prstom iza uha.

IVAN LORKOVIĆ

Početkom 1920. došao mi je dr Ivan Lorković, da razgovara o Protićevoj kombinaciji, da Hrvatska zajednica uđe s radikalima u vladu, te da me pita što o tomu mislim. Ja sam, dakako, bio protiv toga, ističući da je to baš ona stranka, koja je glavni nosilac šovinizma i velikosrpstva, da će ih uvući u vladu samo zato da ih kompromitiraju i još više odaleče od demokratskih elemenata i unesu još više razdora između Hrvata i prečanskih Srba, a u stvari neće ničemu izići u susret Hrvatima. Lorković je to razumio, ali je polagao mnogo nade u Protića te je isticao, da se s Pribićevićem ne može ništa početi. On je opijen svojim uspjehom i veličinom, te neće da čuje ni za kakve razloge. On ruši sve hrvatske institucije, i sije razdor među Hrvatima pa hoće da zatre svaki trag hrvatskoj samobitnosti i autonomiji. Osim toga, Pribićević je na sva mjesta postavio svoje ljude koji ga slijepo slušaju, te ide za tim da se sve likvidira i podvrgne Beogradu. Na samom Sveučilištu je zaveo špijunažu, kako među profesorima, tako i među đaštvom. To strašno demoralizira i profesore i studente.

Pokušao sam opet da Lorkovića odvratim od suradnje s radikalima i nagovarao ga da promisle i da traže dodir sa srbijanskom opozicijom i s necentralističkim elementima. On je odgovorio, da je sve to Pribičević predobio za svoju koncepciju, a da radikali ipak imaju većinu u Srbiji, i da su se već s njima sporazumjeli da uđu u vladu. Kad sam ga upitao u čemu je sporazum, on se smješkao:

— Za sad ništa, nego toliko, da će opet uspostaviti bansku čast i obustaviti gonjenje i batinjanje naših ljudi, a o drugom ćemo razgovarati i gledati da nađemo rješenje, kad se zajedničkim radom, tako oni kažu, izgradi obostrano povjerenje. Petorica naših ući će u vladu, a Matko Laginja postat će ban te dovesti Aleksandra u Zagreb.

— A onda? — pitao sam.

— A onda ćemo vidjeti — mrštio se Lorković.

— Tako su i slijepi rekli.

— Može biti. Ali ovako ne možemo više izdržati s onim ciganinom.

Rastali smo se kiselo.

Istoga dana poslije podne došao mi je Milan Pribićević i pričao jednu avanturu, koju je s još nekoliko drugova, Hrvata, Svetozarovih pristaša, imao u Vrapču. Oni su tamo imali neki stranački »pouzdani sastanak«, koji su im onda protivnici kamenjem rastjerali, pri čemu je i on dobio laki udarac u rame. On to nije uzeo odveć ozbiljno ni tragično, nego se je, dok je pripovijedao, još i smijao, te mislio da su to udesili frankovci.

— Nezgodna je ona stvar — nastavio je — o kojoj sam čuo i kojoj se moj Svetozar smije i drži je isključenom, a to je, da bi se imali radikali i zajedničari sporazumjeti te da bi zajedničari ušli u vladu. Koliko god to izgleda apsurdno, radikali i Beograd u stanju su to uraditi, makar da su zajedničari federalisti te naginju, razumije se, republici. Ali to se ne smije nikako dogoditi, jer su oni u stvari protiv državnog jedinstva.

— Pa zašto, Milane, tako gledaš na tu stvar? Ako su radikali za monarhiju i državno jedinstvo, demokrati isto tako, a kažeš da su oni još i više, pa ako sad i zajedničari prihvate i monarhiju i narodno jedinstvo, onda bi bili uglavnom svi na istoj liniji. A vi, koji kažete da vam je jedino do toga, možete biti samo zadovoljni.

— Kakvi radikali za narodno jedinstvo? Oni hoće Veliku Srbiju, a ovim Krobotima bi dali neku mizernu autonomiju, manju nego su imali pod Madžarima. Osim toga, uzeli bi im i Srijem. Onda bi Pašić rekao momu Svetozaru i nama Srbima odavde: »Vi ste svoju misiju ispunili, pa sad morate malo kontrolirati Hrvate«, pa da tako, onda, igramo onu ulogu, koju su igrali Srbi u Hrvatskoj za Khuena i Peštu.

— Možda, Milane, Pašić doista tako misli, ali na vama je da to spriječite, da ne gonite Hrvate u očaj, nego da se zajedno nastupa i da se sve uredi sporazumno i pravedno, da tako ne bude ničije hegemonije.

— To se može postići samo ako svi Hrvati idu s nama, jer jedino mi Srbi iz ovih krajeva možemo biti posrednici između Srbijanaca i Hrvata.

— Izgleda da se to posredovanje na djelu slabo pokazalo. Ja isto tako mislim, da se s radikalima neće ništa postići, pa sam Lorkovića odgovarao, ali mi on reče da je Svetozar za nasilje i da je suradnja zajedničara s radikalima gotovo stvar.

— Što, gotova?

— Ja ne znam, ali mi Lorković jutros reče da jest.

Tu je Milan sa svojom američkom lulicom skočio od kamina kraj kojeg je sjedio, pa je počeo hodati po sobi i govoriti skoro sam sa sobom, baš kao ono princ Đorđe iza vijesti o strijeljanju Apisa.

— E, moj Svetozare, ne znaš ti kako su skliski dvorski parketi. Aleksandar, Pašić, pa ja — mislio si ti. Ne može Aleksandar mimo mene. Ja sam mu donio hrvatsku krunu. More, more, bato. Crnogorac je on. On, u zadnju, neće krune ni iz čije ruke, nego hoće da je uzme sam. A ako je i uzme iz nečije ruke, neće od nekog Srbina iz Hrvatske, nego da mu je Hrvati sami dadu... Razumije se, Aleksandar hoće da je kralj i Hrvatima, hoće da je s njima u direktnom kontaktu, bez posrednika. E, znam ja njega, brale. Bi on i mimo Pašića, da smije. Vidjet ćeš ti. Ti si zatvorio Stipicu, a može on sutra i tebe i njega, ako se budeš isprsavao.

Onda se okrenuo k meni:

— Oprosti, ja ovo govorim sa svojim Svetozarom koji oko njega leti kao lakaj, a ovdje se isprsava kao Bismarck. Ali to ne smije biti, to mi moramo spriječiti po svaku cijenu.

— A ako se ipak desi?

— E, onda mi treba da idemo u opoziciju i u republikance, pa će onda vidjeti Crnogorac da se ovdje ne može bez nas, a kamo li protiv nas.

SVETOZAR PRIBIĆEVIĆ

Sa Svetozarom se nisam poznavao, a nisam imao ni želje da se s njim upoznam. Za vrijeme Riječke rezolucije viđao sam ga samo u Rijeci, gdje mi je ostao u pameti kao čovjek fanatik, koji uvažava samo svoje mišljenje. Nisam ga mario ni zato, jer sam štošta nepoćudna čuo o njemu, pa čak i od njegovih najbližih. Tako mi je pričao njegov kum dr Laza Popović, koji je bio jedan od trojice Srba koji su bili izaslani od Narodnog vijeća k Prijestolonasljedniku, da ga zamole da pošalje vojsku u Zagreb i prihvati regentstvo i nad ostalim područjem, što je sve Svetozar tom prilikom Aleksandru rekao. Kad su članovi Vijeća — pripovijedao mi je Svetozarov kum — davali delegatima instrukcije, govorio je i Svetozar. Stvar se odigravala u Svetozarevom stanu. Kad je ta komedija s potrebnim frazama završena, prije nego su pošli u audijenciju, poveo je Svetozar Srbe, članove delegacije, iz salona u svoju spavaću sobu, pa im je napose rekao: »Ono što sam ja govorio, bilo je pred njima i za *foro externo*, a vi znajte, da ste Srbi i da idete k Srbima i recite Prijestolonasljedniku, neka se uzda u nas«.

Jedne nedjelje dobio sam poziv da dođem k Svetozaru na ručak, a u podne je došao Milan nekim kolima, da me poveze, te mi je usput rekao da Svetozar želi da se vidimo, a da on samo preko nedjelje dolazi u Zagreb, jer je u Beogradu zauzet državnim poslovima. Za ručkom smo bili samo

nas trojica i gospođa Pribićević, jedna neobično mila i skromna žena. Ručak je prošao u običnim razgovorima. Poslije podne su se okupili njegovi politički i stranački drugovi, većinom Hrvati. Bili su to Lukinić, Krizman i Tomljenović, a drugih se više ne sjećam. Govorili su o izborima za Ustavotvornu skupštinu. A onda je Svetozar iznio kako su zaključili, da ja budem nosilac liste u Zagrebu. Ja sam se iznenadio, pa sam rekao:

— Kako to: vi zaključili...?

— Pa tako, jer je nužda, i jer nam se vi činite najprikladniji.

— Ali ja nisam političar, niti hoću da se bavim politikom. Vi znate, da sam se zahvalio i na članstvu u Privremenom narodnom predstavništvu. Ja imam svoj posao i neću da se bavim nego umjetnošću.

— A kako ste radili vani, u Jugoslavenskom odboru?

— Ono nije bila politika, bar ne ono što sam ja radio, nego samo patriotizam, pa i to sam radio samo kao umjetnik.

— Sad nije vrijeme za ukrase, sad se zida državna zgrada, pa moramo svi nositi kamenje za nju, a poslije ćemo je ukrašavati kad bude ozidana, i tu ćete, kad vrijeme dođe da se ukrašuje, vi biti prvi.

— Ne, ja nisam za to. A zar vi mislite, da je za narod važniji onaj posao koji će otpasti na jednoga od njih četiri stotine u Skupštini, nego ovo što ja radim?

— Svaka čast, ali ovo je sada najvažnije, nama treba vaše ime... Onda, tu je stranačka disciplina. Svaki se mora pokoriti i preuzeti prema potrebi svoj dio dužnosti.

— Nisam ja član vaše stranke, niti me se tiče vaša disciplina.

— Pa kako niste, kad mi od kuće i na terenu provodimo ono u što smo prije vjerovali, i što ste vi od Jugoslavenskog odbora tamo u svijetu propovijedali.

— Ja sam vam rekao, da se neću baviti politikom, da nisam vaše stranke, i da ne dijelim vaše jugoslavenstvo.

— Eh, kako to mislite? Zar vi uopće nećete s nama?

— Eto, tako. Kad bih se bavio politikom i aktivno ulazio u politički život, ja bih bio protiv vas, jer to što vi radite nije jugoslavenstvo, nego samo maska.

Svetozar je bio ljut i očito povrijeđen u svom dostojanstvu, što sam mu to rekao pred njegovim obožavateljima. Moj stari prijatelj Krizman bio je u neprilici i razočaran sa mnom, ali je mislio da sam krivo upućen u Svetozareve namjere, i mislio je, da će mi objasniti.

Sa Svetozarom sam se nakon toga još dosta vremena pozdravljao i razgovarao obične stvari, kad bih ga, tu i tamo u Beogradu s Krizmanom vidio, dok nisam upoće prestao da ga pozdravljam i da s njime razgovaram, sve do poslije Radićeva ubojstva.

ALEKSANDAR U ZAGREBU

Prilikom Aleksandrova dolaska u Zagreb, 22. lipnja 1920, pozvao me Hinko Krizman, tada ministar za agrarnu reformu, da gledamo povorku iz nekog stana, koji je imao prozore prema Zrinjevcu i onoj ulici, što vodi na Jelačićev trg. Na tim prozorima je bio prisutan veći dio Pribićevićeva štaba. Oni su se kivno i ironično smijali. Laginja, hrvatski ban, bio je središte ironije i negodovanja. Komentirali su, kako purgeri pri špriceru govore: »Ipak ga bu horvatski Ban upelal u Zagreb, a ne onaj Vlah«. Ja, dakako, nisam dijelio ni njihovo mišljenje ni osjećaje, ali sam šutio. Samo, kad su naišla kola s Prijestolonasljednikom, kraj koga je sjedio predsjednik vlade Vesnić, a Laginja u slijedećim kolima za njima, rekao sam Tomislavu Tomljenoviću i Krizmanu:

— Eto, možete biti zadovoljni. Ne uvodi ga hrvatski ban, nego predsjednik vlade Srba, a ona druga dva slova izostavite.

Oni su me čudno pogledali, pa je visoki Tomljenović prevalio svojim krupnim očima, te mi je uzvratio:

— To je inače sasvim u redu. Predsjednik Vlade je prije bana, a onaj stari karneval je možda mislio izigravati domaćina.

— Dakako, rekoh, to je bilo i s Madžarima.

— Eto, to je ono što mi nećemo. To je ono što neće Svetozar — prihvatio je Krizman.

— Vjerujem ti, da neće. Ali što hoće, to ja ne znam. To ćete vi, kao njegovi pristaše, znati, a ja ni luk jeo, ni lukom mirisao.

Krizman me na to gledao s iskrenim sažaljenjem.

— On hoće to isto, što smo oduvijek svi htjeli i što je vaš Odbor propovijedao.

Zrinjevac, Jelačićev trg, kao i sve ulice do Markova trga, bile su pune svijeta, te se klicalo najprije Regentu, a onda Banu. U onom napadnom: »Živio hrvatski ban« gospoda oko mene su ocjenjivala, da među građanstvom ima dosta frankovaca. Pod večer su bile manifestacije Regentu na Markovu trgu, a onda je on izišao na balkon, te održao kratak, ali zanosan govor, u komu je istakao da složna tri brata mogu čudo učiniti i da neće ni pred kim pokleknuti, braneći naša nacionalna prava s hrabrošću, koju svi poznaju. Govor je bio pozdravljen urnebesno, te se je Aleksandar morao više puta pojavljivati na balkonu. Klicalo se Dalmaciji, Istri i tako dalje.

Poslije večere je bilo primanje u Banskim dvorima i Prijestolonasljednik je sve očarao. Vesnić kanda je pokušavao zadržati neki stroži ceremonijal, misleći, valjda, da će tako više imponirati bivšim cesarovim podanicima, ali se Aleksandar nije dao držati, nego se umiješao među uzvanike i time ih još više osvojio. Gospodin predsjednik vlade Vesnić držao se vrlo važno, ali mu nitko nije posvećivao pažnje. »Počastio« me je te mi prišao i počeo *intimniji* razgovor. Kad je izrazio svoje zadovoljstvo s dočekom, tišim glasom mi je rekao:

— Knez namjesnik je malo pretjerao, a bio bi i više, da ga ne držimo.

— A vidite li, kako je ljude oduševio i osvojio?

— Jest, i to je lijepo, ali njega treba držati da se ne zalijeće ni prema vani, ni prema unutra. Tu su drugi odgovorni faktori i, naposljetku, tu je Kralj, a on je samo njegov zamjenik, dok je Kralj bolestan.

Kad sam u tom kratkom razgovoru, koji je on intimno otpočeo, primijetio, zašto nije pustio bana da prati Prijestolonasljednika i rekao mu, da bi se to u Zagrebu ugodnije dojmilo, on se poispravio, pa mi je uzvratio:

— E, to ne ide. Predsjednik vlade je prvi, a ban je samo vladin eksponent, njen povjerenik. Nema nikakve banske suverenosti na teritoriju. Suveren je svugdje domaćin, a predsjednik je vlade odmah za njim. On je odgovorni faktor, kome su ban i svi činovnici podređeni. Tu nema šta. Knez je imenovao bana na prijedlog predsjednika vlade. Vi te stvari, dakako, ne razumijete.

— Nisam ja htio u tom smislu ni da rečem. To neka Laginja i oni, koji su s vama ušli u vladu, raspravljaju, nego sam htio reći da bi se psihološki ovdje veći uspjeh postigao, a taj odnos će se već diskutirati.

— Tu nema više šta da se diskutira. To je svršeno 1. prosinca 1918. s ujedinjenjem, to jest svršilo se na bojnom polju, a sada ima ili onako kako Pribićević misli, ili kako bi mi radikali htjeli, da se Hrvatima ide ususret i ostavi im se po neke od njihovih tradicija i navika.

Zagreb je bio oduševljen, purgericama su bila puna usta Aleksandra: »Joj, kak je Aleksandar hercig«. A purgeri su se pri vinčeku kucali čašama:

— Pa kaj nas briga. Sad bumo imali svoga horvatskega kralja. Nek ostane samo tu pri nami, a Srbeki nek si držiju svoga Petra, nas naj pustiju v miru, da živimo po svomu.

Sve želje nezadovoljnoga Zagreba u taj čas sastojale su se u tomu, i sve bi bilo, po njihovu, savršeno riješeno, da se dopusti hrvatska zastava i da se obavi krunidbena parada u Zagrebu i da im »Kral stanuje bar nekoliko meseci med njima«. A kod seljaka, da mu ne diraju stoku. A ako je ipak uzmu, da ju po vrijednosti plate, da ga ne sile da se kune srpskom kralju Petru, koga nije ni vidio i »koji se ni zaklel, da bu poštival naše horvatske pravice«, a njegovi su soldati batinali ljude. Najčešći je odgovor bio, kad su ih zvali na zakletvu:

— Zakaj bi se ja njemu klel, kad se on nije nama zaklel. Naj se on prije zakune nama, da bu poštival naše pravice, pa se bumo i mi njemu radi zakleli.

Beogradska, balkanska, demokracija nije mogla, ili nije htjela razumjeti ove jednostavne, ali logične riječi, nego ih je proglasila »separatizmom« i stala ih »liječiti« batinama »od austrijskog duha«, dok im nije u svijesti uskrsnula slika seljačkog kralja Matije Gupca, komu su gospoda postavila usijanu krunu na glavu na Markovu trgu. Tako su oni postali protivnici sve »pokvarene gospode«, a Gupčevu krunu su u mašti savijali oko Radićeve glave, »koga su Vlahi zaprli i koji se izjavil za republiku i koji je proti sve pokvarene gospode, koji su naše pravice izdali«. Vilama i grabljama se ne da izvojštiti pravice proti pušaka i mitraljeza. Ako se koja zahrđala puška gdjegod još i našla, oduzeli su je Pribićevićevi panduri. A čulo se je, da su se »vlaškim« seljacima po Lici i Kordunu puške čak i podijelile i da se tamo pjeva: »Dok je Like, nema republike«. Znaju oni to, a zna i njihov Stipa, pa im poručuje: »Vjera u Boga i seljačka sloga«. A umjesto oružja, neka uzmu sviralice i tamburice.

Lorković, Laginja i drugi, nisu izdajice, ali su bedaci i na kraju i oni su gospoda. Kaputaši su. Tako su hrvatski seljaci mislili.

S druge strane razvijao se kult »oslobodilaštva«. Svaki Srbijanac, svaki tko je natakao šajkaču na glavu, isprsavao se kao »oslobodilac«. Šajkača je tako bila postala kao neka umnožena kruna »oslobodioca«. A Hrvati su opet tvrdili, da ih nije nitko oslobodio, nego da su se sami otresli Austrijanaca i Madžara. A da su Austrijanci i Madžari bili smalaksali, to se ima zahvaliti francuskim, engleskim i američkim udarcima, a nadasve Wilsonovim principima. Takav govor i takvo mišljenje smatralo se izdajom i svetogrđem nove dogme i nove nauke o »oslobodiocima«.

KOD STOJANA PROTIĆA U BEOGRADU

Kolikogod sam nastojao, da što manje čujem o ovim stvarima, ipak mi jednog dana reče dr Laza Popović:

— Bit će skoro krvi do koljena.

— Kakve krvi i zašto?

— Ma, Hrvati neće da se urazume, a oni će poslati ekspediciju, pa vele, kad neće da priznadu da smo ih oslobodili, mi ćemo ih okupirati i upokoriti.

Ja u to nisam vjerovao, nego sam mu rekao da to može biti u glavi kakva žandara ili četnika, a ne u glavi onih koji ipak odlučuju. On mi je onda rekao da je to najveća tajna, koju mu je povjerio kum Svetozar.

Kolikogod sam slušao s različitih strana takvih i sličnih prijetnja, ono moje unutarnje gledanje i uvjerenje o duši srpskog naroda nije mi dopuštalo da povjerujem, da bi se oni gore usudili da to urade. Međutim je u »Samoupravi« izišao članak Stojana Protića, u kojem je aludirao na »amputaciju« Hrvatske. Sadržaj me toliko iznenadio, da nisam mogao izdržati da ne pođem u Beograd. Nisam pravo znao, komu prije poći. K Prijestolonasljedniku, Vesniću, Pašiću, ili komu. Kod prvoga bih, valjda, naišao na razumijevanje, a za drugu dvojicu, kao radikale, znao sam što misle. Učini mi se najzgodnije, da pođem k Stojanu Protiću. Mislio sam: on će biti najiskreniji, a, uostalom, njegov mi je članak dao i povoda da dođem u Beograd, više nego razgovor s Lazom Popovićem.

To je bilo negdje u jeseni 1920, nakon što je Protić napustio prvu Vesnićevu vladu (18. kolovoza 1920).

Protić je tada bio boležljiv, i nije izlazio, a neki su govorili da se radi o »političkoj bolesti«, pa sam pošao u njegov stan. Bio je uistinu prehlađen, ali me odmah primio. Bio je ljubazan, ali malo kao iznenađen što sam mu došao, valjda zato, što je znao da ne volim radikale. Ja sam to razumio te sam mu, prije nego sam sjeo, rekao da ne dolazim ni radikalima ni ministru, nego Stojanu Protiću.

— E, pa vidjet ćete da nisu svi radikali pokvareni. Hvala vam. Ja ću s vama govoriti kao Protić s Meštrovićem — rekao je.

Čim sam sjeo, pitao me jesam li došao po kakvom narodnom poslu i jesam li se s kime sastao. Kad sam mu rekao, da ja u nikakve posle ne ulazim, da sam došao čisto po vlastitoj pobudi, i da se još ni s kim nisam vidio, nego da je on prvi komu sam se navratio, a pobudu mi je dao članak u »Samoupravi«, koji, istina, nije bio potpisan, ali da mu poznajem stil. Taj me je članak isto toliko iznenadio i uzbudio, koliko i ona Pašićeva izjava u svoje vrijeme u Londonu.

— Nakon toga mi njegova brada više ne izgleda ni sijeda, ni bijela, nego kao da ju je nalijepio — rekao sam.

On se na to nasmiješio, pa mi je rekao da će mi sve pripovijedati uz čaj.

Kad je djevojka donijela čaj i izišla, onda je Stojan počeo.

— Ja razumijem da vas je onaj članak mogao uzbuditi, i da mi zamjerate. Možda će on i mnoge druge patriote kod vas uzbuditi, koji nisu upućeni što se iza kulisa dešava. Onaj članak je napisan za one koji su upućeni, i za aktere koji su u tome. Ja nisam mogao, razumije se, iznijeti o čemu se radi iza kulisa i što mi je dalo povoda da članak napišem. To je za ove pijane vojničine, za kliku iz čaršije, koja je u našoj stranci zavladala. Pašić je omatorio i zaboravio na svu našu borbu za demokraciju, a onaj tamo, vaš Grenzer, igra kao Mefisto između njega i onoga mladoga gore. Baja hoće Veliku Srbiju i da odreže dokle on hoće, pa da se upravlja onako po njegovu, a ovaj drugi hini jugoslavenstvo, a ne bi htio ništa dati Hrvatima. On misli od toga živjeti i nama ovdje zasjesti na grbaču. Razumije se, hoće sve, jer ni u kakvom slučaju ne mogu njegovi iz Banije i Like da dođu ovamo, osim da se presele. Pa opet, koliko je god Pašić omatorio, dalo bi ga se sklonuti, da nema onoga i njegovih. Ima nas ovdje u Beogradu i u samoj našoj stranci svakojakih, pa i bezumnih, ali vas uvjeravam, da bismo se mi Srbijanci sporazumjeli s Hrvatima, pa i s onim Radićem, za dvadeset i četiri sata, da nema tih vaših Srba koji hoće da su veći Srbi od nas. Poznajete li Pribićevića?

— Vrlo malo — rekoh.

— E, dobro. Ja vam iskreno kažem, da ga ne marim. Odvratan mi je. Pravi austrijski Grenzer. Da vidite, kako se samo drži s onim gore: svukud ga prati, gura se k njemu i pilji u nj grickajući svoje nokte. Ja ne znam kako onomu ne dodija. Ja bih ga poslao do sto đavola... Ovo je moje osobno raspoloženje prema njemu, njegovoj ulozi, za koju ja držim da je fatalna. Radi se o suviše krupnoj stvari, da bi smjelo moje osobno raspoloženje prema njemu utjecati na moj sud o njemu i na ovo, što ću vam o njemu kazati. Eto, uzeli smo one Hrvate od Zajednice u vladu i sjede s nama, ali je usto stvoren neki uži ministarski komitet, i kad ono par bijednih Hrvata iziđu, onda se vijeća o vojnoj ekspediciji u Hrvatsku. On, Pribićević, je to tri puta predložio, i ja sam upro u to, da to svakako spriječim. Dohvatio sam se žestoko i s njime i s ovim našima. Oni tvrde, da nije moguće s Hrvatima naći sporazum a da se država ne oslabi, a ja nisam toga mišljenja, nego sam predlagao da se Hrvatima dade bijela karta, pa da otvoreno i iskreno ispišu sve svoje zahtjeve. Ako se mogu prihvatiti, da ih prihvatimo, a ako ne, da im kažemo što bi, po našem mišljenju, trebalo izmijeniti. Ostanu li pri svomu, onda sam rekao da je najbolje, da se u tom slučaju mirno raziđemo, svak za sebe. Svoje sam stanovište obrazložio, da je u slučaju, da se ne bismo mogli sporazumjeti, bolje da se mirno raziđemo, jer, ako bismo se sada razišli, kasnije će nas zajednički jezik i zajednički interesi uputiti, da se opet nađemo i udesimo zajednički život. A ako bismo poslali na Hrvatsku vojnu ekspediciju, i ako bi pala krv među nama, onda nikada više. Eto, zašto sam napisao onaj članak. Napisao sam ga za one, koji su bili prisutni tim razgovorima, kao i za one koji su iza njih, i koji znadu o čemu se radi. Idite k Pašiću, idite k Vesniću, pa im kažite da sam vam ja ovo kazao, pa ćemo vidjeti hoće li vam poreći. Ako vam ma za što reknu da nije točno, poći ću ja s vama k njima.

— A jeste li vi to sve rekli i Regentu, gospodine Protiću, i znade li on to?

— A šta ću mu govoriti. Dabome, da zna, oni će mu govoriti — a on je tek vojničina. Vi ste, brate, svi tamo od njega mnogo nadate. A teško vama i nama, ako ga se ne bude držalo, kao što smo mu držali oca. Nije ni on mnogo pametniji, samo ima djedovu lukavost i osvetljiv je. Eto mu, tamo, marim ja.

Pripovijedao mi je nadalje, što se odigralo između njega i Crnorukaca radi Makedonije, kad je vojsci osporio da je vojna uprava iznad civilne.

— Ni oni od vojske me ne mare, pa bili od »bijele« ili »crne« ruke — smješkao se Stojan ljutito. Ne znate vi sve naše muke, razumije se, muke onih koji su se u Srbiji prije borili za slobodu. Nije tu samo srpsko-hrvatski problem. On je, dakako, najkrupniji i najvažniji, ali i u njemu ovi ovdje hoće da profitiraju i da upecaju položaje. Pašić, kako sam rekao, omatorio. Okupilo se oko njega sve što je pokvareno. Oni naši disidenti frču, htjeli bi vlast. A onaj Ljubo Patak, Levantinac, pa se prišio uz onoga gore i onako između njega i Pašića. Marko Trifković. Vesnića znate. Prazna mješina s francuskim formama. Izbivao je toliko iz zemlje, pa ne zna više s ovima. Onako, gleda kako će Pašić da migne. A Baja, bijesan na sve. Nije on vičan da on ne bude prvi. On nikada nije ni bio od riječi, ni od djela, nego onako, da taktizira sa strankom i grupama, i da izigrava jedne protiv drugih. A tu je majstor. To mu je sva mudrost. Na mene je bijesan. Onoga mladoga je privezao uza se. Ali je onaj, dakako, ljubomoran na Pašićevu slavu, pa bi ga rado istovario, kad bi mogao. Sad Aleksandar ne podnosi ni Trumbića. Sad mu je za te krajeve Pribićević sve i sva, a onaj Mefisto igra između njega i Baje.

— Hoćete li ići do onoga? Možete, što se to vas tiče, premda ne vidim koristi. Ne sluša on nikoga. Ne treba njemu ni Trumbića, ni nikog od vas tamo. Pribićević mu je donio Hrvatsku, pa što mu onda više itko treba. Sve će to njih dva urediti, a Baja, u ime Srbije i radikala, neka to onda blagoslovi, pa će biti sve u redu.

Ovako mi je, po prilici, Stojan govorio, bez uvijanja i po narodski, a s ogorčenjem, ironijom i zabrinutosti.

Mene tada Protić, uza svu svoju iskrenost, ipak nije mogao uvjeriti da je onaj članak »Amputacija« morao napisati, te da postoje samo dvije mogućnosti: vojna ekspedicija i upokoravanje, ili amputacija. Ja za svoj račun nisam znao, što bi bilo gore. Protić je priznavao, da je jedno i drugo rješenje loše, ali »šta ćete« — govorio je — »ako obje strane zadru, pa ne bude izlaza? Onda bi amputacija predstavljala manje zlo i ne bi za vazda

kompromitirala odnose između Hrvatske i Srbije.« Kakav je da je, Protić je prije za amputaciju, dok onaj Grencer traži vojnu ekspediciju. »Zastupajući ovo gledište, pravo da vam kažem, ja u prvom redu gledam interese Srbije« — završio je Protić.

— Ja ne mogu ni da zamislim nijednu od tih alternativa s općenarodnog gledišta — odgovorio sam mu — a ne vidim, da bi to išlo tako lako i bez velikog rizika i po tako zvane velikosrpske interese. U slučaju ekspedicije, kako je, velite, Pribićević i neki krugovi predlažu, to ne bi prošlo bez oštre reakcije i krvavih posljedica. Nešto bi ljudi sasvim sigurno i vani pobjeglo. Ne bi se moglo baš sve pohvatati i ušutkati, a onda bi moglo doći do savezničkih intervencija.

— To sam im i ja rekao — prekinuo me Stojan.

— A za ovo drugo, opet, ne bi bilo tako jednostavno. Ja neću ni na čas da pomislim na tu mogućnost, ali, kad ovako teoretski govorimo, onda mi oprostite, da za vašu tezu niste našli pravi izraz. »Amputacija« znači od nekog tijela odstraniti neki gnjio ili bolestan organ, nešto što smeta, ali bez čega se može živjeti, a to baš daje hrabrosti vašim velikosrpskim ekskluzivistima. Oni očito misle: Odsjeći ćemo dokle nas bude mila volja i kako nas bude volja, baš onako kao što reže krojač koji ima i sukno i škare u svojim rukama, pa odsječeni komad neka ide i neka od njega bude što mu drago.

— Oni, dabome, tako i misle. A kakav je danas položaj Srbije i Srba, tako bi nekako i bilo — rekao je Stojan odlučno.

— Možda da, a možda i ne, možda ni to ne bi išlo glatko, kad bismo mi pred cijelim svijetom tako brzo demantirali svoje jedinstvo, koje smo propovijedali i na osnovi čega su nam veliki priznali svo područje.

On me tu najedanput oštrije pogledao i rekao:

— Tu neka se Hrvati ne zavaravaju. Srbija je bila saveznik, ona je ratovala.

— Da, ali oni krajevi nisu dani Srbiji, nego je napravljena veća država, država Srba, Hrvata i Slovenaca. Možda su i oni kod toga imali svojih osnova i računa. Možda su mislili, da bi ta i tolika tvorevina trebala da posluži nečemu. A kod rastave — a to bi bila točnije riječ nego amputacija — njima ne bi bili ni Srbi ni Hrvati ono, što se kaže, od tetke.

— Srbi bi još uvijek imali svoju veliku i homogenu državu.

— Relativno veliku, ali homogenu ne. Imali bi bugarski, albanski, madžarski, pa još i hrvatski iredentizam.

— Pa nitko ne bi progonio Hrvate ni u Bosni, ni u Srijemu, a ni one u južnoj Dalmaciji, ako hoće da budu Hrvati. Nitko ih ne bi progonio, nego bi se radilo tako, da se opet svi nađemo zajedno, kad više dozremo, kad uvidimo da treba da smo zajedno.

— Ali, ako danas ne bi uviđali, kad nam nitko ne smeta, po čemu bi uvidjeli stura? Amputirana, kako vi kažete, Hrvatska, značila bi za sve Hrvate, pa gdje bili, da se Hrvate i hrvatstvo odbija, da ga se neće, pa bi svi težili u svoju, kakvu-takvu, Hrvatsku. A oni Hrvati, u toj amputiranoj Hrvatskoj, ne bi se smatrali kao izgubljeni sin, nego kao odbačeni brat, a vi znate, kako može biti i s braćom, kad se podijele.

— Ja osobno nisam od onih, koji bi željeli Hrvate komadati u slučaju, da se raziđemo. U njihovu Trojedincu im se ne bi diralo, onaj klin u zapadnoj Bosni bih ostavio, a pridržao bih jedino Boku, da se ima izlaz na more, pa čak ne bih imao ništa protiv toga, da se i Hercegovina podijeli. Ne bi čak trebalo da bude ni neke pravilne crte između nas. A ako bi se sve mirno i lijepo riješilo, onda se lako sporazumjeti za izlaze i prolaze.

KOD VESNIĆA U BEOGRADU 1920.

Vesnić me primio, kao da mi se raduje, pa je pripovijedao kako je bio lijep prijem u Zagrebu, »samo — rekao je — ako je bio i iskren«.

— Vjerujem da je bio iskren — nastavio je — kod nekih... ali sad opet kao da se kvari, pa opet ima neprijatnih pojava. Eto, uključili smo zajedničare u vladu. To su oni, što se drže hrvatstva, a opet nisu frankovci. Mi to razumijemo, jer i mi, specijalno mi radikali, hoćemo da zadržimo svoje srpstvo, pa opet ne ide. Oni naginju zahtjevima po kojima bi Hrvatska bila država u državi, a to mi opet ne možemo primiti, nego: ili — ili! Moram priznati, da je gospodin Pašić na tomu radio. Ali, što ja vama to govorim, kad ste vi, kako sam čuo, bili protiv toga. Vi mislite da su radikali najgori, a varate se, vjerujte mi. Mi bismo ipak pristali, da Hrvati imadu neko svoje ćoše, razumije se, čvrsto privezano, a drugi su protiv toga, protiv toga su po svaku cijenu, i to baš najviše vaši od tuda, kojima ste vi bliže.

— To je sporedno, što sam ja možda nekom od zajedničara rekao, što mislim o vama radikalima, sporedno je već i zato, što ja nikoga ne predstavljam, ali ja sam odlučno protiv vaše amputacije, kao i protiv ekspedicije tih tobožnjih Jugoslavena.

— Kakve ekspedicije?

Onda sam mu ispripovijedio, što mi je Protić rekao. Vidio sam da mu je bilo neugodno.

— E, eto vidite, ima i među nama Srbima razmimoilaženja, pa i osobnih stvari. Ja ne poričem, da je gospodin Protić pametan i energičan čovjek, samo i on po neki put zauzme oštro i nekompromisno držanje. Da, kako sam rekao, neki su za radikalne korake, a Protić odmah plane, pa počne i da vrijeđa, i to ne samo Pribićevića, nego pomalo i druge. Ja ne poričem to što vam je gospodin Protić rekao o Pribićevićevom mišljenju, ali je Stojan kod toga skočio i počeo tući šakom o stol, da on ne dopušta da se tako govori, pa je i samom Pašiću dobacio, da tko šuti, taj odobrava. Daleko je od toga, da bi to gospodin Pašić odobrio, osim ako ne bi bilo drugog izlaza, ali je Stojan skočio i otišao. Neće, neće, i valjda će se naći neki izlaz, samo bi Hrvati trebali da vide stvari kakve su. Ne može se od nas Srba tražiti nemoguće. Eto, žrtvovali som svoju zastavu, svoje državno ime, pa što bi oni još htjeli?

— To vam svi priznaju, gospodine predsjedniče, ali i drugi to čine s onim svojim što su imali. Ali zastava i ime, to još nije sve, da bi ljudi osjetili da ćemo biti svi jednaki, a ima i suviše pojava koje ukazuju na to da se ne misli, da ćemo biti svi jednaki, pa bi htjeli da se nekako osiguraju.

— E, ako vaši misle da ćemo moći biti svugdje i u svemu *al pari*, onda ne razumiju realnost, jer je to, bar za duži niz godina, praktično neizvedivo. Srbija je bila država i ima čitav svoj državni aparat, koji se ne da preko noći preturiti. I još ću vam nešto reći: na svijetu je tako, i svijet treba uzeti takvim kakav je. Da su slučajno Nijemci i Austrijanci pobijedili, mi bismo se onda bili okupili svi oko Zagreba. I ma da nas je više, pomirili bismo se, možda, s time, da Hrvati imaju glavnu riječ. Kad je, hvala Bogu, ispalo ovako, ima svi da se okupe oko Beograda, utoliko prije što nisu srpski krajevi ugroženi od drugih, nego naš hrvatski. A dignu li Srbi ruke, neka ih onda Bog vidi. Srbija je preduzela da pravi državu. Ona ima uglavnom da je izgradi, prema onoj narodnoj: »Ili kuj, ili ne mrači čakšira« — ili kako vi ono tamo kažete gaća. A drugi svi mogu da pomognu, i to će im se priznati i nagraditi, jer, na kraju krajeva, svako ima svoju ulogu i svoj udio: »Il kosio, il vodu nosio«.

— To je bar, hvala Bogu, jasno rečeno. I, hvala Bogu, da niste gospodine predsjedniče, u Parizu zaboravili naš jezik.

— A šta, molim vas, »gospodine predsjedniče«. Ja sam tu prolazno i za nevolju. Glavni je gospodin Pašić. On je glava stranke i tako rekuć cijele zemlje. A ja ovo vama govorim među nama i prijateljski. Inače sam umoran i jedva čekam, da se vratim u Pariz.

Bio je zaista umoran i nije ostavljao dojam zdrava čovjeka, te mi je, na odlasku, prolazilo kroz glavu, što mi je on sam pripovijedao prilikom Supilove smrti i bolesti, koja joj je bila uzrokom.

— Supilo je to zapustio — reče mi — baš kao i pokojni Milovanović, a ja, koji sam imao isto, izliječio sam kao kijavicu.

To mi je objašnjavalo i neke njegove ispade, za koje sam slušao, a koji su naličili na grandomaniju.

Prije nego sam se rastao s Vesnićem, pitao me hoću li ići knezu namjesniku.

— Treba da mu odete, ali mu nemojte o ovim stvarima govoriti. To bi ga uznemirilo. A ako bi bilo što ozbiljna, neka mu to kažu drugi. Naposljetku, on tu nema šta da odlučuje. On vrši kraljevsku dužnost, ali je još mlad, a kralj je živ. Na vladi je, da ocijeni kakve mjere treba da preduzme. Upozoravam vas, da mu ništa ne biste rekli proti Pribićeviću, jer je on sada, uza sve, u velikoj milosti kod njega.

— Dobro, rekoh.

LJUBA JOVANOVIĆ-PATAK

Poslije razmišljanja zaključio sam, da je bolje da ne idem Aleksandru. A ni k Pašiću nisam htio poći. Hodajući ulicom, sreo sam Ljubu Jovanovića. Čim smo se pozdravili, odmah me Ljuba upitao:

— Jeste li bili kod Pašića?

— Nisam.

— A trebalo bi da mu odete. On vas voli i cijeni, samo mi reče da ste vi proti nas radikala, a mi, bar stari, htjeli bismo da se stranka proširi i da bude zaista Narodna radikalna stranka, u kojoj bi bili i Srbi i Hrvati. Onako kako je to bila u Dalmaciji, pri buđenju narodne svijesti, Narodna stranka.

— Neću ja u stranke, gospodine ministre.

— Pa razumijem. I ja sam mislio, da je tako. Ali hoćete li doći k meni poslije podne, da malo razgovaramo.

Navratio sam poslije podne, te nakon što me je pitao, što mislim raditi i čuo da ću raditi neku crkvicu u Cavtatu, predložio je da se »bar nominalno« nastanim u Beogradu, »a po svijetu, dabome, da ćete hodati«. Žalio je, što u Beogradu sada nema prikladne zgrade koju bi mi mogli dati, »pokloniti, razumije se«, ali da je on mislio na neku zgodnu zgradicu, koja ima i nekog povijesnog značenja, a to je tamo gdje je bila škola Dositeja Obradovića, ili neka turska zgradica blizu Saborne crkve, gdje je stanovao knez Miloš.

— Hvala vam lijepa na pažnji — rekoh — ali vi znate, da ja neću nikakvih poklona. Ja sam još mlad i radit ću, a hoću li se ovdje nastaniti, to ću tek vidjeti, a sada sam obvezan da svršim onu crkvicu i za to ću vrijeme biti u Dubrovniku.

— A što će biti s Kosovskim hramom? Gospodin Pašić imao je jednu ideju i rekao mi je, da ja prije govorim s vama. Ono je bilo prije ovih ratova i uspjeha. To je bila idealistička stvar, kao neki mitos, a sad su ti naši sni postali stvarnost. Oni velikani, ili figure, izgrađeni su kroz vjekove u narodnoj pjesmi i mašti, a sad su ovi događaji izbacili figure koje su te narodne sne ostvarile. Zato gospodin Pašić misli, a i ja s njime, da bi taj Hram trebalo modificirati i podići ga ovdje u Beogradu, recimo na Kalemegdanu, gdje bi ga se vidjelo iz cijele one srijemske i banatske ravnice. To bi trebao biti naš Panthéon, u koji bi došli svi naši veliki ljudi iz ove sadašnje epopeje, počam od vojvode Putnika, pa dalje. Vojnički i politički velikani, a, razumije se, onda i drugi, ukoliko to zaslužuju. Mogli bi se, u nekom odjeljku, smjestiti i Kosovski fragmenti i nekako povezati. To je već vaša, umjetnička, stvar. Ali ovi sadašnji bi trebalo da se izrade kakovi jesu, onako kako ih je cijeli svijet vidio i poznao, pa da tako ostanu za potomstvo. I Perikla je pravio Fidija, ko li, ja ne znam, onakva kakav je bio u ono vrijeme. Sad bi to bilo nešto poput francuskog Panthéona, ili poput njemačke Walhalle, to je stvar, kako sam rekao, umjetnika.

Ja sam Ljubu gledao malo manje zaprepašten nego što sam gledao Stojana kad mi je pripovijedao o Pribićevićevoj ekspediciji. Kušao sam mu objasniti da je ono, što sam ja namjeravao prikazati s Hramom, sasvim nešto drugo, nego neka pobjeda na Kajmakčalanu, ili Putnikova šajkača i epolete, ili francuski topovi i diplomatski kaput, nos i brada; da je za događaje i djelo, kao i za pojedine ljude, potrebna vremenska perspektiva, koja tu onda odredi prave dimenzije, već prema tomu kakve su posljedice bile njihova rada i kakve im odlike i značenje istka narodna duša. Neke figure sasvim iščeznu, a neke ostanu, tako rekuć gole i dobiju natprirodne dimenzije. One onda dobiju općeljudsko značenje, a ne neko specifično, ovoga ili onoga plemena. Specifičan im je akcenat, a ne pravo i dublje značenje, jer je ono povezano s ljudskim rodom i njegovom sudbinom i bivstvovanjem. Sofoklove su drame grčke po tom što su pisane grčkim jezikom i što se u Grčkoj odigravaju, ali su općeljudske jer rješavaju i tretiraju općeljudske

probleme, tragediju čovjeka u svijetu, pa, ako hoćete, i u svemiru. Zašto se naša narodna pjesma ne može usporediti s Homerovim eposom? Ne samo zato što nema onako izrađenu umjetničku formu i cjelinu, nego zato što nema centralnu ideju, ne učestvuju u njoj božanske sile. Tako sam, po prilici, razlagao Ljubi i završio, da ja ne bih bio sposoban da radim po toj Pašićevoj i njegovoj koncepciji, i, kad bih se dao na to, da to ne bi bilo ništa drugo nego zanat, vanjska ilustracija bez inspiracije.

— Da, vi volite simboliku, mitos i mistiku... Čuo sam, da ste pravili neke stvari iz Novog Zavjeta. Mnogi znatniji ljudi u zrelijim godinama odu u mistiku. Tako je pod kraj otišao i Sveti Sava, a vi ste još premladi da sasvim napustite realnost. Vi ste, iako pravite one džinovske figure, ipak senzibilan, zato je možda najbolje, kad to svršite u Cavtatu, da otiđete u svijet. Kod nas je još opora i sirova sredina. Ali šta ćemo. Svako je rođenje teško i krvavo — govorio je Ljuba kroz svoju sivu, neurednu bradu, koja je podsjećala na Tintorettijevu. Uopće, imao je levantinsko-venecijansku glavu.

— Dobro je, gospodine ministre, samo da pri porođaju ne umre mati, ili da babice ne uguše dijete.

— Neće, valjda, pobrinut ćemo se, da se babice ne petljaju suviše — smješkao se Ljuba, očito razumijevši na što ciljam.

Nisam s njime htio ni da potičem stvar ekspedicije, jer me lupio s Panthéonom, a i inače nije bio iskren, kao ni Pašić, a i bojao se uvijek, makar da je u to vrijeme dobro stajao s Aleksandrom, a govorilo se da je to od vremena Solunskog procesa. Bojao se jer ga nikad nisu uzimali kao potpuno domaćeg. Jednom mi se prije rata tužio, da ga još uvijek smatraju strancem i da mu govore: »Dalmatinac, Latin i slično, makar da je on u Srbiji svoj vijek proveo i u njoj ostario. Njega to, rekao bih, nije smetalo, nego je samo htio istaći, kako su nesposobni da ljude privuku. Isto su mi govorili i Krsmanović i Ćelović, te Đaja i drugi.

JURICA DEMETROVIĆ I ŽIGOSANJE STOKE

U banskoj časti režim je gledao neke atribute hrvatske državnosti i simbol Trojednice, pa je, navodno po Svetozarevu savjetu, postavljen godine 1921. namjesnik u figuri Jurice Demetrovića, porijeklom Grka, te su on i njegova žena, slovenska književnica Zofka Kveder, te neki policajac, Srbin iz Zapadne Bosne, koga su zbog krupnoće »iz milja« zvali Kraljević Marko, namjesnikovali na Markovu trgu. Prije (1919—1920) Jurica Demetrović bio je povjerenik za Narodno zdravlje u Pokrajinskoj vladi u Zagrebu, dok je još Laginja bio ban.

Ja sam se držao daleko od sve te gospode. Jednog dana, u jedanaest sati u noći, došao mi je Jurica Demetrović i potanje pripovijedao o pobuni seljaka u Podravini radi žigosanja stoke. Podravina je inače pitom kraj, u kojem živi, u gospodarskom pogledu, najnapredniji seljaci. Stoku gledaju skoro kao rođenu djecu, a osobito konje. Oni su nabavljali najbolje pasmine, dok nisu postigli krasan tip konja.

U ljetu 1920. vojne vlasti izdale su naredbu preko pokrajinske vlade u Zagrebu o žigosanju i popisu stoke u Hrvatskoj i Slavoniji. Ta je odredba sličila postojećoj odbedbi o žigosanju i popisu u predratnoj Srbiji. Međutim, žigosanje stoke nije postojalo u Hrvatskoj za vrijeme Austro-Ugarske i seljaci na to nisu bili navikli. Čim je odredba bila objavljena, pronijele su se vijesti, da će vojne vlasti oduzimati stoku. Seljaci su demonstrirali protiv te odredbe. Neredi su započeli kao protest protiv žigosanja, ali su se razvili u pobunu protiv režima i dinastije. U selima su govornici tražili uspostavu republike. U Križu, Velikoj Pisanici i drugdje seljaci su razbili sliku kralja Petra i prijestolonasljednika Aleksandra. U Gušću su čak seljaci proklamirali republiku. Najžešći među seljacima bili su »boljševici«, tj. povratnici iz ruskog zarobljeništva koji su sami sebe nazivali »sinovi Lenjina«.

Borba između žandara, vojske i naroda prvo je počela u Ivanje selu 2. rujna 1920. Borba se naskoro proširila na Brege, Grubišno Polje, Čazmu, Dugo Polje, Sv. Ivan Zelinu, Sv. Helenu, Garešnicu, Pesin, i drugdje. Neka veća bitka je bila u šumi kraj Lekenika blizu Siska. Nekoliko tisuća seljaka se borilo protiv vojnih jedinica. Mnogo je bilo mrtvih i ranjenih. Na stotine seljaka bilo je zatvoreno i isprebijano od vojske i žandara.

— Vojska je neke od seljaka dotjerala u Zagreb — reče mi Demetrović — zatvorila ih u vojarne i sada te seljake nemilosrdno muče i tuku kao volove. Pošao sam generalu da protestiram, a on mi je osorno rekao, »da je to stvar vojske, a da vojska zna, kako se pobune liječe«.

Kad mi je sve ovo Demetrović uzrujano ispripovijedao, pitao sam ga, zašto je došao da meni sve to reče. On mi je odgovorio:

— Ne mogu spavati, pa sam došao k vama da vas pitam, što bih radio? Biste li vi htjeli poći u Beograd, pa pokušati tamo kod Aleksandra, kao bivši član bivšeg Jugoslavenskog odbora?

— Gospodine Demetroviću — rekao sam — to »bivši član bivšeg Odbora« nije više nikakva preporuka. Ja nisam više ništa, nego običan građanin, i to građanin koji teše figure, a vi ste član zagrebačke pokrajinske vlade, pa je vaša dužnost, da idete i da protestirate.

— Ma, ja nisam ništa nego činovnik. Tu bi mogao jedino Svetozar, a on je, čuo sam, bijesan, pa sam mislio da biste vi mogli nešto, kao član Odbora, osobno kod regenta pokušati, jer, Boga mi, ako ovako nastave, bit će sve gore i ko zna...

— Vi ste, očito, bili postavljeni u pokrajinsku vladu na Svetozarevu preporuku, a on je Aleksandru »donio hrvatsku krunu«, a nije je donio Jugoslavenski odbor, gospodine Demetroviću. Odbor je »samo pravio nepotrebne smetnje Pašiću«, a vi ste odavde iz Sabora pošli u Beograd kao u svatove.

Šta je Demetrović uradio, ja ne znam, samo znam da me kasnije napao u svojoj i njihovoj »Jugoslavenskoj njivi«, što nisam ušao u njihovu stranku i ložu, tvrdeći da sam »frankovac« i da on to sigurno znade.

LIKVIDACIJA NAŠE TAJNE ORGANIZACIJE

Poslije potpisa Rapallskog ugovora, 12. studenoga 1920. bio sam pozvan u Split, gdje je bila središnjica one tajne organizacije. Nju je sad trebalo likvidirati. Bilo je tu pitanje municije i oružja, te pitanje časnika. Municiju je trebalo na neki način predati državi za vojsku, a časnike preporučiti da ih uzmu u vojsku. Zaključeno je, da se municija vojsci pokloni, te da dr Joković, koji je bio blagajnik, zajedno s Dušanom Plavšićem na neki način vrati pretičak novca onim zavodima, koji su ga dali. A što se časnika tiče, zaključeno je da se popišu imena onih koji su željeli stupiti u vojsku, odnosno reaktivirati se, a kad se stvar u načelu uredi, da se ti časnici stave na raspoloženje ministarstvu vojske. Mene su odredili da pođem u Beograd, pa da stvar povjerim ili predsjedniku vlade ili ministru vojske. Ja sam, napokon, pristao, ali sam se protivio da se to povjerava bilo predsjedniku vlade bilo ministru vojske, jer sam mislio da bi to njima moglo biti zazorno, te sam predložio da se to povjeri samom prijestolonasljedniku. To su prihvatili, i ja sam pošao u Beograd.

Prijestolonasljednik je stanovao u Krsmanovićevoj kući na Terazijama. Primio me vrlo ljubazno i bio je raspoložen. Hvalio je Trumbića i propitkivao se, kako je u Zagrebu i Splitu, te kako je primljeno razgraničenje s Italijom. Kad sam mu rekao da je to naš svijet primio s dvojakim osjećajem, a Primorci da su utučeni radi Istre i Rijeke, odgovorio mi je:

— Razumijem, ali sad se nije moglo drugačije, kad smo još nejaki. Naš svijet, koji ne bude mogao ostati u onim krajevima, neka prijeđe ovamo, a imat će sva prava kao i ostali, a o onima koji ostanu tamo, vodit će se računa koliko god se bude moglo.

Zatim smo prešli na razlog moga dolaska i ja sam mu ukratko iznio zašto sam došao. On je, činilo mi se, slušao sa zanimanjem i radošću, ali s čuđenjem, osobito kad je riječ bila o oružju i municiji, pa je uskliknuo:

— A otkuda vam to, i kako ste mogli nabaviti i unijeti da nitko od naših vlasti nije ništa znao?

— Pa radilo se sve tako da vlasti ne znadu — odgovorih — e da naše vlasti ne bi bile kompromitirane.

— Razumijem, pa čak i cijenim patriotsku namjeru tih ljudi, ali za naše vlasti, osobito za vojsku, nije to dobra svjedodžba, da se sve to moglo raditi a da one ništa o tom nisu saznale.

Pitao me zatim, hoću li to reći predsjedniku vlade ili ministru vojske. Ja sam rekao da neću i da smo mi zaključili, da stvar povjerimo samo njemu, a on da odluči, kako misli da je najbolje da se stvar likvidira. Rekao sam mu, da bi stvar trebalo svršiti sa što manjim brojem osoba, jer da oni, koji su kod svega toga bili glavni, ne žele da se širi krug ljudi s tom stvari upozna, kako im se taj posao ne bi mogao ni u zlo ni u dobro upisati. A osoba, ili osobe, koje će se iz tehničkih razloga morati s ovom stvari upoznati, neka budu samo njemu odgovorne da će čuvati tajnu. On se s time složio i rekao mi da će kazati samo ministru vojske, a mi da pošaljemo osobu koja će tu stvar s ministrom vojske urediti, da se vrati vrijednost izdana za materijal uvezen iz inozemstva i slično. Ja sam naglasio, da mi ne tražimo ništa da su novac namakli naši patriotski zavodi na diskreciju, bez računa i obračuna, a

jedino što mi želimo i molimo jest to, da se časnici, koji su bili u tom poslu, prime u vojsku prema svojim kvalifikacijama i činovima. On mi je onda dao riječ, da će to biti učinjeno. Pitao me hoću li i ja sam da govorim s dotičnim ministrom (tada je bio ministar vojske gen. Branko Jovanović), a ja sam odgovorio da to ne želim, nego sam ga zamolio da uopće ne govori ni o meni a ni o drugim osobama, koje su tu bile, nego da nas označi kao »neki patrioti«. A osoba, koja bude došla od naše strane, predstavit će mu se tako i tako i donijeti sve potrebite podatke, kako u pogledu materijala, tako u pogledu časnika koji dolaze u obzir za reaktivaciju.

Tako je i bilo. Moram samo spomenuti, da se obećanje u pogledu časnika nije ispunilo. Primljeno ih je kasnije u vojsku samo nekoliko zajedno s Turudijom i svi su bili poslani u Albaniju povodom neke pobune. Kasnije su zajedno s Turudijom bili otpušteni, jer su Talijani tražili da se taj »zloglasni Austrijanac«, koji im je toliko jada zadao na austrijskoj fronti, otpusti. Talijani su tada iznosili grozote, koje su te naše ekspedicione čete počinile u Albaniji. Čini se da su te optužbe bile točne, što se tiče grozota, ali je nesumnjivo utvrđeno da su se Albanci borili s talijanskim oružjem i da su bili poticani od Talijana, da se bune i da prave prepade, na koje je Turudija, koliko je bilo do njega, odgovorio po svojem, kako mi je to on pripovijedao, kad je bio otpušten iz vojske i došao da me vidi u Zagrebu. Bio je odjeven u neko jadno građansko odijelo, ali inače nije bio nimalo utučen. Dapače, rekao mi je, da je to i očekivao od prvog dana, kad su ga u vojsku preuzeli.

— A sad — rekao je — »crnac je svoje učinio, pa sad mora ići«, makar se i on, kao i oni, krsti s tri prsta.

PRINCEZA JELENA

Poslije audijencije regent me je zadržao na ručku i ostala mi je u pameti jedna smiješna scena. Princeza Jelena, zajedno sa sinčićem, bila je u gostima kod brata. Za ručkom smo bili svega nas četvoro. Ja princezu nisam od prije poznavao, pa me je Aleksandar predstavio. Kad smo sjedali za stol, ona je sjela nasuprot bratu, a meni je Aleksandar ponudio, da mu sjednem s desne strane. Zatim je došao mali Jelinin sin, komu je ujak ruski rekao da sjedne. Na to je Jelena rekla:

— Tako ne ide, Saša. Njegovom Carskom Visočanstvu je mjesto tebi na desno.

Ja sam bio malo u neprilici, pa sam odmah ustao.

— A šta nas, bogati, smetaš s tvojim ceremonijalom — otrese se regent.

Ja sam prošao Aleksandru iza leđa i sjeo na drugu stranu.

— Ne poznamo ti mi, Jeleno, ceremonijala — govorio je Aleksandar smješkajući se.

Mali knez je buljio u stol kao malo uplašen, stojeći kraj matere.

— A sad neka Njegovo Carsko Visočanstvo sjedne ovamo — nastavio je ironično Aleksandar.

Usprkos tome, Aleksandar je bio animiran, a Jelena je bila namrštena i tmurna i jedva je po koju riječ rekla. Možda je, sirota, bila još pod pritiskom uspomena iz Petrograda. Začudo, ona je više sličila ocu nego njena braća. Lice kratko i široko u jagodicama i vilicama, a vrat kratak i nos naglašen kao i kod oca. Pitala me jedino:

— Otkuda dolazite?

— Iz Zagreba — odgovorio sam — Vaše Kraljevsko Visočanstvo.

— Iz Zagreba, a bio je skoro i u Splitu — dodao je Aleksandar.

— Ne poznajem — uzvratila je Jelena, pa se okrenula bratu, i pitala ga: — A što, zar više neće biti Srbije? Zar ćeš ti pustiti, da se država ne zove Srbija? Kako to može biti i zašto si ratovao?

— Kako neće biti Srbije? — smješkao se Aleksandar — budući da su u državu ušli i Hrvati i Slovenci, ona će se zvati po svima trima, da svima bude pravo.

— Al, Boga mi, neće Srbima. Zašto je nisi nazvao Velika Srbija, kad se povećala? Tako cijeli svijet misli u Beogradu — završila je kiselo Jelena.

— Ostavi, to ti ne razumiješ, ovako je trebalo, pa je i učinjeno i gotovo, čaršija može da misli što hoće — rekao je Aleksandar donešto osorno.

— Al ja ne mogu da zamislim drugo nego Srbiju, pravoslavnu Srbiju, razumiješ li me?!

Poslije ručka se Jelena odmah sa sinom povukla, a mi smo još malo kratko razgovarali.

— Jelena ne razumije. Otišla je odavde u Rusiju, pa nije ništa mogla pratiti — rekao je Aleksandar — a ovdje u Beogradu je uska sredina i svak svakog zna i svi hoće da se miješaju, ali to će se brzo izmijeniti, kad oni otuda pridođu. Proširit će se i varoš i pogledi. Malo je bilo, a skoro ništa nije ostalo, pa se mora sve nanovo izgraditi, samo ako ne bude muke s općinom. Svaki gleda sa svoga komadićka zemljišta...

Pošto me pitao, zašto sam otklonio da budem u privremenom narodnom predstavništvu i nakon što sam mu objasnio svoje razloge, pitao me hoću li se nastaniti u Beogradu i što ću raditi.

— Imam neku kapelicu da ozidam kraj Dubrovnika, a onda ću vidjeti, hoću li ostati kod kuće ili ću opet u svijet — rekao sam.

— A jeste li vidjeli Svetozara Pribićevića? — upitao me Aleksandar.

— Nisam nikoga, Visočanstvo.

— A hoćete li navratiti k njemu, vanredan je. On je tamo u Zagrebu najviše uradio.

— Ne znam. Nemam nikakva razloga, a i ne poznam se s njime Bog zna kako. Jedino, Milana poznam bolje.

— A Milan je sasvim nešto drugo. Svi su Pribićevići zaslužni, ali je Svetozar svakako najzasluzniji, a onda Valerijan. A koga ćete vidjeti? Hoćete li Vesnića?

— Možda, rekoh, njega i Protića.

— Da, Protić je vrijedan, ali težak gospodin... Vidim — nastavio je — da u Hrvatskoj neki Radić miješa, pa frankovci da dižu glavu. Bilo je čak i nekih pobuna. Ali to nije bilo ozbiljno, jel'te?

— Ja se pravo ne razumijem, a malo se s kime i viđam i ne bih htio, da se u što miješam, nego radim svoj posao, a te stvari neka uređuju političari — rekao sam — samo sam čuo, da tuku seljake, a to će loše odjeknuti u narodu.

Na to se Aleksandar časak namrštio, a onda smo se srdačno oprostili s uobičajenom frazom:

— Dođite nam opet u Beograd. — A onda dodao: — Ako se prije ne vidimo u Zagrebu.

MOJE NASTANJENJE U ZAGREBU I GENERAL VASIĆ

S izložbe u Parizu 1919. vraćene su stvari u domovinu, pa i moji fragmenti Vidovdanskog hrama, koji su postali državna svojina, o čemu ću govoriti na drugom mjestu. Ti su fragmenti, dakako, poslani izravno u Beograd, jer ja više nisam trebao o njima voditi brige. Ali, bilo je, međutim, još dosta stvari koje su bile izložene u Bruxellesu (Belgija) i u Haagu (Holandija), a bilo je i stvari u mojoj radionici u Rimu, a nešto je zaostalo i u onoj u Parizu, pa je trebalo da ih negdje smjestim i da kojekuda ne plaćam ležarinu, što me dosta stajalo. Budući da sam predviđao da ću u Dubrovniku boraviti najmanje dvije godine (1921—23), dok svršim kapelicu u Cavtatu, pomislio sam da je najbolje, da sve stvari okupim i dopremim kući, pa da ih negdje spremim. Dati ih negdje u spremište, treba plaćati, a nije bilo ni sigurno da neće propasti, kao što mi se i desilo s onima koje su bile od prije ostale u skladištu u Zagrebu. Nešto novaca sam imao, što sam bio zaradio u inozemstvu, te sam pomislio da je najbolje da kupim neku kuću u Zagrebu, pa da tu stvari sakupim i spremim, te da imam gdje stanovati, kad se budem, tu i tamo, navraćao kući.

Tražio sam nešto u Gornjem gradu, jer mi je izgledalo mirnije i zgodnije. Tu nije bilo lako naći na brzu ruku, jer sam se žurio, da pođem za poslom u Cavtat, a i stvari su mi već bile počele dolaziti iz inozemstva.

Slučajno mi naiđe jedan naš Židov, koji se bio vratio iz Amerike i jeftino kupio neku kuću, ali, kako mu se nije sviđala, htio ju je preprodati, naravno uz dobit. To je bila svojina jednoga od braće Mihalović, pa ju je ovaj prodao tomu povratniku onako, da se ne zna, jer mu je trebalo novaca. Kuća je bila u Gornjem gradu, baš pokraj Vojnog zapovjedništva. Bila je to jedna skromna i mirna starinska jednokatnica s dugim pročeljem i dosta velikim dvorištem iza kuće. Trebalo je dvorište samo pokriti i tako dobiti idealno sklonište za stvari.

S novim vlasnikom sam se brzo pogodio; a da se uknjižba obavi o jednom trošku, trebalo je da se s prijašnjeg vlasnika kuća prenese izravno na me, jer je sadašnji vlasnik kuću bio samo pogodio i platio, ali uknjižba nije još bila provedena. Najglavnije je kod toga bilo, da je kuća bila potpuno prazna, što je u ono vrijeme bilo veoma teško naći u Zagrebu. Ta je zgradica otprije bila iznajmljena hrvatskom domobranstvu, a stari je ugovor baš istekao. Prvi kat je bio potpuno prazan i slobodan, a u prizemlju sam našao u dvije sobe nekog starog pukovnika, koji je tu držao kancelariju, dok se domobranski arhiv ne likvidira. To je bio neki Dubrovčanin koji

me vrlo ljubazno primio i pokazao mi sve prostorije. Pitao sam ga, hoće li možda biti kakvih zapreka da ja odmah zauzmem sve prazne prostorije i smjestim stvari.

— Neće, gosparu, nikakvijeh — rekao je — jer ja ovdjeka nemam nego ovaj stol i ti ormar. Dohodim tu samo po neki put, a ne znam ni sam zašto, jer nemam nikakva posla, nego ono, što se reče, da sam u službi. Sve je likvidirano i nema ovdjeka više ništa, osim dvije-tri škrinje tega bivšega arhiva, koga sam u njih zapakovao. Ono novoj vojsci ni zašta ne služi, a ugovor je istekao i nijesu ga obnovili, niti treba.

Onda mi je pokazao u jednoj tamnoj praznoj sobi te škrinje.

— Škrinje će moći ostati, gospodine pukovniče, a može i vaš ured, ako hoćete. Meni je glavno, da smjestim svoje stvari, pa da odem u Dubrovnik — rekao sam.

— A zašto? Mi nemamo nikakva razloga ni prava da tu stojimo, a bolje je da vi uzmete ključ, kad svoje stvari unesete, a škrinje se i ovi moj skritorij i ormar odnesu za uru robe.

Zahvalio sam se pukovniku na informacijama, napravio kod bilježnika ugovor i dao kaparu prodavaocu.

Sutradan me sretne general Vasić, koji je zamjenjivao Jankovića.

— Što, vi hoćete da se nastanite u Zagrebu? — pitao me čudeći se.

— Ne znam da li ću se baš nastaniti, ali ću za sada spremiti stvari.

— Čuo sam da ste onu kuću do nas pogodili, pa što će vam to?

— Eto, rekao sam vam da spremim stvari, i ako po neki put navratim u Zagreb, da ne moram ići u hotel.

— To ne može biti. To mi ne možemo dopustiti. Vi treba, da nam idete u Beograd. Što ćete ovdena?

— Vi se šalite, gospodine generale.

— Bogami se ne šalim, nego vam sasvim ozbiljno kažem, a drugačije vi znadete koliko Vas mi svi volimo i cijenimo, pa baš zato treba da ste nam blizu, ondje u Beogradu, u prijestolnici.

— Vi to meni, gospodine generale, onako po vojnički. A vidite da sam ja u civilu i slobodan sam građanin, pa ću sam odlučiti gdje ću i kako živjeti.

Dan-dva iza toga dođe mi pukovnik Matešević, pa mi reče:

— Rekao sam na zapovjedništvu, da bi valjalo ono par škrinja spremiti kod njih negdje na tavanu, pa me je ondara zvô đenero i izdero se, da pustim sve kako je. Trebalo bi da vi govorite s njime. More bit će biti boji. Ma sve mi se para, da je neki, oprostite, što mi kažemo gomnar, pa ako želite, da se stvar brzo svrši, najbolje je da pođete u Biograd, pa da tamo stvar uredite. Kako sam vam reko, nama ne treba i nemamo nikakva prava, a što je blizu Komanda, boje je da ste vi ondika nego kakav Žuđeo.

— Nemam ja vremena, gospodine pukovniče, opet ići u Beograd, jer moram sutra ili prekosutra u Dubrovnik.

— Ako ne možete poći sâm, onda je najbolje, ako vam smijem svjetovati, da tu stvar predate dru Dušanu Popoviću. On je Srb, pa će Vam on to odmâ urediti.

Otišao sam dru Popoviću i predao mu, da stvar uredi i uknjižbu provede. On je stvar najpripravnije preuzeo i rekao, da će biti svršena za koji dan. Ja sam mirno otišao u Dubrovnik. Poslije jedno mjesec dana pitao sam

dra Popovića, je li proveo uknjižbu, a on mi je odgovorio da još nije, da ima nekih komplikacija i da ide sporo, kako to biva s vojskom, ali da se nada da će stvar urediti. Kad sam se neko vrijeme kasnije navratio u Zagreb i pošao k Popoviću, da pitam što je uredio, on je bio u neprilici, pa mi rekao:

— Moramo pustiti stvar, sa soldačkim glavama se ne da ništa...

— A jeste li govorili u ministarstvu?

— Ma, jesam, brate, ali to je isto, kao da tamo nisu soldati.

Dalje nije ništa htio reći, niti sam ga pitao, nego sam mu s lica razumio.

Opet sam slučajno sreo generala Vasića, prolazeći kroz Kamenita vrata, te smo se onako, na prema se, pozdravili, produžujući svaki svojim putem. On mi je samo dobacio:

— Rekao sam ja vama da ono ne ide.

— A vidjet ćemo, možda će ipak ići — odgovorio sam.

Budući da sam mogao ostati u Zagrebu samo par dana, kupio sam bez mnogo razmišljanja jednu drugu kuću u Gornjem gradu i tako se »nastanio« u Zagrebu. Stvari u tu kućicu još dugo nisam mogao spremiti, a ostao sam, nakon toga, u Dubrovniku još pune dvije i pô godine.

Moje nastanjivanje u Zagrebu imalo je odjeka kod različitih krugova u Beogradu. Tako mi je pripovijedao profesor B. Petronijević, da je njegov prijedlog, u Srpskoj akademiji nauka, da me se od »dopisnog člana« napravi »pravim članom — kad smo sad u jednoj državi« — svaki put, kad ga je iznio, propao. A propao je zato, što je bio jači protivan razlog jednog drugog člana, inače kulturnog čovjeka i mog prijatelja, a taj je razlog bio: »Nastanio se u Zagrebu«. Taj je razlog bio potpuno dovoljan, da uvjeri većinu članova Srpske akademije nauka, kako je to nemoguća stvar.

Moram usput spomenuti, da je meni osobno bilo potpuno svejedno, i da nikada nisam ništa držao do te »časti«. Samo iz političkih razloga nisam odbio članstvo kod te i kod drugih četiriju Akademija, jer bi to bila uvreda i ne bi bilo dobro za narodnu stvar. Kad je nakon nekoliko godina prijedlog ipak prodro u beogradskoj Akademiji, nisam im nikada htio odgovoriti.

Za vrijeme mog boravka u Dubrovniku i rada u Cavtatu imao sam relativno mira, jer sam izbivao daleko od Zagreba i Beograda. Jedino bih slučajno naišao, kako se domaće hrvatsko stanovništvo vrijeđalo i ponižavalo, na što sam nailazio također putujući kroz Bosnu i Hercegovinu:

— Nema u Bosni Hrvata, idite preko Save — to su bile obične stvari, koje sam svaki dan slušao.

Da su mi se sva pisma, koja sam iz inozemstva dobivao, otvarala, uzimao sam kao da je to pravilo, u komu ni ja nisam iznimka.

AKADEMIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI U ZAGREBU

Prije »likvidacije« Banovine, molio me Tugomir Alaupović, prvi ministar Vjera u državi SHS (1918—1920), da svakako dođem u Zagreb. Dr Branko Šenoa donio mi je njegovo pismo, kao i pismo kolega s Umjetničke škole, u kojem su me i oni molili da dođem i da im »pomognem«, da od škole učinimo akademiju. Prekinuo sam posao i pošao u Zagreb. Alaupović mi je

objašnjavao, da bi on htio nešto učiniti za Zagreb prije nego takozvana Zemaljska vlada bude likvidirana. On je zato želio da se osnuje Umjetnička akademija s rangom fakulteta. On da ima pravo da to učini prije nego se Banovina likvidira, a svi su mu rekli, pa i sam Svetozar Pribićević, da će ga poduprijeti, ako se ja primim da postanem rektorom te prve Akademije umjetnosti kod nas.

Ja sam se branio, da nemam zato ni želje ni poziva, te da to nisam htio ni u inozemstvu primiti. Alaupović je navalio, tražeći »da pomognem njemu, da pomognem kolegama i našoj umjetnosti«.

— Pa budite bar godinu-dvije, makar i nominalno, samo da se Akademija osnuje i uputi, a onda ćete se moći osloboditi i tražiti dopust, ili kako budete htjeli.

Više na nagovor kolega i drugova, pristao sam. Osnova je bila već izrađena i oni dotadanju Umjetničku školu proglasiše Akademijom. Međutim, ona je to ostala samo po imenu, jer joj država nikako nije htjela priznati karakter visoke škole. Spočetka je to kočio Svetozar Pribićević, jer sam mu ono bio odbio ući u stranku i da me kandidira, a poslije su kočili svi ministri redom punih devet godina, dok, na kraju, nisam dao ostavku godine 1932.

Istom godine 1940. priznat je rang fakulteta Umjetničkoj akademiji u Zagrebu.

SPOMENIK U DUBROVNIKU

Godine 1923, kad sam već dovršavao crkvicu u Cavtatu, obratio mi se neki dubrovački građanski odbor, da za njihov grad izradim spomenik Oslobođenja. Taj je Odbor bio izabran na javnom zboru građana i puka i tu je zaključeno, da se izradi spomenik Oslobođenja, da se izrada spomenika povjeri meni, te da se meni prepusti izbor sadržaja i oblika, kao i mjesta, na koje bi se taj spomenik postavio. Odboru je stavljeno u dužnost, da se stavi sa mnom u vezu i da se spomenik što prije ostvari. Članovi su me Odbora potom posjetili i molili me, da se tog posla primim. Stanovita svota je bila sakupljena u oduševljenju na toj skupštini, ali je ostalo na tome koliko se u taj mah sakupilo. Svota je bila vrlo mala, a da bi se moglo misliti na neki spomenik koji bi sam o sebi stajao, jer bi samo podnožje bilo pojelo cijelu sakupljenu svotu. Ja sam članove Odbora na to upozorio i rekao im, da bi se za tu svotu mogao izraditi samo neki veći reljef, ili kamen koji bi se negdje uzidao u gradske zidine. Obećao sam da ću razmisliti, gdje i kako bi se taj reljef mogao postaviti, pa da ću ih o tom obavijestiti. Nakon malo vremena rekao sam im, da ja mislim da se izradi jedan veliki reljef, koji bi predstavljao kralja Petra na konju i da ga se uzida u gradske »mire« nad zapadnim ulazom u grad. To su oni, dakako, oduševljeno primili, ali su iznijeli poteškoću, što između vanjskog i unutarnjeg zida, baš ispred vrata, postoji mala građevina koju je vojska prisvojila, jer da je pripadala austrijskom eraru. To bi bila jedna poteškoća, rekli su mi, a druga je, što je tu građevinu iznajmio jedan Srbijanac, »doduše bivši srbijanski dezerter«, ali je Srbin, i tu je otvorio trgovinu kobasičarskih užičkih proizvoda, gdje se, na samom ulazu u grad, uvijek vije srpska zastava.

— Pa dobro, gospodo, rekao sam, vi ste Dubrovčani, a ovo je vaš grad. Radi se o spomeniku Oslobođenja, i još k tome u liku kralja Petra, pa valjda vojska neće moći imati ništa protiv toga, a kobasičar neće, valjda, moći imati veću riječ od vas građana i od vaše općine. A bez obzira na kobasice, ona zgradica je parazit na vašim mirima i na ulazu u grad, pa bi je već i zato trebalo odstraniti.

— Imate pravo — rekli su mi — ali to neće ići, jer je Risto dobar s komandantom. To biste možda jedino vi mogli preko Dvora urediti.

— Zašto ja? Vi ste građani ovoga grada, pa ako mislite da treba, a vi se obratite i na Dvor.

Zaključili smo da će oni pisati, ali da i ja pišem sa svoje strane. U novinama je, međutim, objavljen i zaključak, sadržaj i mjesto, gdje bi reljef bio postavljen, te su odmah nastali prigovori. Od građanstva, makar tiho, da se vlaškoga kralja hoće metnuti na njihove vjekovne mire, i to baš nad vrata, »gdje je mjesto jedino Sv. Vlahu, pokrovitelju grada i republike«, dok je Risto vikao na sav glas, »da su to hrvatska posla«, jer Hrvate da bodu u oči »srpski proizvodi, a nadasve srpska zastava«. Prijetio je, da će to on reći komandantu i da će do potrebe i sam ići u Beograd.

Ja sam odmah otpočeo na izradi reljefa i brzo sam ga završio. Kamen je naručen, i čim je stigao, počelo je klesanje. Iz Dvora, ministar Janković, odgovorili su da će oni, u načelu, učiniti sve što je do njih, samo su molili da im se pošalje projekat i situacija, da vide je li potrebno rušenje. Toj je želji udovoljeno, a na to je stigao odgovor »da će to sve biti vrlo lijepo«. Marko Murat, tadanji čuvar starina, i ja, pisali smo da bi još neke stare erarske zgrade, koje su Austrijanci bili prisvojili, kao bivšu svojinu Republike, trebalo vratiti gradu, jer stoje prazne i propadaju, a vojska ih ne treba. To se pitanje oteglo, ali je ono o zgradici pred vratima riješeno. Risto je izišao, a zgradica je porušena.

Reljef je bio isklesan u mojoj baraci na Lapadu i nitko ga nije do tada vidio. Čekalo se da bude postavljen. Građanstvo je još malo šaputalo proti »vlaškog kralja«, a pomalo i proti mene kao autora, ali kad se pročulo da će Dubrovnik istovremeno doći i do svojih nekadanjih zgrada, pomirili su se i sa mnom i sa spomenikom. A ono malo Srba, većinom radikala, što ih ima u Dubrovniku, upravo su uživali, što će »srpski kralj« doći na vrata Dubrovnika.

Trebalo bi, mislio sam, staviti neki natpis. Pomislio sam, ako Odbor pitam, koji uostalom nije bio ovlašten da u to ulazi, oni će, kao što to biva, složiti dugu čitulju, a natpisi su uvijek najbolji ako su kratki. Osim toga, htio sam da i natpis bude na samoj velikoj monolitnoj ploči, na kojoj je i reljef urezan, te sam sâm složio natpis: »Prvom jugoslavenskom kralju Petru — Dubrovnik 1923.«

Klesaru sam rekao da nikoga ne pušta u radionicu, ni prije urezivanja slova, a ni poslije, i otišao sam u Zagreb, da obiđem adaptaciju kuće. Nakon nekoliko dana mi je klesar javio, da je natpis izrezao, kako sam ga ja nacrtao i da nije nikoga puštao, ali da su jedne nedjelje provalili neki ljudi, vidjeli natpis i pitali, tko mu je rekao da ga ureže. Odmah zatim sam dobio pismo, a zatim brzojav od Odbora, da odmah dođem u Dubrovnik, jer je u građanstvu nastala uzbuna i prijeti nemio sukob radi natpisa.

Odmah po mom dolasku Odbor je sazvao sjednicu u općini, zapravo u komesarijatu, jer je vlast bila postavila komesara. On je i predsjedavao. »Kakvog tu posla ima Odbor i komesar?« — pitao sam. On da je sazvao sjednicu na poticaj nekih članova, koji se bune protiv natpisa i vele da može doći i do sukoba u gradu — odgovorio mi je dr Melko Čingrija. Pitali su me, tko je natpis sastavio i tko je naredio, da se ureže.

— Ja sâm — odgovorio sam.

Sad je nastalo pitanje, jesam li ja imao pravo da to uradim. Ja sam tražio, da se pročita ugovor između mene i Odbora. U ugovoru nije bilo drugo, osim da se meni, prema zaključku zbora, prepušta u svemu i po svemu izrada spomenika, bez ičijeg prava da se u to miješa.

— Natpis nije spomenik — primijetio je dr Čingrija.

— To je, može biti, točno — rekao sam — i možda sam pogriješio što se nisam dogovorio, ali sam to učinio u najboljoj namjeri — a zatim sam naveo svoje razloge radi kratkoće natpisa.

— Može biti, ali se pronosi da vam je to neko sugerirao, samo da se izbjegne njegov pravi naslov.

— To ne stoji.

Zatim su pročitali pismo dra Stijepa Kneževića, predstavnika radikala »na Primorju« i člana Odbora. Knežević je pisao, da je bolešću zapriječen da osobno dođe, ali da najenergičnije protestira protiv onakvog natpisa i predlaže, »da se onoga, koji je taj natpis sastavio, stavi pred sud, da se tendenciozni naslov oteše, te da se ureže natpis s naslovom, kako je Ustavotvorna skupština zaključila, to jest: Petar I. Veliki Oslobodioc, s podnaslovom: Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca. Kad se to pročitalo sva gospoda nikom ponikoše i u pod pogledaše, dok napokon netko ne reče:

— Tako je i ne može biti drugačije.

Oko mene se sve okrenulo gledajući te bijedne Hrvate Dubrovčane, pa sam se onda obratio Čingriji:

— A što vi kažete, gosparu Melko?

— Žo mi je, ali gospar Stijepo ima pravo. Vajaće da istružete oni natpis, pa da urežete, kako toka!

— Ako gospar Stijepo ima pravo, onda valja da zaključite i da me se izvede pred sud, jer ja sam taj natpis sastavio:

— To nisam htio rijet, niti će se to zaključiti. Kad ste ga vi sami sastavili, preko toga će se prijeći, kao preko nehotične greške.

— A ja vama kažem, da natpis neću otesati, niti drugi rezati, nego vi ovaj otešite i režite sami drugi.

Nastao je tajac. Jedini je pop Gjivanović pokušao mene braniti, u smislu, da je bilo dobronamjerno s moje strane, jer je još Gundulić govorio o »slovinskom« kralju. Drugi mu priznaju, da može biti dobronamjeran, ali da ga valja izmijeniti.

— Ja vam reljef predajem, a vi radite sami kako mislite. Ja nisam dužan, niti hoću, natpis mijenjati. Ako u ugovoru nije rečeno da natpis stavljam ja, nije rečeno ni da sam ga dužan rezati. Kad je prečasni spomenuo Gundulića, onda ga baš žalim, što vam je spjevao onu pjesmu slobodi.

Nato nastane prepiranje. Komesar se diže, predlaže prekid i nestaje. Jedan pravoslavac, trgovac kukuruzom u Gružu, Hercegovac, koji je ušao u Odbor kako bi još uz gospara Stijepa bio jedan Srbin više, a koji je do tada šutio, okrene se prema meni, pa mi reče:

— Da sam ja znao, da ste vi sami ono urezali, ja ne bih došao na ovu sjednicu, jer gdje bih i pomislio da vi mrzite srpsko ime. A kada smo u ovo zapali, molim vas, može li se nekako riješiti da ono što ste napisali, ostane, a da se još nadoda i ovo, što je, vele, zakon odredio, pa makar bilo i manjim slovima. To ja ne znam, kako ni gdje bi se to moglo, ali, eto, tako mi prolazi kroz glavu.

Ja sam ovog jednostavnog čovjeka pogledao, a pogledali su ga i drugi, pa sam rekao:

— Mogli bi vi i ja. Ali ovi gospari, izgleda, da ne bi mogli.

Onda sam se obratio članovima Odbora, te sam im rekao, da puste ovoga čovjeka i mene, da mi riješimo stvar. On se branio, da on ne razumije, što i kako treba napisati, ali da misli da bi bilo dosta još ispod onoga dodati ono, kako je Skupština zaključila, »pa bi onda bio, kako se kaže, i vuk sit i koza cijela«.

Tako smo se složili, da se mojem natpisu još nadodaju riječi: »Velikom Oslobodiocu«.

— Prima li se?

— Prima, ali treba čekati komesara (oni su ga zvali načelnik, da ljepše izgleda).

— Vi čekajte, a mi smo svoje rekli. A sad, hajdmo — rekao sam onom čovjeku.

Uto se komesar vratio, pa je saopćio:

— Ja sam, gospodo, telefonirao u Beograd, pa je rečeno, da se na najvišem mjestu misli, da treba pustiti kako je urezano.

Zadovoljstvo, ili bar smirenje, među nekima.

— Al hoćemo li ostati pri onom, da se doda pravi naslov!? — upita netko.

Većina je bila zato, da se doda. Tako je svršila optužnica proti mene. Kad smo izlazili, bila je puna Placa ljudi, većinom omladinaca. Jedan me je on njih još u hodniku obasuo pitanjima:

— Hoće li ostati ono »jugoslavenskom kralju«.

— Hoće — rekoh — a onda su na Placi nastale vesele demonstracije.

Treba da istaknem, da su iza Kneževićeva pisma bila pročitana još dva-tri pisma uglednih građana, te Srpske narodne obrane. Oni su pisali isto, što i Knežević. Član Odbora, Marko Murat, Srbin katolik, pisao je, da žali što ne može doći na sjednicu, ali da misli da, ako je natpis onakav kako je on čuo, da je to autor bez sumnje u najboljoj namjeri uradio. Čitana su i pisma »Jugoslavenske akademske omladine«, kao i pismo »Hrvatske narodne omladine«. Oni su bili zato, da natpis ostane kakav je. Dapače, čim sam stigao u Dubrovnik, došli su k meni predstavnici ovih dvaju društava i obavijestili me, da su se prvi put složili u ovoj stari Hrvati i Jugoslaveni, i da će oni silom spriječiti da se natpis mijenja.

Za moga boravka u New Yorku dobio sam pismo od prijatelja Marka Murata iz Dubrovnika. Marko mi je javio, da mu je pisao ministar Dvora, da bi Dvor želio imati sadreni model mog reljefa kralja Petra u Dubrovniku. Taj se model nalazio u vijećnici općine dubrovačke. Odgovorio sam mu, da sam ja reljef poklonio općini, pa da s njime ne raspolažem ja nego općina, koja stvar može pokloniti dalje. Iza toga sam dobio pismo od Dragomira Jankovića, ministra Dvora, u vezi s tim pitanjem. Pismo je bilo u prijateljskom tonu sa stanovitim prizvukom opomene. Janković je naveo, da mu je Murat saopćio moj odgovor u vezi s reljefom, čiji sadržaj da je on saopćio »Gospodaru« (tako je on običavao zvati Kralja), koji da nije bio s odgovorom zadovoljan. On, Janković, da donekle razumije moje razloge, ali da je Gospodar odlučio, da reljef postavi u svečanu dvoranu u Dvoru, a gospodar je gospodar. Jankoviću sam odgovorio, da sam svoj razlog naveo u svom pismu Muratu. Na završetku pisma rekao sam, »Gospodaru gospodarevo, a meni moje«. Na ovo se Kralj bio naljutio, kako mi je Janković kasnije pripovijedao.

RUČAK KOD STEFI RAČIĆA

Za vrijeme nekog ručka u Cavtatu kod Stefi Račića bila je prisutna i Račićeva punica, gospođa Đurđina Pašić, koja je kod kćeri boravila. Zatim je bio neki Račićev zet, sudac Rendić; Pašićeva kći, gospođa Pava Račić, starija joj sestra Dara, te neki mlađi Srbijanaca »iz diplomacije«, te ja. Gospodin je Račić malo zakasnio, dolazeći na ručak iz Dubrovnika, pa se ispričavao.

— A jesi li ono svršio s carinom? — pitala je gospođa Pašić nestrpljivo.

— Nijesam, mama. Ne može se nikako. Bio sam tri puta, pa ne dadu.

— Ko ti ne da? — govorila je malo uzrujano gospođa Pašić.

— Ne dadu financi.

— Znadu li oni tebe i jesi li im rekao, za koga je ulje?

— Ma poznaju me, i rekao sam im za koga je. Ali oni kažu: »Što će gospodinu Pašiću toliko barila ulja?« — i da će ga pustiti bez carine samo kad im dođe pismeno naređenje iz ministarstva.

— A šta će jadni ljudi — primijetio je sudac Rendić.

Gospođa je Pašić planula:

— Ti si šeprtlja. Austrijski financi da ti neće da izruče ulje za Nikolu Pašića. Oni se to usuđuju, oni koje smo mi oslobodili. Poći ću ja lično, pa ćemo vidjeti. To je bezobrazluk, baš su drski. Sad ćemo mi njima plaćati carinu. Nikola Pašić će plaćati carinu.

— A što oni mogu? Drže se propisa. A kad budu pokriveni, izručit će — primijetio je Rendić.

— Kaki propisi. To su austrijska posla. Oni će s nekim austrijskim propisima cariniti Pašića. Njih treba otjerati — ljutila se inače mirna gospođa Đurđina.

A Rendić se stiskao u leđima i gledao mene. Poslije mi je on rastumačio, da se radi o više barila ulja koje je stiglo iz Grčke, a jadni ljudi ne mogu razumjeti da toliko ulja treba baš za kuću gospodina Pašića. Razvio se poslije razgovor o »austrijskom mentalitetu kod prečana«, te kritika na »srpsku popustljivost«.

— Trebalo je proglasiti Veliku Srbiju i — gotova stvar — rekao je onaj »iz diplomacije«, s narukvicom na ruci.

— Dabome — prihvatila je gospođica Dara. — To će se prvom prilikom i učiniti, pa će biti mir.

Onda su obje kćeri stale pričati, kako je tata »predobar«, kako su one na državni blagdan dva puta skidale »tobožnju« državnu zastavu, a tata je opet natrag metao.

— Predobar je on s vama. Mjesto da je ošinuo svoju djecu, djeca bi htjela da on šiba druge — rekao sam upola šale.

— Boga mi, nije ni meni pravo, jer i ja volim da vidim srpsku zastavu na svojoj kući. Što je trebalo mijenjati — rekla je gospođa Pašić smješkajući se.

— Vi možete na svojoj kući, kao obitelj Pašić, držati svoju srpsku zastavu, kao i drugi svoju, hrvatsku ili slovensku. Ta to je dopušteno svima. Ali na državnim uredima može da se vije samo državna zastava, pa je gospodin Pašić mislio da se s njegova balkona mora vijati državna zastava, budući da je on predsjednik vlade.

— To ćemo tek vidjeti. Kad ode nekoliko glava, bit će hrvatsko pitanje riješeno i sve će biti u redu — rekla je jedna kćerka.

Ja nisam htio sa ženskima prihvaćati taj razgovor, nego sam se okrenuo domaćinu, gospodinu Račiću:

— Ovako se govori, kad tata nije nikada podviknuo maloj djeci, a muž neki meki Dubrovčanin.

Domaćin se na to nasmijao.

— Tako je, gosparu Ivo. A šta mogu, kad su one velike Srpkinje.

Sutradan sam pošao, da se s domaćinom, gospođom Pavom, podveče prošećem, pa je došao razgovor i na jučerašnju debatu, te kako ona, kao nježno stvorenje, može govoriti o »padanju glava«. Na to mi je ona odgovorila:

— Ja znam da si ti Hrvat, ali ja te volim i ja ću ti već na vrijeme reći, da se skloniš.

Kad sam joj ja odgovorio i pitao, kakvi su to razgovori, kuda da se sklanjam, od koga i zašto, onda mi je ona rekla da postoji neka lista, na kojoj je zabilježeno nekoliko tisuća Hrvata kojima treba da padne glava, pa da će tako biti riješeno hrvatsko pitanje. Tu su Radić, Trumbić i toliki drugi, koji podpiruju nezadovoljstvo.

— Tu si i ti. Ja sam listu vidjela, ali ću ja voditi o tebi računa i na vrijeme ću te obavijestiti.

Ja ovo nisam uzeo ozbiljno pa sam joj rekao, da ne brine za me, a ako ima kakvih mračnih budala koji se takvim stvarima bave, oni će se predomisliti.

MOJ BORAVAK U ZAGREBU 1923.

Kad sam dovršio crkvicu u Cavtatu i reljef u Dubrovniku (1923), otišao sam u Zagreb. Sâm me Zagreb nije mnogo privlačio, ali kud sam mogao. U Dubrovniku je narod u okolici krasan, ali ono što se zove inteligencija, to je neiskreno, intrigantsko i do kraja podmuklo. U Split zapravo nisam imao kamo da idem, a u Beograd, nakon svega što sam slušao i gledao, nisam mogao, jer bih u sebi bio morao prije slomiti svoj rođeni unutarnji ponos, svoju moralnu kičmu. Sve mi je tamo postalo daleko i tuđe. Ja i onaj svijet govorili smo različitim jezikom i nismo se više razumjeli. Dok smo se prije bar u nečemu razumjeli, sad se više nismo razumjeli ni u čemu. Mnogi čestiti i plemeniti ljudi koje sam prije sretao ili su nestali, ili su se povukli u se, ili su se sasvim izmijenili. Sve se prema svakome od nas, prema svakome pitanju kod nas, ponašalo kao gospodar prema nekom glupavom i mrskom kmetu. Sve je uhvatila neka megalomanija i želja, da grabe i zapovijedaju. Bili su takvi ne samo prema nama »prečanima« i Hrvatima, nego prema svom vlastitom svijetu. Od onog starog i simpatičnog mi Beograda ostala je bila još po koja bijedna stara kuća, koja je čekala, da nestane, te jadni seljaci i seljakinje koji su promicali ili štogod provozili na svojim taljigama i voćićima preko raskopanih ulica, koje su se počele »evropeizirati« s njihovim asfaltom, mimo već, dakako, naparfimiranih i našminkanih građanki u francuskim cipelicama i tankim svilenim čarapama, ili čak automobilima. Kod ovih uličnih zapreka, susreta i prizora, te su građanke onda pravile lice kao da su se u Parizu rodile. Samo bi ih glas odavao, kad bi vrisnule:

— Jao, ovako li nam još izgleda naša prijestolnica. Bože, kad će već jednom popraviti što je sve Švaba razorio.

Svi su to govorili, baš kao da se Beograd prije toga sastojao od samih palača i asfaltiranih trotoara, a ne od ćumeza i najprimitivnije balkanske kaldrme. Dakako, da ni srpski narodni jezik nije više bio dovoljno fin, nego su se umetale francuske riječi, ili su se naše sasvim obične riječi »rolirale« malo na francuski.

Prekrižiti sa svim i otići u inozemstvo, nije mi se dalo. Ta ni prije rata nisam mogao izdržati više od godinu dana, a da se bar na neko vrijeme ne vratim u svoju zemlju, svoj kraj i ne čujem svoj jezik, koji je meni predstavljao veću polovinu onoga što se zove narodnost. Istina je, da sam se slabo snalazio kod kuće u onom što je meni bilo najintimnije, onomu što je činilo moj unutarnji ja, ali je svejedno bilo nečeg općenitog, što je bilo zajedničko.

Povrh svega ovoga što mi je bilo teško raskidati, bila je želja i volja da kušam i pokušam, da se i tu, u toj mojoj zemlji, bez umjetničke tradicije dade i umjetnički stvarati. Osim toga mi se činilo, da bih, kad bih otišao u inozemstvo, tako dugo mogao raditi po svoju, kako je dugo i biljka zelena kad ju se izvadi iz zemlje, tako dugo dok joj kiša ne ispere njezinu zemlju sa žilja. Osim toga, obećao sam bio doći na Umjetničku školu u Zagreb, i sad je valjalo bar koju godinu izdržati.

Zagreb je umjetnički malo, zabačeno bečko predgrađe, ali valja kušati, valja izdržati. Mladež talentirana, ali jadna i siromašna, bez početne osnovice. U školi nema učila, a nema ni sredstava da se nabave, nema čak ni novaca za ogrjev i modele. Traži se, moli se, prave se predstavke, i jedva tu i tamo nešto kapne, dobaci se koja mrvica, pa treba krpati i tražiti pomoć iz još po kojeg zaostalog banovinskog fonda ili slično. Inače, i sami su nastavnici gladni sa svojim učiteljskim plaćama. Ali žive u nadi, da će se urediti status škole. Meni ide gotovo svaki dan pola dana na bavljenjem s đacima i na sjednice. Zapravo nemam gdje ni raditi, jer je sve zauzeto, bud za školu, bud za radionice nastavnika. Ne mogu tražiti da mi se što isprazni, jer su svi gore situirani od mene. Kupujem neku staru kućicu do one, koju sam prije nabavio, te napravim atelje i počimam raditi. Zarade, dakako, nikakve.

Sa zidanjem crkvice u Cavtatu nisam zaradio ništa, jedva što sam izdatke za život pokrio dok sam radio, a ono što sam u inozemstvu bio zaradio, potrošio sam za kuću, zidanje ateljea, i tako dalje, a bilo je i promijenjamo po nepovoljnom tečaju. Plaća u školi tri i po tisuće dinara, no ni to ne primam, nego ostavljam školi za modele. Stajao sam pred situacijom, da neću imati od čega živjeti, a kamo li nastaviti radom. To sam, dakako, krio, utoliko više što sam primijetio da su se, izravno ili neizravno, neki režimski agenti zanimali za moje materijalno stanje. Država mi, međutim, nije već treću godinu isplaćivala pogođenu godišnju svotu od trideset i šest tisuća franaka za Kosovske fragmente. U međuvremenu bi se prodala po koja manja stvar zaostala kod koga u inozemstvu, i tako sam petljao dalje.

MOJ POSJET BENEŠU

Godine 1924. bio sam pozvan u Prag, da izradim bistu predsjednika Masaryka. To nije bila oficijelna bista, nego za jednog njegovog prijatelja, Mr. Cranea, za koga sam bio prije izradio bistu emira Feisala. Je li inicijativa potekla od Cranea ili ga je naputio na to H. Wickham Steed, to ne znam, ali Steed mi je pisao u ime Cranea.

Od predsjednikova kancelara dobio sam pismo, da se javim na Hradčanima. Smjestili su me u odio g. Beneša, jer predsjednikov dio još nije bio gotov, a on je živio u Laninu, kamo sam za dva dana trebao otputovati. Gospodin Beneš me vrlo ljubazno i prijateljski primio, te smo dulje vremena razgovarali. Nije trebalo da mu ja kažem, da kod nas stvari ne idu dobro. On je već bio obaviješten. Je li dobio samo jednostrano obaviještenje, to ne znam, ali po svoj prilici je bilo tako, jer je Radića usporedio s Hlinkom. Odmah je, međutim, dodao, da je kod nas obrnuta situacija nego u Čeho-Slovačkoj. Tamo su Česi većina, osam prema dva i po milijuna, a Česi su kod toga kulturniji dio, a Slovaci primitivniji. U Jugoslaviji je obrnuto, manji i nekulturniji dio od nešto preko tri milijuna, vlada nad kulturnijim dijelom od nekih osam milijuna. Time je Beneš odgovorio na moj pesimizam u pogledu razvitka stvari kod nas, a ujedno dao i neko objašnjenje i opravdanje za njihove odnose sa Slovacima.

Ja sam ga ipak upozorio da sam baš s češke strane čuo, da je slovačko nezadovoljstvo u mnogom pogledu opravdano, tako, na primjer, u pogledu činovničkih mjesta, zapostavljanja slovačkog jezika u samoj Slovačkoj, i tako dalje. On je odmah priznao da su pravljene velike greške od strane čeških legionara, a možda i od strane čeških činovnika. Kako su Slovaci bili pod Madžarima i bez svojih škola, oni nisu imali ni činovnika ni učitelja ni profesora, pa se moralo postaviti Čehe, jer je to iziskivao i slovački opći interes, ali čim se odgoji potreban kadar Slovaka, sve će se to, malo po malo, izmijeniti i izravnati. Rekao sam mu, da sam slično obrazloženje slušao i od samih umjerenih Slovaka, ali kod postojeće nacionalne osjetljivosti, zašto se ne bi Česi, koji su tamo činovnici, trudili da nauče slovački, pa da Slovacima tako pokažu svoju dobru volju i želju za ravnopravnost, bez obzira na broj i stupanj kulture.

— Imate pravo — odgovorio je Beneš — a to se i radi koliko se može.

— Svakako, vaši odnosi nisu ni tako teški ni tako opasni kao oni kod nas, nu, ne mislite li, da ne bi uopće bilo došlo do separatističkog pokreta, da je primijenjen Pittsburški sporazum?

— Ja ne znam. Tuka i drugovi naprosto su izdajnici i madžarski ljudi. Ali naše pitanje sa Slovacima ne krije u sebi nikakve opasnosti. Mi ćemo im dati autonomiju, pa, ako hoće i konfederaciju, to je svejedno. Nas čeka mnogo teže pitanje, a to je pitanje naših Nijemaca u Sudetima i uopće. Ovaj čas nema posebnih poteškoća, ali sutra, čim se Nijemci budu mogli naoružati, poteškoće će se pojaviti u svoj svojoj težini.

— Kad ovako prijateljski razgovaramo, zašto ste se vi i Poljaci sukobili radi Tješina, i neće li to biti štetno za budućnost, za vaše odnose s Poljacima i za međuslavenske odnose uopće? — pitao sam.

— Zato što u Tješinu ima ugljena.

— Ali, čuo sam da tamo Poljaci predstavljaju većinu pučanstva.

— Znate i sami kako je to s pograničnim zonama, gdje su Slaveni izmiješani.

— Može biti, ali tu odlučuje osjećaj naroda.

— Jest, Poljaci su većina, ali svatko gleda i na svoj interes. Kako sam vam rekao, u Tješinu ima ugljena, a taj nama treba.

— Dobro, ali i Češka ima pšenice, krumpira i tako dalje, pa sutra mogu Nijemci tvrditi, da to njima treba.

U GOSTIMA KOD MASARYKA

Stari me primio vrlo srdačno i držao se baš onako kao i prije. Njegova kći dr Alice bila je također vrlo ljubazna. U njihovu društvu osjećao sam se potpuno kao među svojima. Jednostavno i toplo gostoprimstvo i raspoloženje, kakvo samo Slaveni mogu pružiti. Gospođica Masaryk je bila i suviše intelektualna za ženu, pa je to, po neki put, smetalo onom prisnijem dodiru. Imala je i neku skrivenu, unutarnju, tužnu crtu u svom biću. Možda zato, što je ostala neudata. A bit će se i namučila za vrijeme rata. Osim toga, mislim da se nekako osjećala kao treća u brizi oko narodnih stvari: otac, Beneš, pa ona.

Ostao sam nekih osam ili devet dana kod njih u Lanima, jer je g. Crane želio da izradim bistu i gđice Masaryk.

Za ručkom i večerom smo bili obično sami, nas troje, i Masarykov dobrovoljni osobni tajnik za engleski, John Crane, sin Charlesa Cranea, za koga su se biste radile. Razgovarali smo o svemu i svačemu, a najviše o našim i češkim stvarima. Za vrijeme dok mi je Masaryk pozirao također smo razgovarali, da mu ne bude dosadno. Zanimalo ga je kako je kod nas, i ja sam mu odmah pripovijedao koliko sam znao, kako dobre, tako i loše stvari. Masaryk nije volio Pašića, kao ni njegove metode, te je uglavnom svaljivao krivicu na njega i na Radića, kojega također nije volio, a napose nije volio gospođu Radić. Njega je držao smušenim i nerealnim, a nju nezgodnom Čehinjom. Ja sam ga nastojao uvjeriti da nisu krivi samo Pašić i Radić, nego da je to kompliciranje i dublje, a on mi je onda predbacivao:

— Pa i vi ste krivi, koji ste bili vani, a možda dosta i vi osobno. Ja sam vam govorio da ne vjerujem, da će to tako lako ići, nego da je trebalo početi s konfederacijom, s dualizmom između Zagreba i Beograda.

Gospođica Masaryk je isticala da je posve točno, da je Radić kriv poteškoćama i kao dokaz je isticala hrvatski separatizam. Nije se mogla nahvaliti srpske vojske, koja da je silna, i koja će svima nama trebati. I Stari je pretjerano dobro mislio o vojsci, pa je govorio: »Srbi su glavni čimbenik, jer imaju dobru vojsku«, i tako dalje. Vidjelo se, u prosuđivanju naših pitanja, i neki realizam s češkog gledišta. Predbacivao je, međutim, srpskim političarima što su na onaj način donijeli Ustav i što se nisu držali Krfske deklaracije, koja ionako nije bila baš *al pari* sastavljena. Zanimao se za vrijeme mog boravka o svemu detaljnije i dopuštao mogućnost, da je jednostrano obaviješten.

Istakao sam da Radića osobno ne poznam, a mnoge njegove geste nisu mi simpatične, ali da je gotovo cio hrvatski narod uza nj, a natjerali su ga više postupci državnih vlasti nego Radićeva demagogija. Vojsku mi svi volimo i moramo joj na žalost davati važnost, ali se ne možemo i ne smijemo u slučaju opasnosti iz vana oslanjati samo na »srpsku vojsku«. Srba u Jugoslaviji nema nego oko četrdeset posto, a ako su drugi nezadovoljni, pa prijeti opasnost da postanu i nepouzdani, šta ćemo onda? Ne drži fasada kuću, niti se kuća može držati samo na dva ugla. Došao je razgovor i na Aleksandra.

— On je vrlo simpatičan, ali je previše samo vojnik, a premalo naobražen.

— Pa vi biste mogli na njega savjetom utjecati. To bi on od vas primio, jer zna da nam svima dobro želite.

— Ne vjerujem, prijatelju. Pokušao sam, ali on drži da sam ja civilist i stari profesor, možda stoga i poštovanja vrijedan, ali koji ne zna kako se država drži i izgrađuje. Srbi se uvijek pozivaju i oslanjaju na vojsku, na silu, i tvrde da imaju najbolju vojsku. Ja sam sklon vjerovati da je vojska dobra, ali to nije sve.

I iz razgovora i iz fizionomije, dok sam ga modelirao, očitovao se njegov realizam: bio je čovjekoljubivi fanatik, ali ipak fanatik, sa slovačkom i slavenskom tvrdoglavošću. On ju je, doduše, ukrotio, vladao je njome, ali je ona bila u podsvijesti. Uza svou svoju široku kulturu, Masaryk je imao nešto

doktrinarno suha, kao kakav zagriženi protestantski pastor. Usprkos tome, on se trudio da bude potpuno liberalan, pa ne samo da je dopuštao i druga mišljenja, nego bi subesjednika hrabrio da mu ih iznese.

Jedne večeri, iza večere, povela se riječ o Slovacima. Ne sjećam se više, je li tomu bio povod Tuka ili Hlinka, ali je Stari govorio s dosta ironične ljutine o tim »separatistima«. Ja sam se prema njemu odnosio uvijek s neke udaljenosti, više kao prema starijemu i pametnijemu nego kao predsjedniku. Te večeri i tom prilikom sam spomenuo Pittsburški sporazum i rekao, da mu je to, prema mom gledanju, jedina mrlja u njegovoj knjizi života i rada. Gospođica Alice se tomu čudila i gotovo se osjećala malo kao uvrijeđena. Stari je, međutim, sve to mirno primio i branio se, da on nije bio ovlašten ni od češkog naroda, ni od njegova predstavništva, da ga za Tukovo uređenje obveže, pa je, prema tomu, to trebao da uredi parlament.

— Možda, gospodine predsjedniče, ali vi niste bili formalno ovlašteni ni da rušite Austriju, nego ste to radili na svoju ruku, i cijeli narod vam je taj rad odobrio i na tomu vam je zahvalan, pa bi vam i ovo bio odobrio.

— Ja ne znam.

— Bi, da ste vi to stavili kao svoj uvjet, jer ste vi, u stvari, na taj isti način stvorili i Republiku u Americi. Pa čak, da ste se na tom pitanju povukli, ako vam ne bi bili odobrili i kad je država jednom već bila stvorena, tko bi vam mogao zamjeriti što ste pokušali da održite svoju riječ.

— Ne znam, značilo bi prema jednima riječ držati, a drugima rješenje bez pitanja nametnuti. Uostalom, pitanje je, da li bi to i svim Slovacima bilo milo; dok sam ja uvjeren da im to ne bi bilo u interesu.

Gospođica Alice je bila malo nervozna, pa smo se digli od stola i pošli spavati. Sutradan ujutro, dok se Stari nalazio na svojoj uobičajenoj šetnji na konju, gospođica Alice me pozvala da se malo prošećemo kroz park. Tom mi je prilikom otmjeno dala razumjeti, da sam, po njenom mišljenju, sinoć s tatom malo teško razgovarao. Ja sam joj rekao da je to tako slučajno ispalo i da sam ja uvjeren, da bi se on prije uvrijedio da sam mu uvijeno govorio. Nakon toga smo, ona i ja, mnogo razgovarali o Slovacima. Ona ih je stvarno voljela. Slagala se sa mnom da su oni narodnog i slavenskog sačuvali više od Čeha, te da Česi u folklorističkoj kulturi mogu imati koristi od Slovaka, a i obrnuto Slovaci od Čeha u mnogom drugom pogledu. Ona je bila u prilog čuvanja i kultiviranja slovačkog jezika, koji je sastavni dio tog svježeg i bogatog izražaja narodne duše. Pripovijedala mi je, kako tamo u Slovačkoj s uživanjem s njima govori i pozivala me, da dođem k njima ljeti u goste u Tatre. Međutim mi je dala razumjeti, da tata u nekim stvarima ima svoje mišljenje, što se slovačkog pitanja tiče, i da je bolje s njime o tome ne govoriti. Ja sam razumio i naumio sam da to ne potičem.

Kad mi je, međutim, Stari došao sjediti, sam se vratio na sinoćnji razgovor o Slovacima. Ja sam mu rekao da mi je žao, ako sam koju suvišnu riječ izrekao, ali da mi je ležalo na srcu da mu to iskreno kažem.

— Ne, niste. Meni je drago kad mi se otvoreno kaže što se misli.

Zatim mi je iznio svoje gledanje na slovački problem. Njega nije toliko smetala slovačka težnja za autonomijom, koliko njihovo nastojanje za izgradnjom posebne narodnosti, različite od Čeha — a između češkog i slovačkog u stvari je manja razlika nego između dva slovačka dijalekta.

— Vjerujem, gospodine predsjedniče, ali isto je tako između slovačkog i hrvatskog ili slovačkog i ukrajinskog jezika.

— Prije šezdeset godina nisu imali ni molitvenika na slovačkom, nego su uzimali češke molitvenike, a sada hoće pošto poto svoj književni jezik.

— Oprostite, ali to nije nikakav razlog. Mogli su uzeti molitvenike isto tako slučajno od Hrvata ili Ukrajinaca, pa to ne bi mogao biti razlog, da sada ne pišu svojim jezikom.

— A kako Nijemci? Nitko ne piše svojim dijalektom. Jan Kollar je bio Slovak, pa je pisao češki. I ja sam Slovak, pa pišem češki; zašto ne bi to i drugi Slovaci radili?

— To je bila Kollareva i vaša individualna stvar, ali vi ne možete sve Slovake natjerati da vas slijede.

— Ali kud bi oni, onako mali, primitivni i nekulturni dospjeli, da nema Čeha. Ta zamalo bi ih Madžari bili pretopili.

— To ne znači da moraju napustiti svoj jezik i svoju individualnost ako im je bolje da su u zajednici s Česima. Oni se i uz svoj jezik mogu osjećati kao jedno s Česima u odnosu na svakog trećeg. Moramo li mi Slaveni svoje države i zajednice baš po njemačkom kalupu organizirati?

— Da, ali moramo voditi računa o Nijemcima. Oni neće mirovati, a mnogo ih je, kompaktni su i agresivni, a nas Slavene previše zanosi naš individualizam, pa kad se tako zanesemo, sve zaboravimo. Mi smo, bez sumnje, talentirani, ali smo nerealni. Tu leži opasnost za Slavene, opasnost za njih same. Česi su još najtrezniji i najpozitivniji. S Rusima se još dugo neće moći računati, i Bog zna, kako će i kad će sve ono svršiti što se u Rusiji događa. Mnogo toga nas s njima veže, rasa i mnoge karakterne crte, ali su Velikorusi postali upola Azijati, pa nas to od njih udaljuje.

O Malorusima i Bjelorusima je govorio s velikom simpatijom i predbacivao je Poljacima, što se ne umiju s njima sporazumjeti. Tako smo došli do razgovora i o poljsko-češkim odnosima. Ja sam istakao, da je on, predsjednik, priznat i nesumnjiv autoritet kod svih Slavena, kao i kod zapadnih demokracija, te da bi on mogao mnogo utjecati na međusobne odnose između raznih posvađenih Slavena, ali da taj utjecaj bude plodonosan, da bi on, po svoj prilici, morao poraditi na češko-poljskim odnosima i inače mogao bi utjecati i kod nas Južnih Slavena, kako bi se mi unutar Jugoslavije sporazumjeli i ojačali, pa tako stvorili bazu da i Bugari pristupe. On je na to uzdahnuo, namrštio se, pa počeo:

— Varate se. Ja tu ništa ne mogu. Poljaci drže da su oni velika vlast i gledaju na nas s neke visine. A kod vas, Aleksandar i njegova okolina, gledaju u meni starog profesora i ništa više. Ja sam pokušavao utjecati, ali sam vidio da je to bezuspješno i da ih ljuti, a mi moramo misliti na sebe i na naše savezničke odnose s vama, a srpska je vojska gospodar Jugoslavije.

Pripovijedao mi je kako do sada nije bilo ni ozbiljnog jugoslavenskog poslanika u Pragu, preko koga bi se dalo štogod raditi, pa mi je tom prilikom spomenuo i neke neozbiljne i čudne geste poslanika Bogumila Vošnjaka. Rekao mi je, da samo Pribićevićevi ljudi iz Hrvatske s njima održavaju veze, dok je Lorković otišao na Radićevu liniju.

Kad sam mu, na njegovu želju, malo pobliže iznio prilike kod nas i upozorio ga na sve što se događa a što ne može dobru dovesti, priznao mi je da su mu isto tako pripovijedali i neki Česi, koji su poznavali prilike i koji su bili u dodiru s Jugoslavenima. On se namrštio i uzdahnuo:

— Da, da, Radić, može biti konfuzan i pretjeran, ali to ne valja što se iz Beograda radi. Mi smo se nadali da će se Srbi debalkanizirati u zajednici, međutim će oni, čini mi se, cijelu zajednicu balkanizirati, pa će tako i one svoje dobre kvalitete kompromitirati. Mi smo nemoćni da vam pomognemo. Kad bismo imali zajedničke granice s Hrvatima, onda bi bilo nešto sasvim drugo... Makar da inače volim Hrvate koliko i Srbe, a u mnogom Srbe više cijenim, ipak ne bih pustio da se s Hrvatima onako postupa, pa makar tako pokvario odnose sa Srbima, to jest s onakvim Srbima kakvi su oni što su na vlasti.

Masaryk mi je zatim pripovijedao, kako je Aleksandar bio kod njega, makar neoficijelno, u posjetu, te da u Beogradu žele da on tamo dođe oficijelno u posjet. Ali on, iako nije kralj nego predsjednik, ne može primiti da mu se propisuje kako će putovati. Dok oni ostanu kod svojih zahtjeva, on neće ići u posjetu, pa makar do nje nikad ne došlo. Na moje pitanje, u čemu je zapravo stvar, odgovorio mi je:

— Ma, eto, žele da ni kod dolaska niti kod povratka ne bih smio svraćati u Zagreb, a ja ne bih mogao poći u Jugoslaviju, a da se ne smijem vidjeti sa svojim prijateljima.

To mi je rekao s tugom i žaljenjem. Ne kao čovjek, čije se osobno dostojanstvo našlo povrijeđeno, nego kao čovjek kod koga se bunila njegova demokratska svijest i ljudski osjećaj.

— Što će narodu slobodna država, ako u njoj nije sam slobodan i ako mu nisu zaštićena njegova ljudska prava i čovječje dostojanstvo?! — govorio je Stari.

Da su to bila njegova načela i njegovo najdublje uvjerenje, vidio sam i po njegovu mišljenju o njemačkoj manjini u Čeho-Slovačkoj. Nikada kod njega nisam osjetio ni traga neke mržnje na Nijemce.

Tako sam jednom bio prisutan, kad su mu došli neki ministri. Jedan od njih mu je pripovijedao, kako će mu doći neki predstavnici njemačkih zastupnika u parlamentu, koji će, između ostaloga, tražiti još jednu njemačku tehniku. Ministar je dodao da Nijemci traže, da dobiju stvarno više nego što imadu sami Česi.

— Pa neka — rekao je Masaryk — neka imadu i više, što za to? Mi smo se Česi od njih naučili organiziranu radu, a možda će se oni od nas naučiti širokogrudnosti.

Navraćajući se opet jednom prilikom na opće slavenske stvari i tražeći vanjske uzroke nesuglasica, Masaryk je ustanovio, da se poljske nesuglasice s Ukrajincima odnose uglavnom na Galiciju, češko-poljske na Šlesku, srpsko-bugarske na Makedoniju, srpsko-hrvatske na Bosnu, i tako dalje. Ja sam se vratio na svoju tvrdnju, da bi on mnogo učinio u pravcu izglađivanja sporova, da je nama Jugoslavenima znao dati uvijek dobre savjete, pa bi, bez sumnje, mogao poraditi i na tome da se izglade odnosi između Čeha i Poljaka, i bez obzira na poljsku umišljenost o vlastitoj veličini, kako bi, danas, sutra, ako bi Nijemci opet postali agresivni, bar sjeverni i južni Slaveni sačinjavali jedan blok.

— Vi biste mogli čak pokrenuti i jednu Slavensku ligu, koja bi nepristrano rješavala međusobna pitanja i nesuglasice, i to na način, da delegati sjevernih Slavena presude u međusobnim sporovima kod južnih, a južni kod sjevernih Slavena — govorio sa mu.

— Znam što hoćete, po prilici, da kažete, ali to je na žalost još uvijek nemoguće. Osim toga, ja sam ipak šef jedne države, pa se ne bih mogao upuštati u stvari koje držim neostvarivima.

Kolikogod je Stari imao srce i dušu slavensku, toliko je intelektualno bio realist, pa se toga i držao. To se vidjelo i kad je bila riječ o ruskim, pa čak i češkim, piscima, da su mu one crte, koje mi zovemo specifično slavenskim, bile nepristupačne, ili da ih se bojao. Gledao je na te karakteristike slično kao i drugi zapadnjaci. Gotovo je bježao od svega što mu je izgledalo mistično ili metafizičko, kao od nekog boležljivog sanjarenja. Bez obzira na to što likovnu umjetnost nije razumijevao, on je J. V. Myslbeka cijenio, a za Františeka Bileka nije imao smisla, a Otokara Brezinu je stavljao u istu kategoriju prema Janu Kollaru ili Jaroslavu Vrhlickomu, kao Bileka prema Myslbeku.

Poslije ovog gostovanja vidio sam ga još dva puta. Jednom prilikom, kad sam bio pozvan u žiri za Žiškov spomenik, a posljednji put kad je bila moja izložba u Pragu (1933). Prvi put me poveo sa sobom, kad se otvarao Muzej Čeških legionara, ispred koga je imao doći Žiškov spomenik. Bio je, dakako, u jednostavnom građanskom odijelu, s nekim starim, mekim i pomalo zgužvanim šeširom, pa se jako smijao kad sam ga u šali zapitao, je li to onaj isti šešir koji je nosio za vrijeme rata, u emigraciji.

— Ne znam, možda je baš onaj, jer ja vam ne volim ništa što je paradno, pa i što bi mi? Ja sam predsjednik male, građanske Republike.

To su, vidio sam im na očima, i njegovi građani primijetili kad je prolazio dvoranom, pa su mu utoliko više iskazivali poštovanje i ljubav kao prema svom starom »Tatinku«, kako su ga svi od milja zvali.

— Kod vas se stvari na žalost ne sređuju — rekao mi je ovaj put on prvi. O Aleksandru je govorio prijateljski, ali je dodao da je šteta, što je čisto vojnička glava i što nije imao prilike da se više izobrazi. Izrazio je i bojazan, da bi možda mogli imati pravo oni koji misle, da je antidemokratski nastrojen. Primijetio je da Aleksandar ne pozna ni veći dio krajeva svoje zemlje, kao ni ljude, a nadasve one koji nešto znače u još mladoj jugoslavenskoj kulturi. Kad je bio kod njega u posjetima u Lanima i divio se njegovu dvorcu, primijetio je:

— Lako je vama, kad imate umjetnika i arhitekata. Kad bih ih ja samo imao!

— Pa mogu vam ih ja posuditi — odgovorio sam. — Uostalom, ovaj koji mi je ovo uredio i koji mi iznutra pregrađuje dvor na Hradčanima, vaš je podanik, Slovenac J. Plečnik. On će nam izraditi i jedan obelisk za Hradčane, a bavim se i mišlju da od jednog drugog vašeg građanina zatražim, da nam izradi češkog lava za Hradčane. Plečnik nam je i jednu crkvu u Pragu sazidao.

Plečnika je Predsjednik volio ne samo zato jer je vidio da svoj posao radi s čuvstvom i zanosom, nego i radi njegove skromnosti i jednostavnosti, koja je sličila njegovoj. Sjećam se, kad sam ono bio u Lanima, pa inženjeri došli da predsjedniku referiraju da se dogodila nezgoda, jer se Plečnikov monolitni obelisk pri transportu prelomio na polovinu. Stari je uskliknuo:

— Šteta; a znade li to Plečnik?

— Pa, kazali smo mu, i on je izvan sebe, to više jer je bilo toliko truda, dok je toliki komad nađen i odsječen.

— A koliko je bio dugačak?

— Osamnaest metara.

— I više se ne može naći tako velik?

— Može, gospodine predsjedniče. Baš se slučajno može izvaditi jedan, koji bi mogao biti i preko dvadeset metara dugačak, kad bismo ga mogli prevesti.

— Dakle, drugi može biti veći?

— Može za četiri metra.

— E, pa onda nije šteta, što se onaj prebio; prvo, što će ovaj drugi biti veći, a drugo, što ste prošli školu, pa sad znate kako ćete ovoga prenijeti a da se ne razbije. A hoće li to biti moguće?

— Hoće iz kamenoloma do Praga, samo ne znam, kako ćemo ga iznijeti na Hradčane, radi teška terena i tijesnih starih ulica. Bojim se, da neće ići u ovoj duljini.

— Ne, ne, ostavite vi duljinu kakva je, a za prijenos neka pokaže češka tehnika što je kadra i što umije učiniti — govorio je Stari sa zanosom.

KOD ALEKSANDRA PRED MOJ ODLAZAK U AMERIKU

Moji su odnosi s Beogradom bili pomućeni, i psihološki i formalno. S Pašićem, poslije razgovora u Parizu kad je ono on bio dao svoju izjavu da Hrvati i Slovenci mogu ići svojim putem, nisam se više viđao. S Pribićevićem odnosi su bili ohladili još od doba, kad sam bio otklonio da me postave za nosioca liste u Zagrebu; a kad mi je Protić pripovijedao o Svetozarovu prijedlogu da se pošalje vojna ekspedicija u Hrvatsku, odonda se s njim više nisam ni pozdravljao. Kralj Aleksandar me je pozivao, ali odnosi nisu bili više onako topli kao prije. Ukratko, ja sam im postao tuđ već zbog same činjenice što sam se bio nastanio u Zagrebu, a ne u Beogradu. Čak su me neki počeli krstiti frankovcem svoje vrste.

Meni je bilo svejedno što oni misle, ali oni su nastavili da se interesiraju za moje kretanje, za moje veze, a tako isto i za moje materijalne prilike. Šaptali su: doći će on kad mu nestane u zdjeli čorbe, ili će se pokupiti iz Zagreba i otići u inozemstvo. Prestali su zbog toga isplaćivati mi pogođene godišnje rate za Vidovdanske fragmente, kako je bilo ugovorom utvrđeno. Ja sam u dva-tri maha tražio izvršenje ugovora, ili njegovo razvrgnuće s time da ću ja državi vratiti što sam do tada bio primio, a to je bila svega jedna jedina godišnja rata. Na ove predstavke nisam dobio odgovora, a nisu mi odgovarali ni na moja pitanja, gdje se nalaze te stvari i kamo ih namjeravaju smjestiti.

Uto sam dobio poziv iz Amerike, da priredim niz svojih izložbi u američkim gradovima, pa sam taj poziv prihvatio. Potrebna sredstva za put u Ameriku i boravak tamo posudio sam dobrim dijelom od prijatelja dra Milana Ćurčina.

Radi uređenja nekih pitanja u vezi s tim putom morao sam poći u Beograd. Kad sam stigao u Beograd (1924), slučajno sam na ulici sreo svog znanca Lučić-Rocchija nazvanog Biskup, koji me zaustavio i u povjerenju me obavijestio kako je neki dan bio na večeri kod Pašićevih (Biskup se bio oženio jednom Srbijankom), te kako je, prilikom razgovora o meni, opazio da me predsjednik Pašić ne voli. Tom je prilikom Pašić rekao:

— Neka on radi što zna. Niti ćemo mu vraćati stvari, niti ćemo izvršavati ugovor.

Meni se to u prvi mah učinilo nevjerojatnim, jer je Pašić bio mirna temperamenta i od malo riječi. Međutim, Lučić me je uvjeravao da su to bile doslovne Pašićeve riječi i da mi je on to htio povjerljivo pismeno javiti, ali mu je draže da smo se sreli, pa da mi je to mogao usmeno reći. Kako sam se nalazio pred putom, nisam namjeravao uopće pokretati pitanje izvršavanja ugovora o Kosovskim fragmentima prilikom ovog mog boravka u Beogradu. Ali sam promijenio mišljenje nakon ovog Lučićevog upozorenja. Odmah sam zatražio audijenciju kod Aleksandra, i on me je pozvao na objed.

Na objedu su bili francuski poslanik, Ljuba Jovanović, tada ministar vjera, i još dvojica. Budući da se Aleksandar zanimao za moj put u Ameriku i za izložbu koju sam tamo namjeravao prirediti, došlo je do razgovora i o Kosovskim fragmentima. Aleksandar me pitao, gdje se fragmenti nalaze i što će se s njima učiniti.

Odgovorio sam mu, da se Fragmenti, odkad su dopremljeni u zemlju, nalaze u jednoj šupi beogradske carinarnice uz samu Savu, da šupa prokišnjava i da stvari kvare. Kamo će ih smjestiti i kako, da ja ne znam. Na to je Aleksandar rekao, okrenuvši se prema Jovanoviću:

— Pa dajte ih meni, ja ću ih smjestiti u stari Dvor i napraviti muzej.

Jovanović je na to odgovorio, da su stvari državne i da samo država može s njima raspolagati.

— Pa, ako su državne, a država ih nema kuda skloniti, pustite ih meni, a kad se smjeste, uredit ću da ih i javnost može vidjeti, dva ili tri puta u tjednu — rekao je Aleksandar.

— E, to se može vidjeti, ali o tome mora da donese odluku ministarski savjet — uzvratio je Ljuba.

Aleksandar se držao, kao da je malo uboden ovim odgovorom. Na to sam se ja okrenuo prema Jovanoviću i pitao sam ga, što je s mojim ugovorom, odnosno s uvjetima darovnice.

— Nemojte sada o tom ovdje govoriti. Ovdje je ovaj strani poslanik i nemojte sad ovdje za kraljevim stolom ...

— E, baš hoću, gospodine ministre, da kralj čuje, da je predsjednik Pašić rekao, da mi neće stvari vratiti niti će poštivati ugovor. I ja vas, kao

člana vlade pitam ovdje pred kraljem, jesmo li mi pravna država ili nismo, i može li to biti da se ne ispuni ugovor, ili da se ne vrate stvari bivšem vlasniku, kad on na to pristaje?

Jovanović se na to malo zbunio, a onda uzvratio:

— Dođite sutra k meni u ministarstvo, pa ćemo vidjeti što se dade učiniti.

— Vi meni, gospodine ministre, niste odgovorili na moje principijelno pitanje. Može li se ne ispuniti ugovor i ne dati stvari natrag, zato vam ja sutra neću doći, pa sve kad i ne bih putovao natrag u Zagreb.

Na to je kralj rekao Ljubi:

— Sad, kad ovaj gost otiđe, ostanite vas obadva ovdje, da to pitanje dokrajčimo, jer je to sramota kako se s čovjekom postupa.

Kad je gost otišao, Aleksandar je vrlo energično rekao Ljubi:

— Ja vam naređujem, da ovo pitanje još danas poslije podne iznesete na sjednici ministarskog savjeta i da se postupa prema ugovoru.

Ljuba je na to skromno klimnuo glavom i uzvratio:

— Učinit ću kako naređujete.

Ja sam se sutradan vratio u Zagreb. Ujesen sam se ukrcao na lađu za Ameriku. Međutim u Beogradu »još nisu riješili« pitanje Vidovdanskih fragmenata.

U Ameriku su sa mnom putovali moj brat Petar i Milan Marjanović, razumije se o svom trošku. Marjanoviću je bila zadaća da prati »državne stvari«, to jest nekoliko komada iz kolekcije Vidovdanskih fragmenata, za koje su se u posljednji čas odlučili da ih priključe mojim stvarima, koje su poslane na izložbu.

Na brodu se pojavio i pokušao nam se priključiti neki Cvetković, koji je pripovijedao da ide, ili da ga šalju, da izdaje neku jugoslavensku reviju na engleskom jeziku.

STJEPAN RADIĆ

Sa Stjepanom Radićem vidio sam se svega tri puta. Jednom kod Trumbića, drugi put kad mi je pred moj odlazak u Ameriku ujesen 1924. bio poručio da bi se želio sa mnom vidjeti i razgovarati, a treći put sam s njim razgovarao upravo u vrijeme kad se Radić bio vratio iz Rusije. Koliko god je njegov pokret meni bio simpatičan, i koliko god sam ja bio uvjeren da je njegov stav u Narodnom vijeću 1918, prije ujedinjenja, bio jedino ispravan i u skladu s osjećajima hrvatskog naroda, toliko ga nisam volio radi njegovih često demagogijom protkanih govora i zbog rječnika koji je tu i tamo upotrebljavao, jer je to bio rječnik nekog seljaka krčmara, a ne političkog narodnog prvaka.

Kod prvog susreta u Trumbićevu stanu malo smo se sukobili, kad mi je počeo predbacivati moju ulogu u Jugoslavensko modboru, a kasnije, kako sam indiferentan prema Seljačkoj stranci. Kad sam mu odgovorio, da držim da mu je Trumbić objasnio našu situaciju za vrijeme rata u inozemstvu, da su Hrvati u vanjskom svijetu bili gotovo potpuno nepoznati, i dodao, da je on, Radić, i suviše pametan a da ne bi razumio da nismo mogli drukčije niti

raditi niti postupati nego što smo postupali, on se počeo ljutiti i vrijeđati i u zvijezde kovati seljački narod. Ne poznavajući njegovu narav, ja sam mu odgovorio:

— Gospodine Radiću, i Trumbić i ja smo seljački sinovi, ali ne živimo u selu pa, da nam govorite kao onima na selu.

— Znam, ali ste se pogospodili — doviknuo je svojim polupromuklim, polupištećim glasom.

— Hoćete, po svom običaju, da kažete da smo pokvarena gospoda.

— Pa da, možete i tako uzeti.

— Dobro, gospodine Radiću, ja sam orao i okopavao kukuruz sve do svoje četrnaeste godine, a vi me, eto, ubrajate u pokvarenu gospodu i pretpostavljate da imam manje osjećaja za seljake, za svoje rođake, nego što imadu slabi fiškali i drugi, koje ste oko sebe okupili, te koji povlađuju vama i vašoj nauci. Istina je, da sam izuo opanke i obuo cipele, ali, od tada hodam u cipelama, ne skidam ih, kad dođem na periferiju grada, da za selo obujem opanke, kao što — kako sam to čuo — Vi radite.

Trumbiću je ovaj razgovor bio neugodan, ali se je umirio i počeo smješkati, kad se je Radić jako nasmijao, okrećući se Trumbiću riječima:

— Temperamentan je ovaj dalmatinski Zagorac. Dobro, dobro, samo ako tako kažete i Srbima, mislim onima gore.

— Ni ovaj razgovor s vama neće doći u novine, gospodine predsjedniče.

— Dobro, kad je tako — počeo me Stipica tapšati po ramenima — bar to.

Rastali smo se uz uobičajene formalnosti.

Kad je čuo da polazim u Ameriku, poručio mi je da dođem k njemu, da bi me želio vidjeti. Dočekao me vrlo ljubazno i, nakon nekoliko pozdravnih riječi, rekao mi je:

— Budući da idete u Ameriku, ja sam vam htio dati jednu instrukciju.

Kad sam ga upitao kakvu instrukciju misli, odgovorio je da bi želio, da se svakako sastanem s njegovim izaslanikom drom Kežmanom, da mu izručim njegove pozdrave te da mu kažem, da nastoji sakupiti novaca za Stranku kod naših emigranata.

— Slab sam vam ja ambasador, predsjedniče — odgovorio sam — za takve stvari. Kad bih sam imao novaca, rado bih dao, ali da ih tražim, pa bilo to i preko drugoga, za to nisam.

LJUBA DAVIDOVIĆ

Tom istom prilikom mog prvog odlaska u Ameriku, pozvao me i Ljuba Davidović, koji je 27. VII 1924. bio preuzeo predsjedništvo Vlade. Njegov je cilj bio da se izglade odnosi s Radićem i Hrvatima. Primio me vrlo ljubazno, a poznavali smo se još od godine 1912.

— Čuo sam da odlazite prekosutra u Ameriku, pa sam htio s vama razgovarati, razumije se, o našim odnosima s Hrvatima. Eto, Radić je obećao da će pomagati moju vladu, a i nije on tako crn kako ga predstavljaju, nije boga mi. A ja sam pripravan da damo Hrvatima što je god moguće to jest sve što ne bi slabilo državu...

Ja sam se smješkao.

— A što se smješkate? Ja sam ozbiljno odlučio da tako postupam, jesam boga mi — govorio je dobroćudni čika Ljuba.

— Da vam kažem, čika Ljubo, zašto sam se smješkao. Vi morate nastojati da prema Hrvatima promijenite način razgovora. Kad vi kažete: »Dat ćemo Hrvatima«, to Hrvate ne samo smeta, nego i vrijeđa, vrijeđa čak i mene, za koga znate da sam za jedinstvo. Što vi imate dati, ili ne dati? Hrvati ne traže od vas ništa što nije njihovo i na što nemaju pravo. Ako nam je živjeti u istoj kući, onda treba da je sporazumno i uredimo i da svak ima što mu pripada.

— Jest, tako je. Imate pravo, i to bi bilo demokratski. Samo ova naša demokracija, vidjeli ste kakva je... Ja sam za to i govorim ovim mojima: Ako Hrvati hoće autonomiju, dajmo im je u njihovom i na njihovom... Ja sam za to, da se postupa najširokogrudnije, ali radikali... Pa vojničine i čaršija. Čaršija, i, da vam pravo kažem, i onaj gore, onaj Crnogorac, kako ga je s pravom njegov otac i zvao. Pripovijedat ću vam kakav sam sukob jučer s njime imao. Bio sam dao i ostavku... Gospodin Radić je negdje, tamo preko, držao nekakav govor, koji je bio sličan njegovim prijašnjim govorima. Šta će čovjek? Zar da povlađuje, dok Hrvatima nismo ništa dali. A ovaj gore se naljutio, referirali su mu, pa mene jučer pozvao k sebi. Oslovio me:

— Čika Ljubo — ali vrlo osornim tonom — ja vam povjerih vladu, jer Vi, kao bajagi, obećaste, da ćete primiti Radića i dovesti ga da surađuje, a jeste li vidjeli kako govori?

— J...m ja Radiću mater, nisam i neću mu ništa dati — nadodao je kralj.

— Primirite se, veličanstvo, molim vas, ovo je vrlo ozbiljna stvar, ne radi se ovdje o Radiću, nego o Hrvatima.

— A što vi meni tu govorite. Zar mislite da sam još đak? J...m ja mater i Radiću i Hrvatima. Ne dam, a oni neka uzmu sami, ako mogu. A vi, dajte ostavku.

— Nato se ja poispravim — nastavio je čika Ljubo — pa ću njemu: Možete se vi ljutiti, ali ja ću vam reći što mislim. To, što ste sad rekli za Hrvate, onesposobljuje vas da budete kralj Hrvata. A što se moje ostavke tiče, ja znam da je ne bih morao dati, jer imam većinu, nu ja vam ostavku dajem, ali vam moram reći i slijedeće: Ja nemam što no se kaže ni kučeta ni mačeta. Jedinac mi je pao još u Drugom balkanskom ratu. Imadem svoju potleušicu u Njegoševoj ulici, godina službe imam više nego je potrebno za pravo na penziju, pa ću provesti svoju starost u svom malom ćošetu, a kuda ćete vi?

— Nato je kralj planuo: »Ja vas nisam pitao kuda ću, nego da date ostavku.«

— Ja sam je dao — odgovorih, dignuh se i otiđoh iz audijencije. Kad sam već silazio niz stepenice, evo ti njega za mnom.

— Čika Ljubo, stanite, vratite se, da razgovaramo. Ja sam prgav, odrastao sam u ovoj našoj sredini.

— Sjeli smo, a on je onda tražio da povučem ostavku i da mu izložim svoj program. Nakon jednosatnog razgovora mi je rekao: »Kušajte, ja vas neću ometati.«

— Tek tada sam povukao ostavku i evo me, da tjeram do kraja i da čistim bez obzira. Jučer sam dao u Zemunu uhititi Pašićeva Radu. Vjerujte mi, da mi to teško pada, ta kumovi smo. Ali, kada je državna nužda, uhapsio bih ga, pa da mi je rođeni sin — govorio je čika Ljuba, na čas ljutito, a na čas zadovoljno. Kad mi je zatim počeo da pripovijeda o svom programu čišćenja u čaršijskoj kliki, ja sam se malo nasmijao.

— Zar vi ne vjerujete, da hoću?

— Vjerujem, čika Ljubo, ali ne vjerujem da će vam dati vremena.

— Hoću, pa komu obojci, a komu opanci.

Nisam još bio ni na polovici Oceana, a radio je donio vijest, da je Davidovićeva vlada pala 6. 11. 1924. Nova Pašić-Pribićevićeva vlada je bila formirana istog dana.

JOVAN JOVANOVIĆ - PIŽON

Tad me je u posjet pozvao i Jovan Jovanović Pižon. Njega sam dobro poznavao. Pozvao me da iza ručka dođem k njemu »na kavu i na razgovor«. Kako je i moj prijatelj dr Milan Ćurčin bio sa mnom u Beogradu, Jovanović je i njega pozvao, ali mi je rekao:

— Želio bih da budemo sami. Vi znate da ja Ćurčina i volim i cijenim, ali hoću da budemo sami barem pola sata, a onda neka dođe i on. Uostalom, to sam i njemu rekao, kad sam s njim telefonski razgovarao.

Pošao sam. Gospođa Jovanović je pripremila i donijela kavu, pa je izlazeći dobacila mužu:

— Eto, ne samo što neću prisustvovati vašem razgovoru, nego neću biti ni kod kuće, jer odlazim u grad po poslu.

Čim smo sjeli, pitao me Jovanović jesam li bio kod Davidovića. Kad sam odgovorio potvrdno, rekao je:

— Siromah čika Ljuba. On misli najbolje, samo je pitanje, hoće li ga pustiti. Je li vam pripovijedao o svom jučerašnjem sukobu s Gospodarom i o davanju i povlačenju ostavke?

— Jest, sve mi je pripovijedao.

— Zar i ono, kako se kralj Srba, Hrvata i Slovenaca izražava o Hrvatima?

— Jest, i to mi je pripovijedao, a ja sam ga upozorio da to ne pripovijeda drugim Hrvatima, koji nisu upućeni kako takve psovke lako padaju ovdje u Beogradu, i kako one ovdje nemaju ono značenje koje imaju u Hrvatskoj.

— Da, ali to je ipak škandal, da se jedan kralj... A je li vam pripovijedao, što je prethodilo Kraljevu pozivu i traženju ostavke zbog Radićeva govora? Uostalom, možda to čika Ljuba i ne zna.

— Nije mi ništa pripovijedao, što bi bilo prethodilo.

— Došlo je bilo Kralju nekoliko oficira, koje je Petar Živković predvodio i tražili su da odmah pozove Davidovića i da od njega traži ostavku, ako neće da se i njemu dogodi kao onom drugom Aleksandru (Obrenoviću). Razumijete li, u kakvoj zemlji i u kakvim prilikama živimo! Vi idete u svijet. Imate pravo.

Tek što mi je Jovanović to rekao, pojavio se njemu iza leđa Milan Gavrilović, njegov stranački drug u Zemljoradničkoj stranci. Gavrilović je bio sav zajapuren i rekao je:

— Jeste li čuli, što sve onaj Radić govori? To je škandal, što li se sve smije u ovoj državi?

Jovanović ga je gledao preko očala i odgovorio:

— Pa sjedi, Milane, i nemoj se uzbuđivati. Radić nastavlja da govori svojim jezikom i za svoj svijet. A molim te, što je Hrvatima do sada dano u ovoj državi, e da bi Radić mogao govoriti pomirljivije?

— *A znate li da je Kralj tražio da Davidović povuče ostavku* — pitao je Gavrilović.

— Znam da je Kralj tražio ostavku i da ju je Davidović dao. A onda je nakon par minuta Kralj tražio, da Davidović povuče ostavku, a onda mu proširio ovlaštenja.

— To možda Ljuba priča, ali to ne može biti.

— Pa pustite čika Ljubu, neka kuša sa Stipom. On je možda najprikladniji, zbog svoje pitome ćudi, da s Radićem razgovara i pregovara.

— Ne, gos'n Joco, krv mora pasti!

— A čija krv, gospodine Gavriloviću? — upitao sam onda ja Gavrilovića.

— Radića treba ubiti. Preča je država od Radića.

— Dabome da je država preča od svakog pojedinca, no znate li Vi, da iza Radića stoji gotovo cijeli hrvatski narod, i što Vi mislite preko Stjepana Radića pucati u mog oca i brata?

— Preča je država i od svih Hrvata! Krv, krv mora pasti, da se vidi ko je jači, Hrvati ili država.

— Prema toj logici država bi bila preča i od Srba. I što je onda i tko je država, zar samo čaršija i čaršijska klika? I kako Vi mislite puštati tu hrvatsku krv? Možda telefonom iz Beograda?

Ja sam pogledao na stolicu i ruka mi je drhtala, da ne skočim, da ju zgrabim, ali u to je ušao dr Milan Ćurčin, koji se na prstima bio došuljao do vrata, čuo razgovor, te se u nj umiješao najoštrijom osudom Gavrilovića i njegova ponašanja. Jovanoviću je ova scena bila vrlo neugodna.

SUSRET S MIHAJLOM PUPINOM U NEW YORKU

Najznačajniji od naših ljudi koje sam sreo u New Yorku bio je Mihajlo Pupin, izumitelj i profesor na Columbia University, bivši počasni konzul Kraljevine Srbije i predsjednik nekog srpskog društva. On je bio porijeklom vojvođanski Srbin, ali prilično amerikaniziran. Znao sam ga još iz Pariza, za vrijeme Konferencije mira, jer je bio član američke delegacije, kao neki ekspert za Podunavlje. On je našu stvar tom prilikom zagovarao, koliko je mogao. Makar je bio Srbin, on je još tada bio bliže shvaćanjima Jugoslavenske države nego Pašićevoj velikosrpskoj koncepciji. To su mu i Pašić i Vesnić zamjeravali. U New Yorku smo se ovom prilikom bolje upoznali i sprijateljili.

Iako je u New Yorku radio jugoslavenski konzulat, ipak se vlada u važnijim stvarima obraćala na Pupina, kao uglednog čovjeka i američkog građanina, koji je imao veze s prvim američkim krugovima. Ovaj put im je Pupin trebao za dvije stvari. Prvo, da podupre propagandu i uvjeri Amerikance, da su ne samo Radić i njegova Seljačka stranka, nego i svi Hrvati — komunisti; a drugo, da pomogne nastojanje vlade, da država dobije zajam od Amerike. Te upute je Pupin bio dobio od poslanika dra Tresića-Pavičića, a on od Ministarstva vanjskih poslova u Beogradu. Kad mi je Pupin te upute spomenuo, upitao me je:

— A šta je to kod vas kod kuće i kada će to svršiti, i zar Radić ima *većinu Hrvata iza sebe?*

— Nema sumnje da ima sav seljački narod, a u duši i veliku većinu inteligencije, iako je od nje jedan dio zaplašen, drugi trom, a treći špekulira s položajem.

— E pa lijepo. Hrvati su većinom seljaci, baš kao i Srbi, pa ako su oni za Radića, onda oni u Beogradu treba na nađu sporazum s njime. Kako bi i mogli drugačije? Ta neće, valjda, kao Mađari? Ili kane srpske seljake pretvoriti u žandare, da drže Hrvate? A osim toga, pitanje je, bi li srpski seljak htio da bude žandar, pa da pritišće svog hrvatskog druga.

— Ja sumnjam, gospodine Pupine, i držim, da, kad bi Radić mogao doći do srpskih seljaka, da bi ih on za se predobio, pa bi oni išli s njime.

— Pa oni su u Beogradu ili ludi ili pijani. Ta nisu ni Amerikanci pali s kruške da im dadu zajam, kad oni sami tvrde da je gotovo pola naroda protiv vlade, ili, kako oni kažu, protiv države. Pa, kad bi bili protiv države, kako bi američki kapitalisti mogli dati zajam državi koju polovica naroda neće. To su ćorava posla. Ja u takvo što neću da ulazim. Neka im takve poslove pravi konzul Karović, a neće Mihajlo Pupin.

KOD TRESIĆ-PAVIČIĆA U WASHINGTONU

Iz New Yorka sam otputovao u Washington, da portretiram Herbert Hoovera, tada američkog ministra trgovine. Kad sam stigao u Washington, najprije sam nazvao Jugoslavensko poslanstvo, jer mi je Tresić-Pavičić bio pisao i zamolio me da mu se javim ako me put nanese u Washington. Kad sam dobio telefonsku vezu, razvio se ovaj razgovor:

— Halo. Je li tamo Jugoslavensko poslanstvo?

— Nije. Ovdje je Srpsko poslanstvo. Jugoslavensko poslanstvo ne postoji.

— Pa, dobro, onda me spojite sa slovenskim poslanikom.

— Tko ste vi, da zbijate šale i što želite?

— Ne zbijam ja šale, nego govorim po vašoj logici, znanac sam gospodina poslanika, s kojim želim govoriti, a ime mi je...

— Oh, molim lijepo, odmah ću zvati gospodina poslanika.

Nakon dvije minute čuje se glas s druge strane:

— Halo! Halo! Ovdje Srpsko poslanstvo, poslanik Tresić-Pavičić.

Tada sam ugovorio sastanak s Tresić-Pavičićem.

Kad sam se s njime sastao, pripovijedao sam mu svoj razgovor s činovnikom njegova poslanstva i rekao mu, da mi se na vlas isto dogodilo s poslanstvima u Parizu i Londonu.

— Da, oni su konzekventno uporni i neprestano srbuju — odvratio je Tresić-Pavičić.

— Pa, dobro — rekoh — oni, ali i vi ste rekli »Ovdje Srpsko poslanstvo«. Zar i Vi srbujete?

— Eto, tako, prešlo i meni u običaj, kad se oni svi do jednoga tako odazivaju i govore.

— Dobro, brate, ali vi ste šef, pa treba da ih upozorite da se drže službenog naslova.

— Vraga bi oni mene slušali. I kakav sam vam ja šef? Svaki od njih misli da je, kao Srbin, viši od mene. Pa tako i jest. Ja sam samo trpljen. Onaj, što je s vama govorio na telefonu, on je neki savjetnik poslanstva i, tobože je, demokrata, Davidovićevac, a svaki dan me vrijeđa i izaziva kao Hrvata, kao da ja odobravam Radićeve budalaštine. Vi ne možete razumjeti moju situaciju. Oni čak i moju privatnu poštu otvaraju. Prije su to radili krišom, a sada ovaj bezobraznik to radi otvoreno.

— Pa vi treba da tu praksu prekinete, ili da povučete konzekvencije.

— Ta, to bi oni jedva dočekali. Zar je mene ministar na ovo mjesto postavio? Postavljen sam, jer je to Kralj tražio, da ispuni prijašnje obećanje. Ali, kad bi im ja ma šta uznos učinio... ja sam jedini Hrvat, koji je na jednom važnijem poslaničkom mjestu, a osim toga, imam ženu i djecu, koju treba hraniti i odgojiti.

Taj me odgovor zaprepastio i stidio sam se zbog njega. Nisam mogao, a da mu to ne dam osjetiti, pa sam mu, između ostaloga, rekao:

— A što imaju Hrvati od toga, što ste vi jedini na važnijem mjestu? Zar to, što se stidite da ste Hrvat?

— To ne. Tko vam je to rekao?

— Pa, čuo sam da ste bili u Kaliforniji, gdje vam je došlo pet tisuća Hrvata, te da ste im držali govor u kojem ste rekli da vas je stid što ste Hrvat, pa se na to više od polovice prisutnih razišlo.

— To je istina, ali je to bilo zbog one lude Radićeve politike i u vezi s tim sam to rekao, jer me je uistinu stid.

— Može biti, gospodine Tresiću, ali vodite li vi računa o činjenici, da iza Radića stoji osamdeset posto Hrvata, te da on predstavlja Hrvate, a ne vi i ja, a znamo i zašto. I ne pada li vama na pamet, da biste se vi mogli sutra, ako ne danas stidjeti sama sebe, pogotovu kad vam i vaše rođeno iskustvo pokazuje, kako se prema Hrvatima postupa. I ne pitate li se vi, niste li postavljeni tek za dekoraciju i onako, da se ne reče, da nema baš nijednoga Hrvata, ili čak, po vragu, zato što ste u Parizu, za vrijeme Konferencije mira, sekundirali Pašiću i napadali Trumbića i Smodlaku, a osobito posljednjeg.

Tresiću je bilo krivo, zacrvenio se, i počeo napadati Smodlaku. Kad sam mu rekao, da pustimo ljude a da prijeđemo na opću narodnu stvar, na njegovu situaciju, kako se s njime postupa, te na opće narodno raspoloženje, odgovorio mi je:

— A što, molim vas, narod. Narod je glup, a onaj ciganin i demagog ga je zaveo. Pa, evo, i ovi u Kaliforniji, koje ste spomenuli. I to vam je zgoljni naš primitivni seljak, većinom iz Dalmacije, koji se iselio i ostao, inače, kakav je i bio. Ti su većinom i napustili onaj zbor.

— Bit će, gospodine Tresiću, ni ja nisam oduševljen Radićevom osobom, ali sam uvjeren da on nije nego sviralica onoga što narod misli i osjeća, pa ga zato i slijedi. To može biti dobro, ili loše, ali tako je, i mi ne možemo biti na strani onih, koja ga motkom tuku. Što se tiče onih primitivaca s vašega zbora, žalim da vam moram reći da su oni imali više ponosa od vas, jer se nisu dali vrijeđati u svom narodnom osjećaju. Da ste vi veći od Shakespearea, narod je veći od vas, pa čak, kad bi mu kulturna razina bila ispod razine Albanaca.

Osjećao sam, da sam mu rekao možda oštrije nego sam trebao. Mislio sam da je ovo posljednji razgovor među nama i digao sam se da idem. Međutim, on me je, na moje veliko čuđenje, zaustavljao, priznavao mi da imam pravo, ispričavao se zbog svoga držanja i isticao, kako je on u svojoj mladostio bio starčevićanac. Kasnije mi je pisao u New York, da bi on osobno želio da prisustvuje otvorenju moje izložbe, a da ima takve upute i iz Beograda. Odgovorio sam mu da je meni pravo i došao je. Donio je napisan govor, koji mi je dao prije čitati. Kod otvorenja izložbe u Brooklyn Museum 19. studenoga 1924, govorio je iza ravnatelja muzeja Frank L. Babbotta. Tresićev je govor bio čisto kulturnog značenja i otkrivao je njegovu veliku erudiciju.

VEČERA U NEW YORKU I JEDAN MOJ GOVOR

Za vrijeme mog boravka u New Yorku htjelo je »Društvo prijatelja Jugoslavije«, u kojem su bili i neki senatori, generali i drugi, da meni u počast prirede neku večeru. Ja sam to odugovlačio, ali kad je u Ameriku stigao R. W. Seton-Watson, predložili su da večera bude u čast nas obojice, pa sam pristao. Kako ja ne držim govore, zamolio sam Seton-Watsona da se zahvali u ime nas obojice.

Posljednjega dana i časa sjetio sam se, da bi se moglo dogoditi, da govor održi i Pavle Karović, jugoslavenski konzul u New Yorku. Pretpostavio sam, da bi on, prema instrukcijama o kojima su mi govorili i Pupin i Tresić, mogao u svoj govor uplesti i politiku, pa napasti Radića, Hrvatsku seljačku stranku, pa prema tome i Hrvate. Mislio sam da bi dobro bilo da u tom slučaju i ja imam štogod sastavljena, pa da makar pročitam. To mi je palo na pamet tek kasno po podne uoči same večere. Sjeo sam i napisao hrvatski, a kako sam koju stranicu svršavao, dodavao sam je bratu koji ju je odmah na engleski prevodio, pa onda dodavao Milanu Marjanoviću, koji je onda engleski tekst na stroj prepisivao. Kao novinar, Marjanović je držao da treba da odmah načini tri-četiri primjerka. Završili smo upravo kad smo morali krenuti na večeru.

Prostorije su bile dupkom pune uglednih ličnosti. Bilo je to u siječnju godine 1925. Poslije večere, predsjednik je održao vrlo topli pozdravni govor gostima, u čiju počast je večera bila priređena, kao i o zemljama iz kojih su došli. Poslije njega digao se konzul Karović te pročitao svoj govor, koji je u svom prvom dijelu bio šablonski, a koncipiran tako, kao da je večera bila priređena u čast beogradske vlade i u čast osobno njemu, kao predstavniku vlade. U drugom dijelu govora naglasio je herojstvo i stradanja Srbije, te važnost naše zemlje. Zatim je izrazio nadu, da će Amerika našu zemlju po-

moći jednim zajmom u svrhu njena podizanja i rekonstrukcije. U trećem se dijelu oborio na »nemilu pojavu Radića, koji je, na žalost, oko sebe okupio veliku većinu Hrvata i odveo ih u komunističke vode«, jer da je Radićev pokret zapravo komunistički pokret, maskiran seljaštvom.

Prisutni su ga slušali otvorenih usta i iznenađeni. Nije bilo druge, nego da ja iz džepa izvadim svoj sastavak i da ga pročitam. Radi lošeg izgovora, dao sam bratu da on taj moj govor pročita. Na sreću je moj govor u svom drugom dijelu bio sastavljen tako, kao da sam znao što će Karović govoriti. Ja sam tada rekao, da sam ja, kao i Radić, seljačkog porijekla, te da mi je žao što se hrvatskom seljaku, koji tvori većinu pučanstva, hoće onemogućiti manifestacije slobodne volje na izborima time što ga vlast proglašuje boljševičkim saveznikom, protiv čega da ja najodlučnije protestiram, te da uvjeravam domaćine i sve njihove sunarodnjake, da naš seljak — ni hrvatski niti srpski — nije boljševik.

Moj je govor kod prisutnih izazvao iznenađenje. Predsjednik se poslije toga ustao i uvijeno rekao, da je dobro i nužno čuti obadvije strane, kad se želi dobiti točan uvid.

Kao prijatelj Jugoslavena, Seton-Watson se je pod kraj svog govora dotakao i ovoga, što sam ja rekao, te je naglasio da je razumljivo, što je Radićev pokret režimu neugodan, a često i neskladan, ali da je pretjerano nazivati taj pokret komunističkim. Seton-Watson je završio preporučujući obim stranama umjerenost u općem interesu.

Poslije Seton-Watsona uzeo je riječ Mihajlo Pupin. On je istakao, da je srpskog porijekla i da je dugo godina bio počasni konzul Kraljevine Srbije, ali da je kao američki građanin upio demokratski američki duh, pa da mu se čini, da nije pametno kako beogradska vlada postupa s narodom, a osobito s Hrvatima. Pri kraju je rekao da je uvjeren, da ja volim svoju zemlju više nego ma koji od ministara u Beogradu, te da je za njega moja ocjena Radićeva pokreta mjerodavnija od ocjene konzula Karovića, koji po dužnosti mora braniti politiku svoje vlade.

Karović je sa svojom pratnjom bio zbunjen i utučen, a najviše zbog Pupinove izjave.

Već 23. siječnja je moj govor izišao u Pribićevićevim novinama, beogradskoj »Reči« i zagrebačkoj »Riječi Srba, Hrvata i Slovenaca«, na drugoj stranici pod naslovom: »Kad umjetnici politiziraju«, u kojem se ističe, da je za mene najbolje kad bi »politizirao« samo sa svojim umjetničkim dijelima, kad bi se manio stranačke i strančarske politike, koja da nije za mene i koja da me čini samo manjim nego što jesam. Ističe također napadač, da »usko plemensko raspoloženje karakterizira ovu fazu politike g. Meštrovića«. Moj govor smatra klevetom države.

Mi smo se tada svi čudili, kako je govor mogao tako brzo biti objavljen u novinama, i odakle im je stigao tekst. Taj se misterij brzo objasnio. Marjanović je ustanovio da mu manjka treći primjerak teksta. Dok je on tipkao, ušao je bio Cvetković u njegovu sobu, a da se prije toga nije ni meni ni bratu javio, ukrao jedan primjerak teksta i odnio ga na konzulat, odakle je bio iste noći telegrafski prenesen u Beograd. Tako nam se objasnio i Cvetkovićev put na istoj lađi, na kojoj smo se mi vozili, a tako smo i otkrili koliko smo »opasni«.

NIKOLA TESLA

S Teslom sam se upoznao već prvog mjeseca svog boravka u New Yorku. Viđali smo se nekoliko puta i činilo mi se, da smo i zavoljeli jedan drugoga. On je bio neobično simpatičan čovjek, skroman u odnosima, s nekim sustezljivim ponosom i pomalo tragičnim izražajem u licu, kao neki razočarani vitez. Nije bio mnogo govorljiv, ali kad bi započeo jednu temu, tjerao bi je do kraja i nije skakao s jednoga predmeta na drugi.

Kod prvog susreta mi je pripovijedao svoje uspomene iz svojih prijašnjih godina, o svojim studijama u Austriji, o svom odlasku i boravku u Parizu, te o dolasku u Ameriku, bez namjere i želje da u Americi ostane. Iz Pariza je otišao nakon jedne tučnjave s nekim Francuzom, koji ga je igrom riječi nazvao »autre chien« (*autrichien* — Austrijanac; *autre chien* — drugo pseto, prvo su Nijemci).

Opisivao je zatim svoje teško snalaženje u Americi, te svoje prve napore na polju izuma. Drugom je prilikom govorio o književnosti, njemačkoj, francuskoj i engleskoj. Naizust je znao mnoge Goetheove i Heineove pjesme, kao i pjesme Victor Hugoa i Shakespearea. Iz naše književnosti znao je gotovo cijelog Gundulića napamet. S priznanjem je govorio o Mažuraniću i Njegošu. Iz narodne je poezije spominjao ženske pjesme. Vuka i njegovu reformu nije mario.

— Uveo je čobanski jezik, pa umjesto da smo u profinjenosti jezika i pojmova pošli naprijed, otišli smo natrag.

Kad se u tom nismo složili, on bi počeo opet štogod citirati iz dubrovačkog pjesništva. Na moju primjedbu da je Vukovim pravopisom olakšana pismenost, odmahnuo je rukom:

— Ah! Molim vas, to nije važno. Nije za svakoga pismenost. Zar je ono pismenost, kako vaše novine pišu!?...

Iz njegovih pisama, koja mi je pisao, izbijao je jezik zagrebačkih »Narodnih novina«.

Jednom, poslije večere, dugo mi je pripovijedao o svojim izumima, kao i o tom kako su ga okrali i Edison i Marconi, te napokon Pupin. Tu je izgledao kao neki junak iz grčkih drama. Isticao je više puta kako nikada nije radio za pare, do kojih da mu nije stalo, kako je siromah i želi da i umre kao siromah. Njegov ideal i svi njegovi napori bili su usmjereni na to da koristi napretku čovječanstva. Poslije toga je skrenuo u mistiku i pripovijedao mi, kako se još od mladosti prije spavanja, klečeći na golim koljenima, molio Bogu. Kad sam ga upitao, kakve molitve moli, odgovorio mi je:

— One koje sam u djetinjstvu molio. Ali, da, tako sam se molio sve do svoje pedesete godine. Od toga se doba molim drugačije, nu to je svejedno, suština je ista, i ja se molim Bogu svakoga dana.

Poslije toga je poveo razgovor dokazujući kako su umjetnost, poezija, glazba i izumi jedna te ista stvar. Njegove paralele i dokaze, da je umjetnost isto što i izum na polju fizike, nisam mogao slijediti, i to sam mu rekao.

— A kako ne shvaćate? Ideja je prva stvar, a ono što mi zovemo otkrićem, ili praktičnom primjenom ideje, samo je posljedica, ili slučaj, baš kao glazbenika, kad svoju glazbu napiše u note, ili vi isklešete u kamenu.

Osim toga što njegovo izlaganje nisam mogao pravo slijediti, činilo mi se na momente da to izlaganje prelazi u maštanje slično bulažnjenju. Prekinuo sam ga i upitao, na čemu sada radi, i da li se bavi kakvim novim izumom. Odgovorio je da, da, pa je onda opisao taj svoj izum i upitao me, jesam li razumio. Ja sam na to gotovo makinalno odgovorio:

— To znači, da bi se tim vašim aparatom mogao na velikoj daljini zapaliti barut i zaustaviti stroj?

— Eto, vidite, da ste razumjeli. Mogao bih dignuti u zrak lađu na većoj daljini no što njeni topovi mogu doseći. Baš na tomu i radim — rekao je uzdignutim glasom.

Zatim mi je ispripovijedao, kako je tu skoro išao u Washington s tim svojim izumom i ponudio ga državi. Kazao mi je, da su mu tamo rekli, nakon što su ga saslušali:

Dobro, gospodine Tesla. Ostavite te vaše planove i tumač ovdje, a mi ćemo to dati našim stručnjacima na ispitivanje.

— Ja sam na to — govorio mi je Tesla — svoje planove savio, stavio pod pazuh, i otišao.

Pitao sam ga, kako je on, kao uvjereni pacifist, i kao građanin cijeloga svijeta, mogao doći na ideju da taj svoj izum ponudi za ratne svrhe. Tesla se malo sažeo u ramenima, pa rekao:

— Ja izum tražim radi izuma, kao umjetnik »l'art pour l'art«.

Vidio sam se s njime opet prije povratka u domovinu. Razgovarali smo o prilikama u zajedničkoj nam domovini. On je režim u Jugoslaviji oštro kritizirao. U daljnjem razgovoru dotakli smo se i našeg mora, naše dugačke obale bez obrane, kao i nemogućnosti da naša mala i siromašna zemlja tu obalu snabdije jakim obrambenim sredstvima. Pitao sam ga, ne bi li on mogao i htio svojim izumima poslužiti obrani naše obale.

— Bih — reče — jer je obrana pravedna.

U daljnjem razgovoru reče mi, da bi mu trebalo staviti na raspolaganje sredstva za potreban mu laboratorij, a osim toga dopustiti da među našim inženjerima sam i slobodno izabere svoje suradnike, koje on nađe za sposobne. Upitao sam ga, bih li mogao tu njegovu pripravnost saopćiti kralju, a on mi je odgovorio da mogu.

Ja sam to po povratku saopćio kralju, a on sa zadovoljstvom slušao i *obećao da će sve učiniti, da se naša zemlja koristi svojim velikim sinom.* Iz toga obećanja, međutim, nije bilo nikada ništa. Valjda beogradski »stručnjaci« nisu držali da im je Tesla potreban.

IV

OD ATENTATA U SKUPŠTINI DO ATENTATA U MARSEILLESU

UBOJSTVO STJEPANA RADIĆA

Kad je 20. lipnja 1928. u beogradskoj Narodnoj skupštini izvršen atentat na Radića, ja sam se nalazio u Splitu. Kad je vijest o atentatu stigla, svijet je bio zaprepašten. Govorilo se da su dva hrvatska narodna zastupnika ubijena, a sam Radić teško ranjen i još neko s njime. Nagađalo se, je li i Radić samo ranjen, ili je mrtav, a vijest da je ranjen, da je samo tako ubačena da dojam bude manji i da se lakše primi. Ono, da je »teško ranjen«, izazvalo je najcrnije slutnje.

Dan poslije atentata sreo sam ženu admirala Stankovića.

Pripovijedala mi je što je zapovjednik mjesta, general Trnokopović, rekao njenom mužu, kad mu je admiral Stanković rekao da je sramota pucati na narodne zastupnike i još k tomu usred Narodne skupštine, jer da to može imati ne samo unutarnjih, nego i vanjskih posljedica. Umjesto odgovora, general je upitao admirala:

— A je li Stipica mrtav?

— Nije Stjepan Radić mrtav — odgovorio je Stanković — nego, prema vijestima, samo teško ranjen, a mrtvi su njegov sinovac Pavle Radić i Đuro Basariček.

— Oh, majku mu staru, kako je to slabo gađao — odgovorio je sada Trnokopović i dodao — a posljedica će biti, da će se morati iznova pucati, ako preživi.

Istoga sam dana sreo admirala Stankovića i pitao ga, je li gospođa Stanković tačno prenijela njegov razgovor s Trnokopovićem.

— Jest — odgovorio je admiral — sve je točno, što vam je rekla, ali to nije sve što je meni Trnokopović rekao. Onomu, što ste već čuli, on je dodao, da treba ubiti Trumbića i sve viđenije Hrvate, pa i vas.

Nato smo se ja i Stanković zgledali, kao da nam fale riječi, a Stanković je problijedio i škripući zubima rekao:

— I s takvom zvijeri u ljudskoj spodobi mi sjedimo u Jadranskoj straži, a vaši ludi Splićani čak i jedan dio obale prozvali »Major Stojanova obala«. Svi smo mi prečani naivni, a Hrvati specijalno... Mrsko mi je, a i sram me je, što sam nekakav Srbin, jer sam pravoslavac.

— Nemojte, admirale, opet tako daleko...

— Što nemojte? Istu tu stvar rekao mi je sinoć u Šibeniku srpsko-pravoslavni vladika.

— Ta nije moguće?

— Vjerujte mi, kao što me vidite, da je on to meni, kao tobožnjem Srbinu, rekao.

— Meni je vladika rekao: »Jao, pa Stipica nije mrtav! To znači, da ćemo se još jednom morati brukati.« ... Eto, to mi je rekao, i zar to nije isto što govori i Trnokopović?

Na to je Stanković uzdahnuo:

— Zar od takve zemlje može nešto biti? U njoj se, da tako kažem, kolektivno misli na kolektivna umorstva!

— Makar da ja neke Radićeve osobine nisam volio, a nadasve njegovu poznatu prevrtljivost u izjavama, sad sam osjećao da je onaj hitac, ispaljen na Radića, bio stvarno namijenjen cijelom hrvatskom narodu. Došao sam do zaključka, da ona Radićeva prevrtljivost nije predstavljala ništa drugo nego ugibanje ubojitom metku, koji mu je bio pripremljen još od njegova stava u Narodnom vijeću pa do časa, kad ga je pogodio u beogradskoj Skupštini. Bio sam strahovito smućen i otputovao sam odmah iz Splita u Zagreb, Tamo sam mogao naći još manje mira, pa sam nakon nekoliko dana krenuo u Opatiju, gdje su mi bili žena i djeca.

HOHNJEC — KOROŠEC

Na zagrebačkom kolodvoru pristigao me je Hohnjec, član Slovenske ljudske stranke i Koroščev prisni prijatelj. Hohnjec je bio vrlo pametan i karakteran čovjek, s kojim sam nekih mjesec i po dana putovao po Bliskom Istoku. Rekao mi je, da me je tražio kod kuće, ali mu je rečeno da sam baš otišao na kolodvor, a on onda pojurio da me još stigne. Reče mi u žurbi da ga je poslao Korošec, koji bi svakako htio da sa mnom govori i da mi objasni, u kakvoj se situaciji nalazila zemlja koja je upravo bila pred rasulom, a on, Korošec, da je onda preuzeo vladu (sastavio vladu 27. VII 1928), da to spriječi. Uzalud sam pokušavao uvjeriti Hohnjeca, da moram otputovati i da nisam politički čovjek. Hohnjec me uvjeravao o važnosti mog sastanka s Koroščem, i govorio mi kako ga je Korošec posebno meni poslao zbog toga. Vlakovođa je dao znak polaska, a ja se onda uputio u svoj vagon. Bio sam prilično ljut, a Hohnjec neugodno zbunjen me je pitao, što da kaže predsjedniku vlade kao moj odgovor na njegov poziv.

— Kažite gospodinu Koroščcu, kao moj odgovor na njegov poziv, da mu Hrvati nikada neće zaboraviti, kad je njihovu krv pokrio svojom popovskom mantijom.

Hohnjec je slegao ramenima i odgovorio:

— Ja vas razumijem.

NA POSLANSTVU U RIMU

U Opatiji, poslije nekoliko dana, počeli su me mučiti kamenci u mjehuru, što mi se i prije dešavalo, pa sam morao poći u Fiuggi, kod Rima, kamo sam i prije zalazio na liječenje.

Dan nakon dolaska u Rim, pošao sam na jugoslavensko poslanstvo, da posjetim poslanika Milana Rakića i da se uopće javim na poslanstvu. Kad sam ušao u ured poslanstva, zatekao sam dva činovnika koji su sjedili svaki za svojim stolom, kao da nešto pišu. Ja nisam nalazio za potrebno da im se predstavljam, budući da me je podvornik najavio, nego sam samo rekao: »Dobar dan«, i pitao za poslanika g. Rakića. Nijedan se od njih nije makao od stola, a jedan mi je, gledajući preda se u stol, odgovorio:

— Nema ga.

— A znadete li, kada će doći?

— Ne znam.

— Možete li mi reći, je li uopće u Rimu, ili je kamo otišao?

— Ne znam.

— Dobro, gospodo — rekoh — i uputih se kroz dvorište Palazzo Farnese. U pola dvorišta pristigne me jedan ovisok, mlađi čovjek. Zovnu me prezimenom i zamoli me da malo stanem. Stanem i pogledam ga u lice.

— Poznajete li me? Al kako bi...

— O, Rastko! Jesi li to ti? — On se nasmiješi.

— Jesam — pa se onda stade ispričavati.

— Sram me je, da u zemlju propadnem, da se vas ovako prima u našem poslanstvu, i da ga ovako napuštate. Ja sam bio u svojoj radnoj sobi, a njena su vrata bila baš iza vaših leđa, kad ste ušli i stali da pitate za Rakića. A oni onako... sram ih bilo. Ja sam sporedniji činovnik, pa nisam mogao da upadnem i da se umiješam.

— Pa ništa, Rastko. Oni me ne poznaju, a poslanika, za koga sam pitao, nema, pa je stvar u redu.

— Nije u redu, molim vas, i nije točno da vas ne poznaju, a nije istina ni ono drugo, da... U tom i jest bezobrazluk... A koliko ostajete u Rimu? — pitao je Rastko.

— Sutra ujutro putujem u Fiuggi i ostat ću tamo dva tjedna.

— Hoćete li se na povratku zadržati u Rimu i mogu li se s vama vidjeti i razgovarati?

Kad sam mu odgovorio, da ću se zadržati u Rimu par dana prije povratka, i da ću se vrlo rado s njim naći, rastali smo se.

To je bio Rastko Petrović, sin Mite Petrovića, porijeklom iz Vojvodine, u čiju kuću sam zalazio i bio prijatelj njekove kćeri Nadežde, koja je bila talentirana slikarica. Cijela obitelj bila je i umjetnički izobražena. Rastko je bio Mitino najmlađe dijete, a bilo mu je svega osam ili devet godina, kad sam ja u njihovu kuću zalazio, i od tada ga nisam vidio. Sad sam ga, kao odrasla, prepoznao, jer je bio sušta slika očeva.

Kad sam se vratio iz Fiuggia, javio sam se Rastku, a on me je posjetio u hotelu, te smo večerali zajedno. Pripovijedio mi je, odnosno objasnio, zašto su me u poslanstvu onako primili.

Kad ste se najavili, Rakić je bio dolje za svojim pisaćim stolom, digao se i rekao:

— Šta ovaj traži ovdje? Recite mu da me nema, i otišao je u prvi kat.

Zatim je pripovijedao, kako su Rakić i cijelo poslanstvo držali, da je otcjepljenje Hrvatske gotova stvar, pa su čak htjeli odmah na poslanstvo postaviti srpski grb i izvjesiti srpsku zastavu. Zato da se je Rakić čudio, zašto ja dolazim na poslanstvo. Uza sve to, da su poslali jednu žensku, J. Hristić, za mnom u Fiuggi, koja je stanovala u istom hotelu, da promatra s kime ću se sastajati. To je bila kći nekog Hristića, u svoje vrijeme Obrenovićevog ministra, a živjela je u Italiji kao pjevačica. Inače je špijunirala za poslanstvo. Ja sam se bio upoznao s njezinim ocem i majkom u Rimu potkraj prvog svjetskog rata, pa sam tom prilikom i nju upoznao. Za vrijeme moga boravka u Fiuggi uvijek je sjedila nedaleko moga stola. Ja sam je prepoznao i pozdravio, no pošto se ona činila da me ne prepoznaje, ja sam se povukao. Sa svojom drugaricom uvijek je govorila talijanski. Držao sam da sam se prevario. Međutim, kasnije sam je zatekao u Rimu kod našeg vojnog izaslanika, generala Miće Nedića, kojega sam poznavao iz Zagreba. Ali, nakon što mi je Rastko pripovijedao njenu misiju, pravio sam se nevješt, kao da je nisam nikada ni vidio.

Drugi dan poslije mog povratka iz Fiuggi, došao mi je jedan moj stari znanac, Bruno Barilli, glazbenik i publicist, i rekao mi, da bi me Mussolini rado vidio, a rekao mu je da se poznamo još od godine 1912. To je bilo točno, ali je naše poznanstvo bilo slučajno, te nije ostavilo jačeg traga. Ja sam taj ponovni susretaj s Benitom otklonio s motivacijom, da on imade pametnijeg i važnijeg posla, a ja da se samo nalazim na prolazu. Barilli je razumio da je to tek izlika, a vjerojatno je to tako shvatio i Mussolini, kad mu je Barilli saopćio moj odgovor. Tako je u stvari i bilo. Mussolinija nisam mario, kao ni njegov teatralni stav, a, s druge strane, činilo mi se da nije zgodno, da mu idem u onom času, kad je nastala teška politička kriza u našoj zemlji.

RAZGOVOR S GENERALOM MIĆOM NEDIĆEM

Bio bih Rim zaista sutradan i napustio, da nisam bio dobio opširan telegram iz kardinalove kancelarije iz New Yorka s prijedlogom, da što prije dođem u New York radi nekih radova na katedrali sv. Patricka. U telegramu je rečeno, da, ako ne bih mogao odmah doći, da što prije podnesem makar samo nacrtanu skicu za glavna vrata katedrale. Budući da nisam mogao ići u New York, odlučio sam da skicu napravim još dok sam bio u Rimu. U hotelskoj sobi to nisam mogao raditi, stoga sam prihvatio ponudu generala Miće Nedića, koji mi je svoj stan stavio na raspolaganje. Kuća u kojoj je Nedić stanovao bila je napadno čuvana od fašista, dapače je jedan donio i stolac i neprekidno sjedio pred ulazom u vrtić, koji se prostirao pred kućom. Nedić se tužio na tu napadnu bezobraznost. On i ja izlazili smo zajedno na ručak ili večeru, a uvijek i napadno nas je pratila

tajna policija, čiji su organi bili toliko drski, da su obično ušli za nama u lokal i sjeli za susjedni stol. Mi smo razgovarali o nevažnim stvarima, ili pripovijedali šale. Nasamo smo razgovarali o prilikama i događajima kod nas, kao i o našim odnosima s Talijanima, njihovim namjerama na Balkanu i tako dalje.

Razgovarajući o potrebi zbliženja i sporazuma među balkanskim narodima, došli smo u prvom redu na Bugare. Nedić je mislio da su oni, iako oslabljeni, jači od svih naših balkanskih susjeda, te da bi najprije s njima trebalo doći do sporazuma. »Upotpuniti Jugoslaviju« — rekoh — »pa se onda i s drugim povezati«.

— Razumijem što hoćete da kažete, ali to još neće dugo ići. Evo, ni ja, na primjer, kad je riječ o ovomu što je do sada okupljeno zajedno, ne znam kako će ići dalje. Vidite li što se događa kod nas i kako se pojavljuju razrožne tendencije. I ja s intelektom primam jugoslavenstvo, ali ne sa srcem. Neka bude Jugoslavija, porad mene neka bude i zajednička državna zastava, ali se na mojoj kući neće vijati druga osim srpske. Molim, može biti da će moj sin htjeti prihvati jugoslavensku zastavu, i neka mu bude ako bude htio. A što se tiče Bugara, mi za sada ne bismo mogli primiti uže zajednice s njima, sve kad bi je oni i htjeli.

— A zašto ne, gospodine generale?

— Eto, zato, dok ne bude Makedonija potpuno posrbljena, mi ne možemo i nećemo zajednice s Bugarima. Zato će nam trebati bar dvadeset i pet godina, a onda mogu doći na red i Bugari, drage volje. Moraju se stvari realno gledati. Centralni dio naroda mora biti najjači i daleko najbrojniji, da može držati sve ostale zajedno. Taj centralni dio je Srbija i srpstvo.

Pitao sam ga, po čemu on sudi da bi se taj program u pogledu Makedonije mogao završiti za dvadeset i pet godina. Napomenuo sam mu, da sam proputovao Makedoniju i da nisam primijetio da se je išta u tom pravcu postiglo, osim što sam imao dojam da su Makedonci i tvrđi i jači element od Srbijanaca, ili od nas na zapadu. A Makedonci su svjesni te svoje snage. To se vidi, kako iz njihova držanja, tako iz onoga što kažu. Oni su po prirodi vrlo inteligentni, radišni i ustrajni.

— Može biti da su Makedonci jaki i vrijedni, ali država će biti jača od njih, pa nešto milom, a nešto silom. Država može upotrijebiti jedno ili drugo, već prema potrebi. Sila mijesi i stvara nacije, gospodine Meštroviću, pa će tako i naša država od Makedonaca napraviti i dobre građane i dobre Srbe, a ovo zadnje, razumije se, mora prethoditi prvomu.

Ja se nisam slagao s Nedićevim mišljenjem pa sam ga upitao, jesu li oni, na koje on misli, napravili s gospodinom Bogom ugovor, pa da će ih on lijepo pustiti da imadu mira dvadeset i pet godina, dok ne izvrše svoj program.

— Ta, razumije se da nema nikakva ugovora s Bogom — nasmijao se Nedić — ali imade drugih ugovora, i pretpostavlja se da će ugovori potrajati, a ova međunarodna konstelacija snaga i volja, da se održi provede narodna misao. Uz ostalo, nama treba Makedonija i zato da izbijemo na Solun.

— Ne bi li bio sigurniji i ljudskiji put, da se pođe drugim putem za priljubljivanje državi makedonskog naroda. Na primjer, putem ekonom-

skog i kulturnog podizanja naroda, putem povjerenja u njegovu lojalnost, pa onda putem poštivanja njegova lokalnog obilježja i njegove individualnosti, utjelovljene u jeziku kojim govori. Njegov je govor udaljen od hrvatskog ili srpskog barem toliko koliko i slovenski. Zašto oni ne bi mogli izdavati novine na svom jeziku, ili dijalektu, a zašto ne bi mogli imati bar pučke škole na svom jeziku?

— To nikako — uzvratio je Nedić — to bi značilo priznavati njihovu podvojenost od nas, a, drugo, taj bi jezik bio bliže bugraskom nego našem. Vi ste prošli kroz one krajeve, ali ih ne poznajete kao mi. Za sada su važnije i uspješnije žandarske karaule duž bugarske granice nego sve to što ste vi predložili.

— Vidim da vi svi imate u tom iste poglede, pa bili pjesnici ili generali. To isto mi je, od riječi do riječi, rekao lani pjesnik Rakić, kad je prolazio kroz Zagreb na putu u Rim gdje je bio imenovan poslanikom, kad sam mu pripovijedao o zdravstvenim postajama koje je Andrija Štampar bio podigao po Makedoniji. Istina je da je pjesnik bio oštriji od vas, jer je rekao da te postaje spašavaju arnautsku i bugarsku djecu, da ih bude više umjesto da ih bude manje.

— To je razumljivo da vam je to Rakić rekao. On one krajeve poznaje skroz na skroz, jer je bio tamo za turskog vakta konzulom... I, znate li vi, brate, da kad smo poslije uspjelih ratova proveli brojenje stanovništva, da ih se je svega 130.000 priznavalo Srbima.

— Drugim riječima, svi bi oni drugi trebali nestati?

— To ne kažem, nego se »prevaspitati«.

— Mnogo vi toga imate da »prevaspitate«, gospodine generale, i veliko je pitanje hoćete li moći, jer kundak može biti opasan bukvar, a surovi ga đaci mogu baciti »vaspitaču« u glavu.

— E, pa sad, vidjet ćemo. Tko poživi, vidjet će.

Inače je general Nedić bio po prirodi inteligentan čovjek, a za časnika i vrlo načitan.

Dan dva iza ovog razgovora bio je Nedić nešto bolestan, pa sam ga pohodio u njegovoj sobi. On je ležeći, čitao jednu knjigu od nekog nacističkog disidenta, koji je opisivao Hitlera i njegov »Mein Kampf«.

— Pa što vi to čitate, generale. Nećete se, valjda, po vragu, i vi »prevaspitavati«?

— Ne. Ovo je napisao jedan bivši nacista, koji se »prevaspitao«. Knjiga je vrlo interesantna. Sve je upravo kao kod nas.

Pošto mi je pročitao nekoliko šaljivih citata iz te knjige, na račun Hitlera i njegovih (te njegove okoline) perverziteta, počeo je Nedić, s prizvukom tuge, da pripovijeda o Petru Živkoviću, o njegovim vezama s kraljem, o njegovoj svemoći i o raznim sramotnim i ružnim stvarima u vezi s njime.

Onda je Nedić svoje pripovijedanje završio riječima: »I to vam je general naše vojske, a i više od toga, pa možete zamisliti kakvi su osjećaji nas oficira«.

— A znade li kralj za sve to? I ako znade, zašto ga ne makne?

— Kako ne bi znao, kad mi svi znamo. Zašto ga ne makne, pitate. A đavo bi ga znao, njega i njega. I tu se koješta šapuće, što je prirodno, a i sumnja se... Zašto ga ne makne? Počinje se misliti, ili da ne može, ili da ne smije. To ni mi ne razumijemo.

To Nedićevo pripovijedanje, te informacije od čovjeka koji je i ozbiljan i oprezan, uzbudile su i mene, te sam mu rekao:

— Kad kažete da je to među vama, višim časnicima poznato, a hvala Bogu, ima vas preko stotinu generala, pa kako vas nije sram nositi generalske epolete i imati takva tipa za ministra?

— Dabome da nas je sram.

— Pa zašto ne pođete kralju, ili zašto ne predate kolektivnu predstavku, da ga se skine s mjesta šefa vojske, ili da skine vama epolete?

— To je pitanje umjesno, a i bilo bi logično, da tako uradimo, kad bi naš kor bio ono, što je bio nekada. Dok smo prije ratova nosili čakšire od sukna i imali skromne plaće, onda bi bili u stanju i to učiniti. Međutim, sada imamo čakšire od fine čoje, dobre plaće i dodatke, a padne i para; a kad se dođe na red, da se ide u komisije za vojne nabavke u inozemstvo, onda padne takva para, da se s njome u Beogradu dižu trokatnice i četverokatnice, stoga nijedan od nas nema volje da mu zaprlja čakšire. Sve je demoralizirano, i to od vrhova. Izvinite, što sam vam sve ovo pripovijedao, a što vas, uvjeren sam, neće veseliti, ali muka me je, pa moram da se izjadam.

MOJE POTEŠKOĆE U ITALIJI

Za tjedan dana sam završio na brzu ruku skice za portal u New Yorku i poslao ih, te sam se spremao da se vratim k obitelji u Opatiju. Koji dan prije toga bio je izišao u »Guiornale d'Italia« jedan Mussolinijev članak koji je pobudio senzaciju i koga su, dakako, sve novine morale preštampati. Članak je bio neka vrsta Mussolinijeve besjede s rimskog Foruma i sadržavao je njegov program i poruku talijanskom narodu i ostalom svijetu. Bio je apel i zapovijed talijanskim ženama, da rađaju djecu, kako bi nadomjestile milijune talijanskih vojnika koji će pasti pri ostvarivanju starog Rimskog carstva, koje će fašisti u slijedećem sukobu ostvariti.

Dan dva prije mog odlaska došao mi je opet Barilli, inače dobar čovjek i prijatelj, koji je znao naš jezik, a naučio ga je bio od svoje supruge, odlične žene iz dobre srbijanske obitelji iz Požarevca, koja je bila nešto u rodu s kućom Karađorđevića. Preko svoje žene Barilli je bio vrlo zavolio Srbijance, ali je u isto vrijeme imao i upravo manijački strah od Srbijanaca. On je njihovu borbenu snagu iz bližeg upoznao za vrijeme balkanskih ratova, kad je bio dopisnik milanskog lista »Il Secolo«. Pripovijedao mi je, kako se Mussolini čudio da sam »otklonio« sastanak s njime. Barilli mu je taj dojam nastojao ublažiti, navodeći kako sam ja skroman čovjek, koji ujedno zazire od politike i političkih ljudi. Mussolini da mu je na to rekao, neka me opet nastoji vidjeti i čuti moje mišljenje o njegovom programatskom članku. Ja sam se nasmijao i dao izraza svom čuđenju, što

Duce sa svoje visine na koju se je popeo, i s koje drma Italijom, još uvijek drži do svojih novinarskih sposobnosti. Barilli se također nasmijao, ali me je molio da bar njemu kažem, čisto privatno, svoje mišljenje o programatskom dijelu članka i da li mislim da će imati uspjeha.

— Dragi Barilli — rekao sam — ja vjerujem, da će Duce imati uspjeha, da mu koliki hoće broj talijanske omladine dođe manifestirati i oduševljeno klicati njegovu programu; vjerujem, da će talijanske žene rađati kao i do sada, ali ne vjerujem da će biti voljne povećati broj poroda upravo radi Mussolinijeva programa i njegova imperija. Hoće li njihovi muževi, ako bi sukob skoro uslijedio, biti bolji vojnci danas pod Mussolinijem nego su jučer bili pod Viktorom Emanuelom, to ćete vi, kao Talijan, znati bolje.

— Jedan Srbin na dvadeset Talijana — smijao se Barilli.

— Nisam to htio reći, uzvratio sam, nego znam da talijanski čovjek znade cijeniti svoj život, kao i život drugog čovjeka koga mu stave za protivnika, a znade ga cijeniti deset puta više nego neki moj zemljak, bio on Hrvat ili Srbin.

— Bože moj! Tko se od naših iz prošlog rata ne sjeća Bosanaca s fesom i Dalmatinaca.

— Nisam ja, Barilli, da ponizim ili umanjim Talijane zbog ove njihove ljudske osobine — naprotiv.

Je li to bilo u vezi s ovim razgovorom ili nije, ne znam, ali, sutradan prije podne došao je vlasnik hotela u moju sobu i zamolio me vrlo uljudno da siđem dolje u salon hotela, gdje da me neki gospodin čeka. Kad sam ga upitao, tko je taj gospodin i što želi, odgovorio mi je, malo u neprilici, da ne zna, ali je dodao da mu se čini da je od policije.

— Nemojte se uzbuđivati — reče mi — takva su vremena, on je u civilu i pristojan je. Vi ćete govori na samu.

Sišavši, našao sam jednog mladog čovjeka, dobro obučena, koji me je pristojno pozdravio, te se odmah legitimirao da dolazi od fašističke policije.

— Dobro, pa što želite?

— Naloženo mi je da vas pitam, kada mislite napustiti Rim, da li se kanite u Italiji još gdje zadržavati, i da mi kažete, koga dana i sata i na kojem mjestu mislite prijeći talijansku granicu.

— Ne znam koliko ću se dana još ovdje zadržati. Možda još dva tri dana. A ne znam ni to, neću li se zadržati dan dva u Firenci, a isto tako i u Veneciji.

— Ne, to ne možete. Ako imate valjana razloga, možete ostati ovdje još sutra, u Firenzi i u Veneciji se ne možete zadržavati ni jedan dan. Ali, morate mi reći s kojim ćete vlakom putovati i u koliko sati ćete prijeći talijansku granicu. — Tu je nešto povisio glas.

— Rekao sam vam, da ne znam... Nije mi stalo kad ću poći, pa držim da bih mogao i za dva sata, ali bih htio znati razlog ovakvog postupka i morate mi dati službeni nalog pismeno.

— Ja ne znam hoćete li dobiti pismeni nalog da napustite zemlju, ali ovaj moj posjet smatrajte kao nalog.

— Ali ja hoću da znam razlog.

— Očito imamo razloga, ali nismo dužni da vam ga kažemo.

Zatim je počeo petljati, da se nisam prijavio na policiju u Fiuggi, da se nisam prijavio rimskoj policiji pri povratku iz Fiuggi, i tako dalje.

— Zovnimo vlasnika hotela, koga sam pitao da li treba da idem osobno na policiju. Pitao sam ga, kad sam došao, a isto tako sam ga pitao kad sam se vratio iz Fiuggi. On mi je rekao, da ne trebam, jer da će on to sve sam obaviti. Isto tako mi je rekao i hotelijer u Fiuggi. Zovite vlasnika, pa ga pitajte, je li točno što sam vam rekao.

— Sve su to izmotavanja. Ovo više nije bivša Italija, ovo je nova, fašistička Italija, a s fašistima nema šale.

— Ja se nisam zadržavao u Rimu da se s vama šalim, nego da vidim muzeje.

— Dobro, vidjeli ste ih, a sad ima da učinite kako sam vam rekao. Inače ćemo biti prisiljeni da vas ispratimo.

— E, pa to ja i hoću, a bez pratnje ću putovati kako mene bude volja.

Vlasniku se učinilo da predugo traje naš razgovor, što li, pa nam je prišao i počeo govoriti, kako je on sve, što se tiče policije i moga boravka, uzeo na se i sve uredio. Fašista ga je pogledao i osorno mu rekao:

— Dobro, ali ja vas nisam zvao niti su mi potrebne vaše brbljarije. Mi imamo svoje razloge. Ovaj gospodin ima na napusti Rim najdulje za dva dana, i to uz uvjete koje sam mu iznio.

Vlasnik se nato povukao, a i fašista je otišao. Pošao sam u svoju sobu i spakirao svoje stvari. Kad sam sišao dolje, vlasnik se ispričavao i govorio mi, da, ako želim još koji dan ostati, da će on poslije podne otići šefu policije i urediti stvar. Ja sam mu zahvalio i rekao da ne treba, te sam se sâm uputio na policiju. Došavši na policiju, predao sam svoju posjetnicu i tražio da me šef primi. Nakon dvije minute sam bio u njegovu kabinetu. *Primio me neobično ljubazno. Bio je to stariji čovjek, tipičan Talijan,* s malom sijedom bradicom. Pitao me otkad sam u Italiji i koliko se još kanim zadržavati. Sjećao se moje izložbe iz godine 1911, i tako dalje.

Pripovijedao sam mu što se pred jedan sat desilo. Kao razlog zašto sam k njemu došao naveo sam, da bih želio znati što predstoji protiv mene. Starac je digao ruke:

— Da bi proti vas nešto predstojalo? To je obična fašistička svinjarija.

Okrenuvši se prema meni, počeo je gotovo s očajem:

— Vidite li, gospodine, što je iz slobodarske i gostoljubive Italije postalo! Zavladala je obična prostačka bagra, ološ pokupljen s ulice i tamnih kutova, da nas je stid. Inteligentni Talijani znadu tko ste, da volite talijanski narod, i da ste bili protiv Austrije. A da prije svega volite svoj narod, to je razumljivo... I vi da ste nepoželjan gost u ovoj zemlji! To je sramota...!

Onda je starac sjeo i napisao: »Ivan Meštrović može boraviti u Rimu koliko hoće, kretati se kud hoće, izlaziti iz Rima i vraćati se koliko puta bude htio«.

Vratio sam se u hotel i ručao. Poslije ručka mi je prišao vlasnik:

— Vi ste, vidio sam, zapakirali, valjda ne putujete večeras? S policije su mi javili, da možete ostati koliko hoćete.

— Vidjet ću — rekoh.

Poslije podne opet se pojavio onaj fašista. Ja sam mu pokazao onu legitimaciju od šefa policije s pečatom i potpisom. On ju je uzeo, pogledao i nasmijao se.

— Ah, ovo vam ništa ne vrijedi!

— Ja ne znam, niti razumijem, kako za vas ne vrijedi iskaznica vašega šefa.

— Nije on nikakav moj šef. To su ostaci staroga. Mi imamo dvostruki kolosijek za unutarnju sigurnost. Ja sam od fašističke policije, čija je riječ starija. Pamtite to... Nu, možete ostati do sutra, prekosutra.

— Nisam znao. Hvala vam. Ja putujem večeras, a vi izviđajte kojim vlakom.

U Veneciji sam se zadržao jedan dan, a da me nitko nije smetao. Navečer sam se slučajno sreo s Jovanom Tomićem, koga sam upoznao još godine 1904. On je slovio kao prijatelj Kralja Petra i dinastije uopće. Kralj Petar da mu je povjeravao najdelikatnije stvari i navodno preporučivao sinu, da, kad bude u najtežoj situaciji, da pozove i za savjet pita njega i Balugdžića.

Nakon male šetnje pošli smo zajedno na večeru. Razumije se, da je glavni razgovor bio o nesreći u skupštini. Ja sam bio uzbuđen, a on više razjaren. Priznavao je da je »događaj« nezgodan, ali je isticao da je bio neizbježiv poslije onako uvredljivih ispada od strane Seljačko-demokratske koalicije.

— Padale su uvrede — rekao je — koje izazivlju krv.

Primijetio sam da je pogibao, da ne ostane na tomu, nego da krv izazove krv, a kuda ćemo onda i dokle stići.

Tomić je najednom mirno odgovorio:

— E, pa šta se tu može, kad smo taki — te se je oborio na kralja, govoreći: »Najviše je onaj Crnogorac kriv«. Ja sam se začudio i pitao ga, u čemu je kraljeva krivica.

— Pa u tome, što je on u jednom razgovoru s Radićem obećao Radiću, da će on pristati na dualizam. To je Stipicu ohrabrilo, pa je onda počeo s onako bjesomučnim vođenjem opozicije, a onaj zloduh, onaj Mefisto, Pribićević, ga je još više gurao i hrabrio zveckajući s prečanskim frontom i nabacivajući se s odnosom od osam prema četiri. To je, razumije se, kod naših izazvalo zlu krv. Osim običnih uvreda, još i prijetnje brojkama od strane bivših cesarovih podanika, i to nama, koji smo ginuli i izginuli. Ne znam, kako bi mogao i on svršiti, ako se bude igrao glavom. Sada razumijete, u čemu je onaj kriv.

DIKTATURA NAKON RADIĆEVE SMRTI

Iz Italije sam stigao u Zagreb poslije Radićeva sprovoda (sprovod je bio 12. VIII 1928). Svijet je još bio potišten i na licima se vidjela neka zebnja, iako kod mnogih gotovo iz oprečnih razloga. Radićeva izjava koju je on dao pred smrt — »Kralj i narod« — unijela je dosta konfuzije u glave građanstva. Radikalnijima je bila mrska ta izjava, a pomirljiviji su se zanosili mišlju, da su kralj i Radić možda imali neke prihvatljivije

osnove za rješenje unutarnjih pitanja. Ja sam bio mišljenja, koje je i Trumbić dijelio, da je tu izjavu Radić dao dok se još nadao, da će preživjeti i eventualno pomoću kralja doći do nekog sporazuma, a s druge strane — što je daleko vjerojatnije — da se izvuče iz Beograda, da ga ne dokončaju u samom krevetu, jer je znao koliko im je bilo stalo do toga da on nestane.

Trumbić nije potpuno vjerovao ni Aleksandru ali nije potpuno isključivao da bi mogao pokušati da nešto učini, kad vidi da se sve iz temelja mijenja. Njegovo se mišljenje o Radiću mijenjalo. Nekiput je govorio, da je Stipica najveći čovjek što su ga Hrvati imali u politici, a nekiput da nas pred svijetom sramoti sa svojom prevrtljivosti.

Ja sam se u to vrijeme malo s kime viđao, osim s Trumbićem. On je, iako nerado, govorio prvi dan poslije 6. siječnja 1929:

— Ovo je možda jedini mogući način da se dođe do rješenja, ako Aleksandar bude uistinu imao odvažnosti i ako je dovoljno širokih pogleda i ako je shvatio bit jugoslavenske ideje.

Istoga dana doputovao je u Zagreb Mate Drinković, novoimenovani ministar trgovine i industrije u Živkovićevoj vladi, i otvoreno je priznavao da ga je kralj poslao, da vidi i čuje kako je ovaj njegov gest primljen. Sastali smo se kod Monsignora dr Svetozara Rittiga. Bili smo nas četvorica: domaćin, Trumbić, Drinković i ja. Nešto kasnije su pridošli još neki. Drinković nam je pripovijedao, kako se udar odigrao i kako je i on sam učestvovao u stilizaciji kraljeva manifesta. Hvalio je Aleksandra i polagao velike nade u njega.

Trumbić je na sve to skeptično reagirao. Činjenica da je kralj povjerio jednom vojničini, kao što je Petar Živković, da sastavi vladu, nije ulijevala povjerenje. Osim toga, Živković je bio vojničina koji na vojnom polju nije pokazao sposobnosti, a niti je stekao zasluga, a okružio se, sa srpske strane, skoro isključivo radikalima, poznatim sa svojih velikosrpskih tendencija. Naime, u tu su Živkovićevu vladu ušli sve sami radikali: Srškić, Uzunović, Radivojević, Savković, Maksimović i Krulj, te Voja Marinković (demokratski disident), dok je ministar vojske i mornarice bio Stevan Hadžić. Dok je Drinković držao da se kralj samo služi ovim elementima u svoje svrhe i za provođenje svojih koncepcija, Trumbić je bio sasvim obratnog mišljenja i držao je, da se oni služe kraljem i njegovim autoritetom u svoje svrhe.

JEDNA IZJAVA U »NOVOJ EVROPI«

Zagrebački časopis »Nova Evropa«, koji je izdavao dr Milan Ćurčin, objavio je u broju od 26. siječnja 1929. izjavu pod naslovom: »Novo stanje«, koju smo potpisali: dr Laza Popović, dr Ivo Politeo, dr Ivo Belin, dr Milan Ćurčin i ja. U toj smo izjavi ustanovili, da smo mi, »koji smo uvijek bili za ustav i za parlamentarizam, tj. za demokraciju, iz načela i u svakoj prilici, sasvim (smo) utučeni«, jer su proglašenjem kraljeve diktature

»sve naše lepe nade, sve želje i svi snovi sa narodom i državom, za koje smo radili otkad pamtimo i kojima smo posvetili cio svoj život, prekinuti jednim udarcem i za dogledno vreme, pokopani. . .«

Priznali smo, da je »pokvaren i propao bio dosadašnji režim u Jugoslaviji«, da su »zagrdile« političke stranke u skupštini, »brukajući nas i pred svetom i pred nama samima«, ali mi, i poslije svih dosadašnjih nedostataka, »žalimo za ustavnim stanjem«. Istakli smo, da »pre svega treba ukloniti Vidovdanski ustav«. Mi, međutim, nismo »želeli uništenje Ustava uopšte, mi smo predlagali samo reviziju«. — »Međutim — nastavili smo — na našu veliku žalost, došlo je sasvim nešto drugo, i mi demokrati, pravi i iskreni demokrati... stojimo danas posramljeni pred sobom i postiđeni pred inozemstvom, što nam je naš ideal srušen i što ga nismo umeli odbraniti. . .«.

Izrazili smo, zatim, naše uvjerenje, da je, kolikogod su političari kompromitirali demokraciju, »ovaj naš narod, po celoj teritoriji... zreo za demokraciju«. No, kad se već pošlo tim nedemokratskim putom, ne treba stati na pol puta, naime, »ne treba stati samo na izjednačenju poreza i zakonodavstva, i na decentralizaciji uprave, odnosno na proširenju oblasti i pravednoj raspodeli pokrajinskih privilegija; potrebno je da se uđe u suštinu stvari pa da se ukloni dublje uzroke, koji su ometali i onemogućavali normalan i uspešan parlamentaran život i konsolidaciju države«. Mi smo u pojmu »jugoslavenstva« vidjeli »podlogu i prvi stepen za izgradnju ove naše državne celine«, ali tada još te pojmove kralj ne ističe u svom Manifestu.

Još smo, na kraju, izrazili naše nepovjerenje prema onim ličnostima u novoj vladi, koje su sudjelovale u dotadašnjim vladama.

Taj broj »Nove Evrope« bio je radi naše izjave zabranjen.

Drinković je svakog drugog dana dolazio u Zagreb i vraćao se u Beograd. Kad je Drinković prvi put nakon objave naše izjave stigao u Zagreb, donio nam je poruku od kralja i Živkovića, da se oni na našu izjavu ljute i da će nas sve pozatvarati. Mi smo Drinkoviću odgovorili, da, kad kralj i njegova vlada tako gledaju na građanske slobode i na našu izjavu, to znači, da smo imali pravo onakvu izjavu objaviti.

Kod svog slijedećeg dolaska u Zagreb Drinković mi je donio kraljevu poruku, kako bi on želio da mu dođem na razgovor, a da bismo mogli mirno i duže nesmetano razgovarati, da bi on želio da mu tom prilikom napravim jednu bistu, jer bi to, valjda trajalo nekoliko dana. Ja nisam bio oduševljen ovim prijedlogom, ali sam, na kraju, pristao, a i Trumbić me nagovarao da pođem, kad me zove.

Došavši u Beograd, pošao sam najprije k ministru Dvora, da vidim je li mi stigao materijal za bistu koji sam bio iz Zagreba poslao, i da čujem u koliko će me sati kralj primiti. Ministar Dvora Dragomir Janković bio je ljubazan, ali deprimiran. Poznavali smo se dobro i odavno. Upitao sam ga što mu je. On mi je onda pripovijedao, kako je on na Dvoru još od dolaska kralja Petra na prijestolje, kako je odan dinastiji i kako je činio sve što je mogao za njihovo dobro.

— A sad mi se vraća ovako — reče — i to zato jer sam se usudio, u najboljoj namjeri, da kažem svoje mišljenje.

— Pa što se dogodilo?

— Gospodar me otjerao. Rekao mi je da od prvog neću biti na ovom položaju. Marim ja. Možda je tako i bolje za mene, ali taj način... kao sluškinju. Ta kakvu sluškinju, kao psa... — stiskao je Dragica zube da ne zaplače.

— A zašto?

— Evo, reći ću vam, zato što sam mu savjetovao da ne krši Ustav, da u tom slijedi stopama svoga oca, i da se brate, sporazumi s Hrvatima.

— Kako da se sporazumijem s Hrvatima — reče mi — kad oni hoće državu u državi. Neće meni, valjda, Maček diktirati — derao se.

— Kad mi ne puštamo od svog srpstva, zašto njih siliti da napuste svoje hrvatstvo. Zašto oni ne bi imali svoju banovinu, svoj Sabor, svoga bana i svoju zastavu, kad to žele kad im je to tradicija — odgovorio sam kralju.

— Ne, na to ja neću nikada pristati — reče mi kralj. — Zar s Kalemegdana da u Zemunu gledamo hrvatsku zastavu, kako to Maček traži?

— Kad sam ga nastojao umiriti i upozorio ga, da to, što namjerava, može biti fatalno i za njega i za državu, rekao mi je: »Idite.«

— Eto, vidite, zašto sam otjeran. A vaši Hrvati pripovijedaju, da je Puniša od mene izišao uoči njegovog pucanja u skupštini na Radića i njegove zastupnike.

— Zar to nije istina, gospodine Jankoviću?

— Istina jest, formalno, ali ne u smislu u kome se to insinuira. Puniša je mogao doći i dolazio je u Dvor kad je htio, a od volje mu je bilo ovuda ili kroz glavna vrata. Onog fatalnog dana nije ovuda unišao, ali je ovuda izišao a da me nije ni pozdravio. To vam je stvarna istina.

Kad sam pošao kralju, ljubazno me primio, ali je ljubaznost, vidjelo se, bila namještena. Nakon konvencionalnih pitanja, kako sam i što radim, počeo je:

— A što radi vaš Ćurčin? Zar on ne vidi da ovo nije Engleska i da se ovdje ne može kao kod njih...? Zatvorit ću ja njega. Pred sud će on.

— Ako je tako, onda moramo pred sud svi koji smo s njime potpisali izjavu.

— To ne mora biti. Ako neke od vas neću zatvoriti, a neću, na primjer, vas, a druge hoću, što tko tomu može? On izdaje časopis... On je odgovoran... On je onu izjavu i sastavio...

— Da, sastavio jest on, ali smo i mi ostali supotpisali. On nam je izjavu pročitao, a mi smo se, uz manje prmjedbe, s njom složili i potpisali. Zato mi se čini da je pravo — ako je pravo — da svi jednako odgovaramo, ako ima odgovornosti.

Kralj je podulje šutio, a onda se nasmiješio, pa rekao:

— Vidjet ćemo, što ćemo s njime. Ovaj put je izabrao dobro društvo, ali, ako se ne urazumi, ništa mu neće pomoći.

— Dr Ćurčin želi našoj zemlji dobro, koliko makar tko od nas.

— To sam sklon da vjerujem, ali ima i drugih koji ovoj zemlji žele dobro, pa ih se mora ušutkati, jer ono, kako bi oni htjeli da joj pomognu, ne ide, a što ne ide, ne valja.

Zatim smo prešli na posao. On je sjedio mirno i kod tog prvog poziranja nismo mnogo razgovarali. Pitao je, kako se njegov korak dojmio u Zagrebu i da li je iznenadio.

— Nije toliko iznenadio, koliko je svijet znatiželjan da vidi, kako će dalje ići — odgovorio sam.

— Ići će prema tomu, kako se bude reagiralo na moj korak i koliko se nađe dobre volje, da me se u mojoj odluci pomogne. Ja računam da će i Hrvati imati više povjerenja u mene nego u stare političare.

— Ja držim, da hoće. Samo se mnogi pitaju, je li ovo, što ste učinili, vaš spontani gest, ili je nešto drugo, ili neki drugi iza toga stoje, koji će vas kočiti da provedete ono, što bi bilo logično s vašeg položaja.

— Ovo je moj gest i moja odluka, jer onako više nije išlo. Ja sam uzeo, kako ste čitali, svu odgovornost na se i svu vlast u svoje ruke i vršit ću je s ciljem, da se usklade odnosi među plemenima i pokrajinama i provede pravo narodno jedinstvo.

Pitao me zatim, što radi Trumbić i kako je on primio ovaj njegov korak.

— Čini mi se s očekivanjem Vaše Veličanstvo — odgovorio sam.

— Ja bih bio najvolio, da sam i njega uveo u vladu, ali on sigurno ne bi htio pristati.

Ovo dopodne je prošlo s upitima i odgovorima, ali se nije razvio pravi razgovor, kao što je bio po neki put prije. Zadržao me taj dan na ručku, ali se nije govorilo o politici, jer je i kraljica bila prisutna.

Slijedećeg jutra je odmah spočetka naglasio, da bismo trebali drugačije razgovarati i bez suzdržljivosti, bez okolišanja i bez uvijanja misli.

— Govorite mi otvoreno i bez obzira na to, da li mislite, hoće li mi se svidjeti ili neće. Ja to vama dopuštam, jer... Ja sam vas jučer pitao, što drugi misle o mom koraku, a danas vas pitam, što vi mislite i želim da mi kažete iskreno i otvoreno.

— Ja nisam političar, pa se ne mogu i ne znam izražavati njihovim terminima, nego ću vam odgovoriti kako mogu. Na prvi mah me se teško dojmilo, da kralj ukida Ustav, pa kakav bio da bio, a, s druge strane, bila mi je simpatična vaša hrabrost, da ste uzeli tako tešku odgovornost na sebe. Vaš bi korak mogao donijeti ozdravljenje, a ne uspijeli vam, moglo bi se dogoditi i obratno. Svejedno mi se činilo i čini, ako to nije samo dobra želja, da ćete uspjeti. No, uza sve to, imam i jednu zebnju.

— A u čemu je ta zebnja? — prekine me kralj.

— U ekipi koju ste izabrali da provodi vaše odluke. Ona mi izgleda kao kad bi netko htio da uvede kršćanstvo, pa uzeo hodže za taj apostolat. — Na to se kralj nasmijao.

— Mislite na radikale. Uzeo sam što mi se našlo pri ruci i što će me, držim, slušati, a ako me ne bi slušali, lako ću ih zamijeniti. Od Hrvata sam uzeo isto tako, kako se našlo i što su mi Milivoj Dežman i Toni Schlegel savjetovali. Oni, znam, ne predstavljaju Hrvate, ali to nema značenja kad je nastupila ova faza, prema onoj pokojnoga Radića »Kralj i narod«, pa ćemo vidjeti. Ja sam uvjeren, da će se cijeli narod odazvati.

Nato je nastala kratka šutnja, a zatim će kralj:

— A kako vi ocjenjujete smrt pokojnog Radića? — upitao me iznenada.

— Mislite li, Veličanstvo, ubojstvo pokojnoga Radića? Ja mislim, da ste kroz Radićevo ubojstvo veću bitku izgubili nego ste s Kumanovskom dobili.

Tu je kralj malo izobličio lice i počeo čupkati po rukavu od bluze, i nakon male šutnje uzvratio:

— Možda imate pravo.

Zatim mi je na dugo pripovijedao, što se odigralo prije Radićeva odlaska u Zagreb.

— Došli su mi s više strana govoriti, kako se Radić želi vratiti u Zagreb i kako kani, kad stigne tamo, proglasiti svoju republiku. Ja sam, dabome, bio uznemiren i zvao sam pojedine šefove partija ponapose, da čujem njihovo mišljenje. Ali, budući da iz njihovih mišljenja nisam mogao dobiti jasne slike ni o mogućem Stipinom potezu, kao ni o tom, što bi se u tom slučaju trebalo učiniti, sazvao sam ih sve zajedno (uvečer 7. srpnja 1928). Predsjedavao sam sjednici i uputio svakomu pitanje, da mi kaže, što misli o mogućnosti takva Radićeva poteza. Najprije sam pitao Korošca, a on mi je odgovorio, da je lako moguće da to Radić uradi. Zatim sam pitao Mehmeda Spahu, a on mi je odgovorio da se nada, da to Radić neće učiniti, ali da on to ne bi mogao potpuno isključiti. Onda sam uputio pitanje Davidoviću, kao najbližem prema Radiću, da čujem što on misli o toj mogućnosti. On mi je odgovorio, da je jednako moguće da Radić to uradi u svojoj povrijeđenosti, kao da se i uzdrži od takvog teškog i opasnog koraka.

— Vi mislite, gospodine Davidoviću, da je ta eventualnost u pedeset postotaka moguća? — rekoh.

— Jeste i sa šezdeset postotaka — odgovorio je Davidović.

— Pa što vi mislite — pitao sam čika Ljubu — šta treba da se uradi u tom slučaju? Da priznamo gotovo čin otcjepljenja, ili da ga silom spriječimo.

Ljuba mi je odgovorio:

— Dabome, da će se morati spriječiti.

— Ja sam nato rekao, da prije toga treba naći načina da do toga ne dođe, jer da ja neću nikada pristati na to da moja vojska iziđe iz vojarna i da puca u građane.

— Poslije toga sam — nastavio je kralj — prekinuo sjednicu i pozvao k sebi samog Svetozara Pribićevića, kao Radićeva suradnika i potpredsjednika te njihove koalicije, te sam mu rekao:

— Gospodine Pribićeviću, idite k Radiću u sanatorij, pa mu izručite moju poruku da nemam ništa protiv toga da ode u Zagreb, ali da prije toga dade izjavu da je za državnu cjelinu, a kako će se preurediti, da ćemo pristupiti pregovorima kad on ozdravi. Ako ne bude htio pristati, a on neka

onda uradi kako misli da je bolje za Hrvate. A vama, gospodine Pribićeviću, kažem, da vojska neće izići na ulicu da puca u narod. Ja ću vojsci narediti da se povuče, a vi i Radić činite što znate, i nosite odgovornost za odvojenu Hrvatsku.

— Nato mi je Pribićević rekao: »Prepustite, molim vas, to meni, a ja ću s Radićem i Hrvatima svršiti onako, kako sam s njima svršio iza sloma Austro-Ugarske.«

— Vidite, da nije bilo dobro svršeno, a Radić je glavni faktor tamo kod vas u Hrvatskoj. Odnesite mu moju poruku, a ja ću sačekati da mi donesete odgovor.

— Otišao je i iskrivio moju poruku Radiću rekavši mu, da ga neću pustiti da otiđe iz Beograda prije nego dade izjavu, da je za jedinstvo, a budem li se u tom predomislio, da ću povući vojsku u Srijem i u Bosnu, odvesti iz Hrvatske sve vagone i lokomotive, a onda Radić i Hrvati neka se prpaju kako znadu u toj njihovoj republici. Zato sam, kad se Pribićević vratio, naredio Jankoviću da pribilježi naš razgovor. Kad je Pribićević protestirao, rekao sam mu, da nemam više u njega povjerenja, jer da on izvrće riječi. I onda je Janković bilježio Pribićevićevu izjavu u ime Seljačko-demokratske koalicije, kako znate.

— A tko vam je saopćio njihov razgovor, kad nije bilo svjedoka, i jeste li sigurni, da vam je točno saopćeno? — upitao sam.

— Ja sam razgovor imao poslije pola sata. U Radićevoj sobi bio je dobro skriven jedan mikrofon. Poslije toga znate kako je teklo. Radić nije proglasio republiku, nego je umro, siromah, davši onu izjavu... Dogodilo se nije ništa, ali je u zemlji stanje postajalo sve strahovitije, zahvaljujući ponajviše velikom državniku Svetozaru Pribićeviću, koji tamo kod vas intrigira, laže i rovari.

Zatim je kralj pripovijedao, kako je povjerio vladu Korošcu (27. VII 1928), koji da je vrlo trijezan i realan čovjek, koji mu je u teškom času pomogao. Produžavajući pripovijedanje, najviše se zadržao na audijenciji dr Vladka Mačeka 4. i 5. I 1929. i na njegovom prijedlogu za preuređenje države. Pripovijedao je, da je i dr Maček predlagao da budu 7 jedinica i da Hrvatska jedinica obuhvati i Dalmaciju. Opisao ga je kao simpatična i odvažna čovjeka, ali da je daleko od toga da bi on mogao prihvatiti njegove prijedloge. »Tržio je za tu jedinicu cijelu Trojednicu s Bokom Kotorskom, te Srijem sa Zemunom. Ja dabome, ne bih to ni u snu prihvatio... I onda, što bi Srbi rekli kad bi hrvatska oblast graničila s Beogradom, a ne smije se zaboraviti da sam i ja Srbin. Što kažete na tu Mačekovu smjelost? Je li to smjelost, ili izvjesna naivnost, da ne vidi stvarno stanje stvari?«

— Ako mi dopustite da vam kažem svoje nekompetentno mišljenje, onda ću vam ga reći otvoreno. Zahtjev dra Mačeka ja ne bih zvao smjelošću nego iskrenim tumačenjem zahtjeva ogromne većine, najmanje devedeset postotaka, Hrvata. S druge strane, ne vidim ni zla ni opasnosti kad bi hrvatska oblast i graničila s Beogradom, koji je zajednička prijestolnica. Pa mislio tko što mu drago, ipak su Hrvatska i Hrvati, uz Srbe i Srbiju, glavni stup države. Sve drugo su detalji, može biti i važni detalji, ali ipak samo detalji.

— Možda je to i tako, ali ja vidim, da ste vi ipak Hrvat. Dabome, da jeste... Hrvati pretjeruju svoju važnost, jer, ako se svi drugi dijelovi okupe oko matice, onda su Hrvati i Hrvatska samo detalj, kao što ste sami malo prije rekli za druge krajeve. Ali, nastavite. Ja volim da čujem. Tako mi i Mate govori (mislio je Drinkovića). On se čak sa mnom i svađa, i zato ga volim.

— Bože sačuvaj da bih se ja usudio s kraljem svađati, ali, kad tražite da vam iskreno govorim, ja držim da je to moja podanička dužnost da vam kažem što mislim, ne polažući kod toga važnost na svoje mišljenje. I sad mi dopustite da vam odgovorim redom. Na vašu primjedbu da sam ipak Hrvat, moram reći da jesam; ali, iako je to tako, ja nisam ni riječju, iako sam slabo rječit, ni djelom pravio razlike između Hrvata i Srba. Nisam svoje hrvatstvo nijekao, a nisam ga ni isticao, ali, kad bih ga i isticao, što nisam, meni je više dozvoljeno kao samo običnom građaninu nego vama kralju. Vi ste malo prije rekli, kad ste govorili o Srbima, i o njihovom stanovištvu: »I ja sam Srbin«. To svak znade da ste to porijeklom. To vi možete i biti i ostati kao Aleksandar Karađorđević, ali — ne kao kralj. Vi ste kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, pa s vašega položaja ne možete govoriti: »Mi Srbi«, kad vaš kraljevski plural mora da podrazumijeva sve troje.

On me pogledao rastvorivši jače oči, pa mi je smješkajući se odvratio:

— Ali šta ću, kad sam tako rođen.

— Nemojte se ljutiti, Veličanstvo. To mi svi znamo i poštujemo, nu to je, da tako kažem, vaša privatna stvar. Ali nije vaša privatna stvar vaš uzvišeni kraljevski položaj, u komu više niste, niti možete biti samo Srbin, jer vam vaši podanici ne kažu »Vaše srpsko Veličanstvo«, nego »Vaše kraljevsko Veličanstvo«.

Kralj se smješkao i rekao:

— S te točke gledišta imate vi pravo. Imate li mi još što reći ili primijetiti? Ja prijateljima i ljudima, koji su odani ovoj zemlji, ovako privatno dopuštam i kritiku.

— Nemam, na ovo, što ste me pitali, ili rekli, nego jednu stvar u pogledu onoga što ste rekli o okupljanju ostalih dijelova oko matice, a kraj toga, da bi Hrvatska i Hrvati postali detalj.

— Da čujem, recite.

— Kad se iz nekog tijela izvadi jedan bubreg, organizam može neko vrijeme funkcionirati, može čak i dugo funkcionirati, ali nikada više kao s obadva, a povećano salo oko preostalog bubrega ne može nadomjestiti odstranjeni. I onda, kad kažete »oko matice«, znadem što ste mislili. S Ujedinjenjem prestaje stara matica. Jer ono što je bila samo jednom dijelu matica, ne može biti i drugomu, koji ima svoju maticu. Može se ovu drugu zatrpavati, ali će ona, u tom slučaju, nanositi mulj, koji će, na kraju, objim maticama zatrpati korito. A kad voda pravilno ne otiče, nastaje baruština.

— Razumijem što hoćete kazati. Zato i ja hoću da pročistim korito, da voda otječe. Zato sam se i odlučio na ovo, što sam uradio, a vi treba da mi pomognete. Nije mi ništa preostalo nego ovo, ili da zemlja pođe, kako ono Hrvati vele, pod stečaj. Što mislite o tom, da državi dadem jedinstveno ime Jugoslavija?

— Što mene pitate, kad znate da je to naš odbor još na Krfu predlagao, ali se gospodin Pašić protivio.

— Eto, sad nema više Pašića.

— Ne znam, hoće li general Živković biti za to više od Pašića.

— Neće Živković biti protiv toga, i onda, to je sporedno što on o tom misli. Nu, ima i Hrvata, koji nisu baš za to. Evo, na primjer, Mate. Što bi bilo prirodnije, nego da je Trumbić u ovoj vladi koja treba da provede potpuno jugoslavensko jedinstvo, nu, on to ne bi prihvatio.

— I ja držim, da ne bi. On ne bi ušao u vladu, kojoj predsjeda jedan general.

— Mogao je on ovakvoj vladi biti predsjednik, a Živković ministar vojske. Živković meni treba, jer je meni vojska glavni oslonac kod ovako razrovanih stranaka. Nema čak ni među srpskim strankama jedinstvenih pogleda, svaka bi htjela da sjedne na vlast, i ništa drugo. Briga njih za državu. Oni su slijepi u svojim ambicijama. To je mene natjeralo da sam uzmem državno kormilo u svoje ruke. Vidi li to Trumbić? Uviđa li nuždu?

— Ja ne znam.

— Kako ne znate, ta vi ste prijatelji, i, kako čujem, često se viđate, pa nije moguće da o ovim stvarima ne razgovarate.

— Istina je, da donekle uviđa da je trebalo nešto radikalna učiniti, ali nije na čistu, hoće li kormilo zaista i biti u vašim rukama, il u rukama hegemonista, radikala, preko Živkovića. Osim toga, on nije zato da vojska upravlja državom.

Nato je nastao tajac, a onda je kralj rekao:

— Trumbić je čovjek od karaktera i patriota je. Samo se mnogo promijenio... I on je otišao u hrvatski ekstremizam. Uza sve to, ja mu priznajem, da je mnogo uradio za ovu zemlju. Ja to pamtim i sklon sam da vjerujem, da ćemo opet surađivati kad dođe čas za novi Ustav.

Tako su taj razgovor i modeliranje kraljeve biste bili završeni.

»POKLONSTVENA DEPUTACIJA«

Mate Drinković je nastavio dolaziti svake sedmice u Zagreb. Najčešće bismo se viđali kod župnika dra Svetozara Rittiga, tada najviđenijeg člana zagrebačkog vijeća. Mate je donosio kraljeve poruke, koje su glasile, da bi kralj želio da dođe u širi izravni dodir s Hrvatima nepolitičarima. Jednoga dana je Mate donio poruku, da kralj želi razgovarati s Rittigom, koji je poslije nekoliko dana otišao u Beograd, imao duži razgovor s kraljem, i vratio se očaran njegovom ljubaznosti i dobrom voljom. Kralj mu je izlagao svoje poteškoće, s kojima se ima boriti sa Srbima, koji da bi htjeli poduzeti radikalne mjere prema Hrvatima. Na koncu je kralj rekao Rittigu:

— Dovedite mi četrdeset, ili dvadeset, viđenijih Hrvata u audijenciju, da mogu pokazati Srbijancima da i Hrvati hoće ovu državu, pa da tako kod njih suzbijem pritisak za poduzimanje nasilnih mjera.

Rittig mu je obećao, da će, kad se vrati u Zagreb, razgovarati s nekim prijateljima i poslati ili donijeti odgovor. On je zaista i pozvao nekolicinu od nas. Najprije trojicu četvoricu, a onda, poslije, desetak.

Na prvom sastanku su bili: Trumbić, Dežman, Drinković, sazivač i ja. Dežman se odmah izjasnio za tu ideju i toplo ju pozdravio, a isto tako, razumije se, i Drinković, koji je, vjerojatno, u tom pogledu služio kao kraljev instrument. Trumbić je bio skeptičan, da bi moglo biti kakve koristi od tog koraka, ali je u zadnju rekao:

— Pokušajte.

On sam u to nije htio ulaziti. Meni je na samu rekao:

— Pođi i ti, kad si s njime u dobre, pa ćete vidjeti. Niste ni onako nikakvi politički faktor. To ne može nikoga vezati, niti kompromitirati hrvatski stav. Može biti... Vrag bi ga znao. On je inteligentan, a bilo bi u njegovom vlastitom interesu, ako i on nije samo velikosrpski instrument.

Rittig je zatim sazvao širi krug prijatelja, i zaključilo se u načelu da bi mogla u Beograd poći neka veća deputacija, ali uz uvjet da dade pred kraljem jednu deklaraciju o stanovištu Hrvata, te da se isto tako jedna deklaracija dade i za javnost. Poslije toga je Rittig opet otišao u Beograd i o tom razgovarao s kraljem, pa čak i sa Živkovićem, koji nisu imali ništa protiv toga, samo ako deputacija dođe. Nakon toga, povodom kraljeva rođendana, 17. XII 1929, je iz Zagreba pošla jedna dosta brojna deputacija. Režimske novine pisale su mnogo o toj deputaciji, kao takovoj, i o njenom značenju, a nazvali su je »poklonstvenom deputacijom«. Stanovište koje je delegacija tom prilikom zauzela i iznijela, novine su jedva, kratko, zabilježile.

Tu deklaraciju, ili sastavak, napisao je dr Rittig, a bila je u duhu političkog programa hrvatskih federalista. Što ta deklaracija nije bila objavljena, Živković je opravdavao time, da bi to moglo izazvati Srbe, pa da bi oni mogli početi slati deputacije i iznositi svoje protivno stanovište. Ta »poklonstvena deputacija« predstavljala je neki mali uspjeh za režim, a fijasko za članove deputacije. Monsignor Rittig je i dalje ostao kao neka veza između kralja i tih Hrvata, koji su učestvovali u deputaciji, a kasnije je upriličio da kralj i kraljica dođu u Zagreb i da se dosta nezadovoljni vrate natrag u Beograd. Doček je bio »mršav«, a usto je policija otkrila neku »bombu« iza pravoslavne crkve, i drugu ispod mostića kod Brezovice, posjeda zagrebačkog Nadbiskupa, koga je Kralj imao tamo posjetiti.

PONOVNI SUSRET SA SVETOZAROM PRIBIĆEVIĆEM

Sa Svetozarom Pribićevićem se nisam više nikada htio viđati, pa ni pozdravljati, otkako mi je ono Stojan Protić pripovijedao, da je Pribićević tražio da se pošalje vojna ekspedicija u Hrvatsku. Jedne večeri dok sam sa ženom sjedio u Gradskom podrumu u Zagrebu, priđe mi Pribićević i upita me, da li može sjesti za naš stol. Odgovorio sam mu, neka sjedne. Počeo je govoriti o deputacijama i predbacivati, ali je dodao, da on to razumije, da smo išli kao Hrvati, čiji je položaj posebno težak, ali da se varamo ako se nadamo odatle kakvoj koristi.

— Možda, gospodine Svetozare, ali zar bi to bilo prvi put, da se Hrvate prevede žedne preko vode... Kad ste ih vi ono preveli, zašto ne bi i onaj, čiji je naslov veći — odgovorio sam ispod glasa, jer je lokal bio pun i nagruvan stol do stola. Ton moga odgovora bio je takav, da sam mu dao razumjeti da ne primam takav razgovor. On se nervozno nasmijao i odgovorio:

— Dobra šala, ali, bogami, nije vrijeme za šale.

Zatim je počeo govoriti protiv kralja, oštro i glasno, da se za susjednim stolovima moglo čuti. Kad sam ga upozorio da je suviše glasan, odgovorio mi je da je njemu svejedno.

— Ali, vi ste bili toliko puta kraljev ministar i državnik ste. To mislite vi o sebi, a to misle i mnogi drugi o vama, pa je nezgodno, ako je čak i istina, da tako govorite o njemu. Mislim, nezgodno je i za vas.

— Ja hoću da vam sve kažem. Hoću da čujete i znate.

— To nije važno da ja znadem, niti je ovo, držim, mjesto da mi to pripovijedate.

— Ja hoću da znadete, da vi Hrvati znadete, s kim imate posla. Kad nećete ovdje, mogu ja doći k vama, sutra, prekosutra, kad hoćete.

— Nemojte, gospodine Pribićeviću.

— Ako nećete da se nađemo kod vas, onda bismo se mogli naći kod zajedničkog prijatelja. Pristajete li, ili vas je i toga strah?

— Ma nisam ja nikakav junak, ali nisam opet ni takva strašivica. Vi znate da nisam s vama htio razgovarati dok ste bili ministar i vlast, a sad, eto, kad ste u opoziciji, razgovaramo.

— Hoćete li, dakle, doći u kuću zajedničkog prijatelja?

— Hoću.

Sutradan smo se sastali kod doktorice Ristović-Đermanović na večeri. Bila je samo domaćica, njen brat sudac, Svetozar i ja. Ostali smo do pola noći. Svetozar je pripovijedao, kako se odigrao atentat u skupštini, kako je sve to bilo sa znanjem Dvora pripremljeno poslije neuspjelog pokušaja razbijanja Seljačko-demokratske koalicije. Pripovijedao je zatim o onom svom razgovoru s kraljem 7. VII 1928. i kako ga je kralj onda poslao k Radiću. Sve se manje-više podudaralo s onim, što mi je sam kralj pripovijedao, osim onog zadnjeg dijela o kraljevoj poruci Radiću. Svetozareva je verzija bila, da je kralj rekao, da, ako Radić ne pristane da izjavi, prije nego pođe u Zagreb, da je on za jedinstvenu državu, da će onda kralj odsjeći granicu dokle bude on htio, a iz onoga dijela Hrvatske koji bi prepustio Hrvatima, da će povući vojsku i odnijeti sav željeznički materijal, a Hrvati neka se onda prpaju, kako znadu, i neka ih uzme pod svoje tko hoće. Svetozar je opisivao kralja kao lukava i neiskrena čovjeka, komu je glavni cilj bio i ostao da postane samodržac i diktator. U tu svrhu da je kralj sve radio i radi, da se otrese jačih ljudi koji imaju ugleda u narodu, pa da tako on postane ne samo diktator, nego i vođa naroda, ali za to da mu fale, između ostaloga, i potrebne sposobnosti. Poslije Pašićeve smrti (10. XII 1926), koju je on, kralj, iako je Pašić bio star i zreo za grob, pomalo skrivio, pa onda poslije Radićeve smrti Aleksandar je mislio, da je sada došao njegov čas. »Još ga samo Svetozar pomalo smeta, pa me zato i mrzi tako. Bili bi oni ubili i mene, da se nisu bojali da bi to još više povezalo Hrvate i prečanske Srbe.«

Svetozar je iznosio mnoge podatke o lošem Aleksandrovom karakteru, te kako lako odbacuje ljude od zasluge, pa i one, koji su mu najviše usluga napravili. Tako da je i njega špijunirao u njegovoj vlastitoj stranci preko Radenka Stankovića, koga je Svetozar uveo u Dvor i upoznao s kraljem. Nadalje, kako je kralj čvrsto povezan s generalom Petrom Živkovićem, te da ih nitko neće za njihova života rastaviti, jer da oni zajedno komplotare i svađaju stranke i ljude. Osim toga, da kralj podržava veze s nekim opskurnim ličnostima, koje da mu vračaju kako će postati car. Tu da igra svoju ulogu Strandman, koji da mu dovodi ruske vračare, koje mu proriču rusko carsko prijestolje. Stanković se opet pravi okultistom i vidovnjakom, pa mu se i on dodvorava, obećavajući mu budućnost velikog i svemoćnog cara.

Ja u tom razgovoru nisam mnogo učestvovao, kao ni drugi prisutni, nego nam je samo Svetozar govorio i upućivao nas. Kad sam mu u zadnju rekao, da mi Aleksandar pripovijedao kakvu je poruku poslao po njemu Radiću, te da se Aleksandrova verzija u esencijalnom razlikuje od njegove — citirajući kraljevu verziju — on je na to ljutito reagirao i tvrdio, da je kraljeva verzija neistinita. Što se mene tiče, ja nisam mogao da stvorim siguran sud čija je verzija istinita. Poslije tog sastanka nisam se sa Svetozarom više viđao u Zagrebu, a naskoro (19. svibnja 1929) uslijedila je i njegova internacija u Brusu u Srbiji.

PROFESOR MILAN ŠUFFLAY

Kad je usred Zagreba ubijen profesor dr Milan Šufflay, 18. veljače 1931, nastalo je u gradu veliko uzbuđenje, i to ne samo zbog Šufflayeve osobe, nego i radi metoda kojima se režim služi, da se riješi nepoćudnih ljudi. Saznalo se da su ga ubili policijski agenti, a naskoro se saznalo i za njihova imena. Ima i drugih indicija, da je Šufflayevo umorstvo uslijedilo na službeni nalog državnih vlasti. Sam kralj je, na primjer, rekao dru Svetozaru Rittigu, kad mu je Rittig došao da se žali na takve metode:

— Pa moralo ga se ubiti, jer je on bio talijanski agent.

Kad su isti agenti napali Milu Budaka, 7. lipnja 1932, razbivši mu glavu, došao je k meni jednog jutra prijatelj Trumbić. Pripovijedao mi je da mu je rano toga jutra dojavljeno da su isti »patriotski« elementi bacali kocku, da se odredi tko će ubiti njega, Trumbića, a tko Mačeka. Taj, koji mu je to dojavio, rekao mu je i imena dotičnih, koji su trebali da ta djela izvrše. Nisam ga pitao tko mu je to došao reći ali mi se čini da je to bio Vasiljević, koji je bio zamjenik šefa policije u Zagrebu. Taj je Vasiljević bio hrvatski Srbin, koga je Jugoslavenski odbor za vrijeme rata bio izvukao iz zarobljeništva. Trumbić je, dakako, bio uzbuđen, iako sabran, i bio je pod impresijom da će to djelo biti i izvršeno.

— Da se čuvam, ne znam kako bih, jer mi po noći mogu i u sam stan provaliti i ubiti me u kući.

Ja sam ga otpratio do njegova stana, a zatim sam pošao na Banovinu k banu Peroviću. Perović je bio bolestan i ležao je u krevetu. Našao sam njegova tajnika Vojnovića, koji je prije bio tajnik i banu Šiloviću. Od njega, a i inače, sam znao, da je Vojnović režimski špijun u Banovini. Nisam stoga htio Vojnoviću reći što me vodi k banu, nego sam insistirao, da moram s banom osobno razgovarati. Perovićeva žena teškom me je mukom pustila k njemu, koji je zaista imao visoku groznicu. Pripovijedao sam mu Trumbićev slučaj i tražio da odmah šifrom javi vladi, što je od mene čuo. On

je obećao da će to odmah učiniti. Ali, kako nisam bio siguran da će od toga biti koristi, pozvao sam francuskog konzula da me kod kuće posjeti. Pripovijedao sam mu o čemu se radi i zamolio ga, da o tome izvijesti i svog engleskog kolegu. Pošao sam zatim k Jovi Banjaninu, ispripovijedao mu slučaj i zamolio ga da odmah pođe u Beograd, te da traži žurnu audijenciju kod kralja, te da mu pripovjedi i vijest i izvor. To je Banjanin i učinio. Aleksandar mi se poslije zahvalio, »što je spriječena još jedna nesreća«.

Trumbić nije bio dobra zdravlja, a ovo ga je još više dotuklo. Izlazio je vrlo malo, i to samo u grad s kojim prijateljem. Tu i tamo bi navratio ili on k meni, ili ja k njemu, pa bih ga izvezao ili do Šestina ili iza Mirogoja, gdje bismo se prošetali, a nakon toga bih ga ja odvezao kući. Nije bio čovjek koji je imao smisla za lijepu knjigu, i uopće je malo čitao, ili pisao, pa mu je, samu, utoliko više bilo dosadno, pa je stoga sve više padao u apatiju. Uzak krug ljudi koji mu je dolazio nije ga posjećivao da ga razonodi, nego vječno da se tuži i da čeprka po našoj nesretnoj unutarnjoj politici. Jedina utjeha mu je bila njegova vrijedna i razumna žena, koja mu je bila neizmjerno odana i s njim podnosila sve nedaće, bez pritužbe i bez prigovora. Nijednom riječi ili izrazom nije mu dala razumjeti da bi joj to bilo teško. I on je nju jako volio i žao mu je bilo, što se muči, ali kod toga nije nikada ni pomislio da bi i za dlaku popustio od svog stava i uvjerenja, da tako njoj i sebi olakša svagdanji život. To on ne bi učinio ni za svoju ni njezinu glavu, a svoju je ionako dnevno nosio u torbi.

Da bih ga malo izvukao iz apatije, a donekle i iz nesigurnosti, pisao sam na svoju ruku Benešu i sugerirao mu da bi ga Masaryk pozvao u goste, a zatim mu savjetovao da malo pođe u Karlove Vary. Mislio sam kod toga da će se, nakon oporavka, Trumbić osjećati sigurniji, kad se vrati. Nisam spominjao Trumbićevo financijsko stanje (dobivao je Din 3.500— mjesečne mirovine), ali je Beneš iz drugih vrela za to znao. Beneš mi je odgovorio, da ga predsjednik Republike ne bi u onaj mah mogao pozvati u goste, ali da će mu zato vlada pružiti mogućnost da na njezin trošak boravi u Karlovim Varima, koliko bude htio. Trumbić to, dakako, nije prihvatio, a i ja sam bio povrijeđen tim odgovorom. Tom Masarykovu stavu mogla su biti razlogom neke nesuglasice između njega i Trumbića, ili pak, što je vjerojatnije, obziri prema režimu u Beogradu.

SUSRET S JEDNIM FRANCUSKIM PUKOVNIKOM

Jedno predvečerje došao mi je profesor Raymond Warnier, lektor francuskog jezika i neka vrsta francuskog izaslanika za kulturne veze u Zagrebu. Pozvao me u svoju vilu na večeru i rekao mi, da ću tamo sresti jednu francusku ličnost koja da je u tajnoj službenoj misiji u Jugoslaviji, pa želi da sa mnom govori. Warnier je naglasio, da je ta ličnost došla malo prije, te da mora otputovati još iste noći, jer ne želi da se zna da je bila u Zagrebu. Prihvatio sam poziv i pošao na večeru. Gost mi je predstavljen kao pukovnik. Na večeri smo bili Warnier, njegova žena, taj pukovnik, te dr Božo Aleksandar, njegova žena i ja.

Razgovor se poveo o našim unutarnjim prilikama, o diktaturi, i tako dalje. Pukovnik je naglasio, kako njihove političke i vojne krugove interesira naša zemlja, jer su nam prijatelji i saveznici, a interesira ih utoliko više, što je ugrožena izvana i iznutra. Izvana joj prijeti Mussolini, a iznutra nesloga. Rekao je, da bi želio razgovarati s drom Trumbićem i s drom Mačekom, ali da to u ovom času nije moguće, jer prvomu, kako su obaviješteni, policijski agenti čuvaju kuću, a drugi je u zatvoru. To je razlog zašto je htio sa mnom razgovarati, da čuje, kakvo bi bilo raspoloženje Hrvata u slučaju da Italija napadne Jugoslaviju i bi li se Hrvati htjeli boriti. Umjesto mene, dr Božidar Aleksandar je tu upao u razgovor i izjavio, da se Hrvati ne bi htjeli boriti, nego da bi im bila prva stvar da okrenu puške na Srbe i na njihove časnike. Dodao je, da on to bolje od mene zna, budući da je rođen u Zagrebu.

Uzalud sam se ja trudio tvrditi protivno, rekavši da baš on, kao rođeni Zagrepčanin i gradsko dijete, manje od mene pozna i razumije narodni puls u pokrajini. Nato je Francuz upitao:

— Pa zar se Hrvati ne bi borili ni za svoju Dalmaciju, koju bi im Talijani htjeli oteti?

Dr Aleksandar je odgovorio da ne bi, jer da je mržnja na Srbe velika.

Protivno tomu, ja sam tvrdio da bi se svi borili za Dalmaciju, pa makar koliko bili nezadovoljni s današnjim režimom.

Poslije večere, koja je kratko trajala, zatražio je Francuz da sa mnom govori na samu u drugoj sobi. Nu, čim smo sjeli, upitao me ne bismo li mogli poći k meni kući, tako da budemo čisto sami. Odgovorio sam da to možemo, a onda nas je Warnier odvezao u moju kuću i tu ostavio same.

Francuz mi je onda pripovijedao, da ga je izaslala vlada i vojni stožer, čiji je i on član, da izvidi situaciju s obzirom na velik i vrlo opasan uspon Hitlera i Mussolinija. Pripovijedao mi je da je bio kod Mussolinija, koji ga je teatralno primio u Palazzo Venezia, držeći na svom stolu zemljovidnu kartu, te mi je iznio tok razgovora. On da je Mussoliniju rekao, kako su francuski mjerodavni krugovi željni i pripravni da Italiji iziđu u susret i da joj dadu znatne koncesije u Africi, gdje bi čak bili pripravni da Italiji ustupe neke oblasti za ljubav općeg mira i prijateljstva. Na to da je Mussolini energično odgovorio:

— Dali biste nam gole kosti. Kažite vi vašima, da su prošla vremena da netko Italiji čini koncesije kao iz milosti. Italija će krenuti starim rimskim putovima i nikoga neće pitati, je li pravo ili krivo.

Kad je Francuz na to primijetio, da su stari rimski putovi bili daleko i u različitim pravcima, Mussolini da je odgovorio:

— Neće nova Italija ići u Galiju, ali hoće na Balkan i u Afriku — a kod toga je štapićem upro na Solun na zemljovidu.

— To znači preko Albanije na Bitolj i dalje.

— *Razumije se, zauzevši Liburniju i Dalmaciju.*

— Pa to znači sukob s Jugoslavijom.

— Jugoslavija ne postoji. To je heterogenski konglomerat, koga ste vi u Versaillesu skrpali nama u prkos.

Pripovijedao mi je zatim, kako je bio u Sofiji, Bukureštu i Beogradu. U Sofiji mu je Boris napravio utisak mirna i trijezna čovjeka. On želi da

Bugarska ostane neutralna u slučaju sukoba. S Jugoslavijom će se naći neka osnova za sporazum, a ako Rumunji nađu za pametno da Bugarskoj vrate njenu Dobrudžu, mogli bi se i s njima učvrstiti dobri odnosi. Boris da mu je rekao, da neće ratovati ni za Dobrudžu ni za išta drugo. Francuski pukovnik mi je rekao, da je govorio i s vođama raznih bugarskih stranaka. Svi su bili jedan proti drugoga, ali su im svima bili isti ciljevi.

U Beogradu da je govorio s predsjednikom vlade i sa šefovima raznih stranaka. I oni su bili svi jedan protiv drugoga, i svaki je imao svoje poglede na unutarnje probleme. Jedino u čemu su se slagali, bila je Bugarska, jer, kad sam im Bugarsku spomenuo, svi su jednako odgovarali: »Ah! To nije ništa, mi ćemo biti u Sofiji za dvadeset i četiri sata«. A kad sam im spomenuo Madžarsku, svi su jednako tvrdili da bi jugoslavenska vojska stigla u Budimpeštu za nekoliko sati. Što se Italije tiče, svi su jednako odgovarali da bi Italiju lako tukli. Njega je zabezeknula tolika megalomanija i samopouzdanje i strahovito potcjenjivanje Italije i njezine vojske.

Pripovijedao mi je, zatim, da je bio i kod kralja, koji, isto tako, da nije imao veliko mišljenje o talijanskoj snazi, i kad mu je pokušao natuknuti o talijansko-jugoslavenskom sporazumu, pa makar i uz cijenu neznatnih ustupaka, kralj je postao nervozan i odgovorio: »Ako Mussolini hoće rat, ja ću ga prihvatiti«. Francuz je zatim nastavio, kako se čudi tom pretjeranom potcjenjivanju Talijana i njihove snage. Spomenuo je, kako je u ratu bio s francuskim trupama, koje su bile poslane u pomoć Talijanima, i osvjedočio se, kako je bilo mnogo hrabrih ljudi među mlađim talijanskim časnicima. Nastavio je, da je današnja Italija i duhom i spremom mnogo jača od nekadašnje, jer da imade izvrsnu artiljeriju i flotu, koja da je u nekom pogledu čak pretekla francusku. Poslije toga je govorio o ratu koji je strašna stvar, kako za pobijeđenog, tako i za pobjednika. »Ja sam časnik — rekao je — ali, kad bi mene netko pitao, ili da damo Italiji Nicu i Savoju, ili da idemo u rat, ja bih izabrao prvo, čak i u slučaju naše potpuno sigurne pobjede, jer bi nas drugi svjetski rat stajao više žrtava nego što ove oblasti imadu stanovnika«. — Očekivao sam, da će, nakon ovoga, doći nešto i na naš račun. I došlo je. Francuz me upitao:

— Recite mi, kako bi se kod vas primilo, kad bi se s vaše strane Talijanima ustupilo oko Zadra ono, što je bio zadarski kotar, i k tomu Dugi Otok. — Ovo, Dugi Otok — rekao je hrvatski. — Sforza nas uvjerava, da bi se Italija s time zadovoljila.

— Jeste li to spomenuli kralju?

— Nisam, jer, kako sam vam rekao, bio je nervozan čim sam spomenuo neke ustupke, pa sam se sustegao, a i rečeno mi je da može postati prgav.

— A je li to mišljenje vaših mjerodavnih, da bismo mi trebali to ustupiti Italiji?

— Ne kažem da je to njihovo mišljenje. Ali bi oni željeli, da se učine makar kakve koncesije, samo da Mussolini ne pođe u zagrljaj Hitleru. Vidite da smo i mi pripravni učiniti znatne ustupke od svoga u Africi.

— Recite vi vašima, da, ako hoće da rascijepe Jugoslaviju, neka traže ustupke u Dalmaciji u korist Italije. Na to kralj Aleksandar neće nikada pristati, a kad bi on i pristao, kod nas bi smjesta planula revolucija. Svi bi izišli na ulicu, i oni koji su za kralja, kao i oni koji su protiv njega.

On mi je na to rekao da ne zna, dokle će Francuska biti u stanju da sprečava Mussolinija da nas ne napadne, jer Hitlerova moć raste i oni svu svoju brigu moraju na njega skoncentrirati. To je bio, sažeto, tok našeg razgovora.

Sutradan sam to pripovijedao Trumbiću, i bili smo obojica jako zabrinuti. Nagovarao sam ga, da pođe u Pariz i London, ne bi li što saznao. On se izgovarao, da je star i umoran, a da mu je i žena slaba, da su bez sredstava, te, napokon, da je siguran, da mu naši ne bi dali putnicu, jer da su mu ju već jednom odbili. Razumio sam. Trumbić je bio ponosit do taštine i nije se htio izvrgnuti poniženju. A bio je već ionako strahovito bijesan, što su ga u nekoliko navrata zvali na policiju, a on je držao, da to nije moglo biti bez Aleksandrova znanja.

Nakon toga okrenuo se Trumbić prema meni nagovarajući me, da ja pođem, jer da meni neće odbiti putnicu, a, osim toga, da ja imam sredstava za put i boravak u inozemstvu. Ja sam pristao iako nisam bio siguran da će mi dati putnicu, jer sam bio obaviješten da mi se svaki korak prati. Da mi se to ne desi — da mi odbiju putnicu — sjetio sam se, da je francusko ministarstvo prosvjete htjelo prirediti jednu moju kolektivnu izložbu u Parizu, što sam ja tada bio odložio. Obratio sam se stoga francuskom poslaniku, da upita, bi li ta izložba mogla biti baš sada. Odgovor je došao brzo, da može odmah i da će oni snositi sve troškove oko izložbe, prijevoz, namještanje, osiguranje stvari, pa čak i troškove mog putovanja i boravka u Parizu u vezi s izložbom. Ja sam prvo primio, a na drugom se zahvalio. Stvari su bile rekordnom brzinom prenesene u Pariz, a ja nisam imao poteškoća da dobijem putnicu. Izložba je bila otvorena u Jeu de Paume u ožujku 1933. pod pokroviteljstvom francuskog ministra prosvjete M. A. de Monzie.

Prije polaska u Pariz, pošao sam na dva dana u Beograd.

RAZGOVOR S LJUBOM DAVIDOVIĆEM

Kako sam s Davidovićem bio u dobrim odnosima još od godine 1913. pa dalje, uvijek sam ga išao posjetiti kad bih se navraćao u Beograd, bez obzira na njegovo oštro opozicionerstvo za vrijeme diktature. Kralju su to, dakako, dojavljivali, a i Davidovićeva je kuća bila pod nadzorom, ali on mi nije nikada ništa zbog toga rekao, niti sam se ja obazirao na to, je li mu to pravo.

Neko od Davidovićevih mi je bio rekao, da se je srpska opozicija bila složila, to jest radikali, demokrati i zemljoradnici, što su oni ukratko označavali s Aca, Ljuba i Joca, te da će izdati jedan proglas u zemlji i u inozemstvu. Već i radi toga me je zanimalo, da vidim čika Ljubu. Našao sam ga malo slaba, ali, usprkos tome, vrlo raspoložena. Kad sam ga upitao kako je sa zdravljem i inače, odmah je rekao:

— Sa zdravljem, evo vidite, pomalo po staračku i kao odsječen panj, a inače vrlo dobro. Sjednite, da vam pričam. Evo, nakon dugog natezanja

smo se sporazumjeli, radikali, demokrati i zemljoradnici, a to je bezmalo sve srpstvo. Ono drugo ne broji, pa ćemo vidjeti, što će onaj gore, kad istupimo. S radikalima je, dakako, išlo teško, kao uvijek, ali smo se napokon sporazumjeli i stilizirali manifest, koji je već gotov. Jedino, u čem još nismo složni, koju ćemo taktiku uzeti. Dok bih ja i Joca htjeli, da iziđemo s manifestom vani u isto vrijeme kad i kod kuće, Aca je protiv toga da ga publiciramo vani i nekako naginje da se onoga gore upozori, da ćemo izdati manifest ovdje. Išlo je s Acom teško radi unutarnjeg uređenja, ali smo se konačno i u tom sporazumjeli i našli jedno rješenje.

— A kako ste se sporazumjeli u rješenju hrvatskog pitanja, i kako ste Acu sklonuli na to, čika Ljubo?

— E, vala, sve smo riješili osim hrvatskog pitanja. To još visi po strani.

— Pa što ste onda riješili, čika Ljubo, za Boga, ta vi znate da je glavno srpsko-hrvatsko pitanje, jer ono uglavnom drma državom.

— Znam, ali hajdete vi to dokažite radikalima. Aca se, na primjer, najviše obara na onu razdiobu na banovine, koja je uistinu besmislica, i hoće da se vrati na staro.

— Ali, kakvo staro, čika Ljubo?

— Ono uređenje, kako je bilo prije Ujedinjenja, na kotareve, okruge, i tako dalje. On jaši, na primjer, na onomu, kako se je prisajedinilo Pirot, pa poslije Staru Srbiju i Makedoniju.

— Ma kako može tako misliti, po Bogu, kad su dvije trećine zemlje »novo«. Zar misli, da se može Hrvatska, Bosna i Slovenija tretirati i »prisajedinjavati« kao Pirot?

— Ne misli ni on to, nego ovo što se zove srpske zemlje.

— A jesu li sve zemlje, koje radikali vole tako nazivati zaista i srpske? Pa i one, koje to u većini jesu, da li one žele i bi li pristale da ih se tretira kao Pirot?

— Znam, prijatelju, da su to sve pitanja koja bi trebalo studirati, nu, s demokratskom vladavinom i punom slobodom sve bi se te razlike izgladile. Istina je, da je malo teže s Hrvatima i bosanskim Turcima. I nismo vam mi, brate, dosta upućeni u prilike i srazmjere u tim vašim krajevima tamo. Evo ću vam priznati, kako ovdje stojim, da sam tek skoro saznao od jednog mladog Srbina, Hercegovca, da je u Hercegovini svega trećina Srba, dok smo svi ovdje u Srbiji mislili i bili uvjereni, da je to čisto srpska pokrajina.

— Pa dokle misli gospodin Stanojević da bi trebalo urediti »po starom« i služiti se primjerom Pirota? — upitao sam.

— Ma, evo, on rezonira ovako i kaže: »Imamo našu maticu, Srbiju. Imamo Makedoniju, koju smo dvaput na sablji dobili. Imamo našu žitnicu Vojvodinu. Crnu Goru nam Hrvati valjda neće osporavati, a, uz nju, uz Srbiju, treba da priklopimo komad južne Dalmacije, da imamo izlaz na more. Da Hrvatima predložimo, da Bosnu s njima podijelimo. Ako pristanu, dobro, ne pristanu li, eto im cijela, ionako ništa ne vrijedi. Neka se onda tamo, kaže, Hrvati uređuju kako hoće, ili potpuno otcijepe, što će prije ili poslije i uraditi.«

Ovako je simplicistički tekao razgovor kod čika Ljube.

U POHODU KOD KRALJA

Kad sam sutradan bio kod kralja, koji me je pozvao radi zemunskog mosta, pripovijedao mi je kako se od strane ministarstva »izmotavaju« da neće imati novaca, a ima, »naravno ispod glasa«, i prigovara kipovima Tvrtka i Tomislava na mostu. Odgovorio sam mu, da, što se mene tiče, neću žaliti, ako projekt propadne, jer ionako arhitektonski nije sretno rješenje. On je insistirao, da će se projekt usprkos svemu, provesti.

Tom smo prilikom opet upali u razgovore o našoj unutarnjoj politici. Tužio se kako ga zovu siledžijom, diktatorom, i tako dalje. Ja sam mu opet rekao da mislim, da bi trebalo da vrati ustavno stanje, i da prihvati svaku soluciju za unutarnje uređenje u kojoj bi se složila većina Srba i većina Hrvata bez nadglasavanja, te da bi on to trebao da traži.

— Kako slože — turobno se smješkao. — Neće se oni nikada složiti, ne mislim samo Srbi i Hrvati, nego ni Srbi među se. Ta vijećaju oni, šefovi stranaka, u potajici već odavna, pa nikako da se slože. Jeste li vidjeli starog Davidovića?

— Jesam i on mi reče da su se složili.

— Ta kako složili, molim vas. Stari čika Ljuba, koliko je dobar, toliko je naivan. U čemu su se složili, molim vas. U ničemu. Poznati su mi njihovi razgovori. Stari Aca mi ih donosi kroz kapidžik. Poznate li starog Acu? — Kad sam rekao, da ga ne poznam, on je počeo udarati člankom prsta o drveni stol, pa nastavio: »To je matoro i predpotopno, a mozgom kao ova daska. Ali ne ova daska, nego daska koja je propala od crvotočine. Pred koji dan mi je bio kao bajagi da me upozna s njihovim mišljenjem, on to zove »zaključcima«, a onda je počeo da mi drži predavanje o srpskoj tradiciji, o »zavjetnoj misli«, o uređenju zemlje na kotareve i okruge, dok nije prešao na to kako treba ukinuti Vardarsku, Dunavsku i Zetsku banovinu i sve sliti sa Srbijom. Ja više nisam mogao da ga slušam i prekinuo sam ga, rekavši da to ne mogu ni da slušam, a kamo li da bih pristao da o tom raspravljam. I tako je stari otišao pokunjen. Možda sam ga trebao pustiti da do kraja govori. Ali, što ovi starkelje, što su oni u stanju da misle ili smisle! Acu kljuka onaj Lazica i slični, Davidovića kljuka onaj krmeljivi Grol, a Joca se ukopčava u veliku »državničku« politiku.

MOJI POSJETI U PARIZU

Odmah po dolasku u Pariz u ožujku 1933. posjetio sam Edouarda Heriota. Vođa radikal-socijalista, bio je tijekom 1932. predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova pa je, stoga, i izvan vlade igrao jednu od glavnih uloga u političkom životu Francuske. On me je primio u svom radnom kabinetu u Narodnoj skupštini. Bio je srdačan i ležeran, te mi je, čim sam sjeo, preko svoje lule rekao:

— Ja znam, zašto dolazite. Talijanske svinje hoće vašu Dalmaciju.

Ja sam ga odmah pitao, je li mu poznata misija onog časnika i je li zaista bila sa znanjem vlade i glavnog stožera. On je to potvrdio i rekao

mi, da mu je poznat njegov razgovor sa mnom. Zatim mi je rekao da jugoslavenska situacija nije nimalo ružičasta, ni iznutra, ni izvana. Oborio se na kralja i na diktaturu najoštrijim riječima kritike.

— Oni su u Beogradu izludili od megalomanije, a mi imamo drugoga posla nego da vas branimo od Talijana. Dva puta smo spriječili da vas napadnu, a ne znam, dokle ćemo to htjeti i moći, jer se Hitler i njegov nacizam toliko osnažio, da je to nama deset puta veća briga nego jugoslavensko-talijanski spor. Recite ovo vašem »Aleksandru Velikomu« i recite mu, da imamo prečega posla nego da vas štitimo od Talijana. Neka on riješi srpsko-hrvatsko pitanje pa će se Talijani predomišljati, da vas čak samo napadnu. Bez toga, Mussolini misli da se može ušetati.

Poslije razgovora, Heriot me je uputio Légeru, načelniku ministarstva vanjskih poslova, koji da će mi reći sve što su Francuzi poduzimali u Beogradu u pogledu rješenja srpsko-hrvatskog spora.

Sutradan sam bio kod Légera na Quai d'Orsayu. Primio me vrlo ljubazno, naglasivši da mu je Heriot javio, da ću ga posjetiti. Govorio je o njihovim sve težim brigama zbog rastuće snage Njemačke, koja da se razvija nevjerojatnom brzinom, kao i zbog njemačke organiziranosti. Prešao je na to, kako oni nimalo ne potcjenjuju ni talijansku snagu, »kako to, čini se, vaši odgovorni faktori rade«. — »Možda Mussoliniju nije uspjelo da od Talijana napravi junake, ali oni su dobro naoružani, a vi niste ni iz daleka tako dobro, a osim toga, vi ste iznutra rastrojeni. U tom pravcu smo u više navrata poduzimali korake i davali prijateljske savjete. Vaš je kralj nevjerojatno samosvjestan. Ali, s druge strane, znamo da je on jedini među Srbima koji hoće Jugoslaviju. Inače su svi Srbi megalomani i hoće svoju Veliku Srbiju. Međutim, nas ne interesira ni Srbija, ni Hrvatska, nas interesira Jugoslavija, zato smo je i pomogli stvoriti«.

Zatim mi je dao čitati upute koje su dali svom poslaniku Naggiaru u Beogradu, te njegov odgovor. U uputama je bilo, da kaže kralju »uljudno, ali vrlo ozbiljno«, da je francuska vlada vrlo zabrinuta zbog jugoslavensko-talijanskog spora, kao i zbog unutarnjih odnosa između Hrvata i Srba, te da prijateljski ali vrlo ozbiljno savjetuje, da se što prije riješi hrvatsko-srpski spor. U svom izvještaju Naggiar je javio, da je bio kod kralja, koji da je dobrohotno primio ovu sugestiju, ali mu je rekao da izvijesti svoju vladu, da mu puste vremena koje problem iziskuje, a inače, da je taj problem jedna od njegovih najglavnijih briga. Kralj da je nadalje obećao, da će Hrvatima dati četiri portfelja u vladi, a Hrvatskoj samoupravu. Što se samouprave tiče, Léger me pitao, što mislim, hoće li Hrvati biti s time zadovoljni, i što ja inače mislim.

Odgovorio sam mu, da će se to njemu, kao Francuzu, s obzirom na to kako je njihova zemlja organizirana, možda činiti mnogo, ali da ja ne vjerujem *da će to Hrvate zadovoljiti. Osim toga treba vidjeti, kolika bi i* kakva bi bila ta samouprava i koliko bi se poštivale kompetencije te samouprave.

Léger je slegao ramenima i odgovorio:

— Imate pravo. To je Balkan.

Zatim mi je pripovijedao, da on uglavnom sve ove poslove vodi, jer da je ministar vanjskih poslova Joseph Paul-Boncour zaposlen sa Ženevom, gdje se i sada nalazi, ali čim se bude vratio, da će me sigurno rado primiti i razgovarati. O Naggiarovoj sposobnosti se vrlo pohvalno izražavao, rekavši:

— Da nije u Beogradu, sjedio bi ovdje uza me. On je sam Orijentalac, pa će se bolje moći u Beogradu razumjeti i razgovarati. Njega smo i poslali tamo uglavnom s misijom, da se to vaše unutarnje pitanje riješi.

Naglasio je poslije toga, da oni neće prestati savjetovanjima Beogradu, da se unutarnje pitanje riješi.

— Navraćajte u Beograd k Naggiaru, a ja ću mu poslati upute da vam sve pokazuje što bude u vezi s tim problemom, a osobito naše poruke i kraljeve odgovore.

Vraćajući se na napete odnose između nas i Talijana, tužio mi se na držanje Engleske. »Kad god smo predlagali da se kod jednih i drugih intervenira u svrhu ublažavanja napetosti, svaki put su pristali da se zajednički koraci poduzmu u Beogradu, ali na zajedničke korake u Rimu nisu nikada htjeli pristati.« Na kraju razgovora je rekao:

— I u ovom času je situacija vrlo mutna, i mi nismo sigurni, što je Mussolini kadar da poduzme protiv vas.

JAN MASARYK

Nakon tog razgovora pisao sam prijatelju Janu Masaryku, čehoslovačkom poslaniku u Londonu, i pitao ga, ne bi li mogao doći u Pariz da malo razgovaramo. On je došao sutradan i odsjeo u istom hotelu, soba do sobe. Ostao je dva dana. Nije htio izlaziti nego navečer, pa smo tako imali dosta vremena za razgovore. Naravno da je moje prvo pitanje bilo:

— Kako Englezi gledaju na naše stvari i na napetost s Italijom?

Odgovorio mi je, da bi se njihovo držanje moglo okrstiti rezerviranim.

— Diktatura im se — njegove su riječi — ne sviđa, ne misle da će dobro svršiti, ali ne pokazuju volje da što ozbiljna poduzmu, kako bi se vaš unutarnji problem riješio, a diktatura skratila. Mlaki su i u pogledu opasnosti koja vam prijeti od Italije, jer, kažu, Francuska se tamo nameće kao neki protektor, pa neka se ona i brine.

Razgovarali smo zatim o našim i njihovim unutarnjim problemima, koji su samo donekle slični. On je bio za to, da se Slovacima iziđe u susret. Pripovijedao mi je, kako se Beneš i Stefan Osusky ne slažu u vanjskoj politici, te kako Osusky neće da sluša Benešove instrukcije. Zbog toga ga je Beneš htio maknuti, ali stari Masaryk nije dao, te kako je on, Jan, zbog toga dolazio iz Londona u Pariz, da Osuskog izmiri s Benešom. Osvrnuvši se zatim na naš problem, nije imao dosta oštrih riječi u osuđivanju Aleksandra i diktature. »Srpska nadutost i Aleksandar upropastit će i sebe i nas«. Pripovijedao mi je da je njegov otac, sa svoje strane, u nekoliko navrata intervenirao kod Aleksandra i savjetovao mu, da rješava unutarnja pitanja a posebno hrvatsko, pa da je jednom i njega slao k Aleksandru na Bled. Kralj da je s ironičnom ljubaznosti odgovorio starom Masaryku, a njemu da je rekao:

— Vaš otac je profesor, a ja sam vojnik. Vašu je zemlju napravio povoljan ishod rata, a moja je napravljena krvlju srpske vojske, koja na svoje djelo budno pazi.

Na kraju je — na moje začuđenje — blagi Jan rekao.

— Ili Aleksandrova glava, ili propast vaše i naše zemlje, kao saveznica.

MEĐU PRIJATELJIMA U LONDONU

Nekoliko dana poslije Masarykova odlaska iz Pariza pošao sam i sâm u London. Najprije sam posjetio starog prijatelja R. W. Seton-Watsona, a onda, zajedno s njime, H. Wickham Steeda. Pripovijedao sam im što sam čuo u Parizu i pitao ih, da li oni što znadu, je li situacija zaista tako teška kako Léger misli. Oni su pozvali iz unutrašnjosti staroga Sir Arthur Evansa, da dođe u London, jer su držali da će Foreign Office njemu povjeriti, ako što ima. Sir Evans je došao i pošao na Foreign Office, a nas trojica smo ga čekali u klubu, gdje smo zajedno ručali.

Kad se Sir Evans vratio iz Foreign Officea, pripovijedao je kako je baš naišao na svježe, ali uznemirujuće vijesti, koje su mu na Foreign Officeu u povjerenju saopćili. Engleska obavještajna služba, pripovijedao je Sir Evans, koja je poslije vatikanske najbolja, otkrila je prije dva dana, kako su tri broda s municijom i odjelima fašista upućena u Zadar. Cilj je bio, da to oružje dadu hrvatskim ustašama, te da zajedno s njima prodru na jugoslavensko područje. Iste noći Foreign Office je dao nalog britanskom ambasadoru u Rimu, da zatraži žurnu audijenciju kod Mussolinija i da ga na to upozori i protestira. A u isto vrijeme da mu skrenu pozornost na činjenicu, da je Francuska saveznica Jugoslavije, a Engleska saveznica Francuske. Britanski je ambasador to odmah učinio, a Mussolini mu je izjavio, da te vijesti nisu moguće, jer da on o tom ništa ne zna. Ambasador mu je na to uzvratio, da su engleska obavještenja točna, jer da je jedan od tih brodova već iskrcao oružje u Zadru, drugi da je stigao u luku, a treći da je na putu. Nato je Mussolini izjavio, da će narediti da se to obustavi.

U nastavku razgovora Sir Evans je pripovijedao, kako su na Foreign Officeu u tom pogledu zabrinuti: Francuskoj da je stalo da umiri i zadovolji Italiju, a kolač da bi mogla biti Dalmacija.

Ja sam na to primijetio da ne vjerujem, da bi Aleksandar i pod najtežim francuskim pritiskom pristao na konsecije u Dalmaciji, te da bi prije ratovao.

— Ali, ako bi pod srpskim pritiskom pristao? — upitao je netko od prisutnih.

— Mi bismo Hrvati listom ustali protiv toga, pa bismo u tom slučaju, kao narod, tražili britanski protektorat.

Stari se Sir Evans na to smješkao i primijetio:

— Ako bi se Rim, Pariz i Beograd sporazumjeli, ništa vam ne bi pomoglo, jer smo mi prazna puška.

Sutradan su ova trojica prijatelja, u ime Društva prijatelja Jugoslavije, dali glavnim londonskim novinama jednu izjavu, u kojoj su kritizirali beogradski diktatorski režim i upozoravali da je krajnje vrijeme, da se riješi unutarnji jugoslavenski problem i vrati parlamentarizam. Kod toga su naglasili, kako je Jugoslavija sastavljena od tri naroda: Hrvata, Srba i Slovenaca, te da se na zapadu skeptički gleda na režimske izjave, gdje se tvrdi da je provođenje ravnopravnosti glavni cilj režima, dok se u isto vrijeme drži u zatvoru dr V. Mačeka, predsjednika Hrvatske seljačke stranke, koja ima za sobom ogromnu većinu hrvatskog naroda, dok je dr Korošec, predsjednik Slovenske ljudske stranke, interniran. To je bilo isto, što je govorio i Edouard Heriot.

Pročitali su mi tekst te izjave prije nego su je dali u štampu i dali mi jedan primjerak. Prije odlaska iz Londona dao sam taj tekst jugoslavenskom poslaniku Đuriću, da ga pročita, da ga dade prevesti na naš jezik, te da mi dade jedan ovjerovljeni prijevod, da ga imam kod sebe kada se budem vratio kući, što je Đurić i učinio.

Uoči odlaska vidio sam se još jednom s Janom Masarykom u čeho-slovačkom poslanstvu, gdje smo se za vrijeme i poslije ručka duže razgovarali, i gdje mi je on iznio svoj plan za koji je sondirao teren kako u Londonu, tako i u Parizu. On je u tom planu predlagao, da Čeho-Slovačka, kao slavenska zemlja i kao saveznica Jugoslavije, uzme inicijativu za jedan češko-francusko-engleski energičan korak u Beogradu, te da se tom prilikom zahtijeva, da se hrvatsko-srpski spor riješi. Opravdanje za taj korak za taj zahtjev, da predstavlja opće politička situacija u svijetu koja u sebi krije opasnosti širokog konflikta. Ukoliko bi se u Beogradu naišlo na dobru volju, da ovaj prijedlog i savjet prihvate, da bi onda predstavnici ovih triju država zajedno poduzeli korake u Rimu, da Italija, prestane s izazivanjem Jugoslavije sa svojim pretenzijama i prijetnjama.

Masaryk mi je, nadalje, rekao, da se s francuske i engleske strane drži, da bi ova taktika bila najprikladnija, da Čeho-Slovačka uzme inicijativu i, takoreći, predvodi ovaj demarš, budući da je sama vrlo zainteresirana na rješenju tog problema, kao saveznica, a i zbog svoje vlastite sigurnosti.

S poslanikom Đurićem nisam o ovom ništa razgovarao. On sâm se osjećao jako potišten i tužio se, kako mu je teška situacija, jer da su mu na Foreign Officeu dali jasno razumjeti, koliko su nezadovoljni sa situacijom u našoj zemlji. On je i sâm bio nezadovoljan, ali je istaknuo, da njegovi izvještaji nemaju nikakvog učinka u Beogradu, te da bi najvolio dati ostavku i povući se iz diplomacije.

Miroslav Spalajković, poslanik u Parizu, sasvim drugi tip od Đurića, govorio je više i žalio se na svoj težak položaj koji je postao gotovo nemoguć, jer da mu odgovorni i neodgovorni Francuzi kritiziraju ne samo kralja i njegov režim, nego da se i njemu osobno rugaju. Tako mi je govorio kod našeg susreta u Parizu.

U Pariz sam se vratio dva dana kasnije nego što sam imao u programu. Tako sam promašio sastanak s g. Paul-Boncourom, koji je Léger bio zakazao. Kad sam se ponovno vidio s Legerom rekao mi je, da se napetosti između Jugoslavije i Italije nisu popravile, ako se nisu možda i pogoršale. Spomenuo

mi je i to, da bi možda Čeho-Slovačka mogla napraviti dobru uslugu i Jugoslaviji i Saveznicima, kad bi dala inicijativu za jedan prijateljski, ali ozbiljan, demarš u Beogradu u smislu pospješenja rješenja hrvatsko-srpskog spora. Kad bi demarš uspio, to bi odmah stavilo Jugoslaviju u sigurniji položaj prema Italiji.

SUSRET SA SVETOZAROM PRIBIĆEVIĆEM U PARIZU

Baš nekako tih dana g. 1933, izišla je Pribićevićeva knjiga: »La Dictature du Roi Aleksandre«. On mi je telefonirao da pita, da li bismo se mogli naći, kada i gdje. Predložio sam mu, da se nađemo na mojoj izložbi. On me nato pitao, nije li mi zazorno da me javno vide s njime, a ja sam odgovorio da nije, pa smo uglavili da se nađemo u jedanaest sati. Malo nakon toga, Pribićević me opet nazvao i zamolio, da promijenim mjesto i vrijeme sastanka, jer da njega u stopu prate Spalajkovićevi špijuni, a, povrh toga, da bi želio da sa mnom razgovara duže, nesmetano i na samu. Dogovorili smo se, da on dođe oko šest sati navečer u moj hotel.

Došao je točno, a izgledao je mršav, nervozan i jadan. Sastali smo se u salonu hotela, a nakon par riječi on je predložio da pođemo u moju sobu. Popeli smo se u moju sobu, pa čim smo sjeli, Svetozar je rekao da želi opširno pričati o svom iskustvu sa Srbijancima, a nadasve s kraljem, te o njegovim karakternim osobinama, kao i o njegovim osobnim i velikosrpskim shvaćanjima, zatim o nesposobnosti Hrvata da Srbijance razumiju, pa da se onda prema tomu brane. Jedini je bio Radić, rekao je, koji je razumio njihove metode. Zato su ga i ubili, a ubojstvo se nije desilo bez Aleksandrova znanja, jer mu se žurilo da iza Baje nestane i Stipe, pa da on, usto što je kralj, postane i vođa naroda.

Kad sam mu odgovorio, da ne znam tko je sve mogao učestvovati u pripremanju ubojstva i upravljati Punišinom rukom, ali da mi je vrlo teško vjerovati da bi to moglo biti s kraljevim znanjem, jer nije moglo biti u njegovu interesu da još više produbljuje jaz između Hrvata i Srba, Pribićević mi je odgovorio:

— Ne gleda on tako. On hoće da se svi zavade, da su svi jedan protiv drugoga, pa da on tako postane jedini arbiter i da se onda svi utječu njemu za milost. Tako on opravdava svoju diktaturu, koju je s Perom odavna spremao. Puniša je bio samo instrument, a metak su ispalili svi Velikosrbi, ne samo u Radića, nego, simbolički, u sve Hrvate. Čudim se, da vi to ne razumijete, iako niste političar.

— Ali kakva je to vražja politika koja misli, da se pitanja metcima rješavaju, a pogotovo među onima koji treba da zajedno žive!?

— E, oni tako misle. To je njihova tradicija i njihov balkanski temperament.

Svetozar me cijelo vrijeme gledao tako, kao da drži da ga ja ne razumijem, ili kao da nemam u njega povjerenja. Kad sam to primijetio, rekao sam mu:

— Gospodine Svetozare, ja i vaš brat Milan smo prijatelji, te razgovaramo kao braća, otvoreno i s punim povjerenjem jedan u drugoga, pa makar se u svemu ne slagali. Ali između nas dvojice, između vas i mene, postoji jedan zid, postoji nešto što treba da se objasni prije nego bismo mogli govoriti kao prijatelji i braća.

— To sam ja osjećao već godinama, pa čak i iza one nesreće u skupštini, kad smo ono razgovarali u Zagrebu. A moje su grudi u skupštini bile izložene zajedno s Radićevim i za istu stvar.

— To je točno, gospodine Svetozare, i čast vam za to, ali ima jedna starija stvar koja me smeta. Vi znate, kako je tomu prilično davno otkako vam nisam htio uzvraćati pozdrav, zapravo nisam mogao sve do onomadne, kad ste mi sami prišli u Gradskom podrumu u Zagrebu.

Nakon toga sam mu pripovijedao, što mi je Protić pričao o njegovom opetovanom prijedlogu u komitetu ministara, da se pošalje vojna ekspedicija na Hrvatsku, jer da Hrvati neće da priznadu da su ih Srbi oslobodili, niti će to priznati dok ih se silom ne upokori. Pitao sam ga, je li to istina. On mi je odgovorio, da jest. Zatim sam ga pitao: »Je li istina (što mi je Monsignor Rittig pripovijedao), da ste Radića još godine 1918. htjeli ubiti, odnosno dati ubiti, nakon što je on u Narodnom vijeću zauzeo stav protiv vašeg prijedloga za onakvo ujedinjenje sa Srbijom. To je Monsignor Rittig bio nekako saznao, izveo Stipu kroz zadnja vrata Sabornice, i krio ga kod sebe, u Župnom dvoru, nekoliko dana?« Pribićević je priznao, da je i ovo istina.

— Sve je to istina, ali onda sam bio lud i zanesen, kao i drugi, i to ne samo Srbi, nego i Hrvati. Bojali smo se da se ne osujeti ujedinjenje, te da, ako se brzo ne svrši, da bi se mogli drugi umiješati. Bili smo svi ludi, a ne samo ja, i nismo slutili u što idemo i s kime ćemo imati posla. Priznajem da sam bio čitav niz godina u toj zabludi. Mislio sam da ministrujem i da sam vlast, dok nisam otkrio da sam cijelo vrijeme bio samo pri vlasti.

Onda je pripovijedao razne faze i događaje koji su mu otvorili oči, da je postao radikalniji i od samog Radića i da ne vidi drugoga izlaza, nego da se svi ti prečani ujedine i obore srbijansku hegemoniju, pa i samoga kralja, te da traže konfederativnu republiku. Ako to Srbijanci ne bi htjeli, a oni, eto im tamo, neka živu kako hoće, na onom njihovom, a mi ovamo i ujedinjeni na teritoriju, koji je bio u sklopu Austro-Ugarske monarhije.

— A vaše srpstvo, gospodine Svetozare? Sjećate li se ono na Rijeci 1905. za vrijeme diskusije o Riječkoj rezoluciji, kako ste bili uporni da se naglasi srpska individualnost u Hrvatskoj?

— Da, sjećam se. Nu, sad to promatram mirnije. Mi Srbi u Trojednici, ni u jednom slučaju, ni u jednoj kombinaciji, ne možemo biti izdvojeni iz Hrvatske, a okrnjena Hrvatska može biti samo na našu štetu, jer bi nas bilo manje a naše značenje umanjeno. Prema tomu, naša je sudbina povezana sa sudbinom Hrvata. Uostalom, mi ni prije nismo bili zapostavljeni u Hrvatskoj, podban je uvijek bio Srbin, pa je čak i predsjednik Hrvatskog sabora bio Srbin — sjećate li se Medakovića? — a Hrvati, moram priznati, nisu nikada od toga pravili pitanje. A vidjeli ste, kako se s Hrvatima postupa u Beogradu! Nama, Srbima u Hrvatskoj, može biti samo milo, a i u našem je interesu, ako nam priđe i Bosna i Vojvodina, jer će nam se povećati broj, povećati upliv, i još više biti osigurana ravnopravnost.

Poslije ovog izlaganja vratio se Svetozar opet na situaciju kod kuće i posebno na kralja, njegov manjkav odgoj, njegov nagao ali i podmukao karakter, a osobito na njegovo diktatorstvo, ističući, da doklegod bude kralj živ, da će on poduzimati sve da se ne vrati prava ustavnost i parlamentarizam. Hrvatsko pitanje će se izigravati i neće ga nikada pravedno riješiti. Ako vidi da nikako ne ide, pokušat će užoj Hrvatskoj dati neku autonomiju, koja će biti još manja od one pod Madžarima.

Na kraju mi je počeo zamjerati, što idem kralju.

— Kakve koristi mogu imati od toga Hrvati, ili itko? — pitao je. — On je mali balkanski satrap i Bizantinac, a vi ste umjetnik i slobodan čovjek.

Kad sam mu odgovorio, da ja ne idem kralju radi kakve politike, niti se namećem da mu uopće dođem, nego da se odazivam kad me on pozove, onda se počeo smješkati:

— To je ipak njegova politika, a ne neko interesiranje za umjetnost i umjetnika... Nu, ipak, govorite o politici...

— Dabome, kad on počne.

— Je li vam doticao ubojstvo u skupštini i ono, što je bilo dalje?

— Jest. Ispričao mi je, čini mi se, sve, a osobito detaljno ono, kako vas je slao Radiću i što mu je po vama poručio, te poslije o Mačekovoj i vašoj audijenciji i zahtjevima. Vaša i njegova verzija se u esencijalnom razlikuju.

Tad sam morao pripovijedati kraljevu verziju, onako kako mi ju je kralj pripovijedio. Nato je Svetozar rekao, da je njegova verzija točna, a Kraljeva lažna.

Vraćajući se na hrvatsko-srpski spor, opet je Svetozar tvrdio, da sam kralj nije voljan da ga riješi, e da bi tako opravdavao svoju diktaturu.

— Jeste li govorili o tom pitanju?

— Pa, o tom poglavito.

— Je li vas pitao za mišljenje?

— Jest.

— Pa šta ste mu rekli?

— Rekao sam mu, da sam mišljenja, da čim se većina Hrvata i većina Srba sporazume u programu kako da se zemlja uredi, da bi on to preuređenje, pa kakvo bilo, uz uvjet da je doneseno bez nadglasavanja, trebao prihvatiti i vratiti ustavno stanje. Tako ili slično sam mu govorio najmanje tri puta.

— A šta je on na to?

— Rekao je, da bi bio sretan kad bi do toga došlo, ali da se to neće ostvariti kod ovakvih strančarskih političara kao što su naši.

Pribićević je dalje tvrdio, da je kralj licemjer, i da je on jedna od glavnih smetnja da se prilike srede.

Ja sam mu uzvratio da imam dojam, da je kralj umoran, a možda i uplašen od diktature, te da mi je jednom rekao:

— Lako je ući u diktaturu, ali je teško izići iz nje.

Zatim sam upitao Svetozara, kako bi se on držao kad bi kralj našao većinu Srba i većinu Hrvata, koji bi se sporazumjeli o pravednom rješenju spora i razumnom unutarnjem uređenju voljom jednih i drugih. On je na to odgovorio, da bi on to pozdravio i vratio se kući. On da bi zastupao republikanski oblik vladavine, ali inače bi se lojalno držao.

Nakon tog objašnjenja u početku, naš je razgovor dalje tekao mirno i u punom međusobnom povjerenju. Ostali smo zajedno sve do pola noći i u razgovoru zaboravili i na večeru. Rastali smo se vrlo srdačno, a kad sam mu stiskao ruku, osjetio sam u sebi neku bol, koju je, valjda, u me prenijelo njegovo fizičko i duševno stanje. Bio je vrlo slab, a oči su mu bile nemirne i zaplašene. Činilo mi se, da se bojao i za svoj život.

MOJ INTERVIEW U »PETIT PARISIENU«

Dan dva iza mog susreta i razgovora sa Svetozarom Pribićevićem u Parizu, u Beogradu je završen proces protiv dra Vladka Mačeka, i 30. travnja 1933. pala osuda: Maček je osuđen na tri godine tamnice, zbog tzv. »Zagrebačkih punktacija«, u kojima se tražilo povratak na 1918. Ta me je osuda mnogo uznemirila, pogotovo što sam tada, nakon razgovora s raznim uglednim Francuzima i Englezima, znao kakva nam opasnost prijeti iz vana. Stoga sam dao jedan interview za pariški dnevnik »Petit Parisien«, novinaru Louisu Roubaudu, dakle onom istom kojemu je prije mene dao i dr Maček, a koji je razgovor mnogo doprinio njegovoj osudi, bar formalno, kao povod optužnici. Taj moj interview je bio objavljen u broju od 14. ožujka 1933. (na str. 1 i 2). To je zapravo više bila jedna izjava nego interview, i predstavljala je moju protuoptužbu na optužbu i osudu dra Mačeka.

Ovu moju izjavu novinar je popratio mišljenjem, da ona »odrazuje *narodni osjećaj, izvan i iznad stranaka«.*

U uvodu sam naglasio, da je »Hrvatska ljubomorna na svoju nezavisnost«, zatim sam nastavio: »Hrvatska se ne može ni ponijemčiti ni latinizirati. Ona želi slobodno razviti svoj rasni i kulturni genij, koji mora dobiti svoje mjesto i igrati svoju ulogu u modernoj civilizaciji«. Istakao sam, zatim, da smo mi Hrvati bili oni, koji smo »željeli i čak pozvali na ujedinjenje sa Srbima, budući smo smatrali, da rasna braća ne mogu biti tlačitelji. Mislili smo, da će to jedinstvo značiti snagu. Naš se duboki osjećaj nije izmijenio.«

Naše nesuglasice — nastavio sam — znače slabost, no mi nismo zato odgovorni. Malo zatim sam nastavio »Ne predvidjevši modalitete jedne jugoslavenske federacije, smatram da Hrvatska neće moći disati ni živjeti po svojim pravima i željama, ako ne postigne autonomiju«.

Naglasio sam, zatim, da, makar se već tri godine nisam vidio s drom Mačekom, slažem se s njime o potrebi »potpune jednakosti dvaju glavnih partnera, Srba i Hrvata«. Tu sam onda izrazio povjerenje u kralja u njegov politički duh i osjećaj pravde, pa sam sugerirao da bi njemu sve pokrajine i stranke u opoziciji trebale podnijeti predstavku.

Na kraju sam doslovno rekao:

»... ne zaboravljam, da, ako jugoslavenska ideja pripada nama, njeno ostvarenje je djelo Antante. Narodi koji su nas ujedinili, zainteresirani su

da se naše jedinstvo održi. Oni su bili sudac i svjedok našeg braka, bilježnik i vijećnik našeg ugovora. Oni su također prijatelji našeg kraljevstva i našeg kralja... Ako su spremni zajamčiti spram trećih našu cjelokupnost, koja im je izgledala i još im izgleda potrebnom za ravnotežu nove Evrope, zar im također ne pripada pravo prijateljskog savjeta i arbitraže u našim unutarnjim poteškoćama?... Zar nisu oni također zainteresirani, da se sporazume svi članovi naše obitelji, budući im je ta lijepa harmonija zalog naše snage protiv vanjske opasnosti, a da ipak ne bude uvjet naše jednodušne volje, da se branimo u svakom slučaju protiv napadača?«

Poučen iskustvom dra Mačeka, tražio sam od suradnika »Petit Parisiena« da mi složen interview prije objave donese na pregled, i to u tri primjerka. To je on i učinio, i nas smo ih dvojica pred svjedocima potpisali. Jedan je primjerak ostao suradniku, drugi sam uzeo ja, a treći je pohranjen kod jednoga prijatelja u Parizu. Izjava je objavljena još iste večeri, svega sat i po prije nego sam vlakom krenuo u domovinu. Objavljeno je sve točno i u cijelosti, samo je bila izmijenjena jedna riječ. Naime, riječ »ravnopravnost« bila je zamijenjena riječju »autonomija«, što je, naravno, bitno izmijenilo smisao moje izjave. Kada sam suradnika, koji mi je prije mog odlaska donio novine, upitao zašto je to učinjeno, reče mi da je to bilo izmijenjeno na želju Quei d'Orsaya.

Čim sam stigao u Zagreb, došao mi je dr Ćurčin da mi kaže da je dobio povjerljivo obavještenje iz Beograda, da je kralj na me strahovito ljut. Rekao sam:

— Pa hvala Bogu! — I pošao sam odmah noćnim vlakom u Beograd. Tamo me upozorio ministar Stanko Švrljuga, da je sadržaj članka bio još iste noći preko poslanstva u Parizu dostavljen u Beograd. Rekao mi je, da je i kralj na me silno srdit, te da su i u vladi ljuti, ali da eventualni postupak proti mene zavisi od kralja. Zahvalio sam se dru Švrljugi i odmah preko maršalata Dvora tražio audijenciju kod kralja.

O podne mi je bilo javljeno, da će me kralj primiti istoga dana u četiri sata po podne. Pošao sam. Kralj me je primio s namještenim ljubaznim smiješkom i pravio mi komplimente na uspjehu moje izložbe u Parizu, što da služi i zemlji na čast.

Zahvalivši se na komplimentima, počeo sam mu pripovijedati što sam sve čuo i saznao u Parizu i Londonu, počam od Heriota, pa dalje. Ispripovjedio sam mu sve vjerno i lojalno. On je bio iznenađen i pratio je pozorno moja izlaganja, a onda je rekao:

Pa zašto ja držim Spalajkovića u Parizu i Đurića u Londonu, da oni ništa o tim stvarima ne znaju?

Odvratio sam mu, da ja ne znam što oni znadu, a ni što oni u Beograd javljaju, ali da su mi se i Spalajković i Đurić tužili, kako se, navodno, njihovim izvještajima ne podaje važnost, te da na svoje izvještaje ne dobivaju odgovor, a ni instrukcije.

Kralj se ljutio na Mussolinija i na Talijane i rekao da je sukob neizbježiv, ako oni nastave kako su počeli. Isticao je, kako je on do sada bio vrlo strpljiv, ali da ga je strpljivost počela ostavljati.

Razgovor je zatim prešao na naše unutarnje probleme, na Mačekov proces, i tako dalje. Ponovio sam mu, da držim da je proces protiv dra Mačeka velika pogreška, jer da politički procesi uvijek ostavljaju utisak da u samoj državi nešto nije u redu.

— Vi, dakle, osuđujete proces?

— Osuđujem i proces i osudu.

— Pa to je stvar suda.

— Nitko, ni kod kuće, ni u inozemstvu, neće uzeti da je to stvar suda i pravde, nego da je sve to udešeno za stanovitu političku svrhu, a to u prvom redu pada na vas, jer ste vi svu odgovornost uzeli na sebe. Rekao sam vam malo prije, kako i najozbiljniji ljudi u inozemstvu sumnjaju u vašu dobru i čistu namjeru, jer ste dali zatvoriti vođe dvaju od tri naroda, ili plemena, koji obitavaju ovu zemlju.

Tu sam primijetio, da se kralj počeo ljutiti.

— Pa što sam mogao, kad su došli u sukob sa Zakonom o zaštiti države. I onda, kad se je već gospodina Mačeka izvelo pred sud... pa ma koliko mi on sam, kao karakter, bio simpatičan, što se je moglo nego ga osuditi.

— Nije sud zato tu, bar kako se sud obično razumijeva, da svakog okrivljenika osudi. Sud treba da ga sudi prema tome, je li zaista kriv ili nije.

— Vi onda mislite, da Maček nije kriv ni prema državi?

— Da, Veličanstvo, ja mislim, da on nije kriv ni prema državi, jer on drži, da, kad bi se ispunilo ono što on predlaže, da bi to osiguralo i učvrstilo državu. Kad je dr Maček pred sudom izjavio, da on nije protiv državne zajednice kao takve, nego da je za njezino preuređenje, onda ga je sud trebao osloboditi, a ne osuditi. To bi onda u inozemstvu odjeknulo kao opovrgnuće protivničkih tvrdnja, da je ova država na slabim nogama. Osuda dra Mačeka potkrepljuje protivničke tvrdnje. Kad se već počelo s optužbom i procesom, onda je proces trebalo, po mom mišljenju, tako voditi, da on pred inozemstvom ispadne kao neka nehotična manifestacija narodne solidarnosti i potvrda, da Hrvati nisu protiv zajedničke države, nego protiv njenog današnjeg uređenja, da se oni ne bore zato da ruše državu, nego da ju postave na drugačije temelje. Da se proces tako vodio, on bi bio uspjeh, a ovako je, izvinite, debakl. Kad sam uoči procesa u Splitu o tom razgovarao s Trumbićem, i kad se on bio odlučio da se javi kao branitelj optuženoga u procesu, on je na stvar gledao kao i ja.

Dok sam ja govorio, kralj je za to vrijeme čupkao listiće na cvijeću, koje se nalazilo pred njim na stolu. Kad sam ja završio, on je poslije kratke stanke, stiskajući zube, rekao:

— Može biti, da vi imate pravo, ali nisam ja Bog. I kralj je samo čovjek. A onda, pravni savjetnici, Srškić, Maksimović i drugi. Dakle, i Trumbić je mislio, da se proces mogao okrenuti u manifestaciju za državu? E, moj Trumbezija!

Poslije toga, kralj me odjednom upitao, jesam li vidio Pribićevića i razgovarao s njim. Odgovorio sam mu da jesam, i to vrlo dugo. Zanimalo ga je, što smo razgovarali kako se on sada drži. U glavnim crtama vjerno

sam mu reproducirao razgovor, izostavljajući, dakako, osobne uvrede i krupnije izraze protiv njega. Nisam pri tom krio Pribićevićevo mišljenje, da je on apsolutist i da ima navike samodršca. Pripovijedao sam mu, i to hotimice, da sam Pribićeviću pripovijedao što sam njemu svojedobno bio rekao:

»Kad vam se jave predstavnici većine Srba, i predstavnici većine Hrvata s prijedlogom za rješenje unutarnjeg uređenja zajedničke države, vi biste taj prijedlog trebali primiti, pa kakav on bio, i povratiti ustavno stanje.«

— A što vam je na to Pribićević rekao?

— Da on ne vjeruje, da ćete vi to učiniti.

— A ako se ipak prevari u tom svom sudu?

— To sam mu i ja rekao, a on je odgovorio da bi to pozdravio i da bi se odmah vratio kući, ali da bi ostao kod svog republikanskog uvjerenja.

— Jeste li čitali njegovu knjigu?

— Nisam.

— Ja ću vam je dati. Dobio sam je.

— *Hvala vam. Imam ju, ali je još nisam čitao. Dobio sam ju pred* polazak, pa nisam stigao da je pročitam.

Tako je bio završen razgovor o Pribićeviću.

Razgovarali smo još o koječemu, a on je sâm kritizirao svoje ministre, zatim se digao, uzeo sa stola komad papira i olovku i metnuo preda me, te rekao:

— Evo, napišite mi sastav nove vlade.

— To ne mogu. To je vaša stvar. Nemojte, molim vas, krivo shvatiti što sam vam govorio. Niti ja imam političkih ambicija, niti mislim da bih za to imao sposobnosti. Govorio sam vam samo zato, što ovoj našoj zemlji i narodu želim dobro i što sam, pa iako samo običan građanin, i ja zabrinut za njenu budućnost.

— Vi uvijek tako. Promislite još do sutra, pa mi dođite u deset sati.

— O listi nemam što da razmišljam, niti vam ja mogu sastavljati vladu, a ako inače želite, doći ću.

— Dođite svakako.

Bilo je već prošlo sedam i po sati, kad sam stigao u hotel. Švrljuga me opazio i odmah je došao u moju sobu.

— Ja vas čekam još od pet i po sati — reče mi. — Zar je audijencija trajala sve do sada?

— Jest. A zašto me čekate?

— Zato, jer je ta vaša audijencija nadasve zanimljiva. Srškić je rekao, da joj ishod može biti da svršite gdje i Maček, ili da padne vlada. On kaže, da drugog izlaza nema poslije onog vašeg interviewa. Je li uistinu bio toliko ljut i je li vas pitao za vaš članak u »Petit Parisienu«?

— Nisam vidio da bi bio ljut, ili bar to nije pokazivao, a o interviewu nije ni bilo riječi.

— Ni riječi? A kako ste se rastali? Mislim, što se kaže, je li bio milostiv?

— Pa kao obično, gospodine Švrljuga. Uostalom, pozvao me opet sutra k sebi.

— Opet sutra! Švrljuga je razdrečio oči. — To znači, da se može ispuniti ona druga Srškićeva hipoteza.

— Ne znam, gospodine Švrljuga. Vidjet ćemo.

— Vidjet ćete da će vam pružiti bijeli papir.

— Ne znam.

Čim sam sutradan bio primljen u audijenciju, ponudio mi je kralj da iziđemo u vrt iza vile. Pokazivao mi je svoje nasade i tužio se, kako ne uspijevaju, jer da je malo zemlje i da je slaba i pržinasta, pa da mora dovoziti dobru zemlju iz daljega. Govorio je o kući, kapelici i drugim sličnim stvarima. Činilo mi se da to namjerno radi, da ne bi doticao predmet sinoćnjeg razgovora. Ja sa svoje strane nisam htio potaknuti razgovor u tom pravcu.

Nakon jednog sata nezanimljiva razgovora uputili smo se u kuću, nu prije nego ćemo ući kralj je sjeo na kamene stepenice koje su vodile s terase, te ponudio i meni da sjednem. Poslije male stanke me upitao, jesam li preko noći razmislio o onom što mi je sinoć ponudio. Kad sam mu odgovorio da sam tako daleko i od same pomisli na što takva, pa da mi to nije mogao biti ni predmet razmišljanja, on se digao, pa smo ušli u kuću. Meni je izgledalo da je moja audijencija time završena, pa sam stajao u stavu kao da čekam da me otpusti. On je, međutim, sjeo kraj jednog stola, pa ponudio i meni da sjednem. Kad sam sjeo, upitao me:

— Zar vam se žuri?

— Ne žuri mi se, nego ne bih htio da vama oduzimam vrijeme.

— Ah, kakvi sve meni oduzimaju vrijeme, a i s kakvim stvarima. Imate li, to jest jeste li se sjetili, da još što pripovijedate s vašeg puta?

— Mislim da sam sve rekao što mi se činilo da bi vas moglo zanimati. Jednu stvar nisam spomenuo. To je moj interview u »Petit Parisienu«. Imam ga sa sobom u džepu, pa vam ga sada, evo, dajem, da vam se ne bi eventualno krivo referiralo.

Kralj se nasmiješio i pružio ruku za novinskim isječkom, rekavši:

— Dabome, da su mi referirali — te mećući isječak preda se na stol — upitao me:

— A jeste li čuli, da su neki naši engleski prijatelji objavili nešto u njihovim novinama u Londonu, kao neku opomenu mojoj vladavini, i je li istina, da su vas pitali da li se slažete sa sadržajem?

— Jest, istina je i jedno i drugo. To su oni učinili pod utiskom informacija koje su dobili, a o kojima sam vam jučer pripovijedao. Da ne bi i tu bilo kakvog izopačenog referiranja vama, evo vam ovdje i engleski tekst i prijevod na naš jezik. Zamolio sam bio g. Đurića, da mi ga dade prevesti i prijevod dostaviti prije mog odlaska iz Londona.

Nato sam izvadio isječak i prijevod iz džepa i dao mu, a on metnuo preda se.

— Hvala vam. Dobro ste uradili, jer se meni inače, izgleda, po neki put stvari drugačije prikazuju nego one jesu. U vašem slučaju to nema važnosti. Vi možete da kažete što hoćete, jer sam uvjeren, da, ma što vi rekli, da je to uvijek dobronamjerno.

Sada je kralj okrenuo razgovor na svoje ministre, na neke se tužio, a neke jako kritizirao. Pripovijedao je, kako su neki od njih ostali strančari, pa nastoje da u njegovu vladavinu unesu tendencije svojih bivših stranaka, a drugi opet idu za tim da se i materijalno okoriste. Za Srškića mi je rekao:

— Eto, onaj Srškić, kad je postao ministar imao je trista tisuća duga, a danas ima kuću s mramornim stubištem.

Pripovijedao mi je, nadalje, kako se i ministri i generali koriste kod vojnih narudžaba u inozemstvu, pa zidaju kuće po Beogradu. Pitao me, što ja kažem na to?

— Što bih ja mogao reći na to? Vi ste uzeli javno svu vlast u svoje ruke i svu odgovornost na svoja leđa, pa me može samo boljeti činjenica, što se tužite jednom svom podaniku, na koga to ipak mora praviti dojam, da vi ipak ne držite sve u svojim rukama.

— To je točno. Nu, ja to vama povjeravam kao prijatelju, da vidite s kakvim materijalom moram raditi, da vidite kako mi je teško zidati i utvrđivati zgradu. Jedino što mi vrijedi, to je vojska. Vojska nam je silna. To je ono na što se oslanjam, i Mussolini će slomit i zube, ako bi što poduzeo protiv naših granica. Znate li Petra Živkovića? Dakako, da ga znate, nego jeste li kada s njime intimnije razgovarali?

— Nisam, Veličanstvo. On je vojnik, hoću da kažem časnik, a ja sam umjetnik, pa nemamo, da tako kažem, dodirnih točaka, a i inače ne privlačimo jedan drugoga.

Nato je nastao kratki tajac, a zatim će kralj:

— Srškića dobro znate. Vi ste prijatelji. Bili ste zajedno u Jugoslavenskom odboru.

— Da, bili smo zajedno u Odboru, i u neku ruku drugovali, ali prijateljevali nismo. On je u Odbor došao kasnije, na prijedlog Nikole Stojanovića i Dušana Vasiljevića.

— Što kažete, da ga je Stojanović predložio, a sada kanda su u svađi. Znate li zašto su se razišli, na osobnim ili na političkim stvarima?

— Ne znam, ali mislim da su se razišli na načelima. Dok su Stojanović i Vasiljević bili u zadnju potpuno na jugoslavenskoj liniji, Srškić je bio na Pašićevoj, tako da mi je za njega rekao Stojan Protić, koji je bio tajni član našeg Odbora, da je Srškić Pašićev špijun.

— Ali on je ipak najznatniji od bosanskih političara, najviše do njega drže i najbolje poznaje Bosnu. Je li tako ?

— Ja ne bih rekao ni jedno ni drugo. Ako je politika ugađati plemenskom konfesionalnom šovinizmu, onda je Srškić veliki političar. Sjećam se, kad je ono zemlja bila podijeljena na banovine. Sreo sam ga na ulici i upitao, zašto je Bosna podijeljena na dvoje. On mi je odgovorio:

— Radi Turkeša. Ja ne mogu u Bosni gledati minarete, oni moraju da nestanu.

— To ti kažeš meni, kao Hrvatu i katoliku — odgovorio sam — a pravoslavnim Srbima ćeš, valjda, govoriti, da nestane muslimana i katolika.

On se na to nasmijao, kao da je htio reći: »Može biti«.

Vidio sam kralju na licu, da mu nije bilo pravo. Može biti da se sjetio, da mi je i on jednom isto odgovorio u pogledu muslimana, kad sam se u razgovoru s njime čudio, zašto je Bosna razdijeljena na dvije banovine. Ja sam mu onda rekao, da je to očito Srškićev recept.

Tako se audijencija završila, a kralj me ljubazno otpustio s riječima:

— Dođite mi opet.

Švrljuga je bio iznenađen što se nijedna od Srškićevih prognoza nije obistinila poslije mojih audijencija kod kralja, a isto je tako bio iznenađen i moj znanac dr Čeda Mihajlović, koji me je pred maršalatom sreo prije audijencije i upozorio me, da je kralj na me vrlo ljut.

Saznao sam da je koji dan poslije moje audijencije Spalajković bio kod kralja, donio mu nepovoljne vijesti iz Pariza i savjetovao da mijenja i vladu i politiku. Kralj se — rekoše mi — na njega razbjesnio i otjerao ga. Bio bi ga — navodno — i u mirovinu otjerao, da se za nj nije zauzeo Srškić, koji je bio oženjen sestrom gospođe Spalajković.

Spalajković mi je govorio već u Parizu, da će on ići kralju i savjetovati mu da mijenja politiku i da pospješi rješenje hrvatskog pitanja. Obećao mi je bio da će se na povratku zadržati u Zagrebu i pripovijedati mi, je li uspio, ili nije. Budući da se više nije javio, razumio sam da nije uspio.

MILAN SRŠKIĆ

Neko vrijeme poslije te audijencije kod kralja bio sam sa ženom u Rogaškoj Slatini. Šetajući s njom i s još jednim prijateljem, sreo sam Srškića sa ženom i jednim pratiocem. Srškić je tada (od srpnja 1932. do siječnja 1934) bio predsjednik vlade. On me zaustavio i upitao me, bismo li mogli razgovarati.

— Evo, razgovaramo, Milane.

— Ma ne mislim ovako konvencionalno, nego sami i na tenane, to je potreba. Hoćeš li doći k meni?

— Ja ne vidim potrebe da dolazim.

— Dobro, onda ću ja doći k tebi. Reci mi, kada.

— Ne vidim, da je i to potrebno.

— Vidjet ćeš, da jest. Pa kad nećeš ni da ja dođem k tebi, ni ti k meni, a mi da se nađemo na neutralnom mjestu, da ne kriva ni tamo ni amo. Hoćeš li, eto, sutra ujutro na vrelcu, i kao slučajno, da se vidimo kao znanci, ali, razumije se, sami.

— Dobro, hoću. — Pristao sam, jer me smetalo pred ženama i pred trećima, da ga dalje neljubazno odbijam.

Zatekao sam ga u devet i po sati na vrelcu s čašom vode u ruci, te s veselo rastegnutim licem, kao da je sav svijet njegov. Prišao mi je s gestom, kao da hoće da pokaže pred publikom koliku mi čast čini. Odmah nakon par izmijenjenih riječi pozdrava, počeo je:

— Pa što vi Hrvati hoćete, kad vas ni moja vlada ne može zadovoljiti? Vidim da si čak i ti bijesan, koji si...

— Radi čega ti, Milane, piješ ovu vodu?

— Imam neke male poteškoće s crijevima, s probavom.
— Pa zar ta bolest nosi sa sobom i cinizam?
— Pa zašto ti meni tako? Meni, koji sam oduvijek tako sklon Hrvatima, pa i sada, kad sam na čelu vlade.
— *Hvala ti, Milane! Hrvati će ti biti harni, ako saznadu* da im bar nisi nesklon s visine tvoga pijedestala. Pa i kako ne bi? Da su veziri bili i približno slični tebi, još bi i danas Bosnom vladali.
— Nemojmo ovdje, pred svijetom. Hajdemo malo sami u šumicu. Vidim da si nešto razjaren.
— Hajdemo.
— Kad smo poodmakli u šumu i on pripovijedao neke reminiscencije sa sjednica Jugoslavenskog odbora, ističući neke Supilove inkriminacije Pašićevoj politici, reče mi:
— A sad, evo, svi Hrvati, pa i ti, inkriminirate kraljevu politiku, a kralj nije Baja. On je vojnik i do nužde se neće šaliti, a ni postupati mile lale...
— E, neće bogami. Ovo je do sada sve mile lale s Hrvatima. Zar ne?
— Pa u neku ruku i jest prema onomu, kako je moglo biti, da kralj nije strpljiv, pa da je pustio soldate. Razumiješ li?
— Pa razumijem, čovječe. Prijetnje i opet prijetnje. Kad je ciganinu dopalo carstvo, on je najprije objesio svog rođenog ćaću, a u našem slučaju brata, i još hoće da mu kaže hvala.
— Ma ja nisam želio da se vidim zato, da se, kako ono Zagrepčani kažu, zafrkavamo, već da ti govorim o jednoj ozbiljnoj stvari, koja se tebe osobno tiče. Ti si dao jednu izjavu u »Petit Parisienu«, koja je, ako je točna, a vjerujem da jest, gora od manifesta, zbog kojeg je Maček bio osuđen. Mislim da si ti toga svjestan. (Mislio je ovdje Srškić na manifest Seljačko-demokratske koalicije protiv diktature, koji je Maček potpisao 7. X 1932, poznat kao »Zagrebačke punktacije«).
— Jesam pa što onda? Vodite i mene pred taj vaš sud i osudite.
— Nećemo mi tako, braco. Znamo mi razliku između tebe i Mačeka. On je neki neznatni provincijski advokatić, a ti si poznat u svijetu, pa bi graknula inozemna javnost. Tebe će pojesti mrak, ako nastaviš s ovakvim izjavama.
Kad mi je to rekao, ja sam planuo, opsovao mu tašlihansku mater i ostavio ga. On mi je doviknuo:
— Ala si lud, čovječe. Ja sam ti dao upozorenje kao prijatelj, jer poznam našu sredinu i njezino raspoloženje poslije one izjave.
— A ja sam ti se dostojno zahvalio na tom i takvom prijateljstvu.

KRALJ O SPOMENIKU »NEZNANOM JUNAKU« I O MOSTU IZMEĐU ZEMUNA I BEOGRADA

Kralj me je pod jesen pozvao k sebi. Ovaj puta u »umjetničkom« poslu. Pripovijedao mi je kako su, po uzoru Francuske, svi počeli odavati počast grobu »Neznanog junaka« i kako kod nas sve strane delegacije nose vijence na podronak Avale, gdje su seljaci podigli jednu neuglednu »krstaču« i nazvali je »Grobom Neznanog vojnika«, jer je tu nađen skelet nekog pokopanog

vojnika, koji je imao srpske cipele. Njega da je sram pred strancima radi tako bijednog groba, a osim toga, da je i vrijeme da se oduži palim vojnicima. Poslije toga je apelirao na me, da napravim jednu osnovu za dostojan grob »Neznanom junaku«, koji će biti spomenik svim palim vojnicima.
Ja *sam otišao na Avalu, pregledao teren, koga sam i od prije poznavao,* i napravio dvije skice u crtežu te mu ih odnio, kada su bile gotove. Njemu su se obje sviđale, a sporazumno smo izabrali onu, koja je bila manja i jednostavnija i za izvedbu jeftinija. Odlučili smo, da od ove napravimo plastičan model u sadri, prije nego bi se napravio proračun za izvedbu i donijela konačna odluka, da se gradi. (Kralj je tada zamišljao, da će se graditi iz proračuna ministarstva vojske.)
Ja sam u Zagrebu počeo izrađivati model, a on se živo zanimao kada će biti gotov. Međutim, još prije nego je model bio gotov, pozvao me k sebi. Pala mu je bila na pamet i jedna druga ideja, a to je bilo da se dekorira most između Beograda i Zemuna, čija se gradnja baš dovršavala. Arhitektonski, most je bio građen u »bizantinskom« stilu, ali, usto, još i vrlo bijedno. Bio je zapravo imitacija bizantike, a planove je bio izradio neki Rus, činovnik u ministarstvu građevina.
Kad sam vidio plan mosta, rekao sam kralju da ja za tu arhitekturu nisam u stanju izraditi nikakvu skulpturu, te da ta arhitektura ne bi podnijela nikakvu monumentalnu skluptursku dekoraciju. Osim toga, da je ta arhitektura protivno on onoga, što se može nazvati monumentalnim, i da se čudim kako su mogli doći na ideju, da prave most u stilu nazovi-bizantinske crkve. Kad sam tako otklonio da se prihvatim toga posla, on mi reče:
— Vi to nećete da pravite za Beograd, jer mrzite Beograd.
— Ta kako bih ja mrzio Beograd? Ja ne volim beogradsku čaršiju, kao ni ono što se nameće narodu, ali to ne znači Beograd.
Pokušao sam zatim da mu objasnim, kako ja ne mogu nešto svoga učiniti, što bi se moglo uskladiti s tim stilom mosta, na kojem, uostalom, u osnovi nisu ni predviđene nikakve skulpturske dekoracije. Međutim, on je insistirao da baš pokušam, pa ma to zahtijevalo i neke promjene na samoj arhitekturi, i makar to iziskivalo i posebne troškove. Na kraju sam popustio i obećao da ću pokušati, ali da ne jamčim da ću uspjeti, ili da će se od svega toga moći napraviti nešto monumentalna. Kralj je tim bio zadovoljan.
Ministarstvo građevina mi je poslalo planove, i ja sam počeo praviti skice, jednu za drugom, ali ni s jednom nisam bio zadovoljan. Poslao sam njemu i ministarstvu građevina nacrt na papiru. On je bio oduševljen i tražio je, da i od toga napravim skicu u sadri, pa makar u sasvim malim dimenzijama.
Ja sam to i učinio i konačno poslao i model za Avalu i model za ovaj most. Uto se je nekako kraljica zadržala na jedan dan u Zagrebu, na povratku s Bleda, i došla vidjeti moju permanentnu izložbu u mojoj kući u Ilici. Tom prilikom mi je rekla, da je s kraljem telefonski razgovarala, te da joj je on rekao da me pozove u goste na Dedinje, te da doputujem s njom isto veče.

Tako je i bilo. Pošao sam s kraljicom u istim kolima. Ona se zanimala za skulpturu i ukoliko smo što razgovarali, bilo je o skulpturi ili o djeci.

Kad smo stigli sutradan izjutra, odveo me kralj u nuzgrednu zgradu na Dedinju, da vidim kako je smjestio projekte, a smjestio ih je bio u dvije različite zgrade. To je opravdavao time, jer da je pozvao neke ministre, da im pokaže projekt za dekoraciju mosta i provede »agitaciju«, da se nađu sredstva za izvedbu. Skicu za spomenik na Avali da nije potrebno da im pokazuje, jer da je to njegova stvar s kojom oni nemaju posla, ali da će im, možda, i to pokazati.

Poslije toga je kralj pošao u svoju radnu sobu, da obavlja svoje dužnosti, a ja sam se povukao u svoju sobu. Točno u podne došao je ministar građevina Stjepan Srkulj, ministar vanjskih poslova Bogoljub Jeftić i Milorad Gjorgjević, ministar financija. Kralj ih je odmah pozvao, da dođu da vide modele. Najprije ih je poveo da vide model mosta. Kralj im je tumačio kako je došao na ideju da se most skulptorski dekorira, a onda im je tumačio sam model i grupe s jedne i s druge strane mosta.

— Na ovoj strani je umjetnik zamislio dvije statue na konjima, i to Cara Dušana i Kralja Petra, a na drugoj strani Kralja Tomislava i Kralja Tvrtka. Što vi kažete na to, gospodo ministri?

Jednoglasni je odgovor bio:

— Vrlo lijepo.

Zadovoljan, kralj ih je sad poveo, da im pokaže i model za Avalu. Sam im je tumačio, kako osam karijatida predstavljaju osam naših oblasti. Odgovor ministara je opet bio:

— Vrlo lijepo.

Zatim nas je kralj sve pozvao na ručak, na kojem nije bilo drugih, osim spomenutih i kraljice. Kralj je bio raspoložen i nastojao animirati društvo, a onda je nakon malo vremena rekao:

— Vidjeli ste projekte i vidio sam da su vam se svidjeli. Onaj za vojnike je moja stvar, ali za ovaj most trebam i vašu pomoć i mišljenje, a specijalno ministra financija. Hoće li se moći naći para, gospodine ministre financija?

— Hoće, kad vi naredite — bio je odgovor.

— E, lijepo. Kad smo ovo svršili, možemo sada o drugom govoriti, da čujem vaše mišljenje. Evo, kraljica se vratila očarana Zagrebom, pa bi željela da ove godine proslavimo njen rođendan tamo. Što vi mislite o tome?

Srkulj je odmah odgovorio, da bi to bilo vrlo lijepo, te da bi Zagreb bio sretan.

Jeftić je gledao u stol i šutio, a šutio je isto tako i ministar financija.

Kralj na to zaokruži očima po prisutnima, pa će sa smiješkom:

— Ovaj put ću poći u Zagreb, da tamo proslavimo njen rođendan, pa ma policija otkrila po tri bombe iza srpske pravoslavne crkve i ispod Brezovičkog mosta. (Ovo je bila aluzija na jedan njegov kratki posjet u Zagrebu, kada je policija, navodno, otkrila jednu bombu iza pravoslavne crkve, a drugu ispod Brezovičkog mosta, kuda je kralj trebao proći idući u posjete Nadbiskupu. Taj posjet je izostao zbog ovog otkrića.)

Na ovu kraljevu izjavu nije nitko ništa odgovorio, možda zato, jer ju je kralj odlučno izrekao. On je pogledao oko sebe i digao se od stola, te oprostio s gostima.

Popodne je kraljica pošla na Oplenac k djeci i pozvala me da pođem s njom, da vidim mozaike u kraljevskoj zadužbini. Pošli smo sami, a ona je šofirala. Večerali smo i doručkovali sami s djecom i engleskom guvernantom u skromnoj prizemnoj zgradici, i tu sam u kraljici upoznao brižnu i nježnu majku, kao što sam već prije bio u njoj upoznao odanu i, skoro bih rekao, zabrinutu suprugu.

Kad sam razgledao mozaike u zadužbini, vratio sam se na Dedinje, gdje sam nekoliko dana bio gostom. Kako za ručkom, tako i za večerom, bili smo uvijek sami. Prvo veče smo razgovarali o Oplenačkim mozaicima, koji su bili kopije fresaka iz starih srpskih zadužbina, u bizantskom stilu, te o daljnjem dekoriranju kripte. Na pitanje, što mislim o mozaicima kao umjetničkom djelu, odgovorio sam da se u ovom slučaju može više govoriti o vještini i zanatu nego o umjetnosti, budući da se radi o kopijama, a ne o izvornim djelima. Primijetio sam, zatim, da nije bila sretna ideja kopirati fresko slike u mozaiku, budući da su to dvije različite tehnike koje iziskuju i različito komponiranje. Napokon sam dotakao i to, da držim, da nije uputno kopirati stare stilove, prvo zato, što se ne možeproćutjeti duh onog vremena, a drugo, što se oduzima mogućnost individualnom umjetničkom kreiranju.

Kralj je moja razlaganja pratio sa zanimanjem, a, moram priznati, i s razumijevanjem, iako nije bio upućen u umjetnost. Uputio mi je pitanje, što bi inače bio mogao metnuti u onaj bizantinski okvir i bi li suvremeni naši umjetnici mogli nešto dati, što bi se prilagodilo okviru, a po svojoj umjetničkoj vrijednosti bilo ravno onom starom. Odgovorio sam, da je jedno i drugo pitanje prikladno i da je teško dati odgovor. Pogrešno je možda, bilo iz samog početka praviti crkvu u nazovi bizantinskom stilu. Nu, kad je već napravljena, onda je ipak trebalo praviti izvornu dekoraciju, koja bi bila stilski prilagođena, inspirirana, ako hoćete, na starom, ali u kreativnom pogledu jedna nova stranica u povijesti umjetnosti.

Misao je shvatio, pa mi je počeo pripovijedati kako je to zadužbina njegova oca, koji je sâm, ili po savjetu, htio nastaviti staru srpsku tradiciju, kopirajući jednu zadužbinu iz Stare Srbije, koju su stručnjaci našli da je najljepša, ili najkarakterističnija, te kako mu otac nije dovršio crkve iznutra, pa je on sada uzeo na se da je dovrši, i to uzevši povijesne motive iz raznih starih zadužbina.

— Pri tomu sam se savjetovao i s našim povjesničarima, kao što sam činio i za moju crkvu ovdje na Dedinju — rekao je kralj.

Odgovorio sam, da razumijem kralja Petra, s političkog gledišta, poštivanje starine i tradicije, ali s kulturno-umjetničkog gledišta to ne bi bio doprinos, kao što nije doprinos za književnost preštampavanje jedne stare knjige.

Pripovijedao sam mu zatim, da se sjećam kako mi je u svoje vrijeme arhitekt K. Jovanović, koji je napravio nacrt crkve, a bio je tada tek svršeni đak beogradske visoke škole, donio u Beč nacrt da mi ga pokaže. To je bilo, čini mi se, zimi godine 1905. Ja sam se čudio da je jedan mladi čovjek —

bili smo nekako vršnjaci — dobio tu zadaću, a još više sam se čudio da nema nikakve invencije, nego da pravi suštu kopiju od nečesa, što je već postojalo. Kad sam ga upitao, kako to da je došao k meni, rekao mi je da su ga k meni uputili dr Vasić i Tomić, koji su u ovom poslu kraljevi savjetnici, te da su mu oni rekli, da navrati k meni i da me upita za moje mišljenje. Pitao sam ga, kod koga je ovdje sve bio. Odgovorio je, da je bio kod profesora J. Strzygowskoga, povjesničara umjetnosti, da mu dade svoje mišljenje, je li njegov projekt vjerna kopija srpsko-bizantske crkve. Josip Strzygowski mu je potvrdio da jest, pa on sada misli da će njegov nacrt kralj sigurno prihvatiti. Tako je i bilo.

— Radilo se — nastavio sam — samo o tome, je li Jovanovićev nacrt dovoljno uspjela kopija, a ne o tome je li nacrt umjetničko-kreativne kvalitete.

Ovo ga kanda nije mnogo zanimalo, niti je pravo shvatio moju tendenciju za kreiranjem novoga. Spomenuo je kako pravoslavne crkve u prečanskim krajevima, po svom stilu, u većini nemaju karakter pravoslavne crkve, jer su napustile srpsku bizantsku arhitekturu, dok katolici, koji hoće da grade katoličku crkvu u Beogradu, hoće da je izgrade, usred Beograda, u *gotičkom stilu, kako mi je Nuncije pokazao. (Ta stvar mi je bila poznata,* jer me je nuncije Pelegrinetti bio zamolio za moralnu potporu, da dobiju mjesto za gradnju katoličke katedrale, koje im općina nije nikako htjela dati.)

Tu je naš razgovor opet, nehotice, došao na politički teren. Rekao sam mu, kako sam i sâm napomenuo Pelegrinettiju, da ne mislim da je zgodno, da crkva bude u gotičkom stilu, i to ne samo zbog toga što osobno nisam oduševljen za gotiku, kao ni uopće za oponašanje stilova, nego što katedrala u tom stilu ne bi odgovarala sredini. To sam mu rekao ne zato što bi Beograd imao neki svoj stil, recimo bizantski (jer, evo, ni Saborna crkva nije u bizantinskom stilu) nego zbog nekatoličke većine u gradu. Upozorio sam ga, kako naši franjevci podižu jednu crkvicu koja nije u bizantinskom stilu, ali je inspirirana starokršćanskom arhitekturom u čisto novom duhu. Pelegrinetti mi je odgovorio da oni nisu na to mislili, te da zapadna Crkva nema nikakvog oficijelnog stila, nego da upotrebljava sve stilove, pa čak i bizantski.

— Da, katolička Crkva je mnogo suptilnija u svojoj propagandi, a i popovi su im kulturniji — primijetio je kralj.

— Bit će — odgovorio sam — a zašto i pravoslavni ne postanu suptilniji. Zašto prijeko, kod nas, u čisto katoličkim krajevima, insistiraju na bizantici, pa čak i u mjestima gdje nema drugih pravoslavaca, osim par žandara ili vojnika. Očito je da time hoće da istaknu, da ima i pravoslavnih Srba u tom mjestu. Zašto se, prema tomu, i katolici ne bi smjeli afirmirati u Beogradu, prijestolnici zemlje, u kojoj ima četrdeset posto katolika?

Tu mi je kralj dao za pravo i počeo se tužiti, kako je svećenstvo jedne i druge Crkve najveća zapreka sljubljivanju i ujedinjavanju. Kod toga je kralj istaknuo, da mu se čini da je srpsko-pravoslavna Crkva još tvrđa, a moglo bi se reći i šovinističkija od katoličke, nu, da je njegov položaj u tom pogledu delikatan, koliko radi srpsko-provoslavne većine, toliko radi njegove osobne pripadnosti toj Crkvi. Spomenuo je naš prijašnji razgovor

o izjednačenju kalendara, koje je on htio provesti, a da ne dođe u sukob s Crkvom, pa je u toj namjeri progurao svog kandidata za patrijarha. »Nu, kad se pokrenulo pitanje izjednačenja kalendara, ostao je patrijarh u manjini, gotovo bih rekao sam sa svojim prijedlogom. Drugi su bili jači, i po inteligenciji i po upornosti, pa iako je patrijarh istaknuo, kad je svoj prijedlog iznio, da je to moja želja.«

— Što sam mogao — završio je kralj — zavezao sam uzao na marami i čekam zgodu.

— Ni s vojskom i izmjenom zastava nije bilo lakše — pripovijedao je dalje. — Ali, vojsci sam naredio, pa je morala slušati, a popovima nisam mogao narediti, bar ne za sada.

Kralj se sa mnom složio i u tome, da je nezgodno što se srpska nacionalna zastava sačuvala u formi crkvene zastave, dok su druge zastave zabranjene.

Spomenuo sam mu, kako su žandari u Omišu pucali u procesiju i ubili čovjeka koji je nosio staru hrvatsku zastavu, na kojoj je bila svetačka slika. To je bila zastava koja je još od Narodnog preporoda stajala u crkvi i iznosila se svake godine u procesiji.

— Da, sjećam se, i vaš kum, ban Tartaglia, je tada dao ostavku i urgirao da se ostavka uvaži. Zašto je baš urgirao, kad mu je falilo svega tjedan dana da je zakonski mogao steći pravo na potpunu mirovinu?

— Urgirao je baš zato, da to pravo ne steče, da narod ne reče da je ta mirovina za krv ubijenoga.

Stiskajući usnice, rekao je kralj:

— A, sada razumijem.

Druge smo dane razgovarali i o različitim drugim stvarima, općim, obiteljskim, a i osobnim. *Pripovijedao mi je, kako mu je Petar Živković odbio* da iz vojnog kredita odvoji potrebnu svotu za podizanje spomenika »Neznanom junaku« na Avali, te da mu je to saopćio jednim oštrim pismom, u kojem je upotrijebio i riječi: »Nemam i ne dam«.

— I onda sam ja diktator i samodržac, a moj mi ministar vojni odgovara »Ne dam« — mater mu vlašku!

Pitao sam kralja, da li Živković možda misli da ću ja Bog zna koji dio troškova staviti u džep. Odgovorio je da ne misli, jer da je on Živkoviću poslao proračun u kojem je točno navedeno, koliko iznosi moj honorar za osnovu i modele. Zatim je izjavio, da će on sam financirati gradnju i izvesti je u svojoj režiji.

Zatim je kralj svratio razgovor i na »Vidovdanski hram« i rekao mi je, da on štedi od svoje civilne liste, a da će i inače možda zaraditi para (ja nisam razumio kako, niti mi je on rekao), pa da će i to jednoga dana podignuti sâm, negdje na Kosovu.

Tužio mi se zatim na francuski pritisak, da se nađe neki *modus vivendi* između nas i Talijana, jer da Francuzi nastoje privući k sebi Mussolinija i Italiju, a on da neće nikada ustupiti Talijanima ni pedlja naše zemlje, nijednog, pa ni najmanjeg otoka, pa ma što Francuzi radili i poduzimali. Kod toga je opet s pouzdanjem isticao vrijednost i spremu naše vojske. Ja sam mu vjerovao da je tako, ali sam bio ponukan da mu kažem, da mi je Franchet D'Esperey, zadržavši se kod mene na ručku na povratku iz Beo-

grada gdje mu je bio podijeljen čin vojvode, govorio kako u materijalnom tako i o stručnom pomanjkanju spreme kod naše vojske. Pripovijedao sam mu, kako mi je francuski general rekao da se oni, Francuzi, u slučaju rata ne bi mogli tehnički ni sporazumijevati s našim generalnim štabom, jer da naši od suvremenog vođenja rata ništa ne razumiju. Francuz mi je nadalje rekao, da mi i nemamo nego samo dva generala, s kojima bi se oni mogli sporazumijevati, nu i ta dva sposobna generala da su — jedan u mirovini, a drugi na raspoloženju... Pripovijedajući mu to, rekao sam mu, da mi je Franchet D'Esperey najozbiljnije govorio, pa čak i zamolio da to kažem osobno kralju, jer da je njemu, kao svečaru, bilo teško, da to sam reče, budući da je znao koliko je kralj na te stvari osjetljiv. »Meni je bilo neugodno slušati, ali sam bio dobio dojam, da se zato i zadržao u Zagrebu, da mi to kaže.«

— Francuzi misle da jedino oni vrijede... Vidjet će, kakva je naša vojska — bio je kraljev odgovor, ali sam iz toga razumio, da mu je bilo neugodno ovo što sam mu rekao.

Kazao sam mu stoga, kako mi je neugodno, da mu, kao gost, pripovijedam neugodne stvari. On me uvjeravao, da mu je drago što sam mu sve otvoreno rekao i pripovjedio, jer da od onih, koji svoje pripovijedanje udešavaju da mu ne bude neugodno, nema nikakve koristi.

Taj bliži dodir s kraljem učvrstio me u mom uvjerenju — bez obzira na njegove druge karakterne crte — da je kralj patriot, pa da bi se za zemlju borio i kao običan vojnik, kad bi ga netko svrgnuo s kraljevskog položaja. Taj me osjećaj njemu i sentimentalno približio. Vidio sam, međutim, da nije siguran u svoje osnove, da je zabrinut, nervozan, a možda i premoren, misleći uvijek o istom.

Tako sam jedne noći u spavaćoj sobi u krevetu nešto čitao do kasno u noć. Nekako oko ponoći netko mi pokuca na vrata. Bio je on.

Vidjeh ispod vrata svjetlo, pa rekoh, ili ne spava, ili je zaboravio ugasiti svjetlo.

— Nisam, Veličanstvo, nego nešto čitam.

— Ni ja ne mogu zaspati.

— Zar i vi čitate u krevetu, kad vam se ne spava?

— Ah, čitam... Htio bih, ali mi mozak ne da mira, nego tjera na razmišljanje o svim našim problemima. Hoćemo li po jednu kavu?

Ustao sam i ostali smo do dva sata u razgovoru. Razgovarali smo najviše o našim unutarnjim problemima, koji su ga, vidio sam najviše mučili i zaokupljali. Imao sam osjećaj, da mu je problem pretežak. Vanjski problemi ga nisu mučili, i činilo se, da misli da pravi dobre poteze.

Jednom drugom prilikom, kad me pozvao u vezi sa spomenikom na Avali, rekao mi je kako je dan prije talijanskog poslanika Gallija izbacio iz audijencije. Ja sam se začudio i rekao mu, da mi se činilo da je Galli miran i pristojan čovjek.

— Jest, on je pristojan, i meni je bilo kasnije žao njega osobno, nu bio sam se razbjesnio. Zamislite, donio mi je napismeno Mussolinijevu poruku, da se naši odnosi mogu popraviti i postati normalni, ako Hrvatima dadem autonomiju. Kad sam to pročitao (evo, to imam ovdje u ladici), razbjesnio sam se i rekao: »Na ovo je moj odgovor Duceu, da njegovu poslaniku, koji mi je ovu poruku, donio, pokažem vrata«. I uistinu sam mu pokazao vrata, a on je, jadan čovjek, odmah zbunjen izišao.

PLAMENAC O POTEŠKOĆAMA CRNE GORE

Kod dra Milana Ćurčina bio je na ručku dr Petar Plamenac, bivši predsjednik crnogorske vlade za vrijeme prvoga rata. Došao je radi sina, koji je studirao u Zagrebu. Poslije ručka Ćurčin ga je doveo k meni na razgovor baš o problemu stana i ishrane njegova sina u Zagrebu. Trebao sam ga i ja preporučiti, da mu u nekoj većoj gostionici dadu besplatnu hranu, jer otac nije imao sredstava da ga uzdržava, jer mu je bila oduzeta advokatura u Baru.

Budući da je Plamenac želio da sa mnom govori na samu, a i narazgovarao sam se dr Ćurčinom sve do tri i pô sata, dr Ćurčin nas je ostavio same. Razgovor o njegovu sinu bio je kratak. Ja sam izrazio svoju pripravnost, kao prije mene i dr Ćurčin, da ću pomoći koliko budem mogao.

Ostavši sami, Plamenac je počeo govoriti o svojim osobnim poteškoćama, kao i poteškoćama Crne Gore. Kritizirao je Srbijance i njihov postupak za vrijeme rata i osuđivao prevarno pripojenje Crne Gore Srbiji. Oštro je osuđivao klevetanje kralja Nikole i protjerivanje crnogorske dinastije. Bio je do krajnosti ogorčen i govorio je s mnogo mržnje. Ja sam ga samo slušao, a kad bih ga pokušao umirivati, još više bi se razdražio, te isticao, da je došao jedino u namjeri da me obavijesti i da mi prikaže istinito stanje.

Kad sam mu rekao, da će se sve to zaboraviti i izmijeniti, a osobito između Srbijanaca i Crnogoraca, ogorčeno je uzviknuo:

— Nikada! Mi smo — reče mi — dva svijeta i nećemo da imamo s njima nikakva posla. Moguća je jedino rastava. Da je nas koliko je Hrvata, davno bismo se mi bili pobunili i otrgli. Nas nema nego šačica, ali ćemo sve upotrijebiti da se otresemo onih... Taj dan nije daleko, sve je pripravljeno. Aleksandrova Jugoslavija bit će uhvaćena u klliješta i zdrobljena kao crvljiv orah.

Zatim je pripovijedao, da je skoro bio u Rimu, a zatim je bio pošao u Beč, odakle sad i dolazi na putu kući. Pripovijedao je, da je on na talijanskom dvoru persona grata; tamo je priman kao da je član obitelji, i tako je saznao o planu i odluci, da se Jugoslavija raskomada. Pripovijedao je, da je nekoliko puta razgovarao s Mussolinijem, koji ga je upitao da se u Beču sastane s generalom Stjepanom barunom Sarkotićem i da s njime razgovara. On se tamo zaista i sastao sa Sarkotićem i s još nekim časnikom, Hrvatom, koji da je bio izbačen iz jugoslavenske vojske.

Kad sam na Plamenčeva izlaganja smješkajući se odgovorio da to Duceu neće tako lako poći za rukom, jer će naići na tvrd orah, Plamenac mi je odgovorio:

— To je gotova stvar. Odluku i plan stvorili su Hitler i Mussolini. Kad bi se Aleksandrova vojska i borila, ne bi izdržala više od tjedan-dva dana.

Upitao sam ga, je li mu poznato kako bi to komadanje Jugoslavije izgledalo, a on mi je odgovorio, da mu je plan poznat u tančine. Makedoniju bi dobila Bugarska, tako zvanu Staru Srbiju Albanija, Crna Gora bi bila uspostavljena kao nezavisna država (dobila bi i mali dio Hercegovine), a stvorena bi bila i država Hrvatska, koja bi dobila Bosnu do Drine. Slovenija bi bila podijeljena između Italije i Njemačke, dok bi jedan mali dio Slovenije pripao Hrvatskoj, tako da bi kod Zidanog Mosta graničile Italija, Njemačka i Hrvatska. Crnogorska dinastija bi se vratila, dok bi Albanija ušla u personalnu uniju s Crnom Gorom, a obje bi države bile pod vrhovnim pokroviteljstvom Italije. U Hrvatsku bi došao za kralja jedan princ iz Savojske kuće. Tog hrvatskog kralja birali bi poslije Madžari i Slovaci kao svoga, tako da bi se stvorio trijalizam između Hrvatske, Mađarske i Slovačke. Vojvodina, osim Srijema, opet bi pripala Mađarskoj. Hrvatska bi, prema tomu, imala oko šest milijuna stanovnika i izlaz na more.

— A zar bi Mussolini bio toliko darežljiv, da bi Hrvatskoj dao izlaz na more? — upitao sam ironično.

— E, pa pomoć i usluga se uvijek plaćaju, a osobito u politici.

— Dobro, gospodine Plamenac, čovjek bi se i uzbudio kad ne bi znao, da Mussolinijevi vojnici teško prave »passo romano« i po ravnici, a kako li bi ga pravili po hrvatskom kršu. A onda, sjećate li se one: »Kad bi vila na pasiju bilo, ne bi bilo u gori vukova«...

Plamenac je osjetio, da mi je suviše neugodnih stvari pripovjedao, pa je počeo govoriti, kako on dobro znade da bi Hrvatima bilo teško pregorjeti Dalmaciju, to bi bilo teško čak i onima u emigraciji, ali za to, da se dobije svoja država, pregaraju se i neprijatne žrtve.

Ja sam se digao rekavši mu, da se u sedam sati moram naći s prijateljima u kavani. Izišli smo i on me pratio sve do blizu kavane. Za to vrijeme mi je neprestano govorio protiv kralja Aleksandra, »koji ima djeda Nikole lukavost, ali nema njegovu pamet«. Govorio mi je, nadalje, kako kralj Aleksandar bezdušno tretira svoju rodbinu po materi, kako ujni s djetetom ne da nego samo pet tisuća francuskih franaka na mjesec. Završio je stiskajući zube:

— Njegova je sudbina zapečaćena; prije godine dana on će biti ubijen.

— Moram vas upozoriti, gospodine ministre, da sam ja lojalan građanin ove države, a radi nje i kraljev.

Lecnuvši se, Plamenac je odgovorio:

— Razumijem, ali ćete, uvjeren sam, razumjeti čovjeka čija je zemlja potlačena, a njena sloboda ukinuta, pa ne ćete...

— Neću, gospodine Plamenac, nebojte se.

Tako smo se rastali i više se nikada nismo vidjeli. Njegovo pripovijedanje izgledalo mi je više kao izljev mržnje i bijesa, koji nema veze sa stvarnošću, pa svemu tomu nisam davao, ni što se njega tiče, ni općenito, nikakva značenja.

POTEŠKOĆE ZBOG KAMENA ZA SPOMENIK NA AVALI

Kralju sam bio predložio, da se za spomenik na Avali upotrijebi taman i što tvrđi kamen. Nakon traženja prikladnog kamena, predložio sam bio dvije varijante, ili jablanički crni ili kastavski tamno sivi. Proračun ja jednu ili drugu vrstu bio je gotovo isti. Kralj je bio pristao, nu, nakon malo vremena pozvao me k sebi i pokazao mi jednu kocku nekog blijedo-crvenkastog kamena sa sitnim tamnijim i svjetlijim pjegama. Ovaj je kamen njemu bio opisan kao granit i rečeno mu je, da ga se može dobiti u neograničenim količinama, a po želji i u velikim gromadama. Pitao me — a zato me je i zvao — što mislim o boji i o kvaliteti tog kamena. Odgovorio sam, da to nije granit, ali da je boja ugodna, međutim, da ja ne mogu na temelju ove male kocke dati nikakvo mišljenje o kompaktnosti, jednakosti i tvrdoći, koja je potrebna za ovu svrhu, a ne mogu reći ni kakva mu je struktura i je li prikladan za rezanje kipova. Da se sve te potrebne kvalitete mogu ispravno ocijeniti, trebao bi mi jedan veći blok, a onda bi se mogli praviti pokusi, a treba čuti i mišljenje geologa o njegovoj trajnosti, te kemički ispitati njegove sastojine.

Kralj se zadovoljio s odgovorom te naglasio, kako bi mu bilo drago kad bi se baš ovaj kamen mogao upotrijebiti, jer da su mu mnogi dolazili i upozoravali ga, da se za spomenik ovoga značenja mora upotrijebiti kamen iz Srbije.

Nakon kratkog vremena donijeli su mi žandari u moj atelier jednu kocku, koja je mogla imati nešto preko četvrtinu kubnog metra. Ja sam od te kocke onda počeo izrađivati glavu jedne karijatide, po prilici definitivne veličine. Prilikom rada ustanovio sam da je kamen po tvrdoći nejednak, po zvuku kao trošan, a u tonu mrtav, koliko god ga se glačalo.

Malo vremena pošto mi je kamen dostavljen, dobio sam od kralja preko maršalata Dvora, upit, jesam li kamen upoznao i što o njemu mislim. Prije nego sam odgovorio, dao sam ispitati jednu kocku u kemijskom laboratoriju Tehničkog fakulteta u Zagrebu, tražio sam, da ga ispitaju na pritisak, toplinu i lom. Mišljenje Tehničkog fakulteta o tom kamenu bilo je negativno, te sam upozoren, da to nije granit nego vulkanski kamen, nejednake tvrdoće, te da se u ovom kamenu ne mogu naći blokovi veći od jednoga kubnog metra. Kad sam to dobio, odgovorio sam maršalatu i, prilažući nalaz Tehničkog fakulteta, javio im svoje iskustvo kao kipara. Istakao sam u pismu da nisam geolog, pa da ne mogu dati svoj sud o trajnosti tog kamena, stoga im preporučam, da pitaju za savjet geologe beogradskog i zagrebačkog Sveučilišta.

Maršalat mi je potvrdio primitak pisma i javio, da je njegov sadržaj saopćen kralju, koji da je naredio, da mi se pošalje ugovor za moj dio posla, to jest za izradu modela u sadri, za detaljne nacrte, a kasnije i za svekoliki umjetnički nadzor pri izvedbi spomenika. Maršalat mi je ujedno javio da kralj želi, da što žurnije izrađujem modele. Kao odgovor na moje primjedbe u pogledu nejednakosti kamena, na kraju pisma je bilo rečeno, da je to saopćeno vlasniku kamenoloma, a on da je izjavio da je to zato, što je

komad, koji su mi poslali, bio s površine, međutim, kad se dublje zađe, da će se naći čisti i kompaktni blokovi te da vlasnik kamenoloma na tomu sada ubrzano radi.

Ja sam tu obavijest uzeo do znanja i počeo izrađivati karijatide. Kako sam ih izrađivao, tako sam od njih slao fotografije, jednu po jednu, te sam se zanimao, što je s blokovima i je li koji blok izvađen za figure. Odgovorili su mi, da je velika masa kamena odlomljena, ali da još nisu došli do dimenzija koje ja tražim, ali da vlasnik kamenoloma tvrdi, da će ih naći. Pisali su mi, nadalje da usprkos tome što su put u dužini od dvadeset kilometara morali prosijecati uz znatne poteškoće, da su već bili dopremili preko tisuću kubika kamena do beogradske željezničke postaje, te da bi željeli, da dođem vidjeti blokove, da li mi »dimenzije odgovaraju, bar za zidje«.

Meni je to sve bilo čudno, jer sam bio poslao detaljan nacrt, na kojem su bile označene sve dimenzije sviju komada kamena. U to sam dobio od maršalata pismo, da me kralj poziva da po mogućnosti odmah dođem, te, *da se javim telefonom u maršalat, čim stignem. Pošao sam na put sutradan*, a čim sam stigao, javio sam se telefonom u maršalat. Pola sata kasnije maršalat me obavijestio, da će me kralj primiti u osam sati ujutro, pa neka budem gotov u sedam i po sati, a on, maršal, da će doći u to vrijeme po mene u hotel. Tako je i bilo. Uputili smo se iz hotela u Dvor. Pogledavši na sat, maršal je rekao:

— Imamo četvrt sata vremena, pa da navratimo na par minuta dru Todoroviću. Molio me sinoć, da ga s vama upoznam.

Kad sam ga upitao, tko je taj Todorović, odgovorio mi je da je on vlasnik kamenoloma.

Stali smo pred nekom novom, ali neukusnom vilom. Dočekao nas je taj Todorović, koji je izgledao kao dobro obučeni seoski krčmar. Obasipljući me komplimentima i nudeći me rakijom, počeo je, kako on odavna želi da me upozna i kako se sinoć radovao, kad je od maršala čuo, da sam došao, a maršal mu obećao, da će nas upoznati. Zatim mi je rekao:

— Noćas sam, međutim, sanjao, kako mi vadite zube.

Meni je bilo čudno, što on hoće time da kaže, ali sam se snašao:

— Neću ja, gospodine Todoroviću, da vama vadim zube. Samo vi izvadite kralju kamenje, koje mu treba.

U to se iz druge sobe uvaljala jedna krupna žena u »šlafroku«, koji je sav titrao od mućkanja tijela. Izgledala je kao prava krčmarica, pružila mi ruku i ljubazno izrekla:

— Ja sam Todorovićka. Čula sam, kako govorite o vađenju zubi i o kamenu za kralja. Bogami će se ovaj moj slomiti na tom poslu.

Todorović joj je na to rekao, »da to nisu njena posla« i okrenuo se prema meni s prijedlogom, da pođemo zajedno u kamenolom. Kad sam ga upitao, koliko bi za to trebalo vremena, odgovorio mi je, dva-tri dana, tumačeći mi, dokle se može željeznicom, zatim dokle kolima, zadnji dio puta na konju.

— Vidjet ćemo, gospodine Todoroviću, samo od toga neće biti koristi, ako nema kamena.

— Ima ga na stotine tisuća kubika.

— Nama ne treba nego nekoliko tisuća, ali, da se među njima nađu blokovi u dimenzijama, koje trebamo.

— Naći će se, dabome da će se naći.

— Bolje je, gospodine Todoroviću, da vi pođete s jednim geologom, on će bolje znati i od mene i od Vas, da li će se moći naći.

— A šta, molim vas, geolozi. Pitao sam ja jednog. Ja imam vještaka, koji se razumije u vađenje kamena...

Ja sam pogledao maršala, a on na sat i skočio, te smo požurili u kola. Na Dedinju smo našli kralja, gdje šeta po vrtu. Bio je malo nervozan. Kad mi je pružio ruku, okrenuo se k maršalu s pitanjem:

— Gdje ste? — a onda se brzo okrenuo k meni i upitao:

— Zar vi tako teško ustajete?

— Ne, Veličanstvo, krenuli smo u sedam i po iz mog hotela.

— Pa gdje ste bili? — sada je osam i četvrt — upitao je maršala gledajući na sat.

— Navratili smo k Todoroviću, koji je želio da upozna...

— Šta ima on da upoznaje, šta li Meštrović ima s njime zajedničkog? Što li opet vi da slušate njegove želje? — ljutio se kralj.

Pitao me zatim, što je Todorović od mene htio, pa kad sam mu rekao da je predložio, da pođem s njime u kamenolom, opet se počeo ljutiti.

— Taman posla. Nemate vi vremena da hodate s njime do njegova kamenoloma. Neka se on brine, kako će izvaditi kamen i kako će ga dopremiti. I onda, to nije vaš tip...

Pričao mi je poslije, kad smo ušli u kuću i sjeli, kako ga muči ta neizvjesnost s kamenom i koliko je njemu stalo, da vidi taj spomenik što prije dovršen. Pripovijedao mi je, nadalje, kako je taj Todorović vješt u drugim poslovima, ali da ne zna, je li on za ovaj posao, te kako ga otvaranje tog kamenoloma do sada mnogo stoji, iako vojnici prave put. Kralj je završio:

— Taj kamen moraju da izvade pošto poto, kad kažu, da ga ima i da se može.

Pitao sam nato kralja, jesu li mu rekli mišljenje geologa, hoće li se naći blokovi potrebne veličine.

— Izvjestili su me, da su naši našli da može, dok se dublje odgrne.

Ja nisam htio da izrečem svoju sumnju, nego sam kralju savjetovao, da pozove jednog češkog ili njemačkog geologa, da dade svoje mišljenje. Rekao mi je, da će to učiniti.

Poslije toga kralj je navrnuo razgovor na neki članak u beogradskoj »Pravdi«, u kome je *napadana moja zamisao da se spomenik »Neznanom* junaku« podigne na vrhu Avale, gdje su ruševine od tako zvane kule Porče od Avale.

— Jeste li vidjeli? O toj neznatnoj ruševini nije nitko vodio računa, niti ima bilo kakve arhitektonske ili povijesne važnosti. A sad, kad treba da se na tom mjestu podigne jedan spomenik, koji će, nadam se, imati jedno i drugo, sad su oni odjednom otkrili historijski spomenik. Onaj napadaj je u prvom redu protiv mene; preko vas se cilja na mene, jer oni znadu čija je zamisao i tko će je financirati. Eto, takva vam je ova sredina u svemu. Ali ja ću jednoga dana narediti, da se ona gomila digne dinamitom u zrak, pa da se onda kopaju temelji ovom spomeniku.

Otišao sam popodne na željezničku postaju i vidio dopremljeno kamenje. Nijedan komad nije bio preko pola kubnog metra, i to onako u nepravilnom obliku, tako da komadi ne bi odgovarali i za najmanje radove zamišljene građevine. To sam onda rekao maršalu i požalio za toliki trud oko prijenosa. On je na to odgovorio, da će to reći Todoroviću, a on će to onda moći da upotrijebi za kakvo sporedno podzidje.

Malo kasnije, kad sam bio u Splitu, tamo me jednog dana nazvao telefonom gospodin Srkulj iz Ministarstva građevina, da odmah dođem u Beograd. Pitao sam ga, zašto, a on mi je odgovorio, da se radi o spomeniku na Avali, i da je moj dolazak potrebit. Ja sam mu odgovorio, da mi je to čudno i da ne znam što Ministarstvo građevina ima posla sa spomenikom na Avali, te da ja u taj čas ne mogu nikako doći. Iza podneva sam dobio telegram od Srkulja, u kojem mi je javio, da u Split dolazi ministar prosvjete Ilija Šumenković, koji će mi rastumačiti razlog.

Šumenković je zaista sutradan bio u Splitu i došao k meni. Ispričao mi je, da oni na Dvoru, kao ni vlasnik kamenoloma, ne znaju šta da rade zbog kamena za Avalski spomenik, jer da se nikako ne mogu naći veliki komadi, kao što su predviđeni u projektu. Da je kralj ljut, što se tako oteglo s vađenjem, a oni se nisu usudili da mu kažu pravo stanje stvari. Zvali su i jednog njemačkog geologa, a on im je izjavio, da se u toj vrsti kamena ne može naći komada preko jednog kubnog metra. Oni se ne usuđuju, da, nakon toliko vremena i troškova, to kralju kažu, ali su s njemačkim geologom našli drugu soluciju. To bi bilo, da se izvađeno kamenje zdrobi pa da se pomiješa s cementom i tako napravi umjetni kamen, što da bi za me bilo lakše »jer ga neće trebati klesati, nego odmah lijevati u kalupe modela«.

— Treba samo vaš pristanak za ovakvo rješenje, te da kralju rečete, da ste vi i s time zadovoljni. On ovih dana odlazi u Bugarsku, a prije odlaska hoće da položi temeljni kamen u temelje, koji se već rade.

Mene je taj prijedlog iznenadio, pa sam Šumenkoviću uzvratio:

— Ja shvaćam da ni Srkulj ni vi ništa ne razumijete od umjetnosti, ali me čudi da kao izobraženi ljudi ne znate razlikovati umjetan od pravog kamena. Vi svi lažite kralju kako hoćete, ali ja mu lagati neću. Baš, naprotiv, reći ću mu, da se to ne smije nikako učiniti, jer da to ne bi bilo dostojno ni njega, kao ni onih, kojima on taj spomenik podiže.

Šumenković se stiskao u leđima, ispričavao se da on te stvari ne razumije, i otišao.

KRALJ ALEKSANDAR U ZAGREBU

Dne 18. prosinca 1933. kralj je dao večeru u Visokoj ulici u Zagrebu. Bilo je na večeri tridesetak osoba. Kralj je bio miran, poslije večere se pošlo u hotel Esplanadu, gdje je bilo veliko primanje. Ja sam se sa ženom sklonio u jedan kut prostrane prostorije i sjeo za jedan mali stol. Velika je dvorana bila dupkom puna, a u dvjema sobama, na kraju ove dvorane,

kralj i kraljica su primali svako napose, on muške, a ona ženske uzvanike. Oko 10.45 došao mi je maršal Dvora general Aca Dimitrijević, kao bajagi sav zasopljen:

— Uh, brate! Gdje ste se zabili. Gospodar me već po treći put šalje, da vas pronađem. A sada molim brzo, gospođa kraljici, a vi k njemu. Moramo se žuriti, jer ih je mnogo, koji bi trebali doći na red, a odlazak je već određen.

— Po meni, može trajati i samo dvije minute, gospodine Dimitrijeviću.

Jedva sam se progurao s Dimitrijevićem do kraljeve sobe. Pred vratima su stajali senatori i ministri, između kojih se isticao predsjednik vlade Srškić uz sam dovratnik ulaza. Kralj me primio stojećke. Bio je vrlo animiran i govorio je, kako su on i kraljica ushićeni dočekom i kako će ostati nekoliko dana. Uz to je pogledavao u dvoranu, kao glumac s pozornice, prepoznavao pojedine ljude i pitao, jesam li se vidio s ovim ili s onim.

— A, evo, neka vide strani predstavnici, kako me mrze Zagrepčani. Eno i Papina nuncija. Eno, talijanskog poslanika i konzula. Sve je to jedna obitelj. Neka im bude milo! Neka obavijeste Ducea.

Nakon deset-petnaest minuta pristupio nam je Dimitrijević.

— Veličanstvo, vrijeme odmiče. Po utvrđenom programu imate svega još samo pola sata, a...

— Odstupi! — osorno mu je uzvratio kralj, te je Aca nespretno izišao iz sobe, uzmičući unatrag.

— Gle ti ovog gegule s njegovim ceremonijalom.

Ja sam nato kralja zamolio da me otpusti, jer da ja imam često prilike da ga vidim, a toliki građani će biti sretni da progovore s njime.

— Vidjet će me. Dolazit ću ja češće, a možda i ponaduže.

Zatim je dao znak službujućem časniku i zatražio, da donese stolić i bocu šampanjca, pa je sjeo usred sobe nasuprot vratima.

— A sad, da malo popijemo i porazgovaramo mimo ceremonijala.

Poslije par čašaka opet sam zamolio da me otpusti i upozorio, da pred vratima stoje senatori i ministri, koji očito čekaju da dođu na red.

— Eno, tu je i predsjednik vlade, rekoh.

— Neka stoje. Svako Ture more paša biti... Vidite, i ja po neki put čitam narodne pjesme. Hoću da vam nešto pripovijedam, što će vas zanimati. Što Vi mislite o Kemalu?

— Mora da je interesantan čovjek.

— Više nego interesantan. On je za Turke ono što je Petar Veliki za Ruse. Upoznali smo se i vrlo dobro razumjeli. Da vam samo reknem jednu od karakteristika njegove širine pogleda. On je naredio da se Sveta Sofija pretvori u muzej. Iznutra se čistila žbuka i otkrili su veličanstvene mozaike kršćanske umjetnosti. Ja sam i za vas donio jednu fotografiju, pa ću Vam je dati prvom zgodom. O tom ćemo govoriti drugom prilikom. A sada da vam pričam o svojem posjetu u Tursku i što sam tamo postigao. Sklopili smo tajni balkanski savez, u kojem su Turska, Grčka i mi, a s vremenom će pristupiti i Rumunjska, pa onda, valjda, silom prilika i Bugarska.

Istakao je, kako Kemal izvanredno razumije balkanski kompleks, kao i put, da se Balkan emancipira od upletanja i igre velikih sila. Turci, a tako i

Grci, još uvijek vide u Bugarskoj smetnju, pa su predlagali da Bugarsku podijele u troje, pri čemu bi Jugoslaviju dopao veći dio, u kojem bi bila uključena i Sofija. On da je to otklonio, motivirajući time da je pametnije i pravednije, da se i Bugarska priključi tom savezu u svom cijelom obujmu. Pri tom je dodao smješkajući se:

— Kako bih ja mogao s njima dijeliti ono što je naše?

Zatim je isticao, kako je kralj Boris miran i trijezan čovjek i kako se nada, da će on učiniti sve, što bude do njega, da i Bugarska uđe, kad bude došlo vrijeme, u taj savez. Spomenuo je, kako ga je Boris posjetio, usprkos makedonstvujuščih, i da mu je on dužan posjet uzvratiti, pa ma koliko mu govorili da je to opasno, ali »noblesse oblige«, i da će on to učiniti još prije nego pođe u Francusku, kamo ga već odavno zovu. On će kod Borisa sondirati teren, ne govoreći o već postojećem savezu s Grcima i Turcima, jer se boji da bi Boris to povjerio svom tastu, a on Duceu.

Na moju primjedbu, da se čudim kako se Boris usuđuje s njime održavati veze, odgovorio je da je Bugarima, preko našeg poslanstva u Sofiji, dato na znanje, da bi to za nas bio *casus belli*, kad bi se Borisu što desilo.

Pripovijedao mi je, kako je išao Kemalu sa znanjem i blagoslovom Francuza, ali da se nije držao granica njihovih »instrukcija«, nego je sklopio s Kemalom ugovor, što će Francuze ljutiti, ako uspiju da to saznaju.

— Francuzima smo mnogo dužni, ali nismo, niti želimo biti njihov Maroko, a niti sredstvo za njihove kombinacije. To sam ja rekao jasno Barthouu, prilikom njegova odlaska. Rekao sam, neka se oni ne zanose, da će u eventualnom novom konfliktu cijeli svijet biti s njima — rekao je kralj.

Ja sam se čudio ovom razgovoru, ovom prilikom i na ovom mjestu, a i tako na brzu ruku, kao u žurbi. Kad je završio, vratio sam se k svome stolu. Nakon par minuta je naišao Grga Anđelinović, s kojim sam uvijek bio rezerviran i razgovarao, to jest odgovarao uvijek u šali. Ovaj put se on držao vrlo ozbiljno.

— Evo, kralj ode. Poslije vas nije nikoga primio. Istina je, da je ostao preko pola sata preko programa. A što je tako dugo s vama razgovarao? Svi su bili ljuti.

— Ništa osobita. A ja ne mogu kralju određivati vrijeme.

— Razumije se. A jeste li govorili o puštanju Mačeka iz zatvora?

— Ni riječi, gospodine Anđelinoviću.

— Čudno! A ja sam mislio, svi smo mislili, da o tom razgovarate. Bilo je opće mišljenje, da će Maček biti danas amnestiran. I »Jutarnji list« i sve druge novine su čekale, da donesu tu veselu vijest, te u tom očekivanju nisu ni izišle.

— A je li, da ste i vi očekivali?

— Pa, da vam pravo kažem, jesam i ja.

— A zašto ga niste pitali?

— Pa, eto, tako, nisam. Očekivao sam, da će mi on sâm to reći, pa, eto, tako. On se digao, a ja izišao.

— A jeste li primijetili, da je ljut?

— Nisam. A zašto bi bio ljut?

— Ma, evo. Čim je kralj izišao, pristupio sam predsjedniku vlade Milanu Srškiću i pitao ga, šta je nova i je li Maček pušten, a on se na mene izderao — baš se izderao — i rekao: »Ja vama, Hrvatima, dovodim Kralja, a vi ga dočekujete bombama.« Pitao sam ga: »Zar se nešto dogodilo?« — a on promrmljao: »Pokušaj atentata, koji nije uspio«. Zar vam kralj nije ništa rekao?

— Nije. Ni jedne jedine riječi. Naprotiv, bio je vrlo raspoložen.

— Srškić je, kažem vam, vrlo ljut... i ja ne znam...

— E, bogami nije šala, ako je od Bosne vezir ljut, pogotovo, eto, kad ga je kralj učinio velikim vezirom, a on iz svoje velikovezirske milosti vodi kralja, da ga pokaže Hrvatima. — Uto naiđe Srškić.

— Dobar večer, Ivane!

— Dobar večer, Milane!

— Bi li ti htio doći sa mnom u posebnu sobu, da malo razgovaramo. Vrlo tužna i teška posla. Neće nitko biti, nego naše žene i, možda, kasnije, gospođa Milica Banac.

— Ne bih, Milane. Moram pratiti ženu kući. Naša su djeca sitna, pa moram kući.

— Ma što ti meni uvijek tako! Nećeš da razgovaraš sa mnom i zašto?

— Neću zato da ti ne kažem, što ti ne bi bilo milo.

On se saže ramenima i otiđe, a ja kući.

TRUMBIĆ UJUTRO IZA SVEČANOSTI

U sedam i po sati izjutra zovne me žena iz kreveta, jer da je došao gospodin Trumbić i da želi odmah sa mnom razgovarati. Siđem neodjeven i nađem Trumbića uzrujana.

— Jesi li čuo za neki atentat na Aleksandra?

— Jesam, sinoć od Anđelinovića, da mu je Srškić rekao, ali ja to nisam ozbiljno uzeo.

— Ma ti si s njime noćas, kako čujem, dugo razgovarao. Zar ti nije ništa rekao? Zar nisi ništa primijetio?

— Nije mi ništa rekao, Ante, niti sam što primijetio. Naprotiv, bio je vrlo raspoložen. A tko je tebi rekao, i što te je ponukalo da tako rano dođeš?

— Ma rekla mi je prije pola sata jedna osoba, jedna žena, koja je jutros do četiri sata lumpala sa Srškićem kod Bednjanca, gdje joj je on to pričao. A evo, što me je ponukalo da dođem k tebi. Ti si s njime dobar, pa mu reci, kako već budeš znao, da što prije otiđe iz Zagreba, jer Mussoliniju ne bi ništa drugo trebalo, nego da mu se što desi u Zagrebu. A te »Obrane« »četnike« i ostalu bandu znadeš, a i vojarnu, pa bi se za čas moglo desiti, što Duce želi. Kroz to bi ovo našeg svijeta ovdje moglo u masi stradati, a da i ne govorim o posljedicama koje bi uslijedile. Mussoliniju je svrha da izazove metež, pa da on onda ušeta. Koji ga vrag goni, da dolazi ovamo i onda da hoda po gradu? Ta čuo sam, da je sam hodao po Dolcu i da je k tebi dolazio pješice u kuću. Nastoj da što prije otiđe. Neće mu ovaj naš svijet ništa. Ali bi Mussolini mogao poslati, Bog te pita koga i od kuda.

ALEKSANDAR O ATENTATORU OREBU

Jedva je Trumbić izišao, dođe mi kraljev ađutant, general Vuković, s porukom, da kralj želi da odmah dođem k njemu. Obukao sam se brzo i uputio u Visoku ulicu. Moralo se ulaziti kroz maršalat, iz Mesničke ulice. Tu sam zatekao maršala Dimitrijevića, koji mi je odmah počeo govoriti o atentatu i prenemagati se, kako nas sâm Bog čuva, spasivši glavu velikog kralja, »koji je veći od svih što smo ih ikada imali, veći i od Aleksandra Velikoga«. U to je, odozgo iz dvorane, maršalu telefonirano, da se odmah kroz vrt uputim gore.

Kralja sam zatekao u drugom katu u velikoj dvorani. Bio je ljubazan, ali pomalo uzbuđen i kanda neispavan.

— Pa gdje ste tako dugo? Ta nema nego nekoliko koraka od vas do ovamo.

— Eto, pošao sam odmah, ali sam morao okolo, kroz Maršalat.

— A da! Pored Ace. To on mene čuva čitavom tjelesinom. A je li vam pričao, što se desilo? Odnosno, što se imalo desiti?

— Počeo je, ali nije završio, jer ga je prekinuo telefon.

— Ma, što će vam on pripovijedati, što li on od cijele igre razumije. A jeste li prije što čuli?

— Jesam, sinoć, od Anđelinovića, da mu je Srškić rekao. Nu, ja nisam vjerovao, pretpostavljajući da biste mi vi bili sami nešto rekli.

— Ja tada nisam ništa znao, kao ni vi. To su mi rekli tek pola sata poslije kako sam se vratio iz Esplanade. Kažete da vam je Anđelinović rekao, poslije moga odlaska, a njemu da je Srškić rekao?

— Da, tako je.

— Vi niste vidjeli Srškića?

— Jesam, časak, ali ga nisam pitao. Zvao me je, doduše, da s njime nasamo razgovaram, ali ja nisam htio.

— Vi ga, vidim, ne marite?

— Ne. Ne marim ga, a, osim toga, nisam htio da ga vrijeđam, a to bi bilo neminovno nakon onoga što je on rekao Anđelinoviću, da je on doveo kralja Hrvatima, a mi da ga dočekujemo bombama. Dakle, po njegovu, ovisi o njegovoj naklonosti, da se kralj pokaže Hrvatima. Nije znao drugačije izreke, nego je kopirao Potioreka, pa opetovao riječi, koje je Potiorek uputio anektiranim Bosancima.

— Zar je tako rekao?

— Pitajte Anđelinovića.

— Oh! Što sam sretan s izborom ljudi. Tako mi je jučer došla ona budala Dučić i donio pismo od Mussolinija, gdje me Mussolini uvjerava o najboljim namjerama za prijateljske odnose, a moj poslanik, koji sjedi u Rimu, čak tvrdi, da je to iskreno. Ja, ima već godina dana, izmjenjujem pisma s Mussolinijem. Nosio ih je Avakumović pa sad mi, eto, na jednu stranu šalje pismo, a na drugu, u isto vrijeme, atentatore, da me ubiju.

Zatim je pripovijedao, kako će on na ovo baciti rukavicu Mussoliniju, »pa komu obojci, komu opanci«. Ja sam ga nastojao umiriti, ali on se ljutio i tvrdio, kako ćemo mi sami tući Mussolinijevu vojsku.

Kad se primirio, vratio se na atentat te je pričao, kako nije mogao spavati, te kako se je, iza tolikih krivih obavještenja, htio osobno uvjeriti o čemu se ovaj put radi. U tu svrhu da je naredio, da se atentatora rano ujutro ispituje, a on da je slušao iza zastora i promatrao krivca. Opisao mi je stas i oblik atentatora, a onda njegov iskaz. Stas mu je bio srednji, ali krupan, izgled i fizionomija dalmatinskog ribara. Glas jasan i energičan i bez trunka straha. Nakon što je Oreb opisao svoje nevolje sa žandarima, koji su ga dva puta zatvarali i nemilosrdno tukli, treći put mu je bilo dojavljeno da ga to i slijedećih dana opet čeka, pa je pobjegao ribarskom lađicom na talijanski otočić, odakle su ga Talijani prevezli u Italiju i uputili u ustaški logor, gdje da se je vježbao u pucanju i bacanju bombi. Kad se saznalo, da će Kralj doći u Zagreb, određeno je da jedna trojka pođe u Zagreb i da na njega izvrši atentat. Odlučeno je da se izabere kockom, tko će poći. On je, međutim, zatražio, da ide bez kocke, u čvrstoj odluci i želji da izvrši atentat. Udovoljeno mu je, i on je došao s još dvojicom, čija imena neće da kaže, pa makar ga pekli, nego će govoriti samo o sebi. Uoči kraljeva dolaska izabrao je mjesto na uglu Jelačićeva trga i ulice koja vodi na Zrinjevac. Oboružan je bio velikim pištoljem i bombom. Došao je punih pola sata prije kraljeva dolaska na izabrano mjesto i hodao među svijetom, koji je čekao, i opet se vraćao na izabrano mjesto, još uvijek s čvrstom odlukom da izvrši svoj naum.

— Kad su se kraljeva kola uputila od Kolodvora preko Zrinjevca k Jelačićevu trgu, čuo je iz daleka, pa sve bliže, urnebesni »Živio«. On je još uvijek bio spreman, ali mu je, gotovo u zadnji čas, prošlo kroz glavu: »Pa ja sam već tri godine u Italiji. A ove tisuće ljudi su Hrvati, ta čuo sam ih po govoru, kad sam se između njih muvao, a oni svi viču oduševljeno. Tko zna, je li ovo, što hoću da učinim, dobro, možda se je, otkad sam pobjegao, mnogo toga izmijenilo.« Na to da mu je ruka klonula, i on je odustao od svog nauma.

Kad mi je kralj ovo pripovijedao, rekao je:

— Ja sam vjerujem, da je sve ono točno, što je rekao. Postupalo se s njime brutalno. Ja nemam ni trunka srdžbe na Hrvate. Atentatora je Mussolini mogao naći u Skoplju, Nišu, pa čak i u Beogradu, nu njemu je trebalo da atentator bude Hrvat, i to baš iz Dalmacije. Ja ću narediti, da proces bude javan, i to baš u Zagrebu, a na njega će se pripustiti sve strane novinare, pa će se pred cijelim svijetom utvrditi, tko šalje atentatore. Ja vam jamčim, da ovaj čovjek neće biti osuđen na smrt.

Slijedećeg mi je dana navratio rumunjski poslanik u Beogradu, Guranescu, koji je bio veliki poklonik kralja Aleksandra. Došao je zbog Jovana Dučića, na koga da je kralj bijesan i hoće da ga smijeni. Guranescu mi je rekao, da to Dučića do krajnosti deprimira, pa ga je zamolio da ga kod kralja zagovara, a on, Guranescu, da misli, da je zgodnije da to učinim ja, a ne on, kao stranac. Tom prilikom mi je pripovijedao, da Aleksandra nije nikada vidio tako bijesna kao tada, niti ga je čuo ikada upotrebljavati takav rječnik, kakav sad upotrebljava protiv Mussolinija. Tako da je talijanskom poslaniku rekao:

— Recite vi vašemu Duceu, da mene njegova nadutost ne plaši i da mu poručujem, da je drski pokvarenjak.

Guranescu je bio ozbiljno uznemiren, da ne dođe do oružanog sukoba, što bi Rumunjsku dovelo u vrlo nezgodan položaj.

Kralja sam iza toga vidio samo na kratko radi Dučića, koji je i sâm došao da me moli, da govorim Kralju da ga ne otjera, bar ne u ovom času. To pola sata, što sam bio kod kralja, izgledao mi je mirniji, a za Dučića mi je rekao: »Neka se, mizerija, smiri. Neću ga ovaj čas maknuti, ali će morati biti skoro opozvan, pa neka piše pjesme o nečemu drugome, a ne o Mussoliniju.«

Poslije nekoliko dana u Zagrebu, kraljevski je par prekinuo svoj boravak i otišao na Bled. Šaptalo se da je na Prekrižju pucano na kraljev auto, u kojemu nije bio kralj nego neki sličan časnik, a kralj da se je naljutio i otišao na Bled.

MOJ POSLJEDNJI RAZGOVOR S ALEKSANDROM

Poslije nekoliko dana, kralj se neočekivano vratio u Zagreb. Oko šest sati popodne je poslao generala Vukovića k meni, da odmah dođem. Ja sam poslije posla bio izišao na Jurjevsko groblje, da malo prohodam. Moja je žena rekla Vukoviću, da me nema, i da sam, valjda, pošao u kavanu. Budući da me nije našao u kavani, vratio se opet da pita, kuda običavam izići šetati. Sreli smo se na Kipnom trgu.

— Gospodar me je, evo, po drugi put poslao, da vas pronađem. Zove vas da odmah dođete k njemu.

— Nisam odjeven, gospodine generale. U radnom sam odijelu, preko koga imam, evo, samo zimski kaput.

— Ja imam naređenje od gospodara, da gdjegod vas nađem, pa ma kako bili obučeni, da odmah dođete. Ne znam, što mu je tako žurno.

— Dobro, generale, kad je naređenje, moraju slušati i oni koji nisu u uniformi, a naziv »gospodar« vamą Crnogorcima laglje pada. Nekako vam je familijarnije.

— Pa da i vi ostali od nas nešto prihvatite — smijao se je Vuković.

Ovoga puta kralj je izgledao miran, ali nešto zamišljen i turoban.

— Vratio sam se, evo, s Bleda i noćas putujem u Beograd. To ni ovi oko mene još ne znaju. Zvao sam vas, da razgovaramo otvoreno kao obično, ali polako, makar odlazim. Prije ćemo sami, a poslije ćemo večerati, pa nastaviti. Neće biti nikoga, osim nas dvojice i kraljice. Ima ponešto, što se i nje tiče, ali o tomu ćemo na kraju. Moja je uloga vrlo teška i pomalo se osjećam umoran, ali moram tjerati do kraja.

— Ja sam se nadao, da ste se ovo par dana na Bledu odmorili.

— A, da, jesam! Još je gore, kad sam sâm. Neprestano mi idu po glavi ove naše poteškoće, pa ne mogu da spavam. Kažem, kad sam sâm, a pitam se, kad nisam sâm? Vjerujte mi, da se sve više osjećam sâm. Sve manje vjerujem svojoj okolini. Svaki vuče na svoju, laskajući mi. Neke stvari prikazuju boljim nego su, a druge gorim. To rade isto tako oni iz Srbije, kao i ovi odovud. Eto, i ovaj Srškić me baš degutira. Ovamo, tobože, uzbuđen radi moje sigurnosti, a onamo, kažu, da je iste noći, kad su mi kazali, da je spreman atentat, lumpao u nekom lokalu do četiri izjutra. I to mi je predsjednik vlade. Baš je balija. Je li istina, da ga tako zovu Bosanci?

— Pa oni, koji mu laskaju, zovu ga od Bosne vezirom, a ostali — balija. Kralj se nasmijao.

— A ja ga, velite napravih velikim vezirom — smijao se kralj.

— Ma, eto, tako izgleda. Nu, ni sultani nisu mogli napraviti svakoga velikim vezirom. Mogli su im dati naslov i položaj, a veliki su bili samo oni, koji su to bili po svojim djelima.

— Tako je! A mislite li, da je zao?

— To ne mislim, nego, prije, da je lakouman.

Kad je kralj, nakon toga, malo prorešetao svoje ministre, rekao mi je da nijedan nikoga ne predstavlja, te da ih uzima samo kao alat, koji može po volji mijenjati, baš kao i ja svoj, kad tešem kakvu figuru...

— Da, veličanstvo, ali se kamen ne može tesati instrumentima za ilovaču, pa ni željeznim dlijetom, ako nije prekaljeno.

— A zar su mi gvozdeno oruđe vođe političkih stranaka i zar to prekaljeni karakteri? Oni prave samo svoje osobne i stranačke kombinacije, a država i njezini veliki problemi su im sporedni. Ja mogu, kad god hoću, svakoga od njih dobiti u vladu. To bi svaki od njih uradio radi osobne koristi, a eventualno, da kod toga unese u vladu i svog stranačkog trojanskog konja. Jedini su Trumbić i Maček koji to ne bi učinili, i zato ih ja poštujem zbog njihova karaktera. Prvi nema nikoga iza sebe, nego par starijih intelektualaca. Samo je prilično ostario, ozlojeđen je, i pomalo osjetljiv, kao stara glumica kad napusti pozornicu. Drugi mi je enigma. Ne znam, da li uopće imade državničkih sposobnosti, ali je, bez sumnje, iskren i karakteran čovjek, i suviše je uporan, kad nešto utuvi u glavu. Mislite li vi, da on uistinu ima za sobom većinu Hrvata?

— Ako imate ikoga tko vas iskreno obavještava, onda morate znati da imade osamdeset, ako ne i devedeset posto — bio je moj odgovor.

— Zar i građanstvo pristaje uz njegov stranački program?

— Pristaje znatnim dijelom, a ostali, ako i nisu za njegov socijalni, jesu za politički.

— Znam da je jedini glavni i ozbiljni problem rješenje pitanja između Hrvata i Srba. Usprkos poteškoćama s Talijanima, u vanjskim poslovima mogu zabilježiti potpun uspjeh, ali u unutarnjima, moram priznati, doživio sam potpun neuspjeh. Ali šta da radim?

— Treba provesti jednakost između Hrvata i Srba, tako reći, počam od ovih, što vas pred vratima čuvaju. Jedan, jedan — odgovorio sam.

Na to je kralj rekao tišim, ali odlučnijim glasom:

— Ali kako to provesti, prijatelju moj? Šta bi na to čaršija, a što vojni i drugi krugovi? Ja znam da je Beograd, sa svim onim što on predstavlja, veća smetnja konsolidaciji države nego što su Hrvati i njihov takozvani separatizam i sva druga pitanja zajedno. Jednoga ću dana morati raspraviti svoje račune s Beogradom. Ja se nisam preselio iz Dvora u Beogradu na Dedinje zato, što nisam volio da ljudi iz susjednih kuća gledaju na moje prozore. Ja sam se preselio na Dedinje i izgradio vojarne oko moje vile,

da bih mogao raščistiti svoje račune s Beogradom u slučaju, da Beograd jednoga dana ustane protiv solucije koja bi konsolidirala državu. Budući da sam preuzeo odgovornost za vođenje državnih poslova, ja svakodnevno pratim držanje Hrvata i došao sam do zaključka, da oni nisu protiv države, već da su protiv ovakvog tipa države.

Razgovor je trajao puna četiri sata i kralj se bar četiri puta navraćao na dra Mačeka, diveći se njegovoj karakternosti i odvažnosti. Najednom me upitao, bi li mogao sa sigurnošću računati na to, da je Maček za jugoslavensku državnu zajednicu bez zadnje misli na otcjepljenje. Kad sam mu potvrdio, da sam ja uvjeren da je za zajednicu, iako ne za ovakvu, kralj je na to rekao:

— Ali svi moji najpovjerljiviji savjetnici i obavještači tvrde, da dr Maček cilja k potpunom otcjepljenju Hrvatske. Što kažete na to? — upitao je kralj.

— Oni vas varaju — odgovorio sam.

— E, pa dobro, šta onda ja mogu da radim u takvoj okolini, ako me svi oni varaju?

Pitao me zatim, kada sam dra Mačeka posljednji put vidio.

— Nisam već davno — odgovorio sam — i kako bih ga i vidio, kad je u zatvoru? Tu skoro, kad mu je otac umro (22. XII 1933), htio sam poći u njegovu kuću, da mu iskažem saučešće i da eventualno razgovaram s njime, ali sam se, međutim, predomislio. Ta ni Trumbiću nije policija dala, da uđe u kuću.

— E, čik, što bi vas policija zadržala.

— Ja ne znam, bi li me bila zadržala, nu ja bih bio riskirao i to, kad ne bih bio pomislio na to, da ste mi i vi malo prije toga bili u kući, pa nisam htio, da se ne bi krivo tumačilo, ako bih mu što govorio.

— Razumijem. A što biste mu bili eventualno rekli?

— Rekao bih mu bio, da svede svoj program na jednu točku.

— Kako: jednu točku? — pitao se je, smješkajući se, kralj.

— Pa, eto, ono što sam malo prije rekao: jednakost u svemu! Jedan prema jedan, što po ljudskom i Božjem pravu pripada, kako jednima, tako i drugima. I rekao bih mu bio, da sam stekao uvjerenje iz razgovora s vama, da biste mu vi na to odgovorili: Izvolite, g. Maček, ja u tom cilju stojim iza vas s cijelim svojim autoritetom. Rekao bih mu još i to, da je lako moguće, da bi ga velikosrbi ubili za nedjelju dana, ali da je bolje i ljepše i tako, i za njega i za Hrvate, nego da se njemu, kao i njima, pripisuje, da izdaju i ruše.

Kralj je gledao rastvorenim očima, pa je uskliknuo:

— Pa, idite k njemu i recite mu sve to!

— To ne mogu, vaše Veličanstvo.

— A zašto ne možete?

— Eto, zato, što mi nekako ne dopušta ponos, jer ja — ma koliko, da nisam nikada pravio razlike između Hrvata i Srba, ipak sam, na kraju, Hrvat — pa ići u tamnicu k čovjeku (tada je Maček bio zatvoren u Mitrovici), koji predstavlja devedeset posto Hrvata, činilo bi mi se, da je i suviše tužno i ponižavajuće za sve nas Hrvate.

— Razumijem vas — odgovorio je kralj — i okrenuo razgovor na drugo. Načeo je pitanje, da li imadu pravo oni, koji tvrde, da može biti siguran u Zagrebu, ili oni, koji tvrde obrnuto.

— Vi ćete razumjeti, da ste mi postavili jedno vrlo delikatno pitanje, nu ja ću vam odgovoriti iskreno. Što se Zagrepčana tiče, vi ste u Zagrebu najsigurniji, prvo, što je ovo miran svijet, a drugo, što u vama gledaju, makar da ste kralj, gosta koji im poklanja povjerenje, a treće, što je i onima koji vas eventualno ne vole, zazorno da stvari rješavaju na beogradski način. Druga je stvar s elementom iz provincije, koji nije rođen u ovoj sredini, ili koji bi mogao biti poslan, kao na primjer Oreb. Zato bih vam ja najtoplije savjetovao, da ne šećete pješke, a pogotovo ne sami, po gradu, kao što ste to nedavno uradili. Isto tako, nemojte praviti izlete po pokrajini, a specijalno ne tamo gdje živu štokavci.

— Inače se Hrvati hvale svojom pitomosti, a i drugi ih drže pitomima.

— Da, to jesu, ali samo do stanovite mjere.

Govorio sam mu onda, kako Beograđani ne poznaju dobro Hrvate. Prođu pitomom Slavonijom, i to vlakom. Po koji se zaustavi na kratko u Zagrebu, po koji pođe u Primorje, i to im je sve poznavanje Hrvata, a o onoj ogromnoj većini Hrvata ne znaju savršeno ništa, niti poznaju karakterne crte: Dalmatinaca, Hercegovaca, Bosanaca i Ličana... To je, manje više, isti onaj element, kao i u Srbiji, Crnoj Gori, ili, ako hoćete, u Albaniji, kod koga još i dan današnji vlada krvna osveta.

— Imade nekih krajeva, gdje gotovo nema nijedne hrvatske kuće, iz koje nije bio zatvoren ili pretučen, otac, stric, brat ili sin, a to se sve događa u vaše ime »u ime kralja i države«. S kakvom sigurnosti biste mogli doći među taj svijet i tko li vam može jamčiti sigurnost? Osim toga, naši narodni neprijatelji vas budno prate, jer vide u vama utjelovljenje Jugoslavije, koju bi htjeli smrtno pogoditi.

— Hvala vam. Nitko mi nije govorio tako, ali vjerujem da jest tako. Ja, među nama rečeno, imam predosjećaj, da ću biti ubijen; kad, kako, i od koga, to ne znam. Po svoj prilici će biti talijanski prsti posrijedi. Svejedno, pripravan sam i na to. Ali se varaju, kad misle, da će, ako pogode mene, pogoditi Jugoslaviju. I ja sam tek čovjek, a Jugoslaviju su gradili mnogi prije mene, pa će biti još jača, ako i ja za nju padnem.

Istakao je zatim, kako uz predosjećaj ima i dokaza, kao onaj s Orebom, da se negdje to snuje, pa ga je to, kao i njegova prethodna putovanja u Sofiju i Pariz, potaklo, da si tu mogućnost predoči, pa zato, da je sada na Bledu skicirao oporuku, o kojoj je htio i pred kraljicom govoriti. Izvadio je zatim iz džepa jedan plavi papir, pisan olovkom. Nije mi ga čitao, a niti dao da čitam.

— Ovo je samo skica, koju treba da u čisto prepišem — rekao je. — Radi se još o tom, da označim osobe za Regenciju. Jedna osoba mora biti od obitelji, a to može biti samo Pavle, te još dvije, jedan Srbin i jedan Hrvat. Hoćete li se vi primiti, recimo, kao Hrvat?

— Hvala vam na povjerenju, Veličanstvo, ali vam ja za to nemam ni osobnih ni političkih kvalifikacija, a uzelo bi se na ovoj strani, kao što ste i sami rekli, kao Hrvata, da se samo reče. To mora biti neka izrazita hrvatska politička ličnost.

— Opet ista pjesma s vama. Vi biste sigurno predložili Trumbića, ili možda čak Mačeka?

— Sasvim tako. I to bolje Mačeka nego Trumbića.

— Po toj logici Mačeka i Korošca?

— Sasvim tako, ako ne mora uz Kneza biti još jedan Srbin. Vi hoćete u slučaju, ne daj Bože, vaše smrti, da osigurate i Dinastiju, a meni se čini, da bi za to bio ovaj način najsigurniji.

— Ali ja neću političara u Regenciji.

— Vi ste zabranili stranke, pa čak, u neku ruku, i plemena, ali to ustvari postoji i dalje.

— Dobro, kad nećete, onda ću od Hrvata morati postaviti nekog povjerljivog činovnika.

— Promislite, Veličanstvo.

Tako je završio ovaj dio razgovora, a onda je kralj prešao na pitanje svog puta u Francusku, za koji da ga neprestano urgiraju, i koji da mora učiniti odmah poslije svog puta u Sofiju. Naglasio je, kako znade, da je Francuzima cilj, da ga izmire s Mussolinijem, i to po mogućnosti na naš račun.

— Ali to im neće uspjeti, pa lijepo da me dočekaju kao tri sultana od Maroka. Ne dam, dok sam živ, ni pedlja naše zemlje, ne dam ni jedne, kako vi Dalmatinci kažete, sike na kojoj se galebovi odmaraju.

Izvadio je zatim iz džepa jednu cedulju, pa je čitao kao neki svoj program i stanovište:

— S Italijom sam spreman i želim da uspostavim dobre, pa čak i prijateljske, odnose uz slijedeće: Prvo, da Mussolini izjavi u talijanskom parlamentu, da je Dalmacija jugoslavenska zemlja, te da Italija nema nikakvih pretenzija na tu pokrajinu. Drugo, da će u štampi i inače biti zabranjena svaka agitacija u tom pravcu. A ja ću u ime Jugoslavije izjaviti: Prvo, da Jugoslavija nema nikakvih pretenzija na Istru; Drugo, da se neće ni u našoj štampi, ni inače, voditi nikakva agitacija u pogledu Istre. A kao dodatak ovomu tražit ću: Prvo, da se Hrvatima i Slovencima, koji to budu željeli, dopusti preseljenje u Jugoslaviju, čime bi automatski postali jugoslavenski, a prestali biti talijanski građani i drugo, da će se za preostale Jugoslavene provesti reciprocitet u Istri i kod nas, tako da bi Jugoslaveni u Italiji, a Talijani kod nas imali pravo na svoje škole.

Kad je bio završen ovaj dio razgovora, a bilo je već deset sati, kralj se ljubazno oprostio i otpustio me. No, kad sam se uputio kroz vrt, sišao je niz stepenice i zvao me natrag.

Popeli smo se opet u drugi kat, i on mi je stojeći rekao:

— Ja sam stvorio svoj plan, ali mi vi morate dati časnu riječ, da ovo nećete nikomu kazati. Ja sada idem u Bugarsku, a onda u Francusku. Dr Maček mora biti na slobodi prije no što se vratim i nogom stupim na našu zemlju. Molim vas, da se pobrinete za prvi sastanak između mene i dra Mačeka i da taj sastanak bude u vašoj kući. Ja ću s njime riješiti hrvatsko-srpski problem. Na povratku iz Francuske doći ću u Zagreb preko Splita. Uvjeren sam, da Srbi iz Srbije ne oskudijevaju na zdravu razumu, ali im nedostaje dobra volja za rješenje ovoga problema. Ja ću podijeliti zemlju na dvije polovine: srpsku i hrvatsku. Ova druga obuhvatit će Savsku, Primorsku i Vrbasku banovinu, pokrajinu Baranju i hrvatski dio pokrajine Bačke sa Suboticom. Neke korekture će biti učinjene u Srijemu, ali se u Hrvatsku neće uključiti Zemun, koji je preko puta Beograda, a koji dr Maček također traži — rekao je kralj smiješeći se. — Hrvatska će imati svoj vlastiti parlamenat i slat će svoje predstavnike na sastanke zajedničke delegacije, koja će se baviti zajedničkim poslovima.

To je bio posljednji put, što sam vidio kralja Aleksandra.

Jedino me je pred Aleksandrov odlazak u Bugarsku telefonski nazvao s Bleda ađutant Vuković i rekao, da kralj pita, da li ja znam da on za tri dana kreće na put, i da li sam namjeravao doći k njemu. Rekao sam da sam čuo, da kralj namjerava na put, pa, ako bi kralj želio da dođem, da ću isto veče krenuti, te da sutradan mogu biti kod njega.

— Pitat ću i za pola sata ću vam javiti — odgovorio je Vuković.

Poslije pola sata me je nazvao.

— Kralj je predosjećao, da vi eventualno kanite da ga vidite prije puta, ali mi je naložio da pitam, da li radite.

— Radim, no to ne smeta, ja mogu...

— E, onda mi je rekao, da samo radite i da ćete se vidjeti, kad se on vrati.

Nisam više vidio kralja Aleksandra.

KRALJEVA POGIBIJA U MARSEILLESU

Na dan Kraljeve pogibije, 9. X 1934. bio sam u Zagrebu. Vidio sam vijest o umorstvu u novinama, vraćajući se kući, te sam odmah navratio u Banovinu. Našao sam Perovića sama i vrlo utučena. Pitao sam ga, je li vijest istinita, a on mi je odgovorio, da, na žalost, jest, jer da je to i službeno objavljeno u Beogradu.

— Jeste li bili u vezi s vladom — pitao sam ga.

— Nisam. Kakvoj vezi, molim vas, ta Maksimović (ministar pravde) je, čim je kralj krenuo na put i prenio vlast na vladu, predložio, da me se makne. Bacit će oni mene negdje u provinciju za činovnika. Ističući kraljevu energiju i vrline, Perović je zaključio:

— On bi bio po povratku sve iz temelja mijenjao, ali, eto...

Po ovom sam vidio, da je kralj i njemu nešto rekao o svojim planovima, ali ga nisam pitao šta. Onda me je Perović pitao što mislim može li u Zagrebu doći do kakve pobune.

— A što vam ja mogu reći? Ja radim svoje kipove i malo se krećem, a vi ste ban i imate svoj aparat.

— A kakav aparat, molim vas? Zar ja upravljam policijom i drugim? Ta vidjeli ste, kako se drže prema meni? Ja sam bio na ovom mjestu samo po kraljevoj naklonosti, a sada...

— Ja držim, gospodine Peroviću, da se neće ništa desiti, osim ako »obranaši«, »četnici« i drugi ne izazovu...

— I ja mislim tako. No, ako bi do čega došlo, šta mislite, tko bi mogao utjecati na mase da se umire?

— Kad Mačeka nema, jedino Trumbić i nadbiskup.

— I ja držim tako — potvrdio je Perović.

Došavši kući, zatekao sam nekoliko prijatelja: monsignora Rittiga, dra Ćurčina, Mažuranića, Vrbanića i neke druge. Svi su bili uzbuđeni i pomalo ustrašeni. Ne što se građanstva tiče, nego zbog eventualnih drastičnih mjera iz Beograda. Počeli su na me navaljivati, da odmah pođem u Beograd knezu Pavlu i drugima. Ja nisam htio, niti sam vidio u tom kakve praktične svrhe, jer, ako što kane, oni neće pitati kneza, premda nisam vjerovao da bi mogli biti tako ludi, pa da od jednog zla načine dva.

Nismo bili na čistu, je li knez Pavle uopće u Beogradu. Otišao sam opet na Banovinu i pitao Perovića, da li znade je li knez Pavle u Beogradu. Perović mi je odgovorio, da ne zna.

— Pa zar vam se od Vlade nije nitko javio i imate li kakvih instrukcija? — pitao sam.

— Nitko ništa. Ni s kim nemam nikakve veze. I zapovjednik grada je, kažu, jutros otišao u Bjelovar i još se nije vratio.

Onda sam ga nagovorio, da nazove predsjednika vlade telefonom da ga pita, je li knez u Beogradu. Kad je, malo zaplašeno, telefonirao, odgovorili su mu da predsjednik vlade ne može doći na telefon, jer da predsjedava ministarskom savjetu.

— Pa kako je to? — rekao sam — i gurao ga, da opet telefonira. — Nemojte se najavljivati kao dr Perović, nego kao ban Savske banovine. Dignite glas i recite im, da hoćete predsjednika vlade, ili ministra unutrašnjih poslova. Vi ste glava oblasti od tri milijuna duša, a ne neki kotarski poglavar... a, na kraju, imate i veliku odgovornost.

Konačno je opet nazvao, a ja sam mu stajao iza leđa, i tražio je ministra unutrašnjih poslova. Nakon dužeg čekanja, ministar se javio. Perović ga je upitao, je li Njegovo Kraljevsko Visočanstvo knez Pavle u Beogradu, a ministar mu je odgovorio da ne zna, i zatvorio telefon. Perović je slegao ramenima, okrenuo se prema meni i rekao:

— Jeste li vidjeli?

Vratio sam se kući k svom društvu, a bilo ih se još više okupilo. Svi su se čudili, da ban nema veze s Vladom, niti da ga vlada pita, što se dešava u ovoj, za ovaj momenat važnoj oblasti. Netko je govorio: »To je njihovski«; netko: »Možda imadu prečega posla«, ali su svi ostajali i nije im se išlo kućama. Oko jedanaest sati pozvao me je Perović, da dođem k njemu u Banovinu. Otišao sam. Kod Perovića sam zatekao generala. I on službeno potišten.

— Evo, gospodin general se baš vratio, pa je i on htio da čuje vaše mišljenje, imade li kakve opasnosti u građanstvu, i ako bi se što pojavilo, na koga da se apelira, da ne bude nesreće. Zato sam vas molio, da dođete.

— Ja sam vam, gospodine bane, već rekao svoje mišljenje, da za nemire od strane građanstva nema nikakve opasnosti, osim ako »četnici«, »Obrana« i, kako li se sve zovu, štogod ne insceniraju i ne izazovu.

— I ja mislim da je tako. Glavno je da se može računati, da će se građanstvo držati mirno, a o ovima, koje ste spomenuli, ja ću brinuti — rekao je zapovjednik.

Vratio sam se kući i sve pripovijedao prijateljima, koji su se onda smireni razišli.

Rano ujutro sam pošao k dru Mačeku, koji je tada bio pritvoren u bolnici Časnih sestara milosrdnica na Vinogradskoj cesti. U prizemlju, pred vratima, stajao je jedan žandar na straži. Prošao sam mimo njega, kanda ga i nema, a on me nije zaustavljao, niti što pitao. Penjući se uz stepenice u prvi kat, susreo sam jednog liječnika, i upitao ga, može li mi reći, u kojoj je sobi dr Maček. On me je pogledao, izbuljivši oči, i uopće mi ne odgovorivši, skočio preko tri stepenice mimo mene dalje. Kad sam se popeo, počeo sam hodati hodnikom, od vrata do vrata, neću li eventualno naći štogod napisano tko je unutra. Ništa. U to je prošla hodnikom časna sestra bolničarka. Nju sam upitao, bi li mi znala reći, u kojoj je sobi dr Maček. Ona se opatički ljubazno osmjehnula:

— Ne bih smjela reći, ali mislim da se nalazi u onoj sobi tamo prema uglu — pa pokazavši mi ju prstom, brzo je nestala.

Pokucao sam tiho na vrata i odmah ušao. U predsoblju od dva i po kvadratna metra našao sam svast dra Mačeka, gdje klečeći tura rublje u nekakvu vrećicu. Upitao sam je, je li to soba dra Mačeka, a ona mi je polu-začuđeno a polu-ljubazno odgovorila:

— Jest, tu je, izvolite.

Zatekao sam dra Mačeka u sasvim maloj sobici, gdje leži na nekom starom divanu. Kad smo se pozdravili, sjeo sam do njega i pitao ga, je li čuo što se dogodilo.

— Je, kak da nisam čul. Silovit on, a siloviti oni drugi. A nije se ni čuval, niti su ga čuvali. Al ja mislim, da su tu stranjski prsti... Kaj bi vraga ustaše sami. Šteta ga je. On je imal kvalitete, ali do zla Boga glupe i pokvarene savetnike.

— Onda sam mu — njemu prvom — ispripovijedao svoj posljednji razgovor s kraljem, kao i ono što sam još prije saznao u Parizu i Londonu o Mussolinijevim namjerama.

— A nego kaj? Mussoliniju su Pavelić i njegovi ustaše samo sredstvo, samo deska, da dojde na naše.

Složili smo se u tom da bi bilo za nas opasno, da se ma kakvi nemiri kod nas dogode.

— A kaj ja morem. Vite gdi se nalazim? Ja bum napisal jenu cedulicu mojima, da pošalju poruke u narod, da se drži mirno i da ne naseda. To bu Pepika u vešu odnesla — rekao je Stari mirno.

Mnogomu od nas bilo je jasno, da umorstvo kralja nije samo djelo ustaša, nego da su oni poslužili kao instrument za nečije ciljeve i politiku. Čak je bilo indicija, da je ovo umorstvo u mnogomu sličilo umorstvu Franje Ferdinanda, gdje su bili mnogi zainteresirani da ga nestane. Karakteristično je, na primjer, što mi je prijatelj Ivo Tartaglia pripovijedao čim smo se iza kraljeve smrti sreli. Pripovijedao mi je, kako mu je odmah su-

tradan po kraljevu odlasku dopalo u ruke jedno pismo, u kojem je javljen točan sat, kad je kralj krenuo na brodu »Dubrovnik« iz naše luke za Marseille. Dodano je bilo u poruci:

— Na tri ga mjesta čekaju i da je ptica, neće živ stići u Pariz.

Tartaglia je ovo pismo odnio na banovinu i odmah je njegov sadržaj šifriranim telegramom javljen predsjedniku vlade Uzunoviću. (Ban Primorske banovine bio je tada Josip Jablanović.)

Kad sam kraljici išao na saučešće, pripovijedala mi je, sirota, kako je kralju imponiralo putovanje morem, makar mu je na vodi uvijek bilo zlo. Dva puta je mijenjao plan putovanja i u posljednji je čas odlučio, da pođe morem i u admiralskoj uniformi. To je odgovaralo njegovu temperamentu, da pokaže i naglasi da smo i mi na moru.

U POSJETIMA KOD KNEZA PAVLA

Kad sam nakon Aleksandrove pogibije bio u posjetima kod princa Pavla, on mi se žalio da nije dorastao svojoj ulozi. Bio je utučen i zbunjen. Reče mi da ga politika nikada nije zanimala, a da ga kralj ni u što nije nikad upućivao. Osim toga, žalio se na ljude koje mu je o bok stavio. Stankovića je iz dna duše mrzio i zvao ga Aleksandrovim zloduhom i opskurnim tipom, a Perovića je držao za ništicu. Osim toga, pripovijedao je, da je kralj ostavio sve u neredu, i da su jedva u kasi našli oporuku, »parče hartije ispisano plajvasom«.

Zatim mi je pripovijedao, što se odigralo one noći poslije kraljeve smrti. Uzunović je bio stao na stanovište, da ta oporuka ne vrijedi, jer da nije pisana tintom i da nije bila zapečaćena. Osim toga, da je na omotnici morao biti potpis predsjednika vlade. Tim je povodom došlo do oštre prepirke između njega i Uzunovića. Uzunović je otišao ljutit izjavivši, da mora stvar iznijeti pred ministarski savjet na rješavanje. Nakon sat i po Uzunović mu je došao i izjavio, da ministarski savjet dijeli njegovo mišljenje, naime da je ova oporuka ništetna, te da je ministarski savjet zaključio, da regenciju preuzme patrijarh, on, Uzunović, i Jurica Demetrović. On, Pavle, da je na to protestirao, ali se Uzunović na to nije obazirao, nego je otišao. Knez je zatim pozvao Petra Živkovića, tada zapovjednika kraljeve garde, i saopćio mu što je Uzunović rekao. Nato je Živković rekao knezu, neka zove Uzunovića da dođe k njemu... Pavle je to učinio, no Uzunović nije htio ni na telefon doći; odgovorio je da ne može, jer da ima sjednicu. Čuvši to, Živković, uzeo je slušalicu iz Pavlove ruke i izdere se:

— Ovdje Petar Živković. Naređujem vam, Uzunoviću, da smjesta, dođete na Dedinje. Ako ne budite ovdje za četvrt sata, uhapsit ću i vas i cijeli vaš savjet. U vojarni je sve spremno.

Uzunović je stigao k Pavlu za deset minuta, i »tako je Živković, kakav je da je, spasio situaciju« — završio je Pavle.

V

OD ALEKSANDROVE POGIBIJE DO TROJNOG PAKTA

BRIGE KNEZA PAVLA

Kratko vrijeme nakon pogreba, pozvao me knez da dođem u Beograd radi spomenika »Neznanom junaku«. Dan dva prije toga bili su se sastali stručnjaci, geolozi, među kojima je bio i profesor Fran Tućan iz Zagreba. Oni su potvrdili svoje prijašnje mišljenje o Todorovićevu kamenu. Tom je prilikom utvrđeno da njihovo prijašnje mišljenje nije nikada ni bilo izneseno kralju, nego da mu je Todorović pričao »Markove konake« i izvlačio novac. Knez mi je to pripovijedao s ljutnjom i gađenjem.

— Eto, s takvim je tipovima radio.

— Ustanovio sam da je potrošeno preko deset milijuna dinara na otvaranje tog kamenoloma, na vađenje tog bijednog materijala i na izgradnju puta, koji su većinom izgradili vojnici. Osim toga, uvlačio ga je u neke poslove, gdje ga je prevario za osam milijuna dinara.

— Tako je on — mislio je na Aleksandra — radio u svemu. Zar mislite, da u vojsci nešto imamo? Niti što imamo, niti što valja. Kad bi to Mussolini znao, mogao bi se čak i sa svojim Talijanima ušetati. Samo se je kralo i varalo i deklamiralo o silnoj vojsci.

Zatim mi je pobliže pripovijedao o kraljevim vezama s tim advokatom Todorovićem. Kao karakterističan primjer naveo je ovaj slučaj:

— Sad, poslije njegove smrti, Živković i ja tragali smo za nekim tajnim državnim papirima i u njegovoj kasi, i ovdje, i u sefu u ministarstvu vojske, ali nigdje im traga. Onda je Živković došao na ideju, da se provali u Todorovićevu vilu. I zaista je provaljeno i žandari su donijeli Todorovićevu kasu ovamo. Tu smo je obili i našli tražene papire.

Poslije toga knez je prešao na svoju situaciju i ispovijedio se, kako je slab, da bi najvolio pobjeći i sve ostaviti, kako ga u Beogradu svi mrze i kako su neiskreni i prosti, da mu se zgadilo, te da je među njima nesretan. Kad sam ga hrabrio i govorio da mora izdržati, kako radi zemlje, tako i radi svoje i kraljeve djece, odgovorio je:

— Ako me svi pomognete, ja ću svoje slabe sile uložiti i mogu vam obećati, da se s Dedinja neće više poslovati.

Tu je frazu tijekom razgovora dva puta upotrijebio, valjda, jer mu se činilo da prvi put nisam razumio.

Na kraju razgovora smo se opet vratili na spomenik i sporazumjeli se, da se uzme kamen iz Jablanice, kako sam to otpočetka i predlagao. A oko

tehničkih stvari — vađenja, prijenosa, glačanja i dizanja kamena — da će se brinuti inženjerski pukovnik Živanović, jedan izvanredno vrijedan i čestit čovjek, Srbin iz Temišvara. Vidio sam, da želi da se ta stvar makne s mrtve točke.

— Eto, jedino o toj stvari smo našli u kasi jasne upute. Ostavio je pismo, da vam se u to nitko ne miješa, pa je čak i pare ostavio za dovršenje toga posla.

ZAGREBAČKI MEMORANDUM

Poslije nekog vremena knez me je opet pozvao da razgovaramo o unutarnjoj politici i apelirao, da mu pomognem. Ja sam mu odgovorio da se ne želim baviti politikom, ali da ću, inače, drage volje uraditi, što budem mogao.

Iznio sam svoje mišljenje, da je krajnje vrijeme da se mijenjaju metode i utre put konačnom sporazumu Hrvata i Srba, jer je, na kraju, to uvjet za opstanak države. On se slagao s tim mišljenjem, ali je isticao bojazan da će se Srbi oduprijeti radikalnim izmjenama, pa da će tu morati postupati polako, iako bi vanjska situacija možda iziskivala da se postupa brzo. Pitao me što mislim, koji bi trebao da bude prvi korak. Odgovorio sam, da bi prvi korak, čini mi se, trebao biti, da se povrati zakonitost i da se puste na slobodu politički zatvorenici, a u prvom redu dr Maček.

Pripovijedao sam mu zatim, kako jedna veća skupina intelektualaca namjerava da namjesništvu, a u prvom redu njemu, podnese memorandum o našim unutrašnjim problemima, te da će tražiti da joj se pridruže i intelektualci iz Srbije, ako budu htjeli. On je odgovorio, da će taj memorandum rado primiti i proučiti ga. Upozorio me da o tom ne govorim, da on znade da će mu doći jedan memorandum, »jer znadete, u kakvoj sredini živim. Ta eno, onaj nitkov, vojni ministar Dvora Antić i dandanas otvara moja pisma, kao što je radio s mojim pismima i za vrijeme Aleksandra.«

Kad sam se vratio u Zagreb, nastavili smo nas nekoliko prijatelja, da izrađujemo već započeti memorandum. U njemu smo istakli, da je većina naroda za državu ali protiv tadašnje organizacije države. Protestirali smo protiv nezakonja u zemlji. Pravda treba biti jednako primijenjena prema svima. Protestirali smo protiv cenzure i sprečavanja političke organizacije građana. Tražili smo, nadalje, da se dra Mačeka pusti na slobodu te proglasi amnestija svih političkih krivaca. Tražili smo, da se održe izbori s tajnim glasanjem. Kad je memorandum bio gotov u studenom 1934, pročitali smo ga pred malo širim krugom i zaključili, da ga potpišemo nas oko trideset sedam i da ga pošaljemo.

Prvi su potpisali nadbiskup Ante Bauer i nadbiskup koadutor Stepinac, a onda ja, i tako redom. Radi tajnosti, potpisnici su dolazili u moju kuću. Svega dvojici starije gospode, koji nisu mogli izlaziti, poslali smo u kuću, da pročitaju i potpišu. To su bili profesori Ferdo Šišić i Milan Rojc, a trojici, koji nisu mogli da dođu — banu Tomljenoviću. V. Pexider-Srići i Krešimiru Brovetu — odnio je na potpis P. D. Ostović i čekao, da pročitaju i potpišu.

Odlučeno je, da memorandum u Beograd odnesu i prvom namjesniku predaju dr A. Bazala, predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, i dr Ivo Tartaglia, bivši ban Primorske banovine. Oni su čekali u Beogradu tri dana, da ih knez primi. Međutim, do audijencije nije došlo, nego im je četvrti dan (sredinom studenoga) odgovoreno, da će ih primiti ministar Dvora Antić. On ih je primio hladno, nije im ponudio ni da sjednu, i upitao ih, što žele. Oni su mu odgovorili da od njega ništa ne žele, nego da su došli kao izaslanici hrvatskih intelektualaca, da predadu knezu jedan njihov memorandum, a budući da ih knez nije mogao primiti da mu memorandum osobno uruče, da ga ostavljaju njemu, kao ministru Dvora, s time da ga on preda knezu. Antić je primio memorandum, stavio ga preda se na stol, pa se okrenuo donosiocima:

— Zar vi, dr Bazala, kao predstavnik kulturne ustanove, nemate drugog posla, nego da se bavite političkim stvarima a i vi dr Tartaglia, vašom kancelarijom?

Izaslanici su, razumije se, ostali zapanjeni ovakvim prijemom i ovako drskom primjedbom, pa su se pogledali. Dr Bazala mu je odgovorio:

— Gospodine ministre, ja sam profesor već skoro od vremena kad ste se vi tek rodili, pa nisam došao da mi dijelite lekcije što smijem raditi.

Na to su se izaslanici okrenuli i napustili ministrov kabinet.

Slijedećih dana nastala je strahovita paljba u režimskim novinama u Beogradu i u provinciji, kako na sam memorandum, tako i na njegove potpisnike. Huckalo se čak na tvorne napadaje, a jedan je predsjednik suda, na jednoj »patriotskoj« skupštini, javno rekao da nas sve treba zatvoriti i izvesti pred sud.

I sam knez se kanda bio uplašio, pa preko mjesec dana nije nikoga od nas zvao i pravio se, kao da mu memorandum nije bio ni najavljen. Nekako, kad se galama stišala, pozvala me je kraljica i zamolila me, da kao prijatelj pokojnog kralja načinim bistu mladoga Petra, koja da će se onda umnožiti za urede. Ja sam pristao, ali uz uvjet da radim bez honorara. Nakon nekoliko dana sam poslao materijal iz Zagreba i došao ponovno u Beograd, da napravim bistu. Kraljica me primila ljubazno, kao uvijek, i dogovorili smo se da ću bistu početi raditi slijedeći dan, ali da će mi vrijeme biti javljeno. Pitala me hoću li ići knezu. Odgovorio sam da ne znam, bi li mu bilo zgodno, ovaj put, da me prima.

— A što ne bi. Ja mislim, da bi mu bilo žao da mu se ne javite.

Kad sam se vratio u hotel, našao sam poruku da me knez poziva. Bilo je skoro dvanaest sati, kad sam bio primljen kod kneza. Razgovarali smo svega nekoliko minuta, a onda me on predstavio svome tastu, grčkom princu Nikoli, i pozvao da ostanem s njima na ručku. Uz njih dvojicu, bili smo još knežev stariji sinčić Nikola, jedan službujući časnik i ja. Radi tasta smo govorili, uglavnom francuski, ali smo knez i ja razgovarali i po našu. Najedanput će knez tijekom ručka:

— *A jeste li ovaj put došli po kakvu poslu?*

Meni je bilo čudno to pitanje, ali sam odmah odgovorio da je kraljica željela da napravim bistu mladoga kralja. On mi na to ništa nije odgovorio,

nego mi upravi pitanje, bih li napravio glavu njegova sina Aleksandra. Odgovorio sam, da nisam portretist u običnom smislu te riječi, da je djecu teško praviti, i da se bojim da ću biti na muci i s kraljevim likom, koji je stariji od mladoga kneza. Tajac. Knez raširi lice, pa stiska usne, kanda nije zadovoljan s odgovorom, a službujući pukovnik oborio glavu i gleda o stol. Na to se prešlo na drugi razgovor. Pitao sam Pavlova tasta, da li slika, u kojem dijelu Pariza živi, i tako dalje.

Poslije ručka nas trojica smo pošli u salon, da malo razgovaramo o umjetnosti. Pavle me pitao, jesam li vidio knjigu Maillolovih crteža. Odgovorio sam, da nisam, a on pođe u prvi kat, da mi je donese. Njegov me je tast pitao, da li mislim da umjetnost ima s politikom kakva posla. Odgovorio sam:

— Hvala Bogu, nema.

A on je na to rekao:

— Nisam primijetio da bi se francuski umjetnici zanimali s politikom.

— Razumijem, Visočanstvo, ali to ovisi o vremenu i o prilikama u zemlji. I onda, drugo je baviti se politikom, a drugo je zanimati se. Ta svaki se građanin zanima za ono što se dešava u njegovoj zemlji, bez obzira na profesiju.

— Ali ja vas uvjeravam, da se današnji najveći francuski umjetnici savršeno ništa ne zanimaju za političke događaje; ja to znadem, jer tamo živim.

Shvaćam ovu bezobraznu aluziju i vidim Pavla, kako sluša razgovor idući niza stube, pa pomislim da tast mjesto njega govori.

— Bit će, Visočanstvo, ali oni žive iza vremena i događaja, koji su se odigrali kod njih, a koji možda u drugim zemljama tek prethode. Sjetite se Daumierovih crteža. Zar ono nije kritika na prilike, možda čak oštrija, nego što bi mogao biti ijedan pisani pamflet?

Uto Pavle počne silaziti bržim korakom i prekide nas s knjigom Maillolovih crteža, a nakon malo vremena me zovne u svoj radni kabinet, da razgovaramo na samu.

— Hoću opet da malo razgovaramo o našim stvarima. Vi mislite da sam se ja ljutio zbog onog memoranduma. Ni najmanje. Ja znam da ste vi to radili u najboljoj namjeri, ali sam ja imao poteškoća. Bilo ih je koji su govorili, da sam ja to naručio. Vi znate ovu sredinu.

— Pa nisam ja nikome rekao, da bi to bilo po vašoj želji.

— Znam da niste, ali su oni to dovodili u vezu s vašim posjetom kod mene prije toga.

— Što ja mogu, Visočanstvo, ali ja bih mogao odgovoriti svima takvima, da ni ja ni itko od potpisnika ne bismo potpisali naručeni memorandum, *jer bi to bio falsifikat našeg mišljenja* i mišljenja naše sredine, koja bi ga još oštrije sastavila.

— Razumijem i vjerujem, ali vi poznate ovu divlju sredinu bolje nego itko od vaših tamo. Znadete li vi, da su meni ovdje časnici kroz prozor prijetili i dobacivali najpogrdnije riječi. Ja ću učiniti sve, što budem mogao, ali je vrlo teško.

Pavle se uvijek držao intimnije sa mnom nego što je bio slučaj s Aleksandrom, povjeravao mi poteškoće radi bolesti, kao i materijalne neprilike. Rođak ga je držao na kratko: imao je svega tri sobe u starom Dvoru; a davao mu je samo deset tisuća dinara mjesečno, dok je bio kod kuće, a jednako toliko u francuskim francima, kad je bio vani. Nije mu poklanjao nikakve pažnje ni intimnosti, a Radenko Stanković, po Pavlovu pripovijedanju, bio je zid između njih, koji da je kralja sasvim obrlatio. Uza sve to, nismo se pravo razumjeli, niti sam bio na čisto koliko je iskren. Poprimio je bio u Engleskoj nešto snobovskoga i imao je neke gotovo ženske karakteristike. Ukratko, nije pristajao u našu sredinu.

Sutradan sam čekao da mi jave, kada mogu doći modelirati Petra. Budući da mi nisu ništa javili, telefonirao sam u maršalat i pitao. Odgovorili su da ne znaju, te da će mi tek sutradan možda moći nešto javiti. Bilo mi je malo čudno i prošlo mi je kroz glavu, da nije Antić što intrigirao. Antića sam prvi dan sreo na ulici blizu Dvora s još jednim. On me bio zaustavio, i nakon što smo se pozdravili, počeo je, pred onim drugim polu u šali, o zagrebačkom memorandumu, koji »da sam ja slabo i u nevrijeme zadjenuo«. Ja sam mu na to, okrećući se prema njegovu prijatelju, rekao:

— Ovaj Antić kanda precjenjuje svoju važnost u pitanjima koja ne spadaju u njegovu kompetenciju, a ne zna se ni ponašati kako bi odgovaralo njegovu mjestu.

On se lecnuo i pitao me, na što ciljam.

— Pa na stvar memoranduma, kojem se vi bez prava podrugujete. Vi ste dvojicu gospode koji su donijeli memorandum, a koji su i stariji i zreliji od vas, primili a da im niste ni ponudili da sjednu. I ne samo to, nego ste im počeli dijeliti lekcije i koriti ih za tekst, koji niste ni vidjeli niti je bio vama upravljen.

Razišli smo se, a da se nismo ni rukovali.

Trećega su mi dana telefonirali iz maršalata, da je kralj prehlađen i da će morati koji dan ležati.

— U redu stvar — rekao sam — molim vas samo da kažete, da se ja predveče vraćam u Zagreb.

Poslije podne mi je došla gospođa Dunđerski, kraljičina dvorska dama, fina i otmjena žena, i rekla mi je da ju je privatno poslala kraljica, da mi kaže koliko žali što sam se badava mučio.

— Ništa zato — uzvratio sam — drugom prilikom. Meni je samo žao, da je mladi kralj prehlađen.

— Da, kraljica mi je rekla, da vam kažem da kralj nije bolestan, a da će vam reći drugom zgodom zašto ovaj put ne može pozirati... *možda* neka »srpska posla«, tko će ga znati.

— Ništa zato, izručite moje poštovanje kraljici i recite joj da meni nije stalo i da sam htio samo udovoljiti njenoj želji.

— Znade ona to — rekla je gospođa Dunđerski, žureći se da napusti hotel.

KNEZ PAVLE I POSLANIK HENDERSON

Kneza nisam duže viđao, osim jednom ili dva puta, kada sam dolazio na Avalu, da vidim kako napreduje posao. Malo smo doticali politiku, a kad bismo je i dotakli i kad bi me pitao, s kime i kako riješiti hrvatsko pitanje, a ja ga upućivao na dra Mačeka, on bi se uvijek na to držao kiselo, baš kao da govorim o odrpanom čovjeku. A katkad bi pitao:

— Zar kod Hrvata nema reprezentativnijih ljudi?

— Ima, možda, koji se znadu bolje obući i bolje se u salonu kretati, ali oni ne predstavljaju nikoga, a iza Mačeka stoji devedeset posto Hrvata. Računati s drugim, ili s njima što pokušavati, bio bi račun bez krčmara — odgovorio sam mu jednom.

Imao sam dojam da je na njega slabo djelovao engleski poslanik Neville Henderson, koji bi uvijek govorio kad bi mu se spomenulo Mačeka i Seljačku stranku:

— A šta Maček i njegovi prljavi i odrpani seljaci s njihovim polukomunističkim programom.

Uopće se ovaj engleski lovac s konjskom glavom ponašao neotesano i kao da je u nekoj koloniji. Na primjer, kad sam ga jednom oko podne u Beogradu nazvao na telefon, da pitam kad bih mu mogao uzvratiti posjet, on mi je rekao:

— Možete odmah, pa ćemo zajedno na ručak kod kneza Pavla.

— Ne mogu — rekoh — jer mene nije knez pozvao.

— Pa što zato, pozivljem vas ja.

— Oprostite, ali ne mogu ja doći u svojoj zemlji i još k tomu na Dvor, kao vaša pratnja.

DVA RAZGOVORA S MILANOM STOJADINOVIĆEM

Ministar Dvora Antić uputio mi je jednom iz Beograda pismo, u kojem me je pitao, je li istina da sam pravio Goetheovu bistu, gdje se ta bista nalazi i pošto bi ju se moglo nabaviti. Odgovorio sam, da je točno da sam bistu pravio, da se bista nalazi u mom atelieru, a što se nabavke tiče, da to zavisi od toga za koga je bista i u koju svrhu. On mi je na to odgovorio, da ja, valjda, skulpture pravim i zato da ih prodam pa neka mu javim cijenu. Na to sam mu odgovorio, da ja nisam krojač, ni trgovačka radionica, da skulpture pravim u svrhu trgovine, pa da ih unovčujem. Ovu sam bistu slučajno napravio prilikom Goetheova jubileja, da je postavim u svom atelieru.

Poslije ovog pisma dobio sam drugo pismo. Ovaj put od maršala Dvora. Ovaj mi je pisao, da mi je Antić pisao u stvari Goetheove biste, ali da sam mu odgovorio negativno. Možda zato, što nisam u dobrim osobnim odnosima s Antićem, pa da me sad on pita, može li se ta skulptura dobiti i koja joj je cijena. Odgovorio sam mu, da mogu ponoviti ono, što sam i Antiću odgovorio, to jest, da hoću prije svega znati za koga je bista i u koju svrhu. Tada mi je maršal odgovorio, da bi to bilo u državnu svrhu, da se napravi poklon šefu jedne države. Ja sam mu na to odgovorio, da je njegov odgovor nejasan i da ja bistu ne dam u nepoznate svrhe, ni kao poklon, ni kao prodaju, te, prema tomu, da je suvišno daljnje dopisivanje o ovom predmetu.

Početkom ljeta boravio sam, kao obično, u Splitu, a bili su mi u kući gosti prijatelji R. W. Seton-Watson i dr Milan Ćurčin sa suprugama.

Jednoga dana došao mi je prijatelj Tartaglia, da mi kaže, kako mu je jedan činovnik s Banovine došao i rekao, da je predsjednik Vlade Stojadinović na putu po Dalmaciji, da će sutra stići brodom iz Šibenika u Split, te da bi želio pozvati na ručak nekoliko viđenijih ljudi u Splitu, a među njima i gospodina Meštrovića. »Taj mi je činovnik rekao da je imao instrukcije, da pođe k meni, znajući, da smo ja i ti prijatelji, pa da izvidim, bi li se ti tom pozivu htio odazvati«. Odgovorio sam Tartagli, neka im kaže da neću. A sutradan ujutro, taman kad je Stojadinovićeva lađa pristala u luku, otišao sam s prijateljima i s njihovim obiteljima u moje selo. Vratili smo se u Split tek kasno uvečer.

Sutradan, u jedanaest ujutro, došao mi je Stojadinovićev tajnik s porukom, da me predsjednik moli da dođem k njemu na »njegov« brod, jer da bi predsjednik želio da sa mnom razgovara o narodnim stvarima.

— Kažite gospodinu predsjedniku, da ja držim da to nema smisla, jer držim da se on ne zanima za umjetnost a niti ja za njegovu politiku — odgovorio sam.

Budući da je tajnik želio da mi to na samu kaže, moji prijatelji bili su znatiželjni, što ga je donijelo. Kad sam im saopćio svoj odgovor, smijali su se zadovoljno.

Za pola sata vratio se tajnik i opet želio, da na samu razgovaramo.

— Poslao me gospodin predsjednik da pitam, da, kad vi nećete k njemu, hoćete li mu zatvoriti vrata, ako on vas dođe posjetiti danas u četiri sata poslije podne.

— Neću, dabome, da neću — odgovorio sam.

Kad je došao i kad smo se upoznali, predstavio sam ga prijateljima i gospođama, rekavši mu da posveti malo više pažnje našem odličnom prijatelju R. W. Seton-Watsonu, koji je toliko zadužio našu zemlju. On je odmahnuo rukom i iza dvije tri riječi upitao me, možemo li govoriti na samu. Odveo sam ga u svoju radnu sobu, sjeli smo, i otpočeo je razgovor. Najprije je pripovijedao koliko je ushićen ljepotom Dalmacije, a onda je nastavio:

— Žao mi je bilo što juče niste htjeli doći na ručak, a meni je bilo najviše do vas stalo; imam s vama da razgovaram o jednoj krupnoj stvari. Nismo imali prilike da se prije upoznamo, a vi od mene kanda zazirete.

— Ne, gospodine Stojadinoviću, ne zazirem ja od vas osobno, nego, reću ću vam iskreno, zašto se nisam odazvao. Vi ste ovamo došli na agitaciono putovanje, a budući da imamo različite poglede, nisam htio da me se vidi među onima, koji bar figuriraju da se s vašim mišljenjem slažu. Da ste me pozvali u Beograd, gdje ste kod kuće, i na privatni razgovor, sigurno bih bio došao.

— Molim, razumijem, i evo sam došao k vama, gdje ste vi kod kuće. Došao sam zbog jedne važne stvari. Vaši odnosi s knezom Pavlom nisu srdačni, kao što su bili, i kao što bi trebalo da budu. On se čak osjeća povrijeđen. Ja bih želio, da se to objasni i da vi budete u dobrim odnosima, jer je to državna nužda.

— Meni nije poznato da bi naši odnosi bili pokvareni, a još bih se manje mogao dosjetiti, čime bih ja bio mogao povrijediti kneza. A vas opet ne razumijem, da bi ti odnosi bili kakva državna nužda. Knez je nosilac suverene vlasti, a ja sam samo jedan od državljana, pa ostajemo svaki u svojim razmjerama u odnosu.

— On mi je rekao, da ste vi odbili da mu dadete Goetheovu bistu, što mu je bilo vrlo krivo.

— Nije točno, gospodine Stojadinoviću, da sam ja odbio da knezu dadem bistu.

Nato sam mu ispripovjedio kako je tekla izmjena pisama o Goetheovoj bisti.

— Njihova pisma imam sačuvana, žao mi je što su u Zagrebu, te vam ih ne mogu pokazati, a moja su pisma u maršalatu, pa neka vam ih knez pročita, a možete i vi, pa ćete vidjeti, jesam li ja odbio da bistu prodam knezu.

— Ali knez je htio, da tu bistu pokloni Führeru, razumijete li?

— Sad napokon razumijem onaj bizantinizam u pismima, a, da vam pravo kažem, naslućivao sam, da vi hoćete da napravite poklon Hitleru, a ne knez. A knezu kažite da rado primam njegovu ljutnju samo radi fakta, da nije došlo do toga da on pravi poklon Hitleru, a da i ne govorim o tom, da taj poklon bude moja skulptura.

— Ja vas *ne razumijem. Zar vi ne vidite, da je danas Hitler najveći i* najmoćniji čovjek u Evropi?!

— On je najveći monstrum u Evropi, gospodine Stojadinoviću, i najveća nesreća i sramota samog njemačkog naroda.

— Varate se.

— Vidjet ćemo.

— Vi ste umjetnik, pa ne gledate svari politički nego sentimentalno. Ja ću govoriti s knezom i nastojati, da se stvar izgladi.

— Nema, čini mi se, šta da se izgladi. Da je knez bistu tražio za se, ili za svoj muzej, ja bih mu je bio dao badava, kao što sam radio i prije, ali za tu svrhu ne bih, pa da ju je knez čak i osobno tražio. I to ne bih ni radi njega, ni radi sebe. To mu recite.

Sad je Stojadinović prešao na unutarnju politiku.

— Šta da se radi, da se zemlja konsolidira i da bude za svaki slučaj što jednodušnija i jača?

— Pa to biste vi trebali znati. Ja držim, da je prva i glavna stvar sporazum Hrvata i Srba.

— Ali kako?

— Mi možemo samo akademski razgovarati, i to s moje strane nestručno, a praktično i mjerodavno možete čuti samo od dra Mačeka, i to izravno, a ne preko kojekakvih posrednika.

— Dr Maček ne odstupa od svojih zahtjeva, a njegovi bi zahtjevi iziskivali promjenu Ustava, a to nikako ne može biti prije kraljeve punoljetnosti.

— Koje godine ste se vi rodili, gospodine Stojadinoviću? Svakako nam je obojici preko pedeset. Ovdje smo u četiri oka i vi meni hoćete da prodate i ja da vam vjerujem, da ozbiljno mislite, kad postavljate na jednu stranu dječaka od petnaest godina, a na drugu narod od petnaest milijuna. I ma kakva opasnost prijetila tom čitavom narodu, ne može se, kao bajagi, ništa mijenjati, dok taj dečko ne bude punoljetan, bez pitanja hoće li to ikada biti.

— Ono bi bilo apsurdno, kad se pitanje tako postavi, ali tako je.

— Nije, gospodine Stojadinoviću, to je smicalica. Ja prelazim u Beograd još od godine 1904. i to slobodno, turistički, a ne onako, kao vi ovamo, možda po prvi put, i to s pratnjom i namještenim dočecima, pa ćete mi vjerovati, da vas tamo malko poznam. Za vas je kralj, pa ma koji bio, jedan od vas, i mora da misli i radi kako vi mislite i hoćete. A ako ne, a vi, da prostite, sjekirom. Sada, u široj zajednici, njegova je uloga ista, što se vas i njega tiče. Razlika mu je u položaju samo u toliko, što prečani ima da mu se klanjaju, a u njemu i vama svima.

Stojadinović je prasnuo u smijeh:

— Jest, tako je, tako mi nije još nijedan Hrvat govorio.

— Dobro, gospodine Stojadinoviću, ali vi vidite da su se poneki Hrvati počeli učiti vašim metodama, pa kuda ćemo tako?

— Jest, potpuno, ne bi nepunoljetnost kralja bila nepremostiva zapreka, nego ne dam.

— To je iskrena riječ, gospodine Stojadinoviću, ali dokle držite, da će vam to moći biti, da kažete: »Ne dam«, i kako ćete to provoditi?

— Ići ću na izbore.

— Gore ćete proći nego Jeftić. Vidjeli ste, kakav vam je bio doček u Šibeniku, jučer ovdje, a držim, da ćete još gori doček doživjeti u Dubrovniku.

— Nije ljubazno, da mi to kažete u svojoj kući.

— Žao mi je, što nije, ali kad ozbiljno razgovaramo, onda moramo i iskreno govoriti.

Poslije ovog razgovora smo se srdačno rukovali.

Mjesec dana kasnije vozio sam se iz Beograda u Zagreb. Kad je vlak prošao Zemun, došao mi je u kupe Stojadinovićev tajnik i saopćio mi, da je predsjednik vlade u salonskim kolima i da me zove k sebi na kavu i razgovor. Sa mnom je bio i g. Ostović.

— Drage volje, rekao sam. Ionako imam da vratim predsjedniku posjet. Kada sam ga upitao, može li sa mnom doći i g. Ostović, odgovorio je, da vjerojatno predsjednik hoće da razgovara sa mnom na samu, a da će on lako moći doći i po gospodina Ostovića, ako to predsjednik bude želio.

Na samu smo govorili oko pola sata, a onda je došao i Ostović. Stojadinović je bio vrlo ljubazan i razgovorljiv, spomenuo mi naš splitski razgovor i izrazio mišljenje, kako bi bilo najzgodnije i najnormalnije, kad bi se mogao naći neki sporazum s drom Mačekom — kad bi on bio pristupačan.

Odgovorio sam u šali:

— On nije pristupačan ni mitu, ni prijetnji, ali ozbiljnim i razumnim razgovorima, držim, da jest.

— A što je s onim nacrtom ustava, što je bio pravljen kod vas, a za koji se saznalo? — prekinuo me Stojadinović.

— Nije pravljen kod mene, već smo se kod mene sastajali. Mi tu sugestiju ne krijemo.

— Da, a da i krijete, doznalo bi se. Ja sam to imao u ruci par dana nakon što je bilo redigirano.

— Dobro je, gospodine predsjedniče, da i vi o tom znate.

— A je li to rađeno dogovorno s drom Mačekom?

— Nije. Mi smo to radili sasvim samostalno, jer ne pripadamo nijednoj stranci.

— A jeste li taj vaš nacrt pokazali dru Mačeku i da li on znade za njega?

— Koliko je meni poznato, nismo. A da će biti saznao, to je vjerojatno, kad ste, eto, i vi saznali. Priča se, da je, kad je čuo, rekao: »Dokona gospoda«.

— A mislite li, da bi on takva šta prihvatio?

— Ne znam, ali pretpostavljam da bi.

— Eto, vidite, ja bih bio voljan, da na toj osnovi razgovaram. Da me razumijete, samo na toj osnovi.

— Toliko bolje. Naša je pretpostavka, da bi i on na takvoj osnovi bio pripravan da razgovara.

— Biste li vi, ili netko od vas, htjeli da s njime govorite, pa da vidimo?

— Držim, da to nema smisla. Mi nismo zamišljali da mi budemo posrednici, ili, što biste vi rekli, provodadžije, nego smo kao građani htjeli dati sugestiju, pa, ma koliko vi političari mislili da to nije naš posao, da se to nas ne tiče. Najbolje je, da se vi sastanete s g. Mačekom, pa da razgovarate.

— Ja ne bih htio, da g. Maček pomisli da mi je to neophodno nužno, i da ga ja zato tražim, a onda, saznalo bi se i komentiralo...

— Možete se vi sastati a da se i ne saznade, kod dra Mačeka na imanju, ili negdje u Sloveniji, u kojem malom mjestu.

— Ta bi inicijativa morala poteći s moje strane, kao predsjednika vlade.

— Pa što onda, i zašto ne? Vi ste predsjednik, ali je i dr Maček predsjednik. Jedan voljom Krune, a drugi voljom naroda. To vam može samo služiti na čast, da kao predsjednik vlade želite da sredite osnovne državne probleme. Govorite izravno, a ne preko posrednika. Nemojte, kao što su dosad radili, slati »posrednike«, kao što su bili pop Janjić i slični. To nama izgleda kao da nam se rugate.

— Vidjet ću, kako ću udesiti, ali vidite da sam spreman, da tražim mogućnost sporazuma.

Tako je Stojadinović završio taj dio razgovora, a onda je prešao na evropsku i svjetsku politiku, kao i na naš položaj u tom zbivanju. Govorio je Ostoviću i meni preko sat i po. Iznio je pojavu Hitlera i snagu njegova Reicha, kojem da se ne može suprotstaviti cijela Evropa. Govorio je zatim o pojavi Mussolinija i o snazi, na koju je podigao Italiju.

— Ova dva velika čovjeka su se složili i njihove će snage djelovati zajednički, da im nitko neće moći odoljeti. Zato bi bila prava veleizdaja na vlastitoj zemlji biti na protivnoj strani. Oni su svojom ideologijom i organizacijom sile slomili komunizam u svojim zemljama i suzbili su ga u Evropi, a slomit će ga i u Rusiji. Evropa je u znaku degeneracije — nastavio je — Francuska sasvim, a Engleska je na putu. Njemačka će im nametnuti svoju volju i prodrmati sve.

— A slavenstvo, gospodine Stojadinoviću, šta njega čeka?

— Slavenstvo? Ono praktički ne postoji. To je bila parola za vrijeme carske Rusije. Panslavizam je zapravo panrusizam, kao što je to danas komunizam. Češku i Poljsku progutat će Nijemci. To im je sudbina radi njihova geografskog položaja, a donekle i radi karaktera. Ne mogu profesori i humanisti praviti države, a još manje da ih održe. Nijemci će prodrijeti i u Evropsku Rusiju, gdje će dobiti prostora i naći sirovine, kao i tržište za prodaju svojih industrijskih produkata, ali će mužika osloboditi boljševičke kuge.

— I odrediti cijene svojih proizvoda i onih mužikovih, kao i minimum hrane koja je potrebna teglećoj marvi.

— Dabome, taj odnos je uvijek bio između jačeg i slabijeg.

Videći gospodin Stojadinović da Ostović i ja nismo zadovoljni njegovim proročanstvima, dao nam je utjehu, kako ničija stabla ne rastu do neba, pa tako neće ni Hitlerova, jer da je tu i Mussolini, koji da je intelektualno jači od Führera i koji sanja o ostvarenju Rimskog imperija. Njihovi će se planovi u zadnju ipak sukobiti. Balkan će u tom slučaju biti na talijanskoj strani, Ukrajina i Bijela Rusija će se također dići, jer ih Hitler misli napraviti posebnim državama.

Po želji princa Pavla, 27. siječnja 1937. sastali su se dr Maček i dr Stojadinović u Sloveniji (u lovačkoj kući zagrebačkog industrijalca dra Deutsch Maceljskog). Maček se složio sa Stojadinovićem o potrebi dobrih odnosa sa susjednim zemljama, ali se ni u čemu nisu suglasili u pitanjima unutrašnje politike. Stojadinović je uzalud nagovarao dra Mačeka, da uđe u njegovu vladu. Tako je taj sastanak ostao bez ikakva ploda.

Kneza sam viđao rijetko, i to u vezi sa spomenikom na Avali. O politici se više nije govorilo otkad je Stojadinović bio postao predsjednik vlade 25. lipnja 1935. Ako bi se što i dotaklo, to bi knez obično opetovao:

— Pomozite mi, ja sam slab i ne razumijem se sa Srbijancima, niti me vole, a, da iskreno kažem, ni ja njih. Ja bih tako volio, da se stvari s Hrvatima urede, ali kako? Ovi su neuviđavni i obijesni od neke umišljene sile, a Maček opet...

Moj je dojam u to vrijeme bio, da se knez osjećao dobro sa Stojadinovićem kao predsjednikom, jer je očito u njemu gledao jaka čovjeka. A koliko je meni poznato, Saveznici su u Stojadinoviću gledali afaristu, koji da inače naginje Nijemcima. Uza sve to, radili su sve što su mogli, da na kneza i Beograd utječu da se riješe unutarnja pitanja, a osobito odnos s Hrvatima. To je bio jedan od razloga, koji je Beograd naveo da na to pomišlja.

Nijemci se u to vrijeme nisu miješali u naše stvari, ali je zanimljivo da su neke njihove novine, kao »Frankfurter Zeitung« pisale, kako su Srbi glavni čimbenik, kako su oni zapravo nacija. Hrvati su samo jedan ogranak

srpstva, koji neće to da prizna zbog upliva katoličke Crkve. Ukratko, po tom pisanju, Hrvati su izgledali u srpstvu nešto kao Bavarci u Nijemstvu, s istim defektom što su katolici.

To je, dakako, godilo Stojadinoviću i velikosrbima, da netko »pravilno ocjenjuje problem«, pogotovu poslije demonstracija u Beogradu protiv konkordata s Vatikanom. Neki su »upućeni« pripovijedali, da je Stojadinović računao, ili priželjkivao, da će Maček uzvratiti s protudemonstracijama i pružiti njemu priliku, da po svoju »riješi« i hrvatsko pitanje i pitanje katoličke crkve. Miroljubivi Maček nije ni mijauknuo.

Stojadinović je uvelike izgrađivao »razumijevanje i prijateljstvo« s nacističkom Njemačkom, što je, poslije njegova pada (4. II 1939) olakšalo Cvetkoviću, da se s Njemačkom sporazumije.

PROBLEM NJEMAČKIH MANJINA KOD NAS

Malo prije Stojadinovićeva pada došao mi je jedan njemački geolog, koji je bio namješten u Berlinu u uredu za ispitivanje njemačkih manjina u susjednim zemljama. Bilo je to nakon njegova misionarskog puta po Poljskoj, Rumunjskoj, Mađarskoj i Jugoslaviji. Nakon dužeg objašnjavanja o pravoj svrsi njihovog bdijenja nad njemačkim manjinama, te o prilikama u kojima žive u raznim državama, istakao je sa zadovoljstvom da najbolje stoje u Jugoslaviji i da se to imade zahvaliti Stojadinovićevoj vladi.

Kad sam mu rekao da mi je to milo, jer da dijelim mišljenje onih ljudi u Jugoslaviji, koji drže da kod nas sve manjine treba da bude izjednačene u svakom pogledu s većinom, on me je uvjeravao da je to ostvareno što se tiče Nijemaca, jer da je to njihov ured na licu mjesta provjerio i da su u svakoj općini u Vojvodini, gdje je njemačka većina, postavljeni Nijemci kao funkcioneri, počam od načelnika pa do listonoše. I ne samo to da imaju svoju narodnu slobodu, nego im je omogućeno da svaki nabavlja poljoprivredno i drugo oruđe i sve što im treba, pa čak i motocikle. S njemačke strane, da im se ide na ruku da mogu to nabaviti na otplatu, pa čak i puške, ako žele. Po Slavoniji i drugdje, da je taj način suradnje na putu.

Pričao mi je, da je obišao sve njemačke naseobine, i upoznao njihovo ekonomsko stanje. Htijući da me uvjeri da je sve to tako, pa čak i po Bosni, pobilježio je brojčano stanje obitelji, pokazao mi je neke papire koje je izvukao iz džepa s bilješkama s njegova puta po Đakovštini.

Istakao je, da je njemačkoj manjini nešto teže jedino u Sloveniji, ali da će se i to popraviti. Naglasio je, da je, koliko on zna svrha, ove njemačke brige za njihove manjine ta, da se Nijemstvo sačuva kao kulturna cjelina, jer da je za njemačku kulturu važniji jedan slikar, kao što je bio Petenkoven u Sedmogradskoj, nego jedan pruski general.

Na mene je ovaj Nijemac napravio dojam, kao da je bio uvjeren, da njegova misija ima samo kulturnu svrhu. Inače se tužio, da mora mnogo raditi u ovom poslu na ministarstvu i da mu ostaje samo nedjelja da se malo bavi svojim stručnim znanstvenim radom.

KNEZ PAVLE U ZAGREBU

Poslije sporazuma s drom Mačekom (26. VIII 1939) o osnivanju Banovine Hrvatske, dao je knez Pavle večeru u Zagrebu. Prisutni su bili dr Maček, nadbiskup Stepinac, ban Šubašić, a od ostalih nekoliko zastupnika HSS. Od Srbijanaca su bili predsjednik vlade Cvetković, ministar vojske general Milan Nedić, te ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković.

Poslije večere su gospođe pošle u salon, a muški su razgovarali još stojeći u blagovaonici. Knez je prišao k meni i pitao me, zašto ne razgovaram s generalom Nedićem. Rekao sam mu, da ga osobno ne poznam. Kad mi je rekao da će nas upoznati, otklonio sam, rekavši da ću mu drugom prilikom reći razlog zašto mi nije bilo do poznanstva s njime. (Sjetio sam se njegovih lažnih izvještaja kralju Aleksandru o Radiću i prilikama u Zagrebu).

Nato je Knez prizvao Cincar Markovića i ostavio nas, da razgovaramo. Cincar Marković, ministar vanjskih poslova u Cvetković-Mačekovoj vladi Sporazuma, govorio mi je o njemačkoj snazi i našoj nuždi, da se povijemo, pa makar nam to bilo i neugodno. Knez je poslije toga prišao i pitao, je li mi ministar pripovijedao o našem položaju u odnosu na Njemačku i dodao:

— Nisam imao prilike, da vam pripovijedam o svojoj muci, o mom susretu s Hitlerom i nadasve s Goeringom. Želudac mi se okretao, ali što da radimo. Nijemci su silni i agresivni, a oni naši prijatelji slabi i nepripravni. Francuska demoralizirana, a Engleska prazna puška. Niti bi nam pritekli u pomoć, niti bi bili u stanju da nam efikasno pomognu. Za Engleze to znam, jer sam informiran. Vi znate koliko ja volim Engleze i koliko su mi odvratni Nijemci, ali što da radim... Biste li vi imali srca, da ste na mom mjestu, da izručite sigurnoj katastrofi petnaest milijuna duša, tek da ugodite prijateljima?

Na ovo nisam znao što da mu odgovorim, nego sam rekao da ga razumijem, ali da ne vjerujem, da nas Nijemci neće u zadnju pregaziti, povijali se mi, ili ne povijali.

Poslije toga su knez i kneginja u velikoj dvorani držali *cercle*. Pristupivši s kneginjom k meni i ženi, počeo je govoriti o djeci i pozivati nas, da im dođemo u Sloveniju u goste. Dok su žene razgovarale o djeci, on je počeo razgovor o sporazumu s drom Mačekom, o padu Stojadinovića i drugom. Tom mi je prilikom pripovijedio i slijedeće:

— Nisam imao prilike da vam pripovijedam, kako je Stojadinović otišao i zašto. Kad je ono Ciano bio kod nas (1939), otišao je Stojadinović s njime u Belje, gdje su preko dana išli u lov, a navečer slavili orgije. Ja nisam sumnjao u Stojadinovićev patriotizam, inače, samo sam imao impresiju, da mnogo naginje fašizmu. Bio sam obaviješten, da je bio naručio nekih trideset tisuća uniformi. Za to sam, iz čisto dinastičkih razloga, poduzeo mjere, da ga se diskretno nadzire. Bio sam obaviješten, da Ciano i Stojadinović, uz svoj lov i zabave po noći, zatvoreni u sobu, sami nešto tajanstvena rade. Ciano je zaželio jednu lijepu ženu, udatu za jednog našeg višeg časnika. Bilo mu je udovoljeno. Stojadinović je sutradan imao primjerak ugovora između Ciana i Stojadinovića. U tom je ugovoru bilo, da će Italija pomoći da se proglasi Velika Srbija, te da će pomoći da Srbija

uzme Solun i pola Albanije. Za uzvrat se Stojadinović obvezao, da će isprazniti i napustiti sve naše zapadne krajeve.

Ja sam zapanjeno gledao Pavla, a on je dodao:

— Eto, vidite, kakvu je izdaju snovao. Zadovoljeni bi bili velikosrbi, Mussolini i Pavelić.

Ja ga nisam pitao, dokle su se po tom ugovoru razumijevali ti zapadni krajevi, ali sam razumio da se to podudaralo s onom osnovom, koju mi je ispričao Petar Plamenac. Nisam išao u detalje, nego sam uskliknuo:

— Pa za to se ide pred sud i na vješala. Što ga niste zatvorili?

— Da, razumije se, da sam trebao — uzvratio je Pavle — ali što bi bili rekli njegovi prijatelji Hitler i Mussolini? Sve što sam mogao učiniti, bilo je to, da to saopćim Englezima, a oni su mi savjetovali da ga smijenim i protjeram. Eto, tako je Stojadinović otišao.

Pitao sam kneza, je li to pripovijedao dru Mačeku. Odgovorio mi je, da nije, jer prilikom pregovora za Sporazum nije držao da bi bilo zgodno da mu to pripovijeda, da dr Maček ne bi pomislio da je to samo presija na Hrvate.

Rekao sam knezu, da ja neću ništa da znam o našoj politici, što ne bi znao dr Maček. I, kad smo izišli iz dvorca, pripovjedio sam to dru Mačeku. On je sutradan tražio audijenciju, i knez mu je sam sve ponovio što je meni rekao.

Nakon što je dr Maček bio neko vrijeme potpredsjednikom vlade, pričao mi je da su ga knez Pavle i ministar vojske uputili u stvar našeg naoružanja, koje je bilo ne samo manjkavo, nego upravo nikakvo. To sam i od prije znao od kneza, a čuo sam bio i od rumunjskog predsjednika vlade, kad smo zajedno putovali iz Beograda lađom u Rumunjsku i bio mu dva tri dana gostom. To je bilo još za Stojadinovićeve vlade. Rumunj mi je pripovijedao sa zabrinutošću i žaljenjem, da je od Male Antante jedino Češka dobro naoružana, Rumunjska slabo, a Jugoslavija još gore, te da će obadvije naručiti u Češkoj topove i drugo, »ako ne bude prekasno«. Rekao mi je, da je to i bio glavni cilj njegove konferencije u Beogradu. Sa žaljenjem je govorio, kako je kralj Aleksandar ostavio zemlju nepripravnu za obranu, a da su oni i Česi najviše računali na jugoslavensku vojsku. O sposobnosti i energiji kneza Pavla nije imao veliko mišljenje, no tješio se je time, da je Stojadinović predsjednik vlade, a on je sposoban i, čini se, da je sve uzeo u svoje ruke. Samo, ako ga ne spopadne želja da postane Mussolini.

BEOGRADSKI AKADEMICI

Nekoliko dana poslije sporazuma Cvetković-Maček bili smo dr Ćurčin i ja u Beogradu. Večerali smo kod »Srpskog kralja«. Poslije večere pozvao nas je dr Bogdan Popović u drugi dio dvorane, gdje su imali svoj stol akademici, koji su se svaki tjedan tamo sastajali na večeru i na razgovor.

Prisutni su bili: profesor Slobodan Jovanović, Bogdan Popović, Guta Protić, Miša Trifunović i dr Nikola Stojanović, koji je prisustvovao u svojstvu tajnika novoosnovanog Srpskog kluba, kojem je Slobodan Jovanović bio predsjednik.

Sa Solobodanom Jovanovićem sam se dobro poznavao i bili smo u dobrim odnosima. Izgledalo je, kao da je on sklon da se hrvatsko-srpski odnosi poprave. Svakog je ljeta dolazio na ljetovanje na Hvar, pa smo se viđali u Splitu. Čim smo sjeli, obratio se g. Slobodan Jovanović meni, sa svojim glasom eunuha, te rekao prilično oštro:

— Dokle ćete vi Hrvati u Zagrebu ubijati Srbe?

Ja sam ga začuđeno pogledao i smješkajući se uzvratio:

— Dosad nam je bilo poznato, da se ubijalo samo Hrvate, čika Slobodane, a ja mislim, da ne bi smjelo ubijati ni jedne ni druge. I šta se tako uzbuđujete zbog dva čovjeka? Istina je, da bi se svi trebali uzbuđivati za svaki ljudski život. Ovdje se radi, koliko sam čuo, o jednom policajcu, koji je bio poznat zbog svoje brutalnosti, a koga je netko po noći ubio iz osobne osvete. A drugi poginuli čovjek, kažu, da je stradao zato, što ga je netko zamijenio za nekog policajca. Svi to treba da žalimo, ali šta se može. Ova je promjena kao neka mala revolucija, u kojoj su stradala dva čovjeka, jedan griješan, a drugi pravedan, kako se već to u revolucijama događa. Baš mi se je dr Maček žalio zbog ovog događaja i osudio ga. Traga se za krivcima.

— Ovaj drugi je zbilja bio ubijen nehotice i u zabuni. Zamijenjen je u mraku za nekog policajca, koji je tukao ljude. On je čak i neki rođak moje žene, a obaviješteni smo, da je zabunom poginuo — objašnjavao je dr Nikola Stojanović.

— Ali, mi nećemo dopustiti da se u ovoj zemlji može ubijati Srbe. Do potrebe ćemo dignuti srpstvo na noge, pa će biti krvi do koljena — zagrmio je Čika Slobodan.

— Ne smije se ubijati ni Srbe ni Hrvate — čika Slobodane — ni ikoga. Vi se niste uzrujavali, ili bar vas se nije čulo, kad se ubijalo Hrvate. U Senju pobiše žandari ljude kao zečeve, pa nikom ništa. Nitko se od vas ne oglasi da protestira, iako ste se mogli domišljati, da krv izaziva krv.

— Ono je bilo nešto drugo. U obrani države se počini koješta — uzvratio je g. Jovanović.

— A tko vama kaže da se tako brani država, da je to pravi način? — uzvratih.

Uto me Miša Trifunović uhvati za ruku, pa mi reče ispod glasa:

— Nemojte, vodu moramo lijevati na vatru, drukčije će se faktično dignuti srpstvo, kako to Čika gos'n Slobodan reče. A onda će biti jao i pomagaj! Ne znate vi kakvi su Srbi.

— Znam ja to, gospodine Trifunoviću, ali se ne može od drugih tražiti da šute, kad ih se bije. *Sporazumijevati se i prijetiti nožem i krvlju.* Svi smo mi ispod kože krvavi.

— Vi se stvarno uzbuđujete zbog jednog neznatnog, iako žalosnog, događaja, a zajedno ste s nama željeli da dođe do sporazuma — obratio se dr Ćurčin Slobodanu.

— Jesam, razumije se, ali ne do ovakvog. Sporazum... potpisao ga jedan Ciganin... Vidjet ćemo to... Taj i takav sporazum ne obvezuje Srbe — uzvratio je Slobodan.

— Ja sam uvijek govorio da je stvaranje neke države zajedno s Hrvatima nemoguće besmislica. Trebali smo uzeti i prisajediniti prečanske srpske pokrajine, a Hrvate pustiti neka tamo, na svome, rade, što ih je volja, i neka se prpaju kako znadu. Toga sam mišljenja i danas i tako će konačno i svršiti — upao je u razgovor gospodin Protić vrlo autoritativno.

Nato je nastao tajac koji je davao utisak odobravanja.

— Pocijepani smo, pocijepani — nastavio je Čika Slobodan — pocijepani vjerom i pogledima. To se ima da zahvali prošlosti njih tamo prijeko, te jednoj i drugoj crkvi, poglavito katoličkoj, kojoj je i glava u tuđini. Otuda svađa i nesnošljivost — reći će Slobodan.

— To je samo djelomično istina, Čika Slobodane. Živjeli smo mi prijeko i prije izmiješani, ali se nismo svađali oko vjere, barem se nisu svađali katolici i pravoslavni. Ženili smo se među se i kumovali jedni drugima i gotovo se nije ni znalo tko je što, ni po govoru, a ni inače, ako nekoga nisi izričito pitao tko je. A i onda je jednom, ili drugom bio sinonim: Bunjevac ili Rkać. A otkad se ujedinismo i nastupi ovo vaše državotvorstvo i »narodno jedinstvo«, poče se narod razjedinjavati, razlike, gdje ih je bilo, produbljivati, a gdje ih nije bilo, stvarati. Na primjer, u mom kraju ni po govoru, a ni inače, nisi mogao razlikovati seljake, niti si znao, dok ti nije rekao, tko je Bunjevac, a tko Rkać. Tko je bolje bio upućen, mogao je ustanoviti da pravoslavci govore ijekavski, a katolici ikavski. Sad, međutim, djeca u školi moraju izgovarati ekavski, jer je to »pravilno srpski«, a sinonim kofesije je Srbin, ili srpske vjere.

— Ne može, valjda, narodna država ostaviti seljaka u neznanju, da ne zna ni što je, kao što je to prije bio slučaj kod vas tamo — uzvrati mi Slobodan. — Pa i tu su uglavnom popovi smetnja, a poglavito je na njima krivnja za šovinizam.

— Samo djelomično, gospodine Slobodane. A kad me tjerate, ja ću vam reći gdje je, uglavnom, intelektualna krivnja i gdje je rasadnik šovinizma: u vašoj Akademiji »s čistom naukom«. Vaši akademici pišu, a vi to štampate, kako je Hrvate, ukoliko ih ima u Bosni i Hercegovini, »importirala Austrija«. I vi biste htjeli, da to naša djeca prime i vjeruju u povijest kao istinitu, i da to rade, uza sve grobove svojih pradjedova, koji datiraju davno prije nego je tamo doprilo pravoslavno pučanstvo. Dakle, vi intelektualci i vaša Akademija nauka glavni ste rasadnici šovinizma, drugi vas, neuki, samo slijede, jer vas drže za svjetionik.

Čika Slobodan je bio ljut, ali je šutio, a šutjeli su i drugi. Dr Ćurčin me potegao za rukav:

— Pustite, Meštre! Manite Stanojevića i slične.

Brzo smo se zatim razišli. Kod rastanka, Bogdan Popović je izrazio želju da sutradan večeramo zajedno i sami, on, dr Ćurčin i ja.

SUSRET S BOŽOM MARKOVIĆEM

Sutradan, poslije ručka, izišao sam na Kalemegdan, da malo prohodam. Prolazeći pokraj jednog grma, čuh, kako me netko zovnu imenom. Bio je to profesor Božo Marković, koji je sjedio na jednoj klupi gotovo šćućuran i tužan u licu. Ja sam se zaustavio pred njim i upitao ga, što je tako tmuran?

— A kako ne bih, brate Ivane, zar ne vidite da je ovo početak rasula?

— Nemojte tako, Božo.

— A kako ne bih... ne valja, ne valja... A što vi ono sinoć sve ne rekoste starom gospodinu Slobodanu?

— Nu, kad vi to prije čuste? Što sam mu rekao? Da, on je stari gospodin. Neću reći da je posenilio, ali se uhvatio za korice od handžara, pa zbori tonom koji nije prikladan za predsjednika Akademije... Pa, eto, tako, udarismo u razgovor na srpsko-hrvatski način. Mislim, da ga, uza sve to, nisam osobno vrijeđao, niti sam mu rekao štogod, što ne bi bila istina.

Božo se žalosno nasmijao:

— Nisam, brate, bio prisutan. Ali, kako sam čuo, bio si oštar, a on je... he... Slobodan, predsjednik Akademije nauka.

— Sve ja to znam, Božo, ali znate, kako je: Kako ti meni, tako ja tebi.

— Bit će, biti... ali je žalosno, da se i takvi ljudi dohvaćaju, on, Slobodan, i vi, dragi Ivane. Po tom se vidi, kako smo daleko došli.

— Možda imate pravo, Božo, ali, eto, takvi smo.

— Na nezgodnoj je stvari počelo. Na pitanju one neke dvojice policajaca, koji su bili u Zagrebu ubijeni. Čudna mi čuda. Ali ovi, koji su nezadovoljni sa Sporazumom, hoće da to izrabe, dakle, da osude Sporazum... Nu, i mene je taj nesretni Sporazum zabrinuo, zato sam smućen i žalostan — nastavio je Božo. — Ne valja...

— A zašto ne valja, Božo? Ta i vi ste zajedno s nama bili za sporazum.

— Jesam, ali ne za ovakav. Ovo je išlo predaleko. Ta Mačekova Banovina je država u državi, hej...!

— Pa kad bi i bilo tako, a meni izgleda da nije, zar i to nije bolje od vječite svađe?

— Jest, jest, ali nijedan narod ne staje na pola slobode, kad ju počne da otima. Kad počne, onda hoće cijelu. Razumijete li?

— Ne razumijem. Svaki narod i pojedinac hoće punu slobodu, to se razumije, a zašto je ne bi imao? Nu, to ne znači, da se zato mora svađati, ili razići s drugima.

— Lijepo bi to bilo, kad bi moglo tako. Uostalom, to je potpisao Cvetković koji ne predstavlja ništa i nikoga, i neka se gospodin Maček ne veseli mnogo tome svome uspjehu. Sumnjam da će to srpski narod prihvatiti. Jeste li čuli Slobodana? A što onda?

— Ne znam, Božo, brate, samo mislim da je bolje liječiti upaljeno meso na vrijeme, prije nego se otrov raširi po cijelom tijelu, medicinom, ili vještom operacijom, nego sjekirom.

— Razumijem. Nisam ja za sjekiru. Ali znate kakvi smo mi Srbi. Ima nas svakojakih...

— Vidim ja da je nekako tako, ali na vama je da takve mirite, da ih urazborite, i napokon, da ih upozorite da svako držalo ima dva kraja.

Božo je bio plemenit i dobar čovjek, ali je i on mislio da brutalnost predstavlja snagu i dokazuje vitalitet.

BOGDAN POPOVIĆ

Bogdan Popović je bio fina pamet, koja se više bavila detaljima nego cjelinom. Bio je vrlo načitan, te je pisao i govorio vrlo istančanim i odličnim stilom, da ga je bilo milina slušati. Ja sam ga vrlo rado slušao i bili smo u vrlo dobrim odnosima. Naši su se razgovori poglavito odnosili na književnost i umjetnost, pri čemu je on najviše govorio, a kod mene samo s pitanjima provjeravao, da čuje, ima li pravo. O politici smo govorili rijetko i malo. Obojica smo slutili da se na tom polju ne bismo složili. On je jugoslavenski problem na momente shvaćao, obuimao i razumio intelektom, ali srcem nikako.

Na zakazanoj večeri smo se sastali, on, dr Ćurčin i ja. Bogdan je bio potišten, ali fin i ljubazan. Poslije malo vremena je počeo:

— Htio sam da se vidimo i porazgovorimo. Onaj razgovor jučer je bio dostigao mjeru da se dalje nije moglo razgovarati. Vidjeli ste to na svima. Razišli smo se prije nego je to naš običaj. I, vjerujte mi, da ni poslije, kad smo bili sami, nismo dalje razgovarali, nego je svak krenuo svojim putem. Tako smo bili potišteni.

— Žao mi je, profesore, ali smo i mi bili potišteni, barem ja, a mislim da je bio potišten i dr Ćurčin — odgovorio sam.

— Dabome, da sam bio — potvrdio je Ćurčin.

— Problem je težak, pa ako hoćete i žalostan. Ali ste i Slobodan i vi počeli tonom, koji je isključivao mirnu akademsku diskusiju. Slobodan ima finu pamet, ali je bio uzbuđen onim što se u Zagrebu dogodilo, pa je malo oštro počeo, a vi ste ga onako dočekali i rekli mu stvari koje su ne samo njega, nego sve nas vrlo zaboljele. Specijalno nas je zaboljelo ono što ste rekli za Bosnu, koju mi već jedan vijek u srcu nosimo.

— Vjerujem, profesore, ali je nosimo i mi. Ta i moji su iz Bosne, a odanle je i pola Dalmacije. Ali ju mi moramo gledati drugačije nego kao jabuku, koju bismo željeli metnuti u torbu. A nadasve, ni mi, ni vi ne smijemo je gledati tako, da postane jabukom smutnje.

— Točno je, što kažete, ali naš svijet je navikao da na Bosnu gleda, još od Karađorđa, kao na svoju zemlju, pa kod toga ne vodi računa o tomu, da tamo imade i drugih, koji nisu, ili neće da budu Srbi.

— A tko vam je kriv, da svom svijetu niste govorili istinu?

— Vi ste, međutim, jučer rekli Slobodanu, kao da su Srbi došljaci u Bosni.

— Ja tu riječ nisam upotrijebio, nego sam rekao, da vaši članovi — akademici — pišu, a vi, to jest Srpska akademija nauka, štampa, da je Hrvate Austrija u Bosnu »importirala«. A to je plitka laž. Vi to, kao učen čovjek, znate, da nije tako. To ste, uostalom, mogli, da ste htjeli, i provjeriti, čak i iz samih srpskih vrela, jer svi srpski povjesničari nisu kao Stanojević.

— Ja nisam povjesničar. Može biti da poneki povjesničar i pretjera, ali je točno da u Bosni ima dva puta više Srba nego Hrvata.

— Bit će, da je tako, ako vi u Hrvate ubrajate samo katolike. Međutim, isto je tako točno da Srbi u Bosni predstavljaju manje od polovice pučanstva. Pa kako onda?

— Vi uzimate u račun i Turke, ili kako ih Bosanci zovu, »Muje«.

— Mogu oni njih zvati Muje ili Alije, svejedno, oni su tu, oni su starosjedioci, na svojoj su djedovini, i naša su krv.

— Oni sebe u duši drže Turcima. Oni u srcu ne gledaju ni na Zagreb ni na Beograd, nego na Stambul. Njihov broj ne dolazi u obzir ni za vas, ni za nas. Znam, oni nas Srbe mrze i po neki se, bajagi, priznaju Hrvatima, iako to nisu.

— To je njihova stvar. Oni će najbolje znati, što su i za koga su. Ali, oni imadu pravo i pred Bogom i pred ljudima, da budu na ravnoj nozi s ostalim svojim zemljacima.

— U svakom slučaju, oni su sporedni, a nevolja je da Hrvati nas mrze i da neće s nama.

— Ne mrze, profesore, ili bar ogromna većina vas ne mrzi, nego se tako svađamo, a znate i zašto. Ne slušajte priče, nego dođite u Zagreb i proboravite tamo neko vrijeme, upoznajte se s ljudima i razgovarajte s njima, pa ćete vidjeti u čemu je stvar.

— Neću, brate, i ne mogu. Nisam se u Zagrebu ni prije Ujedinjenja zadržavao više od jednog dana, a otkad smo zajedno, od onda se pogotovo ne zadržavam. Nisam rekao, da nas mrzite vi, ili po neki kao vi. Ali, jedna lasta ne pravi proljeća. Većina nas mrzi, i tu smo. Eno, ne trpe nas ni na Hvaru, kamo sam sa Slobodanom zalazio.

— Kako vi, gospodine Bogdane, kao pametan čovjek možete takva što vjerovati? — upao je dr Ćurčin u razgovor — ta to su informacije Matijevićevih pitomaca.

— Nemojte vi, Ćurčija. Vi ste upiljili da smo jedno, pa gudite svoje, ali Hrvati neće, neće s Beogradom, tu nema šta. Tu neće biti nego se razići, pa što komu Bog dade.

— Neće da su pod Beogradom, profesore, ali to ne znači da neće, ili da ne bi s Beogradom, ako bi bili ravnopravni. Vi ste utuvili da su samo Hrvati nezadovoljni. A ja bih, kao i meni slični Hrvati, pristao, da se u Bosni pita samo Srbe, hoće li oni da se ovako dalje upravlja i da su pod Beogradom, ili da upravljaju sami sa sobom, pa ako izgledaju da hoće pod Beograd, a vi prisajedinite Bosnu.

— Znam ja, znademo i mi, da ne bi. Svi nas mrze: i Hrvati, i Bošnje, i Crnogorci, pa i vi, Lale — reče — obraćajući se pri tome dr Ćurčinu.

— Ne mrze, nego neće da ih se gnjavi i pljačka — uzvrati dr Ćurčin.

— Neće nitko od vas s nama, pa idite svi s milim Bogom.

— A što bi to onda značilo? — opet će dr Ćurčin.

— Značilo bi: predkumanovsku Srbiju. Tako. Onda smo bili i mirniji i sretniji i bolje smo živjeli nego danas.

— Kako to možete meni reći, koji sam živio ovdje? — prekide ga dr Ćurčin.

— Jesmo bolje, i nitko nas nije zvao ni razbojnicima ni pljačkašima.

— Okrenimo razgovor, profesore, govorimo makar o Dučićevim pjesmama.

— Ne mogu i ne mili mi se — uzvrati Bogdan i ustane, opraštajući se pola ljutito, pola žalosno, tako da mi ga je bilo žao.

Tako je završio ovaj naš »intelektualni« razgovor, da je posljednje bilo što sam mu rekao:

— Žalosni razgovor naroda slovinskoga.

— E, baš tako — uzvratio je Bogdan.

MAČEKOV RAZGOVOR S ENGLESKIM POSLANIKOM

Engleski poslanik Ronald Campbell bio je kod mene na ručku u Zagrebu. Poslije ručka razgovarali smo o situaciji kod nas, pa je poslanik izrazio želju da bi razgovarao s dr Mačekom, i to, po mogućnosti, kod mene. Ja sam nato telefonirao dru Mačeku i on je pristao. U četiri poslije podne sastali su se u mojoj kući dr Maček i engleski poslanik Ronald Campbell. S prvim su došli dr Juraj Krnjević i ing. August Košutić, a s drugim engleski konzul u Zagrebu Thomas C. Rapp. Poslije konvencionalnih fraza razvio se ovaj razgovor:

— Što vi mislite, g. Maček, kakav će stav zauzeti Jugoslavija u sadašnjem konfliktu? — upitao je g. Campbell dra Mačeka na engleskom jeziku, a g. Krnjević je prevodio.

— Vi znate da sam ja tek od skoro u vladi, pa iako sam sada njen potpredsjednik, mi Hrvati smo tek novajlije u pitanjima vanjske politike naše države, a naša je riječ — mislim hrvatska riječ — tek od drugorazredne važnosti, i to bud zato, što još nismo dovoljno upućeni, bud zato, što su oni u Beogradu vikli da uglavnom sami odlučuju. Ja sam tek malo upućen u našu vojničku spremu, ali mislim da ne odajem državne tajne ako vam kažem, da naša spremnost za rat ne samo da je slaba, nego upravo nikakva.

— Ali vaša je vojska odlična, vaš je narod hrabar, i to sav narod, a poznato je, da su Hrvati i Srbi dobri vojnici.

— To je istina, ali sama hrabrost ne odlučuje, goloruk se čovjek ne može braniti od tenkova, niti se puškom može oduprijeti topovima. Nas bi njemačka ratna mašina pregazila za par dana. Zato je bolje, i za nas i za vas, da mi ostnemo neutralni. Pregažena Jugoslavija bi bila za vas neuspjeh, a za Nijemce uspjeh. Kao neutralna, Jugoslavija bi za Nijemce uvijek predstavljala neku opasnost, jer oni znaju, kao i vi, na kojoj je strani naše srce.

— A mislite li vi, da bi oni poštivali vašu neutralnost?

— Oni obećavaju da bi, i da bi se na to obvezali ugovorom.

— A što bi vam vrijedio ugovor, osobito s Hitlerom? I što biste vi radili, ako bi oni htjeli prijeći preko vašeg teritorija?

— U tom bismo se slučaju oduprli, pa bilo to i s lovačkim puškama. Mi ne bismo dopustili, da itko povrijedi našu suverenost.

— A pod kakvim biste vi uvjetima prešli na stranu Saveznika odmah?

— Ja sam iznio svoje gledanje. Mi smo nesposobni da se suprotstavimo njemačkoj snazi. Mi bismo bili u par dana pregaženi, a za dva tjedna bi Nijemci doprli do Soluna. Stoga je najbolje da mi ostanemo po strani. Usprkos njemačkom prijateljstvu s Moskvom, njihov je glavni cilj da krenu na Rusiju i oni će to učiniti. A onda — onda može i za nas nastati druga situacija, pogotovo ako bi nas vi sa zapada pomogli, da se bolje spremimo.

— Ako bi Nijemci pošli na Rusiju, neće oni pustiti Jugoslaviju slobodnu i naoružanu sebi iza leđa. Nije li za vas bolje, da se odmah opredijelite?

— Nije, gospodine Campbell, iz razloga koje sam naveo. Našu ravnicu bi oni brzo zauzeli. Mi bismo bili u stanju da i više godina vodimo gerilski rat u našim brdovitim krajevima, ali uz uvjet da budemo pomagani. Ti brdoviti krajevi su siromašni, a u njih bi se povuklo oko milijun vojnika, tako da za dva tri mjeseca ne bi imala ni vojska ni pučanstvo od čega živjeti. Jedan od prvih uvjeta bi bio, da nam osigurate naše luke od Talijana i da nam kroz te luke pružate pomoć u materijalu i hrani.

— Italija danas posjeduje flotu, koja je možda bolja od francuske. To su srednje i manje jedinice, ali vrlo brze i pokretne. Engleska je flota najjača na svijetu, ali sve su to velike jedinice koje se teško kreću. Stoga ja držim da naš admiralitet ne bi nikad dopustio, da naša flota uđe u Jadran, koji je kao neki rukav u komu bi je Talijani mogli potopiti. To bi značilo ući u stupicu.

— Ali, kako bismo se mi mogli boriti bez ičega? Trebali biste nam bar iz zraka dobacivati sitnije oružje, sanitetski materijal i hranu, jer je mi sami ne bi za dugo imali. Nemamo ni dovoljno pušaka ni naboja.

— Kako bismo vam mi to mogli zajamčiti, kad ni mi sami, u Engleskoj, nemamo više od trista tisuća pušaka!?

— A kako bismo se mi nespremni mogli odlučiti na borbu bez pomoći?

Razgovor se vodio između poslanika Campbella i dr Mačeka, u razgovor se nije uplitao ni engleski konzul g. T. C. Rapp, a ni ostali. Rappu se na licu moglo čitati da se slaže s argumentima dra Mačeka, utoliko više što je dosta godina bio u našoj zemlji i temeljito poznavao našu vojničku nespremnost i moralno raspoloženje u narodu. On je, osim toga, prilično razumio i hrvatski, pa se nasmiješio, kad mi je dr Maček rekao preko stola:

— Jeste li vidjeli? Nije li to ono, što vi u Lici i Dalmaciji kažete: »Lako je s tuđim gloginje mlatiti«.

POSJET POSLANIKA VON HERRENA

Kako su mi često na prolazu, ili pri kakvom posjetu u Zagrebu, navraćali francuski i engleski poslanici, to je sada počeo činiti i njemački poslanik von Herren. On je bio u dva navrata s gospođom. Oboje su bili vrlo simpatični. Prvi put se nije ni dotakao politike, a drugi put, poslije čaja, kad smo ostali sami i dulje razgovarali o prilikama u Njemačkoj, došli smo i na politiku.

Von Herren mi je rekao, kao u povjerenju, da je on ambasador Reicha, ali da nije nacist, niti se slaže s Hitlerovom politikom; da sluša upute i da po njima radi, a onda je dodao:

— S Jugoslavijom nema ništa posebna, sve se odvija isto, kako bi se radilo i da nacisti nisu na vlasti. Zanimaju nas njemačke manjine po raznim

vašim oblastima i postupak s njima. To je povoljno i svaki dan je bolje. Osim onoga s čime se ne slažemo što nacisti rade u zemlji, ne slažemo se ni s njihovom općom megalomanskom politikom u Evropi.

— Ja te stvari, kao umjetnik, mnogo ne pratim, a niti razumijem, a reagiram na njih kao čovjek koji nije političar.

Rekao sam von Herrenu, da k meni navraća dosta Nijemaca, koji se nađu na prolazu, umjetnika, književnika i drugih, ali nisam mogao dobiti sliku, šta zapravo normalni Nijemci misle o svojoj sadašnjici i kako gledaju na perspektive budućnosti.

— Nama Nijemcima potpuno fali dar da shvatimo psihologiju drugih naroda, a i ne trudimo se da bismo ju pronikli. Imamo znatnih odlika, ali mislimo da su one najbolje i jedine. To druge od nas odbija. Mi smo, izvan sumnje, jedan od najvećih naroda u Evropi, i po broju i po marljivosti, ali to ne znači da nam pripada pravo, ili da je moguće, da se svima drugima popnemo na glavu. Vremena su prošla da bismo pri zdravoj pameti mogli sanjati, da zavladamo Evropom i svijetom. Živimo na relativno malom prostoru, koji ni po površini, ni po svom prirodnom bogatstvu nije dovoljan, da nas prehrani, no, mi ga nećemo proširiti ognjem i mačem. To je pokazao i prošli rat, zato nam i nema druge, nego gledati da živimo i da pustimo druge da i oni živu. Pitate, kako gledam na naše perspektive budućnosti. U dvije riječi, s obzirom na to, kako stvari danas stoje, imamo samo dva izgleda: ili žandari Zapada prema Istoku, ili ruski tehničari. To je moje osobno mišljenje, i to vam kažem u povjerenju. A kako će se stvari razvijati i što će se dogoditi, to ja ne mogu znati. Vi znate tko odlučuje.

PRED PRISTUPOM TROJNOM PAKTU

Koji dan prije potpisivanja ugovora o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu s Nijemcima i Talijanima u Beču, vidio sam se s drom Mačekom u njegovu stanu, te se i o tome poveo razgovor. Kad sam ga upitao, hoće li zbilja doći do potpisivanja, odgovorio mi je:

— Sigurno da hoće. Tako su odlučili. Šta se tu može, kad je takva situacija. I onda, što mi tu možemo, mi smo samo u kolima kojima upravljaju oni, u njihovim je rukama vojska, vanjska politika, i sve, a mi smo samo prisutni. Bu kak bu.

— Ta nećete ići i vi na potpisivanje? — pitao sam ga.

— O ne. Htjeli su i naši, a to žele i Nijemci, ali ja ne idem, da me i s četiri vola vuku.

Mislim 20. III 1941, par dana prije potpisivanja Trojnog pakta, nazvao me je telefonom iz Beograda Savica Kosanović i počeo:

— Jeste li čuli što spremaju?

— Čuo sam.

— Pa što kažete?

— Šta bih ja mogao reći? Šta li ja predstavljam? Zašto li sam ja odgovoran? Odgovorni znadu što mogu, ili što moraju raditi, a ja u sebi mogu misliti, kako se ono kaže: Ronio, ne ronio...

— Nemojte tako. Svi mi predstavljamo i svi ćemo biti odgovorni. Vi biste trebali odmah doći u Beograd i govoriti s knezom Pavlom i odgovoriti ga od tog koraka. Jedini ste vi koji možete na njega utjecati.

— To nema smisla, gospodine Kosanoviću. Šta bih ja mogao govoriti i šta bi to moglo utjecati, ako je on s vladom i mjerodavnim čimbenicima nešto odlučio.

— Što on odluči, što li vlada i odgovorni čimbenici...

— Pustite me, Kosanoviću. To su teške stvari, i vi se varate da bih ja mogao na kneza utjecati.

— Jest, možete, to su mi i svi glavni časnici rekli i oni to od vas očekuju i traže.

— Pustite me, i prekinimo takav razgovor, i to na telefonu.

— Ja govorim iz generalštaba. Hoćete li doći, ili nećete?

— Neću i ne mogu, Kosanoviću.

— A mogu li ja doći k vama u Zagreb, da razgovaramo i da vam objasnim stvar?

— Možete.

— Dobro, sutra ujutro ću biti kod vas.

Sutradan ujutro došao je Kosanović k meni, i to prilično rano. Pripovijedao mi je o predstojećem ugovoru s Nijemcima i Talijanima, o sadržaju ugovora kao i o tome da su svi časnici proti takvog sramotnog ugovora, a bit će i cijela vojska i narod. Onda je navaljivao na mene, kako moram govoriti s drom Mačekom i tražiti, da on kod kneza mora ustati proti potpisivanja ugovora.

— Gospodine Kosanoviću, ja mislim da, kad bi to dr Maček i htio, da to ne bi ništa izmijenilo na odluci. Uostalom, vi ste političar i u političkom ste savezu s drom Mačekom, pa mu govorite vi.

— Ja sam pokušao, ali bez uspjeha. On se držao onako po njegovu i kaže: »O tom odlučuju knez i Srbijanci«.

Zatim se Savica vratio opet na to, da bih ja morao poći k knezu i da su ga časnici zato i poslali k meni.

— Oprostite, gospodine Kosanoviću, ja to neću učiniti. Prvo, zato jer bi to bilo bezuspješno, a drugo zato, što to žele časnici koji, po mom mišljenju, treba da budu vojnici i da slušaju svoju vladu i naređenja svog vrhovnog zapovjednika. Uostalom, ako oni misle da imaju pravo, i da su ovlašteni, neka idu knezu sami.

— Oni se boje. Čak su uvjereni, da ih ne bi htio ni primiti i saslušati.

— Dobro, gospodine Kosanoviću, a ni ja nisam siguran da bi mene knez u ovom času primio. Domišljao bi se, zašto dolazim. A ja opet neću da dolazim, pa da me odbije, ili da dobijem, kako se to kaže »refus«, pa bilo to i od kneza.

— A vi mu onda pišite svoje mišljenje, koje ne mora biti naše nego čisto vaše. Mi smo se odlučili da se ne damo, pa makar palo i sto tisuća Srba.

— Past će ih i više, Kosanoviću, i to ne samo Srba.

— Znam ja, kao Srbin odavde, mislim Srbin u Hrvatskoj.

— Dobro, ja mogu pisati nešto da udovoljim vama, pa ako hoćete i svojoj savjesti, nu, to neće, i ne može biti ni od kakve koristi. A kako ću mu to pismo dostaviti? Hoćete li ga vi nositi?

— Ne, on me neće primiti, jer zna da sam ja protiv Nijemaca.

— Ja nemam nikoga u koga bih imao povjerenja i koga bi knez primio, osim dra Ćurčina, ako bi on htio. Knez mu je izričito rekao da može u svako doba doći, da će ga primiti, čak ga je ovlastio da mu može i telefonirati?

— E, vrlo dobro! Odlično! Vi napišite pismo, a ja idem Ćurčinu, pa ćemo zajedno doći k vama.

Ja sam pismo uistinu i napisao. U pismu sam rekao da razumijem njegovu tešku i odgovornu situaciju, kao i opasnost za cijelu zemlju, pa da zato razumijem i težinu odluke, pa bila ona u jednom ili drugom pravcu. Istakao sam našu moralnu obavezu prema Saveznicima, koji su pomogli da se država stvori. Znam da i on to mišljenje o moralnoj obavezi sa mnom dijeli. Istakao sam, kako nam saveznički narodi ne bi nikada oprostili, a još manje bi nas sutra branili od naših imperijalističkih susjeda. Na kraju sam rekao da razumijem naše kolebanje, kao slabijih, samo da je pitanje, hoće li nam to kolebanje spasiti glavu, ili samo nanijeti sramotu. Napokon sam rekao, da je moje osobno uvjerenje, da, ako je Hitler u sebi donio odluku da nas pregazi, on će to konačno i učiniti, pa dočekali ga mi na granici s cvijećem ili s puškama. On će to učiniti ne samo kao velikonijemac, nego i kao dojučerašnji Austrijanac, da kazni sarajevske ubojice.

Kosanović i Ćurčin su domalo došli, a Ćurčin je bio spreman da u podne krene s pismom u Beograd. Pošao je na telefon i dobio vezu s Dvorom. Pitali su ga, odakle govori i šta želi. Rekao je da govori iz Zagreba i da želi vidjeti kneza po mogućnosti još istoga dana uveče, ili sutradan izjutra. Odgovoreno mu je da pričeka, da će biti nazvan, samo da kaže broj telefona, a broj telefona je bio moj. Poslije pola sata iz Beograda su ga zvali i rečeno mu je, da knez putuje popodne u Sloveniju. Na njegovo pitanje, može li doći u Sloveniju sutradan, odgovoreno mu je »da nije vjerojatno, jer da je knez umoran«.

— Eto, vidite, gospodine Kosanoviću — rekao sam.

— E, vidim. On je odlučio, ali mogu drugi donijeti protivne odluke.

Kosanović se vratio u Beograd, ja sam pošao u moj *atelier*, a nesuđeno pismo ostalo na mom stolu.

ODJEK PUČA U SPLITU

Kad su Cvetković i Cincar-Marković u ime Jugoslavije pristupili Trojnom paktu i potpisali pristup u Beču 25. *III 1941*, svatko je kod nas bio zabrinut. Zabrinuti su bili oni koji taj pristup nisu odobravali, kao i oni koji su slijegali ramenima i više šaptali nego govorili: Možda je to moralo biti, možda ćemo tako, bar za neko vrijeme, izmaknuti žrvnju. Nitko, međutim, nije sumnjao u to da će zemlja zbog toga čina izgubiti simpatije savezničkih naroda, kao ni u to, da će nas Njemačka i Italija poklopiti u slučaju da iz rata iziđu kao pobjednice. Bilo ih je, međutim, vrlo malo koji su vjerovali da će pobijediti Osovina.

Radio vijesti su neprekidno javljale njemačke uspjehe u Poljskoj, a onda drugdje, pa i u Francuskoj. Ono malo francuskih predstavnika što je bilo kod nas govorilo je ne samo o francuskim neuspjesima, nego se bojalo neminovne katastrofe. Kod nas je vladala velika duševna potištenost.

Našao sam se u Splitu s obitelji povodom smrti moje majke. Bili su s nama i neki prijatelji iz Zagreba, kao dr Ćurčin s obitelji.

Sjedili smo obično do kasno uveče, razgovarali i pratili radio vijesti. Najednom smo, poslije puča, čuli govor srpskog patrijarha. To je bio govor, u kojem je bio sažet sav šovinizam srpstva i pravoslavlja, koje da je jedino održalo »zavjetnu misao«, jedino koje je stvorilo državu i jedino koje će je braniti i obraniti. Saslušavši taj govor, svi smo se zgledali bez riječi. Ja sam i nehotice prvi prozborio:

— Ovo je početak propasti, njen prvi čin. Ovaj i ovakav govor ubojitije je oružje od svih njemačkih topova i tenkova; njega će slijediti rasulo Jugoslavije i tragedija njenih naroda.

Nakon toga nastao je u sobi težak i neugodan tajac. Malo kasnije, da prekine šutnju, obratio se dr Ćurčin mom bratu Marku, kao seljaku, i upitao ga što on misli, kako će se držati seljaci hoće li se htjeti boriti.

— Gospodine doktore i prijatelju — uzvratio je Marko — ja mislim, da će sve to biti slabo. Šta može siromah seljak, ako s glave ne valja. Dan dva bi se borio, a onda, s čime, za koga i zašto? Evo, na priliku, gledao sam ja sam, a vidili su to i svi drugi, kako časnici u Kninu jedu konzerviranu ribu, sardine, i drugo, piju vino i pivo, dok vojnici jedu posan grah i kruh, a za piće, tu im je Krka. Možete sami zamisliti, kolika je ljubav među njima?

— Pa onda, pokupilo ono konja što su ljudi imali. Rekoše: triba vojsci, da brani državu. Dobro. Ali da vidite, kako se radi. Uzmu i otiraju čoviku konja, onog boljeg, i to mukte. U redu. Nu, kroz koji dan, časnik dade u zamjenu tog dobrog konja za neku kljusinu uz pridav. Eto, tako se desilo i meni. Otiralo meni dva konja. Za jedoga sam bio platio dvanaest tisuća dinara, a eno tog konja sada, u susjednom selu, kod mog komšije pravoslavca. Dao čovik nešto kljusine, što nije ni za kakav posao, i tisuću dinara časniku. Sad recite vi meni, kako će se takva vojska, s takvom opremom i s takvim časnicima boriti?... A onda još nešto. Evo, na primjer, naši seljaci, Bože moj, Hrvati, dašta su, bili su veseli kad je ono proglašena banovina Hrvatska. Kad ovi drugi časnici, i drugi, počeli se rugati: To će — vele — trajati koliko i mačkova ženidba. Doći će Velika Srbija, samo počekajte. A sad, kako se more tako?... Naš bi čovik pošao i u vojsku, ponio bi od kuće kruh u torbi, i borio bi se, pa da ima samo pušku i naboje, da brani svoje, hoću reć svoju Hrvatsku, ali, vraga da će se i jedan boriti za njegovu Veliku Srbiju. Mogli bi mi ovo obraniti od Talijana i samo s puškom i prsima. Znamo mi Talijane, bio sam ja na njihovu frontu dvi godine. Za nje bi bilo dosta i ovo što kažem, ali za Švabe, za nje ne znam.

— Slabo je to, Marko, kad je tako, kao što ti kažeš, a bit će...

— Dašta je van slabo. Odnit će nas vrag sve... Najteže bi mi bilo viditi one »Bepe« ovde...

Uto je došao k meni šef banovinske ekspoziture u Splitu, Vuković. Reče mi, da mu je naredio ban Šubašić da pođe k meni i da me upita, što mislim da li da prebaci banovinski arhiv iz Zagreba u Split. Rekao sam mu, da mislim, da je to uputno.

VI

OD PROGLAŠENJA NDH DO FORMIRANJA FNR JUGOSLAVIJE

PREVRAT I RAT

Nijemci i Talijani su objavili rat 6. IV 1941, pa su Talijani isto jutro rano bombardirali Split. Zatim su dnevno bombardirali Divulje, gdje su bile neke vojne instalacije i nešto zrakoplova. Neke veće štete nije bilo, ali je svijet, dakako, bio uzbuđen. Neki su se građani počeli sklanjati na periferiju grada. Neki su se sklanjali, po noći, u podrum moje kuće. Prijatelj se Tartaglia sa ženom preselio k meni. Protuzrakoplovne obrane nije bilo nikakve. Svega jedan stari francuski protuzrakoplovni top na Marjanu, kojim je baratao moj šofer, a koji je pripovijedao, da ne bi njime oborio ni vranu.

Slušali smo radio 10. travnja, i najednom čuli, kako je Slavko Kvaternik, bivši austrijski pukovnik, u ime Pavelića proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Sutradan su ustaše preuzeli vlast u Splitu i izvjesili hrvatske zastave. Ni velikog veselja, ni velike žalosti. Svijet se zgleda čudno i čeka, šta će biti dalje. Talijansko bombardiranje Splita je prestalo, ali u Šibeniku, kažu, da još nije, pa se naši brane kako mogu. Nalazili smo se pred kućom, na terasi, nekoliko domaćih prijatelja, Ćurčin i ja. Uto dođoše dva detektiva i dva policajca i saopćiše dru Tartagli, da je uhićen, i to on i ing. Dane Matošić, koji je također bio kod mene, i narediše im da ih slijede.

— U čije ime vi to radite i zašto? — upitao je dr Tartaglia.

— Po nalogu g. Ede Bulata, koji ima vlast u Splitu. — Uhićenici se stiskoše u ramenima i pođoše. Tartaglina žena ostade plačući.

Slijedećeg dana vladala je u kući potištenost. Bilo je muke s gospođom Tartaglia, koja je dobivala napadaje. Pripovijedalo se, da su mnogi građani uhićeni. Dolaze mi neki znanci i pripovijedaju, da je Edo Bulat bijesan, te da prijeti da će »zatvoriti i mene i mog srpskog prijatelja dra Milana Ćurčina«.

— Neka dođe on da hapsi, majku mu orjunašku. Je li to onaj, koji je htio da tuče dra Trumbića kao »separatistu«? — otporučuje moj mlađi brat.

— Neka dođe ovamo, prišapnut ću mu ja nešto u uho, kao i onaj put.

RAPP I OSTOVIĆ

Poslije podne 12. travnja 1941. stigao nam je s malim automobilom engleski konzul u Zagrebu g. Rapp. Pratio ga je Pavle Ostović. Pripovijedaju nam, kako su 10. travnja u 12,30 sati u podne krenuli iz Zagreba, jer im je ban Šubašić bio javio da su Nijemci prešli Bjelovar i da će za nekoliko sati stići u Zagreb, jer nigdje više nije bilo organiziranog otpora. Na Plitvicama su stigli Šubašića i njegovu pratnju. Šubašić ih je bio pretekao, jer su se oni bili zadržali u Karlovcu na kavi kod tamošnjeg šefa policije dra I. Lipovšćaka. Šubašić je krenuo s pratnjom prema Bosni, a oni su se vratili natrag u Rakovicu, pa odatle krenuli u Ličko Petrovo Selo, gdje su noćili. U četiri ujutro probudio ih je žandar, da bježe, jer da su Nijemci u Rakovici. Produžili su za Nebljuse i Lapac. Kako je bio zapao dubok snijeg, zapali su u grabu između Ličkog Petrovog Sela i Nebljusa, pa su ih seljaci konjima izvukli iz grabe. Ostali su u Nebljusima skoro cio dan, jer se nije moglo dalje, dok nisu vojni kamioni s vojskom u rasulu prokrčili put između Lapca i Nebljusa. Stigli su u Lapac u noć, pa su tamo i prenoćili, te tako dan i po zakasnili.

Rapp mi je saopćio, da ga je engleski poslanik uputio k meni, da me pozove i po mogućnosti odveze u Hercegnovi, gdje da ću se moći ukrcati u englesku podmornicu.

— Ma kako, gospodine Rapp? Ja sam ovdje sa ženom i četvoro djece. Ne možemo mi svi stati u vaš automobil. Osim toga, ovdje je i moj prijatelj dr Milan Ćurčin, sa ženom i dvoje djece. Njemu prijeti ista opasnost, kao i meni, ako ne, u neku ruku, i veća. Ja ne mogu njih ostaviti, a ja sam poći.

— Ali što ćemo, kad je rasulo nastupilo prije vremena i brže nego se itko nadao. Vaša »slavna vojska« se odmah skljokala. Gospodin Campbell je vama preda mnom savjetovao, da se za svaki slučaj nađete u Splitu, i da će se, dođe li do rata, ovdje naći jedna engleska krstarica, koja će prihvatiti vas i vašu obitelj i sve vaše prijatelje koje budete željeli povesti.

— To je točno, gospodine Rapp, ali, kako vidite, ovdje se nije našlo ništa.

— Vidim, ali sve je išlo strelovitom brzinom, pa me je zato naš ambasador i uputio ovamo.

— Razumijem, ali ja ne mogu s vama. A sve kad bih i mogao, uvjeren sam da bismo i ja i vi bili uhićeni i zadržani prije nego bismo izišli iz Splita. Uđite u kuću i popijte šalicu čaja. Krenite zatim odmah dalje, ne bi li vam uspjelo da stignete do Hercegnovog.

Ušli smo ukuću i popili čaj. Rapp je pripovijedao svoje dojmove i doživljaje s puta.

— Bez svake sumnje, država Hrvatska je tu. A što će i kako će biti kasnije, to nitko ne može predvidjeti. Čim smo se makli iz Zagreba, naišli smo izvan grada na potpuno rasulo. U Slunju su buntovnici već bili preuzeli vlast u svoje ruke. Predstavnici te vlasti su svakojaki, ima ih čak i poderanih, ali uzeli su vlast i izgleda da znadu što hoće. Pred Drnišom su nas buntovnici zadržali, ali kad im je Pavle Ostović objasnio tko smo i kamo idemo, te da sam ja engleski konzul, pustili su nas da idemo dalje. Iz Drniša do Muća pratio nas je jedan grčko-katolički svećenik, da nam na putu nitko ne smeta.

U Muću smo ručali kod fratara, a iz Muća, eto, stigli tu. Gdjegod su nas zaustavili i saznali tko sam ja, pustili su nas dalje bez smetnje, govoreći da oni nemaju ništa proti Engleza, da su oni u duši za Engleze, ali zbog političkih prilika da je ispalo drugačije.

— Sve je to lijepo — rekao sam Rappu — dok imate posla sa seljacima »ustašama« koji ne vode politiku, ali čuvajte se onih »inteligentnih« i idite što prije dalje — savjetovao sam im.

Prije odlaska Rapp je inzistirao, da se svi pred mojom kućom fotografiramo »za uspomenu«. Meni nije bilo ugodno, ali sam popustio, a dr Ćurčin je mislio da hoće čovjek da dokaže svojima, da je uistinu bio kod nas.

Otišli su. Navečer mi je brat pripovijedao, da ih je vidio na obali s činovnikom engleskog konzulata u Splitu, gdje su se šetali. Brat da je Rappa upozorio da bi trebali otići, a Rapp je nehajno odmahnuo rukom.

Četiri dana poslije toga vratio se Ostović iz Dubrovnika, te nam pripovijedao svoje i Rappove doživljaje. Onaj dan kad su bili kod mene, noćili su u engleskom konzulatu u Splitu. Sutradan su izišli iz Splita bez smetnje, čim se Rapp legitimirao. U Katunima, povrh Makarske, zaustavili su ih i vratili u Makarsku, jer da su na putu borbe između četnika i ustaša, pa im nisu dali dalje. Sišli su u Makarsku i noćili tamo. Sutradan su rano krenuli iz Makarske i uz različne doživljaje sretno stigli istoga dana navečer u Dubrovnik. Bio je Uskrsni ponedjeljak. Ostali su u Dubrovniku dva dana, čekajući poruku od engleskog ambasadora; kad su poruku dobili, krenuli su odmah dalje u Risan. Tamo je svagdje još bila stara vlast. U Grudi je bilo poteškoća s vojskom, s jednim kapetanom koji im nije dao da proslijede. No poslije dužeg objašnjavanja i psovki, onako propisno »po narodski«, na Englesku i Engleze, pustio ih je dalje. U jednom mjestancu poslije Risna naišli su na engleskog ambasadora, osoblje Ambasade i mladog Hugh Seton Watsona.

Ukrcali su se svi oko ponoći na dvije bracere i uputili prema izlazu iz Boke u nadi, da će naići kakva engleska podmornica, ili krstarica, da ih preuzme. Ambasador Campbell je pripovijedao, da nemaju nikakve veze s engleskom mornaricom, a da su kralj i vlada otišli sa zrakoplovima iz Crne Gore. U rano jutro, u Zeleniki, došao je kapetan Erny na jednom tenderu i javio, da jugoslavenska mornarica ne može nikako uhvatiti vezu s engleskom mornaricom, a da su Talijani već u Kotoru i da će uskoro stići i u Zeleniku, jer nema na putu nikakva otpora, budući da je Jugoslavija kapitulirala. Ostović se na savjet Rappa iskrcao u Zeleniki, »da ga ne zateknu s Englezima«, i produžio željeznicom za Hercegnovi. Skoro nakon toga stigle su i bracere s Englezima u Hercegnovi. Nije bilo nade da bi ih kakva engleska podmornica, ili brod, mogao spasiti. Situacija je bila nesigurna, a niti se znalo, kako će se događaji dalje razvijati. Kako je izgledalo da je Hrvatska Država gotova stvar, a Rapp bio u dobru s Hrvatima, mislio je da će ga Hrvati u Dubrovniku u kakvoj vili internirati. To mu je bilo milije nego da ga Talijani zarobe. Konferirao je s ambasadorom Campbellom, koji je bio svjestan da će ih za koji sat Talijani sve zarobiti, pa je prepustio Rappu da sam odluči, što da radi. Nato je Rapp odlučio da ostane. Ostović je našao nekakav motor, čiji je vlasnik pristao da će ih morem odvesti u

Dubrovnik, ako ih admiral Pavić, koji je bio u Hercegnovomu, bude htio pratiti, jer da admiral zna gdje su minska polja. Admiral je pristao.

Odmah se krenulo u Dubrovnik, ali kad su tamo stigli, već su Nijemci i Talijani bili tamo. Nato su se Rapp i Ostović odmah rastali. Rapp je otišao u engleski konzulat, znajući da će ga Nijemci odmah zarobiti, što su i učinili, a Ostović je pošao u Shellovu vilu, u kojoj se bio nastanio jedan Shellov činovnik iz Zagreba. Sutradan rano Ostović je pošao da potraži narodnog zastupnika Roka Mišetića, u nadi da bi mogao Rappu pomoći. Mišetić mu je rekao da ne može ništa, jer da su vlast preuzeli drugi ljudi. Obećao je Ostoviću jedino propusnicu za Split, koju je odmah i pribavio. Vraćajući se od Mišetića, Ostović je vidio kako su Nijemci odveli Rappa u jednom automobilu iz Dubrovnika.

Kako je u Gružu bio jedan naš obalni brod koji je trebao da krene u Split, kapetan broda je pristao da na brod primi i Ostovića, te mu dao posebnu kabinu. Ostović je na brodu noćio, a sutradan je brod krenuo u Split. Kad su stigli u Split, Talijani su htjeli da zarobe i brod i ljudstvo na njemu, pa nekoliko sati nisu nikomu dali da se iskrca. Konačno su od tog svog nauma odustali, pustili putnike da se iskrcaju, i Ostović je došao k meni, te kod mene ostao dva tri dana.

Uto je Edo Bulat, kao neki predstavnik nove vlasti, spremao doček Talijanima »koji dolaze, da Hrvatima čestitaju slobodu«. Ja sam Ostoviću savjetovao da se što prije ukloni iz Splita, jer i meni prijeti opasnost, pa, ako uhite mene, i njega će.

Kako mi je Ostović pripovijedao da mu je neki fratar u Hercegnovom rekao, da su jugoslavenske vlasti u bijegu ostavile priličnu količinu zlata u šipkama, a on ga sakrio u neku cisternu, ali se boji da će Talijani doći, saznati za zlato i odnijeti ga, pa ga je molio, da to nekako javi hrvatskim vlastima, da one dođu i pokupe zlato, prije nego ga uzmu Talijani. Pitao me je, što da radi.

— Fratar ima pravo — rekao sam mu — zašto da tuđin odnese. Pođite u Zagrebu i javite im to preko nekoga, a da ne dolazite s njima u dodir, jer znate da ste vi za njih mason i anglofil.

Ostović je otišao u Zagreb.

TALIJANSKA PRETRAŽNJA MOJE KUĆE

Slijedećih dana sve su više pridolazile talijanske trupe u Split. Domaća nova vlast dočekivala ih je kao saveznike. Uz hrvatske zastave, pojavile su se, na drugom mjestu, i talijanske u počast gostima. Policija NDH počela je pretraživati kuće, ima li gdje skrivena oružja. To traženje oružja bilo je prilično površno, sve dok se nije pojavila fašistička policija, koju su pratili »naši organi« vlasti. Talijani su pretražnju vršili temeljito, pa su držali opasnim oružjem i svaki nož dulji od šest centimetara. Kad je s tom pretražnjom završeno, pojavila se na zgradi Banovine talijanska zastava na prvom mjestu, a hrvatska na drugom, dok je sutradan hrvatska zastava bila posve uklonjena. Čulo se da je Bulat protestirao, ali su ga Talijani pustili da pođe u Zagreb, ili je pobjegao, nije se pravo znalo.

Talijani su počeli da neke ljude hapse, a neke su čak i strijeljali. Tako su strijeljali dva kršna mladića, sinove jednog mog susjeda, težaka, za koje se držalo da su komunisti. A strijeljali su ih, navodno, zbog toga, što su na jednom malo udaljenom zemljištu, koje su oni pod zakup obrađivali, našli lovačku pušku zakopanu u gnoju.

Jedne noći, o ponoći, došla su mi trojica fašista u spavaću sobu i digli me iz kreveta, da me ispituju i pretraže kuću. Drugi su fašisti pošli u sobu moga brata, pa i njega digli iz kreveta. Fašisti su bili naoružani bodežima i nosili su bombe oko pripašaja. Držali su se vrlo važno, govorili osorno, i ljutili se, kad smo im brat i ja sa smješkom odgovarali. Izveli su nas pred kuću i upozorili, da ne smijemo među se razgovarati dok oni budu pretraživali kuću, vrt i ostalo. Predali su nas dvojici trojici vojnika koji su stajali pred vratima, a oni se razmiljili, najprije po kući, a onda po prostorijama podruma. Vojnicima nisu dali u kuću, a dok su oni bili u kući, jedan mi je vojnik rekao:

— *Nemojte se plašiti, to su fašističke metode, samo ako oni sami štogod* ne podmetnu. Najviše što vam se može desiti, to je da vam štogod ukradu.

Nakon nekog vremena fašisti su izišli pred kuću nezadovoljni, pa je prvi rekao:

— Mora da ste negdje vješto sakrili.

— A šta bih sakrio?

— Kako to da nismo našli ni lovačke puške?

— Eto, tako, jer nisam lovac.

— Ali kuća je izvan grada i na samu.

— Mi smo do sada u njoj bili sigurni.

— Ali ovdje kod vas, prošle noći, čulo se da je ispaljena puška.

— Ja je nisam čuo.

— Ili nećete da kažete? Mi ćemo već pronaći.

Malo su po vrtu još njuškali i otišli.

POSJET TALIJANSKOG PUKOVNIKA

Drugi dan poslije ove pretražnje došao mi je jedan talijanski pričuvni pukovnik i pristojno se prijavio pazikući i molio, bih li ga htio primiti, jer da ga zanima vidjeti moje kipove. Kad sam ga primio, kazao mi je svoje ime, te da je u civilu inženjerske struke, ali da ga je skulptura oduvijek interesirala i da je u slobodnom vremenu diletantizirao. Prezime mu je bilo Gornik, a rođen je bio u okolici Verone. Kad sam mu rekao da je prezime slavensko, zadovoljno se nasmijao, rekavši da to nije znao, ali da bi bio sretan kad bi to bilo istina i pitao me, što njegovo prezime znači na slavenskom. Rekao sam mu, da to na slavenskom znači gorštak.

— To mi je drago, i volio bih pripadati ovoj krupnoj i tvrdoj rasi koju ništa ne zastrašuje.

Odmah mi je zatim rekao da ga je stid, što Talijani rade u ovoj njima tuđoj zemlji, gdje uopće nema Talijana. Zatim mi je u povjerenju saopćio, da je cilj njegova pohoda meni da mi kaže, kako pouzdano znade da faši-

sti imadu najgore namjere prema meni, te da me upozorava da po noći nipošto ne izlazim iz kuće, pa ni u svoj vrt.

— Oni su sve u stanju, pa se može desiti da u vas »zaluta« koje zrno u noći.

— Što ja tu mogu, ako su oni tako odlučili — rekao sam — mi smo okupirani i oni su pretprošle noći prodrli u moju spavaću sobu i digli me iz kreveta, pa je onda svejedno, bio u sobi ili u vrtu.

— Nije sasvim, jer oni, valjda, hoće da kamufliraju svoje zlodjelo... Ako bi se saznalo da sam bio kod vas, i netko došao pitati što je bio motiv mog posjeta, recite, da sam vam pokazivao fotografije mojih radova i pitao vas za vaše mišljenje o mojim kiparskim pokušajima.

Dan dva poslije toga došao mi je tajnik biskupa Bonifačića, rekavši da ga je biskup poslao da mi kaže, kako ga je pozvao talijanski general i pokazao mu listu splitskih građana, koji će biti deportirani u Italiju. Bilo ih je u taj mah 40 na listi, između kojih je bilo moje ime na prvom mjestu. Bonifačić se začudio, rekavši generalu da će to zlo djelovati na građanstvo i uopće u okupiranoj provinciji. Za moj slučaj je rekao generalu, da ja nisam politička ličnost, da sam poznat, voljen, itd. General je odgovorio biskupu:

— Može biti, ali to ne mijenja činjenicu da je on bio jedna od glavnih ličnosti, koje su omele da u prvom svjetskom ratu nismo dobili Dalmaciju, pa ćete razumjeti odluku naše vlade.

Bonifačić je nato upozorio generala, kako sam već čovjek u godinama, da imam obitelj i da sam nježnog zdravlja, te, ako već moram biti deportiran, neka mi se javi koji dan prije, da se mogu pripremiti i ponijeti robe sa sobom.

— Meni je žao — odgovorio je general — ali ja ne znam, koga će dana on i ostali biti deportirani, a za sada sam iz Rima dobio ovu listu osoba koje će biti deportirane u Italiju, te moram čekati naređenje, kada. Oni obično ne daju nikakove rokove, niti pitaju mišljenja.

To mi je Bonifačić saopćio preko svoga tajnika, da bih se mogao ravnati.

Slijedećih dana, po svu noć su bili telefonski nazivi, s najgadnijim izazovima i uvredama. Dotični nikada nisu kazali svoje ime, a psovke su bile na hrvatskom jeziku. Ja sam prestao ići na telefon, te bi išao prijatelj Ćurčin, kako ne bi naše žene ili djeca čuli bezobrazne psovke.

Jednoga dana poslije ručka došao mi je opet pukovnik Gornik i molio me, da se povučemo u moju radnu sobu, kako ne bi nitko mogao čuti naš razgovor. Bio je malko uzbuđen i rekao mi je, kako ima daljnje informacije o zlim namjerama protiv mene, te da je njegovo mišljenje da bih trebao nastojati, da što prije odem iz Splita. Taman smo bili u tom razgovoru, kad uđe naš pazikuća, javljajući da me pred kućom čekaju tri gospodina koji hoće da odmah sa mnom govore.

— Jeste li im rekli, da ja imadem posjet.

— Jesam, ali su mi zaprijetili da vas odmah pozovem, jer da su oni od vlasti.

Stiskao sam se u leđima i rekao pukovniku, da me izvine za koji čas, da vidim tko je. Pukovnik je ostao zbunjen. Pred vratima sam našao tri tipusa vrlo gadnih fizionomija i upitao, što žele. Jedan, koji je bio ko pripit, odgovorio mi je na talijanskom, u venecijanskom narječju:

— Mi smo od fašističke policije, a došao sam da pregledam kuću, bi li bila prikladna za našega providura... To je jedno, a drugo, da vas ispitam, što vi radite u talijanskom Splitu, kako ste se i zašto ovdje našli i kako to, da niste otišli u vašu hrvatsku zemlju, ili još ne vjerujete da je Dalmacija postala Italija i ostat će za vazda.

— Ja sam ovdje u svojoj kući, to ćete vi znati, kad ste od policije.

— Ovo je bila vaša kuća, ali vi niste ovdje rođen, već negdje u Hrvatskoj, gdje inače i živite, pa zašto niste tamo, ovdje više nema mjesta Hrvatima... i recite mi, kako ste se baš sada, za vrijeme rata, našli ovdje, a ne tamo u Zagrebu, na vašoj nekoj Akademiji, gdje ste namješten?

— Pa rekao sam, da je ovo moja kuća, gdje svake godine boravim gotovo šest mjeseci.

— Ali nećete da odgovorite, zašto ste se našli baš u ovo doba, dok vam škola radi. Zašto ste u ovo vrijeme došli u Split?

— Došao sam na sprovod svoje majke.

— Čestitam vama i njoj što je umrla!

— Ja poznam Talijane kao pristojne ljude i nisam nikad čuo, da nekome čestitaju kad mu mati umre.

— E, ovo je izniman slučaj — kezio se fašista.

— I vi ste za mene izniman Talijan, a poznam Talijane već dvadeset godina.

Uto je upao onaj treći na hrvatskom jeziku:

— Pazite se! Vi ne znate s kim govorite, on je...

— On se, evo, sad predstavio, tko je i što je.

Uto je izišao pukovnik iz moje radne sobe, a očito je čuo razgovor i rekao mi, da odlazi. Vidio sam mu na licu, da je vrlo zbunjen, a morao je izići kroz hall, gdje sam se ja s ovim tipovima nalazio. Ja sam ispratio pukovnika do pred vrata. On mi je krišom ispod glasa rekao:

— Vrlo, vrlo mi je neugodno. Upozoravam vas da se pazite, ma šta ova svinja rekla. On je veliki razbojnik i glava fašističke tajne policije, a ona dva su plaćenici. Jedan fašist iz Istre, a drugi od ovdašnje bivše policije u fašističkoj službi.

Fašist je s vrata gledao s ironičnim smješkom za pukovnikom, dok je drugi stupao prema izlazu vrta, a zatim je nešto brbljao i hodao po kući s onom dvojicom, govoreći kako će ovo biti lijepo boravište za talijanskog komesara Splita. »Kuća prostrana, nova i čista, pokućstvo lijepo, ćilimi lijepi, a figure ko dekoracija.«

— Kažu da su mu kipovi vrijedni. Za sad će ostati ovdje, a onda ćemo ih prenijeti u Italiju. Svi putovi vode u Rim.

Ja sam pošao u svoju radnu sobu, a oni su otišli bez pozdrava. Navečer, kad se smrklo, došao mi je opet pukovnik, ovaj puta u civilu i na biciklu. Rekao mi je, kako ga je general pozvao na ispitivanje, jedan sat nakon što je otišao od mene, pitajući šta je radio kod mene. Tamo da je zatekao onog fašističkog kaponju, koji je bio prisutan dok ga je general

ispitivao i držao se, kao da je general jedan od njegovih organa, što je i na generalu vidio, da mu je neugodno. On, pukovnik, da je iskazao, kako se pomalo bavi kiparstvom, pa da mi je nosio fotografije tih svojih radova, da čuje moje mišljenje. Donio mi je ovaj put dvije tri fotografije tih svojih radova i ostavio ih kod mene kao dokazni materijal, moleći me da potvrdim njegov iskaz, ako me dođu pitati što je kod mene radio. Rekao mi je da se ne čudim njegovu strahu, jer da se general isto toliko boji onoga tipusa, koliko i on, jer da su fašisti iznad vojske, koja ih prezire, ali strepi od njih.

— Zato će đavo odnijeti Mussolinijevu Italiju — dodao je.

Nekoliko dana poslije toga mi je došao jedan drugi pukovnik, rekavši da je stigao dan prije iz Rima, te da ima nešto kazati u strogom povjerenju. To »strogo povjerenje« se sastojalo u tomu, da mi Papini poručuje da je saznao pouzdano, da fašisti imadu loše namjere prema meni i da mi savjetuje, da što prije napustim Split, te da odem u Zagreb ili u Italiju, gdje misli da mi se neće ništa dogoditi. Pukovnik je to govorio najozbiljnije, dodavši da zna istu stvar i iz Kvirinala, te da mi se i odanle isto preporuča.

Meni se u Zagreb nije išlo, u Italiju još manje, pa sam pukovniku rekao da ću još promisliti. Dva ili tri dana poslije toga sišli smo dr Brkić, dr Ćurčin i ja podno moga zemljišta na more, s djecom na kupanje. Dok su se djeca kupala, nas trojica smo se sunčali i razgovarali. Uto su plažom prolazila dvojica fašista u kupaćem kostimu i, ne rekavši nama ništa, počeli su osorno vikati na djecu koja su stajala na siki, udaljenoj od kraja, da odmah dođu na kraj. Dr Brkić, koji je bio dotadašnji načelnik Splita, pitao ih je, što hoće od djece. Oni su se nato izderali, rekavši:

— Pokazat ćemo vam, što hoćemo. Mislite da ne znamo, što vi svi mislite.

Nato su se odalečili, ali su se nakon pet minuta vratili u troje, s pripasanim revolverima, te počeli vikati Brkićevoj curici i Ćurčinovu sinčiću, da odmah dođu k njima. Dr Brkić je rekao, da je otac od male, te da njemu objasne što hoće od djece. Nato je fašist izvadio revolver i izderao se:

— Vidjeli smo mi, kakove oni znakove daju s crvenom maramicom, samo jednu riječ, i mi ćemo vas sve pobiti.

To je gledao jedan talijanski sanitetski kapetan ispred jedne kuće, koja je bila blizu kupališta, i najprije nam davao znakove, koje mi nijesmo razumjeli, a poslije nam doviknuo:

— Nemojte se prepirati, nego se povucite s djecom u kuću.

Mi smo to i uradili, stiskajući se začuđeno u ramenima, a fašisti su isto pošli dalje, očito zbunjeni, kad su vidjeli da imaju Talijana za svjedoka. Taj talijanski kapetan je bio liječnik iz Rima i drugoga je dana susreo dra Ćurčina na cesti i požalio ono fašističko divljaštvo. Tjedan dva poslije toga susreo je Ćurčina i s radošću mu saopćio, da oni fašisti nisu više živi, jer da je jedna fašistička ekspedicija bila izmasakrirana u Crnoj Gori. U toj da su bila i ona trojica fašista, koji su nas izazivali, te da zna pouzdano da su svi ubijeni.

BUDAKOV POZIV U ZAGREB

Koji dan poslije toga, na telefonu se iz Zagreba oglasi:

— Ovdje Mile Budak. Kako ste, dragi Meštre?

— Evo onako, kako ste vi otuda udesili.

— Znamo kako vam je pri srcu, ali o tom više kad se vidimo. Za sad samo mogu kazati, da je neophodno da se što prije udaljite iz Splita. Saznali smo pouzdano, da vam zlo spremaju. Šaljem jednog vašeg prijatelja k vama. On će biti sutra tamo, pa dođite s njime odmah u Zagreb, a onda ćemo vidjeti što će biti dalje.

— Vidjet ću.

— Nemate što vidjeti, nego se ne šalite glavom.

Došao mi je sutradan prijatelj Jozo Kljaković, ispričavši mi Budakovu poruku, koji da je saznao šta fašisti spremaju, pa da me zaklinje da odmah s njime dođem u Zagreb, gdje da ćemo razgovarati što se dalje može uraditi. Kljaković mi je još pripovijedao, da je Budak rekao slijedeće:

— Znam da njemu neće biti po volji ovo što smo uradili, znam, da će se domišljati da ga ustaše ne vole, ali mu recite, da se ne boji dok je meni glave na ramenu, te će prije moja otići, nego njegova.

Istom što smo stigli u Zagreb, odmah je Budak pozvao Kljakovića, da mu priča moje raspoloženje, te da čuje može li očekivati našu, ne političku, već kulturnu suradnju, pri čemu će on kao ministar prosvjete sve učiniti, što bude u njegovoj moći, a u tome da, drži, neće biti nikakve zapreke od strane Pavelića. Kljaković mu je rekao da je skeptičan, jer da sam ja jako utučen zbog talijanske okupacije Dalmacije i ostaloga. Budak je zatim htio da se vidi sa mnom u četiri oka. Kad smo se stali, počeo je:

— Znam da se vi ne slažete s ovim što smo uradili, ali se nije moglo drugo. Ja sam vas pozvao, da vam spasim glavu od fašista, jer i vi ste moju spasavali, pa milo za drago... Hoćete li da vodite Akademiju kao i do sada, te da nastavite zidanje zavjetne crkve u Trnju?

Kad sam rekao da neću i ne mogu ni jedno ni drugo, pokušao me je uvjeriti da taj posao ne bi imao značaj suradnje s ustaškim režimom, nego bih prosto nastavio svoj rad na kulturnom polju, bez obzira na politiku, a vlada bi po svojoj dužnosti skrbila za sredstva, da se taj rad nastavi.

Odbijajući njegove prijedloge i iznoseći svoje osjećaje i uvjerenje, da su oni na krivom putu, koji će biti fatalan za Hrvatsku i Hrvate, prešli smo i zapali u politiku, pri čemu sam Budaku sasvim otvoreno govorio, da su oni talijanska i njemačka igračka.

— Pa nećete, valjda, reći, da smo mi njemački i talijanski agenti?

— To nisam rekao, i kako bih mogao, ali se može biti nesvjesno, naime može ispasti tako. Već taj oblik talijanske okupacije Dalmacije.

— To je istina — uskliknuo je Budak, i oborio se na Talijane — ali, kad je takva situacija. Vidite li, kolika su snaga Nijemci, sve pokose gdje stignu, i kosit će dalje, a nas tretiraju kao da smo talijanska sfera. Stiskamo zube, ali nemojte misliti, da nas ne boli Dalmacija koliko i vas. — Pri tom je rekao, da on ne zna, kolike će žrtve biti u Dalmaciji. — To

će Pavelić više znati, ili slutiti, jer on je s Mussolinijem paktirao. Sve što sam čuo od njega jest to, da se Duce prijetio, milu li mu ma..., a da nisu Švabe iza njega, bacili bismo mi njega s ovo malo što imamo u more.

Dok smo to razgovarali, tri puta je neki namršteni ustaša otvarao vrata i povirivao unutra, a Budak bi ga upozorio da još razgovara. Srdit odgovor bi bio:

— Vidim.

Nato mi je Budak rekao:

— Hoćete li k poglavniku?

— Neću, a i što bih? Vi tjerate svoje, a meni je da se negdje u nijemi kut sklonim.

Budak me tužno pogledao:

— Vidim ja da vi ne vjerujete u pobjedu Osovine.

— Kad bih u to vjerovao, ne biste me vi sklonuli da dođem ovamo, skončao bih sam u Splitu.

Budak umalo te ne zaplaka.

— Pa što bih mogao ja učiniti, da se sklonite i smirite, gdje i kako?

— Pomozite mi da iziđem u Švicarsku.

— Sumnjam da će to ići, odnosno, da bi Nijemci i Talijani dali vizu. Ali je moguće, da bi dali za Italiju ili Austriju, pa da odete u neko pogranično mjesto prema Švicarskoj, a onda u zgodnom času, kad vam se pruži prilika, pređite granicu. Govorit ću s Lorkovićem, da vam dade putnicu, vama i Kljakoviću.

NEPRILIKE S MOJOM PUTNICOM

To je Budak i uradio i Lorković mu je obećao, da će urediti skoro i brzo. Međutim se je stvar otezala iz dana u dan, pa sam počeo gubiti nadu da ću uopće dobiti putnicu.

Za to vrijeme mi je Budak poručio po Kljakoviću, da bi želio opet sa mnom govoriti, da bi on došao k meni, ali da misli, da bi mu se zamjerilo. Ja sam otporučio, da ću ja doći k njemu u Prosvjetu, uz uvjet da nas neće ustaše prekidati, kao posljednji put. On je otporučio, da će urediti da nas se ne prekida. Pošao sam. Ovaj put je Budak naglasio, da želi duže razgovarati. Ja sam odgovorio, da sam mu na raspolaganju, ali da ja sa svoje strane nemam drugo da mu kažem, nego da ga pitam, što je s mojom putnicom. Odgovorio mi je, da prema onome, što je od Lorkovića čuo, neću moći dobiti putnicu, osim ako se navede da idem u Rim da nešto izradim za Zavod sv. Jeronima, kao i Kljaković, te je predložio, da oba poslije razgovora navratimo k Lorkoviću, da se dogovorimo što se može učiniti. Poslije toga je Budak prešao na politiku. Pripovijedao mi je, kako je i Pavelić ljut zbog prevelikih Mussolinijevih zahtjeva, koje, ako ne prihvati, da se je Mussolini zaprijetio, da će uzeti sve do Karlovca.

— Bojim se da će morati sve prihvatiti, jer što može uraditi? — branio ga je Budak.

— Neka ne da, ili neka se ubije — uskliknuo sam uzrujan.

— Polako, ovdje i zidovi slušaju, mogle bi nam glave otići. Glavni ustaški stan može i Pavelića staviti pred zid.

Zatim mi je počeo spuštenim glasom govoriti, kako je on samo zato, da postoji i da se održi NDH, pa pomogli tomu Nijemci, Englezi, ili sam crni vrag.

— Ja bih sutra pristao da Hrvatska bude komunistička republika, uz uvjet da je slobodna i nezavisna.

Tu se Budak zanosio i govorio protuslovne stvari, praveći nemoguće kombinacije, da sam na momente pomišljao da nije normalan, te mi je dolazila na pamet njegova razbijena lubanja, prilikom atentata na njega. Pošli smo na čas k Lorkoviću, radi putnice. Ovaj je bio ljubazan, ali hladan. Obećao je da će mi dati putnicu, naglašujući da to u ovim prilikama ne zavisi samo od njega. U politiku se nije diralo, nego je pri kraju rekao:

— Znam da vi ne odobravate ovo što smo uradili... No svejedno... Vi to osuđujete valjda zato, što ne vjerujete u pobjedu Osovine, jel'te?

— Da, ja ne vjerujem u pobjedu Osovine, a još bih se manje slagao, kad bih vjerovao, jer bi nam tada bilo još gore.

Lorković se malko ironično nasmiješio, kao da me žali, pa je rekao:

— Mi mlađi smo htjeli da budemo malo realniji od vas za vrijeme prvog svjetskog rata i poslije njega. Odlučili smo, da se borimo s kakvom takvom puškom u svojoj ruci, da sebi izvojštimo slobodu.

Budak me je, kad smo izišli, uvjeravao da će Lorković učiniti što može, makar se ne slagali, jer da mu je rekao da će to učiniti već radi prijateljstva koje je postojalo između mene i njegova oca. Ja sam, međutim, bio skeptičan.

Sutradan sam se vidio s nadbiskupom Stepincem, koji se strašno oborio na Pavelića i na ustaše, i to poglavito radi terora koji vrše, oponašajući fašiste. Tom prilikom mi je rekao, da ga je posjetio španjolski poslanik, te da mu je rekao da će i mene posjetiti. Govorili smo tada i o mojoj putnici i eventualnom bijegu, i on je, Stepinac, spomenuo, ne bi li tu španjolski poslanik mogao što pomoći, naravno pod jednim valjanim razlogom. Nakon razgovora o jednoj valjanoj izlici, sporazumjeli smo se, da bi bilo najzgodnije da Španjolci zatraže, da se u Madridu priredi jedna izložba religioznih stvari, a mene da pozovu da je namjestim. Nadbiskup je sutradan otišao k Španjolcu i povjerljivo mu segerirao ovu osnovu. Poslanik je rado ideju prihvatio i obećao da će šifriranim brzojavom javiti Francu, i preporučiti ideju. Rekao je da je uvjeren, da će to on prihvatiti i da ću biti pozvan u Madrid. Poslanik je to meni ponovio, kad me je posjetio, rekavši da je brzojav već poslan i da ću, vjerojatno, za koji dan dobiti poziv, po svoj prilici preko njega.

Već je bilo prošlo petnaest dana, što sam čekao na tu nesretnu putnicu od Lorkovića, a jedan Dalmatinac, činovnik u Lorkovićevu uredu, pričao mi je, da se na tome radi i da će se stvar skoro urediti.

Na nekoj večeri kod jedne znanice sreo sam se s nekim pukovnik Sertićem, koji me upitao, jesam li već dobio putnicu. Rekao sam mu da nisam. On je učinio grimasu i udario šakom o stol, rekavši:

— Dido...

Ja nisam znao, tko je taj »Dido«, ali mi je domaćica prišapnula: »Mladi Kvaternik«.

Ta mi je dama sutradan predvečer donijela putnicu i pozdrav od Sertića. Pripovijedala mi je, da je Sertić otišao sam na policiju i naredio činovniku, da mi smjesta ispiše putnicu, s vizom za izlaz. Sutradan mi je, međutim, došao jedan Lorkovićev činovnik, da mu vratim putnicu, jer da ju mora Lorković poslati na Njemačko poslanstvo itd., da dadu vize. Da je to Lorković uradio, pripovjedio mi je njegov činovnik, Dalmatinac, koji je to dobio u zadaću.

Moja se putnica nalazila kod Lorkovića, navodno zato, da se postigne njemačka i talijanska viza za mene. Radilo se sada poglavito o talijanskoj vizi i o mom putu u Rim, zajedno s Kljakovićem, koji je već imao vizu i trebao poći u Rim da napravi neke freske na Zavodu sv. Jeronima, te me je čekao da pođemo zajedno. Pošto je Budaku izgledalo, da ću jedino tako moći dobiti vizu, motiv moga putovanja je bio tako naveden, kao da i ja idem u Rim s istom svrhom, da nešto izradim za Sv. Jeronima. Ja sam to i namjeravao, imajući nadu da ću možda kroz to vrijeme moći dobiti vatikansku putnicu, da iziđem u Švicarsku ili u koju drugu neutralnu zemlju. Međutim, Lorkovićev tajnik dr Digović, kojega je Lorković upućivao na njemačko i talijansko poslanstvo, nije mogao stvar završiti, jer se davanje odgađalo od danas na sutra. Mene to nije uzrujavalo, jer sam očekivao španjolski poziv, budući da je španjolski poslanik rekao i meni i nadbiskupu Stepincu, da je prijedlog za poziv poslao odmah sutradan sa šifriranim brzojavom.

Digović mi je navraćao gotovo svaki dan, uvjeravajući me, da će postići vize za dan dva. Ja nisam bio posve siguran, ali sam mislio da se jedno s drugim ne kosi, jer da ću, možda, lakše krenuti iz Rima u Madrid, nego iz Zagreba.

Sad su zaredali dnevni posjeti, ne znam, da li su svi bili slučajni. Najprije je došao neki dr Ullmann, gorljivi Nijemac iz Sudeta, ali u duši antinacist. Bio je izvjestitelj različitih njemačkih novina. Poslao ga je kao svog prijatelja njemački general Glaise von Horstenau, da me upita, bih li ga htio primiti u nedjelju u 9 sati ujutro. Dr Ullmann je naglasio, da ga je general zamolio da mi kaže, da on nije njemačka vojnička čizma, već da je, iako časnik, povjesničar i bivši profesor u Wiener Neustadtu, te da u tom svojstvu želi doći k meni, jer da je u njegovoj povijesti prvog svjetskog rata ostala jedna praznina, pa da bi me, kao člana bivšeg Jugoslavenskog odbora u Londonu htio pitati, jesmo li mi Hrvati, kad smo Odbor osnovali, znali da Austrija pregovara s Talijanima u smislu nekih koncesija na Jadranu, u korist Talijana, a na štetu Hrvata. Ja nisam bio oduševljen s tim posjetom, ali sam slegao ramenima i rekao, neka dođe, našto mi je dr Ullmann dodao, da je general kazao da će doći u civilu, ako mi je zazorno da dođe u uniformi, što on pretpostavlja da je lako moguće.

— Lijepo je od generala što ima suptilne osjećaje, ali mu recite da sam ja svjestan, da je ovaj dio Hrvatske okupiran od njemačke vojske, pa došao on u civilu, ili u uniformi — rekao sam, smješkajući se.

— Razumijem vašu bol i negodovanje, ali vam mogu kazati, da mi se čini da je i njemačka prisutnost u Hrvatskoj samo za račun Mussolinija. Možda će vam general i o tome nešto reći.

U nedjelju u zakazano vrijeme došao je, umjesto generala, dr Ullmann sam, da ga je general poslao, da ga ispriča i zakaže sastanak za slijedeću nedjelju. Ullmann je bio zastiđen i kritizirao generala, pričajući mi kako su obojica taman ušli u kola da pođu k meni, kad stiže general Slavko Kvaternik, da ga povede na matineju koju su davali u čast njemačkog generala, koji se zaustavio na putu iz Beograda za Njemačku. Horstenau da se je izvlačio, rekavši da imade zakazan posjet k meni. Vojskovođa Kvaternik da mu je rekao:

— Ti hoćeš da se zamjeriš svom po rangu starijem kolegi, a i nama svima, posjećujući našeg veleizdajnika.

No Horstenau da se zbog toga ljutio. Ja sam Ullmannu rekao, da to nema nikakove važnosti, i, umjesto sastanka toga dana, da ćemo se sastati drugi puta. Tada mi je Ullmann počeo pričati, kako je on intimni prijatelj s Horstenauom, koji mu se potpuno povjerava. Onda je udario na Pavelića, koji da nije ništa drugo nego Mussolinijev agent, koji izdaje svoju rođenu zemlju. Ispričao mi je kako je Horstenau bio kod pregovora na Brenneru kao tumač između Hitlera i Mussolinija i kod nekih Hitlerovih primjedaba radi Dalmacije, da je Mussolini rekao, da je Pavelić na sve to pristao.

— Izrezali su tu nesretnu Hrvatsku, kao što postolar reže volujsku kožu — rekao je Ullmann. Kad sam preda nj stavio zemljovidnu kartu, ucrtao mi je točno onakvu granicu, kakva je označena Rimskim ugovorima. Mene je zanimalo sve to čuti i od Horstenaua, pa smo utvrdili, da dođe slijedeće nedjelje u 10 sati.

KOMBINACIJE BALDURA VON SCHIRAHA

Slijedeći koji me je posjetio, bio je neki profesor bečkog sveučilišta. Imao je poljsko prezime, ali ga nisam zapamtio. Dopratio ga je Pero Blašković. Ovaj mi je donio poruku od Baldur von Schiraha, koji ga je poslao k meni s nekim prijedlozima, a zna da ću biti nesretan sa svime, što se dešava u mojoj zemlji, a nadasve okupacijom Dalmacije. Zato me on poziva u Beč, da, dok rat traje, vodim bečku Umjetničku akademiju, na kojoj sam u svoje vrijeme bio đak. Ja sam taj prijedlog otklonio, navevši kao razlog da su mi živci rastrojeni događajima do te mjere, da ne bih bio u stanju voditi Akademiju ni u Zagrebu, gdje je nastava u mom jeziku i gdje su mi đaci poznati.

— To je Baldur von Schirah predviđao, pa vam šalje još dvije varijante poziva, samo da vam pomogne da iziđete iz sredine u kojoj ste nesretni — odgovorio je profesor, izlažući te druge dvije »varijante«. Prva je bila, da se priredi jedna moja velika izložba u Beču, te da stvari ostanu u Beču do kraja rata, a druga, da napravim jedan veliki spomenik u Beču. Za oba

slučaja mi se nudi udobna vila, za mene i za obitelj, kao i veliki atelier i sve što mi je potrebno za život. Ideju izložbe sam otklonio, motivirajući da su bile nedavno gotovo sve moje stvari izložene po njemačkom području, Münchenu, Berlinu, te Beču i Grazu. To jedno, a drugo, većina mojih radova se nalazi u mojoj kući u okupiranoj Dalmaciji, u Splitu, odakle Talijani ne daju ni najmanju stvar iznijeti.

— Ništa ne mari, što su izložbe bile. Među novim posjetiocima neće biti ni 10 posto onih koji su stvari prije vidjeli, a oni koji su ih vidjeli, rado će ih ponovno vidjeti. A glede njihova iznosa iz Splita, bit će to naša stvar. Vama osobno ili uopće Hrvatima Talijani bi priječili da ih iznesete, ali kad to zaželi Njemačka, može iznijeti i kuću, a nekmoli kipove.

— To vam vjerujem, ali ja nisam u stanju ni raspoloženju, da se bavim izložbom — odgovorio sam.

— A što ćete s trećim prijedlogom, da napravite spomenik? Baldur von Schirah vam izričito poručuje, da se tu ne bi radilo ni o kakvom političkom spomeniku, nego o kulturnom. On kaže, da ste negdje napisali, koliko volite i cijenite njemačku glazbu, pa vam poručuje da možete izabrati koga god hoćete od njemačkih skladatelja, pa ako vam je najmiliji Beethoven, možete njega, iako ima jedan Beethovenov spomenik u Beču, vaš će biti drugačiji.

— Izručite moju hvalu gosp. Baldur von Schirahu na pažnji, i recite mu, da bih ja takav spomenik rado prihvatio da izradim u drugim prilikama, ali u sadašnjim sam slomljen i nesposoban za ikakav rad.

— Ne trebate ništa raditi, nego dođite u Beč, vila će vama i vašoj obitelji biti stavljena na raspolaganje, kao i sva sredstva, te ćete moći živjeti potpuno mirno i izolirano.

— Hvala, ja sredstva ne trebam, ni ikakove pomoći. Ako se odlučim da napustim Zagreb, otišao bih negdje u malo mjesto u Koruškoj ili sjevernoj Italiji — odgovorio sam.

Čovjek je razumio i otišao. Tako je završio taj posjet.

RAZGOVOR S PUKOVNIKOM SERTIĆEM

Dan dva prije toga došao je k meni Čudina i pitao me, da li bi mogao doći s pukovnikom Sertićem poslije večere k meni. Kako sam imao dobar dojam o Sertiću iz razgovora koji smo imali poslije one večere kod njegove rodice, rekao sam da može. Poslije večere istoga dana došli su Čudina i Sertić, a kod mene su se nalazili P. Ostović i moj brat, te je razgovor počeo u petero, pri čemu je moj brat bio pasivan, a donekle i Ostović. Razgovor su otpočeli Čudina i Sertić, prvi s mnogo temperamenta, a drugi mirno, odmjereno i razgovjetno, dajući topline onom što je govorio. Spočetka su htjeli čuti moje mišljenje o ustaškom podvigu, kao i to, za koju stranu držim da će pobijediti, te što Hrvatsku i Hrvate čeka u slučaju, ako pobijedi jedna strana, a što ako pobijedi druga. Ja sam odgovorio, da ja u ustaški podvig ne ulazim, te da za ma kakav ishod neću imati ni zasluge ni krivice. Sertić je nato počeo s gotovo tronutim glasom i uvjerljivim gestama ispovijedati svoje i mnogih istaknutih časnika osjećaje i misli.

— Mi nismo ni germanofili, ni italofili, kao ni vi, a još manje nacisti ili fašisti. Nas ništa drugo ne vodi nego sloboda Hrvatske, i zato smo spremni da dademo glave. U tome cilju i silom prilika našli smo se s kim se nalazimo. Za taj cilj bismo se udružili i sa samim vragom. Zato nam se nemojte zakopčavati, nego nam recite svoje mišljenje; ma kakovo ono bilo, mi ga nećemo uzeti ni s trunkom sumnje da manje osjećate za Hrvatsku nego mi sami.

— Dobro, gospodine Sertiću, kad me dirate u glavni živac, ja ću vam reći svoje mišljenje, pa ma kakve posljedice uslijedile. Poslije svih doživljaja, ja vas razumijem da hoćete svoju potpunu slobodu, koju vi vidite jedino u svojoj nezavisnoj državi, no ja vas pitam, hoće li ta država biti uistinu slobodna i nezavisna. Po ovim konturama, koje se ocrtavaju, izgleda da neće. Vi ste rekli da biste se udružili i s crnim vragom, a zar ne vidite, da ste se udružili s dva, a ne samo s jednim? Oni su vas već uhvatili za grlo i sjeli vam na grudi.

— To i mi osjećamo — prekide me — ali vi nastavite.

— Što ću nastaviti, zar da plačem s vama od stida i bola? Pitate, što će biti od nas poslije pobjede jednih ili drugih. Naša je propast u jednom i drugom slučaju. Pobijedi li Osovina, postat ćemo vazali i kolonija talijanske politike, ili plijen koji će oni podijeliti, uzevši jedni cijelo Primorje, a drugi Posavinu. Pobijede li oni drugi, tretirat će nas kao neprijatelje i pustiti velikosrbe da kroje Veliku Srbiju. Osim toga, zar se ovako pravi slobodna država? Zar ne vidite da nitko ne smije disati, svi moraju strepiti od nekih bijednih bašibozuka, obučenih u neke talijanske uniforme, a za čiji račun? Jučer mi, na primjer, nisu dali prijeći preko Markova trga, jer da se na njemu nalazi poglavnikov dvor, jutros nisu dali prijeći preko Kipnog trga, jer da se poglavnikova kćerka nije vratila sa Sljemena. Zar tako vi zamišljate slobodu u »svojoj državi«? Zar ne vidite, da okupator gura Srbe na Hrvate, a Hrvate na Srbe, da se trijebe međuse kao crni i žuti mravi.

— Vidimo, vidimo, mnogi od nas. Zato sam i došao k vama, da čujem što mislite i što bi trebalo raditi. Talijanska okupacija Dalmacije će nas stajati glave. Svi se u duši bunimo, a srca se ledene. Gonjenje pravoslavaca je potpuno bezumna stvar. To će istrijebiti zemlju od trećine njezina pučanstva, te što će nam Hrvatska bez gotovo trećine pučanstva, što li cijela zemlja, kad nestane naroda. Pođite, molim vas, k poglavniku i recite mu, što mislite.

— Ne mogu ja to, g. pukovniče.

— Možete, gosp. profesore, on se, čuo sam, nadao, da ćete mu doći kad ste se vratili iz Splita.

— Ne mogu i neću da ulazim u tu stvar, koja mi se čini da je krivo započeta. On to, čini se, smatra svojom i ustaškom stvari, u koju se nitko ne smije miješati. Idite vi, koji ste njegovi suradnici, a koji, kako vidim, postajete skeptični.

— Ja ću ići, to jest, mi ćemo ići, ali to nije isto. On nas smatra za svoje podređene, i tko zna, hoće li nas saslušati, makar smo s njime »per tu«.

Ljudi su ostali do kasno u noći, u sve kritičnijim razgovorima.

Poslije mog zatvora sam čuo, da su bili zvani k poglavniku da kažu, što su radili kod mene i o čemu je bio razgovor. Što su pripovijedili Paveliću, to ne znam, ali sudeći po Čudinovu iskazu pri »istrazi« protiv mene, izgleda da su sav razgovor pripovjedili.

MAČEKOVO UHIĆENJE I GENERAL NEDIĆ

Baš u to se vrijeme počelo šaputati, da je Maček uhićen i nekud odveden, ali se nije ništa pouzdano znalo, što i kako je s njime. Jedno jutro, oko 7 i pol, dobio sam jedno pisamce, koji mi je jedan mladić uručio. Ono je bilo od nekog Austrijanca Kromholza, nekadašnjeg višegodišnjeg austrijskog konzula u Beogradu, a tada člana njemačkog poslanstva. Ja ga nisam poznavao, ali se on u pismu pozivao na braću Čurčin i molio me, da dođem u kavanu »Medulić«, jer da on ne može k meni u kuću iz razloga kojima ću se domisliti. Pošao sam i našao ga u jednom kutu kavane, koja je bila još prazna. Lice mu je ulijevalo povjerenje, a govorio je savršeno hrvatski, zapravo srpski, i nakon kratkog razgovora sam vidio da iskreno voli Srbe. On mi je sa sigurnošću saopćio, da je Maček uhićen prije četiri dana, te da je u vezi s tim došao u Zagreb da govori sa mnom, i to po Nedićevoj želji, koji da misli da ću ja ipak naći vezu s Mačekom i saopćiti mu njegovu, Nedićevu, nehotičnu pogrešku, za koju je držao da bi mogla biti uzrok Mačekova uhićenja. Stvar je, po Kromholzovom pričanju, tekla ovako:

— Ja sam bio jedan od glavnih posrednika kod stvaranje Nedićeve vlade i tumač između njega i njemačkog generala, jer Nedić ne zna njemački. Budući da su Nijemcima dodijale ustaško-četničke borbe, koje su uzrokovale pustošenje zemlje i Nijemcima ometale da iz nje izvlače koristi koju su očekivali, dobio je general nalog da pritisne Nedića, da se nađe »modus vivendi« između Hrvatske i Srbije, kako bi pustošenje prestalo. U tu je svrhu prije nekoliko dana general pozvao Nedića iznenada k sebi, a da ja o tome nisam bio obaviješten, kao što se obično dešavalo. General je Nediću energično iznio njemačku želju i zahtjev, da mora doći do sporazuma između Hrvatske i Srbije, čime bi se obustavilo pustošenje i Nijemcima olakšalo kretanje i iskorištavanje područja. Nedić je pitao, s kime da se sporazumi. On mu je odgovorio, da s Pavelićem i ustašama. Na ovo je Nedić odgovorio, da bi ga to onemogućilo kod Srba, jer ustaše gone i ubijaju Srbe, a, s druge strane, da je njih samo šaka i da ne predstavljaju Hrvate.

— A tko bi ih po vašem mišljenju predstavljao? — upitao je general.

— Pa Maček predstavlja ogromnu većinu Hrvata.

— Njemu je bila nuđena vlast u Hrvatskoj, ali on to neće. Nijemcima nije stalo do prljavog braka između Srba i Hrvata, kao ni do njihove rastave, nego samo do pacifikacije područja, kako bi se mogli slobodno kretati, umjesto da budu ometani. Mi nismo ništa imali protiv Jugoslavije i ona je mogla ostati po strani, da nas ovi ludi megalomani nisu vrijeđali i izazvali, na svoju nesreću. Sada, kada se je to dogodilo i vi se razišli, morate se sporazumjeti da se područje smiri. Zato hoćemo da se Beograd i Zagreb sporazume. Kad nije išla kombinacija s Mačekom i njegovom Seljačkom strankom, morate se sporazumjeti s ustašama, nama je to svejedno — podviknuo je general Nediću. Nato je Nedić uzvratio, da on ne zna ni tko ustaše predstavlja. — Bio mi je jedan Pavelićev emisar, jedan Kvaternikov i onda jedan Budakov. Tko je od njih glavni, ja ne znam. General je na ovo izvalio oči i upitao: »...i čiji još?« Zbunjen ovim upitom, Nedić je odgovorio: »I jedan Mačekov«.

— Za lojalnu suradnju trebali ste me o tomu obavijestiti — uzviknuo je general.

— Nisam zato, jer u Mačekovoj poruci nije bilo ništa pozitivna — uzvratio je Nedić.

— Nedić je bio zbunjen, misleći da je za ove emisare general znao putem svoje špijunaže. Ja sam prispio tek pod kraj razgovora, a tumač je slabo vladao srpskim jezikom. Sad Nedić misli, da je sve ovo prouzrokovalo zatvaranje Mačeka, pa me uputio k vama, ne biste li vi njegovo žaljenje dojavili Mačeku, kao i tok razgovora s generalom.

Ja, razumije se, nisam mogao obećati da ću to moći učiniti.

Zatim mi je Kromholz detaljno pričao, kako je Simović poslije puča, a tri dana prije njemačkog napadaja na Beograd, ponudio Nijemcima još povoljnije uvjete nego su bili oni s Cvetkovićem, ali je s njemačke strane odgovoreno, da je »prekasno«. Hitler je bio bijesan i odlučio da kazni »balkansku bagažu«.

U KUĆNOM PRITVORU

Dok sam jedne večeri sjedio s Kljakovićem u gostionici, naišao je Digović, i ne prilazeći k našem stolu gotovo nas nezapaženo iz daleka pozdravio, praveći zabrinuto lice. Malo poslije toga je pristupio jedan policijski agent i nenapadno pozvao Kljakovića na stranu. Saopćio mu je, da je poslan od uprave, da donese njegovu i moju putnicu, na kojima je napravljena »omaška«, koju treba ispraviti. Kljaković mu je odgovorio, da putnice nema kod sebe, već da se nalazi u njegovu stanu, a moja da mi još nije uručena, te da se nalazi kod Lorkovića. Agent se udaljio, a Kljaković i ja smo se pogledali upitno, u čemu je učinjena »omaška« i kakav će biti »ispravak«.

Sutradan, kad sam htio izići iz kuće u kojoj sam bio sam, dočekao me jedan agent i rekao mi, da ima nalog da mi saopći da ne smijem izlaziti iz kuće. Ja sam se začudio i stao se s njim prepirati.

Lorkovićev je ured bio u kući do moje, samo što je ulaz bio iza ugla.

— Otpratite me do Lorkovićeva ureda, da vidim što je, to mora biti nesporazum.

Čovjek je popustio i otpratio me (čuo sam, da je bio kažnjen zbog toga) k Lorkoviću. K Lorkoviću me nisu puštali, a da se ne kaže ime i zašto se dolazi. Ime sam rekao, a razlog da ću kazati ministru, i mimo čuvara sam pošao u prvi kat. On se stisnuo u leđima, pa onda mimo mene pojurio u kancelariju, rekavši mi da čas pričekam. Nakon jedne minute

pojavio se neki Lorkovićev pomoćnik i ne nudeći me da sjednem, upitao s vrata što želim. Kad sam izjavio, da želim govoriti s ministrom, da se pritužim da mi je ometano slobodno kretanje, odgovorio mi je zbunjeno:

— Gospodin ministar je izišao iz ureda i on s vašom stvari nema nikakva posla, to su druge instance.

Izrekavši ovo, povukao se, zatvarajući polako za sobom vrata.

Agent me dopratio do mojih vrata, rekavši:

— Izvolite u kuću i razumjeli ste da ne smijete izlaziti, a ja treba da pazim, ali ću stajati na drugoj strani ulice, da ne upada u oči, dok ne dobijem zamjenu.

Iz kuće sam pokušao telefonirati, no telefon mi je bio iskopčan. Sjeo sam da čitam, dok mi ne naiđe ženina sestra, ili netko drugi. Ona je poslije jednog sata došla da me pita da li što trebam. Pri tom mi je rekla začuđenih očiju: »Jedan stari policajac stoji preko puta i, kad sam izvadila ključ da otvorim vrata, pitao me, tko sam i komu idem. Ja sam ga bijelo pogledala i ušla, bez da sam kaj rekla. Kaj ovi vragi misle s vama...«

Malo zatim je policajac kucao na prozor. Svast ga je pitala što hoće.

— Moram videti gospona v lice, tak mi je narejeno. Prosim ih lepe, da bi se gospon pokazal čez oblok.

Kad sam prišao k prozoru, upitao sam ga što želi, a on je uzvratio stidljivo:

— Naredili su mi, da vas moram videti z lica i paziti da ne izideju vun, kaj ja tu morem...

— Jesam li ovo ja, il nisam?

— Jeste gospon, kak da niste, em sam vas viđal čes tolko let.

Padao je snijeg s kišom, pa sam ga pozvao da uđe i da se sklone:

— Dođite pod krov i tako ćete me vidjeti cijeloga, da ne biste mislili da sam si samo lice posudio.

On je to rado prihvatio i ušao zadovoljno, s nekim zahvalnim smiješkom. Gledao je oko sebe i promatrao visoki plafon.

— Lepe vam je tu, lepe, ali... kaj bu ovo z nami za pet ran Božih? Ovaj lički hahar nam je došel z nekim Udmanići pod tujinskim čepicami pa goniju, zatvaraju. Kad bi bili pravi Tulijani, mi bi njima pokazali i oni bi bežali kak zajci, kak ono za vreme prošlega rata, ali ovi naši vragi... Kaj ovaj divli more mislit i kam nas pela? Pokojni Starčević je povedal, da su za Horvate najveći dušmani Švabe i Tulijani. Radić je isto propovedal, a ovi norci veliju da su nam prijateli, vrag nim mater bedastu. Pred četiri dana su zatvorili našega predsednika Mačeka i preko štiri hiljade drugih. Kuda su ih odpelali, nek Bog zna i kako im bude po ovoj zimi. Budite zadovolni da ste u svojoj hiži i da si morete zagrejati, starega su bome odpelali i te kak.

— Jesi li odavno u policijskoj službi? — pitao sam ga.

— Je, gospon, već prek deset let. Vraška vam je ovo služba i videl sem vam dost toga, kaj mi se ni dopalo, ali kaj bogec more, kad se mora jesti, inak bi im ja, onimi i ovimi... Sad sem se malo zgrijal, pa bum opet na vulicu. Ne znate kak je z ovim vragima, i nas paziju.

Prije nego je izišao, okrenuo se k meni:

— Znaju, gospon, da oni i hiže premeću ovim, recimo, kojim ne verujeju, pa ako imate kaj bi njima, recimo, smrdelo, najboljše bi bilo da bacite vu peć.

Predvečer je bio drugi stražar pred mojom kućom. Zahvaljujući upozorenju dobroćudnog kajkavca policajca, moja je peć preko noći progutala hrpe papira i pisama, među kojima je bilo vrijednih uspomena i dragocjenih dokumenata.

U ZATVORU NA SAVSKOJ CESTI

Točno u osam izjutra stigla je u kolima ustaška policija i saopćila mi, da sam uhićen i da moram poći s njima. Upala su trojica, a četvrti je ostao u kolima. Istovremeno su došli moj brat i dr Lamer. Ovaj potonji je koji dan prije toga urekao sa mnom sastanak, a to zato, jer je imao poći »službeno« u Švicarsku, te se ponudio da mi ponese koje pismo za prijatelje u inozemstvu. Uzalud se Lamer legitimirao kao državni tajnik, nisu mu dopustili da sa mnom govori. Dopustili su njemu i mome bratu da mogu biti svjedoci, da nije ništa ukradeno što ne bi bilo »sumnjivo«. Lamer me zabezeknuto gledao, pa upitao:

— Hoćete li da idem njemačkom poslaniku?

— To je vaša stvar, ali zar mislite da me ovi hapse bez njegova znanja — odgovorio sam mu.

Dvojica agenata su počeli iz prizemlja pretraživati, rekavši bratu i Lameru da se ne kreću po kući prije nego sve pretraže, a onaj koji mi je saopćio da me mora odmah odvesti, upozorio me da uzmem što od toplije robe sa sobom, jer »tko zna«... Sestra moje žene je brzo donijela nov krzneni kaput. Policajac mi je nato rekao:

— Nemojte nov i skup kaput uzimati, jer to za ovu priliku nije zgodno, uzmite stariji, te nešto cigareta i kakvu knjigu. Možete poći u svoju sobu, a može i vaš brat s vama.

On je ostao ispred sobe, očito misleći da ću eventualno bratu turiti nešto u džep.

Iz susjedstva su gledali kako sjedam u policijska kola. U kolima je šofer bio odijeljen zatvorenim staklom i moj pratilac mi je počeo odmah ispod glasa govoriti:

— Ja sam, gospodine, Dalmatinac, u policijskoj sam službi još od postanka Jugoslavije, ali mi je, vjerujte mi, ovo najteži dan u mojoj praksi. Kad su mi dali nalog da vas moram uhititi i predvesti, molio sam ih da mi umjesto toga dadu dva mjeseca zatvora, ali se onaj gore (nije rekao tko) izderao na mene: »Imaš slušati naređenje, inače ćeš biti stavljen uza zid!« — Odvratna služba, ponizujući život — govorio je kroz suze.

Pitao me usput za djecu i svako je znao po imenu. Kad sam ga pitao, kako to, odgovorio mi je da ne samo što poznaje djecu, nego i sve njihove guvernante, te da je dobivao naloge da im udvara, kako bi mogao uz njih sjediti i čuti, što djeca govore, ne bi li tako saznao što se u kući govori.

— Na vas tajna policija pazi još otkako ste došli iz Dubrovnika i nastanili se u Zagrebu. Jedan je agent cijelo vrijeme stanovao nasuprot vaše kuće, a zadaća mu je bila da prati, tko k vama dolazi, koliko se tko zadržao, itd.

Kad smo došli na »Savsku cestu«, tako su zvali onu kaznionicu, uveo me službujućem policijskom činovniku, rekavši mu moje ime. Ovaj je umjesto u mene gledao u pod, pa se okrenuo prema jednom prozorčiću i gledao van. Agent je malo čekao, gledajući sumnjičavo u leđa tog dužnosnika, pa je onda tražio da uzme u zapisnik, da me je, i kada me je doveo.

— Ne treba nikakav zapisnik — odgovorio je dužnosnik, ne okrećući se prema nama, s glasom koji mu je zapinjao u grlu. Agent je nato uzvratio:

— Ali ja hoću da se upiše gospodinovo ime, a isto tako i moje, i dan i sat, u koji sam ga dopratio ovamo.

Okrenuvši se naglo prema uzdignutom stoliću, na kome je stajala oveća knjižurina:

— Upisat ću ja, kad nećete vi, jer ja hoću da sam pokriven.

— A ti upiši, kad misliš.

Nakon minutu dvije pojavio se jedan rutavi ustaša, krećeg zdepastog struka, s izbuljenim očima, između kojih je virio kratak, širok nos, okrenut u zrak, te me oslovio osorno i zatim me poveo.

Službujući dužnosnik je pogledao žalosno preko ramena za mnom, kad sam izlazio iz njegove prostorije. Kako sam kasnije čuo, zvao se je Ljubičić, a bio je plav, štrkljav čovjek, rodom iz Knina, čiju sam sestru od prije poznavao. Bila je udata za nekog srbijanskog generala, koga je nazivala »moj srbijanski cigo«, a on nju »moja bela frankovka«.

Tuponosi ustaša me uveo u treću ćeliju od kraja. Jedna neugodna, tamna prostorija, s visoko postavljenim prozorčićem, na kojem je staklo bilo polupano, zidovi sivi i prljavi, a pod od betona, s velikim mrljama od krvi, te na par mjesta nešto slame, koja je također bila prljava i krvava. To je bilo sve, osim jedne odlomljene noge od stolice. Za čas se pojavio upravitelj u posebnoj uniformi. Visok, mrkoput čovjek s upalim želucem i klempavim ušima, koja su izgledala kao krila od šišmiša. Bit će mu bilo oko trideset godina. Pogled mu je bio ni prijazan ni osoran, kretanje, ono što kažu »službeno«. Zvao se dr Majcenić. Kad je ušao u ćeliju i pogledao u mene u njoj, zovnuo je jednog ustašu:

— A jesam li naredio, da se za ovog čovjeka očisti ćelija i stavi bolja slamnjača?

— Za koga je i dobra je — primijetio je tuponosi Mijo od Imotskoga, koji je stajao iza ustaše s kojim je upravitelj govorio.

— To nisu tvoji posli — rekao je upravitelj blago — idi za svojim poslom.

Mijo se trznuo ramenima i okrenuo se, pa pošavši hodnikom dobacio Majceniću:

— Polagano, gospodine upravitelju, a vidjet će se što su čiji posli...

— Ima li koja druga ćelija? — upitao je upravitelj službujućeg ustašu.

— Nema, gospodine upravitelju, nego ova prazna, ili ova do nje, al u njoj su trojica i jedan se dere kao jarac kad mu kožu gule. Druge su pune ko šipak, ta znate koliko ih je dotjerano — uzvratio je ustaša s Mijinim narječjem.

— Onda donesi vode i operi ovaj pod, odnesi ovu slametinu i donesi neku slamnjaču.

Upravitelj je stajao, dok je ovaj metlom, zamačući je u vodu, prao pod i iznio onu slamu. Zatim je službujući dovukao neku slamu, opšivenu grubim, rijetkim vrećama, na kojima su se vidjele krvave mrlje i na više mjesta se prosipala zgnječena slama, vukući je preko još mokra poda do uza zid. Kad me ovako meblirao, povukao se on i njegov pomoćnik, a ključar je izvana okrenuo ključem.

Pljesniva vlaga i zima, a ja se neispavan šćućurio na onu slamnjaču u mom starom kaputu, te puši cigaretu za cigaretom, a bio sam turio u džep kutiju od sto komada. Stražar od vremena do vremena pogleda po dužnosti kroz rupicu na vratima, pa drugovima, koji su prolazili hodnikom, šaljivo dojavljuje:

— Ovaj ovdje se grije s cigaretama, puši jednu za drugom, a dim ko iz dimnjaka.

— Ne bi smio imati cigarete.

— Šta j' meni stalo, kad ga oni nisu pritraživali kad su ga uveli, nek puši, brate, ko zna za koliko će.

U podne ključar nudi ručak:

— Eto, donili su, i zato uzmi, nije rđav ručak.

— Neću, brate, hvala.

— A šta ja mogu, neće, nosi dalje — veli ključar raznosaču.

Predvečer, ključar, neki tuberkulozni dobri Vid ispod Velebita, unosi u jednoj zdjelici večeru i komad svježeg kruha, te stavlja na pod pokraj moje slamnjače, podmećući pod kruh i žlicu komad novinskog papira:

— Uzmite i pojedite nešto, ta u podne niste ništa uzeli, a večera je dobra, zdravlja mi, kupus kuhan na mesu, a ovaj naš ustaški kruh, nema ga takvog u Zagrebu, čista pšenica, a pečemo ga mi ovdi i svaki dan je svjež.

— Nosi, brate, ne mili mi se.

— Neću, nego nek stoji ovdi, možda ćete se kasnije mašiti, da šta ćete... znam ja, kako vam je, kako ne bi kad sam bio dvi i po godine u Zenici. A čovik sve izdura.

Iziđe Vid na prstima iz ćelije i zaključa vrata. Ja opet čučnuo na moju slamnjaču, izvukao iz džepa neku francusku knjigu i kušam da čitam. Ide teško, jer svjetlo nema nego šest svijeća. U sedam sati Vid i to ugasi, dovikujući mi kroz one rupice, da je takav propis. U mraku, a hladnoća struji kroz razbijen prozor, osjećam umor, al me zima trese i neće san na oči, gadi mi se pružiti na prljavu slamnjaču. Napokon sam sjeo na jedan kraj slamnjače, naslonio leđa o zid i stežući kabanicu oko sebe, pokušao zaspati. Minutu dvije, pa me trgne zima, ili buka na hodniku. Čujem dvojake korake, zvuk obične obuće i onaj krupniji od ustaških čizama s vojničkim koracanjem. Ne znam, jesu li ljude dovodili u uze, ili ih odvodili, jer mi

se činilo koracanje hodnikom sad u jednom, a sad u drugom pravcu. Bit će tako i bilo, da su jedne odvodili, a druge dovodili. Negdje kasnije uvečer, bit će bilo između 8 i 9, netko viče:

— Otvori!

— Neću, poslije osam se ni Bogu ne otvara.

Ovoga doziva hrapav glas:

— Morat ćeš, zar ne čuješ da je od njemačkog generala.

— Neću, pa da ih je kompanija, ja samo slušam naša naređenja.

— Ne luduj, budalo, nema šale s Itlerovom vojskom.

— J... ja Itlera i njegovu vojsku, ustaše ne slušaju nikoga, osim svoje starješine.

— Ej, prazna bosanska tikvo, ne znaš ti ništa...

Nakon male unakrsne galame, čuo sam oštre korake ljudi koji su među se govorili njemački i na slabom hrvatskom pitali, gdje je upravitelj.

— Nema ga ovdje.

— A gdi je?

— Bit će u gostionici, ili kod zaručnice.

— Idi pa ga nađi i kaži, da ga traži pobočnik njemačkog generala.

Nisam se mogao domisliti o čemu se radi, ali sam pomislio da bi moglo biti u vezi s mojim zatvorom, ne znajući, je li u povoljnom ili nepovoljnom smislu.

Ovdje moram prekinuti redoslijed pričanja i ispričati, što sam kasnije u kućnom pritvoru saznao od njemačkog generala, njegova pobočnika (ovo preko mog brata) i od dra Lamera, Lamer je zaista kad sam bio uhićen, telefonirao njemačkom poslaniku i saopćio mu moj slučaj. Ovaj mu je odgovorio, da se on tu neće miješati, jer da je to »interna« hrvatska stvar i da se radi o krupnoj stvari, te da i njemu, Lameru, savjetuje, da se ni on u to ne miješa. On je zatim pošao k Paveliću, a budući da ga ovaj nije htio primiti, uputio se k Lorkoviću. Pripovjedio mu je s indignacijom čemu je prisustvovao, i pitao ga, da li on o tom što zna i da li može što poraditi. Lorković mu je odgovorio doslovce:

— Znam, ali ne mogu ništa uraditi. To je učinjeno po poglavnikovoj odluci i naređenju, i tu se ne smije nitko miješati, što i vama savjetujem da ne radite, jer možete stradati. On će biti noćas likvidiran, a da ne bude sam, i Kljaković s njime.

Na ovo se Lamer uhvatio za glavu i uskliknuo:

— Pa za Boga, što radite, ne znate li, što to znači...

Na ovo je Lameru odgovorio Košak, koji je bio prisutan:

— Pa koga bi, ako njega ne bi?! Poglavnik zna što radi.

General Glaise von Horstenau je toga jutra došao u 10 sati, da me kod kuće posjeti, ali me nije našao, a susjedi su mu rekli da sam uhićen. On je pomislio da su ustaše znali, da mi to jutro on dolazi u posjete, te da je to učinjeno i njemu uz nos, pa je telefonski javio o tom slučaju njemačkom poslaniku Kascheu. Ovaj mu je uzvratio oštro, da se ne miješa »u stvari, koje na nj ne spadaju«, i zatvorio telefon. Dakako da je Gleisea ovo još više upeklo, te je poslao svoga pobočnika k mladom Kvaterniku, da ovog u njegovo ime pita, zašto sam zatvoren i gdje se nalazim. Na ovo je Dido

Kvaternik odgovorio, da ovo na njemačkog generala ne spada, da je to čisto hrvatska stvar i da će Hrvati postupati sa svojim veleizdajnicima kako im se čini da treba. Generala je ovakva otporuka upekla, jer Pavelića i Kvaternika nije ni onako trpio, a vjerovao je da su krvoloci, te je zato poslao svog pobočnika s vojničkim kolima i par vojnika, da idu od zatvora do zatvora, dok ne pronađu gdje sam, te da dotičnom upravitelju kažu, da su poslani od njemačkog generala, koji da želi znati gdje sam i što se sa mnom događa. To je bio razlog onoj prepirci, da li da se pusti Nijemce u kaznionicu ili ne, a valjda i razlog da ja i Kljaković nismo bili »likvidirani« te noći, kako je po Lorkovićevoj izjavi bio poglavnik odlučio.

Sve ovo nisam znao, jer se odigralo nakon mog uhićenja i naginjao sam mišljenju, da je tu neki nesporazumak, ili nečija intriga, što će se valjda objasniti, jer Budak neće mirovati nakon onoga što je meni a i drugima govorio, da bi učinio za mene. Pri tom mi se predočavala moja jasna impresija iz razgovora s Budakom, da on Pavelića ne voli i da postoji neki prikriveni antagonizam između njih.

S druge sam strane mislio, da Pavelić neće imati mržnje na mene, čak i ako su mu Sertić i Čudina pripovijedali što sam govorio o njegovoj politici. Mislio sam: ta on će razumjeti da tako mora reagirati svaki Hrvat a pogotovo onaj, koji je iz Dalmacije. Ne može me mrziti čak ni, ako mu je Budak pripovjedio, da sam rekao neka se Pavelić ubije, ako ne može spasiti Dalmaciju. Sjetio sam se, kako je Budak nato problijedio i spuštenim glasom rekao: »Polako, ovdje i zidovi slušaju, mogle bi nam glave otići. Glavni ustaški stan može i Pavelića staviti pred zid«. Što mu je to »Ustaški stan« i tko u njemu drma? — pitao sam se. Je li to mladi Kvaternik, o kojem nisam dobro slušao? On, koji se hvali da je organizirao atentat na Aleksandra. Moguće, moguće, pomislio sam, da on može i nadalje biti Mussolinijev instrument, jer je zapravo Mussolini ubio Aleksandra. Sjetivši se dobivenih informacija od dra Ullmanna, kakve je granice Mussolini diktirao, bilo mi je vjerojatno, pa ma kako da nisam politička ličnost, da može željeti da me nestane, a zgodnije mu je da to učine Hrvati na svome čovjeku nego da to urade talijanski fašisti. Eto, takve su mi se stvorile pomisli u toj hladnoj probdjevenoj i neugodnoj noći, te sam žalio što nisam ostao u Splitu, da me Talijani deportiraju ili što bilo. Svakako, ujutro sam imao osjećaj da je ta noć dobivena, iako sam inače osjećao da je moja situacija za 90 posto kritična.

Bio sam siguran, da je i Kljaković zatvoren, ali kako saznati. Kad mi je ujutro ključar Vid donio u jednom vrču vode, da se iz dlana operem, pitao sam ga, da li što zna o Kljakoviću, pa je ispod glasa odgovorio:

— Ja vam ne smijem s nikim od zatvorenika govoriti, a za tog čovjeka ne znam. Ima četiri do pet ćelija, na čijim vratima ne pišu imena, kao ni na vašoj. Može biti u jednoj od tih.

Drugoga su me dana spopali bolovi u kuku i u lijevoj nozi, da se nisam mogao micati ni osloniti na dotičnu nogu. Bolovi su bili tako jaki, da sam zaboravio na prljavštinu slamnjače, legao sam zguren na nju i zamotavao

se kaputom, ne bi li se mjesta, gdje me je boljelo, zagrijala i bolovi jenjali. Sve je bilo uzaludno, grčevi mi nisu jenjavali i rezalo me od kuka pa do gležnja i stopala, kroz cijelu nogu, a usto me probadalo ispod rebara, da nisam mogao disati. Uzalud sam ključara molio da kaže upravitelju, da imam strašne bolove i da bih želio liječnika. Sad je bio drugi ključar, neki glup i primitivan mlad Ličanin, koji mi je odgovorio, da on ne smije pokazati ni da govori sa zatvorenicima. Tako je išlo dan za danom. Uzalud, što nije na ćeliji bilo napisano moje ime i što ovi primitivci nisu znali, tko sam i na hodniku govorili samo o »bradonji«, koji se unutar nešto previja i ramlje, kao da ga boli noga, ili mu je tko »namjestio«. Ipak su *tu i tamo spominjali moje ime, jer da im je jedan Dalmatinac* od *Mostina* rekao, da mu se čini da sam ja. Bilo je onda komentara, što je koji za vrijeme ručka čuo o meni. Većinom je bilo nepovoljnih i s prijetnjama. Po koji bi rekao:

— Pa ne moremo pobiti i Hrvate, ionako nas je malo.

— A *slađe Hrvate koji su za Srbe, nego i same Srbe* — odgovarali su drugi.

Jedne večeri, kad se mijenjala straža, i to baš pred mojim vratima, čuo sam jednu oštru instrukciju stražaru, ali nisam razumio riječi, nego sam samo čuo odgovor stražara:

— Razumio sam, gospodine, i, dok je meni glave i ove o ramenu, prije će moja glava otići, nego njemu i jedna vlas pasti s glave.

Nisam znao na koga se odnosilo, ali sam čuo, kad je onaj davao upute, da je spomenuo ime »Mile«, pa sam pomislio, da se može odnositi na mene, a ono Mile, da može biti Budak. (Kasnije sam saznao, da nije bio Mile Budak, nego Mile Starčević.)

Ni te noći nisam, dakako, mogao spavati, koliko od bolova u nozi, toliko od uzrujavanja. Najuzbudljivije je bilo kasno u noći prozivanje imena u dvorištu i promukli odziv prozvanih: »Ovdje«. Većina imena su bila srpska i po koje tipično hrvatsko. Slušajući to i ono »vodi« nakon izređanih imena, spopadao me bijes i tuga nad sudbinom tih ljudi, a i onih koji to izvode, da bih bio najvolio da padne bomba nasred te nesretne kuće i da je raznese zajedno sa mnom.

Negdje poslije ponoći čujem u susjednoj ćeliji promuklo i teško jecanje:

— O Meštre moj!

Zidovi su debeli, pa se ne razabire glas, ali mi se činilo da je Kljakovićev. Najednom je glas zamukao i ja sam vidio svoga druga Jozu dokončana, gdje je stradao zbog mene. Čekao me da se izvučemo zajedno, umjesto da je pošao sam u Rim, kad je mogao. Neizmjeran me bol pritiskao u grudima i ja sam u polusnu do jutra skladao posmrtnu zanosnu odu drugu. Ujutro se opet pojavio ključar Vid, te mi donio vode, pa vidjevši nepojedenu večeru, prošaptao tužno:

— Vi opet niste ništa pojeli, to nije dobro...

— Pusti, Vide, nego mi reci, je li u susjednoj ćeliji Kljaković?

— Rekao sam vam, da ne smijem govoriti, ali nije to Kljaković, nego neki starješina bivšeg Jugosokola — prošaptao je Vid i brzo kliznuo na hodnik.

Meni kao da se jedno bolno klupko bola otkotrljalo sa srca, ali su me i dalje mučili bolovi u nozi, a uz to i teške slutnje. S lica i iz držanja ovoga dobroga Vida pročitao sam tugu i jedno sustegnuto uzbuđenje, koje mi je govorilo: ti ne slutiš što te čeka.

SUSRET SA SMRĆU U TAMNICI

Navečer se opet mijenjala straža i jasno sam razabrao, kako jedan drugom kaže:

— Neće mu, vala, noćas pomoći Mile.

Moje su se uši napele i dovukao sam se bliže vrata, da bolje čujem razgovor na hodniku. Uostalom, nije ni bilo teško čuti, jer osim rupica na vratima, ona su bila odozdo istrošena, da bi se mogli provući prsti ispod njih. Najednom sam razabrao treći glas:

— A di je ključar?

— On je otišao na večeru, a ključ ionako imamo mi — bio je odgovor.

Čujem korake, da se treći udaljio. Razgovor među dvojicom:

— S bradonjom će ići lako, al onaj slikar je mlađi i žustar.

— Pusti kraju, najprije čekić u glavu, pa je onda naš.

Sad mi je bilo jasno o čemu se radi, i nema nego se sabrati. Otpor ne bi pomogao, nego možda mir i dostojanstvo. Svjesno dostojanstvo, svakako, i dostojna poruka koja će se saznati, ta oni će je nekomu od svojih ipak povjeriti, pomislio sam. Opet iz daljeg novi koraci.

— Evo onog kajkavskog mrlje, boga mu materina. Kud njega vrag nanese. Znaš da ne smi nitko znat ni vidit, osim nas.

— Znam, al mi ćemo ovu benu odbasurat.

— Kako to, da nisi otiša na večeru?

— Moram prije pospremit sobu gospon upravitelja. Tak su mi oni naredili.

— E ajde i pospremi lipo, jer valja ustaški kruv zaradit, pa onda ravno na večeru.

— Je, bogme, tak je nekak — uzvrati kajkavac i produži korake.

Nakon kratke stanke tiši glas:

— *Ona bluna će već biti gori u kancelariji, a sad na posao, najprije* starog zeca.

Kroz časak škljocnu ključ u vratima moje ćelije i ona se za podlanicu odkučiše, al nitko ne ulazi. Glas:

— Stani!

— *Što je?*

— Rano je, još vali osam minuta. Znaš, da je naredio točno u osam.

— Ma šta osam, tamo ili amo.

— A nije, znaš kako je s njim. Čuvam ja sebe.

— A ti se popni pa pomakni sat za osam naprid.

— Neću ja da u to pačam, ma čekajmo.

Vrata se opet zatvoriše i okrenu se ključ. Dakle, osam minuta još će raditi ova moja mašina što se zove mozak, pomislio sam u sebi, a taj rok joj je dao neki zlikovac, čiji je mozak jedva iznad onog od gorile, te on očito misli da je predestiniran za velike stvari. Al tome i takvim nisam žrtva samo ja, već i milijuni drugih. I to ne samo ovakvih, kao što je ova bijedna stoka oko mene, nego i ogroman broj prvorazrednih mozgova, a to zato što na vrijeme ne uoče ove opasne zvijeri i ne spriječe im porast k moći.

A Bog, gdje je on i što je njegova volja i šta ova zbivanja znače u djelovanju te njegove volje? Znače li uopće nešto, ili baš ništa?

Kroz cigle sekunde su mi se postavljala ova pitanja. Bila su bez odgovora, ali mi je podsvijest govorila, da i odgovori negdje postoje, te da u svemiru postoje i razlozi i svrha. Da postoji Bog, pa ma se njegovo bivstvo ne podudaralo s nijednom ljudskom predstavom o njemu. To me je umirilo i u tili čas mi dalo snagu, da ni najmanjeg straha ni tjeskobe nisam osjećao za fizički život. Štoviše, da s fizičkim nestajanjem ne prestaje moje bivstvovanje. Makar naoko prepušten nekom zločestom biću i ovim njegovim instrumentima, koji će nakon nekoliko minuta opet otvoriti vrata moje ćelije i ne znam što učiniti sa mnom, vidio sam i njihov konac, za koji sam bio uvjeren da će biti bijedan i žalostan. Ne može čovjek, koji ovakve momente ne doživi, zamisliti s kojom brzinom tada naš mozak i svijest rade, te kojom munjevitom brzinom izvlači i reda slike iz cijelog nam života, doživljenog stvarno, i onog koji je postojao u predodžbama za budućnost. U takvim nastupima nasilne životne prekretnice, prekidanja njegove fizičke životne niti, čovjeku dođu pred oči njegova djeca, žena, rođaci i prijatelji, pa i čitav njegov narod, od koga ga se odsijeca, ali svejedno nema osjećaj da poslije toga neće biti s njima, naprotiv, čak možda više nego prije toga.

Eto, takvi su bili moji osjećaji u tim minutama čekanja. Međutim, uza sve osjećanje da je to, što je prethodilo, neizbježivo, bila je negdje u meni neka ćelija koja je sadržavala ili šaptala mogućnost preokreta, usprkos kratkom vremenu za to. Moje su se ruke automatski digle na molitvu, koja je više bila traženje dodira sa Svemogućim, nego što drugo. U tom času nisam više vidio svod svoje ćelije, nego veliki sivi mrak, na kojem se u sredini pojavila jedna točka, slična sitnoj zvijezdi. Kroza me je nešto prostrujalo i ja sam toga časa stekao uvjerenje, da sam uhvatio vezu sa Svesilom, te sam sjeo na moju slamnjaču mirno.

Najednom sam čuo:

— Otrči na telefon!

Trka na hodniku. Nakon malo vremena, koraci natrag i glas:

— Pomilovao ga poglavnik, a tri minute falilo.

Opet telefon i za kratko čujem:

— Ćaću mu njegova, u tri minute tri pomilovanja. Pomilovali ga i poglavnik i Hitler i Mussolini.

— E jesi li vidio, da ne budeš poslušao da čekamo, što je moglo od nas biti.

Kakve su ovi tipovi bili šarže u ustaškom pokretu, da im je šef čak na telefon javljao o pomilovanju, nisam nikad saznao, ali sam razabrao da su spominjali ime »Dido«. Kolika je svoj toj družini bila inteligencija, koja se nije mogla pitati kakva može biti pomilovanja, kad nije bilo nikakva suđenja. Kako bilo, ja sam tu noć, koja je bila šesta u zatvoru, bar duševno mirnije prošao, a i na Vidovu sam licu ujutro pročitao, da me s manje žalosnim pogledom gleda.

NA PRESLUŠANJU U ZATVORU

Oko devet sati izjutra otvorio je ključar vrata od ćelije nešto šire nego obično, a kraj njega se pojavio ljepoliki Mijo i s pridržavanom srditosti uzviknuo:

— Ajd amo sa mnom!

— A kamo? — upitao sam nekako automatski.

— Šta ja znam — izderao se — šta se bojiš.

Kad smo prošli hodnik, zgrabio me za lakat s medvjeđom nježnošću i gurnuo prema stepenicama, koje su vodile u prvi kat.

— Ovda gori, uza skale.

Ja sam se teško penjao zbog bolova u nozi, našto me je on udario okomice šakom pod rebra.

— Evo ti ovo za uspomenu i da lašnje hodaš... što se prenemažeš.

— Vala ti, Mijo, ka čoviku i junaku — rekao sam mu ironično, što je on razumio i ostao malo zbunjen. Kratkim hodnicima stigli smo do vrata jedne sobe, pred kojom je stajao ustaša i pozdravivši se sa Mijom, »spremno« — »spremno«, otvorio je vrata i učinio mi znak, da uđem. Ta soba je bila upraviteljeva kancelarija, malko prostranija i dobro uređena. U njoj sam našao tri osobe, dvojica su bili u građanskom odijelu i sjedili svaki za svojim stolom, jedan za manjim, a drugi, nasuprot njemu za većim, na kojem su bile tintarnice i drugi pisaći pribor. Treća osoba bio je jedan uniformirani ustaša. Sva su trojica bili uredno izbrijani, mlađih godina i s izrazom izobraženih ljudi. Onaj za manjim stolom imao je mirno i blago lice, te me pogledao s nekim sažaljenjem i stidom i oslovio blago i pristojno, rekavši da je sudac i da je dobio nalog, da me presluša. Iznijevši kako živimo u ratnom dobu, gdje se na svakog pazi, došao je na uzrok mome zatvaranju, kome je razlog i uzrok što postoji sumnja, da sam htio pobjeći k Saveznicima, dakle k neprijateljima. Onaj iza većeg stola je napravio upadicu:

— Ne samo sumnja, već i dokazi, gospodine suče.

Nato će sudac:

— Optuženi ste, da ste htjeli poći u Švicarsku, a poslije u Rim, odakle ste mislili poći u Španjolsku, a iz Španjolske k Englezima i da ste na neki način poduzimali korake u tom pravcu. Je li to točno?

— Točno je da bih ja bio najvolio poći u Švicarsku, kao neutralnu zemlju, ali mi je rečeno kod gosp. Lorkovića, da za to nemogu dobiti vizu,

pa sam zbog toga tražio vizu za Rim, gdje sam namjeravao izraditi neke skulpture za Zavod sv. Jeronima, i ništa drugo.

— Dakle, vi tvrdite da niste namjeravali pobjeći iz Rima u Španjolsku?

— Nisam takvu vizu tražio, niti sam imao namjeru.

Opet onaj od drugog stola:

— Ali su drugi tražili za vas, to jest, da vas se pozove u Španjolsku.

— Ja ni za taj slučaj, koji ne postoji, ne vidim krimena, jer je i Španjolska isto neutralna zemlja.

— Da, ali je to za vas trebala biti odskočna daska, da prijeđete k Englezima.

Sudac: »Je li to točno?«

— Nije, gospodine suče.

— Ali postoji i neka prijava, prema kojoj biste se vi bili nekome povjerili, da imate takvu namjeru, te da ste zato tražili putnicu da odete iz Hrvatske.

— To je točno. Ja bih htio da me se s tim prijaviteljima suoči.

Onaj za drugim stolom se ironično smješka.

Sudac me zatim pita, jesam li imao kakav sukob s kolegama na Akademiji, te da li me netko ili neki mrze.

— Možda je koji na vas ljubomoran, radi vašeg položaja rektora?

— To ne vjerujem, jer ja taj položaj nisam želio, nego su me oni molili da budem s njima i da obnašam tu čast. Oni znadu da ja do te časti ništa ne držim i da mi je to samo gubitak vremena, te da čak ne uzimam svoju plaću, nego sam je uvijek ostavljao za one čiji je budžet oskudan.

— Ali može biti profesionalne ljubomore. Sumnjate li na koga, u slučaju da je prijava došla od strane kojeg umjetnika? — pitao je opet sudac.

— Ne sumnjam ni u koga, niti bi jedan umjetnik mogao biti takav podlac, da podnosi lažne tajne pritužbe.

— Je li točno, da je g. Kljaković čekao na vas, da zajedno pođete u Rim, jer on je već prije imao vizu?

— Jest, to je točno.

Sudac je nato zatražio, da dođe Kljaković, koji je, nakon što smo se srdačno pozdravili, odgovarao sucu na pitanja, zašto nije prije otputovao, i je li mu bilo poznato da sam imao kakove druge namjere, a ne samo da radim na Zavodu sv. Jeronima. Kljaković je odgovorio, da mu nije poznato, ali da ne vjeruje da bih mu ja, kao starom kolegi i prijatelju išta zatajio.

— Pa vi ste samo i zato zatvoreni, jer ste morali znati da on ima namjeru da pobjegne i da mu olakšate, čekali ste na njega — dobacio je onaj od drugog stola.

Na ovo je Kljaković planuo i napravio tiradu u moju obranu, kako oni, ustaše, u svom fanatizmu ne znaju što rade, i kako sam ja, uz ostalo, veći patriot i više volim Hrvatsku nego svi oni.

I tako se između ovoga i Kljakovića razvila prepirka i politička diskusija, kao da su negdje u kavani. Ovaj je tvrdio, da je razumljivo da oni moraju oštrije goniti Hrvate koji su za Srbe, nego same Srbe, jer je kod Srba razumljivo da tjeraju svoje, a koji Hrvati drže za njih, ti izdaju svoje. Spomenuo je svoj slučaj, gdje je bio pomoćnik u knjižari Vasić i Horvat, kad su mu brata u Zagrebu objesili, Vasić ga je zvao u drugu sobu i izrazio mu toplo saučešće, a Horvat ga nije ni pogledao.

— Zato smo mi Horvata zatvorili, a Vasiću sam pomogao da pobjegne u Split — završio je ovaj pomoćnik i zamjenik upravitelja. To je bio Soldin, brat Matije Soldina, koga su 25. rujna 1931. objesili zajedno s Markom Hranilovićem, radi atentata u travnju 1929. na Toni Schlegela, ravnatelja »Jugoštampe«.

Sudac je slušao, ne upuštajući se u diskusiju, a onda mi je rekao:

— Hvala vam, ja sam ispitivanje za ovaj put završio, a kada će slijedeće biti i koliko će istraga trajati, to, dakako, ne ovisi o meni. Možda ću još neke morati saslušati u vezi s vašim slučajem.

U ĆELIJI ZAJEDNO S KLJAKOVIĆEM

Kad je to rekao, jedan me je ustaša opet otpratio u ćeliju. Sutradan su dovukli još jednu slamnjaču u moju ćeliju i dopratili Kljakovića. Bilo nam je ipak malo lakše, jer smo mogli razgovarati, ukoliko su bolovi dopuštali, meni u nozi i leđima, a Kljaki u vilici od zubi. On je mislio da će nas skoro pustiti, u što ja nisam vjerovao. Svakoga dana je Kljaković govorio ključaru, da reče upravitelju da nam dovede liječnika, ali liječnik nije dolazio.

Jedno jutro u nedjelju došao je jedan ustaša na vrata naše ćelije, te nam rekao:

— Ovdje je jedan svećenik, ima u jednoj sobi kapelicu, u kojoj ispovjeda, pa se možete ispovjediti.

Okrećući se prema meni:

— Ajde sa mnom.

— Ne želim se ispovjediti — uzvratim mu.

— A ti? — upita Kljakovića.

— Hoću, samo da stavim nešto na sebe — uzvrati Jozo.

I kad je stražar pritvorio vrata, onda mi Jozo reče drhćućim glasom:

— Gotovi smo, moj Meštre!

— Zašto gotovi?

— Pa oni daju, tobože, ispovjed prije nego smaknu. Čuo sam da odvode iza Maksimira, zatuku i u rupu. Gnoji poglavnik zemlju za Švabe i Talijane — šapnu mi Kljaković, izlazeći za stražarom.

Nakon deset do petnaest minuta, vratio se u ćeliju mirniji u licu.

— Pop je jedan mlađi čovjek, čini mi se dobar, i reče mi da se ne radi ni o kakvoj ispovjedi, nego pod tim izgovorom hoće da nam nešto saopći.

Pođem i nađem mlada, mršava svećenika.

— Ne tražim ja vas, profesore, ni za kakovu ispovijed, nego me je poslao nadbiskup Stepinac, da vam saopćim da on radi sve što može, da vas izvuče. Pisao je u Vatikan i dva puta govorio sa starim Kvaternikom, koji mu je obećao da će vas posjetiti i nastojati, da vas se pusti, ili bar premjesti iz tamnice. Upropastiše nas sve ludi ustaše i njihov »poglavnik«, koga im je Mussolini postavio. On misli da će Mussolini pomoći Hrvatima, da

dođu do slobode, a ovaj bi i posljednjeg Hrvata zadavio. Ja sam Istranin i sjedio sam dva mjeseca u njihovoj tamnici na betonu prije nego su me prebacili u Hrvatsku.

Dva dana poslije toga, oko 8 sati uvečer, kad smo se u mraku sćućurili na svojim slamnjačama, upale se naša mizerna svjetla od 6 svijeća i uđe u ćeliju jedan ustaša, koji nas oslovi:

— Dolazi vojskovođa Kvaternik! Dižite se!!

Ispravili smo se i ispod glasa komentirali, što mu znači taj visoki posjet, hoće li nešto da ispituje, ili se sjetio da je njegov brat Petar često dolazio k meni, kad je prijetila opasnost da ga zatvore i raspuste »Hrvatskog radišu«, gdje je Petar bio glavni kotač. Čekali smo više od dva sata, a vojskovođe nije bilo, dok nam napokon ključar ne odškrine vrata i reče:

— Možete leći, vojskovođa neće doći.

— Pa prije par minuta je bio vojskovođa tu — primijetio je službujući stražar na hodniku — al ga je Dido pristigao, zgrabio za ruku i vratio ga natrag, rekavši mu:

— Nećeš, tu ja odlučujem.

— Tko mu je taj Dido? — pitao sam Kljakovića.

— Pa to mu je sin, mlađi Kvaternik — uzvrati Kljaković — kažu, da je umišljen i okrutan, te da ne sluša ni oca ni Pavelića, nego da čini po svojoj ćudi.

Ustaškoj je straži bilo zabranjeno da ma što s nama razgovara, a posebno sa mnom. Jedino bi nas jedan od ključara, kad bi bio njegov red i ako nije bilo nikoga blizu, oslovio s »dobro jutro« i tužno bi okretao glavom, odnoseći netaknute zdjelice ustaške hrane, te bi rekao:

— Pa vi ćete tako propasti, kad ništa ne jedete.

Bio je to dobri Vid ispod Velebita.

PRVI LJUDSKI GLAS

Već je mjesec dana što smo u tamnici, ali nismo mogli dobiti liječnika, iako je Kljakoviću lice bilo otečeno, a ja se nisam mogao maknuti od bolova u leđima i cijeloj lijevoj nozi. Nismo tijekom više dana imali ni onu mizernu rasvjetu od šest svijeća. Jedne noći kasno su se otvorila vrata od ćelije i ušao je jedan ustaški stražar s ručnom svjetiljkom, u pratnji jednog policijskog činovnika. Mi smo se trgli iz polusna, kad nam je stražar upro u lice svoju svjetiljku. Činovnik u uniformi nas je oslovio primorskim narječjem:

— Ne plašite se, ljudi, ja sam došao samo da vam pobilježim imena.

Držeći u ruci neku veću bilježnicu, tražio je od stražara da mu posvijetli, da vidi pisati. Najprije je upitao mene za ime i prezime, te kad sam mu rekao, nervozno se trgnuo:

— Kako ste kazali, molim vas?

Kad mu je Kljaković ponovio moje i svoje prezime, pitao je za zvanje, te kad je čuo, počeo je gotovo histerično vikati:

— Pa zar su i vas zatvorili, za koga čujem još od djetinjstva?

— A eto, jesu.

— J... im ja takvu slobodnu Hrvatsku, u kojoj se zatvara najbolje Hrvate, ostiju mu ćaćinu, tko je to naredio.

— Nemojte tako vikati, jer znate ustašku strogost — upozoravao je stražar.

— Što neću, ostija, viknu' bi ja ovo i nasrid Markova trga.

Kad je pobilježio imena, protestirao je što nemamo svjetla.

— Pa izgorila žarulja, a druge nemamo.

— Ča nemate! Donesite otkuda znate i izvadite s drugog mista, ili idite kupiti jednu, ali bar s deset svića jačine — derao se mali činovnik s glasićem još nedorasla čovjeka, te izlazeći dodao:

— Znajte, da vas pravi Hrvati nisu zatvorili niti će to ikad učiniti.

To nam je bio prvi topliji ton u ustaškoj sredini. Prolazili su dani i sedmice, a naša je situacija ostala ista, cijelo vrijeme u polumraku, u vlažnoj ćeliji s betonskim podom, svaki na poderanoj vreći, ispunjenoj s nešto slame, oštre poput one što se baca pod blago u štali, s visoko postavljenim prozorčićem kroz koji je strujila hladnoća i razrеđivala dim od cigareta u našoj maloj ćeliji. Tu i tamo bi po noći čuli šum zrakoplova, koji bi preletio iznad kaznionice. Bili su to njemački zrakoplovi koji su polazili na Istok. Uzdisali smo: samo da je engleski i da baci bombu na tamnicu i na nas, te učini kraj sramoti i poniženju koje smo do u dno duše osjećali. Međutim, nismo osjećali nikakve mržnje prema tim nesretnim primitivcima, ustaškim organima, koji su hrapavo i surovo obavljali svoju službu, dovodeći i izvodeći, većinom po noći, zatvorenike, pri čemu se iz njihovih međusobnih razgovora osjećalo njihovo unutarnje nezadovoljstvo. Umjesto mržnje, u njima sam gledao skorašnje kosture, što mi je povećavalo moje žalosno raspoloženje. Bili su od reda kršni, koštunjavi momci, naše gorštačke pasmine. Očito je i mnogi među njima, osjećao stid i u svojoj primitivnoj podsvijesti slutio konačnu lošu sudbinu, svoju osobnu a i stvari za koju se je digao.

U TAMNIČKOJ BOLNICI

Neka mala promjena je nastupila kada su nas na prijedlog liječnika, koji je bio također ustaša, prebacili u jednu veću sobu u prvom katu, koju su oni zvali bolnicom, te dopustili da uzimamo neke lijekove po liječničkoj uputi, koje nam je jedan ustaša »apotekar« davao preko volje i uz teške prikore. U toj je bolnici bilo dvanaest ljudi na nekim slamnjačama, od kojih je bila samo još jedna prazna, te su, kad su nas uveli, kazali da ju jedan od nas može uzeti, a za drugog da će jednu negdje pronaći i donijeti. Na podu, doduše drvenom, ležao je jedan teško ranjeni čovjek, pokriven nekim pokrivačem čak i preko glave i tresao se muklo stenjući. Očito ga je i groznica tresla.

— Pa stavite ovog čovjeka na slamnjaču, a mi ćemo čekati dok nešto pod nas dovučete — rekao sam službujućem ustaši.

— To nije vaša briga, on će ionako skoro svršiti, to je partizan, komunist, koji li vrag.

Prostorija je bila nešto zagrijana i opazili smo da ima tekuću vodu, a i neki zastor ispred posude, gdje su ljudi obavljali nuždu. Meni i mome drugu kanda je nešto olakšalo kad smo vidjeli, da ćemo se moći malo oprati. Međutim smo primijetili, da su naš dolazak među njih drugi s negodovanjem primili. Doduše šutke, ali su na svojim ležajima okretali glave od nas, kao da će naši grijesi imati i za njih posljedica. Pošto nije bilo mogućnosti da na nešto sjednemo, stajali smo i čekali da nam donesu nešto na što ćemo leći. U kutu prostorije bio je slamnati ležaj i na njemu čovjek od kojih pedesetak godina, koji je na mahove ječao. Kako mi je kasnije rekao, bio je musliman, gostioničar kod »Mlinarice« i po pričanju imao »živu ranu«, koja ga je još više mučila uslijed neprevijanja. Kao da me prepoznao i u znak neke pažnje oslovio:

— Ovdje vam je sve zagađeno, uzmite vi onaj ležaj koji će biti donekle najčistiji (bio je blizu njega), u njemu je svega dvije noći prenoćio dr Gagliardi, bit ćete čuli za njega.

— Da, čuo sam, ali u njegov krevet neću, pa makar se pružio na pod — odgovorio sam trpkim smiješkom.

— E, što vam ja mogu, gospodine — odgovori moj musliman, okrećući glavu i mrmljajući tiho: »Vi još ne znate, u čemu smo...«

Uz ovu »bolnicu« bila je još jedna veća soba, s regbi improviziranim tankim vratima, koja su dijelila ove dvije prostorije. Tamo kanda su se skupljali ustaški stražari prije i poslije večere. Bilo je oko osam sati. Neki su već bili povečerali, i kao da su nešto više popili, te su diskutirali u svadljivom tonu. Razabrali smo da smo predmet tog razgovora bili Kljaković i ja. Jedni su psovali, što smo dopremljeni u bolnicu umjesto za plot, kao i druge izdajice. Drugi su se protivili i osuđivali takvo mišljenje da nas se uopće nije smjelo zatvoriti. Prepirka je bila sve oštrija i u surovu tonu hercegovačko-dalmatinskih i ličkih gorštaka, čistih štokavaca. Devedeset posto te ustaške ekipe su bili iz tih krajeva, bez ijednog kajkavca, a većinom od Tomislav grada i Imotskog. Moj susjed musliman je samo podrhtavao na svom ležaju. Nismo bili neposredni susjedi, jer je Gagliardijev ležaj preuzeo jedan ustaški časnik, koji je bio pod istragom radi nekog prekršaja, a meni prepustio svoj ležaj i tako je bio između mene i muslimana. Časnik je bio miran, nije ni s kim razgovarao i izgledao je teško zabrinut. Ustaše su bili s njime pristojni i preko dana je odlazio u upraviteljevu pisarnicu, da čita novine. Za ručak i večeru nije jeo ništa i tužio se na bolove u želucu, tvrdeći da ima čir. Sutradan su mene i Kljakovića obavijestili, da ćemo moći dobivati hranu od kuće, jer da smo mnogo oslabili. Tako smo nas dvojica došli u neku malo topliju zaklonicu i dobivali hranu od kuće, koju nismo mogli ni pojesti, nego smo je dijelili s drugima, posebno s časnikom koji bi uzeo svega po koji zalogaj. Za hranu izvana svega je još jedan pritvorenik imao privilegij. To je bio jedini Srbin među nama. Crn i mršav od tuberkuloze, ležao je sam u jednom kutu i nije nikada ništa govorio, nego su mu se samo tu i tamo vidjele oči, koje su sijevale od groznice. Bio je student, a hranu mu je slala njegova zaručnica, koja je bila daljnja rođakinja Dide Kvaternika, i on joj je dopustio taj privilegij, kako mi je pričao časnik.

Naš zatvor nam je postao snošljiviji preko dana, a po noći su se ponavljale sve žešće prepirke među ustašama, tako da se i nama činilo, a

vidjeli smo i na licu časnika, da je moguće da provale u našu prostoriju i da nam »sude«. Protivnici su prijetili, da će prodrijeti na svoju odgovornost i sve nas pobiti, a najprije onoga s bradom. Drugi su uzvraćali:

— Samo preko nas Dalmatinaca mrtvih.

Vrata su se drmala i iza njih se osjećalo ko neko hrvanje, a moj bi gostioničar bijesno počeo ispravljati glavu i govoriti:

— Proroka mi, svi ćemo izgubiti glave zbog ove dvojice... što ih dovedoše amo...

Časnik nato skoči i poče vikati:

— Mir, divlja stoko, koja ne razumije ni o čemu ni o kome govori — te pojuri k vratima, tražeći od stražara da pozove upravitelja.

Tako se to te noći stišalo, da se slijedećih ponovi u nešto blažoj formi.

Jedne večeri oko sedam sati dovedoše nam stražari troje ljudi u ustaškoj odori i izručiše ih u našu prostoriju ko tikve iz vreće. Ovi pogledali oko sebe, pa počeli protestirati:

— Kako nas ovdje s ovom bagrom, ta mi smo ustaše i novi s fronte!?

Jedan je imao povezanu glavu s dva velika ručnika, prljava i krvava, a krvava mu je bila i musava košulja po prsima. Krv se bila posušila. Usprkos tome i poderanih cipela, hodao je bahato, kao da je neki zapovjednik u logoru. Drugi za njim je bio znatno mlađi, crn, visok i mršav, također u prljavoj i poderanoj odori, a prsti su mu virili kroz obuću, ali je svoje kvrgave noge razbacivao sigurno i samosvjesno. Treći, onizak, plavokos, također u pohabanoj odori, koracao je skromno i na prstima, kao da je uplašen.

— Ima i naših ovdje — uzviknuo je onaj povijene glave, kad je opazio časnika i koraknuo prema njemu, kao da će se rukovati. Časnik je sjedio na svome ležaju i učinio se kao da ne vidi i malko mu se ironično nasmiješio.

— Ma, eto, tako, desilo se slučajno, uhitila nas naša ustaška policija i pošto kod njih u pritvoru bilo sve puno, uputili su nas ovamo. Nećemo mi biti dulje, nego dok izvide slučaj, i možda par dana kazne — objašnjavao je časniku onaj s ručnicima.

— Pa što je bilo i zašto ti je glava povezana?

— Ma, eto, pustili nas nakon dva mjeseca s fronte na odmor — prihvati onaj manji — a njih dvojica se napili, osobito on, pa ljosnuo na hrpu kocaka na trgu i razbio glavu i rasjekao uho, da mu je jedan komad visio. Kako znadete, ustaše se ne smiju opijati, pa nas naša policija uhitila sve troje đuture. Ja nisam bio pijan, nego su pronašli da mi je kriv tefter, pa su rekli da se to mora izviditi, a dotle svi zajedno u zatvor.

— Pa kako to krivi tefter?

— A što vam ja znam kako, upisali krivo, ja se zovem Omer Blažević, a oni u tefter napisali Blaž Omerović. Baksuz.

— Kako Blažević, bit će ti stari bili kršteni, jer muslimani nemaju Blaža.

— Bezbeli, da će biti bili, jašta da su.

Kad je moj susjed krčmar čuo, huknuo je i s negodovanjem se okrenuo na svom ležaju, dobacivši Omeru pogrdnu riječ.

Onaj mršavi je pogledao Kljakovića i mene, pa je uskliknuo:

— Ha, ha, i vi ste ovdje, no. Revolucija jede svoju djecu... Svi dođu na red, ali i onaj vaš pop će skoro. Neće mu pomoći ni sveci ni Isukrst, što je dao da mu slikate u crkvi sv. Marka, svejedno će omastiti konopac.

— Pa tko si ti, da tako govoriš?! — Kljaković je raskolačio oči na nj.

— Ja sam onaj što si ga ti zvao »mrlja«, a nosio sam iz Župnog dvora bar po deset kava na vašu skelu u crkvi gdje ste slikali, a poslije smo izmislili da smo kavu kuhali gore na skelama i vi ste je pili cijeli dan.

— O, sad se sjećam, koliki si to izrastao i što imaš protiv župnika, ta bio je dobar s tobom i pomogao ti je mater.

— Je, bio je dobar, da bih najvolio potegnuti konopac, kad mu ga stave oko vrata. Svaki dan su bile gozbe kod njega, a meni bi dao da ponesem kući ostatke i svake subote po vreću brašna i malo masti, da odnesem materi koja je živjela sa mnom i bratom u jednoj sobi i kuhinji, vrag mu mater popovsku i buržujsku. Platit će on već. Došlo je vrijeme nas proletera.

Onaj s ručnikom ga je pogledao i stavio prst pred usta, da šuti. Zatim izvadi snop karata iz džepa i »hajde da igramo«.

— Gdje ćemo igrati, kad nema na čemu?

— Pa na podu — i sjede, dijeleći drugovima karte.

Počeli su se uvelike derati, bacajući karte, dok mali Omer ne reče:

— Pa nemojmo, smetamo gospodu, jelte — okrećući se prema ranjavom, ali još krepkom gostioničaru Mehi.

— Bezbeli — odgovori ovaj u po glasa.

— Valjda ćemo se još pitati, da li ovima smetamo — cerio se onaj sa zamotanom glavom.

Omer se diže i izjavi, da neće više igrati.

— Pa kad nećeš, i mi ćemo naći drugoga.

Pokupiše karte i iziđoše na hodnik, kamo ih ključar pusti. Malo zatim gurnu stražar kroz vrata još jednog čovjeka u našu prostoriju. Bit će bio oko pedeset godina, srednjeg stasa, dosta krepak, prosijede kose i uplašena lica. Preko ruke je imao neki tamničarski pokrivač, a na nogama je teturao i strašivo gledao oko sebe. Uputi se k meni, pružajući ruku i promrmlja mi svoje ime, kao da se predstavlja, dodajući da je iz Banja Luke. Nato časnik skoči i izdera se na nj:

— Marš u kraj, čifto, ovdje se nitko nikom ne predstavlja.

Ovaj uplašen, spusti se na pod upola zgrčeno i pokri se pokrivačem čak preko lica, te poče stenjući jaukati.

Bilo mi je žao čovjeka, te sam časnika prijekorno pogledao. On je to primijetio, te mi ispod glasa reče da će mi prvom zgodom obajsniti razlog. Uistinu se je kasno u noći, dok su svi spavali, približio mome ležaju, te mi počeo šaptati, da ne mislim da je on antisemita ili pristaša njemačke rasističke teorije.

— Ovaj nesretnjak je bosanski čivut i bit će ga isprebijali, kad onako ječi, a vas sam htio upozoriti da se ne biste upustili s njime u razgovore i upozoravam vas da ni s kim ništa ne razgovarate, jer je to opasno. Neki može biti podmetnut od strane upravljača, a neki može lažno podmetnuti, da se dodvori i pokuša izvući sebe.

USTAŠKI ČASNIK U USTAŠKOM ZATVORU

Zatim mi je počeo pričati o sebi, kako je još od početka ustašluka član organizacije, da je pred dvije tri godine završio sveučilište i na terenu radio, koliko je mogao, za ustanak u danom času. Kod preokreta je stupio u Ustašku vojnicu, postao časnik i brzo napredovao.

— Bio sam zapovjednik u Gospiću i ispočetka je išlo bez velikih poteškoća, dok ne počeše one nesreće — malo je uzdahnuo i počeo pričati, kako su sukobi u Lici otpočeli:

— Jednoga jutra su mi dojavili, kako su neke hrvatske komšiluke četnici popalili i svijet pobili. Ja pohitam s jednim skupom vojnika na lice mjesta. Imao sam šta vidjeti: dva tri naša komšiluka zapaljena, nesretne im kuće dogorjele. U prvom komšiluku na dvorištu čitava obitelj poklana, jedan leš ovdje, drugi ondje. Jedan starac prerezana grkljana još živ hropi, ali ne može da išta kaže. Nedaleko od njega stara žena zaklana, a na kraju predvorja jedan mlađi čovjek izboden nožem i zaklan, te jedna mlađa žena poderanih rukava i izgrebena po mišićima od ruku, također zaklana. Na sredini dvorišta jedno dijete rasporeno nožem, a pijevac mu vuče crijeva po dvorištu. U drugom komšiluku ista slika, garište i nekoliko leševa. Obuze me užas i bijes, pa povikah drugovima: da pronađemo razbojnike, pa gdje i tko bili. Nedaleko garišta opazismo jedan stog slame, sadjeven oko jednog stabla, i kad se približismo, otkrismo jednog starca, šćućurio se ispod plasta, zavukao leđa u slamu, s bradom između koljena, cvokoće zubima i bulji uplašeno. Spočetka nije bio u stanju da nam išta odgovori, a kad ga malo zalih rakijom i rekoh da se nas ne boji, dođe malo k sebi. Upitah ga, gdje mu je kuća, a on pokaza garište.

— Tko ti je zapali?

— Četnici — promuca.

— A jesi li koga prepoznao iz ovog kraja?

— Jesam dvojicu iz susjednog sela — pokazujući rukom pravac.

— Mi ga ostavismo i jurnusmo prema dotičom selu. Od odraslih mlađe nismo zatekli, ali smo kuće popalili i pobili što se našlo, te tako otpoče naša nesreća i sramota.

Počeo je iznositi svoje duševne muke, koje ga baš sada u zatvoru još više muče, gdje imade više vremena da razmišlja, što nije slučaj u vihoru borbe i nekog općeg ludila i pijanstva.

— Nisam ja sam koga muči — govorio je časnik — muči i onog glupavog upravitelja dra Majcenića, komu, kako znadete, svaki dan idem u pisarnicu da vidim novine, samo on ne smije da govori o tome, a muči, očito, i ove naše priproste ustaše, svakoga na svoj način.

— A zašto ste vi pod istragom? — upitao sam ga.

— Ma bio sam, kako sam vam rekao, zapovjednik u Gospiću. Tu sam, uz druge službe, imao zadaću da sakupljamo žito i spremamo ga za slučaj nužde. Bilo je nekoliko stogova žita, kad najednom dođoše Talijani, da odnesu žito. Ja sam to uskratio, jer da je naše i da ga mi spremamo za sebe. Ovi su otišli, ali kad sutradan dođe ih čitava satnija s nekim pukovnikom na čelu. Ovaj je govorio autoritativno, naglasujući da ga je poslao general

i naredio, da žito svakako uzmu i natovare, bez obzira da li je meni pravo. Ja postrojim moju četicu s puškama i viknem Talijanima da odlaze, inače da ćemo ih sve pobiti, i, dok imamo puške, da nećemo dopustiti da i jednu kilu žita uzmu. Talijani su podvili rep i otišli. Za koji dan sam bio pozvan, da dođem u Zagreb k poglavniku. Pavelić mi je rekao, da je dobio oštar protest od talijanskog generala, jer da smo mi u Gospiću uperili puške na talijanske vojnike, te da traži da se zapovjednik strogo kazni. Poglavniku sam ispričao, što se je i zašto desilo, a on mi je sa smiješkom uzvratio:

— Ti si imao pravo, samo ne možemo tako s Talijanima, jer su nam saveznici, bar za sada... Meni je žao, ali ću te morati premjestiti.

Premjestili su me u Karlovac.

— Kraj Karlovca je bio na otvorenom jedan logor ograđen žicom, u koji su dopremili sedamdeset žena, navodno četničkih supruga i sestara. Jedne večeri mi je dojavljeno, da je u Karlovac stiglo preko stotinjak ustaša, koji su pušteni na dopust, da se nalaze u jednoj krčmi, te da se spremaju u spomenuti logor, da »prevale vlahinje«. Kad sam to čuo, naljutio sam se, uzeo nekoliko vojnika, otišao k logoru, te isjekao ogradne žice, a ženskima rekao da bježe kud znadu. Zato sam, evo, pod istragom i optužen za čin, koji sam izvršio bez naređenja. Bit ću izveden pred vojni sud i čeka me, ili da me oslobode, ili strijeljaju, zavisi kakvi će biti suci. Svejedno mi je. Bolje je da nas nestane, nego da izgubimo svaku etiku — govorio je rezignirano.

IZJAVA KAO UVJET PUŠTANJA IZ ZATVORA

Za vrijeme našeg prebivanja u toj »bolnici«, koje nije bilo dulje od desetak dana, došao nam je upravitelj Majcenić i prvi puta nas u blagom tonu obavijestio, da će nas poglavnik pustiti, ako napišemo da smo za NDH i osuđujemo Krnjevića i Šubašića. Poveo je u tu svrhu Kljakovića u svoju pisarnicu i sugerirao mu je, kako imade glasiti to pismo poglavniku, na osnovi kojega je on obećao da će nas pustiti iz zatvora. Kljaković bi morao pismo napisati svojom rukom, a ja sam trebao potpisati kao prvi. Ja sam to odbio, a Majcenić je izjavio, da ću sam biti kriv svojoj sudbini, jer da mi je glava u rukama poglavnika.

Sutradan, kasno uvečer, došao je jedan mladi ustaški časnik, neki nesvršeni đak, koga su smatrali pjesnikom neke mu pjesme bile tiskane u »Hrvatskoj reviji«. Pogledao je oko sebe zatvorenike i čas zastao kod onog teško ranjenog komunista i otkrivajući ga malko, upitao:

— Kako si, kolega?

Ovaj je samo bolno okrenuo glavu od njega a on se uputio ravno k meni. Ležao sam okrenut k zidu i čitao jednu knjigu, koju sam turio u džep, kad su me poveli u zatvor.

— Kako to, da imaš knjigu? Za to će odgovarati upravitelj. Pokazat ćemo ti mi, da niste na ladanju. Htjeli ste pobjeći u Španjolsku, pa onda k Englezima, je li. Otkrili smo mi vašu osnovu i sada ste tu, gdje vam neće pomoći ni londonski ni američki radio. Još ste toliko drzak, da se ne mičete i ne kažete »spremno« i ne priznajete, što ste namjeravali.

— Niste vi, valjda, sudac istražitelj? Pustite me na miru, a vaš prijevod od »pronto« nisam naučio, niti hoću. To prepuštam vama.

Nato se mladac počeo derati i zvati stražare:

— Otpremite ovoga i njegova druga smjesta u samicu!

To su stražari odmah i učinili, možda i nevoljko. Mladac je također otišao, tukući bahato pod petama od čizama. Drugi zatvorenici su se strašivo zgledali, a moj ranjeni susjed gostioničar, ispod glasa kao sam za sebe, izustio:

— Hvala Bogu, da ne stradamo svi zbog ovih.

KLJAKOVIĆ I JA RIŠEMO U TAMNICI

Našli smo se opet u ćeliji bez prozora, gdje smo bili prije, kvrčili se od studeni u kaputima i čekali, što će biti dalje. Promjene nije bilo nikakve, dok nas jedno jutro rano ne poče gušiti dim, koji je sukljao iz hodnika, ispod vrata ćelije. Na hodniku smo slušali ustaše, kako bježe i viču »pogušismo se«. Kljaković je vikao kroz rupicu od vrata da nam se otvori, jer da se gušimo, ali nije dobio odgovora. Onda je našao nogu od razbijenog stolca (to je bilo čitavo pokućstvo) i počeo njome tući, što je jače mogao, o vrata, i vikati da se gušimo i da ključar otvori. Čuo je dvojicu gdje trče hodnikom i stao još jače vikati, da nam se otvori i da traže ključara.

— Pobjegao je i on, i njega je gušilo. A koji ste vi unutra, čini mi se, da si Dalmatinac?

— Jesmo — i reče im naša imena.

— Jesi li ti onaj, što je slikao crkvu u Vranjicu?

— Da, baš onaj...

Za nekoliko minuta su odvalili vrata velikom željeznom polugom i izveli nas na hodnik, gdje je još dim gušio. Meni je pozlilo od dima, da se nisam mogao držati na nogama, nu ovi su donijeli nosiljku sa sobom i iznijeli me u prvi kat u neku sobu, koju su oni čuvali za tuberkulozne. Bila je potpuno prazna, prljava od krvi, ali dosta prostrana za dvojicu. Sutradan su nam je oprali i donijeli jedan mali stolić i dvije sjedalice. Oprao nam ju je jedan čovjek od kojih četrdeset godina. Rekao je, da je i on zatvorenik, ruski Židov, a po zanimanju inženjer.

— Dobro da vas nisu kuda drugdje otpremili — rekao sam.

— Pa nisu, dok im trebam. Ja sam im ekonom, pečem kruh i obavljam drugo oko provijanta, te sve što mi narede. Ova marva ne razumije ništa. Držat će me dok mi ne nađu zamjenu, a poslije ću završiti kao i ostali Židovi.

Smješkao se bolno.

Soba je bila, dakako, hladna, ali je imala jednu raspuknutu peć od lijevanog željeza, koja se je mogla ložiti izvana, s hodnika.

— Možda će pustiti da vam se tu i tamo naloži, samo je opasnost, da peć ne ode u komade, jer je raspuknuta.

Sad nam je postalo nešto snošljivije. Soba je bila pomalo zagrijana, ali nas je ubijala dosada, zureći samo u zid. Francusku knjigu sam bio već nekoliko puta pročitao. Kljaković se žalio ustaškoj kontroli na dosadu, dok

mu jednog dana ne donesoše par listova papira za crtanje, jer da mu je upravitelj dopustio da za njegovu kancelariju napravi kojeg kotarskog serdara u dalmatinskoj odori. Za mene nije bilo nikakve dozvole, ali mi se jedan poručnik smilovao i prokrijumčario nekoliko listova kancelarijskog papira i olovku. Sad sam i ja bio nečim zabavljen. Prevodio sam iz svoje francuske knjige jednu religioznu staru grčku dramu, zvanu »Demetra«, koju su u staro vrijeme jednom godišnje predstavljali u delfijskom Demetrinom hramu. Iza ovoga sam, isto tako olovkom, napisao »Michelangelovi i moji imaginarni razgovori«. Prestao sam s pisanjem, kad mi je poručnik Zagorac počeo krijumčariti papir za pakovanje i kredu. Tada sam prekinuo s mojim pokušajima pisanja i crtao sam po čitav dan, u čemu sam nalazio veliku duševnu olakšicu. Učinio sam nekih dvadesetak crteža, između kojih i nekoliko varijanata »Pieta«, koju sam kasnije izradio u Rimu (moja velika Pieta). Sad sam i bolje spavao i u ustašama sam, ukoliko sam ih viđao ili slušao, gledao žalosne ljudske strojeve. Njihova galama nas je noću često budila, ali su njihove prepirke i razgovori često bili zanimljivi, nadasve po tonu i jeziku u kojem su ih vodili, i rječniku koji su upotrebljavali, da bih se ja nekad nasmijao, makar trgnut iza sna, te bih rekao Kljakoviću:

— Da je Vuk Karadžić živ, pa da mi ga je dovesti da ih čuje, pa da ga upitam, tko je komu ukrao jezik.

Ovi ustaše su bili većinom Hercegovci od Tomislav-grada i Ljubuškog, te Dalmatinci od Imotskog, Sinja i Vrlike. Po njihovu međusobnom ponašanju izgledalo je, da nisu bili primitivniji ni u doba Tomislava, ali s nečim tvrdim i samosvojnim. Nadasve je upadao u oči jedan gorostas od Duvna, iznad dva metra visine, jak i koštunjav, s glasinom kanda razgovara s nekim na drugom brdu prema njegovu. Obično je vršio noćnu stražu i po hodniku bi tukao čizmama i neprestano ojkao, kao da hoće da otjera san od sebe. Najradije je pjevao o hajduku Tomiću Mijatu, a nadasve onu, kako je i zašto Mijo pošao u hajduke, te o Mijatu u Tešnju, kako kumuje Tješanin Aliji. Najjače bi naglašavao Mijatov poklik koscima, gdje ih poziva da idu za njim u goru, »gdjeno sude gorske kosovice«, iza kako je naglasio, da je jabuka livada njegova djedovina i da je neće nitko kositi, dok je on na životu i pri tome bi snažno udario nogom o pod, kao da se nekomu nalazi nasuprot. Osjetio sam, da ovi ljudi žive još u doba epske narodne pjesme, a izvan doba u komu su, i razumio sam, da oni samo nastavljaju život svojih predaka.

Sad su se preko običaja počele kod nas zadržavati ustaške šarže, koje su po noći obilazile ćelije. Bili su većinom Ličani. Počeli su nam u povjerenju govoriti, da misle da ćemo i Kljaković i ja biti za Božić pušteni kući. Pri tom su oštro kritizirali ustaško starješinstvo, a najviše Pavelića i Kvaternika, te njihovu politiku s Talijanima, te postupke sa Srbima.

— Što će nam Hrvatska bez Hrvata, bez naroda uopće... i tko će uopće ostati živ, ako se ovako nastavi — govorili bi.

— Znademo mi, da danas ustaša može ubiti i nadbiskupa nasred Jelačićeva trga i da mu se ne bi ništa dogodilo, ali, kud to vodi, nego u propast i sramotu... Ako poglavnik prepusti Dalmaciju Talijanima, kao što se šapće, tko će ga poslije toga još slušati, — govorio je glasno jedan poručnik, Ličanin.

— Polaganije, čuje se na hodniku — upozoravao je ključar Vid kroz rupu od vrata.

— Svejedno mi je, ionako ću skoro pod ledinu.

Imao je tešku ranu između rebara, koja je bila zapuštena i nije zaraščivala, pa je neprestano bio u groznici.

BOŽIĆ U TAMNICI

Pred Božić je došao upravitelj i Kljaković ga je pitao, hoćemo li biti za Božić pušteni kući. Ovaj mu je odgovorio, da bi njega pustio za dan Božića kući, s tim da se drugi dan opet vrati u tamnicu. Kljaković mu je rekao, neka pusti i mene s njime u njegovu kuću, jer u mojoj da nema nikoga, jer su mi žena i djeca u okupiranom Splitu, a ionako će biti stražar pred mojom kućom.

— Jest, ali njega ne smijem pustiti, tako mi je naređeno.

Kljaković je odgovorio, da neće ni on bez mene. Upravitelj je nato slegao ramenima i izišao.

Na Badnji dan nam nije donesena hrana, i mi smo to tumačili, da je post. Međutim nam ni na Božić nisu uručili hranu. Mi to nismo uzeli tragično, nego smo čitav dan crtali. Jozo neke serdare, a ja obitelj uz badnjak, gdje im anđeo svira božićnu pjesmu. Drugi dan Božića ključar odškrinuo vrata i rekao nam ispod glasa, kako žali, što dva dana nismo dobili hranu, dodavajući da nam je od kuće donesena, samo da nisu dali da nam se uruči. Pri tom je zakretao glavom i škripao zubima.

— Ne mari, Vide, postili smo za poglavnikovu dušu.

Vid je brzo priklopio vrata.

Sutradan nam je jedan ustaša donio od dva dana jelo, koje je ležalo u vratarnici. Nismo pojeli ni četvrtinu, a drugo smo dali jednoj ženi, kojoj je bilo naređeno da nam opere pod u sobi. Ona je bila u susjednoj sobi s još nekoliko pritvorenica. Tada nam je sobu prala i pomalo primala šale, ali se teško prigibala, jer joj je trbuh bio velik. Govorila je, da je u osmom mjesecu. Bila je, rekbi, Židovka, pod sumnjom da je komunistkinja. Inače ni malo potištena, rekla je da nisu gladne, ali je jelo rado uzela i ponijela, da pojede s drugaricama. Njihova je soba bila do naše i zahvaljivale su se na jelu, tukući šakama o zid koji nas je dijelio. Preko uska hodnika, nasuprot naše prostorije, bila je veća skupina zatvorenih komunista, između kojih i jedan dječak od dvanaest godina, Židov. Njega su puštali svako jutro, da odnese izmetine. Ni on nije bio potišten, nego, naprotiv, veseo što imade mogućnost kretanja. Kad sam ga upitao, zašto su njega tako mlada zatvorili, odgovori:

— Pa Židov sam i imadem brata, koji je komunista i nekud im je umaknuo.

Već se je kod nas nakon trećeg posjeta udomaćio, pa će meni reći:

— Gospodine, vi dobivate uz jelo i cigarete od kuće. Vidim, imadete veliku kutiju »Vardara«, pa su me ovi preko molili, da im nekoliko dadete.

Kutija više nije bila puna i zagrabim, te mu dadem desetak. Mali ih je na brzu ruku prebrojio.

— Dajte svakomu bar po jednu, imade ih petnaest.

Dadnem mu. I tako je to išlo tijekom desetak dana, dok mi najednom u odsutnosti stražara ne počeše iz svoje prostorije dovikivati:

— Dobivate od kuće hranu i cigarete, vi buržuji, ali kad mi dođemo, nećete ga majci.

Naš visoki stražar od Duvna gleda je bijesno kao privezan vuk. Vidjeli bi ga kroz vrata, kad bi ih ključar odškrinuo, i izgledao je kao da će se baciti na neku žrtvu. Poslije Božića, kad je ključar otvorio vrata da nam unese jelo, povirio je u našu ćeliju i opazio velike crteže po zidu, te hrapavo upitao:

— Tko to radi?

Kad mu je ključar odgovorio: »Pa oni, ova gospoda«, razderao se:

— J... mu ja boga i poglavniku i njegovoj nezavisnoj, kad on okakve ljude zatvara. Razbio bih ja njemu ove rupe, u koje tura naše ljude.

Stisnuo je šaku na remenu od puške i hodao po hodniku ljutito, kanda se sa nekim prepire u sebi.

Kljaković i ja smo se pogledali s čuđenjem, otkuda ovom rutavcu oko za ovakve stvari. Ja sam tada počeo razmišljati o ovim primitivcima oko nas, te su mi dolazili pred oči oni kršni mladići, novaci, koje sam letimice vidio vježbati na Zrinjevcu sve ljepši od ljepšega, a izgledali su kao da ni pred kim neće ustuknuti, kao da ih ništa neće slomiti, nego će se razmnožiti ova krasna i krepka rasa.

Nešto prije podne nam je naišao štrkljasti i klepavi upravitelj s još dva civila i jednom djevojkom. To mu je bila zaručnica, a ona dvojica su bila dva dalmatinska studenta, koje su večer prije zatvorili radi demonstracija protiv Rimskih ugovora. Strpali su ih u prostoriju, gdje su koji dan prije bili zatvoreni komunisti. Međutim su, uza sve to, ustaše donijeli jelo, vino i cigarete, da su svu noć galamili i pjevali pjesme, kao »nije Dalmacija talijanska...«. Mi nismo znali o čemu se radi, nego nam je vratar ujutro prišapnuo. U jednom od upraviteljevih pratilaca prepoznao sam jednog studenta od Imotskog, kojega sam nekad pomagao kao đaka splitske gimnazije, a prestao sam kad sam vidio, da je pokvaren i naprasit. Sa svakim se neprekidno svađao, prijetio se i nosio u džepu dugački imotski nož, s kojim je jednog kolegu u svađi probo. Koracao je preko sobe drsko, kao da je i on sastavni dio vlasti, a i bio je u neku ruku, jer mu je upravitelj ozbiljno pokazivao na stolici Kljakovićeve crteže. Kad su ušli, nisu ni pozdravili i vladali su se kao da smo im mi tek predmet znatiželje. Ja sam na zidu crtao i bio im okrenut leđima, kao da ih nema. Najednom me je upravitelj prvi puta oslovio:

— Pa vi se ne mičete, niti pozdravljate, a ja zatvaram oko i puštam vas da radite, kako ne biste zahirili u tom vašem zanatu.

— Što bih vas pozdravljao? Ta ni vi niste pozdravili, nego ste ušli s ovima kao što se ide u Maksimir vidjeti zvijeri.

— Vi zaboravljate, da ste zatvorenik i da vas mogu opet u samicu, umjesto ovdje gdje je toplo i gdje vas puštam da radite. Ja s Kljakovićem razgovaram, jer svatko znade da je on Hrvat, a s vama mi nije dopušteno.

Nato sam se okrenuo prema njemu i upitao ga, koliko mu je godina. Reče:

— Dvadeset i osam, a zašto?

— Eto zato, da vam kažem da se je za mene znalo, što sam i otkuda sam, prije nego ste se vi rodili, a, ako Vlaška ulica neće znati ni do sto godina, to je meni svejedno. Molim vas, budite pristojni i ostavite me na miru.

On se malo zbunio, a zaručnica se zacrvenila i potegla ga za rukav, te su nas napustili.

Poslije ovog razgovora Majcenić nam se nije pojavljivao, nego jednom, i tad ga je Kljaković upitao:

— Pa dokle će nas držati i jesu li ti izvidi već svršili?

— Ne znam vam ja ništa. Poglavnik vas je zatvorio i on vas jedini može pustiti.

U GLAVNOM USTAŠKOM STANU

Početkom ožujka došao je upravitelj u našu ćeliju i saopćio Kljakoviću, da će sutradan biti pušten.

— A Meštar?

— On ne.

— Pa neće ni njegovo pitanje vječno trajati. Ostavite nas zajedno, da zajedno i iziđemo.

— E, to ne mogu, jer ja ne odlučujem, a njegov je slučaj teži.

Sutradan je došao i rekao nam, da je krivo razumio i da imade predvesti mene, a ne njega, rekavši da će me on odvesti na Glavni ustaški stan u šest sati navečer, te da spremim svoju prtljagu. Kad je izišao, Kljakoviću su došle suze i bilo ga je strah, da se više nećemo vidjeti. Šest sati je prošlo, a Majcenića nije bilo, dok se ne pojavi jedan ustaša i ne reče mi, da ga slijedim. Sišavši u prizemlje, Majcenića nije bilo i ustaše su ga nervozno tražili oko dvadeset minuta, ali uzalud. Jedan ustaša je stajao s autom pred vratima i pitao druge, dokle će morati čekati i što je sada dalje. Nato jedan od njih skoči, zgrabi pušku, uvede me u kola i sjedajući do mene, vikne šoferu:

— Vozi naprijed!

— A kamo?

— Pa u Glavni ustaški stan, a onda što ja znam.

Bio je to jedan od Vrlike, koji je kod mene dodavao kamenje kad se je zidala crkva u Biskupiji, pa me je prepoznao.

— Neće vam pasti ni vlas s glave, dok sam ja i puška u ruci, a poslije tko zna, majku im ludu.

Brzo smo tamo stigli, te sam bio odveden na prvi kat. Na prostranom hodniku sjedio je uz stol jedan mlad i uredan časnik iz bivše jugoslavenske vojske. Primio me suzdržljivo, ali vrlo uljudno i ponudio mi stolac da sje-

dnem, a on je telefonirao Josi Rukavini da sam tu, te mi onda rekao da pričekam. Dok sam sjedio, naišla su dvojica ljudi neinteligentna izgleda, očito doušnici, koji su počeli dosađivati, kako oni poznaju moju vrijednost itd.

— ... pa smo vas svejedno morali zatvoriti, ali se vi nemojte ljutiti i razumijte stvar. Mi znademo, da će u Zagrebu biti dvadeset tisuća koji su protiv nas kao i vi, ali nama oni nisu važni koliko vi sam... — pričali su dalje laskajući i izazivajući.

Časnik je gledao u stol preda se i šutio, a lice mu je mijenjalo boje, kao da se stidio.

— Pustite me, molim vas, na miru — rekao sam, a časnik ih je pogledao, te su se udaljili. Rukavina ga je nazvao telefonom da mi reče, neka se još strpim. Čekao sam dalje, gotovo jedan sat, dok Rukavina ne stiže iz svoje sobe, ljutito gestikulirajući i nekoga psujući. Ja nisam razumio koga, dok me ne pozva u svoju sobu, da tamo još pričekam. Tu je počeo grditi Didu Kvaternika:

— Naredio je, da vas se dovede ovamo oko šest i pol. Sad je sedam i pol, a njega nigdje nema. Telefonirao sam na njegov kućni telefon, pa na jedan tajni, a na koncu i u Vladu, odakle su mi rekli da će biti kod zaručnice. Nije bilo odgovora, bit će se negdje zabavlja. Vas uopće nije trebalo zatvarati, pa makar za vama stavili pet detektiva, bilo bi jeftinije nego sva ova sramota, da nam i Nijemci prigovaraju. Eto, to je moje mišljenje. Ima već dva mjeseca što sam htio to reći i poglavniku, nu ja ne mogu do njega, nego samo Dido, a ja kao podređeni samo do njega, pa on radi što ga volja. Pitam se, kuda ćemo dalje i dokle ćemo doći ovako. I mene su pod Aleksandrom prebijali i zabijali mi čavle pod nokte. Zbacili smo to sa sebe i vraćali milo za drago, al treba i prestati. Znadem ja da vi ne odobravate ovo što smo uradili, al svejedno, niste u srcu izdajica svoga naroda. Mi smo ovo napravili i sve ćemo činiti, da održimo Nezavisnu Hrvatsku, ili izginuti do posljednjega. Ljuti ste radi Dalmacije, ja vas razumijem, i ja sam, al kad nije bilo druge. Glavno je da se održi Hrvatska, pa ćemo mi baciti Talijane u more prije nego se bude itko nadao.

Zove netko na telefon, a on pita:

— Zar onaj kotarski poglavar iz Srijema? Pa što pitate što ćete s njime. Kad je sa Srbima on je Srbin, sa Hrvatima je Hrvat, a sa Švabama Švabo. To i jest, kao što mu je i ime. Ubijte ga, mater mu švapsku.

Ja sam šutio, ali sam u sebi pomislio: alaj su ovi naši ustaše isto toliko diplomate kao što su pitomi. Zar ovaj ne zna, da će mu Švabe slušati telefon. I drugo ne znaju, nego ubij!

Rukavina se okrene prema meni, pa će opet:

— Nema njega nikako, a vi idite kući.

— A kako?

— Pa kako znadete. Idite ravno i zatvorite se, nemojte prelaziti praga da iziđite, jer će vas ubiti, imade nas svakojakih. Vi ćete biti u kućnom zatvoru i toga se držite, vidjeli ili ne vidjeli stražara pred kućom.

Tako sam pošao kući.

U KUĆNOM ZATVORU

Kod kuće mi je bila ženina sestra koja se brinula da stan bude ugrijan, te za životne namirnice. Sad sam se mogao oprati i odmoriti se u ugodnom krevetu. Pronašao sam u podrumu ostatke od dasaka, koje su mi pretekle od prijašnjih reljefa, pa sam počeo po cijeli dan rezati.

Nakon nekoliko dana, dobio sam prvi posjet. Bio je to Pero Blašković, predsjednik Hrvatskog kluba u Beogradu, koji je napisao knjigu »Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu« (1939), u kojoj je opisao razne ratne događaje u kojima je on sudjelovao. Živio je u Beogradu, te oštro i otvoreno kritizirao beogradsku politiku i srpski šovinizam, no Srbi ga nisu mrzili radi njegove otvorenosti, kao i zbog toga što su znali da ne kritizira iz mržnje. Došao je k meni u posjet zbog toga, što se bojao da ja ne bih imao sumnju, da je on imao veze s mojim zatvorom. On mi je, naime, bio dopratio onog bečkog profesora koji mi je bio donio poruku od Baldur von Schiracha, koju sam ja bio otklonio, a to je bilo dva dana prije nego su me zatvorili. Psovao je najžešće Pavelića i Slavka Kvaternika i sina mu, koji da su krivi za sva ustaška zlodjela. Blašković je bio pomoćnik vojskovođe Kvaternika i u stvari glavni organizator vojske. Pričao mi je da je bio jako uzrujan, kad je čuo da su Mačeka zatvorili, pa za koji dan i mene, te je pošao da kod Kvaternika protestira, i tražio da nas se pusti. Kvaternik je sutradan sazvao u Sabornicu oko dvjesta časnika i držao im fulminantan govor s talijanskom gestikulacijom. Spomenuo je da imade protivnika njihovu djelu, na koje da treba paziti. Istakao im je da su već zatvorili dra Mačeka i mene, te da ćemo biti objesěni. Nadalje im je rekao, da se našao jedan viši časnik koji je protestirao i tražio, da ih se pusti, ali on upozorava prisutne, da će taj časnik, ili ma tko drugi od prisutnih, biti stavljen pred zid i strijeljan ako opet dođe intervenirati za izdajnike.

Blašković je bio prilično gluh, pa nije sve dobro čuo, nego su ga drugi na hodniku upozorili što je sve Kvaternik u svom govoru rekao, ciljajući na njega, jer su znali da je on taj, koji je intervenirao.

— Ja ću odmah poći k njemu i ponovno intervenirati, pa neka me stavi pred zid, glupi ovan, a vi, ako hoćete, suglasite se sa mnom — rekao je časnicima.

Oni su mu dali sto i trideset potpisa, te ga ovlastili da i u njihovo ime protestira. Kvaternik ga je primio i držao se autoritativno, te ga upitao zašto dolazi. Blašković mu je odvratio, da zbog svoje gluhoće nije dobro čuo što je on rekao na njegovu adresu, nego su mu to prisutni kasnije rekli, te da je došao da ponovno još žešće protestira, a on neka njega stavi pred zid i svih stotrideset ostalih, koji su ga ovlastili da i u njihovo ime protestira, te mu je pružio listu s imenima. Vojskovođa mu je nato stavio ruku na rame:

— Pa nemoj tako, Pero, nisam ja to do kraja baš tako mislio... Kako bih ja tebe, pa mi smo kolege.

Zatim se mašio za telefon i nazvao sina:

— Dido, sine, ovdje mi je Pero i traži u ime više njih, da se puste Maček i Meštrović.

Nato je telefon skvrcnuo, a Slavko se okrenuo prema Blaškoviću i, napravivši nemoćnu gestu, rekao:

— Jesi li vidio, Dido mi zatvori telefon.

— *Zbogom Napoleonova majko!* — rekao sam mu i otišao — ispričao mi je Blašković.

Zatim mi je pričao da dolazi iz banskih dvora, gdje je jučer dao Paveliću usmenu ostavku, koju ovaj nije prihvatio, a jutros da je podnio pismenu, koju da neće nipošto i nikada povući.

— Što glava, a ne jednu bih radije izgubio, nego bih nastavio surađivati s ovim lažovima i podlim razbojnicima.

Ispričao mi je, zašto je na njih bijesan i ispunjen krajnjim prezirom, utoliko više, jer su se njime poslužili za svoje sramotno djelo. Držeći da njemu vjeruju Srbi koji su pred terorom pobjegli iz Sarajeva u šumu, predložili su mu da on uputi na njih proglas da se vrate, te da im zajamči da se nikome neće ništa dogoditi. Njemu su napose jamčili da će biti tako. On je proglas izdao, te se vratilo četiri tisuće bjegunaca, ali nakon toga su svi bili postrijeljani. Drugi njegov sukob s njima bio je slijedeći: njegova je sestra bila udata za jednoga Srbina i živjela s njime u Karlovcu. Bio je dobar čovjek, nije mrzio Hrvate, nego, naprotiv, uvijek glasao za HSS. Ustaše ga nisu zatvorili, ali je odjednom nestao bez traga. Sestra je zapomagala i tražili su ga na sve strane, ali bez uspjeha. Nakon osam dana je nađen u hrastovoj šumi, gdje su ga svinje, koje su hodale po šumi za žirima, izvukle za ruku koja je virila iznad zemlje, jer nije bio ni sasvim zatrpan.

Tako mi je Blašković završio s pričanjem, a suze su mu tekle niz lice.

POSJET VEESENMAYERA

Jedno prije podne mi je slikar Kirin, koji je bio namješten u ministarstvu prosvjete i bio Budaku savjetnik za umjetničke stvari, dopratio jednog Nijemca, koji se je htio sa mnom upoznati. Tek što su ušli, ovaj me pogledao upornim pogledom, a Kirin se smjesta udaljio, rekavši mi, izlazeći, na hrvatskom:

— Vrlo važna ličnost.

Nijemac je promrsio svoje ime, koje nisam ni razgovjetno razumio, te počeo ljubazno iznositi otkad su mu moje stvari poznate, dok nije svrnuo razgovor na NDH, za koju je čuo da ja ne volim. Odgovorio sam mu prostodušno, da ja u to ne ulazim, te da pri tom nemam, niti želim imati zasluge ni krivice, a razumljivo da sam smućen, kad sam morao otići iz svojeg zavičaja koji su Talijani čak i anketirali.

— To je bila politička nužda, jer kako bi Pavelić i ustaše stvorili Nezavisnu Hrvatsku bez oslona na Osovinu i na njezinu pomoć — uvjeravao me Nijemac.

— Lijepa pomoć, da Mussolini uzme najvažniji dio te tobožnje države — rekao sam.

Digao se i otišao, moleći me da li može opet doći vidjeti stvari u atelieru. Pred večer mi je došao nakratko Kirin, pitajući me, da li nisam, zaboga,

što neugodno rekao za Osovinu, objašnjavajući mi da nije imao mogućnosti da me upozori, tko je i što je moj posjetilac, te da je sad došao da mi to reče, neka znam, ako bi slučajno opet naišao, a to da nije isključeno.

— On nije samo Hitlerova »persona grata«, nego njegov specijalni povjerenik i misionar, vraški vješt i smion. On je bio u Danzigu nekoliko dana prije nego su Nijemci navalili na Poljsku, u Amsterdamu prije nego su prodrli u Nizozemsku, te četiri dana ovdje prije nego su napali Jugoslaviju. Ime mu je Edmund Veesenmayer, a pred *njim dršću i njemački generali.* Svaki put kad dolazi ovamo, Glaise von Horstenau izlazi pred njega, da ga dočeka.

Kirin je radio u ministarstvu prosvjete ne zato što bi se slagao s ustaškom politikom, nego da pomogne umjetnicima, što je od srca činio, gdje god i koliko god je mogao. Preko Budaka je spriječio da Kvaternik gotovo sve slikare, nastavnike na Umjetničkoj akademiji, obuče u uniformu i pošalje na frantu, kao ratne slikare. Inače, čudna raspoloženja, pristaša Nezavisne Hrvatske i anglofil, baš kao i Krišković i Lukas.

Dva dana poslije toga je zaista Veesenmayer opet navratio u moju kuću, te pogledao stvari u atelieru, praveći nesuvisle komplimente razbacujući se pohvalnim frazama. Pripovijedao mi je da je vidio moju prvu stvar, a to je bio Grgur Ninski u Splitu, kada je putovao na »Lustreise«, pošto je položio doktorat. Kip je na nj djelovao tako da je nabavio povećanu fotografiju i ponio ju sobom, te ju kasnije pokazao »Fireru«, kojem se stvar silno dopala, pa ju je zadržao za sebe, te ju još imade.

— On imade visoko mišljenje o vašoj umjetnosti, iako znade da ste vi ideološki protivnik.

Zatim mi je stao pričati, kako je Hitler veliki ljubitelj umjetnosti, te da je to njegova pasija, kad se ne bi morao baviti državnim poslovima, ali će se, kad rat završi, sasvim posvetiti umjetnosti i kulturi. Njegov je cilj da svi prvi evropski umjetnici budu zaposleni i da se izgradi opća evropska kultura, bez obzira na narodnost. Najednom je skočio na politiku:

— Vi kanda ne volite Pavelića, a izgleda *ni on vas, što je bilo me*đu vama?

— Niti ga volim, niti mrzim, a između nas nije bilo ništa, svega sam ga jednom davno prije rata vidio na jednom službenom ručku.

— Šteta što niste s njime u vezi. Ja ne tvrdim da je on neki velikan, ali, koliko sam primijetio, on je najmuškiji među Hrvatima. Trebali biste ga pomagati.

— Što ja mogu pomagati, ja sam samo umjetnik.

— Ništa ne znači. Vi ga kao takav možete pomagati, jer imate ime, te ste kod nas u Njemačkoj vrlo poznati, a čujem i u Italiji.

— Ne bi ja to, gospodine, nikad učinio već iz naših hrvatskih razloga.

— Vi ste Hrvati ljuti na nj zbog Dalmacije, i to ja razumijem, ali treba da to progutate, a poslije rata, kad se vaša država učvrsti, uvjeren sam da ćete Talijane baciti iz Dalmacije, koja je vaša. Vi ste malen, ali hrabar narod. To ćete moći postići, ako budete slijedili ljude Pavelićeva kova, a ne Mačekova.

Sad je počeo o Mačeku:

— Čudan čovjek. Mi Nijemci smo znali da su mase u Hrvatskoj za njega, pa smo mu ponudili da on stane na čelo nezavisne Hrvatske, prije nego je Mussolini predložio Pavelića. Ja sam mu to poruku donio od Hitlera. On je to otklonio, a onda je došao Pavelić. Čudan čovjek — ponovio je. — Ima čak i neku hrabrost. Zamislite, što mi je nedavno rekao kad sam bio kod njega i govorio mu da je pogriješio, što nije preuzeo vlast u Hrvatskoj, i nabacio mogućnost da bi to još uvijek mogao. On je odgovorio da to ne bi nipošto učinio, i to zbog interesa hrvatskog naroda. Kad sam rekao, da bi to morao učiniti, baš u interesu svog hrvatskog naroda jer je pobjeda na strani Osovine, on mi je odvratio: »A tko kaže, da će biti« —... i konačno moram priznati, da me je zadivila njegova naivna smjelost.

MUSSOLINIJEV POZIV U RIM

Tjedan dva kasnije, došla su mi dva Talijana kolima talijanskog poslanika Casertana... Ušli su samosvjesno, kao da se kreću po svojem. Jedan je rekao da je načelnik za kulturnu propagandu u Mussolinijevu ministarstvu, a drugi da je akademik, inače iz Venecije.

— Telefonirali smo ministru Lorkoviću da vas želimo posjetiti, a on je odgovorio da nije moguće. Mi smo uzeli poslanikova kola i, evo, došli, valjda ćemo njih pitati za dopuštenje — rekao je prvi i nastavio, da ga je Mussolini poslao k meni da me pozove u Rim, te da mu je naložio da me dopratí, a poslanik da mi smjesta izda talijansku putnicu.

Ja sam ga pogledao začuđeno i rekao:

— Pa nisam ja nikakav talijanski podanik.

— Pa vi ste iz Dalmacije, a ona je anektirana i danas je Italija.

— Možete vi, gospodine, tako gledati, ali rat nije završen.

— Nije završen, ali se vidi kako će završiti. Možete se vi ne smatrati talijanskim podanikom, ali i ovo će sutra biti pod talijanskim protektoratom, a to je već i danas. Nego, nije ovaj čas riječ o tome. Duce vas poznaje i osobno, pa bi htio da vas stavi u sigurnost, a bile bi time osigurane i vaše stvari koje ovi barbari ne razumiju, te su u stanju da sve razbiju. Ta jednu crkvicu kod Knina su vam razbili četnici. Pokazao mi je Bastianini u Zadru fotografiju, a imade on fotografiju i od kapelice u vašem selu, koju će oni razrušiti ako ju ne zaštitimo mi, zato promislite, uzmite našu putnicu i dođite sa mnom u Rim, ta rekao sam vam kako mi je i Duce naglasio, da se i osobno poznajete.

— To je lijepo od njega, ali vam ja kažem da nikada neću putovati s talijanskom putnicom. To će Duce razumjeti.

Ovaj me čudno pogledao, a akademik se malko nasmiješio, kao da je znao kakav ću odgovor dati. Pogledavši oko sebe, opaziše na stolu knjigu od Benedetta Crocea.

— O, Vi čitate Crocea!

— Dabome, poznajem ga i osobno još od 1911. Eto, to se mora Mussoliniju priznati, što u Crocea nije dirao, dok bi ga Hitler zatvorio da je njegov podanik.

Obojica su se zadovoljno nasmijali:

— Eto, to je razlika između rimske i teutonske kulture.

Odlazeći, još mi je načelnik rekao:

— Saopćit ću Duceu da ste otklonili njegov poziv, a on će, vjerojatno, reći, neka vas Bog čuva.

— Recite vi njemu u tom slučaju, da i njega Bog čuva.

Akademik se opet nasmiješio, ali ne ironično.

RAZGOVOR S GLAISE VON HORSTENAUOM

Jednog predvečerja dođe mi ustaški liječnik dr Bikar, koji me tijekom, tri i pol mjeseca svega dva puta pregledao u zatvoru, pri čemu bi jedan ustaša prislonio glavu uz njegovu, da mu ne bih ja ili on meni nešto prišapnuo. Bio je i on, kako mi je pričao, već više godina član Ustaškog pokreta, ali sada vrlo nesretan primjenom vlasti. K meni je došao, ne bih li ja zamolio njemačkog generala, koji je posredovao za mene, da to učini i za Kljakovića, kome da nije dobro i koji će zlo završiti ako još ostane u zatvoru. Dan prije da se srušio na hodniku, izlazeći iz upraviteljeve sobe, te da je rekao, kad su ga podigli, da ništa ne vidi. Liječnik je mislio da je to na živčanoj osnovi, te da bi mogao i oslijepiti. Tužio mi se, nadalje, na kakvoj je duševnoj muci zbog ustaških metoda.

— Kad su me vaši znanci, dok ste bili na Savskoj cesti, pitali što je s vama, ja sam odgovarao »dobro je«, iako sam vas svega dva puta vidio, i bio sretan kad sam zaobilazno saznao, da ste još živ, jer je bilo noći kad ih je po trista ubijeno u podrumu!

Ja, naravno, nisam mogao vidjeti njemačkog generala, pošto nisam smio izlaziti, a telefon mi je bio, dakako, iskopčan; a da sam ga i vidio, ne bi ništa pomoglo, jer mladi Kvaternik ne bi poslušao, jer je bio na dobroj nozi s njemačkim poslanikom Kascheom, koji je bio važniji nego Glaise von Horstenau. Međutim, nekoliko dana poslije toga dođe mi Glaiseova tajnica, jedna mlada Bosanka koja mu je trebala zbog jezika, te mi kroz prozor reče da general želi doći k meni. Došao je uskoro i sa sobom doveo svog prijatelja dra Ullmanna, rekavši da ovaj put treba svjedoka koji će ujedno bilježiti naš razgovor.

— Došao sam da od vas osobno čujem, jeste li slobodni ili ne. Jer sam vas držao za slobodna, a jučer mi vaš brat, koga sam slučajno sreo, reče da niste.

— Točno vam je rekao — odgovorim, a on stade nogom o pod tući:

— O, prokleti lažljivi lički vuk! A meni je još prije dva tjedna, kad sam bio zbog te stvari kod njega, svečano rekao da ste na slobodi.

— Ja ništa ne znam, nego da mi je rečeno, kad su me pustili iz redovnog zatvora, da ću od sada biti u kućnom, te da ne smijem preko praga ako ne želim izgubiti glavu.

— Prokleta lažljiva i divlja bagra! Talijanske sluge. Jeste li vi ikada imali kakvi osobni sukob s Pavelićem, da je on tako protiv vas?

— Nisam nikada.

— A jeste li ga vidjeli, od kada je poglavnik?

— Nisam. Kad sam došao iz Splita ovamo, bio mi je poručio da bi želio da dođem k njemu, a ja sam otklonio.

— Imali ste razloga, pošto je vašu Dalmaciju izručio Mussoliniju; vi ste, valjda, to pred nekim osuđivali, a on vas i slične u zatvor. Nu, tko je i što je on, nego Mussolinijev izmećar. Mogao je doći k vama kad vas je htio vidjeti, ta i kraljevi su k vama dolazili.

— Nije se moglo generale, s moje strane raditi ni o kakvom prestižu...

— Razumijem, ali se radilo o prestižu jednog hrvatskog patriote prema tuđinskom najamniku, koji ne predstavlja nikoga i ništa. Nađite mi jednog decentnog čovjeka koji bi preuzeo upravu u Hrvatskoj, pa ću poći s oklopljenim kolima na Markov trg i uhiti Pavelića i njegovu vladu.

— Teško bi se našlo jednog čestitog Hrvata koji bi preuzeo upravu pod već stvorenim uvjetima.

— Razumijem, ali tu Hrvati griješe, kao što je Maček pogriješio što nije on preuzeo. Bio bi se, recimo, žrtvovao, ali u ovoj nesretnoj zemlji ne bi bilo došlo do vraga.

Poslije ovih izjava, pomislio sam da nije možda kod Nijemaca došlo do nekog preokreta u pitanju talijanskih pretenzija i upitao sam ga, imade li za to izgleda. General je tu mogućnost kategorički isključio, jer je Hitler apsolutni gospodar, a njega je potpuno obmanuo Mussolini, tako da njemački generalštab drži da su po srijedi čak i neke perverzne veze između njih dvojice. Sad mi je ispričao, kako se je odigralo s talijanskom granicom prema nesretnoj Hrvatskoj, koja je bila utvrđena između Mussolinija i Hitlera na Brenneru. On, Glaise, bio je tumač, jer Mussolini nije znao nego par riječi njemački, a Hitler samo njemački. Kad je Hitler upitao Mussolinija da kaže, koje granice zamišlja prema Hrvatskoj koju su sporazumno stvorili, Mussolini je obuhvatio dio Slovenije do Zidanog mosta, te jedan dio Gorskog Kotara, a onda sišao u Hrvatsko primorje, te ispod Velebita prešao u Dalmaciju, sve do ušća Cetine. Hitler je učinio primjedbu, da je poznato da je u Istri dvije trećine Hrvata, a Dalmacija da je napučena isključivo Hrvatima.

— Ovamo smo stvorili sporazumno Nezavisnu Hrvatsku, a sad bismo je nemilosrdno okljaštrili.

— U našem prvom sporazumu, vi ste priznali da je moja neograničena sfera do rijeke Drine, a vaša Poljska i Ukrajina — odgovorio je Mussolini.

— Jest — uzvratio je Hitler — ali tada nismo predviđali Hrvatske.

Mussolini je nato odgovorio:

— Ja neću ni da raspravljam o Dalmaciji. Italija je sada treći puta ušla u rat radi Dalmacije.

— Zatim je uzeo olovku, te je vukao kao obućar po volujskoj koži. Obuhvatio je i Split, sve do Omiša, izostavljajući otok Brač.

Hitler je uzviknuo:

— Split također? Pa gdje će Hrvatska imati izlaz na more?

— U Dubrovniku — odgovorio je Mussolini.

Hitler ironično:

— Pa zašto ne u Valoni!

Mussolini:

— Pustit ću, da mogu izvoziti preko Splita i eventualno neku općinsku autonomiju, gdje će se moći služiti njihovim barbarskim jezikom, ali će Split biti pod talijanskom zastavom, kao integralni dio Italije.

— Hitler je na kraju sve to primio — rekao je Glaise s gađenjem na licu, te još naglasio ironično: — Na kraju, Pavelić je potpisao u Rimu ove granice u ime Hrvatske. A nije to sve, dovest će i jednog talijanskog princa za kralja Hrvata, a osnova je da isti postane i kraljem Mađarske i Slovačke. Tako bi se stvorio neki trijalizam, Mađarska, Hrvatska i Slovačka, a pod pokroviteljstvom cara Italije.

— Pa vi ste Austrijanac i poznajete krajeve o kojima govorimo, kao i Talijane, a i Hitler je na kraju Austrijanac, pa zašto niste utjecali na njega?

— Poznam krajeve, a poznam i Talijane, i još kako. Poznajem ih sa Soče, gdje smo ih držali s par regimenta, poglavito s dalmatinskim. Pričao sam ja to Hitleru, a i on je to znao, te mi je rekao da ni sada nisu mnogo bolji i da bi za nas bilo mnogo lakše, da je Italija ostala neutralna, ali je Mussolini svakako htio da bude uz nas. I Grčku da je napao bez prethodnog sporazuma s njim, i tako Hitlera stavio u veliku nepriliku.

Okuražen ovom Hitlerovom izjavom, spomenuo sam da je Italija svaki puta izdala svoje saveznike.

— To je točno — uzvratio je Hitler — ali za mene je Mussolini Italija, do koje inače ne držim ništa...

— Ali i Mussolini je Talijan — rekao sam — našto je Hitler skočio i izderao se na mene:

— Da mi niste nikada više pokušavali praviti takvu aluziju na Ducea, jer ću vas u tom slučaju degradirati — završio je Glaise.

— Čudno je — rekao sam — da je po ovomu najbliža točka Njemačke Maribor.

— Da, to je mogao samo onaj ludi manijak dopustiti, ali u slučaju da mi pobijedimo, što ne dao Bog, neće Nijemci pitati Talijane, da se dođu iz Maribora na Jadran kupati.

Do tada je Glaise ravno gledao u mene, ali mu je bilo nešto preko očiju, kao tanka mrenica. Sad je najedanput te mrenice nestalo, oči su mu zatreptale, te je počeo:

— Vi znadete da sam ja Austrijanac i katolik?

— Znadem.

— Ali ne poznajete moju povijest. Ja sam izdao Austriju i, ako bi kojim slučajem uskrsnula, ja ne zaslužujem nego da budem obješen. Za vrijeme prošlog rata bio sam na talijanskoj fronti, te sam vidio tko su i kakvi su vojnici, da mi za njih nije ostalo drugo nego prezir. Doživio sam poslije rata da one kukavice gledam u Beču u njihovim pelerinama, a Italiju da igra našeg zaštitnika. To nisam mogao živ podnositi, nego sam počeo komplotirati za »Anschluss«. Otišao sam s Baldur von Schirachom k Hitleru, da pregovaramo o uvjetima priključenja. On nam je svečano obećao da u Austriji neće ništa mijenjati, niti dirati u njezinu individualnost, te da će respektirati njezin ustav. Proglasit će se samo carinska unija i ući nešto njemačke vojske, da zaštiti priključak ako bi se tko protivio. Pri tome je mislio poglavito na Italiju. Nijemci su ušli i sve su pogazili. Otkrili smo kasnije da

nas je Hitler prevario i da je imao sav plan koji je proveo gotovo dva mjeseca prije danog nam obećanja. Od tada nemam veće želje nego njegov nestanak. Ja važim kao nekakav njegov diplomat u vojničkim stvarima, valjda zato što znadem nekoliko jezika i što smatra da sam suptilniji nego neki Prusi. Slao me je i u Francusku i, evo, sad ovamo, te me često prima, ali vjerujte mi da poslije svakog viđenja s njim ne mogu po dvije noći spavati, od grižnje što ga nisam ubio.

— Koliko vam je godina, generale, i imadete li obitelj?

— Pa godinu dana sam stariji od vas, a od obitelji nemam nikoga. Znadem zašto me pitate, hoćete reći, zašto ga nisam ubio, ali znadete li da svaki čovjek, počam od Brauchitscha, mora da se kupa prije nego što ga Hitler primi, te da uza se ne smije imati ni naliv-pero. Veći dio njemačkog štaba je uvjeren da je on fatalan za Njemačku i njemački narod, te bi bili sretni kad bi ga nestalo. Samo, njegova ga okolina strahovito čuva. To je jedno, a drugo, čudna je njemačka psihologija. Većina od njih kaže: »Nikada Nijemci nisu ubili vođu, pa ma kamo i kako vodio.« Bilo je, uza sve to, nekoliko pokušaja, ali ni jedan nije uspio. Nijemci su u devedeset posto slučajeva ateisti, ali svejedno praznovjerni. Oni poslije neuspjeha da ga se ubije, kažu: »Neka jača sila ga štiti«.

Nekoliko dana poslije ovog razgovora, koji je trajao više od dva sata, naišao mi je opet i rekao da će me ustaše pustiti, jer da je takav nalog iz Njemačke, nakon njegova izvještaja, ali da mi on savjetuje da ne izlazim po ulicama prije nego mi uspije da odem iz Zagreba. Nisu prošla ni tri dana, poslao mi je svoja kola da me odvezu u Tuškanac, u vilu gdje je stanovao. Bila je nedjelja ujutro. Kad sam došao, pozvao je svoju tajnicu, Bosanku, da nam donese čaj, a ova je skoro od radosti plakala, kad me je ugledala.

— Eto, tako vam je, neki vas od Hrvata mrze, ali vas neki jako vole, a među tima je i ova Bosanka — smješkao se Glaise. Kad je djevojka donijela čaj, on joj je rekao:

— Sad si, dijete, slobodna i idi šetati.

Zaključavajući vrata iza nje, okrenuo se k meni i rekao:

— Sad smo sami i možemo razgovarati, jer u kući nema nikoga, osim koji miš na tavanu.

Čim smo sjeli, nastavio je:

— Imam jednu veselu vijest za vas, a ta je, da smo mi Nijemci izgubili rat.

Zatim doda:

— I neka je hvala gospodinu Bogu, jer da smo ga dobili, bio bi kraj svakoj kulturi i civilizaciji u Evropi. Što smo radili u Poljskoj i Ukrajini, to je neopisivo, i sramota za vjekove.

Zatim mi je počeo pričati, kakav je slom doživjela njemačka vojska u Rusiji, slom definitivni, i četiri miliona ljudi, što mrtvih, što ranjenih, a što smrznutih, te planine tenkova i topova koji leže pod ruskim ledom. Nedavno je pozvao Hitler sve njemačke generale i upitao Brauchitscha, šefa Generalštaba, šta kaže, kakva im je vojnička situacija. Ovaj se digao i odgovorio:

— Mein Führer, gospodo kolege, mi smo rat izgubili.

— A koje je vaše mišljenje, što treba sada raditi? — upitao je Hitler uzbuđeno.

— Moje je mišljenje — uzvratio je Brauchitsch — da se odmah povučemo iz Rusije, te da nastojimo da u proljeće dobijemo častan mir.

Na ovo je Hitler skočio i počeo se derati:

— Ja bih vas morao strijeljati, da niste Brauchitsch, nu, mjesto toga, skidam vas s položaja i preuzimam zapovjedništvo u svoje ruke. Bilo je to u prosincu 1941.

— Među generalima je nastala konsternacija, jer je devedeset posto njih bilo Brauchitscheva mišljenja, ali se ni jedan nije usudio ni jednu riječ prozboriti.

— Ali, tko zna, s vašom organizacijom, nećete li uspostaviti vojsku do proljeća — rekao sam.

— Nemoguće, gospodine, i s čime, sa starcima od šezdeset pet i s djecom od petnaest. Kažete: njemačkom organizacijom, ali i Rusi imaju svoju organizaciju, koja je drugačija od naše, ali djelotvorna. Njihovi se tenkovi kreću, dok su naši smrznuti i leže na tisuće pod snijegom i tvore brda pred Moskvom i Petrogradom.

Tako je završio naš dugački razgovor, u kojem mi je opisao Hitlerova nedjela i perverznu nastrojenost. Među ostalim, kako je s četvrtog kata bacio rođenu nećakinju koja ga nije htjela slušati u njegovu perverzitetu.

Na odlasku mi je još pripovjedio, kako je Pavelić telefonirao njemačkom poslaniku Kascheu, dok je on, Glaise, bio kod mene u kući, te pitao, da li znade da je njemački general kod mene. Ovaj je odgovorio da zna, ali da je i on dobio upute da me posjeti.

DVA SUSRETA S DROM PAVELIĆEM

Nakon ovog Glaiseovog posjeta, došao mi je jedan ustaški agent iz Glavnog ustaškog stana i rekao:

— Poslan sam, da vam saopćim da ste slobodni.

— Jeste li mi donijeli na pismeno?

— Nisam, to nije bio običaj ni u Glavnjači u Beogradu.

— A vi ostavite svoj broj.

To je učinio na jednoj cedulji i otišao.

Nekoliko minuta poslije toga došao mi je Pavelićev tajnik, Lojz Ivanković, i vrlo uljudno saopćio, da ga je poslao Poglavnik da mi javi da sam slobodan.

— Dobro — rekoh — to mi je prije par minuta bilo saopćeno, navodno iz Glavnog ustaškog stana.

Sutradan mi je došao opet isti čovjek, da ga je poslao poglavnik, da dođem k njemu, jer želi sa mnom razgovarati.

— Pa šta imamo razgovarati, razgovarali smo, evo, četiri i pol mjeseca — uzvratio sam.

Nato će Ivanković malo zbunjeno:

— Pa nemojte tako, gospodine profesore. To je bio nesporazum i poglavnik svakako hoće da govori s vama, a vidite, kakvo je vrijeme, pa je bolje, da pođete sa mnom, nego da vas predvedu... a nema vam nego par koraka.

— Kad je tako, a mi hajdemo — ... i uputismo se do ugla na Markov trg.

U prvom katu, pred Pavelićevim salonom, sjedila su u predsoblju tri ministra, Žanić, Lorković i Kosak. Kad sam prošao, samo su se pogledali, a da se ni jedan nije javio, a i ja sam mimo njih prošao kao da ih ne poznam. Kod ulaza u salon dočekao me je Pavelić s vrlo ljubaznim licem i uljudnošću koja me podsjećala na onu kralja Aleksandra, da se nije razabiralo, je li iskren ili namješten.

Tek što smo sjeli, počeo je:

— Hvala Bogu, ne izgledate loše — tukući prstom o drveni stol — a siguran sam, da ćete razumjeti situaciju i da nećete biti ljuti za ovo, što vam se desilo. Tomu su krivi vaši prijatelji, a osobito onaj jezičavi Kljaković, koji su pričali kako oštro osuđujete ovo što smo uradili, a, osim toga, Nijemci su uhvatili šifrirani brzojav ovdašnjeg španjolskog poslanika, iz kojega se razumjelo da želite pobjeći u Španjolsku i onda ćete razumjeti... Ako ste htjeli pobjeći k Englezima, trebalo je to diskretnije izvesti i ne povjeravati se nikomu.

— Nisam ja ništa htio, a istina je da bih se rado uklonio od kuće, da ne gledam što se u njoj događa, gdje ne može čovjek slobodno ni na ulicu.

— Ja vas razumijem, da ste i kao Hrvat i kao Dalmatinac bijesni i žalosni radi Dalmacije, al, što sam mogao, kad mi je Mussolini zaprijetio da će uzeti sve do Karlovca. Žalostan sam i bijesan i ja, ali sam stiskao zube i pristao u nevolji, samo da zadržimo i sredimo ovo, a onda ćemo baciti Talijane u more.

Ja sam šutio i smješkao se, kao da sumnjam. Nato je on napravio tiradu od preko jednog sata, na način kao da sam ja sudac, a on krivac. Iznio mi je kakvo je bilo njegovo živovanje u emigraciji.

— Kad je Mussoliniju izgledalo da se može sporazumjeti sa Srbima, bacio bi me na beton, u samicu. Gonili su me u lancima preko ulica u Napulju i u Milanu, a kad mu se činilo da Aleksandar neće popustiti, stavili bi me u luksuzan stan i tretirali ko gospodina.

Pričao mi je zatim kako mu je Mussolini prijetio ako ne pristane na pripojenje Dalmacije Italiji i na talijanskog princa za kralja Hrvatske, da će ju on podijeliti s Mađarskom. Pri tom me je pitao, što je mogao uraditi, pogotovo kad je Hitler cijelo naše područje priznao kao talijansku sferu...

— Ja ne znam, ali držim, da niste trebali pristati...

— Znadem, jer ste Mili kazali, da sam se prije trebao ubiti. Al to nije gledište. Koji puta čovjek počini stvari koje su mu teže od samoubojstva, ali ih počini zbog važnije stvari. Bolja je ikakva nego nikakva Hrvatska, rekao bi Starčević.

— Ali kakva Hrvatska može postojati bez Dalmacije i bez pučanstva koje se smatra srpskim i koje se trijebi?

— Ne idem ja za istrebljenjem tobožnjih Srba, nego srbijanske pete kolone kojom su nas mislili vječno u podređenom položaju držati, kao u svojoj koloniji. Takvih je dosta poginulo, ali više zato, da se drugi uplaše i pobjegnu preko Drine, ili da se smire i postanu lojalni građani. Ne treba ih siliti da se pokatoliče, kako neki misle. Briga mene za katoličku Crkvu. Neka se oni priznadu Hrvatima, pa ću i ja primiti pravoslavlje. Napravit ćemo mi hrvatsku pravoslavnu Crkvu i dokrajčiti nesporazum — završio je Pavelić.

Izlazeći kroz predsoblje, poslije skoro tri sata razgovora, vidio sam njegove ministre gdje još čekaju na »audijenciju«. Ovaj puta su se, kad sam prolazio, svi digli na noge i poklonili se do zemlje. Ja sam prošao, kao i kad sam ušao, ne obazirući se na njih, a oni su uzviknuli:

— Hvala Bogu, kad su se izmirila dva najveća Hrvata — a ja sam se nasmijao i u sebi tužno kazao:

— A bijedni li smo mi Hrvati.

Nisu prošla ni dva dana, a Ivanković mi je opet došao, da me poglavnik zove u Tuškanac. Opet je vrlo važno, ali uljudno, zapovijedao kao što se dolikuje lakajima. Došli smo u Tuškanac u jednu židovsku vilu i kad sam ušao, našao sam u predsoblju ministre: Lorković, Ratkovića i Balena, poglavnikova župana. Kad sam upitao Pavelića, što želi od mene, rekao mi je da ga traže članovi odbora, da otkrije spomenik hrvatskom kralju Tomislavu, djelo pok. kipara Frangeša, ali da mnogi ljudi, »uključiv one, koje ste vidjeli u predsoblju«, rekao je, nisu uvjereni u umjetničke kvalitete spomenika, te da su mu savjetovali da traži moje mišljenje. Ja sam odgovorio, da skulpturu nisam vidio, ali, pošto je kolega Frangeš mrtav, da ja neću da dajem svoje mišljenje o spomeniku.

— Ja držim da to nije pravo, jer ste vi u tom mjerodavniji od svih nas, koji nismo stručnjaci. Govori se da smo mi kulturni i da imamo dobrih umjetnika, pa ne bih htio da se postavi nešto, što bi bilo ispod razine naših mogućnosti.

Sjedili smo uz njegov pisaći stol u ovom razgovoru, dok ne upade jedan časnik i pristupi k Paveliću, bez pozdrava, a mene samo ispod oka pogleda, te metnu jedan list na stol pred njega, s riječima da ovo potpiše. Pavelić je uzeo papir, na kojem je bilo ispisano nekoliko imena i, okrenuvši se časniku, upitao:

— Pa zar odmah?

— Da, moraš odmah — uzvrati ovaj.

— Pa nije osam ljudi osam ovnova. Ostavimo ovo do sutra, pa će se vidjeti — govorio je Pavelić, otegnuto i polako.

— Nema razloga da se odgađa — odgovorio je oštro časnik. To je zaključak Glavnog ustaškog stana i ti treba da ga odmah potpišeš — uzvrati, podmećući mu papir.

Pavelić je uzeo pero i potpisao, a časnik je smotao i turio u džep, te izišao oštrim korakom.

— Evo, kako mi ide — reče mi Pavelić, ali nisam razumio, da li se je to odnosilo na njegov nepotpun autoritet, ili na to što je potpisao osam smrtnih osuda. Kad smo izišli s drugom četvoricom pred vilu, on se okretao, gledajući okolne kuće, te smješkajući se rekao:

— Sve su ovo židovske vile koje smo rekvirirali, dakako i ova, gdje sam ja, jer ja sam se vratio bez ičega.

Predložio je da idemo pješke, jer nije daleko, a u Tuškancu da nema nikog, osim po kojega kosa. Idući, preletjela je jedna sjenica, a Pavelić se smijao:

— Ovo je jedna sjenica, ali za Talijane i to bi bio dobar lov, a kos već veliki lov.

I ja sam se našalio:

— A Hrvatska je već srna.

Mali tajac, dok će poglavnik preko ramena Lorkoviću koji je koracao za nama:

— Zar ne, Mladene, mi Hrvati poštujemo ugovore.

U Frangešovu atelieru smo uz skulpturu kralja na konju zatekli članove Odbora, te Frangešova sina, kao domaćina, jer je atelier bio uz kuću pokojnog mu oca, te njegovu ženu i još jednu žensku osobu. Predsjednik odbora se postavio u službenu pozu i stao čitati govor poglavniku za ovu prigodu. Govor je bio u tipičnom hrvatskom nazdravičarskom tonu, pun patriotskog zanosa. Spominjan je veliki kralj Tomislav, koji nakon toliko vjekova dobiva spomenik u hrvatskoj prijestolnici, a otkrit će ga muž koji je nakon devetsto godina uspostavio Tomislavovu državu, a to je naš dični poglavnik.

Pavelić nije ništa odgovorio, nego je počeo obilaziti konjanika.

— Ja nisam u stanju da procjenim umjetničku vrijednost spomenika, kao ni vi, gospodo, ovdje je samo jedan gospodin koji je u tom mjerodavan, ali je on izjavio da neće da daje nikakvo mišljenje. Uza sve to, imadem normalne oči i gledao sam konje, pa mi se ovaj konj čini za jednu trećinu kraći nego je normalan konj. Ovaj mi se čini kao drveni konj za djecu, kao da je nabavljen u »Koening« bazaru, te povećan. Toliko, što se tiče konja, a što se tiče kralja, meni se čini, da je pokojni Frangeš napravio svoj autoportret, koji ima čisto semitski profil, kakav ne možemo pretpostaviti da je imao Tomislav, ta nije, vraga, onda bilo Židova kod nas.

Bilo mi je vrlo žao Frangešova sina, koji je morao sve ovo slušati. Poglavnik je nastavio svoje primjedbe i upitao predsjednika, šta Tomislav drži u rukama. Ovaj je odgovorio, da je ono u desnoj kraljevski skeptar, a u lijevoj jabuka, simbol kraljevske moći, kako su i Bizantinci predstavljali careve.

— A ja sam na prvi mah mislio da je bomba, pa sam se pitao, kako to, ta bomba se drži u desnoj ruci. Bombu treba, jer ćemo mi Hrvati svakoga kralja dočekati bombom. Mi nećemo kraljeva, nego republiku.

Svi smo šutjeli, pa, dakako, i ja, ali sam pomislio: kakva je ovo izjava, nakon što su on i Mussolini Vojvodu od Spoleta označili kao Tomislava II, i kakva mu je ovo diplomatska mudrost, da pred toliko prisutnih kaže da će ga dočekati bombom.

Članovi odbora su uporno molili da se spomenik skoro postavi, te da ga poglavnik otkrije, i to zbog, ne sjećam se, kakva datuma, tumačeći da je sve gotovo, te da samo treba izmijeniti jedan od dva reljefa koji dolaze na postolje spomenika, nu da zato neće trebati više od mjesec dana.

— A kakav je to reljef? — upitao je Pavelić.

— To je reljef koji prikazuje hrvatskog kralja gdje miri bugarskog kneza sa srpskim, što ne bi bilo zgodno za naš spomenik.

— Pa ne bi, da mirimo Srbe i Bugare, u čemu ne bismo uspjeli, kad bismo to i htjeli — smješkao se Pavelić.

Dva dana poslije »inspekcije« Tomislavova spomenika došao mi je Vladimir Kirin i saopćio mi, da je moja putnica, s kojom sam prije nego su me zatvorili trebao putovati u Rim, pronađena i da mogu putovati u Italiju, a da bi mi on savjetovao da to učinim što prije, jer »tko zna«. On me je imao pratiti do Venecije, a onda do Rima. Pripovjedio mi je, koliko je morao trčati radi te putnice.

— Najprije me poglavnik poslao k Didi Kvaterniku, da dade vizu i zatraži onu od talijanskog poslanstva. Otišao sam k Didi i on je odbio da dade vizu. Vratio sam se Paveliću i rekao mu, da je Kvaternik uskratio vizu s nepovoljnim primjedbama na Pavelićevu adresu. Nato mi je Pavelić dao pismo za Didu, u kojem je bilo napisano da mu naređuje, da smjesta stavi vizu na putnicu. Trčao sam opet u Glavni ustaški stan i Didi uručio pismo. Ovaj je pročitao i preda mnom pismo poderao i bacio u koš, rekavši: »Neka on naređuje svojoj ženi, a ne meni. Ja vizu neću nikada dati jednom izdajici, neka mu je dade on«. Vratio sam se opet na Markov trg i rekao poglavniku, što je bilo. On je malko stiskao zube, uzeo putnicu i potpisao ju. Evo je, kod mene i ja bih vam savjetovao, da sutra ili prekosutra krenemo, jer tko će znati...

— Dobro, gospodine Kirin, krenimo prekosutra — rekao sam.

OPROŠTAJ OD NADBISKUPA STEPINCA

Sutradan sam pošao k nadbiskupu, da mu kažem, da odlazim i reknem zbogom. Stepinac je sjedio za pisaćim stolom i imao pred sobom snopić pisama, pritisnutih grubim komadom kamena u veličini šake.

— Ovaj pozdrav sam pred koji dan dobio u rame od naših fašista, kad sam se vozio u kolima, a ova pisma su mi prijetnje od Nijemaca i ustaša. Sastavljena su na hrvatskom i njemačkom, a sadržaj im je gotovo isti: »Mi znamo da ste vi naš najveći protivnik, ali vam dajemo do znanja da, ako nastavite govoriti protiv nas kao do sada, da ćemo vas, usprkos rimskom crvenom pojasu, ubiti nasred ulice kao psa«. — »Neće me ustrašiti, razbojnici jedni« — rekao je Stepinac.

Prešli smo u salon i počeo je jadikovati i grditi ustaše, a najviše Pavelića i mladog Kvaternika.

— Mislite li, da se sve ove okrutnosti protiv Srba i inače dešavaju sa znanjem Pavelića?

— Ne da mislim, nego sam siguran da se ništa ne dešava bez njegova znanja i naloga. To su razbojnici i manijaci, baš kao i Hitler. I ovaj se izdajica pušta nazivati »najvećim Hrvatom«, on, koji je prodao kolijevku Hrvatske, našu divnu Dalmaciju, i osramotio hrvatski obraz svojim nedjelima. U najcrnijim danima naše povijesti nije se našao nijedan Hrvat, koji bi potpisao da tuđinu ustupa ma koji dio Hrvatske.

Stepinac je stiskao zube, a suze su mu tekle niz lice. Najednom je pošao k vratima i odškrinuvši ih, uzviknuo:

— Sram vas bilo, zar je to dostojno vas?!

Vratio se i sjeo sav blijed u stolicu, te mi je rekao:

— Vidite li, da nisam ni u svom dvoru siguran od špijuna. Poslije podne će Pavelić sve znati što smo razgovarali. — Rekao mi je ime onoga koji je slušao kroz ključanicu.

ODLAZAK U ITALIJU

Na putu u Italiju pratio me je Kirin, ali sam primijetio da je bio cijelo vrijeme nervozan, i tek kad smo prešli talijansku granicu, rekao je:

— Hvala Bogu, sad sam miran. Znadete li da sam se na svakoj postaji bojao, da će nas Didina policija skinuti s vlaka. Vi ne znate kakav je on, i da imade veću vlast nego poglavnik.

Sutradan po dolasku u Veneciju došao mi je tajnik talijanskog ministra financija Volpia i saopćio mi, da se nađem kao slučajno pred rumunjskim paviljonom na Bienalu u 10 sati, jer da će kralj otvoriti izložbu, a da me želi vidjeti, te da je u ovakvim prilikama to moguće jedino na taj način.

Ja sam se našao pred paviljonom i kad je kralj naišao s pratnjom, opazio me i mimo ceremonijala prišao i rukovao se, te me zamolio da ga provedem kroz izložbu. Kad smo ušli u paviljon, Volpi je bio iza kralja i držao u stanovitoj udaljenosti pratnju, a Viktor Emanuel, koji je ponešto mucao, počeo me pitati kako sam i govoriti kako mu je bilo krivo kad je čuo, da sam zatvoren i da je prije mjesec i pol dana osobno pisao Paveliću radi mene.

— A kako je u Hrvatskoj i kakav je poglavnik?

— Možete se domišljati, da nije dobro.

— E, da, kamuflirana dvostruka okupacija, a poglavnik razbojnik kao i Duce. Možete misliti kako mi je pri srcu, jer se to sve dešava mimo moje želje i volje — završio je kralj.

Poznavao sam kralja još iz 1911. i bio je srdačan, kad sam ga dva tri puta vidio, pri čemu bi mi po koju riječ kazao na našem jeziku, onako sitan i skroman, ali mi je ovaj puta izgledao još sitniji, jedna kukavna lutka koju miču pomoću konopca.

PONOVNI POZIV DUCEA

Otputovali smo Kirin i ja u Rim i odsjeli u jednom boljem hotelu, u Via Ludovici. Drugi dan mi je ujutro došao onaj isti Mussolinijev »komesar za kulturnu propagandu« koji je bio kod mene u Zagrebu, s porukom od Ducea, da mu dođem u »Palazzo Venezia«. Ja sam odgovorio, da se ne mogu odazvati. Međutim me je isti čovjek slijedećeg jutra nazvao na telefon i tražio da dođem u njegov ured, koji nije bio daleko od mog hotela. Kad sam došao, rekao mi je, da Mussolini nije vjerovao da sam otklonio njegov poziv, nego da mu je predbacio, da mi tu njegovu poruku nije uljudno saopćio, te da mu naređuje da mu donese odgovor od mene na pismeno da neću da se odazovem. Pružio mi je jedan list papira, da napišem svoj odgovor. Prošlo mi je kroz glavu, da je to zastrašivanje, ali sam pomislio: napisat ću mu, jer volim da me zatvore u Rimu nego u Zagrebu, i napisao sam:

»Vi ćete, Duce, razumjeti, zašto se ne mogu odazvati Vašem pozivu, iza kako ste anektirali moju zemlju.«

Moram pošteno priznati, da nisam osjetio nikakvih posljedica iza ovakvog odgovora, osim što sam primjećivao da me uvijek netko prati. Pošao sam iz hotela u Zavod Sv. Jeronima i zamolio rektora, monsinjora Magjerca, da se informira, bi li mi dali da se nastanim na Vatikanskom tlu. Odgovoreno mi je sa da, ali da je kod njih tijesno i da savjetuju, da se nastanim kod njega u Zavodu, gdje ću moći nešto i raditi a Zavod je smatran kao vatikansko tlo, pa me neće nitko smetati. Tako smo i uradili. Magjerec mi je dao velike sobe, gdje sam u jednoj spavao, a u drugoj radio, mogao sam se po cijelom Zavodu kretati. U Zavodu je stanovao i bivši papinski nuncij u Beogradu, Felice, jedan vrlo lukav čovjek, ali i vrlo zabavan i duhovit.

Trebalo je da zatražim audijenciju kod Pape, da mu se zahvalim što je intervenirao za mene. Audijenciju sam dobio brzo i Papa me očinski primio i nakratko sa mnom sjeo u sobu do dvorane za audijencije. Pitao me je kako sam, te kako je u Hrvatskoj i jesam li se viđao s nadbiskupom Stepincem. Kad sam mu ukratko rekao, da nije dobro, podigao je oči i rekao:

— Što ćemo, sine, živimo u teško doba, gdje nacizam i fašizam haraju zemlje i narode, kao nekada Huni. Nadam se da će Amerika spasiti situaciju i da će doći do pravde, reda i kršćanskog mira.

MOJ BORAVAK U ZAVODU SV. JERONIMA U RIMU

U Zavodu je bilo desetak mlađih svećenika, koji su studirali, te dva tri starija, zatim rektor Magjerec i nuncij Felice. Živjeli smo svi kao jedna obitelj. Hrana je bila oskudna i loša po kvaliteti, ponajviše loši krumpir, s vrlo malo masti, koju je Magjerec dobivao od svojih roditelja iz Podravine. Imao je puno briga i vježbao strpljivost. Prvo s namirnicama, a drugo s temperamentom studenata, koji su svi od reda bili protiv Talijana, što je, dakako, Nunciju kao Talijanu išlo na živce, a razumio je svaku riječ hrvatski i govorio da se često za vrijeme ručka ili večere zbog toga digao od stola i otišao u svoju sobu.

Poslije onoga što sam prošao kod kuće, u Zavodu sam se osjećao kao u zaklonici. Mogao sam raditi u svojoj sobi, pa čak i modelirati neke manje stvari.

Za četiri velika reljefa, koje sam radio za pročelje Zavoda, te za veliku Pieta unajmio sam od jednog kolege na Pinciu atelier i svakog dana radio. U dodir s Talijanima nisam dolazio, osim što bi me po koji stari prijatelj došao posjetiti, a i to rijetko i diskretno. Bili su oprezni što govore i kao da ih je stid. Od naših izvan Zavoda nisam viđao nikoga, izuzev nekoliko omladinaca koji su bili namješteni na hrvatskom poslanstvu i počeli mi dolaziti, a najčešće Nizeteo, Lendić i Cihlar, koji je bio najmlađi među njima i najljupkije mi se priklanjao, jer je znao da sam bio prijatelj njegova

oca, kojemu je, uostalom, vrlo sličio i podsjećao me na njega iz đačkih nam vremena u Beču. Dakako, da su bili svi hrvatski nacionalisti i, dosljedno, protivnici ustašluka, s čijim se metodama nisu slagali i oštro ih osuđivali. Svi su bili u duši jako žalosni zbog Rimskih ugovora i svaki dan više osuđivali Pavelića zbog toga. Vidio sam da su iskreni i da mi ne dolaze da nešto izvuku od mene, nego da čuju moje mišljenje.

RAZGOVOR S OPATOM MARCONEOM

Nešto poslije boravka nadbiskupa Stepinca, koji je bio došao na nekoliko dana u Rim, došao je i Papin izaslanik, benediktinac, opat Marcone, i također odsjeo u Zavodu Sv. Jeronima. Za večerom smo sjedili jedan do drugoga. Pričao mi je o svojim dvjema intervencijama koje je učinio kod Pavelića po želji Vatikana, da me pusti iz tamnice. Prvi put da se je Pavelić držao dosta kruto, odgovorivši da me terete teške stvari i da se mora još izviditi. Pošto nisam bio pušten, on je, po uputama iz Rima, opet pošao k Paveliću i rekao mu da je to posebna želja Sv. Oca, da me se oslobodi iz zatvora i pusti da odem u Rim, gdje treba da izvedem neki rad u Zavodu Sv. Jeronima. Ovaj put da je Pavelić bio pristupačniji i odgovorio da će udovoljiti želji Sv. Oca.

Poslije ovoga je razgovor prešao na polje na kojem se nismo slagali. Budući da je naš stol bio u blagovaonici, gdje i onaj pitomaca Zavoda, koji su, dakako, napinjali uši, domaćin, Mgr. Magjerec predložio je da prijeđemo u njegov salončić, gdje ćemo popiti po čašu vina. Bilo nas je šestorica: Marcone, nuncij Felice, starješina jezuita iz Zagreba, jedan crkveni dostojanstvenik iz Rima, Mgr. Magjerec i ja. Felice je otpočeo oštru kritiku protiv Mussolinija, optužujući ga da je u svojoj megalomaniji napravio tešku griješku što je Italiju uveo u rat kojem se ne zna svršetak, umjesto da je ostala neutralna i mogla imati sve blagodati od objih ratujućih strana, te bi njen glas važio na vagi pri mirovnoj konferenciji i mogla bi tražiti što hoće za sebe. Drugi su samo donekle dijelili Feliceovo mišljenje, ali su bili sigurni da neće zlo ispasti za Italiju, jer da je pobjeda prilično sigurna, s obzirom na nevjerojatnu snagu Njemačke, a Italija da će ipak biti rekompenzirana, uslijed dobrih odnosa između Hitlera i Mussolinija.

Marcone je nastavio svoj argument sa mnom, tvrdeći da svi Hrvati mrze Talijane, pa čak i svi ustaše, osim Pavelića. Uzvratio sam da to nije točno i da nitko od Italiji susjednih naroda ne cijeni talijansku kulturu više nego Hrvati, a da mrze talijansku politiku, sasvim je naravno, nakon što si je Italija poslije prvog svjetskog rata prisvojila cijelu Istru u kojoj Hrvati sačinjavaju dvije trećine pučanstva, a sada anektirala Dalmaciju, u kojoj nema više, od jedan posto Talijana, te vrše teror nad narodom. Marcone je uzvratio uzrujano, da ja uzaludno pobijam da Hrvati ne mrze Talijane, jer da on u Zagrebu nije vidio ni jedne slike talijanskog kralja i Mussolinija.

— Pa zašto bi vješali njihove slike u svojoj tobože nezavisnoj državi?

— Ali ja sam vidio Hitlerovu sliku na ulazu u crkvu na Dolcu.

— Bit će je nalijepili nacisti. Vidjeli ste da je Trg Sv. Petra oblijepljen Mussolinijevim slikama, koje očito nije oblijepio Vatikan, nego fašisti.

— Vi se tužite na postupak Talijana, ali je ipak razlika između talijanske i njemačke okupacije, jer, dok mi ubijamo (ovdje je upotrijebio riječ »mi«) deset za jednoga, dotle Nijemci strijeljaju sto za jednoga.

— Oprostite, monsinjore, ali mene jako iznenađuje čuti takav argumenat iz ustiju jednog katoličkog svećenika.

Felice, smješkajući se reče:

— Zaista.

Marcone je prešao preko toga, pa je razvio dulji govor, prikazujući kolika je njemačka, kolika talijanska i japanska snaga, te zaključujući da je njihova pobjeda matematski sigurna, zatim se okrenuo prema meni:

— Jeste li se sad uvjerili, pošto ste čuli kako stoje snage?

— Vi ste dobar govornik, ali moram reći da me niste uvjerili.

— Vi, dakle, ne vjerujete u pobjedu Osovine?!

— Ne, monsinjore, a kad bih u to vjerovao, bio bih se ubio već u Splitu i ne bih dospio sve do Rima. Ne razumijem vas, kako u to vjerujete i kanda želite, makar znate da su nacisti i Hitler isto toliki protivnici Crkve koliko i Staljin.

Felice opet:

— Zaista.

Nato se Marcone okrenuo prema ostalima i rekao:

— Znam da je Hitler protivnik Crkve, kao i Staljin, ali preporučam da se molimo od zore do mraka i od mraka do zore, da Hitler pobijedi, jer je Italija njegov saveznik.

Na ovo je nastao tajac, a Felice je pogledao u Madjerca koji je podalje u svom naslonjaču drijemao:

— On uvijek zadrijema kad počnu teže diskusije, u kojima on neće da kaže svoje mišljenje — primijetio je smješkajući se Felice.

Jedne predvečeri mi je došao jedan Crnogorac srednjih godina, čije ime nisam zapamtio, i pričao mi, kako je on od početka crnogorski separatista i pristaša crnogorske dinastije, koja je onako bezdušno i sramotno bila zbačena, kao i to, da je u suradnji s Talijanima, koji su mu dali neku glavnu dužnost u Crnoj Gori, te da su on i njegovi pristaše to uzeli kao da im Talijani pomažu da opet izgrade svoju slobodu. Oni su se počeli vladati kao da su gospodari u svojoj kući. Međutim, kad su to Talijani vidjeli, dali su njihovim crnogorskim protivnicima oružje, pa čak pustili i naoružane albanske komuniste da ih ubijaju te su tako nastale borbe među samim Crnogorcima. Pobila su se plemena međuse, da su neka gotovo potpuno istrijebljena. Kroz talijansko huškanje i davanje oružja obim stranama, da je izginulo oko trideset tisuća Crnogoraca. On da je još uvijek na svom žalosnom položaju, ali da zna da ga Talijani ne mare, da su ga pozvali u Rim da ga nešto ispituju, ili da mu dadu svoje zapovijedi, a on da je u dvoumici, da li da se ubije, ili da kuša nekuda pobjeći.

DOJMOVI JEDNOG TALIJANA U SPLITU I ŠIBENIKU

Nisam u kuće mojih prijašnjih talijanskih poznanika bio pozivan, niti bih izlazio, ali sam jednom morao prihvatiti poziv na večeru k jednoj mlađoj gospođi. Bila je kćerka mojih prijatelja, koju sam još kao dijete držao na krilu i koja me je još kasnije zvala »ujače«. Otac joj je bio Talijan, a mati Ruskinja. Mlada je žena bila udata za jednog profesora, a tad je on bio načelnik u ministarstvu prosvjete i, naravno, vođen kao fašista. Bili smo svega u troje. Poslije večere je moja »nećakinja« uporno tražila od muža, da mi ispriča o svojoj misiji u Splitu i Šibeniku. Volpicelliju — tako se zvao njen muž — bilo je neugodno, ali je popustio ženi. Pripovijedio je, kako ga je Mussolini prije mjesec dana pozvao k sebi i zatražio od njega da pođe u Dalmaciju, ali da u Zadru ne kaže Bastianiniju, koji je bio guverner, ili ma kome drugome, tko ga je i zašto poslao, a on mu stavlja u dužnost, da najsavjesnije ispita koliko u ova dva grada ima autentičnih talijanskih obitelji, pa da mu na povratku referira. Volpicelli je pošao i bio više od petnaest dana u Šibeniku i Splitu, te zavirio u sve matične knjige, sve do dvjesta i više godina unatrag, te pronašao u Šibeniku svega osam autentičnih talijanskih obitelji, a u Splitu svega tri, od kojih dvije nemaju više ni kapi talijanske krvi. Jedna se prije kojih stotrideset godina doselila iz Sarajeva, korijen prezimenu je turski, a polovica članova obitelji se priznaju pola Hrvatima, a pola Talijanima. Mussolini je na ovaj izvještaj razrogačio oči, kao da je to nemoguće, a kad mu je Volpicelli iznio na koji je način došao do ovih podataka, počeo je na nj vikati:

— Neka nema ni jednog Talijana, ja ću Hrvate protjerati do posljednjeg i naseliti Talijane.

Pripovijedao je, kako se i sam iznenadio, a tako i talijanski časnici i profesori koje je sreo, o visokoj narodnoj svijesti kod Hrvata, čija je kulturna razina viša od talijanske.

— U Splitu imadu dvije gimnazije, bolje nego naše u Rimu, a mlade djevojke u Splitu su više izobražene nego žene naših časnika.

Od okupacionih vlasti je čuo, da se sve veći otpor naroda osjeća prema njima i da su neke njihove mjere bile preoštre; strijeljano je više ljudi, pa čak i niz srednjoškolskih đaka koji su manifestirali protiv potalijančenja škola. Drastične mjere su pripisivali fašistima, jer je i kod Talijana bio dvostruki kolosjek, vojska i fašisti, pri čemu su ovi drugi više odlučivali. Upozorio me Volpicelli, da je čuo od Talijana, kojega su poslali za ravnatelja gimnazije, da je moj stariji sin napravio »težak izgred« sa slikom kralja ili Mussolinija, što ga je moglo stajati života, ali on nije htio dalje istraživati, jer i sam ima djecu, samo je upozorio majku od dječaka, da ga povuče iz škole i plaća mu privatne lekcije. Ona da je to i učinila, ali svejedno, da postoji opasnost da se čin otkrije i dječak strada. Zato mi je sada Volpicelli preporučio, da cijelu obitelj pozovem k sebi, s pretekstom da idu k meni za Božić. To sam i učinio, i žena mi je s troje djece bila propuštena.

IZLAGANJA STIJEPE PERIĆA

Stijepu Perića sam poznavao još iz Dubrovnika, a ponovno ga sreo u Veneciji. S njim sam se ponekad viđao u Rimu. Često mi je u razgovoru iznosio da se ne slaže s ustaškim metodama, a također ni s Pavelićevom politikom prema Italiji. Zato je sada mislio da može sa mnom govoriti i da u neku ruku na to ima pravo, kao Hrvat koji nije ustaša. Iznio mi je svoje mišljenje da će Hrvati biti prevareni od Talijana, koji za svoje ciljeve podupiru četnike, iznoseći brojne primjere njihovih postupaka u Dalmaciji, gdje su upotrebljavali i huškali četnike da ubijaju Hrvate, te su poticali na mržnju i međusobna ubijanja, kako bi Hrvatsku napravili što slabijom i mogli od nje raditi šta hoće. Poslije Rimskih ugovora, da Pavelića ne može smisliti. Da je on to učinio sve na svoju ruku i da je to sve unaprijed dogovorio s Mussolinijem. Da imade čak i nepobitan dokaz za to. Jedan tajnik iz talijanskog ministarstva vanjskih poslova je često dolazio Periću na večeru i, kad je Perić kritizirao Mussolinijevu politiku, što je s potegnutim granicama za vazda onemogućio dobre odnose između Italije i Hrvatske, te uhvatio nesretnu Hrvatsku, još nesređenu, za grlo, iznudivši granice kakve je htio, Talijan je na to ustvrdio, da su Pavelić i Mussolini godinu dana prije rata napravili ugovor o granicama, koje su u Rimskim ugovorima. Kad je Perić uporno tvrdio da to nije moguće, ovaj mu je rekao da će mu taj ugovor pokazati, kao dokaz, da ne laže. Taj čovjek je uistinu slijedeći dan pokazao Periću taj ugovor između Pavelića i Mussolinija.

Jednoga dana je došao iz Zagreba kurir i donio Periću pismo od Pavelića, gdje mu piše, da odmah dođe u Zagreb, jer da će ga, na žalost, na Mussolinijev zahtjev povući iz Rima, ali da će mu zato povjeriti predsjedništvo vlade i da će vlada biti odgovorna Saboru. Perić se domišljao, zašto je Mussolini tražio od Pavelića da ga povuče iz Rima, ali se nije mogao dosjetiti što to misli pod vladom koja bi bila odgovorna Saboru.

Za Mussolinijev bijes postojao je slijedeći razlog, kako mi je pričao Perić.

U Veneciji je bila konferencija između Ciana i Lorkovića, o ekonomskim pitanjima između dvije zemlje. Uz Ciana je bio Volpi, kao ministar financija, a uz Lorkovića njegov »stručnjak« i Perić, kao poslanik u Rimu. Čim su otpočeli razgovori, Perić je rekao Lorkoviću.

— Mladene, nemoj se, po običaju, vladati kao seljačka mlada, nego mu reci muški da mi nećemo dopustiti da sijeku naše šume i deportiraju naš svijet u Italiju.

Ciano je pročitao na Perićevu licu da se nešto ljuti, te je upitao Volpia, koji je znao hrvatski:

— Ti razumiješ skjavonski. Što je rekao, što je rekao Perić?

Volpi je oklijevao i tražio neki blaži prijevod, a Perić ga je pretekao, te mu je opsovao majku, njemu i svima Talijanima, i dodao:

— Ako nastavite deportirati naš svijet i sjeći našu šumu u Gorskom Kotaru, mi ćemo u Velebit i udariti po Talijanima gdje koga stignemo, a ne zaboravite da smo mi potomci starih uskoka.

Ciano se namrgodio i uzvratio:

— To ćemo mi vama zapamtiti.

Perić:

— Pa zato sam vam i rekao, da zapamtite.

Perić je prije odlaska u Zagreb došao k meni i insistirao, da mu rečem privatno svoje osobno mišljenje, kakve bi uvjete trebao staviti Paveliću, ako ovaj zaista bude htio da on postane predsjednik vlade. Rekao sam mu, da zatraži dozvolu da nasamo govori s Mačekom i da sasluša njegovo mišljenje, kako bi trebalo postupati. Neka Maček ostane daleko od te vlade, kako se ne bi kompromitirala njegova demokratska načela, ali neka pusti jednog ili dvojicu ljudi u njegovu, Perićevu, vladu, koji bi »proforma« bili otpadnici HSS i s Perićem pripremali likvidaciju ustaša, oslanjajući se na domobrane.

Doskoro je Stijepo Perić otišao u Zagreb i Pavelić mu je predložio da postane predsjednik vlade, koja će raditi sa Saborom. Kad mu je Perić stavio uvjet, da želi prije govoriti s Mačekom bez ičije prisutnosti, Pavelić se zamislio i rekao, da on ne bi imao ništa protiv toga, ali da to mora iznijeti pred vladu i dobiti suglasnost. Sutradan mu je rekao, da je to iznio pred vladu, ali da su svi, osim Lorkovića i još jednoga, bili protiv toga da se Perić vidi nasamo s Mačekom. Tako se vratio u Rim, ne znajući što će dalje biti s njime. Međutim mu je Lorković rekao, da je Pavelić samo hinio da nema ništa protiv Perićeva prijedloga, a u stvari je on glavni protivnik, jer mu nije ni do čega više stalo nego do vlastite kože.

Kratko poslije povratka u Rim, Perića je Pavelić ponovno pozvao u Zagreb da se dogovore, kamo bi ga mogao poslati za poslanika, pošto mora napustiti mjesto u Rimu. Perić se bavio mišlju da traži Španjolsku, odakle bi mogao otići u Englesku ili Ameriku i otpočeti kampanju protiv Pavelićeve izdajničke politike. To mu nije uspjelo, jer ga je Poglavnik sumnjičio i ponudio mu Slovačku, odakle, mislio je, ne može nikuda. Sad je počelo komplotiranje Lorković — Vokić, koji je imao uza se i dosta ustaša, koji su bili ogorčeni Rimskim ugovorima. Dogovori su vođeni u dvoje ili troje, u Lorkovićevu stanu. Dogovorili su se, da treba likvidirati ustašluk, privesti suđenju one koji su napravili teška zlodjela, a ostatak uklopiti u domobrane koji će trebati da polože zakletvu Mačeku, kao vođi većine Hrvata. Ubijati kod prevrata neće nikoga, a Pavelić neka se ukloni i nestane, kamo zna.

— Teško je napraviti ikakav prevrat bez krvi, pogotovo krvi onih glavnih, a Pavelić bi to zaslužio, jer je predao Dalmaciju Talijanima — pričao je Perić da je rekao Lorkoviću, koji je nato odgovorio:

— Zaslužio bi, da mu se krvi napijemo, jer je izdao ne samo Dalmaciju, nego cijelu Hrvatsku, ali se ne smijemo tako rastajati, ako ne želimo da se svi ponesemo kao Balkanci. Ja ću mu reći da se povuče i nestane, kad mu je njegova glava toliko draga.

Vokić je preuzeo dužnost da provede vojničku stranu udara, a kad ga završi, da će se sam ubiti, kako ne bi bio na smetnji za pregovore sa Saveznicima.

— Tko je još bio kod tih završnih pregovora, osim vas i Mladena? — pitao sam Perića.

— Bio je još jedino Košak.

— Slabo, gospodine — rekao sam ja, a njegov brat Pero, koji od početka nije odobravao ustašama, uskliknuo je:

— Imate pravo, ujutro je Pavelić sve saznao.

Tih je dana stigao mladi Cihlar iz Zagreba i došao me posjetiti u hotelu. Pripovjedio mi je, da je situacija u Zagrebu teška i zamršena, jer da je i jedan dio ustaša uz Vokića, koji da je za pobunu protiv okupatora. »Kako poglavnik znade za to, poslao me k vama da se informiram, bi li ga Englezi pomagali i priznali, da se s ono vojske pobuni i povuče u Velebit.«

Ja sam mladiću odgovorio, da ja nisam nikakav engleski čovjek, niti imadem kakva upliva, kao što on, možda, misli, ali da smatram da Englezi ne bi nikada Pavelića priznali nakon što im je navijestio rat. To jedno, a drugo, nakon što je sam u Sabornici izjavio, da je on ubio kralja Aleksandra. Oni su u ovome čistunci, te u prošlom ratu nisu primili Aleksandra, iako je bio saveznik, s razloga, što su držali, da mu je otac naručio ubojstvo Aleksandra Obrenovića. Pavelić se trebao pobuniti, kad mu je Mussolini tražio da potpiše onakve sramotne ugovore, a može i sada, ako je na vrijeme, bar bi spasio obraz sebi i onim nesretnjacima, koje je zaveo u službu Mussoliniju.

Mali Cihlar je otišao kao pokisnut, rekavši:

— Saopćit ću.

NA JEDNOJ INTIMNOJ VEČERI S TALIJANSKIM INTELEKTUALCIMA

Kratko nakon mog dolaska u Rim, jedna mala skupina ljudi, koji su se bavili perom i bili prijatelji Papinijevi, ili već tada pokojnog pjesnika Giovanni Cena, među njima i učenjak i akademik Cechi, pozvali su me na jednu intimnu večericu. Bili su vrlo srdačni prema meni, kao prema nekomu tko je imao težak smrtni slučaj u obitelji. Cechi je čak spomenuo, uz pristajanje drugih, da zna kako mi je teško čak i sjediti s njima, nakon što je Italija anektirala Dalmaciju, izričući nadu da će je vratiti Hrvatskoj, kad se budu prijateljski uredili odnosi između nje i Italije, te Italija bude sigurna da joj nitko jači neće sjesti na istočnu obalu Jadrana. Ovu sažalnicu sam uzeo kao ton pristojnosti, kao što je očito i bila. Ali sam prije odlaska u Švicarsku, o čemu im, naravno, nisam govorio, pozvao tu grupicu na večeru u svoj hotel. Htio sam da im ne ostanem dužan. Bilo je to u hotelu »Eden«, komu je bio vlasnik Švicarac i gdje sam preporukom jednog drugog Švicarca dobio stan s obitelju. U hotelu je bilo dosta njemačkih zrakoplovnih i podmorskih časnika, od ponekih i žene. Ponašali su se vrlo mirno i pristojno i često im se s lica čitala premorenost. Hranili su se isto u velikom hotelskom restaurantu, s ostalim gostima, tek malo odvojeni paravanom. Moji talijanski gosti i ja smo sjedili nedaleko paravana, i oni su tijekom večere počeli politizirati. Jedan je pričao, kako se Duce, do krajnosti ljut, vratio preko Atene u Rim. Duce je bio odletio u Afriku i u zrakoplov uzeo bijelog konja za sebe, u namjeri da na njemu uđe u Aleksandriju čije je zauzeće prethodilo, ali kad je tražio od njemačkog generala Rommela da se želi s njime sastati, ovaj da mu je odgovorio da nema vremena, jer

da on ratuje, a ne paradira. Ducea je ovo naljutilo tako, da je odmah odletio u Atenu, pa u Rim. Na uzletištu su Ducea dočekali njegova kćerka ljubimica i zet Ciano. Nakon što je neraspoložen rekao Cianu, kako je njemački general s njime postupao, ovaj mu je odgovorio.

— Toliko puta sam ti rekao, da ne vjeruješ ni Nijemcima ni Hitleru.

Na ovo da je Mussolini dao Cianu pljusku i ušao u kola. Sad su došli komentari, koje značenje imade ovakav Rommelov postupak s Mussolinijem. Netko je brzo rekao da je razlog jednostavan: ne dadu Nijemci, da Mussolini i Talijani uđu u Aleksandriju i Kairo, što im *nikada neće pustiti*, kako si je Duce zamišljao. Talijanska vojska u Africi ima samo zadaću da Nijemcima nosi vodu. Na ovo je Cechi planuo i počeo tvrditi, kako Talijani imaju pravo da dobiju Aleksandriju, koja je cijela izgrađena talijanskim mišicama i znojem, kao i željeznica u Egiptu. Na ovo je jedan mlađi, koji je bio pesimističan za ishod rata, primijetio:

— A što, ako ispadne, da su se i Hitler i Duce prevarili u računima, te ako nam neprijatelj prodre i u Italiju?

Tek sada je planuo Cechi:

— Ja sebi ne mogu zamisliti da vidim engleske i američke vojnike na ulicama Rima, u tom slučaju Bog ne postoji.

— Pa ipak se to može desiti — reče jedan.

— Onda ćemo razviti crvenu zastavu i svi biti komunisti — uzvratio je Cechi.

— Nemojte tako glasno, jer ako Duce čuje, iako ste mu prijatelj...

— Pa ovo mi je on sâm rekao prije četiri dana — Cechi je umirivao društvo.

STEPINAC O JEDNOM PISMU DRAŽE MAHAILOVIĆA

Malo prije nego sam uspio otići u Švicarsku, boravio je u Rimu na vrlo kratko vrijeme nadbiskup Stepinac. Stigao je zrakoplovom i povjerio mi razlog svog dolaska, a taj je bio, da je Papi donio sve dokumente o zlodjelima počinjenim od nacista i fašista na našem području, uključujući okupiranu Dalmaciju. On je bio potajice poslao svim župnicima poruku, da mu isto tako povjerljivo pošalju podatke. Odazvalo ih se 85 posto, i on je sve te izvještaje stavio u torbicu za spise, te doletio u Rim, da ih preda Papi.

— Zašto to niste poslali po tajniku?

— Nisam, jer smatram, da imadem pravo samo svoj život stavljati na kocku, a ničiji drugi, a sigurno je da bih i svoj izgubio, da su me Nijemci uhvatili.

Stepinac je ovaj puta bio vrlo uzrujan i ispričao mi je, kako su mu nacisti prije osam dana strijeljali rođenog brata zbog suradnje s partizanima. Istakao je, kako su okupatori sve okrutniji i prilike u Hrvatskoj sve žalosnije, čemu su najvećim dijelom krive borbe između četnika i ustaša, koji su jednako okrutni, što je dovelo do dotad neviđene mržnje između Hrvata i Srba. Iznio je činjenicu, da se na obje strane generalizira mržnja.

Kao dokaz da nije točno da svi Srbi mrze Hrvate, iznio je, što je nedavno doživio s jednim srpskim časnikom. Taj časnik mu je došao na Kaptol i ispričao slijedeće:

— Poslan sam od generala Mihailovića, da predam pismo talijanskom generalu. Do Beograda su me pratili Mihailovićevi ljudi i predali Nedićevima, a ovi Nijemcima, koji su me pratili do Sarajeva, a od Sarajeva do Zagreba Talijani. U Zagrebu su me Talijani smjestili u hotel Esplanadu i rekli mi, da čekam, dok ne dođu po mene, da me otprate generalu. Čekao sam, evo, danas je četvrti dan. Bilo mi je dosadno, a vani je padala kiša, pa sam oprezno otvorio pismo i, kad sam vidio što je u njemu, obuzeo me stid i odlučio sam, da pismo neću predati, pa bilo sa mnom ne znam što. Ja sam, Preuzvišeni, Srbin iz Srbije, zakleo sam se na vjernost jugoslavenskoj državi, a ovo je pismo izdaja te države, i ja ga neću živ nositi, nego sam ga donio vama, da se sačuva za povijest, a sa mnom, što bude, ionako mi nije stalo do života, poslije toliko nesreća i sramota.

— Čovjek je otišao, a pismo je kod mene — završio je Stepinac.

— A sjećate li se, Preuzvišeni, njegova sadržaja? upitao sam.

— Kako da ne, sjećam se svake riječi, ta čitao sam ga nekoliko puta. Otpočeto je s tituliranjem »Ekselencijo« i »kolega«, a onda je Mihailović prešao na stvar istakavši, kako su uvijek bili ne samo dobri, nego i prijateljski odnosi između Italije i Srbije, sve dok nisu ušli Hrvati u sastav srpske države. Od tog vremena su se pokvarili i bivali sve teži i teži. Međutim, sada su i Srbi i Talijani upoznali Hrvate, te je došlo vrijeme za prisnu suradnju, jer su »nam ciljevi isti: vaši, da istrijebite Hrvate iz Dalmacije, a naši, da ih istrijebimo u Bosni i Hercegovini«.

Nismo se više zadržavali na ovom pismu. Stepinac, kao da mu pismo *nije ništa sadržavalo, što on nije znao, a ja, što sam htio, da se vratimo* na dokumente, koje je donio Papi.

— Hoće li, Preuzvišeni, Papa stići pročitati dokumente koje stu mu donijeli?

— Pa hoće, ili će dati da mu ih netko od kardinala pročita.

— A znate li vi da je polovica kardinala za fašiste, pa...

— Znam, ali Sv. Otac nije i htjet će čuti istinu, da bude obaviješten.

— Ali i Papa je Talijan, pa mu neće bili mile nepovoljne stvari za Talijane.

— Bože moj, jest Talijan, a i ja, da sam Papa, najprije bih bio Hrvat, ali današnji je Papa toliko uzvišenih principa i svjestan svoje uzvišene dužnosti...

— To sam i ja uvjeren, ali držim, da bi bilo uputno, da se dade jedna kopija Rooseveltovu izaslaniku kod Vatikana, Mr. Mironu Tayloru.

Stepinac se s tim složio, a Mr. Taylor mi je u New Yorku potvrdio, da je stvar dobio.

Nadbiskup je trebao za pola sata krenuti na uzletište, kad mu je došao sluga rektora Magjerca, da dođe nešto povečerati.

— Nemam vremena i nije mi stalo do večere. Možete mi donijeti mali komadić kruha i jedno jaje, ili slično, što ću staviti u džep i pojesti u zrakoplovu. — Nakon dvije minute se vratio sluga i rekao Nadbiskupu, da jedan svećenik želi da ga primi.

— Žalim, ali nemam vremena, jer za pet minuta moram otići — uzvratio je Stepinac, hvatajući me za ruku:

— Ostanite, molim vas, još ovih par minuta.

Međutim se momak vratio i predao mu posjetnicu. Nato se je Nadbiskup digao, rekavši:

— Ovo je jedan isusovac od njihova Generala, pa moram, a vi ostanite, ja ću se vratiti za dvije minute.

Izišao je i zaista se brzo vratio, malko uzbuđen, i rekao mi:

— General me upozorava da se čuvam, jer da mi nacisti rade o glavi, ali marim ja.

Oprostio se sa mnom riječima:

— Zbogom, po svoj prilici se više nećemo vidjeti.

ODLAZAK S OBITELJI U ŠVICARSKU

Kad mi je obitelj prispjela u Rim, počeo sam tražiti mogućnost, ne bih li se s njom na neki način mogao prebaciti u Švicarsku. Kad sam bio ono prešao u Veneciju, upoznao sam se s jednim Švicarcem, dopisnikom glavnih švicarskih novina iz Rima, kojem je bio poznat moj slučaj, i ovaj me je upoznao sa Švicarskim poslanikom, te mu nabacio ideju da mi pomogne, da prijeđem u Švicarsku. To međutim nije bilo izvedeno bez talijanske izlazne vize. Moralo je to pitanje biti odgođeno za zgodniji čas. Budući mi je sad bila čitava obitelj uza me (osim starije kćerke, udate u Zagrebu) i reljefi za Zavod dogotovljeni, bio je čas pokušati otići iz Rima, računajući na naklonost Švicaraca, da mi pri tom pomognu. To međutim nije bilo tako jednostavno, jer su švicarski propisi uvjetovali nekoliko stvari, putnicu zemlje iz koje se potječe; odobrenje švicarske federalne vlade; švicarskog kantona, gdje se dotični želi nastaniti, te talijansku dozvolu za izlaz. Putnicu sam imao ja, i to jedino za Italiju. Obitelj mi nije imala nikakve putnice. Trebalo je, dakle za njih dobiti hrvatske putnice, a na moju dopisati i švicarsku vizu. Poslanik Perić dao bi mi to bez daljnjega, ali to nije smio od Košakove sestre, koja je stanovala u poslanstvu, bila »oberposlanik« i pratila sve. Bilo je potrebno također da on ili njegov zamjenik dobiju na talijanskom ministarstvu vanjskih poslova dozvolu za moj izlazak. Kad je Nijemcima i Talijanima počelo u Africi ići loše i saveznički zrakoplovi letjeti i nad Rimom, učinio nam se pogodan čas. Perićev je savjetnik uhvatio priliku, kad »bella biondina«, Košakova sestra, nije bila u poslanstvu napravio je putnice za moju obitelj, odnio ih pet minuta prije nego se ured ministarstva vanjskih poslova zatvara i dobio vizu za prijelaz iz Italije.

Pola sata poslije toga došao je činovnik Švicarskog poslanstva u moj hotel, uzeo putnice i nakon jedan sat mi ih vratio vizirane za Švicarsku. Morali smo se na vrat na nos spakovati i iste večeri na vlak. U deset ujutro smo već bili u Švicarskoj, bez ikakvih poteškoća. Tek što sam se s obitelju smjestio u jedan mali hotel u Gstaadu, nazvao me moj švicarski znanac Hunzinger, činovnik u Ministarstvu vanjskih poslova, rekavši mi da je sretan što sam toga jutra prešao u Švicarsku, te da će me sutradan posjetiti u

mom hotelu i razgovarali podrobnije, a za sada mi na telefonu može reći samo toliko, da se čuvam dodira s Pavelićevim predstavnikom u Zürichu, a isto tako s jugoslavenskim poslanikom Jurišićem u Bernu.

Čovjek je uistinu sutradan došao i u povjerenju mi ispričao svoju odisejadu s nacistima. Pričao mi je, kako je poslije Anschllussa prestalo postojati švicarsko poslanstvo, a on kao konzul obavljao je poslove. Nacisti su otkrili da je jednoj gospođi, Židovki, pomogao da prijeđe u Švicarsku, te da su provalili u konzulat, prevrnuli i pretražili sve, a njega zatvorili, ošišali i obukli kao robijaša, pa je morao čistiti i mijenjati dugmad na kabanicama, uzetim s neprijateljskih vojnika. U tamnici je bio gotovo u isto vrijeme kad i ja, te odležao četiri mjeseca. Na kraju su ga jedva pustili, i to u zamjenu za jednu opasnu njemačku špijunku, koju su Švicarci bili zatvorili. O svemu tome mora šutjeti, jer bi švicarskoj vladi bilo neugodno kad bi se doznalo, kako su ga Nijemci ponižavajući tretirali.

Zatim je prešao na pitanje, zašto me je upozorio da nipošto ne dolazim u dodir s Pavelićevim delegatom, ni jugoslavenskim poslanikom Jurišićem. Prvi je prosti Pavelićev trabant, sposoban za sve, a drugi da je u njemačkoj službi. To da su njihove vlasti nedvojbeno utvrdile, da radi s njima. Jedna njemačka špijunka Jurišića često posjećuje u njegovu poslanstvu, a i on nju.

BORAVAK U LAUSANNI

Nakon kraćeg vremena, sišao sam s obitelju iz Gstaada u Laussannu i odsjeo u jednom hotelu, kojemu je bio suvlasnik jedan švicarski pukovnik, a formalno ga je vodila njegova žena. Bili su pristojni ljudi, ali beskrajno škrti, hotel i pansion vrlo skup, po osobi tisuću franaka mjesečno, a jelo oskudno tako da smo bili više gladni nego siti, no tomu smo se bili već privikli u Rimu. U Švicarskoj sam u banci imao nešto novaca, ali nisam mogao dizati nego po dvije tisuće mjesečno. Razliku mi je prvo vrijeme posuđivao moj švicarski znanac, dok nije odobreno da mogu sa svog računa dizati više, ali striktno toliko, koliko sam morao plaćati za hotel, i ništa više. Takve su, navodno, bile mjere sa svim strancima koji su se nastanili u Švicarskoj. Jedan kolega, Švicarac, znajući koliko trošim za hotel, predložio mi je da uzmem privatni stan, gdje bih sve zajedno trošio za polovicu manje nego u hotelu. On mi je čak i pronašao stan s više soba, od kojih sam jednu mogao upotrijebiti kao atelier, za rad u drvetu. Kad je ugovor s vlasnikom bio gotov, redarstvo me obavijestilo, da ne mogu useliti, jer da strancima nije dopušteno uzeti privatni stan. Isti švicarski kolega je mislio da je moj hotelijer tu imao svoje prste, da ne bi izgubio sigurnoga gosta. Isti mi je čovjek pronašao slikarski atelier, gdje sam mogao raditi u drvetu, i tako sam prestao dangubiti, nego sam svaki dan išao na posao, ostajući, naravno, s obitelji i nadalje u istom hotelu. Za moj rad sam morao izjaviti, da ništa neću prodavati u Švicarskoj. Ova im je mjera bila čudna, ali mi je bilo svejedno, jer ionako nisam imao namjere što prodati ili zara-

diti u Švicarskoj. Sa svojim zemljacima nisam imao niti sam tražio kakve veze. Odmah nakon mog dolaska u Lausannu, bio mi je poručio poslanik Jurišić, da bi želio da ga posjetim u Bernu, a kad sam otporučio da ne mogu, ponudio je da bi on došao k meni, u Lausannu. Ja sam i to otklonio, i kasnije me pustio na miru.

KNJIGA NA FRANCUSKOM O DALMACIJI

Nakon nekoliko mjeseci došao mi je profesor Digović, jedan od prijašnjih Lorkovićevih tajnika, te donio opsežan rukopis o Dalmaciji, što je poslije izišlo u knjizi »La Dalmatie«. Digović me podsjetio, kako sam mu u Zagrebu govorio prije nego su me zatvorili, kako bi bilo dobro da se nađe nekoliko ljudi, koji bi u potajici spremali materijal u obranu naše Dalmacije, pa to jednog dana objavili u neutralnoj Švicarskoj. On je to i radio, te kad je osjetio da je i Lorković počeo sumnjati u njemačku pobjedu, pokazao mu je materijal, a ovaj da ga je pustio da to iznese i uputio ga k meni, da zajedno pročitamo, skratimo ili proširimo, već kako se meni čini. Njegov, Digovićev, trošak za put i boravak te za tiskanje knjige obećao je podmiriti jedan Dalmatinac. Sad je Digović morao često dolaziti u moj atelier, gdje smo rukopis čitali i povezivali tekst, a onda ga je on prevodio na francuski jezik, koji je poznavao, ali ne dovoljno da bi tekst mogao ući u tisak. Mučio se i uložio mnogo truda, ali je pri tomu morao pronaći nekog švicarskog Francuza, koji bi mu jezik ispravljao, a isto tako i jednu tiskaru, koja bi to uz povoljne uvjete tiskala. To je oduzelo dosta vremena i valjda se doznalo, tako da je primijetio da ga netko prati, kad bi dolazio k meni.

Kad je Digović sve završio, te stvar imala ući u tisak, u dva do tri navrata cenzura je zabranila neke stavke. Nije se smjelo spominjati Hitlera ni Mussolinija, pa čak ni bilo čime povrijediti Pavelića, jer da je i on poglavar jedne države. Objavljena je knjiga bila nepovoljno kritizirana u novinama »Basler Nachrichten« i nazvana ustaškom propagandom, plaćenom od ustaša. Samo uredništvo nije bilo za to krivo i, kako se je kasnije utvrdilo, članak je napisao neki Jančiković, tobožnji član HSS, a preveo mu ga jedan Slovenac, član samog uredništva, koji je više godina živio u Švicarskoj i postao njen državljanin.

RAZGOVOR S Mr DULLESOM

Jednoga mi je dana došao Dragutinović, činovnik jugoslavenskog poslanstva, koji je uz jednog pisara bio jedini Hrvat na poslanstvu, i pričao mi je, kako mu je život na poslanstvu postao neizdržljiv, jer se svakog dana psuje Hrvate s najgorim pogrdama, kao da su svi ustaše, nazivaju čak i njega ustašom, iako je po rangu bio prvi iza poslanika, a ustaša, dakako, nije nikad bio. Razlog njegova dolaska nije bio taj, nego da ga je poslao Mr. Dulles, koji da želi da dođem k njemu, jer da ima iz Washingtona jednu službenu poruku za mene. Dulles je bio osobni izaslanik predsjednika

Roosevelta u Evropi. Ja sam bio bolestan od flebitisa i nisam mogao poći, te sam otporučio da ću doći, čim mi bude bolje i budem mogao hodati. Moja se bolest otegla, pa nisam mogao za duže vremena poći. Mr. Dulles mi je ponovno poslao Dragutinovića, da mi kaže, da, ako se ne usuđujem poći k njemu u Bern, radi eventualnih persekucija mojih kod kuće, da će on doći u Lausannu, te da se možemo sastati u nekom lokalu po noći. Nije bilo druge, nego sam pošao, iako slab na nogama. Stigao sam po noći u Bern i ostao na večeri, koju je Mr. Dulles priredio u svojoj kući. Poslije večere je odmah prešao na stvar zbog koje me je pozvao, i pročitao mi upute iz Washingtona i upite, koje treba da mi postavi. Najprije je bilo kao obrazloženje, zašto se obraća na mene. Izneseno je bilo, kako u Americi ima znatan broj doseljenika Hrvata i Srba, koji se strahovito glođu i optužuju jedni druge. Srbi optužuju Hrvate, da su izdali Jugoslaviju i pridružili se neprijateljima, a Hrvati Srbe da su ih progonili i zlostavljali. Hrvate optužuje čak i službeno predstavništvo Jugoslavije u Washingtonu. Oni da se ne mogu snaći, tko je više u pravu. Hrvatska emigracija da je brojnija i veća, da su već njihovi državljani, ali bi oni htjeli biti pravedni prema jednima i drugima. Drže da ću im ja najnepristranije reći, koji su temeljni uzroci da je došlo do rasula i do tako strašnih sukoba. Ja sam mu, koliko sam i kako sam mogao, iznio te uzroke. Onda je došlo pitanje, kako je narod u Hrvatskoj primio NDH i suradnju s Nijemcima i Talijanima. I tu sam mu rekao svoje dojmove, da bi narod s devedeset posto primio svoju nezavisnu državu, ali da je isto tako u devedeset posto protiv ustaške države, naprosto zato što nije slobodna i što ne vjeruje, da to može ikada biti u okrilju Njemačke i Italije.

Slijedeće je pitanje bilo, da li je moguć neki sporazum između Hrvata i Srba te održanje zajedničke države. Odgovorio sam, da je teško vjerovati da su Srbi i Hrvati sposobni, da sami riješe svoj spor i nađu pametan izlaz. Tu bi bili potrebni nepristrani i nezainteresirani posrednici.

— A koji bi to bili i kako?

— Pa Saveznici. Vi i Englezi, trebali biste se iskrcati u Dalmaciji. Sav bi vas narod dočekao s radošću, a ono nešto hrvatske vojske, domobrana, prešlo bi odmah na vašu stranu, pa i većina ustaša koji su nezadovoljni s talijanskom aneksijom Dalmacije. Sve bi pučanstvo bilo na vašoj strani, a Talijani bi izletjeli već pred vašom pojavom, jer su ionako ušli na prijevaru, ne ispalivši ni jedan metak. Pri toj ekspediciji za invaziju, efikasno bi bilo, da bude među vojnicima što više onih hrvatskog porijekla, a tih ima dosta u Americi i Kanadi. Ti bi se razumjeli s narodom, ulili mu povjerenje i polet. Ne bi smjeli upotrebljavati nikakvih srpskih časnika, jer bi to stvorilo sumnju u narodu. Kad bi saveznička vojska zemlju zauzela, trebalo bi u Zagrebu instalirati hrvatsku vladu pod predsjedništvom dra Mačeka, uz koga je većina naroda, a u Beogradu srpsku, makar pod Nedićem. Saveznička okupacija trebala bi da traje tako dugo, dok se duhovi ne smire i ne budu sposobni za trijezno razmišljanje, a onda, da narod u Hrvatskoj, kao i u Srbiji, svaki napose glasa, hoće li zajednicu i kakvu, kao i kakav oblik vladavine.

Ovo je bio, uglavnom, moj odgovor Dullesu na službeni upit iz Washingtona.

Pripovjedio mi je, da se od Jugoslavena poznaje s ambasadorom Fotićem, koji da je pametan čovjek, ali da mu se čini da je on za veću Srbiju iz koje bi Hrvati trebali biti izdvojeni. Rekao sam mu da Fotića slabo poznajem, ali da mi se čini da on pripada velikosrpskoj kliki, koja je najviše skrivila rasulo Jugoslavije. Pitao sam ga dalje, koga je sreo od Hrvata. Odgovorio je, da je jednom sreo Šubašića, ali da mu nije ostavio dojam čovjeka većeg kalibra, popravljajući se zatim, da je to možda zato, što se Šubašić nije znao izražavati, jer slabo vlada engleskim jezikom. Želio je znati, što on predstavlja. Rastumačio sam mu, da je on ban banovine Hrvatske i da ga je dr Maček uputio da ode u emigraciju i da tamo s Krnjevićem predstavlja Hrvate, te da će biti najpametnije da uzme njega sa sobom ako bi došlo do iskrcavanja u Dalmaciji, koja je područje Hrvatske.

Sav ovaj razgovor je Mr. Dulles dostavio u Washington, i ne znam kako je za nj saznala jugoslavenska vlada u Londonu te je bio iznesen pred ministarsko vijeće, koje je, kako sam kasnije čuo, bilo zaključilo da izda jedan komunikej, u kojem me proglašuje »izdajnikom«, jer sam predlagao stranu okupaciju. Protiv ovakvog komunikeja da su ustala jedino dvojica ministara, Jovo Banjanin i Srđan Budisavljević.

KLEVETANJE HRVATA

Još dok sam bio u Rimu, došao mi je mladi profesor Spalatin, koji je radio u Vatikanskoj biblioteci, i rekao da ga je zamolio neki dr Stakić, koga je tamo sreo, da ga povede k meni u Zavod sv. Jeronima. Ja sam Spalatinu odgovorio da to ne želim, jer da o tomu gospodinu nisam dobro čuo, osim toga, da je stigao pomoću Talijana iz Beograda i usput više dana boravio u ustaškom Zagrebu.

Oko pola godine kasnije došla mi je neka žena, navodno Čehinja i dopisnica londonskog »Morning posta«. Htjela je da joj dadem jedan interview, ali joj je bilo glavno da mi kaže, da bi me došao posjetiti dr Stakić. Moj je odgovor bio opet isti: da ne želim.

Kratko vrijeme poslije toga izišao je u ženevskom listu »La Suisse« jedan duži nepotpisani članak, od naslovom »Tri hrvatske vrijednosti« s podnaslovom: »Maček, Stepinac, Meštrović«, u kojemu nas se svu trojicu infamno kleveće, kao suradnike Osovine. U razgovoru s mojim znancem, vladinim činovnikom iz Berna, potužio sam se da me čudi, kako jedan list koji hoće da bude ozbiljan, može kao uvodnik tiskati tako infaman napadaj.

— Neka vas to ne čudi, jer su novinari i ovdje u stanju za pare sve uraditi. Obećajem vam da ću izviditi i reći vam, što je pozadina toga napadaja.

Uistinu, nakon kratkog vremena me obavijestio, da je taj članak napisao na srpskom neki Stakić, po narudžbi jugoslavenskog poslanstva, uz honorar od pet tisuća franaka. Na francuski mu ga je preveo jedan tobožnji »Francuz«, inače rumunjski Židov, koji je nekad bio u službi nekadašnjeg predsjednika jugoslavenske vlade Stojadinovića, a dobio je od poslanstva pet tisuća za sebe, a pet za uredništvo lista »La Suisse«.

Počeo je izlaziti i neki bilten, koji je izdavala jedna skupina Srba u Švicarskoj, valjda uz suradnju Stakića, ali nepismeno, s najstrašnijim napadajima na Hrvate i prijetnjama te s pohvalama za četnike i »vožda« Dražu; a, kako je vrijeme odmicalo, tako su se gomilali napadi na »partizanske bandite«, vođene komunistima i nekim »bravarskim šegrtom« Titom. Najdražesnija su bila nijhova sprdanja s tim partizanskim vođom, »šegrtom«, kad su ga počeli partizani nazivati maršalom, »a ne samo da nije nikada vidio vojnu akademiju, nego nema ni izobrazbu jednog narednika«. To ni po jada, jer su to mogli čitati samo oni sami, te oko dvjesta jugoslavenskih časnika, mahom Srba, koji su preko Italije prešli u Švicarsku i tu bili internirani.

Takva propaganda na srpskom jeziku nije mogla imati efekta na strance, pa je zato Stakić napisao opsežniju knjigu na francuskom jeziku, a preveo ju je onaj isti »Francuz«, kao i članak za »La Suisse«. Troškove za tisak originala i prijevoda platilo je jugoslavensko poslanstvo, a svota je bila tako znatna, da ju poslanik očito nije mogao izdati bez znanja vlade u Londonu. Knjiga je isključivo posvećena klevetanju Hrvata. O njihovu opskurnom i nomadskom porijeklu, da su bili tijekom cijele povijesti samo razbojnici, itd. U posljednjem ratu da su ubili milion i po Srba, te da odmazda pravde traži, da uz odobrenje međunarodnog foruma Srbi ubiju isto toliko Hrvata i uključe u svoju Srbiju sve oblasti, u kojima ima Srba.

Onom jako malom broju Hrvata koji su bili u Švicarskoj, stiskalo se srce, pogotovo kad su pouzdano saznali da je ova knjiga bila financirana od tako zvane jugoslavenske vlade u Londonu. Ne samo to, nego se saznalo, da je vlada poslala jedan milion švicarskih franaka za četnike, koji su u sporazumu s Talijanima klali u Hrvatskoj, Bosni i drugdje. Drugu pošiljku su četnici nešto kasnije dobili od »ženidbene vlade« iz Kaira, u svoti od sedam stotina tisuća švicarskih franaka. Obje svote su za četnike bile dostavljene preko poslanstva u Bernu, a saznalo se je za to uslijed svađe između nekih srpskih časnika i jednog zagrebačkog Židova, koji je surađivao s njima pri operaciji izmjene franaka u lire. Oni su se posvadili oko podjele dobiti, jer je službeni talijanski tečaj bio šest lira za franak, a na toleriranoj crnoj burzi dvadeset i šest. Promijenjeni franci, po talijanskom službenom tečaju, slani su četničkom štabu u Opatiji, gdje mu je bilo sijelo uz talijanski štab.

Za sve ovo imao je dokumente Dragutinović, savejtnik poslanstva, te ih je uzeo sa sobom, kad je bio Jurišić opozvan, a na njegovo mjesto došao neki Ristić, kad je Šubašić postao predsjednikom vlade. Ristić je trebao provesti istragu o djelovanju Jurišića, a on je, umjesto toga, poveo istragu protiv Dragutinovića, te mu je prvo bilo da dozna i objasni, zašto je Dragutinović bio u tri navrata kod mene, prvo u Lausanni, a poslije u Ženevi.

JEDNO PISMO GLAISE VON HORSTENAUA

Otprilike u to vrijeme mi je došao dr Ullmann, prijatelj generala Glaise von Horstenaua, u Lausannu i donio mi jedno generalovo pismo, upućeno njemu. Ullmann mi je pismo dao, da pročitam. Bilo je dugačko, tri stranice na stroju, na velikom formatu papira. Glaise je otpočeo s ispričavanjem, što mu se dva mjeseca nije javio, iako zna da ga uvelike zanima, što se dešava u Hrvatskoj. Za razlog navodi, što mu se nije pružila prilika da nađe »pravoga nazi«, koji bi pismo prenio u Švicarsku. Sad, međutim, ima priliku, da mu piše. U tzv. NDH stvari idu iz lošeg u gore. Sve veći sukobi i kaos, da bi trebalo pola milijuna vojnika i tri godine vremena da se uvede red, a oni da nemaju ni jedno ni drugo. Zatim Glaise nastavlja:

»Upozoravao sam na naše teško stanje, te je došlo naređenje odozgo da se pritisne četnike i ustaše na suradnju protiv partizana, vođenih od komunista. Predstavnici četnika iz zapadne Bosne su pristali i poslali predstavnike u Zagreb k Paveliću, koij je bio za suradnju, ali su to ustaše odbili. Zna, što se hrabrosti tiče, to su i jedni i drugi i treći, a kad bi se samo dvoje složili, kao ništa bi bacili Talijane u more, a bili bi to u stanju i svaki od njih sam, kad se ne bi borili i tukli između sebe. Partizani mora da imaju izvrsnog vođu, jer savršeno vode gerilsku borbu. Gdje su otvoreni položaji i dokle ima puteva, tu ih se brzo potisne, a oni se povuku u brda i gudure, da sutradan opet udare. Pitat ćeš, tko su i koliko je partizana, kao i tko je protiv nas. Partizani su svi koji se ugibaju, gdje su prisiljeni da iz zasjede udare. Čitav je narod protiv nas, pa čak i ustaše, osim Pavelića, a oni koji danju rade na polju, po noći su s borcima. Naše snage, dakako, bivaju sve slabije, a ti znaš da sam ja ionako u srcu protiv toga, da ovo držimo za Talijane i ništimo narod, s kojim ćemo ionako ostati susjedi. U dva sam navrata bio predložio Hitleru, da se mi povučemo iz Hrvatske, a oni neka se s Talijanima i među se nose kako znaju. Kasche mi je to kao pravi naci uvijek pokvario. Obuhvaćajući cijelu ratnu situaciju, ti znaš, što mislim da Njemačku čeka, tj. »Niederlage, Odium und Schande« (Poraz, mržnja i sramota).

Ja sam se ipak čudio, da mi je Ulmann dao da čitam ovo pismo, jer, iako nije nacist, ipak je Nijemac.

— Ima i nešto za vas na četvrtoj stranici — rekao mi je Ullmann.

Na toj je stranici bilo Glaiseovom rukom napisano:

»Čuo sam, da se Meštrović nalazi u Švicarskoj, pa te molim da ga potražiš i da mu izručiš moje pozdrave i radovanje, što je izmakao iz Italije, gdje se sigurno nije dobro osjećao. Kaži mu, a to kažem i Tebi, da sam cijelo vrijeme nastojao, da spasavam ljude, ali mi, na žalost, nije ni desetina uspjela, pa me ipak oni preko kanala nazivaju »ratnim zločincem«.

Već u Zagrebu mi je Glaise von Horstenau dovoljno govorio koliki je protivnik Hitlera i nacizma, ali sam tek sada od Ullmanna saznao, da je pripadao i zavjeri protiv Hitlera.

POSJET KOPECKOME

Za vrijeme moga boravka u Lausanni došao mi je u posjete pan Kopecky, tada češki delegat kod Lige naroda i prisni prijatelj Eduarda Beneša. On je još raspolagao s češkom šifrom i rekao mi, da mi stoji na raspolaganju, ako želim nešto javiti Benešu i preko njega londonskim prijateljima i eventualno Krnjeviću. Ja sam to uzeo do znanja i poslužio se samo jedan ili dva puta tom ljubaznošću, odgovorivši Benešu na neki upit, te Seton Watsonu na njegov, moleći ga da to kaže i Krnjeviću. Seton Watson mi je odgovorio jednim pisamcem preko Engleske ambasade, a Krnjević malo poslije toga jednim telegramom, također preko Engleske ambasade i na engleskom jeziku, u kojem je bilo svega, a među ostalim upozorenje da se ne družim s prof. Kriškovićem i drom Karlovićem, što ja ionako nisam radio; i uopće nisam vidio prof. Kriškovića, što mi je bilo žao, jer sam ga držao za pametna čovjeka i rodoljuba, pa makar se i ne slagali u svemu. Nisam se sastao zato, jer mi je poslao Karlovića, da bi obojica došli k meni, a ja Karlovića nisam poznavao. Krnjevićeva poruka me je začudila, jer mi je u neku ruku stavio do znanja, kao da sam ja instrument spomenute dvojice, i više mu se nisam javljao.

ZAGONETNI NESTANAK PUTNICE

Jedne nedjelje ujutro pošao sam vlakom iz Lausanne u Ženevu, da vidim Kopeckoga, kako smo se bili dogovorili, i tada mi se desio nenadan slučaj. Kad sam bio došao u Lausannu, morao sam ostaviti putnicu na redarstvu, a dobio sam iskaznicu koju sam morao nositi sa sobom i produživati je svaka tri mjeseca kod redarstva. Ovaj sam domument imao u džepu i nikad mi se nije dogodilo da je tko tražio, da ga pokažem. I ovaj puta sam to imao u džepu, no blizu Ženeve ušao je jedan redarstvenik u kupe i ravno k meni; iako je bilo dosta svijeta, jedino je od mene zatražio, da se legitimiram. Kad sam mu dao iskaznicu, rekao je da ne vrijedi.

— Kako to i zašto? — zapitao sam začuđen.

— Pa zato što je već jučer istekla.

— Eto, slučajno sam zaboravio i što zato, svega jedan dan.

— Svejedno, morat ćete sići s vlaka, jer u ovom vremenu ima svakakva svijeta i mi se u Švicarskoj moramo čuvati.

U postaji sam morao sići s vlaka i on me predveo na redarstvo. Morao sam čekati pola sata, činovnik se iz svoje sobe nije micao. Tek nakon mog protesta, malko se pomaknuo i kad sam mu rekao, u čemu je stvar, odgovorio mi:

— Znadem, a vi budite strpljivi i sjedite.

— Pa dokle, molim vas?

— Dokle se ne izvidi stvar, a koliko će vremena trajati, ja ne znam.

Tražio sam da telefonira u hotel, gdje boravim već jednu godinu dana i da se informira kod vlasnika, tko sam. On je to uradio, i vlasnik mu je dao podatke o meni. To ovomu nije bilo dovoljno, nego je tražio da mu iz moje putnice citira neke podatke. Hotelijer je pošao žurno na redarstvo,

ali je ured bio zatvoren, jer je bila nedjelja. Hotelijer je pošao k šefu u njegov stan, jer je ovaj imao ključ od ureda i ušli su zajedno u ured, ali moje putnice nije bilo u mom dosijeu. Moja žena, čuvši od hotelijerke sve ovo, telefonirala je Kopeckom, a ovaj došao po mene. Ja incidentu nisam pridavao važnosti i mislio sam: policijska revnost, ali se, međutim, saznalo i govorilo o tome u stanovitom krugu. Međutim, moja je putnica nestala bez traga, a boravak mi je produžen na osnovi one istekle legitimacije. Nakon nekog vremena došao mi je Stjepan Gaži i pričao, kako mu je neki Kačić, Hrvat, pisar na jugoslavenskom poslanstvu, pričao, da je čuo, kako je Jurišić s nekim na poslanstvu spominjao mene i rekao, da ću biti protjeran iz Švicarske. To je Gažiju rekao u Bernu jedan Švicarac, koji je imao dodira s redarstvom. Nisam u to vjerovao, kao ni u mogućnost da se to može dogoditi u neutralnoj i slobodnoj zemlji. Međutim sam dosta dugo poslije toga saznao, da to nije bilo izmišljeno. Došla mi je u radionicu jedna gospođa, sa svojom prijateljicom, da vide neke moje slike. Ta gospođa je bila pjevačica i supruga gosp. Rothmunda, šefa švicarske službe sigurnosti. Nju su moje stvari zanimale i sutradan mi je dovela svojega muža. Jedan vrlo ozbiljan i simpatičan čovjek. Rekao mi je, da smo se jednom već vidjeli u Zagrebu, prilikom internacionalnog sastanka Rotarijanaca. Kad mi je u razgovoru pričao o svom teškom i delikatnom položaju u svojoj službi, ispričao sam mu što sam čuo o mom tobožnjem izgonu, a on se nasmijao i rekao, da to nije bilo samo pitanje toga i nastavio:

— Na našu sramotu, to jest uslijed koruptivnosti nekih policijskih organa, umalo se to nije dogodilo. Takva odredba za izgon bila je gotova, a njezino stupanje na snagu trebalo je da ima tri potpisa, od kojih je posljednji moj. Onaj činovnik, koji mi je taj spis podnio na potpis, bio je već i sam potpisao, kao i druga osoba, koja je supotpisala. Ja sam poklanjao toliko povjerenje, da sam stavljao svoj potpis bez čitanja što potpisujem, no ovaj puta sam slučajno pogledao i vidio vaše ime, sustegao potpis i naredio da se spis zabaci. Počeo sam istraživati i tragati za vašom putnicom. S policije iz Lausanne su mi javili, da je tamo nema, jer da je otišla na moj ured u Bern. U Bernu se također putnica nije mogla pronaći. Ustanovilo se da ju je jedan činovnik bez znanja ravnatelja digao i poslao u Bern. U Bernu ju je ukrao jedan drugi činovnik i dao nekome, da joj više nije bilo traga. Moje su osnovane sumnje, da je završila u jugoslavenskom poslanstvu.

— Kako se moglo nešto takva dogoditi? — upitao sam.

— Eto tako, bio je potkupljen činovnik na redarstvu u Lausanni, kao i onaj koji je meni podnio spomenuti spis na potpis.

Nisam pitao Rothmunda, što je bilo s dotičnim policijskim činovnicima, niti mi je on pričao.

Da li je putnicu Jurišić dostavio jugoslavenskoj vladi u originalu, ili njezinu fotokopiju, nije mi poznato, ali ona je bila dokazni materijal, da me je Pavelić poslao u inozemstvo i stavio potpis na moju putnicu.

Nešto poslije moga preseljenja u Ženevu, gdje sam se nastanio u većem hotelu, došao mi je ravnatelj ženevskog redarstva, Mr. Wiber, brat jednog mog kolege, koga sam upoznao pred više godina u Parizu i on pričao bratu

o našem poznanstvu, da me posjeti. Poslije malo razgovora, pitao me je, zašto stanujem u tako skupom hotelu i ne uzmem privatni stan.

— U Lausanni su mi na redarstvu rekli, da to strancima nije dopušteno.

— Besmislica i bezobrazluk. Ja ću vam naći stan. Bit će to za koji dan, jer se još nije iselio dosadašnji stanar.

Tako je i bilo, i ja sam pošao vidjeti taj stan. Bio je u jednoj velikoj kući, uz jezero, nasuprot Lige naroda, a zvanoj »Maison royale«. Dotadašnji stanar je bio kineski delegat kod Lige naroda, neki general i šurjak Čank Kaj Šeka, po ženi ili sestri, ne znam. Kad smo se upoznali i on čuo, iz koje sam zemlje, pitao me da li poznajem Tita, Pijadu, Kardelja itd. Rekao sam mu, da ne poznajem ni jednoga i da se čudim, otkuda on zna za njih i za partizane u Jugoslaviji. Tada mi je on počeo pričati, kako Japanci imaju vrlo vještu obavještajnu službu i prate sve što se dešava po malim i velikim zemljama Evrope, pogotovo u onim što su u ratu.

— Tako smo mi Kinezi uhvatili jedan japanski izvještaj o Jugoslaviji, u kojem se kaže da su partizani važan vojnički čimbenik u Jugoslaviji, mnogo važniji nego se obično uzima. Imaju za vođu Tita, kojem je pravo ime Josip Broz. On je vrlo smion i neobično sposoban gerilski zapovjednik. Od ovog Kineza sam prvi put čuo za Broza i Kardelja.

RAZGOVOR S JEDNIM TAJANSTVENIM RUSOM

Uglavnom sam izbjegavao društvo i posvećivao vrijeme svome radu, no svejedno sam se viđao s po kojim znancem. Jedan od tih je bio nekadašnji rumunjski ambasador u Beogradu, Guranescu. Na tom položaju je proveo oko pet godina, jer je uživao veliko povjerenje kralja Karola i bio kao posebna veza između njega i šurjaka mu Aleksandra, koje mje Guranescu bio simpatičan i smatrao ga tako blizim, da bi ga znao zvati na razgovore poslije jedanaest po noći, kad ne bi mogao spavati. Ovaj je opet imo najbolje mišljenje o Aleksandru, te je držao da će jednoga dana postati gospodar čitavog Balkana. Usto je popio srbijansko mišljenje o srpskim vojničkim sposobnostima, s kojima su se mogle usporediti jedino pruske iz doba Bismarcka. To mišljenje o Aleksandru zadržao je i poslije njegove smrti i isticao, kako je žalosno što ga je zamijenio mali i podmukli Pavle, koji je htio njegovu sinu oteti prijestolje. Rekao sam mu, da sam čuo za tu njegovu priču, u koju nisam vjerovao. Onda mi je ispričao, kako su k njemu u Ambasadu došli dr Stakić, pop Janjić još jedan, te ga upozorili da treba dojaviti kralju Karolu, kako Pavle radi na tome da potruje Aleksandrovu djecu i prisvoji krunu sebi. On da je odmah pošao u Bukurešt i saopćio Karolu, koji se bio jako uzrujao i poslao Pavlu pismo, u kojem mu je poručio, da ako koje Aleksandrovo dijete umre, makar od slijepa crijeva, da će učiniti njega odgovornim.

Guranescu me je jednoga dana zamolio, da primim nekog Rusa, koji da se želi upoznati sa mnom. On je, reče, jedini preostali član ruske delegacije kod Lige naroda, a bio je intimni prijatelj i stalni zamjenik Litvinova. Označeno mu je mjesto boravka u brdima, ali može svakog mjeseca na

jedan dan u Ženevu, u prostorije bivše sovjetske delegacije. Taj gospodin mi je došao slijedeće nedjelje. Bio je vrlo elegantan, i po vanjštini i vladanju bi ga se moglo uzeti za Francuza. U razgovoru sam primijetio, da više želi čuti nego kazati, ali mi je ipak dao razumjeti da ima veze s ruskom vladom i da njegov posjet nije čisto njegov osobni kuriozitet. Prešao je brzo preko građanskog rata u Jugoslaviji, navodeći mu kao uzrok nacionalni sukob između Hrvata i Srba, ali isto toliko zastarjele ideologije. Najviše ga je zanimala Hrvatska seljačka stranka te katolička crkva i njezin upliv. Prema tome, najviše su ga zanimale Mačekova i Stepinčeva ličnost. Prvoga je smatrao za čovjeka austrijskog mentaliteta i kulture, a drugog za rimskog katoličkog. Kad sam mu Mačeka opisao kao Tolstojevca, koji čak drži Tolstojevu sliku u svojoj sobi kao ikonu, otvarao je oči: »Pacifist ali ujedno slavofil. Ali Stepinac, recimo da dođu Rusi, da bi se on privolio slavenskoj ili rimskoj strani?«

— Stepinac je dobar katolik i to će biti uvijek, ali je isto toliko dobar Hrvat, i ne bi nikada bio na onoj strani, koja bi išla za tim, da hrvatski narod postane ičiji rob.

Najednom je prešao na Makedoniju i upitao, što mislim, jesu li Makedonci Bugari ili Srbi.

— Nisu ni jedno ni drugo, nego Makedonci. Njihov je govor bliži bugarskom, ali su oni svejedno različiti od Bugara — rekao sam.

— I ja držim da je tako, pa će zato biti najpravednije, da Makedonija poslije rata postane posebna republika u jugoslavenskoj konfederaciji.

— Sasvim tako, jer bi na taj način prestale borbe između Bugara i Srba i bio bi otvoren put, da i Bugarska uđe u jugoslavensku konfederaciju.

— A to nikada — uskliknuo je — Rusija neće nikada pristati da se stvori veća državna formacija blizu Dardanela. Nije to htjela ni poslije balkanskog rata, zato je Bugarska onako prošla.

Zatim je prešao na pitanje Bosne i pitao, da li je istina, da je ona čisto srpska zemlja, kako Srbi još od aneksije tvrde, a tu skoro su mu dr Stakić i još neki to dokazivali. Rekao sam, da to nije točno, jer je pravoslavaca ispod polovice, a jedino se ti smatraju Srbima.

— Onda je najbolje, da i ta oblast postane jedna od republika, kao i Makedonija.

Zatim mi je nabrojio šest republika, koje bi sačinjavale jugoslavensku konfederaciju.

Još za mog boravka mi je u nekoliko navrata dolazila jedna osoba iz britanskog poslanstva, navodno po uputi Setona Watsona, da čuje, znadem li što se dešava u Hrvatskoj, ima li izgleda kakvoj pobuni protiv Pavelića i okupatora. Rekao sam, da se je još, dok sam bio u Zagrebu, osjetilo i u samim ustaškim redovima nezadovoljstvo, pogotovo nakon Rimskih ugovora, a u domobranskoj formaciji da je još veće, te da je sigurno, kad bi se, Englezi makar i s manjim odredima iskrcali u Dalmaciji, da bi im se svi pridružili, te da bi došlo do općeg narodnog ustanka protiv okupatora, kad bi osjetili da će imati potporu. Odgovor je bio uvijek isti, da posalnik misli da je cijelo područje Jugoslavije ruska zona i da se Engleska sigurno neće zamjeriti Rusiji.

GLASNIK O VOKIĆ—LORKOVIĆEVIM PRIPREMAMA POBUNE

Ne znam kako, ali mislim redovnom ustaškom putnicom, došao je sinovac jednog domobranskog generala i donio Vokićevu poruku, da je pobunu spremio i da je siguran, da će Nijemce moći svladati, jer da ih nema više od dvadeset tisuća u zagrebačkoj zoni, ali, ako bi Nijemci dobili pojačanje, da se ne bi mogao držati dulje od deset dana, a to uslijed pomanjkanja topova i municije, u čemu su ih Nijemci uvijek držali na kratko. Vokić bi otpočeo borbu, čim mu se dade znak da će dobiti pomoć od Engleza.

Ukratko iza ove poruke, došla je poruka od tadašnjeg ustaškog ministra Alajbegovića, koja je bila mnogo detaljnija. U njoj su bila označena sva mjesta od Grude do Sušaka, s imenima osoba koje bi dočekale Engleze. To su bili viši domobranski časnici i poznatiji građani iz prijašnjeg političkog života. Bio je označen broj njemačke vojske na hrvatskom području, kao i broj hrvatskih domobrana, te stanoviti broj ustaša, koji bi se odmah stavili pod englesko zapovjedništvo, i pred njima potiskivali Nijemce, čiji veliki otpor nije se pretpostavljao. Ova poruka nije našla nikakva odaziva kod Engleza. Može se pretpostaviti, da je istu poruku donio Englezima nešto kasnije pukovnik Ivan Babić, kad je zrakoplovom preletio u Bari i bio od Engleza interniran.

Kad su Rusi ušli u Beograd i jugoslavenski partizani krenuli kroz Srijem dalje, došao mi je u Ženevu mladi Cihlar, ovaj puta sav očajan, ali i smućen. Očajan zbog situacije, a smućen onim što je vidio kad je krenuo iz Zagreba: od mitnice pa do Stenjevca, na svakom telegrafskom stupu visio je po jedan čovjek.

Rekao mi je mladi Cihlar da ga je Pavelić poslao k meni, da pita za koliko vremena mislim da će portizani stići do Zagreba. Odgovorio sam mladiću da me čudi, što mene to Pavelić pita, jer niti šta mogu znati, niti sam ulazio u njegov i njegovih ustaša podvig, niti ja iz Švicarske mogu vidjeti situaciju. To oni tamo mogu ocijeniti. Ja samo mogu žaliti dosadašnje i buduće žrtve naših nesretnih ljudi na obje strane.

— Kad komunisti prodru dalje, pa ako se Pavelić povuče s vojskom u susret Englezima, mislite li da će ih Englezi prihvatiti bar kao zarobljenike, jer njima nije u interesu da komunisti idu dalje.

— To ja ne znam, ali sam siguran da Pavelića neće primiti, a bojim se da će i vojnici, koji budu išli za njim, slabo proći.

Gledajući ga blijeda i potištena, a izgledao je ko nevina djevojčica, rekao sam:

— Jasno je, da vam je sve propalo, a vama bih savjetovao, kao djetetu svoga prijatelja, da se ne vraćate u Zagreb, jer ćete zaglaviti.

— Ja to ne mogu, ja se moram vratiti, jer sam zadao riječ — odvratio je mladić i otišao.

I NAKON OPĆE TRAGEDIJE NEKI IMAJU VELIKOSRPSKE PLANOVE

Poslije sporazuma Šubašić—Tito, došao je neki Ristić za jugoslavenskog poslanika, da zamijeni Jurišića i pregleda račune poslanstva. Naravno, da je našao Jurišićevo računovodstvo »u redu«, samo je savjetnik Dragutinović imao da opravda, zašto je u nekoliko navrata, bio kod mene. Novi je poslanik išao posjetiti »jugoslavenske oficire«, koji su prešli iz Italije i bili internirani, a bilo ih je nešto više od dvije stotine. Dijelili su se između sebe u jugoslavenske i samo srpski orijentirane. Ovi posljednji su bili u većini i terorizirali i zlostavljali prve. Instalirali su neki svoj »sud«, koji je kažnjavao one protivnog mišljenja, a čak su im po neki put ustezali hranu. Kad bi se potužili Švicarcima na svoje velikosprske drugove, onda su ih proglasili komunistima. Subotom im je bilo dopušteno da iziđu, i jedan je došao k meni, poslan od svoje grupe s oko osamdeset potpisa, te me molio, ako mogu nešto poraditi kod Engleza, da ih se odvoji od njihovih agresivnih drugova. Među njima su bila svega trojica Hrvata i pet Slovenaca, među kojima i bivši ađutant kraljice Marije — Pogačnik. Hrvati su bili neprestano vrijeđani, pa čak i tvorno napadani, dok su Slovence puštali na miru. Razdor je izbio na tome, što je većina bila za Veliku Srbiju, a ovi drugi za Jugoslaviju. Većina je imala i svoj plan, a taj se sastojao u tome, kako će poslije sloma Osovine krenuti s trista tisuća Srba, koji su bili u njemačkom zarobljeništvu, staviti im se na čelo i sve Hrvate od Sutle do Zemuna pobiti, a one koji im ne padnu u ruke, da će osuditi na smrt. Od ovih je bila opširna lista, na kojoj je bilo i moje ime. Časnik, koji je bio kod mene i sve mi ovo pokazao, bio je Srbin iz Vojvodine.

AMERIKANAC Mr. JOYCE O TITU

Budući da sam čitao da će biti neka saveznička konferencija u Potsdamu, pomislio sam da će, valjda, i Mr. Dulles poći onamo, te sam, makar još slab na nogama, pošao u Bern da ga vidim, a pisao sam mu dan prije. Kad sam došao u njegov ured, nisam ga više zatekao, nego nekog Mr. Joycea, koji je tih dana naslijedio Dullesa kao Trumanov povjerenik, dok je Dulles glasio kao Rooseveltov. Mr. Joyce me prijazno primio i rekao mi, da je Dulles dobio moje pismo baš u času kad je polazio na put, i njemu rekao da me primi, uputivši ga o meni. Mr. Joyceu sam rekao, zašto sam želio vidjeti Mr. Dullesa, odnosno, da sam pretpostavljao, da će i on, vjerojatno, poći u Potsdam. On mi je odgovorio, da sam dobro mislio i da je Dulles baš to jutro krenuo u Potsdam, te da mu je, ulazeći u kola, rekao, da misli da u vezi s time dolazim k njemu.

— A mislite li, da će se na konferenciji raspravljati i o jugolsavenskom pitanju?

— Hoće sigurno, samo sumnjam da će biti spomenuto u komunikeju, kad bude izdan.

— A zašto to mislite, zar pretpostavljate da neće biti ništa definitivno zaključeno.

— Ne znam, nego mislim da to neće ući u komunike.

Zatim mi je pričao, da je pred ciglih pet dana bio u Beogradu i da je dva puta razgovarao s maršalom Titom. Isticao je, kako je Tito napravio na njega izvanredan dojam, te iznosio njegove vojničke i organizatorske sposobnosti.

— To je on dokazao i o tom ne može biti sumnje — rekao sam — samo je to jedno, a drugo je voditi državu i pomiriti i uskladiti njezine zavađene dijelove. Za to treba imati osobitog dara i spreme.

— Ja sam uvjeren da hoće, jer koje god sam pitanje dotakao, svuda je bio na visini. Rekao mi je čak, da će uskoro provesti izbore.

— To je utješno, samo, hoće li pri tim izborima biti i saveznička kontrola, jer znate da ima svakojakih izbora.

— To neće. Jer, kad sam to izdaleka natuknuo, on je tu pomisao energično otklonio, upitavši, bi li Francuska dopustila da joj se tko miješa u njene izbore. On Jugoslaviju smatra ravnopravnom savezničkom državom, koja je ratovala na svom području.

— Razumijem, ali je drugo Francuska, a drugo Jugoslavija. I Francuska je, doduše, imala rasulo, ali drugog karaktera i, na kraju, velika je zemlja. Drago mi je čuti, da se Tito ponosno drži, na što ima i pravo nakon toliko žrtava, ali mi se čini da bi saveznička kontrola kod izbora dobro došla, kako bi se izbori proveli na način, da dođe do izražaja slobodna narodna volja, čega u prvoj Jugoslaviji nije bilo i što je bio razlog njezinom brzom rasulu.

— To Tito neće nikada dopustiti, on bi se opro topovima.

Najednom me upitao, da li pripadam Mačekovoj stranci, na što sam mu uzvratio, da ja nisam pripadao nikakvoj stranci, budući da se nisam bavio politikom i htio sam ostati slobodan.

— Oprostite, ali mi se čini, da imate slično mišljenje.

— Da, utoliko što sam kao i Maček demokratskog mišljenja i protiv svake diktature.

Onda mi je rekao da je bio prisutan, kad je Maček, nakon što se prebacio u tuđinu, bio preslušavan u Eisenhowerovu štabu. Da mu je učinio dojam mirna i poštena čovjeka i da je davno pametne odgovore. U odgovoru je rekao, kako je cijeloga rata bio zatvoren i nije mogao ništa znati, što se u ostalom svijetu događa, te da sad, kad je izišao iz internacije i krenuo iz svoje zemlje, nije bježao niti se smatra bjeguncem, nego da je pošao samo zato, da se obavijesti što se zbilo u svijetu.

RUMUNJ GURANESCU O KRALJU I DRU MAČEKU

Jedne mi je nedjelje došao moj znanac, bivši rumunjski ambasador u Beogradu Guranescu, koji je neko vrijeme bio u Parizu, te je došao da mi ispriča svoje dojmove misleći da će me to zanimati (što nije bio slučaj). Pričao mi je, kako je bio u jednom restaurantu, gdje su mu nasuprot sjedili kralj Petar i žena mu Aleksandra. Ona se držala kao kakva razmažena buržujska kći, koja izigrava noblesu, a on kao kakav blesavi plebejac, koji uzima prve lekcije, kako se treba vladati za stolom. Bilo ga je žalosno promatrati.

— Sjetio sam se njegova oca i uzdahuno.

— Slijedeći put sam ga vidio — nastavio je Guranescu — kako kasno izlazi iz jednog skupog noćnog lokala, gdje je morao potrošiti koju tisuću franaka, a pred vratima ga je čekao jedan srpski oficir, ispijen i otrcan, i pružio mu ruku za milostinju. Petar mu je pružio deset franaka i brzo prošao, ne pogledavši ga. Opet sam pomislio na Aleksandra: bolje je da si poginuo, nego da vidiš svoga vojnika, za koga si držao da je najbolji na Balkanu, i svoga nasljednika, koji luta po lokalima ko kakva bedasta propalica.

Nisam ništa odgovorio i izgledalo mi je, da gosp. Guranescu ima dojam, da mi nije bilo ugodno, kao što i nije, pa mi je nešto drugo ispričao. U kavani da je sjedio njegov bivši tajnik u Beogradu i još jedan Rumunj, a obojica su znali srpski jezik. Njima nasuprot su sjedila dvojica Srba i ljutili se na trećega, koga su čekali. Iz njihova su razgovora razumjeli, da je treći otišao k Mačeku, o kojem su govorili podrugljivo, pa su čekali, da taj dođe i da čuju, o čemu se radi. Čekali su dosta dugo. Napokon je ovaj došao, a ona dvojica su ga, gotovo u jedan glas, upitala: »Jesi li bio kod ustaše?«

— Pa jesam. Primio me i malo smo razgovarali. On je neki dobar čičica i izgleda da bi se s njime dalo.

— Izmotava se, majku mu hrvatsku...

— Pa sad svejedno. On kod zapadnih izgleda kao jedini demokrata kod nas, a mi smo se Srbi obrukali na svim linijama i treba gledati, da nas on vrati, a kad dođemo kući, mi ćemo mu lako prerezati grkljan.

Kad mi je to Guranescu ispričao, dodao je, da mu je žao što nije znao Mačekovu adresu, da mu ovo pripovjedi, iako ga ne poznaje, niti je za nj prije imao simpatija, kao ni za njegovu Seljačku stranku.

— Trebalo bi da zna, što mu misle — završio je.

— Ne bi mu ništa nova otkrili, prijatelju — rekoh ja.

TITOV POZIV DA SE VRATIM KUĆI

Budući da sam bio još slab na nogama i inače, poslije teškog flebitisa, nakanio sam poći u Rim, gdje je blaža klima, a Saveznici su već bili tamo. Još nisam imao nikakve putnice, te sam poslije sporazuma Tito—Šubašić pisao na jugoslavensko poslanstvo u Bern, da mi pošalju putnice za mene i za obitelj, no Ristić je to odbio. Malo poslije toga je došao neki dr Nikola Nikolić, kao Titov izaslanik za razne stvari u Švicarskoj. Došao je k meni i izručio mi poruku od Tita, da se vratim kući. Ja u principu nisam odbijao poziv, ali bolestan nisam mogao pomišljati, da mogu skoro krenuti na put. Osim toga, imao sam dosta stvari koje sam izradio, a i prtljage, koje se nakupilo tijekom godina, pa nisam bio u stanju, da to sve brzo sredim. Uz to, htio sam da se bolje obavijestim o pravom stanju kod kuće. Uza sve ovo, moje je zdravstveno stanje bilo takvo, da u sebi nisam bio siguran, hoću li preživjeti i, naravno, da sam želio imati nekoga uza se, uz bespomoćnu ženu i nedoraslu djecu, te sam spomenuo Nikoliću, da bih želio, da brat iz Zagreba dođe k meni, a možda i prijatelj Ostrović. Nikolić je mislio, da će to ići bez poteškoća i obećao da će to urediti. Prije svog povratka tražio je pismenu potvrdu mojih liječnika o mome stanju, očito da dokaže da nisam

u stanju da putujem. Kad se ubrzo opet vratio u Ženevu, došao me pohoditi i naširoko mi pričao o Titovim vrlinama, njegovoj humanosti i blagim, plavim očima. Pričao mi je, da je bio s njime u gorama, kao njegov drug i liječnik. Nikolić mi se činio kao dobar čovjek, ali kroz borbe i poteškoće koje je prošao, kao da je otvrdnuo i postao bešćutan. On je priznavao, da su se na mnogo mjesta desile teške stvari, ali da se ne može generalizirati. Iznio je, da su u njegovom Bugojnu bili sami radićevci, uključiv i njegovu rodbinu.

— Vjerujem vam to, ali vi ste u svojoj jezgri bosanski bogumil, pa ćete na neku nepravdu eksplodirati — našalio sam se s njime.

Nikolić je često odlazio kući i vraćao se u Švicarsku, a taj put, kad je pošao, došao mi je i tražio da mu napišem pismo za Tita, da može pružiti dokaz, da je zalazio k meni, što bi ujedno bio dokaz da nisam protiv njih. Ja sam mu dao jedno pismo, u kojem sam napisao, da politika nije moj zanat, te da ne znam, što bih mu mogao reći kad bih se odazvao njegovu pozivu da se vratim, osim to, da je bolje, da ih sto krivih i protivnih izbjegne kazni, nego trojica pravednih da pogine, jer će ovi mrtvi biti opasniji protivnici nego stotina krivih, koji umaknu.

JEDNA PARTIZANSKA IZLOŽBA U ŠVICARSKOJ O UŽASIMA KOD NAS

Kad se Nikolić opet vratio, pričao mi je da se Titu moje pisamce svidjelo i da me vidi u drugom svjetlu, nego su me prikazivali. Ovaj put je donio propagandni materijal o našoj zemlji za izložbu. Izložbu je namjestio s Menegelom Dinčićem i još nekim. Na izložbu su pozvali ženevsko društvo, i, dakako, švicarske novinare u prvom redu. Moja su djeca navalila, da pođemo na izložbu te sam im morao udovoljiti. Izložbu je imao otvoriti jugoslavenski poslanik Ristić. Da bih izbjegao ceremoniju otvaranja, pošao sam kasnije. Međutim, otvorenje nije bilo još obavljeno, a publika je stajala u prostoriji pred izložbenom dvoranom. Dinčić mi je odmah prišao i izjavio, da otvorenje nije još obavljeno, jer da su čekali mene.

— Što ja imam s izložbom i zašto su čekali mene? — začuđeno sam upitao.

— Pa eto, tako je rekao poslanik, koji će vam se, evo, predstaviti.

Uto je Ristić pristupio i pružio mi ruku, a ja sam svoju sustegao.

— Pa zašto to?! — rekao je ovaj zastiđeno.

— Zato, što se ja rukujem samo s časnim ljudima — odgovorio sam glasno.

On se uvio u se i povukao. To je, dakako, upalo u oči svima naokolo, pa čak i nekim Švicarcima, i čudno se komentiralo. Ristićev je govor otpao i svi smo ušli u izložbenu dvoranu. Prolazeći kroz nju i videći izložene stvari, spopao me užas, pa sam gledao da što prije izađem. Izlošci su bili uvećane fotografije svih mogućih jezovitih prizora: velike hrpe razmrcvarenih leševa, iznakaženih pojedinaca, skopine poubijanih žena i djece, hrpe mrtve, izgladnjele i gole djece. Velike skupine polumrtve, glađu ispijene djece, iz čijih lubanja slabo vire već zamrle oči. Bilo je čak scena uhvaćenih pri samom činu zlodjela, kao gdje jednoga drže, drugi mu rasparao grudi i vadi mu

srce, ili kako četnik koljenom pritiska srbijanskog seljaka, gurajući mu unazad lijevom rukom glavu, a desnom zamahuje nožem, da ga zakolje, te se pri tom drži ponosno, kao da čini veliko djelo, dok uokolo stoje njemački vojnici i smješkaju se.

Sličnim prizorima je bila ispunjena cijela dvorana, pa nisam mogao gledati, nego sam nakon malo vremena izišao. Nikolić je primijetio užasavanje na mom licu i pošao za mnom.

— Što ste ovo nosili i zar vas još uvijek drži groznica ludila? Zar da u svijetu utvrdite mišljenje, da smo barbari! Ta gotovo sve ove slike su mogli vidjeti u četničkim, ustaškim i vašim publikacijama, samo što su počinitelji i žrtve bili pod raznim imenima, već prema tome, tko koga optužuje. Stranac neće razlikovati ni četnike, ni ustaše, ni partizane, nego će izvući zaključak: svi su iz iste zemlje, iste su krvi i jednaki razbojnici.

Dr Nikolić se zanimao na poslanstvu u Bernu, što može biti razlog da sam onako postupao s Ristićem, te je saznao, da je ovaj uskratio da meni i obitelji izda putnice i da se gadno o meni izražavao. To ga je naljutilo, kao i evazivni Ristićevi odgovori njemu, te je uzeo formulare za putnice i ispunio sâm jedan za mene, a druge za svakog člana obitelji, udario pečat i naredio Ristiću da potpiše, te nam sutradan donio putnice u Ženevu. Od tog vremena ga nisam viđao, sve do njegova definitivnog odlaska iz Ženeve. Imao je mnogo posla. Među inim je imao zadaću, da posjeti internirane oficire i da ih pozove u domovinu.

U međuvremenu me je netko nazvao na telefon, rekavši samo da je član švicarskog konzulata, te da mi samo ima javiti, da su moj brat i Ostović već dva mjeseca u zatvoru. Kad je nakon dva dana stigao u Ženevu, pripovjedao mi je, kako je s mojim bratom i Ostovićem putovao iz Zagreba u Švicarsku. Oni da su imali redovne putnice i vize, ali na predzadnjoj postaji pred Trstom bili su sva trojica skinuta s vlaka, otpraćeni u Beograd i zatvoreni. Nakon nekoliko dana, švicarski je poslanik doznao za njega i intervenirao, da ga puste, te je nakon osam dana izišao i bio upućen preko granice. Kad je napuštao tamnicu, moj brat mu je rekao, da me potraži u Ženevi i da mi reče, da nikako ne dolazim.

Taman na Badnji dan mi je došao dr Nikolić s još jednim partizanom iz Šibenika, da mi čestita Božić i da se prije odlaska oprosti, te ako imam što poručiti bratu, ako sam još uvijek mišljenja, da je potrebno, da on dođe k meni, premda on misli, da se i bez toga može urediti, da ja komotno putujem kući. Na ovo sam planuo iznijevši kako je k meni dolazio, a nije mi rekao, da mi je brat zatvoren.

Nikoliću je bilo žao i govorio je, da je krivnja na mom bratu, koji je imao putnicu, i, kad ga je on zvao da s njim pođe k meni, a on da nije htio, nego je čekao da putuje zajedno s »nekim Ostovićem«, koji da je engleski agent. Kad sam mu odgovorio, da Ostović nije ničiji agent, kao ni moj brat, nego da su to himbene isprike, a svrha tko zna koja, obećao je da će učiniti sve, da budu pušteni. Ja mu vjerujem, da je pokušavao, jer je osobno pošten čovjek, ali nije uspio. Umjesto puštanja iz zatvora, moj brat i Ostović bili su osuđeni na po jednu godinu dana zatvora, od čega su odsjedili po deset mjeseci svaki.

Znajući da je moj brat potpuno nevin, a isto tako i Ostović, razumio sam da su stradali zbog mene i da je to neki pritisak na mene, te sam postao bijesan i odbacio svaku pomisao da se vratim kući. Dobivao sam od kuće pisma od inače iskrenih prijatelja, koji su imali nekih veza s režimom, da su moj brat i Ostović zatvoreni s razloga, što je jedan od njih pred nekim izlanuo, da me oni neće nagovoriti da se vratim kući, nego naprotiv. Međutim ako se vratim, da će oni biti pušteni, makar ih terete teške optužbe, koje ih mogu stajati glave. I tako je primanje sličnih pisama potrajalo duže vremena. Međutim je jedan komunist na višem položaju našao načina, da mi javi, što zapravo režim misli da sa mnom radi, ako se vratim. Dali bi mi položaj, kao i Rusi Maksimu Gorkom, što bi značilo da bih bio upregnut u njihovu spregu, uz potpuni posluh, bud kao ministar prosvjete, bud kao predsjednik Jugoslavenske akademije. Zato mi ovaj izvjestitelj poručuje, da se ne vraćam, jer zna da se ja ne bih htio povijati. Odgovorio sam stoga da namjeravam otići u Rim.

PONOVNI BORAVAK U RIMU I ODLAZAK U USA

U Rimu je ovaj puta bila grobna tišina, bez onog prijašnjeg živog gestikuliranja o pobjedama. Jedino su davali života musavi dječaci, koji su trgovali cigaretama što su im poklanjali američki vojnici, te velika galama brzih motornih kola poljskih vojnika, koja su jurila strelovitom brzinom, bez obzira na prolaznike. Talijani su ih se bojali kao žive vatre, ali ih nisu mrzili, jer su u njima gledali srodnike po vjeri, a još više junake koji su osvojili Montecassino i tukli se do posljednjega, dok ga nisu zauzeli. »Non c'è da scherzare con i Polacchi, loro son maschi« (*Nema šale s Poljacima, oni su muževni*) — govorili bi za njih.

U Rimu sam dobio veliki atelier u Američkoj akademiji na Gianicolo i dovršio, što sam namjeravao, te poslao u New York, da ubrzo zatim i sam s obitelju odem u Ameriku. Moji su mi, naime, prijatelji iz Amerike poručili, da dođem u Ameriku, gdje će »Američka akademija znanosti i umjetnosti« prirediti moju izložbu. Tu sugestiju sam prihvatio i ubrzo u Rimu dovršio veliku skulpturu »Pietà« i još nekoliko stvari za izložbu, i onda otputovao u Ameriku, da se tamo nastanim.

TUMAČ VAŽNIJIH IMENA OSOBA I POJMOVA

Zbog poznatih reagiranja na Tumač *objavljen u prvome izdanju, izdavač smatra potrebnim da objasni kako je moglo doći do nesporazuma i neželjenih posljedica. Prije svega, natuknice sabrane pod naslovom* Tumač... *bile su isprva zamišljene kao bilješke ispod teksta, s jedinom namjenom da se u njima dadu dopunska objašnjenja neposredno vezana za autentični Meštrovićev tekst. Naknadno je, zbog tehničkih razloga, promijenjena prvobitna nakana i tako je* Tumač *tiskan na kraju knjige kao dodatak. Time su, međutim, neke normalne i tekstom* Memoara *uvjetovane disproporcije dobile drukčije značenje — gledane i kritički interpretirane izdvojeno iz konteksta čitave knjige. Ali,* Tumač *se, i ovako tiskan kao dodatak, ne može ni u kojem smislu tretirati kao zasebna leksikografska cjelina, jer je sastavni dio ove knjige u kojoj osim Meštrovićevih* Memoara *ima svoju važnu funkciju također* Predgovor.

No, da bi se izbjegli budući nesporazumi, a i radi ispravljanja nekih propusta tehničko-informativne naravi, za ovo, drugo izdanje Tumač *je dopunjen, a pojedine su natuknice ili iznova dodane ili pak proširene u skladu sa zahtjevima dijela kritičke javnosti.*

ALAJBEGOVIĆ, MEHMED (1906—47), u svibnju 1943. postao ministar skrbi za postradale krajeve u ustaškoj vladi; od 4. V 1944. do kraja rata ministar vanjskih poslova NDH. 1947. suđen u grupi Slavka Kvaternika pred Vrhovnim sudom Hrvatske i justificiran kao ratni zločinac.

ALAUPOVIĆ, TUGOMIR (1870—1958), književnik i političar. Za Prvoga svjetskog rata umirovljen zbog jugoslavenske orijentacije. 1918. ušao u vladu Kraljevine SHS kao ministar vjera, a zatim postao državni savjetnik. U Bosni organizirao kulturno-prosvjetna društva *(Napredak, Trebević)* i političke organizacije *(Hrvatska narodna zajednica).*

ALEKSANDAR, BOŽIDAR, odvjetnik. Živi u inozemstvu.

ALEKSANDAR VELIKI (← 356 do ← 323), glasoviti makedonski vladar i osvajač (pohodi od Grčke do Indije).

AMFITEATROV, ALEKSANDAR VALENTINOVIČ (1862—1923), ruski feljtonist i književnik. Protivnik boljševika, emigrirao nakon Oktobarske revolucije.

AMRUŠ, MILAN (1848—1917), načelnik Zagreba (1904—10) i predstojnik odjela za bogoštovlje i nastavu (1910—12).

ANĐELINOVIĆ, BUDISLAV GRGA (1886—1948), političar, odvjetnik. Jedan od pokretača *Mlade Hrvatske,* urednik zadarske *Hrvatske krune* i zagrebačke *Hrvatske države.* Bilježnik Narodnog vijeća; kao povjerenik za javnu sigurnost u Zagrebu ugušio pobunu 5. XII 1918. Nakon atentata na Radića (20. VI 1928) ulazi u vladu A. Korošca. Za diktature Aleksandra Karađorđevića poslanik u Pragu i Beču; jedan od osnivača Jugoslavenske nacionalne stranke i nekoliko puta ministar.

ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE. Provodeći svoju politiku prodiranja na Balkan, Austro-Ugarska je 7. X 1908. anektirala Bosnu i Hercegovinu, koje je bila okupirala 1878. na temelju odluke Berlinskog kongresa. Aneksija je izazvala protest turske vlade, otpor u Bosni i Hercegovini i ogorčenje u Srbiji i Crnoj Gori.

ANSCHLUSS (njem. priključenje, pripojenje), naziv za akciju usmjerenu na pripajanje Austrije Njemačkoj, odnosno samo to pripojenje. Anschluss je proveo Hitler, poslavši vojsku u Austriju 12. III 1938.

ANTANTA (Entente cordiale), naziv za sustav sporazumâ Engleske, Francuske i Rusije između 1904. i 1907, koji su konačni oblik dobili u Trojnom sporazumu 1914. u Londonu, kad su se zemlje Antante obvezale voditi rat protiv Centralnih sila do kraja i ne zaključivati separatni mir. God. 1915. Antanti je pristupila i Italija. Zemlje Antante nazivaju se još i Saveznici.

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL-PAŠA (1881—1938), turski general i državnik. Tvorac moderne Turske Republike.

BAJALOVIĆ, PETAR (1876—1947), arhitekt. Profesor na Tehnološkom fakultetu u Beogradu. Projektirao i izveo: Srpski paviljon na Međunarodnoj izložbi u Rimu (1911—12), zgradu Pravnog fakulteta i Kolarčeva narodnog univerziteta u Beogradu.

BAKOTIĆ, LUJO (1867—1941), književnik-publicist. Zastupnik Srpske stranke u Dalmatinskom saboru. Član komisije srpske vlade za izradu projekta konkordata (1913—14) s Vatikanom. 1920—23. poslanik u Vatikanu. Preveo Bibliju. Napisao knjigu *Srbi u Dalmaciji.* (Vjerojatno se na njega odnosi mjesto u *Uspomenama*).

BALEN, JOSIP (1890—1963), inženjer šumarstva i ustaški političar. Sveučilišni profesor u Zagrebu. Za NDH potkraj 1943. postao ministar šuma i rudarstva. God. 1945. emigrirao, umro u Tucumanu (Argentina).

BALKANSKI PAKT, ugovor o Balkanskom savezu, zaključen u Ateni 1934. između Grčke, Jugoslavije, Rumunjske i Turske zbog zaoštravanja suprotnosti između velesila i radi obrane od bugarskog revanšizma i talijanskog imperijalizma. Ugovor je garantirao teritorijalni status quo na Balkanu. Jačanjem njem.-tal. utjecaja na Balkanu, različitim separatnim sporazumima članicâ s državama izvan Pakta, Balkanski je savez zatajio u času izbijanja Drugoga svjetskog rata.

BALKANSKI SAVEZ 1912, savez sklopljen između Srbije, Bugarske, Grčke i Crne Gore (u nizu bilateralnih ugovora) radi protjerivanja Turaka s Balkanskog poluotoka. Na temelju tih ugovora, Savez je protiv Turske vodio Prvi balkanski rat (1912—13). Raspao se zbog sukoba oko podjele Makedonije, što je izazvalo Drugi balkanski rat, u kojem su Bugarsku porazili ostali saveznici.

BALUGDŽIĆ, ŽIVOJIN (1868—1941), novinar i diplomat. U početku uređivao socijalističke listove *Socijal-Demokrat* i *Narodni Prijatelj.* 1903. tajnik kralja Petra I Karađorđevića i šef Presbiroa, od 1906. u diplomatskoj službi, a neko vrijeme bio je i ministar dvora.

BANAC, BOŽO, dubrovački poduzetnik i brodovlasnik.

BANJANIN, JOVO, političar. Za Prvoga svjetskog rata član Jugoslavenskog odbora. Za Kraljevine Jugoslavije senator. Član Jugoslavenske radikalne zajednice. Emigrirao i za Drugoga svjetskog rata bio član emigrantskih vlada.

BARAC, FRAN (1872—1940), teolog i političar. Profesor na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Za Prvoga svjetskog rata održavao veze između političkih stranaka u zemlji i emigracije u inozemstvu.

BARILLI, BRUNO (1880—1952), talijanski publicist, glazbenik i glazbeni kritičar. Žena mu je srpska slikarica Milena Pavlović (1909—1945), koja je djelovala u Londonu, Parizu, Rimu i New Yorku.

BARRÈRE, CAMILLE (1851—1940), francuski diplomat. 1897—1924. poslanik u Rimu. Radio uspješno na približavanju Italije Francuskoj.

BARTHOU, JEAN-LOUIS (1862—1934), francuski političar. Predsjednik vlade (1913) i više puta ministar. Kao ministar vanjskih poslova pripremao u Pragu, Varšavi i Beogradu tlo za protunjemački Istočni pakt pod vodstvom Francuske. Poginuo u atentatu u Marseillesu zajedno s kraljem Aleksandrom.

BASARIČEK, ĐURO (1884—1928), političar. Član Hrvatske seljačke stranke i narodni zastupnik (1920—28). Poginuo u atentatu na Stj. Radića u Narodnoj skupštini.

BASTIANINI, GIUSEPPE (1899—), talijanski diplomat. Prvi guverner anektirane Dalmatinske Hrvatske (7. VI 1941. — 14. II 1943). Provodio brutalnu talijanizaciju; odgovoran za mnogobrojna nasilja nad hrvatskim narodom. Poslije sudjelovao u uroti protiv B. Mussolinija.

BAUER, ANTUN (1856—1937), zagrebački nadbiskup (od 1914). Profesor na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Narodni zastupnik (1908) i član pravaške skupine u Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Pomagao rad Jugoslavenske akademije i Sveučilišta. Kao nadbiskup nije se stranački isticao niti opredijelio.

BAZALA, ALBERT (1877—1947), filozof. Sveučilišni profesor u Zagrebu. Glav. djela: *Povijest filozofije; Filozofijski portret Franje Markovića; Metalogični korijen filozofije; Tajanstvene pojave; Masaryk — mislilac.*

BEETHOVEN, LUDWIG VAN (1770—1827), njemački skladatelj. Jedno od najvećih imena svjetske glazbe.

BELIN, IVO (1891—), ekonomist. Profesor na EKVŠ u Zagrebu; viceguverner Narodne banke u Beogradu (1936—41). Publicirao više ekonomskih rasprava.

BENCKENDORF, ALEKSANDR, grof, ruski poslanik u Londonu za Prvoga svjetskog rata. Potpisao u ime ruske vlade Londonski ugovor 1915.

BENEŠ EDUARD (1884—1948), čehoslovački političar. Za Prvoga svjetskog rata s Masarykom radio na izdvajanju čeških i slovačkih zemalja iz Austro-Ugarske. Ministar vanjskih poslova Čehoslovačke 1918—35. Jedan od glavnih organizatora Male antante (ČSR, Jugoslavija i Rumunjska). 1935 izabran za predsjednika ČSR. 1938, nakon njemačke okupacije Sudeta, povukao se s položaja i emigrirao u SAD. 1940 stao na čelo Narodnog vijeća u Londonu, koje je priznato za zakonitu vladu ČSR. Nakon Drugoga svjetskog rata ponovo predsjednik Republike. Kad su komunisti organizirali vladu Narodne fronte, Beneš je predao ostavku (1948).

BILEK, FRANTIŠEK, češki prirodoslovac.

BISMARCK, OTTO (1815—1898), njem. političar, odlučni protivnik socijalista. Najistaknutija osoba sjedinjavanja njemačkih država u jedinstveno Njemačko Carstvo, kojemu je bio prvi kancelar (1871—90).

BISSOLATI BERGAMASCHI, LEONIDA (1857—1920), talijanski političar, jedan od osnivača Talijanske socijalističke stranke (1892). Za Prvoga svjetskog rata pristaša sudjelovanja Italije u ratu na strani Antante. Za to vrijeme bio u kontaktu s južnoslavenskom emigracijom i osuđivao Londonski pakt iz 1915. kao zapreku dobrim odnosima s budućom jugoslavenskom državom.

BOLÍVAR, SIMÓN (1783—1830), vojskovođa i državnik; borac za nezavisnost Južne Amerike u početku XIX st.

BONEFAČIĆ, KVIRIN KLEMENT, splitski nadbiskup.

BORGHESE, GIUSEPPE ANTONIO (1882—1952), talijanski književnik, književni povjesničar i estetičar. Sveučilišni profesor njemačke književnosti. 1931. emigrirao u SAD. (Možda se na njega odnose mjesta u *Uspomenama* iako ga Meštrović naziva i *piscem* i *generalom).*

BORIS III (1894—1943), bugarski car od 1918. U vanjskoj politici vezao se uz sile Osovine (Italija i Njemačka). 1941. zajedno s njima napao Jugoslaviju i ušao u rat na njihovoj strani.

BOROJEVIĆ, SVETOZAR (1856—1920), austro-ugarski feldmaršal. U Prvom svjetskom ratu istaknuo se kao zapovjednik na frontama u Galiciji i na Soči.

BOŠKOVIĆ, MATEJA-MATA (1864—1950), diplomat. Bio poslanik u Londonu (1914—17), gdje se 1917. sukobio s Jugoslavenskim odborom, jer nije htio predati britanskoj vladi memorandum Odbora, osobito zbog dijela o pravima Hrvata.

BOUILLON, FRANKLIN, predsjednik mješovitog Francusko-slavenskog odbora za proučavanje slavenskih pitanja, koji su formirali za Prvoga svjetskog rata u Parizu francuski i slavenski političari i učenjaci.

BRAUCHITSCH, WALTER VON (1881—1948), njem. feldmaršal. Glavni zapovjednik njem. vojske 1938—41.

BŘEZINA, OTOKAR (pravo ime Václav Jebavý; 1868—1929), češki pjesnik.

BROVET, KREŠIMIR, trgovac. Jedan od potpisnika Zagrebačkog memoranduma.

BUDAK, MILE (1889—1945), književnik (roman *Ognjište* i dr.) i ustaški političar. Za NDH »doglavnik«, neko vrijeme ministar bogoštovlja i nastave i poslanik u Berlinu. Nakon Drugoga svjetskog rata osuđen na smrt kao ratni zločinac i pogubljen.

BUDISAVLJEVIĆ, SRĐAN (1873—1968), odvjetnik i političar. Zastupnik u Hrvatskom saboru; 1918. sekretar Narodnog vijeća. Od 1936. predsjednik Samostalne demokratske stranke i jedan od prvaka Seljačko-demokratske koalicije. Član Kraljevskog namjesništva 1945. Napisao memoarsko djelo *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca.*

BUKOVAC, VLAHO (1855—1922), slikar. Istaknuta pojava u razvoju hrv. slikarstva na prijelazu iz XIX u XX st.

BULAT, EDO (1901—), ustaški političar. Između dva rata aktivni član ORJUNE. Na početku Drugoga svjetskog rata predstavnik NDH kod okupatorskih vlasti u Splitu. Poslije je bio poslanik NDH u Rumunjskoj i 1943—44. ministar za »novooslobođene« krajeve (Dalmatinska Hrvatska). Emigrirao.

CARDUCCI, GIOSUÈ (1835—1907), talijanski književnik. 1906. dobio Nobelovu nagradu.

CASERTANO, RAFFAELE, talijanski poslanik u Zagrebu za NDH.

CAVOUR, CAMILLO BENSO, grof (1810—1861), talijanski državnik. Najzaslužniji za sjedinjenje Italije, koje je i proglasio 1861.

CECCHI, EMILIO (1884—1966), talijanski pisac. Književni kritičar.

CECIL, ROBERT, lord (1864—1958), engleski političar. Sudjelovao u radu Mirovne konferencije u Parizu. Nobelova nagrada za mir 1937.

CENA, GIOVANNI (1870—1917), talijanski pjesnik i prozaik.

CIANO, GALEAZZO (1903—1944), talijanski diplomat i političar. Mussolinijev zet. Ministar vanjskih poslova 1936—43. Podupirao režim Milana Stojadinovića. Protagonist talijanske imperijalističke *politike na Balkanu i Africi.* Strijeljan zbog sudjelovanja u obaranju Mussolinija s vlasti. Poznati su njegovi, posthumno objavljeni, memoari.

CINCAR-MARKOVIĆ, ALEKSANDAR. Od 1939. do 27. III 1941. ministar vanjskih poslova.

CLEMENCEAU, GEORGES (1841—1929), francuski državnik. Poznat kao fulminantan govornik i protunjemački revanšist. Od 1917. kao predsjednik vlade i ministar rata pokazao se vrsnim organizatorom. Jedan od »velike četvorice« prigodom zaključenja mira u Versaillesu.

CRNA RUKA → Dimitrijević-Apis, D.

CROCE, BENEDETTO (1866—1952), talijanski filozof, političar, historičar umjetnosti i književni kritičar. 1920—21. i 1944. ministar prosvjete; 1943—47. predsjednik Liberalne stranke.

CVETKOVIĆ, DRAGIŠA (1893—1969), političar. Kao predsjednik vlade sklopio je 24. VIII 1939. s V. Mačekom sporazum, po kojem je osnovana Banovina Hrvatska. 25. III 1941. potpisao pakt s Hitlerom i bio oboren s vlasti 27. III. Emigrirao.

CVIJIĆ, JOVAN (1865—1927), geograf. Sveučilišni profesor u Beogradu. Osnivač *Geografskog društva* u Beogradu (1910) i njegova *Glasnika.* Bio je predsjednik SAN. Proučavao Balkanski poluotok.

ČANG KAJ ŠEK (1887—), kineski general i političar. Vođa nacionalista u Građanskom ratu u Kini i sudionik u kineskom ratu protiv japanske invazije. 1943. izabran za predsjednika Republike. Nakon svršetka Građanskog rata 1949. povukao se na Taivan gdje je osnovao antikomunističku vladu.

ČETNICI, nacionalistička organizacija, osnovana u Beogradu radi borbe protiv Turaka i oslobođenja tzv. Stare Srbije i Makedonije. Taj pokret u razdoblju 1918—41. postaje reakcionarna organizacija, a 1941—45. surađuje s okupatorom i sustavno ratuje protiv NOP srpskog i ostalih južnoslavenskih naroda, izvršivši bezbrojna krvoprolića (v. Mihajlović, Dragoljub).

ČINGRIJA, MELKO (1873—1949), političar. Potpisnik Riječke rezolucije 1905. God. 1911. i 1918—20. načelnik u Dubrovniku.

ĆELOVIĆ, LUKA (1854—1929), trgovac izvoznik rodom iz okolice Trebinja. Financirao četničku akciju u Makedoniji. Utemeljio *Zadužbinu Luke Ćelovića-Trebinjca* na beogradskom sveučilištu (1925).

ĆIPIKO, IVO (1869—1923), književnik. Djelovao i kao novinar. Pisao pripovijetke i romane.

ĆURČIN, MILAN (1880—1960), pjesnik i publicist. Za Prvoga svjetskog rata član Jugoslavenskog odbora *u Londonu.* U Zagrebu uređivao časopis *Nova Evropa.* Prijatelj i suradnik Ivana Meštrovića.

DAČIĆ, ŽIVOJIN (1874—1920), publicist i nastavnik. Sekretar Univerziteta (1906—1910), ravnatelj Državne štamparije (1911—15).

D'ANNUNZIO, GABRIELE (1863—1938), talijanski književnik. Bavio se i političkom djelatnosti; pristalica i propagator fašizma. 1919. ušao je na čelu talijanske vojske u Rijeku i anektirao je Italiji.

DANTE ALIGHIERI (1265—1321), talijanski pjesnik. Jedno od najvećih imena svjetske književnosti.

DAUMIER, HONORÉ (1808—1879), francuski crtač, litograf, slikar i kipar. U svoj rad unosio i političke tendencije, osobito u karikaturi.

DAVIDOVIĆ, LJUBA (1863—1940), političar. 1901. izabran kao radikal za narodnog zastupnika. 1902. sudjelovao u osnivanju Samostalne stranke. Od 1904. više puta ministar i predsjednik vlade. 1917. sudjeluje u donošenju Krfske deklaracije. Od 1919. predsjednik Demokratske zajednice i od 1924. u opoziciji. Radio na sporazumu s Hrvatima i surađivao s HSS, ali nije odobravao sporazum Cvetković—Maček.

DE GIERS, NIKOLAJ KARLOVIĆ, barun, ruski diplomat. Poslanik u Rimu nakon A. N. Krupenskog.

DE GIULLI, IVO, član *Jugoslavenskog odbora.* Bio na čelu Odborove sekcije za propagandu i politički rad u Francuskoj sa sjedištem u Parizu.

DELCASSÉ, THÉOPHILE (1852—1923), francuski političar. Ministar vanjskih poslova. Pobornik saveza s Engleskom.

DEMETROVIĆ, JURAJ (1885—1945), publicist i političar. Prvotno socijalist i urednik *Slobodne riječi.* 1917. pokrenuo časopis *Hrvatska njiva* (od 1919. *Jugoslavenska njiva).* Kao član Demokratske stranke bio 1919. povjerenik za gospodarstvo i 1921. pokrajinski namjesnik u Hrvatskoj. Od 1925. član Samostalno demokratske stranke. 1929. pristupa diktatorskom režimu i postaje ministar različitih resora. Osuđen na smrt kao suradnik okupatorskog režima.

DEMOKRATSKA STRANKA. God. 1919. u Sarajevu objavljeno je spajanje Hrvatsko-srpske koalicije s opozicijskim strankama Srbije (samostalni radikali, slovenski naprednjaci, liberali). Predsjednik Lj. Davidović. Podupirala je centralističko-hegemonistički režim.

DENIS, ERNEST (1849—1921), francuski povjesničar. Proučavao i južnoslavensku problematiku. Za Prvoga svjetskog rata djelovao u korist Čeha, Slovaka i Južnih Slavena. 1915. napisao djelo *La Grande Serbie* i pokrenuo časopis *La Nation Tchéque,* a 1917. mjesečnik *Le Monde Slave.*

DEŠKOVIĆ, BRANISLAV (1883—1939), kipar. Član grupe »Medulić« u Splitu, najpoznatiji kao animalist (skulpture pasa).

DEŽMAN, MILIVOJ (1873—1940), liječnik, književnik, publicist. Utemeljitelj lječilišta za tuberkulozu pluća na Brestovcu (1909); ideolog hrvatske Moderne i urednik njezinih listova (1898—1901), a 1903. *Vijenca.* 1903—40. urednik *Obzora.*

DIGOVIĆ, PETAR, profesor na ekonomskom fakultetu. Za NDH neko vrijeme tajnik Lorkovića. Napisao knjigu o južnohrvatskoj problematici, koju je objavio u inozemstvu pod naslovom *La Dalmatie.*

DIKTATURA KRALJA ALEKSANDRA (Šestosiječanjska diktatura), autokratski režim kojeg je uveo kralj Aleksandar 6. I 1929, nakon državnog udara. Zabranjene su bile sve stranke, nacionalne, vjerske i sindikalne organizacije; uvedena je cenzura; zabranjena upotreba nacionalnih imena i znakova itd. Kraljevina SHS nazvana je Kraljevina Jugoslavija. Unutrašnja politika svela se na nacionalno i socijalno ugnjetavanje (npr. Hrvati, Makedonci, komunisti), a vanjska se oslonila na Francusku i Britaniju.

DIMITRIJEVIĆ, DRAGUTIN (nazvan Apis; 1876—1917), generalštabni pukovnik srp. vojske. Glavni organizator i sudionik urote u kojoj su zbačeni i ubijeni Aleksandar i Draga Obrenović (29. V 1903). Utemeljio tajno društvo *Ujedinjenje ili smrt* (*Crna ruka,* 1911). Uhićen 1916. pod optužbom da je spremao atentat na prijestolonasljednika Aleksandra, osuđen na tzv. Solunskom procesu i strijeljan. Rehabilitiran na reviziji procesa 1953.

DMOWSKI, ROMAN (1864—1939), poljski političar. Ideolog poljskog nacionalizma. Od 1917. na čelu Poljskoga narodnog odbora u Parizu. Delegat na Mirovnoj konferenciji u Parizu; ministar.

DOBROVIĆ, PETAR (1890—1942), slikar. Profesor Umjetničke akademije u Beogradu.

DRAŠKOVIĆ, MILORAD (1873—1921), političar i bankar. Prvotno član Samostalne radikalne stranke, pa onda Demokratske stranke. U različitim vladama, počevši od 1905, bio ministar raznih resora. Kao ministar unutrašnjih poslova donio *Obznanu* (20. XII 1920). Ubio ga revolucionar Alija Alijagić.

DRINKOVIĆ, MATE (1868—1931), liječnik i političar. U vladi Narodnog vijeća (1918), postaje povjerenik za narodnu obranu (oslobođenje Međimurja). 1920—29. više puta ministar (i u šestosiječanjskoj vladi P. Živkovića).

DUCE → MUSSOLINI.

DUČIĆ, JOVAN (1871—1943), književnik. Bio u diplomatskoj službi Srbije i Kraljevine Jugoslavije. (1931—41. opunomoćeni ministar u Budimpešti, Rimu i Madridu).

DULLES, ALLEN WELSH (1893—1969), američki diplomat i političar. Za Drugoga svjetskog rata upravljao američkom obavještajnom službom u Švicarskoj. 1953—62. direktor Američke obavještajne službe (CIA).

DUSE, ELEONORA (1858—1924), talijanska glumica. Na vrhuncu slave potkraj XIX i u početku XX st.

DUŠAN, STEFAN (oko 1308—55), srpski car. Najmoćniji vladar srpske srednjovjekovne države.

ĐAJA, IVAN (1884—1957), fiziolog. Sveučilišni profesor u Beogradu. (Vjerojatno se na njega odnosi mjesto u *Uspomenama).*

ĐORĐEVIĆ, MILORAD (1896—1943), ekonomist. Ministar financija 1931—34. Na čelu jugoslavenske delegacije koja je 1940. u Moskvi uspostavila jugoslavensko-sovjetske odnose. Strijeljan na Banjici.

ĐURIĆ, ĐORĐE, ekonomist. 1931—35. opunomoćeni ministar u Londonu, s kratkim prekidom od nekoliko mjeseci kad je bio ministar financija.

EDISON, THOMAS ALVA (1847—1931), američki izumitelj i tehničar.

EISENHOWER, DWIGHT DAVID (1890—1969), američki general i političar. Kao glavni zapovjednik amer. snaga u Evropi zapovijedao invazijom Saveznika u Sjevernoj Africi i Italiji (1942—43), a kao zapovjednik Glavnog štaba savezničkih snaga invazijom u Normandiji (1944). Nakon rata na najvišim vojničkim položajima u Evropi i SAD. 1952. i 1956. izabran za predsjednika SAD.

ERNY, BOGOSLAV, kapetan fregate u mirovini.

EVANS, ARTHUR JOHN (1851—1941), engleski arheolog. 1875—82. putovao našim krajevima od Zagreba do Skopja (o svojem boravku i istraživanju ostavio više djela). Nakon Prvoga svjetskog rata branio naše aspiracije na Jadranu u listu *Manchester Guardian.*

FELICE, GIUSEPPE, papinski nuncij u Kraljevini Jugoslaviji.

FERDINAND I (1861—1948), bugarski car iz kuće Sachsen-Coburg-Koháry. Knez od 1887, car 1908—18. Abdicirao.

FERRERO, GUGLIELMO (1871—1943), talijanski sociolog i povjesničar. Za Prvoga svjetskog rata pobornik intervencije Italije na strani Antante i pravednoga teritorijalnog sporazuma s južnim Slavenima. Emigrirao kao protivnik fašizma.

FIDIJA (oko ← 500 — poslije ← 438), glasoviti grčki kipar.

FILIPOVIĆ, JOSIP (1819—1889), general. Na čelu okupacijske vojske ušao u Bosnu 1878. i u Sarajevu organizirao prvu provizornu vladu u BiH.

FOREIGN OFFICE, ministarstvo vanjskih poslova Velike Britanije.

FOTIĆ, KONSTANTIN, političar. Delegat Kraljevine SHS u Ligi naroda. Za Drugoga svjetskog rata poslanik u SAD, gdje se isticao velikosrpskom propagandom i kao neprijatelj NOB-e.

FRANCHET D'ESPEREY, LOUIS (1856—1946), francuski maršal. Istaknuo se na Marni (1914), zapovijedao savezničkim snagama na Solunskoj fronti (1918). Nakon rata stekao čast jugoslavenskog vojvode.

FRANCO BAHAMONDE, FRANCISCO (1892—), španjolski fašistički diktator nakon pobjede u Građanskom ratu (1936—39).

FRANGEŠ-MIHANOVIĆ, ROBERT (1872—1940), kipar. Od 1907. profesor na Visokoj školi za umjetnost i obrt u Zagrebu (poslije Akademija likovnih umjetnosti). Uz R. Valdeca osnivač modernoga hrvatskog kiparstva.

FRANKOPAN, FRAN KRSTO (1643—71), knez tržački, senjski, modruški i krčki. Pogubljen zajedno s Petrom Zrinskim u Bečkom Novom Mjestu, zbog sudjelovanja u protuhabsburškoj uroti.

FRANKOVCI, nazvani po vođi Čiste stranke prava Josipu Franku (1844—1911), krajnji hrvatski nacionalisti.

FÜHRER → Hitler.

GAĆINOVIĆ, VLADIMIR (1890—1917), političar i revolucionar. Organizator i ideolog *Mlade Bosne*. Dobrovoljac u Prvom balkanskom i Prvom svjetskom ratu (u kojem je u SAD skupljao i priloge za porodice osuđenika u banjalučkom veleizdajničkom procesu).
GAGLIARDI, MANKO, odvjetnik. Bavio se pružanjem informacija na više strana. Uhićen od ustaškog redarstva i smaknut 1942.
GALLI, CARLO, talijanski diplomat. Službovao u Damasku, Teheranu, Lisabonu, Beogradu (1928—35) i Ankari (1936—38). Ministar pučke prosvjete u prvoj Badogliovoj vladi.
GARIBALDI, GIUSEPPE (1807—82), tal. revolucionar i borac za sjedinjenu Italiju.
GAVRILOVIĆ, MIHAILO (1868—1924), povjesničar i diplomat. 1910. poslanik u Crnoj Gori, 1914. u Vatikanu i 1919—24. u Londonu.
GAVRILOVIĆ, MILAN, novinar i političar. Kao diplomatski činovnik službovao u Beogradu, Londonu i Parizu. Jedan od prvaka Zemljoradničke stranke i od 1939. njezin predsjednik. 1924—30. direktor *Politike*. 1940—41. poslanik u Moskvi. Kao član emigrantske vlade neprijatelj NOB, a nakon rata jedan od vođa srpske emigrantske građanske desnice.
GAZZARI, REMIGIO. Bio član Jugoslavenske narodne obrane u Južnoj Americi za Prvoga svjetskog rata. Brat mu je Julije bio član Jugoslavenskog odbora i s D. Trinajstićem vodio rimsku podružnicu Odbora.
GIUNIO, RUDOLF, novinar. 1918. prebjegao s nekoliko Hrvata mornara s Visa u Italiju radi uspostavljanja veze unutrašnjih protuaustrijskih grupa s Jugoslavenskim odborom i Čehoslovačkim narodnim vijećem.
GJIVANOVIĆ, NIKO (1876—1949), dubrovački kanonik i publicist.
GLADSTONE, WILLIAM EWART (1809—1898), engleski državnik. Šef Liberalne stranke od 1865; više puta predsjednik vlade. Provodio liberalne reforme.
GLAISE-HORSTENAU, EDMUND VON (1882—1946), njemački general i vojni pisac. Jedan od nacional-socijalističkih ministara u Schuschniggovu kabinetu; 1938—40. vicekancelar. U Drugom svjetskom ratu opunomoćeni njemački general u Zagrebu. Tražen kao ratni zločinac, počinio samoubojstvo.
GMAJNER, IVAN. Posredovao 1917. sastanku F. Barca i A. Trumbića u Švicarskoj. Meštrovićev prijatelj.
GOETHE, JOHANN WOLFGANG (1749—1832), glasoviti njemački pisac i mislilac.
GOERING, HERMANN (1893—1946), jedan od vođa nacizma. Nakon Hitlerova dolaska na vlast bio pruski ministar predsjednik, ministar unutrašnjih poslova i glavni zapovjednik zračnih snaga. 1939. predsjednik ministarskog ratnog vijeća; 1940. maršal. Na procesu u Nürnbergu osuđen na smrt kao ratni zločinac. Počinio samoubojstvo.
GORKI, MAKSIM (1868—1936), veliki revolucionarni ruski književnik.
GREGORIN, GUSTAV (1860—1942), političar. Zastupnik u Zemaljskom saboru Goriške; 1911. zastupnik u bečkom Carevinskom vijeću. Za Prvoga svjetskog rata član Jugoslavenskog odbora; 1919. član. jugosl. delegacije u Parizu. 1932. senator.
GREY OF FALLODON, EDWARD (1862—1933), engleski političar. Ministar vanjskih poslova (1905—16). God. 1919. poslanik u SAD.
GRGUR NINSKI, biskup u Ninu poč. X st. Odlučan protivnik splitskog nadbiskupa Ivana koji je težio da svojoj metropoliji podloži sve dalmatinske, pa i ninskog biskupa.
GRISOGONO, PRVISLAV, pravnik. Odvjetnik, narodni zastupnik. Član Samostalne demokratske stranke. Bio ministar pravde i trgovine. Član zakonodavnog savjeta za diktature. 1931. imenovan poslanikom u Pragu. 1949. pobjegao u Francusku.

GROL, MILAN (1876—1952), književnik i političar. Zastupnik Demokratske stranke 1925. i 1927. Ministar 1928—29. i 1941. Predsjednik Demokratske stranke (1940). Do 1943. član emigrantskih vlada. Nakon sporazuma Tito—Šubašić, potpredsjednik vlade DFJ (1945).
GRŠKOVIĆ, NIKO (1863—1949), novinar. Istaknuti hrvatski iseljenik u Americi (od 1901). Jedan od prvaka *Hrvatske bratske zajednice* i *Hrvatskog saveza*. Pokrenuo u Chicagu 1904. *Hrvatsku zastavu*, a u New Yorku 1907. *Hrvatski svijet* (od 1917. *Jugoslavenski svijet* i od 1922. *Svijet*). Uređivao i tjednik *Zajedničar*. 1915. postao član Jugoslavenskog odbora. Poslije pobornik demokratske jugoslavenske republike; za Drugoga svjetskog rata podupirao napredne snage u iseljeništvu.
GUBEC, MATIJA (?—1573), vođa hrvatske seljačke bune 1573. Svojom seljačkom vojskom kontrolirao znatna područja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. U odlučnoj bitki kod Stubičkih Toplica poražen, zarobljen i nakon okrutnog mučenja smaknut.
GUNDULIĆ, IVAN (1589?—1638), pjesnik. Jedno od najvećih imena stare hrvatske književnosti.

HABSBURGOVCI, austrijska dinastija koja je vladala i Hrvatskom od 1527. do 1918.
HABSBURG, FRANZ-FERDINAND (1863—1914), austrougarski prijestolonasljednik. Žrtva atentata u Sarajevu.
HADŽIĆ, STEVAN (1868—1931), general. Ratovao u Drugom balkanskom i Prvom svjetskom ratu, nakon kojega je četiri puta bio ministar rata.
HARTWIG, NIKOLAJ HENRIKOVIĆ (1854—1914), ruski diplomat. Od 1909. poslanik u Beogradu.
HENDERSON, SIR NEVILLE MEYRICK (1882—1942), engleski diplomat. Poslanik u Petrogradu, Rimu, Parizu, Carigradu, Beogradu (1929—35), Buenos Airesu i Berlinu (1937—39).
HERREN, VICTOR VON, njemački poslanik u Beogradu prije Drugoga svjetskog rata.
HERRIOT ÉDOUARD (1872—1957), francuski političar i pisac. Ministar različitih resora, predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova 1924—25. i 1932; predsjednik parlamenta 1936—40. i 1947—54. Pomagao u smještaju srpskih vojnika u Francuskoj nakon povlačenja preko Albanije.
HINKOVIĆ, HINKO (1854—1929), pravnik, političar i publicist. Suosnivač Jugoslavenskog odbora, sudjelovao na konferenciji na Krfu, u Sjevernoj Americi razvio propagandu u korist Južnih Slavena. Pisac više protuaustrijskih brošura na francuskom i engleskom jeziku.
HITLER, ADOLF (1889—1945), njem. političar. Od 1921. vođa Nacionalsocijalističke radničke stranke, od 1933. kancelar. Uveo fašističko-rasistički totalitarni režim (masovna istrebljavanja komunista, demokrata i Židova). Prouzrokovao Drugi svjetski rat u kojem je doveo u pitanje opstanak čitavih naroda. Poražen, počinio samoubojstvo. Napisao: *Mein Kampf*, djelo u kom izlaže namjere i program nacizma.
HLINKA, ANDREJ (1864—1938), slovački političar. Vođa slovačkoga nacionalističkog pokreta.
HOMER, prema antičkoj predaji pisac glasovitih grčkih epova Ilijade i Odiseje (oko ← 800).
HOOVER, HERBERT CLARK (1874—1964), američki političar. 1917—21. na čelu ekonomskih institucija; 1921—28. ministar trgovine; 1928. izabran za predsjednika SAD.
HORVAT, RADOSLAV, knjižar u Zagrebu.
HRANILOVIĆ, MARKO, optužen i smaknut 1931. zbog atentata na → T. Schlegela.

HRVATSKA SELJAČKA STRANKA. Osnovali su je 1904. Antun i Stjepan Radić pod imenom Hrvatska pučka seljačka stranka (program: narodna samouprava, političke slobode, demokratizacija, hrvatsko državno pravo i seljačko pravo na zemlju, šume, vladu i upravu). Do utjecaja u javnom životu došla je u Kraljevini SHS, odn. Jugoslaviji kad je postala masovna stranka hrvatskog naroda u njegovoj borbi za opstanak protiv centralističko-hegemonističke vladavine velikosrpske buržoazije. Vođe su joj bili: Stjepan Radić (do 1928) i Vladimir Maček. Svojim oficijelnim stavom nastojala je zakočiti angažiranje hrvatskog seljaštva u NOB.

HRVATSKA ZAJEDNICA, stranka koju su 1919. osnovale Starčevićeva stranka prava (milinovci) i Hrvatska težačka stranka iz Bosne. Vođa je bio Ivan Lorković. Stranka se izjavila za monarhiju s dinastijom Karađorđevića i jedinstvenim parlamentom, ali je zahtijevala široku samoupravu u općinama i drugim teritorijalnim jedinicama. Već 1925. nije imala gotovo nikakva utjecaja.

HRVATSKO-SRPSKA KOALICIJA, vodeća politička stranka u Hrvatskoj (1906—1918). U njoj su se koalirale Hrvatska pučka napredna stranka, Hrvatska stranka prava, Srpska samostalna stranka i veći broj političara izvan stranaka (F. Supilo, F. Potočnjak i dr.), a neko vrijeme i Socijaldemokratska i Srpska radikalna stranka. Osnovana 1905, Koalicija je u svom programu imala političke, socijalne i gospodarske reforme, bratstvo Hrvata, Srba i — po liniji Riječke rezolucije — primanje Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. i njezinu provedbu. Formalno je prestala postojati ulaskom u Narodno vijeće 1918.

HUGO, VICTOR (1802—1885), glasoviti francuski pjesnik, romanopisac i dramatičar.

HYDE PARK, park u Londonu. Poznat i kao mjesto gdje svatko može slobodno i javno zastupati svoja gledišta.

IBROVAC, MIODRAG (1885—), književni povjesničar. Za Prvoga svjetskog rata obavljao kulturne misije u Francuskoj, a nakon toga profesor u Parizu i na beogradskom sveučilištu.

IREDENTA (tal. *irredento* — *neizbavljen, neoslobođen*), pokret koji je u drugoj pol. XIX st. imao za cilj oslobođenje onih zemalja, koje su još ostale pod Austro-Ugarskom, a bile su — prema mišljenju Talijana — talijanske: Trentino, Julijska Venecija, Istra, Primorska i Dalmatinska Hrvatska, Nica, Korzika i Malta.

IZVOLJSKI, ALEKSANDAR PETROVIČ (1856—1919), rus. diplomat. Ministar vanjskih poslova 1906—10, poslanik u Parizu 1910—17. Radio na jačanju rusko-francuskog saveza.

JADRANSKA STRAŽA, jugoslavensko-unitaristički usmjereno društvo osnovano 1922. u Splitu radi obrane i promicanja režimskih interesa na Jadranu. Izdavalo je i istoimeni časopis.

JAGIĆ, VATROSLAV (1838—1923), glasoviti slavist. Nastavnik klasične filologije na gimnaziji u Zagrebu (1861—70), sveučilišni profesor u Odesi, Berlinu, Petrogradu i Beču (1871—1908). Član Jugoslavenske i Petrogradske akademije. Pokretač časopisa Archiv für slavische Philologie (1875). Pisac mnogih znanstvenih djela i rasprava, izdavač i komentator starih tekstova.

JAKŠIĆ, SVETOLIK (1868—1928), publicist. Službovao u diplomaciji. 1902. pokrenuo i do 1914. uređivao list *Štampa*. Oštar polemičar i kritičar politike radikalskih vlada, Jakšić je 1917. nazvao izmišljenim atentat na regenta Aleksandra (→ Solunski proces), pa je 1918. osuđen na 20 godina robije. Živio u inozemstvu; amnestiran 1927.

JAMBRIŠAK, MILIVOJ (1878—1943), liječnik. Dobrovoljac u srpskoj vojsci 1912. za Balkanskog rata i 1916. kao zarobljenik na ruskom ratištu. Potkraj 1916. postaje član Jugoslavenskog odbora i kao njegov delegat djeluje pri Dobrovoljačkom korpusu do listopada 1917. God. 1943. prišao NOP-u. Član Predsjedništva ZAVNOH-a; na Drugom zasjedanju AVNOJ-a imenovan povjerenikom za narodno zdravlje u Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije.

JANKOVIĆ, BOŽIDAR (1849—1920), general srpske vojske. Bio načelnik Operativnog odjela u Generalštabu i Štabne komande aktivne vojske, ravnatelj Vojne Akademije i 1901. ministar rata. Istaknuo se u srpsko-turskim ratovima 1876—78. i Balkanskim ratovima 1912—13. U Prvom svjetskom ratu bio do potkraj 1915. delegat srpske Glavne komande u crnogorskoj Glavnoj komandi.

JANKOVIĆ, DRAGOMIR (1867—1944?), kazališni kritičar, dramaturg i ravnatelj Narodnog pozorišta u Beogradu. Neko vrijeme ministar Dvora i opunomoćeni ministar u inozemstvu.

JANJIĆ, VOJISLAV, pop. Odgojitelj Rade Pašića i osobni tajnik Nikole Pašića.

JELAČIĆ, JOSIP (1801—1859), hrvatski ban (1848—1859). Glasovita ličnost revolucionarne godine 1848, kontroverzna zbog istodobne i isprepletene borbe za hrvatsku narodnu opstojnost i protiv madžarskoga revolucionarnog pokreta, koji nije uvažavao prava Hrvata, vojvođanskih Srba i Slovaka na slobodu i samostalnost.

JEU DE PAUME, posebna zgrada u sastavu muzeja Louvre u Parizu; danas izložbeni prostor impresionističkog slikarstva.

JEVTIĆ, BOGOLJUB (1895—), političar. Osnivač fašističke omladinske organizacije; za Šestosiječanjske diktature ministar Dvora, vanjskih poslova i predsjednik vlade (1934—35). Za Drugoga svjetskog rata i nakon njega, u emigraciji, djelovao kao protivnik NOP-a i nove Jugoslavije.

JOKOVIĆ, ROKO. Bio šef radničkog sanatorija u Klenovniku i Hrvatskoga štamparskog zavoda u Zagrebu.

JOVANOVIĆ, BRANKO (1868—1921), general. Sudjelovao u Srpsko-bugarskom ratu 1885. i Prvom svjetskom ratu. 1920. bio ministar rata.

JOVANOVIĆ, ĐORĐE (1861—1953), kipar. Njegovo djelovanje bilo je pionirskog značenja u srpskom kiparstvu.

JOVANOVIĆ, JOVAN (Pižon; 1869—1939), političar i povjesničar. Od 1903. u diplomatskoj službi; ministar vanjskih poslova 1912; poslanik u Beču 1912—14, Londonu 1916—19. i Washingtonu 1920. Predsjednik Glavnog odbora Zemljoradničke stranke 1923—39. Jedan od vođa Udružene opozicije protiv diktatorskog režima. Glavna djela: *Stvaranje zajedničke države SHS i Diplomatska istorija nove Evrope 1918—1938.*

JOVANOVIĆ, KOSTA (1849—1923), arhitekt i crtač. Radio u Beču, Beogradu (Narodna banka, zadužbina N. Spasića), Sofiji (Narodno sobranje) i drugdje.

JOVANOVIĆ, LJUBOMIR-ČUPA (1877—1913), političar i publicist. Kao jedan od organizatora ožujskih demonstracija protiv Aleksandra Obrenovića, morao je, zajedno s D. Tucovićem, emigrirati. U Srbiju se vratio nakon prevrata od 29. V 1903. Otada radio na organizaciji jugoslavenske omladine izvan Srbije, sudjelovao u pokretanju lista *Slovenski jug* i četničkoj akciji u Staroj Srbiji i Makedoniji. Jedan od osnivača Crne ruke i pokretača lista *Pijemont*, u kojem je izrazivao i simpatije za socijalistički pokret. Umro kao dobrovoljac u Srpsko-bugarskom ratu.

JOVANOVIĆ, LJUBOMIR-PATAK (1865—1928), političar i povjesničar. Sudjelovao u ustanku Bokelja 1882; dobrovoljac u Srpsko-bugarskom ratu 1885. Profesor na Velikoj školi i Univerzitetu 1903—09. Osnivač, pa predsjednik Srpske književne zadruge (1892—1905). Od 1905. zastupnik Radikalne stranke, 1906—09. potpredsjednik i predsjednik Narodne skupštine, 1909—10. i 1914—18. ministar unutrašnjih poslova, 1911—14. ministar prosvjete. Organizator Solun-

skog procesa 1917. Predsjednik Narodne skupštine 1923—24. i potpredsjednik Glavnog odbora Radikalne stranke iz koje je 1926. isključen zbog sukoba s N. Pašićem (Jovanović je napadan i zbog svoje tvrdnje da je srpska vlada znala za pripremu atentata na Franju Ferdinanda). Djela: *Istorija srpskog naroda, Stjepan Vukčić Kosača, Stogodišnjica srpskog ustanka* i dr.

JOVANOVIĆ, PAVLE (Paja; 1859—1957), slikar, predstavnik akademskog realizma u Srba. Slikao genre-prizore, velike kompozicije iz srpske povijesti i portrete.

JOVANOVIĆ, SLOBODAN (1869—1958), pravnik. Profesor državnog prava na beogradskom sveučilištu. Poznat pravni teoretičar i plodan pisac. Jedan od osnivača i urednika *Srpskog književnog glasnika*. Politički aktivan nakon sporazuma Cvetković-Maček. Ideolog reakcionarnog *Srpskog kluba*. Potpredsjednik i predsjednik emigrantske vlade. Protivnik NOB, suđen u odsutnosti na procesu protiv Draže Mihajlovića.

JUGOSLAVENSKI ODBOR, organizacija južnoslavenskih građanskih političara s područja Austro-Ugarske, koji su nakon izbijanja Prvoga svjetskog rata emigrirali ili se zatekli u inozemstvu. Osnovan 1915; Odbor je zahtijevao i propagirao rušenje Austro-Ugarske i osnivanje zajedničke južnoslavenske države, prikupljao i organizirao radi toga novac i dobrovoljce. Predsjednik A. Trumbić. Poslije sjedinjenja u Kraljevinu SHS, Odbor se 16. III 1919. sam raspustio.

KAČIĆ MIOŠIĆ, ANDRIJA (1704—1760), književnik. Franjevac. Lektor filozofije u Zaostrogu i Šibeniku, gvardijan u Sumartinu i Zaostrogu. Glasovit je njegov *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, zbornik epskih pjesama u narodnom desetercu, koji je znatno utjecao i na Meštrovićevu duhovnu izgradnju.

KARADŽIĆ, VUK STEFANOVIĆ (1787—1864), lingvist, etnograf i povjesničar. Reformator srpskoga književnog jezika. Glavna djela: *Pismenica serbskog jezika, po govoru prostoga naroda napisana; Narodna srpska pjesmarica; Srpski rječnik;* prijevod *Novog Zavjeta;* zbirke narodnih pjesama, pripovijetki i poslovica; *Gramatički i polemički spisi; Skupljeni istoriski i etnografski spisi; Prepiska.*

KARAĐORĐE (ĐORĐE PETROVIĆ; oko 1768—1817), vođa u Prvom srpskom ustanku (1804—13)). Istaknuo se pobjedom na Mišaru (1806) i zauzećem Beograda (1806—07). Ubijen po naredbi Miloša Obrenovića. Utemeljitelj dinastije Karađorđevića.

KARAĐORĐEVIĆ, ALEKSANDAR I (1888—1934), kralj Kraljevine SHS, odn. Jugoslavije; sin kralja Petra I i kćerke crnogorskog kralja Nikole. Od 1909. prijestolonasljednik. Nominalni zapovjednik Prve armije u Balkanskim ratovima. 1914. dobio kraljevske ovlasti. U Prvom svjetskom ratu glavni zapovjednik srpske vojske. 1. XII 1918. postao regent Kraljevine SHS i 1921, nakon očeve smrti, kralj. Na čelu velikosrpske buržoazije znatno pridonio izgradnji centralistički i protudemokratski uređene države, u kojoj nije priznata ravnopravnost naroda i u kojoj su progonjene napredne snage (npr. KPJ Obznanom 1920). Vlade su ovisile o Aleksandru, ali i takvu lažnu demokraciju, on je 6. I 1929. dokinuo i uveo diktaturu. U vanjskoj se politici oslanjao uglavnom na Francusku. 1931. donio je novi oktrojirani Ustav, izrazito centralistički i protudemokratski. Ubijen u atentatu 9. X 1934. u Marseillesu prilikom službenog posjeta Francuskoj.

KARAĐORĐEVIĆ, ALEKSANDAR, sin kneza Pavla.

KARAĐORĐEVIĆ, ALEKSANDRA, *žena kralja Petra II; iz grčke kraljevske kuće.*

KARAĐORĐEVIĆ, ARSEN, otac kneza Pavla.

KARAĐORĐEVIĆ, ĐORĐE (1887—), najstariji sin Petra I. Odrekao se prijestolonasljedstva 15. III 1909. Objavio memoare *Istina o mom životu.*

KARAĐORĐEVIĆ, JELENA, sestra Kralja Aleksandra udana u Rusiji.

KARAĐORĐEVIĆ, MARIJA, žena kralja Aleksandra.

KARAĐORĐEVIĆ, PAVLE (1893—), knez, sin Arsena, brata kralja Petra I. 1934—41. knez namjesnik. Vladao uz potporu velikosrpski orijentirane Jugoslavenske radikalne zajednice. Na pritisak Mussolinija i Hitlera doveo Jugoslaviju u Trojni pakt (25. III 1941). Nakon dva dana smijenjen u puču generala Simovića, predao vladarske funkcije Petru II i otišao u inozemstvo.

KARAĐORĐEVIĆ, PETAR I (1844—1921), kralj Srbije od 1903. Sudjelovao u Bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—76 (Petar Mrkonjić). Pobjednik u Balkanskim ratovima. Zbog bolesti, 1914. prenio kraljevske ovlasti na prijestolonasljednika Aleksandra.

KARAĐORĐEVIĆ, PETAR II (1923—), kralj prijeratne Jugoslavije, sin Aleksandrov. Preuzeo od namjesnika kraljevsku vlast u puču 27. III 1941. i ubrzo, nakon sloma Jugoslavije, pobjegao (15. IV) u inozemstvo. AVNOJ mu je 1943. zabranio povratak u zemlju do narodne odluke nakon rata. 29. XI 1945. Ustavotvorna skupština dokinula je monarhiju i lišila Petra II svih vladarskih prava.

KARLOVIĆ, DAVID, prije rata profesor na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu.

KAROL II *(1893—1953; vladao 1930—40), rumunjski kralj. Abdicirao zbog nezadovoljstva nakon prepuštanja sjeverne Transilvanije Mađarskoj.*

KASCHE, SIEGFRID njemački poslanik u Zagrebu za NDH i SA-Obengruppenführer. Istaknuti nacist. Odobravao i poticao ustaše na zločine. Poslije oslobođenja osuđen kao ratni zločinac i pogubljen.

KERENSKI, ALEKSANDAR (1881—1968), ruski političar. Nakon Februarske revolucije 1917, zamjenik predsjednika Petrogradskog sovjeta, član privremene vlade i u srpnju ministar predsjednik Koalicijske vlade. Zbačen Oktobarskom revolucijom, emigrirao u SAD 1918.

KEŽMAN, LJUDEVIT (LUJO), Radićev emisar u SAD, kamo je išao više puta. U Pittsburghu pokrenuo list *Neutralna seljačka republika Hrvatska* kao glasilo Hrvatske republikanske seljačke stranke.

KHUEN-HEDERVARY, KAROLY (Dragutin; 1849—1918), grof, hrvatski ban 1883—1903. U Hrvatskoj uveo vladavinu čvrste ruke. Lomio je opoziciju, dokidao autonomiju i građanske slobode i, oslanjajući se na srpske korumpirane građanske političare u Hrvatskoj, izazivao nacionalnu napetost. Takva je politika izazvala opći otpor naroda (1903), koji je Khuena srušio.

KIRIN, VLADIMIR (1894—1963), slikar i grafičar. (Radio grafičke mape — Hrvatsko primorje, Dalmacija, Zagreb — i dr.)

KLJAKOVIĆ, JOZO (1889—1969), slikar. 1910. član grupe *Medulić*. 1923—45. profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Poznate su njegove freske u spomen-crkvi u Biskupiji kod Knina, u Sv. Marku u Vranjicu, zgradi bivše Slavenske banke u Zagrebu i osobito ciklus monumentalno koncipiranih fresaka u crkvi Sv. Marka u Zagrebu. S Ivanom Meštrovićem otišao za vrijeme rata u emigraciju, odakle se vratio 1969.

KNEŽEVIĆ, STIJEPO, pravnik. Član Radikalne stranke i neko vrijeme veliki župan u Dubrovniku nakon Prvoga svjetskog rata.

KOBURG → Ferdinand I.

KOLLAR, JAN (1793—1852), slovački književnik i preporoditelj. Od 1849. do smrti profesor slavenske arheologije u Beču. Sljedbenik misli o čehoslovačkoj zajednici i slavenskoj uzajamnosti na kulturnom području. Znatno utjecao i na narodni preporod Južnih Slavena, osobito Hrvata.

KOLOMAN (vladao 1095—1116), prvi hrvatski vladar iz dinastije Arpadovića. 1097. pobijedio hrvatskog kralja Petra i u Biogradu na moru se okrunio za kralja Hrvatske i Dalmacije.

KONKORDAT IZMEĐU KRALJEVINE SRBIJE I VATIKANA bio je sklopljen 1914, a između Kraljevine Jugoslavije i Vatikana 1935, za vlade M. Stojadinovića. Nije ratificiran zbog pritiska jednog dijela javnog mnijenja u Srbiji.

KOROŠEC, ANTON (1872—1940), katolički svećenik, političar. Organizator klerikalne Slovenske ljudske stranke u Štajerskoj i od 1906. zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču. 1918. predsjednik Narodnog vijeća SHS i potpredsjednik prve vlade Kraljevine SHS. Kao šef Slovenske ljudske stranke sudjelovao u više vlada. Nakon atentata na Radića (1928) predsjednik vlade. Ministar u prvoj vladi P. Živkovića, a u Stojadinovićevoj vladi ministar unutrašnjih poslova. 1939. predsjednik Senata, a 1940. ministar prosvjete u vladi Cvetković-Maček.

KOSANOVIĆ, SAVA (1894—1956), političar. 1926. generalni sekretar Samostalne demokratske stranke. U opoziciji protiv Šestosiječanjske diktature. Član vlade od 27. III 1941. i do 1942. emigrantske vlade. Simpatizer NOP-a, ulazi u vladu Ivana Šubašića (1944) i maršala Tita (1945). Član AVNOJ-a, Privremene narodne skupštine DFJ i Prezidija Narodne skupštine; poslanik u SAD i Meksiku (1946—49); član SIV-a (1953—56).

KOŠAK, VLADIMIR (1908—1947), ustaški političar. Za NDH ministar riznice i poslanik u Budimpešti i u Berlinu (od 1944). Nakon Drugoga svjetskog rata osuđen i justificiran kao ratni zločinac.

KOŠUTIĆ, AUGUST, inženjer. Član predsjedništva Hrvatske seljačke stranke. 1929—37. bio u emigraciji. Organizator Hrvatskoga radničkog saveza; usmjerivao pisanje *Hrvatskog dnevnika*, glasila HSS. Za NDH povezao se s urotničkim krugom Lorković—Vokić radi povezivanja NDH s Englezima. Kad je urota otkrivena, prešao na oslobođeni teritorij.

KRFSKA DEKLARACIJA, politički dokument potpisan na Krfu 20. VII 1917. između srpske vlade (N. Pašić) i Jugoslavenskog odbora (A. Trumbić). U njoj je proklamirano osnivanje buduće zajedničke, slobodne i nezavisne države, koja će biti ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija s dinastijom Karađorđevića i zvat će se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Međutim, sjedinjenje je izvršeno protiv tih demokratskih principa.

KRIŠKOVIĆ, VINKO (1887—1952), pravnik i publicist. Profesor na zagrebačkom sveučilištu. Djela: *Pisma Juniusova, Anglia docet, U svijetu paradoksa, Posljednji eseji* (1955). Prevodio Shakespearea. Emigrirao iz NDH, umro u Zürichu.

KRIZMAN, HINKO (1891—1958), političar. Član Privremenoga narodnog predstavništva u Beogradu nakon 1918. Više puta ministar (1919—25); član Demokratske stranke. Protivnik Šestosiječanjske diktature. 1941—45. interniran u Austriji. 1945. postaje član AVNOJ-a i poslije ministar u vladi NRH.

KRIZMAN, TOMISLAV (1882—1955), grafičar i slikar. Član grupe *Medulić*. 1922. postaje profesor grafike na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu. Napisao knjigu *O grafičkim vještinama*.

KRNJEVIĆ, JURAJ (1895—), pravnik i političar. Jedan od prvaka Hrvatske seljačke stranke. Živi u emigraciji u Londonu. Protivnik socijalističke Jugoslavije.

KRSMANOVIĆ, JOVO, rentijer. Meštrovićev znanac.

KRŠNJAVI, IZIDOR (1845—1927), povjesničar umjetnosti i kulture, slikar. Profesor na zagrebačkom sveučilištu. Potaknuo osnivanje *Hrvatskog društva umjetnosti* (1878), Obrtne škole (1882) i Muzeja za umjetnost i obrt; bio ravnatelj Strossmayerove galerije. Kao predstojnik odjela za bogoštovlje i nastavu (*1891—96*) razvio široku aktivnost (kazališna zgrada, atelieri, reorganizacija školstva). Pisao o graditeljstvu u starom vijeku i suvremenoj hrvatskoj umjetnosti. U politici oportunist.

KRULJ, UROŠ, liječnik. Član Radikalne stranke. Ministar narodnog zdravlja 1918—1920. Osnovao i izdavao list *Narod* u Mostaru.

KRUPENSKIJ, ANATOLIJ NIKOLAJEVIČ, ruski poslanik u Rimu kad je izbio Prvi svjetski rat. Umirovljen, ostao u Rimu gdje je i umro.

KUJUNDŽIĆ, *BOGOLJUB, pravnik. Predsjednik Glavnog odbora Saveza dobrovoljaca* za Kraljevinu SHS.

KULMER, MIROSLAV, vlastelin. Predsjednik *Hrvatskog planinarskog društva*.

KUMANOVSKA BITKA, odigrala se 23. i 24. X 1912. u blizini Kumanova. U njoj je srpska vojska porazila tursku u Prvom balkanskom ratu.

KUMANUDI, KOSTA, pravnik i političar. Profesor na beogradskom sveučilištu. Više puta ministar. Član Demokratske stranke. Osuđen na zatvor u procesu protiv D. Mihailovića i ponovo 1950.

KVATERNIK, EUGEN (1825—1871), političar i revolucionar. Svojim državnopravnim spisima i saborskim govorima uz Starčevića položio temelje pravaškoj politici i osnovao s njim Stranku prava. Tražio pomoć protiv austrougarske vladavine i u inozemstvu (Rusija, Francuska, papa, Talijani); na kraju je pokušao podignuti narodni ustanak (Rakovička buna), u kojem je i poginuo.

KVATERNIK, EUGEN-DIDO, sin Slavka Kvaternika, za NDH bio na čelu zloglasne ustaške Nadzorne službe i Ravnateljstva za javni red i sigurnost. Jedan od glavnih krivaca za ustaške zločine. Smijenjen početkom 1943. Poginuo navodno u prometnoj nesreći 1962. u Argentini.

KVATERNIK, SLAVKO (1878—1947), austro-ugarski pukovnik. Pod okriljem njemačke vojske proglasio tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku (10. IV 1941). Za NDH zamjenik Pavelića i ministar Hrvatskog domobranstva do 2. I 1943. Tada otišao u inozemstvo. Suđen pred Vrhovnim sudom Hrvatske 1947. i justificiran kao ratni zločinac.

KVEDER (udata Jelovšek, zatim Demetrović), ZOFKA (1878—1926), književnica i publicistkinja. Od 1917. uređivala *Ženski svijet (Jugoslavenska žena)*.

LAGINJA, MATKO (1852—1930), pravnik i političar. Jedan od vođa hrvatskoga narodnog preporoda u Istri. Zastupnik u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču. 1918. povjerenik Narodnog vijeća za Istru i onda član Privremenoga narodnog predstavništva. 1920. hrvatski ban bez veće stvarne vlasti. *1921. napustio Ustavotvornu skupštinu uz protucentralističku i federalističku izjavu.*

LAMER MIRKO (1907—), sveučilišni profesor u Zagrebu, odjelni predstojnik Banovine Hrvatske; kratko vrijeme bio državni tajnik za NDH; od 1942—1946 u Švicarskoj kao izbjeglica zbog neslaganja s ustaškim režimom; profesor na američkim sveučilištima; sada šef odjela UN/FAO u Rimu.

LAZAR (oko 1329—1389), srpski knez. Poražen na Kosovu polju, zarobljen od Turaka i pogubljen.

LÉGER, MARIE RENÉ ALEXIS SAINT-LÉGER (poznat kao Saint-John Perse; 1887—), francuski diplomat i pjesnik. Tajnik ambasade u Pekingu (1916—21); direktor diplomatskog kabineta (1925—32); generalni tajnik ministarstva vanjskih poslova (1933—40). Dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1960.

LENDIĆ, IVO (1908), književnik; klerikalno i ustaški orijentiran. Nakon Drugoga svjetskog rata živi u emigraciji.

LENJIN, VLADIMIR ILJIČ (Uljanov; 1870—19224), političar, ekonomist, sociolog i filozof; klasik marksizma i veliki vođa ruskog i međunarodnoga radničkog pokreta. Za njegovo ime vezana je Oktobarska revolucija i razvoj SSSR-a *u prvim postrevolucionarnim godinama.*

LEONTIĆ, LJUBO (1887—), pravnik i publicist. Pripadnik nacionalističke omladine, propagirao oslobođenje jugoslavenskih naroda Austro-Ugarske i sjedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Sudjelovao u osnivanju Jugoslavenskog odbora. Radio i na organiziranju dobrovoljaca i skupljanju novčane pomoći

iseljenika Jugoslavenskom odboru. 1941. uhićen i interniran od talijanskih okupacionih vlasti. Član ZAVNOH-a i AVNOJ-a; poslije rata poslanik u Londonu, član delegacije na mirovnim konferencijama i u OUN.

LITVINOV, MAKSIM MAKSIMOVIĆ (1876—1951), sovjetski diplomat. Komesar za vanjske poslove (1930—39), predstavnik SSSR-a u Ligi naroda (1934—38), poslanik u SAD (1941—43) i zamjenik komesara za vanjske poslove do 1946.

LLOYD GEORGE, DAVID (1863—1945), britanski državnik. 1908—15. ministar financija; za Prvoga svjetskog rata *ministar naoružanja i rata; 1916—22.* predsjednik vlade. Predstavnik Britanije na Mirovnoj konferenciji u Versaillesu.

LOMBROSO, CESARE (1836—1909), talijanski psihijatar. Osnivač zastarjele grane *antropologije, koja se bavila* proučavanjem fiziognomike kriminalaca.

LONDONSKI UGOVOR, tajni ugovor zaključen 26. IV 1915. između Italije, Engleske, Francuske i Rusije. Po njemu je Italija imala dobiti Istru, te hrvatsku obalu do blizu Trogira i gotovo sve otoke, zatim dijelove Albanije i Dodekaneške otoke, kao nagradu za stupanje u rat na strani Antante.

LORKOVIĆ, IVAN (1876—1926), političar i publicist. Osnivač Hrvatske napredne stranke i urednik njezina glasila *Pokret*. 1918. razišao se s Hrvatsko-srpskom koalicijom, formirao grupu Hrvatska zajednica, stupio u kratkotrajan savez s Radićevom HRSS i poslije osnovao Hrvatsku seljačku federalističku stranku.

LORKOVIĆ, MLADEN (1909—1945), ustaški političar. Za NDH ministar vanjskih poslova, državni ministar, ministar unutrašnjih poslova do 30. VIII 1944. kada je smijenjen zbog sudjelovanja u uroti protiv Pavelića. Uhićen i pri evakuaciji logora u Lepoglavi ubijen. — Urota je poznata kao Lorković—Vokićeva i trebala je, povezivanjem s predstavnicima HSS *na unutrašnjem planu*, a sa zapadnim Saveznicima na vanjskom, sačuvati NDH.

LUKAS, FILIP (1871—1958), geograf i reakcionarni publicist. Prije rata neko vrijeme predsjednik Matice hrvatske. Nakon Drugoga svjetskog rata emigrirao. Djela: *Ekonomska geografija; Britanski otoci, Zemljopis Nezavisne Države Hrvatske* (jedan od pisaca), *Hrvatska narodna samobitnost* (eseji).

LUKINIĆ, EDMUND *(1870—1928)*, političar. Na listi Hrvatsko-srpske koalicije izabran 1906. za zastupnika; neko vrijeme potpredsjednik Sabora. Povjerenik u Narodnom vijeću 1918, ministar pošta 1919. i pravde 1924—25, predsjednik Skupštine *1922.* Sa S. Pribićevićem osnovao Samostalnu demokratsku stranku. Potkraj života u oštroj opoziciji prema centralizmu.

MAČEK, VLADIMIR *(1879—1964)*, političar. Nakon Radićeve smrti predsjednik HSS i Seljačko-demokratske koalicije. Nosilac liste opozicije na izborima 1935. i 1938. God. 1939. sklopio sporazum s Dragišom Cvetkovićem i postao potpredsjednik u njegovoj vladi. Desetog travnja 1941. pozvao hrvatski narod »da se novoj vladi pokori«, a sve pristaše HSS na upravnim položajima da s njom surađuju. Protivnik NOB. Za rata u internaciji, 1945 emigrirao. Napisao memoare.

MAĐEREC, ĐURO, u Meštrovićevo vrijeme rektor hrvatskog zavoda Sv. Jeronima u Rimu.

MAILLOL, ARISTID JOSEPH BONAVENTURA (1861—1944), kipar, slikar i grafičar. Istaknuta osoba francuskog kiparstva novijeg vremena.

MAKSIMOVIĆ, BOŽIDAR, političar. Član Glavnog odbora Radikalne stranke. Kao ministar unutrašnjih poslova *(1924—28) služio* se metodama policijskog nasilja (nadimak Kundak). I poslije više puta ministar. 1941. emigrirao.

MANDIĆ, ANTE (1881—1959), odvjetnik. Za Prvoga svjetskog rata član Jugoslavenskog odbora. Član ZAVNOH-a i AVNOJ-a. Na dužnosti kraljevskog namjesnika do proglašenja Republike.

MARCONE, RAMIRO, benediktinac, papin izaslanik u NDH.

MARCONI, GUGLIELMO (1874—1934), talijanski inženjer i izumitelj. Jedan od osnivača bežične telegrafije. *1909.* dobio Nobelovu nagradu.

MARETIĆ, TOMISLAV (1854—1938), slavist. Profesor na zagrebačkom sveučilištu. Prevodio Homera, Vergilija, Ovidija, Mickiewicza, francuske i ruske klasike. Glav. djelo: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika.*

MARINKOVIĆ, VOJISLAV (1876—1935), političar. 1915. na čelu Naprednjačke stranke. Od 1919. ministar različitih resora, za diktature ministar vanjskih poslova i 1932. predsjednik vlade.

MARJANOVIĆ, MILAN (1879—1955), književnik i publicist. Istaknuto ime u hrvatskoj Modernoj i u politici napredne omladine. Urednik više listova; tajnik Društva hrvatskih književnika i Napredne stranke. 1915. sudjeluje u osnivanju Jugoslavenskog odbora. Za Drugoga svjetskog rata interniran u Italiji; 1943. prilazi NOP-u.

MARKOVIĆ, BOŽIDAR (1874—1946), pravnik i političar. Profesor u Beogradu 1903—38. Urednik *Slovenskog juga* (1909—12). Za Prvoga svjetskog rata šef srpskog presbiroa u Ženevi. Održavao bliske veze s Jugoslavenskim odborom. Od 1919. član Demokratske stranke. 27. III 1941. u vladi generala Simovića ministar pravde. U emigraciji bio za sporazum s NOP-om.

MARKOVIĆ, FRANJO *(1845—1914)*, književnik. Profesor na zagrebačkom sveučilištu. Djela: *Dom i svijet, Kohan i Vlasta, Karlo Drački, Estetika.*

MARKOVIĆ, LAZAR (1882—1955), političar i pravni pisac. Profesor na beogradskom sveučilištu. Više puta ministar. Jedan od prvaka Radikalne stranke, suradnik N. Pašića, korupcionaš. Poslije oslobođenja dvaput osuđivan. Glavno djelo: *Građansko pravo.*

MARTIĆ, GRGA (1822—1905), pjesnik, bosanski franjevac. Pristaša Ilirskog pokreta, *Osvetnici, Zapamćenja.*

MARX, KARL (1818—1883), osnivač znanstvenog socijalizma. S Engelsom redaktor *Komunističkog manifesta* (1848). Utemeljitelj *Prve internacionale.* Epohalno mu je djelo *Kapital* (I svez. 1867).

MASARYK, JAN GARRIGUE (1886—1948), čehoslovački političar i diplomat. Sin Tomáša. Poslanik u SAD (1919—1922) i u Velikoj Britaniji (1925—38); za njemačke okupacije ministar vanjskih poslova i potpredsjednik emigrantske vlade. Nakon rata ministar vanjskih poslova do 1948, kad je navodno počinio samoubojstvo.

MASARYK, TOMÁŠ GARRIGUE (1850—1937), čehoslovački filozof, sociolog i državnik. Profesor na češkom fakultetu u Pragu. Za Prvoga svjetskog rata intenzivno djelovao za čehoslovačku nezavisnost. Prvi predsjednik ČSR. Povukao se 1935. Utjecao na mladu intelektualnu generaciju u Hrvatskoj potkraj XIX i poč. XX st.

MATIJEVIĆ, VLADIMIR, trgovac. Predsjednik *Privrednika;* jedan od osnivača *Srpske banke* u Zagrebu i *Saveza bratskih zemljoradničkih zadruga* (srpskih).

MAZZINI, GIUSEPPE (1805—72), talijanski revolucionar i političar, borac za slobodu i sjedinjenje Italije.

MAŽURANIĆ, IVAN (1814—1890), pjesnik i političar. 1861—65. dvorski kancelar; 1871—73. predsjednik Hrvatskog Sabora; 1873—80. hrvatski ban. Pisac epa *Smrt Smail-Age Čengića.*

MAŽURANIĆ, VLADIMIR (1845—1928), pravni povjesničar. *Prinosi za hrvatski pravnopovjestni rječnik.*

MAŽURANIĆ, ŽELIMIR (1880—1941), pravnik. Za Kraljevine Jugoslavije više puta ministar; predsjednik Senata za Diktature. Počinio samoubojstvo. (Vjerojatno se na njega odnosi mjesto u Meštrovića).

MEDAKOVIĆ, BOGDAN, političar. Predsjednik Hrvatskog sabora u vrijeme proglašenja odvajanja Hrvatske od Austro-Ugarske.

MEDOVIĆ, CELESTIN (1857—1920), slikar, franjevac. Slikao kompozicije iz hrvatske povijesti, religijske teme, portrete, mrtve prirode i pejzaže.
MENEGELO, DINČIĆ, FRANO (1900—), kipar, živi u Beogradu. Izradio spomenik N. Tesli (Prag) i spomenik borcima palim u Španjolskoj.
MICHELANGELO, BUONARROTI (1475—1564), talijanski kipar, slikar, graditelj i pjesnik. Jedno od najvećih imena u svjetskoj umjetnosti.
MIĆIĆ, MIĆE, odvjetnik. Član Jugoslavenskog odbora.
MIHAILOVIĆ, DRAGOLJUB (Draža; 1893—1946), pukovnik i general kraljevske jugoslavenske vojske. 1941. organizator i zapovjednik četničkih odreda. Odlučan protivnik NOB-e. Upravljao napadajima četnika na partizane, otvoreno surađivao s okupatorima; krivac za masovne pokolje hrvatskog i muslimanskog življa, naprednih Srba i zarobljenih partizana. Poslije oslobođenja osuđen i strijeljan kao ratni zločinac.
MIHAILOVIĆ, LJUBOMIR (1874—1957), diplomat. 1899—1918. u konzularnoj i diplomatskoj službi Srbije. 1918. kao poslanik u SAD umirovljen zbog neslaganja s velikosrpskom politikom vlade N. Pašića u pitanju sjedinjenja.
MIHALOVIĆ, plemićka obitelj iz koje potječe i hrvatski ban Antun Mihalović.
MILČINOVIĆ, ADELA (1880—1969), pripovjedač i dramski pisac. Živjela u SAD. Zapaženiji uspjeh postigla dramom *Bez sreće*.
MILINOVCI → Starčević, Mile.
MILOVANOVIĆ, MILOVAN (1863—1912), političar, diplomat i književnik. Profesor državnog i međunarodnog prava na Velikoj školi u Beogradu. Poslanik u Bukureštu i Rimu. Ministar vanjskih poslova (od 1907) i predsjednik vlade (od 1911).
MIŠETIĆ, ROKO, političar. Član Hrvatske seljačke stranke i zastupnik na njezinoj listi u Dubrovniku. Živi u emigraciji.
MITRINOVIĆ, DIMITRIJE (1887—1953), književnik i publicist. Veliki poklonik Meštrovićeve »vidovdanske religije«. Od 1914. živio u Engleskoj.
MURAT I (oko 1319—1389; vladao od 1359), turski sultan; poginuo na Kosovu polju.
MURAT, MARKO (1864—1944), slikar, od 1900. nastavnik crtanja u Beogradu; jedan od osnivača društva *Lada* (1904).
MUSSOLINI, BENITO (1883—1945), talijanski političar, osnivač i vođa fašizma. Od 1922. predsjednik vlade; 1925. nametnuo se za diktatora ne dirajući u monarhiju. 1935—36. anektirao Etiopiju; pomogao F. Francu u španjolskom Građanskom ratu. 1936. s Hitlerom stvara tzv. Osovinu. 1939. okupira Albaniju; 1940. stupa u rat. Nosilac osvajačke politike prema južnoslavenskim zemljama na Jadranu. Nakon iskrcavanja Saveznika u Libiji (1943) zbačen s vlasti; održao se još kratkotrajno u sjevernoj Italiji. Uhićen i strijeljan od talijanskih partizana.
MYSLBEK, JOZEF VACLAV (1848—1922), češki kipar.

NAPREDNJACI, članovi Napredne stranke. Nju su osnovali pretežno omladinci koji su se potkraj XIX st. školovali u Pragu i tu kao Masarykovi učenici postali propagatori sitnog rada na mirnom, zakonitom i postepenom napretku i prosvjećivanju naroda. Formalno organizirana 1904, stranka je 1905. ušla u Hrvatsko-srpsku koaliciju.
NARODNA OBRANA, organizacija osnovana u Srbiji 1908. u doba krize zbog aneksije Bosne i Hercegovine radi borbe protiv Austro-Ugarske. Poslije Prvoga svjetskog rata imala je integralni jugoslavenski značaj i bila u službi velikosrpske politike.
NARODNA RADIKALNA STRANKA, politička stranka u Srbiji (osnovana 1881). Prvotno sitnoburžoaska radikalno demokratska stranka, postaje po dolasku na vlast 1887. konzervativno-reakcionarna. U Kraljevini SHS ona je stranka srpske buržoazije i predstavnik velikosrpske hegemonije. Na čelu stranke bio je N. Pašić (do 1926). Za Diktature veliki broj članova surađivao je s režimom.

NARODNA STRANKA u Dalmatinskoj Hrvatskoj, nosilac hrvatskoga narodnog preporoda od početka 60-tih godina XIX st. U borbi protiv autonomaša okupljala i Hrvate i Srbe (do osnutka Srpske stranke 1880) i borila se za sjedinjenje tadašnje Dalmacije s Hrvatskom i za pohrvaćenje javnog života (uprava, sudstvo i školstvo).
NARODNO VIJEĆE SLOVENACA, HRVATA I SRBA, političko predstavništvo Južnih Slavena pod Austro-Ugarskom (osnovano 6. X 1918. u Zagrebu). Vijeće je 19. X preuzelo vođenje politike i rješavanje svih državnopravnih pitanja. Na njega je Hrvatski sabor (koji je 29. X proglasio prekid svih odnošaja s Austro-Ugarskom), prenio svu vlast i Predsjedništvo je Vijeća istog dana proglasilo Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Funkcija mu je prestala proglašenjem sjedinjenja s Kraljevinom Srbijom 1. XII 1918. u Kraljevstvo SHS.
NEDIĆ, MILUTIN (MIĆA), general. Vojni ataše u poslanstvu u Rimu.
NEDIĆ, MILAN (1877—1946), general. Nakon 1918. bio zapovjednik divizije, armije, načelnik Generalštaba i ministar vojske i mornarice. Kao ministar podupirao fašističku Ljotićevu organizaciju *Zbor*. Nakon kapitulacije jugoslavenske vojske, od kolovoza 1941. predsjednik kvislinške srpske vlade. Za borbu protiv NOP-a formirao Srpsku državnu stražu i Srpski dobrovoljački korpus. Poslije oslobođenja pod istragom, počinio samoubojstvo.
»NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA (NDH)«, kvislinška protunarodna državna tvorevina nastala za Drugoga svjetskog rata na podlozi suradnje ustaša s nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom (→ A. Pavelić, Ustaše).
NIKOLAJEVIČ, NIKOLA, ruski veliki knez i vojskovođa.
NIKOLIĆ, ANDRA (1853—1918), političar i književnik. 1880. sudjelovao u osnivanju Radikalne stranke; član njezina užeg vodstva. Državni savjetnik 1890—94; više puta ministar; 1909—18. predsjednik Narodne skupštine Kraljevine Srbije.
NIKOLIĆ, NIKOLA, liječnik. Pisac knjige o jasenovačkom logoru.
NINČIĆ, MOMČILO (1876—1949), političar i pravni pisac. Profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu. Pripadnik Radikalne stranke. Ministar financija 1915—17, građevina 1918, pravde, trgovine i industrije 1920, vanjskih poslova 1922—26. Ministar vanjskih poslova u Simovićevoj vladi od 27. III 1941. i u vladi S. Jovanovića u emigraciji 1941—42. Dosljedno provodio politiku kralja Aleksandra.
NIZETEO, ANTUN (1913), književnik; ustaški orijentiran. Pisao pjesme i novele. Za NDH kulturni ataše u Rimu. Nakon drugoga svjetskog rata emigrirao s ustašama.
NOVA EVROPA, tjedni kulturno-politički časopis (izlazio u Zagrebu 1920—41); urednik Milan Ćurčin. Časopis je bio umjereno liberalno građanski orijentiran.
NOVAKOVIĆ, STOJAN (1842—1915), političar, filolog, povjesničar, književnik. Ministar prosvjete 1873, 1874—75. i 1880—83. Jedan od osnivača Napredne stranke. 1884. ministar unutrašnjih poslova; predsjednik vlade 1895—96. i 1909. Poslanik u Carigradu (1885—92. i 1897), u Parizu (1899) i Petrogradu (1900—04). Predsjednik Srpske akademije. Glavna djela: *Srpska bibliografija, Istorija srpske književnosti, Vaskrs države srpske, Ustanak na dahije, Srbi i Turci u XIV i XV veku. Zakonski spomenici srpskih država Srednjeg veka.* Izdao i Zakonik Stefana Dušana.

OBRADOVIĆ, DOSITEJ (oko 1739—1811), književnik i pedagog. Podupirao Prvi srpski ustanak i postao prvi srpski ministar prosvjete. Svojom književnom djelatnošću stvorio temelje moderne književnosti u Srba. Djela: *Život i priključenija, Sovjeti zdravogo razuma* i dr.
OBRENOVIĆ, ALEKSANDAR (1876—1903; vladao od 1889), kralj Srbije. Vladao protuustavno, autokratski. Protiv toga istupila je 23. III 1903. napredna inte-

lektualna i radnička omladina u krvavim demonstracijama u Beogradu, a potkraj svibnja Aleksandar i njegova žena Draga bili su ubijeni u oficirskoj uroti.
OBRENOVIĆ, MILOŠ (1780—1860), srpski knez. Osnivač dinastije Obrenovića i utemeljitelj moderne srpske države.
OBRENOVIĆEVCI, pristaše srpske vladarske dinastije Obrenovića koja je svrgnuta 1903.
OKUPACIJA Bosne i Hercegovine. Nakon protuturskog ustanka u Bosni i Hercegovini (1875—78), Austro-Ugarska je na Berlinskom kongresu (1878) dobila mandat da okupira te zemlje. Okupacija je potrajala do 1908, kad je Austro-Ugarska anektirala Bosnu i Hercegovinu.
OREB, PETAR, član ustaške organizacije u inozemstvu; atentator na kralja Aleksandra u Zagrebu 17. XII 1933. Tom prilikom s Orebom je bio uhićen i student Josip Begović. Obojica su smaknuti 12. V 1934.
ORLANDO, VITTORIO EMANUELE (1860—1952), talijanski pravnik i političar. Zalagao se za stupanje Italije u Prvi svjetski rat na strani Antante. Predsjednik vlade 1917—19. Predstavnik Italije na Mirovnoj konferenciji u Parizu (1919—20). Sukobio se s Wilsonom tražeći striktno izvršenje Londonskog ugovora. Senator 1948—52.
OSTOVIĆ, PAVLE, publicist. Meštrovićev prijatelj. U inozemstvu nakon Drugoga svjetskog rata napisao knjigu *The Truth about Yugoslavia.*

PANSLAVIZAM, težnja i pokret za sjedinjavanjem svih Slavena; ideja o slavenskoj uzajamnosti.
PANTHÉON U PARIZU, mauzolej posvećen kultu velikih Francuza.
PAPINI, GIOVANNI (1881—1956), talijanski književnik.
PAŠIĆ, DARA, kćerka Nikole Pašića. Sestra joj Pava bila je udana za Stefi Račića.
PAŠIĆ, ĐURĐINA, žena Nikole Pašića.
PAŠIĆ, NIKOLA (1845—1926), političar. Šef Radikalne stranke i dugogodišnji predsjednik vlade u Srbiji i Kraljevini SHS. Prvotno pristaša socijalističke i radikalno-demokratske ideologije Svetozara Markovića i njegova pokreta protiv apsolutističke vladavine Obrenovića. Poslije napušta proturežimsku borbu, Radikalnu stranku pretvara u buržoasku i dolazi na vlast. Na čelu vlade u Prvom svjetskom ratu, zajedno s regentom Aleksandrom kompromitirao se u vezi sa Solunskim procesom (1917). Na sjedinjenje Južnih Slavena pristao preko volje; inače zastupao velikosrpsku koncepciju proširenja Kraljevine Srbije. Nakon formiranja Kraljevine SHS, glavni tvorac centralističko-monarhističke i hegemonističke vladavine velikosrpske buržoazije. Na vlasti je bezobzirno primjenjivao protudemokratske metode nasilja i korupcije, održavajući na vlasti svoju stranku bez obzira na interese države i naroda. U vanjskoj politici se orijentirao na carsku Rusiju, a poslije 1917—18. na Francusku.
PAŠIĆ, RADE (1892—1964), sin Nikole Pašića, poznati korupcionaš.
PAUL-BONCOUR, JOSEPH, francuski političar, 1932—33. predsjednik vlade; 1933. i 1938. ministar vanjskih poslova. 1945. delegat Francuske u San Francisku prigodom organiziranja OUN.
PAVELIĆ, ANTE (1889—1959), »poglavnik« ustaškog pokreta, koji je od 1929. organizirao u emigraciji (logori u Mađarskoj i Italiji) stavivši se u službu talijanskog fašizma. 1941—1945. bio na čelu kvislinške Nezavisne Države Hrvatske, nakon čijeg je sloma emigrirao. Organizator borbe protiv NOP, suradnik okupatora, krivac za masovne pokolje srpskog i hrvatskog naroda, jedan od najtežih ratnih zločinaca.
PAVLOVIĆ, DRAGOLJUB-DRAŽA (1866—1920), povjesničar. Profesor na beogradskoj Velikoj školi i Univerzitetu. Prvi predsjednik Narodne skupštine Kraljevine SHS. Proučavao povijest Srbije XVIII i XIX st.

PAVLOVIĆ, STEVAN, pravnik, diplomat na nižim funkcijama.
PAVLOVIĆ, ŽIVKO (1871—1938), general. Bio na visokim funkcijama u srpskom Generalštabu (1910—16); 1917—19. vojni izaslanik u Ateni; 1919—20. upravitelj Vojne akademije.
PEJAČEVIĆI, plemićka porodica. Dala hrvatske banove Ladislava (1880—1883) i Teodora (1903—1907).
PELLEGRINETTI, HERMENGILDO, papinski nuncij u Beogradu do 1938. veoma se zauzimao oko sklapanja konkordata između Jugoslavije i Vatikana.
PERIĆ, STIJEPO (1896—), ustaški diplomat. Za NDH do travnja 1943. poslanik u Rimu; zatim do studenog 1943. poslanik u Sofiji, pa do travnja 1944. ministar vanjskih poslova. Emigrirao.
PERIKLO (← V st.), glasoviti atenski državnik i vojskovođa.
PEROVIĆ, IVO, prije Drugoga svjetskog rata veliki župan u Splitu i ban Savske banovine; član kraljevskog namjesništva.
PETAR I ALEKSEJEVIČ, zvan Veliki (1672—1725; vladao od 1682), ruski car. Korjeniti reformator državnog, socijalnog, gospodarskog i kulturnog života; sposoban vojskovođa i vješt diplomat.
PETRONIJEVIĆ, BRANISLAV (1875—1954), filozof, sveučilišni profesor u Beogradu, član SAN. Objavio mnoge studije iz filozofije, matematike, biologije, psihologije i dr.
PETROVIĆ, MIHAILO (1868—1943), matematičar. Profesor Univerziteta u Beogradu, na kojem je pokrenuo matematički časopis. Plodan stručni pisac s izvornim prinosima. Kao stručan i strastven ribič, poznat pod nadimkom Alas.
PETROVIĆ, MITA (1852—1911), nastavnik crtanja i krasnopisa. Prikupio preko 20.000 službenih dokumenata za srpsku povijest XIX st.
PETROVIĆ, NADEŽDA (1873—1915), slikarica. Osobna prijateljica Meštrovića. Jedan od začetnika modernoga srpskog slikarstva.
PETROVIĆ, NIKOLA I (1841—1921), knjaz i od 1910. kralj Crne Gore. Kćerka Jelena bila mu je udana za talijanskog kralja Viktora Emanuela III, a Milica za ruskoga kneza Petra Nikolajeviča.
PETROVIĆ, RASTKO (1898—1949), književnik. Službovao u diplomaciji. Pjesnik, pripovjedač, romansijer, putopisac, esejist, tvorac suvremene likovne kritike u Srba.
PETROVIĆ NJEGOŠ, PETAR (vladika Rade; 1813—1851), pjesnik, vladika i vladar Crne Gore. Pisac *Luče Mikrokozme, Gorskog vijenca* i *Lažnog cara Šćepana Malog.* Udario temelje modernoj organizaciji crnogorske države. Najveće ime crnogorske književnosti.
PEXIDER-SRIĆA, VLADO, trgovac. (Vjerojatno se na njega odnosi mjesto u Meštrovića).
PIO XII (Eugenio Pacelli, 1876—1958), papa od 1939.
PITTSBURŠKI SPORAZUM, sporazum sklopljen 31. V 1918. u Pittsburghu na sastanku podružnice Čehoslovačkoga narodnog vijeća u kojem je kao cilj zagraničnog pokreta otpora označeno »spajanje Čeha i Slovaka u samostalnoj državi od čeških zemalja i Slovačke« sa slovačkim saborom itd. U njemu su sudjelovali T. G. Masaryk i predstavnici američkih Čeha i Slovaka.
PLEČNIK, JOŽE (1872—1957), arhitekt. Profesor na Umjetničko-obrtnoj školi u Pragu i Tehničkog fakulteta u Ljubljani. Djelovao u Beču, Pragu, Ljubljani i drugdje.
POGLAVNIK → Pavelić.
POINCARÉ, RAYMOND (1860—1934), francuski političar. Od 1893. više puta ministar; predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova 1912—13; predsjednik Republike 1913—20; predsjednik vlade 1922—24.

POLITEO, IVO (1887—1956), pravnik i publicist. Odvjetnik A. Alijagića (1921) i J. Broza Tita (1928). Neko vrijeme sudjelovao u političkom životu Kraljevine Jugoslavije. 1923. gradski zastupnik u Zagrebu.

POPOVIĆ, BOGDAN (1863—1944), estetičar i kritičar. Profesor na beogradskom sveučilištu. Osnivač *Srpskog književnog glasnika*.

POPOVIĆ, BRANKO (1882—1944), slikar i likovni kritičar. Profesor povijesti umjetnosti na Tehničkom fakultetu u Beogradu.

POPOVIĆ, DUŠAN (1894—), povjesničar. Profesor na beogradskom sveučilištu. Istražuje povijest Vojvodine.

POPOVIĆ, LAZA (1877—1945), liječnik rendgenolog. Sveučilišni profesor u Zagrebu. Jedan od osnivača *Rendgenološkog društva* u Zagrebu i *Jugoslavenskog radiološkog društva* u Beogradu.

POPOVIĆ, PAVLE (1868—1939), povjesničar književnosti i književni kritičar. Profesor na beogradskom sveučilištu. Proučavao povijest jugoslavenskih književnosti.

POTIOREK, OSKAR VON (1853—1933), austro-ugarski general-pukovnik. 1911. armijski inspektor u Sarajevu i zemaljski poglavar BiH. U Prvom svjetskom ratu zapovjednik Balkanske vojske, koja je potučena 1914, nakon čega je on smijenjen.

POTOČNJAK, FRANKO (1862—1932), pravnik, političar, publicist. Sudjelovao u stvaranju Hrvatsko-srpske koalicije, od koje se odvojio 1908. Član Jugoslavenskog odbora; agitira u SAD i Rusiji. Sudjeluje u izradi Krfske deklaracije (1917). God. 1920. podban; 1922—24. državni savjetnik. Djela: *Iz mojih političkih zapisaka; Iz emigracije; Malo istine iz naše nedavne prošlosti; Rapalski ugovor* i dr.

POTSDAMSKA KONFERENCIJA održana je u Potsdamu 17. VII — 2. VIII. 1945. Na njoj su u ime saveznika konferirali Truman, Staljin i Churchill (kojeg je zamijenio Attlee nakon svoje pobjede na izborima), njihovi ministri vanjskih poslova i načelnici štabova. Saveznici su konferirali o budućnosti Njemačke i u tom smislu donijeli više odredbi kojih se poslije nisu držali.

PRERADOVIĆ, PETAR (1818—1872), istaknuti rodoljubni pjesnik u Hrvata, autor ljubavnih, epskih i refleksivnih pjesama; kao oficir službovao u različitim mjestima habsburške Monarhije.

PRIBIĆEVIĆ, ADAM (1880—1957), političar. Osuđen 1908. na Veleizdajničkom procesu u Zagrebu. Poslije 1918. izdavao u Beogradu *Narod*, list za seljake. Od 1924. živio u Vučitrnu, na Kosovu. Poslije smrti brata Svetozara 1936. izabran za predsjednika Samostalne demokratske stranke. Počinio samoubojstvo u izbjeglištvu.

PRIBIĆEVIĆ, MILAN (1877—1937), političar. Kao poručnik srpske vojske izradio 1907. plan za rušenje Austro-Ugarske i oslobođenje Južnih Slavena. Glavni sekretar Narodne obrane (1908). Od 1909. suurednik *Slovenskog juga*. 1918. u Americi prikuplja dobrovoljce za Solunsku frontu. Nakon rata na čelu srpske vojne misije u Zagrebu (1918—19). Zbog neslaganja s vodstvom Demokratske stranke povlači se na Kosovo, gdje se bavi poljodjelstvom. 1927. stupio u Zemljoradnički savez. Za diktature podupirao Udruženu opoziciju, pa se zalagao i za politiku Narodne fronte.

PRIBIĆEVIĆ, SVETOZAR (1875—1936), političar. Utjecajan prvak Hrvatsko-srpske koalicije, vođa Samostalne demokratske stranke, više puta ministar. Po stvaranju Jugoslavije 1918. bio odlučan pobornik centralizma i unitarizma, kasnije, zajedno s HSS-om, protivnik centralizma. Potkraj života zalagao se za federativni poredak. U emigraciji je napisao knjigu *Diktatura kralja Aleksandra;* u emigraciji je i umro.

PRIBIĆEVIĆ, VALERIJAN (1870—1941), političar, profesor Karlovačke bogoslovije, episkop. Osuđen na zagrebačkom Veleizdajničkom procesu 1908. Zastupnik u Hrvatskom saboru 1914, a od 1918. u Narodnoj skupštini. Pripadao Samostalnoj demokratskoj stranci. U znak protesta protiv potpisa pakta s Hitlerom dao ostavku.

PRIVREDNIK, organ Saveza zemljoradničkih zadruga, Srpskog privrednog društva i Glavne privredne zadruge; izlazi polumjesečno u Zagrebu (1898—1914) i u Beogradu (1922—41, kad je bio glasilo istoimenog društva). Osnovao ga je Vladimir Matijević. (U Meštrovića se spominje kao *Srpski privrednik)*.

PRIVREMENO NARODNO PREDSTAVNIŠTO, prva skupština u Kraljevstvu SHS (sazvano početkom 1919), koje je djelovalo do izbora za Ustavotvornu skupštinu, radi čega je 1920. i donijelo Zakon o izboru narodnih zastupnika za Ustavotvornu skupštinu.

PRODANOVIĆ, JAŠA (1867—1948), političar, publicist, književnik. 1901. sudjelovao u osnivanju Samostalne radikalne stranke, a 1919. Republikanske demokratske stranke. 1941—44. zatvoren; poslije bio ministar za Srbiju u Vladi DFJ i potpredsjednik vlade FNRJ (1946—48). Glavna djela: *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji; Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji.*

PROTIĆ, STOJAN (Stole; 1857—1923), političar. Jedan od ideologa i vođa Radikalne stranke; više puta ministar unutrašnjih poslova i financija. Sukrivac za Solunski proces. Nakon rata sukobio se s Pašićem oko vlasti u Stranci i odvojio s grupom Nezavisnih radikala. Napisao više publicističko-političkih djela.

PUPIN, MIHAJLO (1858—1935), fizičar i pronalazač. Profesor na Columbia sveučilištu u New Yorku. Pisac je većeg broja knjiga i rasprava s područja elektrotehnike. (Nije bio član američke delegacije na Mirovnoj konferenciji 1919, ali je sudjelovao u njoj).

PUTNIK, RADOMIR (1847—1917), vojvoda srpske vojske. Sudjelovao u svim ratovima koje je vodila Srbija od 1876. do 1916. Od 1903. kao načelnik Generalštaba i ministar vojske ravnao pripremama vojske. 1912—16. načelnik štaba Vrhovne komande i za njegovo se ime vezuju pobjede srpske vojske iz tog vremena.

QUAI D'ORSAY, pariška ulica u kojoj se nalazi francusko ministarstvo vanjskih poslova; naziv i za samo ministarstvo.

RAČIĆ, PUNIŠA, zastupnik Radikalne stranke. Atentator u Narodnoj skupštini u Beogradu na prvake Hrvatske seljačke stranke 20. VI 1928. Prilikom oslobođenja Beograda 1944. uhićen i pogubljen pod još uvijek nepoznatim prilikama.

RAČIĆ, STEFI, ekonomist i između dvaju ratova ravnatelj Dubrovačke parobrodarske plovidbe. Zet Nikole Pašića. Za njegovu je obitelj Meštrović izveo mauzolej u Cavtatu.

RAČKI, FRANJO (1828—1894), povjesničar i političar. Jedan od prvaka Narodne stranke u Hrvatskoj. Prvi predsjednik JAZU. Uz Strossmayera najistaknutiji onodobni pobornik ideje povezivanja Južnih Slavena.

RAČKI, MIRKO (1879—), slikar i grafičar. S Meštrovićem priredio prvu izložbu 1910.

RADIĆ, MARIJA, supruga Stjepana Radića, podrijetlom Čehinja.

RADIĆ, PAVLE (1880—1928), političar, sinovac Stj. Radića i jedan od vođa HSS. 1925—26. ministar agrarne reforme. 20. VI 1928. ubijen u Skupštini prilikom atentata na Stj. Radića.

RADIĆ, STJEPAN (1871—1928), političar i pisac. 1904. s bratom Antunom osniva Hrvatsku seljačku pučku stranku. 1918. protivi se centralističko-hegemonističkom načinu sjedinjenja i ubrzo mijenja naziv svoje stranke u Hrvatska seljačka republikanska stranka. 1925. priznaje monarhiju, centralistički Vidovdanski ustav, državni poredak i ulazi u Pašićevu vladu. Od poč. 1927. ponovo je u opoziciji i udružuje se sa samostalnim demokratima S. Pribićevića u Seljačko-demokratsku koaliciju. Ranjen u atentatu u Skupštini (20. VI), Radić je uskoro podlegao ranama (8. VIII). — Radić je napisao i više knjiga (*Uzničke uspomene, Hrvati i Srbi, Moderna kolonizacija i Slaveni i dr.*).

RADIVOJEVIĆ, LAZAR, industrijalac i narodni zastupnik.

RAKIĆ, MILAN (1876—1938), književnik. Dugo godina u diplomatskoj službi Srbije, a nakon 1918. poslanik u København, Sofiji i Rimu.

RAPALSKI UGOVOR, zaključen 12. XI 1920. u Rapallu između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije. Po ugovoru Italiji su pripali Istra, Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruža s još nekim manjim otocima, Zadar, dok je Rijeka priznata za nezavisnu državu (Rimskim ugovorom 1924. priznat je talijanski suverenitet i nad Riječkom državom). Osim toga u ugovoru je još predviđena opcija Talijana u Kraljevini SHS, sklapanje kulturne konvencije i dr.

RATKOVIĆ, STJEPAN, profesor i ustaški političar. Za NDH ministar nastave (1942), poslanik u Berlinu (1943). Živi u emigraciji.

RENNELL, JAMES RODD (1858—1941), britanski diplomat. Ambasador u Rimu 1908—19.

RIJEČKA REZOLUCIJA, rezolucija donijeta 3. X 1905. na Rijeci od veće grupe hrvatskih oporbenih zastupnika Hrvatskog, Dalmatinskog i Istarskog sabora. Rezolucija je bila uperena protiv austrijske politike prodora na Istok, a na temelju »politike novog kursa« povezivanjem s madžarskom opozicijom, koja se borila za nezavisnost svoje zemlje.

RIJEČKI NOVI LIST — vidi Supilo, Frano.

RIMSKI UGOVOR 18. V 1941, sklopljen u Rimu između NDH (A. Pavelić) i Italije (B. Mussolini). Po tom ugovoru Pavelić je kao »poglavnik« NDH i sluga fašizma izvršio najstrašnije izdajstvo hrvatskih nacionalnih interesa ustupivši Italiji kopneno područje od Zadra do Splita i Boku Kotorsku s otocima od Krka do Mljeta, izuzevši Pag, Brač i Hvar; ujedno je priznat talijanski utjecaj u međunarodnim i vojničkim poslovima, a na hrvatsko prijestolje pozvan je član talijanske savojske dinastije.

RISTIĆ, MIHAILO (1864—1925), diplomat. U diplomatskoj službi najviše bio u Turskoj, a zatim u Italiji.

RITIG, SVETOZAR (1873—1961), povjesničar i političar. Župnik župe sv. Marka u Zagrebu (1917—41). 1918. član Narodnog vijeća u Zagrebu, 1919—20. Privremenoga narodnog predstavništva u Beogradu. Sudionik NOP-a. Proučavao crkvenu povijest. Prijatelj Ivana Meštrovića.

ROJC, MILAN (1855—1946), pravnik i političar. 1918—20. povjerenik za bogoštovlje i nastavu, 1920. za unutrašnje poslove. Zaslužan za razvoj školstva u Hrvatskoj.

ROMMEL, ERWIN (1891—1944), njemački feldmaršal. Poznat po svojem ratovanju u Africi za Drugoga svjetskog rata.

ROOSEVELT, FRANKLIN DELANO (1882—1945), amer. državnik. 1932—45. predsjednik SAD. Obnovio američko gospodarstvo nakon krize 1929—32, uveo SAD u Drugi svjetski rat i kao vrhovni zapovjednik savezničke vojske bio jedan od glavnih protagonista pobjede u Drugom svjetskom ratu.

ROSANDIĆ, TOMA (1878—1958), kipar. Stari Meštrovićev poznanik. Član grupe Medulić u Splitu; nakon Prvoga svjetskog rata rektor Umjetničke akademije u Beogradu. Izradio skulpturu Njegoša u Trebinju, grupu *Igrali se konji vrani* pred Narodnom skupštinom u Beogradu, spomenik Ive Lole Ribara u Đakovu, *Umirući partizan* i spomenik žrtvama fašizma u Subotici.

ROTARIJANCI, članovi međunarodne organizacije poslovnih ljudi Rotary International, osnovane 1905. u Chicagu.

RUKAVINA, JOSO, zloglasni šef ustaškog redarstva u Zagrebu i šef vojno-političkog redarstva. Uz ostalo, istaknuo se hapšenjem Lorkovića i Vokića prilikom njihove zavjere protiv Pavelića.

SALVEMINI, GAETANO (1873—1957), talijanski povjesničar i politički pisac. Od 1933. profesor na Harvardskom sveučilištu (SAD), a od 1948. na Firentinskom sveučilištu.

SAMOSTALNA DEMOKRATSKA STRANKA. God. 1924. osnovao ju je S. Pribićević, kad se odvojio od Demokratske stranke. Zastupala unitarizam. Poslije kratke koalicije s radikalima u Nacionalnom bloku, kad je Pribićević prešao u opoziciju, 1927. prihvaća federalizam i sa Hrvatskom seljačkom strankom Stj. Radića formirala *Seljačko-demokratsku koaliciju, tada glavnu snagu opozicije* u borbi protiv šestosiječanjske diktature. Na čelu samostalaca bili su, poslije S. Pribićevića, Adam Pribićević, pa Srđan Budisavljević. Stranka sudjeluje u sklapanju sporazuma 1939. i opire se pronjemačkoj vanjskoj politici i paktu s Hitlerom. Sudjeluje u vladi generala Simovića 1941. Znatan dio njenih prvaka i pristaša pristaje uz NOP.

SAMOUPRAVA, organ Radikalne stranke u Srbiji (izlazio 1881—83, kad je zabranjen zbog Zaječarske bune, i ponovo od 1886. i 1903), u Kraljevini SHS i Jugoslaviji 1918—29, kad je obustavljen zbog diktature, i 1936—41. kao glasilo Jugoslavenske radikalne zajednice.

SAN GIULIANO, ANTONINO PATERNO-CASTELLO, markiz (1852—1914), talijanski političar. Ministar vanjskih poslova (1905—06. i 1910—14) i pos'anik u Londonu i Parizu (1906—10).

SARAJEVSKI ATENTAT, izvršen 28. VI 1914. na austro-ugarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. Atentat su pripremili mladi revolucionari iz organizacije *Mlada Bosna* (G. Princip, N. Čabrinović i dr.). Sarajevski je atentat poslužio kao povod za Prvi svjetski rat, jer je Austro-Ugarska za nj optužila i ubrzo napala Srbiju.

SARKOTIĆ, STJEPAN, barun; austro-ugarski general-pukovnik; zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine 1914—18.

SAVA, SVETI (Rastislav-Rastko Nemanjić; 1175—1235), prvi srpski arhiepiskop i književnik. Utemeljitelj autokefalne srpske crkve.

SAVKOVIĆ, STEVAN, inženjer i narodni zastupnik.

SAVOIA, AIMONE, vojvoda od Spoleta, član talijanske kraljevske kuće, designirani kralj Hrvatske (1941—43), pod imenom Tomislava II. U Hrvatsku nikad nije došao i njegova designacija ostala je formalna.

SAVOIA, VIKTOR EMANUEL III (1869—1947), talijanski kralj 1900—46.

SAZONOV, SERGIJE DIMITRIJEVIĆ (1861—1927), ruski državnik, ministar vanjskih poslova (1910—16); zalagao se za pomoć Srbiji u Prvom svjetskom ratu.

SCHIRACH, BALDUR VON (1907—), nacional-socijalistički političar. Od 1931. vođa Hitlerove mladeži. 1940—45. gaulajter i namjesnik u Beču. 1946. suđen na 20 godina zatvora.

SCHLEGEL, TONI (1878—1929), novinar. Jedan od osnivača Hrvatske pučke seljačke stranke. Poslije prilazi Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Od 1908. urednik koalicijskog *Pokreta*, od 1910. *Agramer Tagblatta;* 1918. na čelu Novinskog ureda. 1920. osniva *Jugoslavensku štampu d. d.* od nekoliko zagrebačkih listova. Održavao veze s Dvorom i vojnim krugovima. Poginuo u atentatu pod čudnim okolnostima. Zbog tog ubojstva objesena su dva mladića za koje nije dokazano da su bili sudionici.

SELJAČKO-DEMOKRATSKA KOALICIJA → Samostalna demokratska stranka; Hrvatska seljačka stranka.

SERBIAN RELIEF FUND (Srpski pomoćni fond), fond osnovan u jesen 1914. na inicijativu R. W. Seton-Watsona radi pomoći srpskom narodu za Prvoga svjetskog rata. Djelovao do 1921.

SERTIĆ, TOMISLAV (1903—1945), organizator i zapovjednik Ustaške vojnice. Ustaški pukovnik i od srpnja 1944. general domobranstva. 1. IX 1944. postao zapovjednik Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga. Suđen 1945. i justificiran kao ratni zločinac.

SETON-WATSON, HUGH, sin Roberta Williama.

SETON-WATSON, ROBERT WILLIAM (1879—1951), engleski povjesničar i publicist. Sveučilišni profesor u Londonu. Žigosao ugnjetavanja naroda u Austro-Ugarskoj i pisao o stanju slavenskih zemalja u Monarhiji. Za Prvoga svjetskog rata održavao veze s Masarykom i Jugoslavenskim odborom, sudjelujući i u njihovim političkim akcijama. Nije odobravao sjedinjenje Južnih Slavena, kako je ono provedeno 1. XII 1918.

SFORZA, CARLO (1872—1952), talijanski diplomat, političar i povjesničar. Poslanik i opunomoćeni ministar u Srbiji (1915—18). Kao ministar vanjskih poslova potpisao 1920. Rapalski ugovor. Predsjednik Parlamenta 1945—46. i ministar vanjskih poslova (1947—51). Napisao između ostalog: *Pachitsh et l'union de la Yougoslavie; Yougoslavie.*

SHAKESPEARE, WILLIAM (1564—1616), engleski dramski pjesnik. Jedno od najglasovitijih imena svjetske književnosti.

SIENKIEWICZ, HENRYK (1846—1916), poljski književnik. Nobelova nagrada 1905.

SIMIĆ, ĐORĐE (1843—1921), političar i diplomat. Poslanik u Petrogradu, Beču, Carigradu i Rimu; ministar vanjskih poslova, predsjednik vlade Srbije 1894. i 1897.

SIMOVIĆ, DUŠAN (1882—1962), general i političar. Između dvaju ratova načelnik generalštaba i zapovjednik zrakoplovstva. Na čelu udara koji je 27. III 1941. oborio vladu Cvetković—Maček. Na čelu izbjegličke vlade do 1942. Priznao sporazum Tito—Šubašić i vratio se u zemlju.

SKERLIĆ, JOVAN (1877—1914), književni povjesničar i kritičar. Profesor na beogradskom sveučilištu. Jedan od glavnih ideologa Jugoslavenske nacionalne omladine i pobornik srpsko-hrvatskog književnog narodnog jedinstva.

SLIJEPČEVIĆ, PERO (1888—1964), književni povjesničar. Profesor na skopskom i beogradskom sveučilištu.

SLIVNICA, selo u Bugarskoj; tu je srpska vojska pretrpjela poraz u sukobu s bugarskom vojskom (1885).

SLOVENSKA LJUDSKA STRANKA (SLS). Osnovana je 1892. pod imenom Katoličke narodne stranke; 1905. promijenila je ime u SLS. Pod pretežnim vodstvom svećenstva; potkraj Prvoga svjetskog rata prihvaća politiku južnoslavenskog sjedinjenja i ulazi u Narodno vijeće SHS i prvu vladu Kraljevine SHS. Pod vodstvom A. Korošca ostaje i dalje najjača slovenska stranka, vodi kompromisnu, oportunističku politiku i sudjeluje u mnogim radikalsko-demokratskim i diktatorskim vladama.

SLOVENSKI JUG, politički tjednik koji je propagirao sjedinjenje Južnih Slavena; izlazio u Beogradu 1903—12.

SMODLAKA, JOSIP (1869—1956), političar. Prvotno pravaš i zastupnik u Dalmatinskom saboru. 1905. osniva Hrvatsku demokratsku stranku i poslije se aktivira u okviru Hrvatsko-srpske koalicije. 1918. član je Narodnog vijeća; sudjelovao na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Poslije je nastupao kao vanstranački političar; poslanik u Vatikanu, Berlinu i Madridu. Priključio se NOP-u, član AVNOJ-a i ZAVNOH-a. U Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije povjerenik za vanjske poslove.

SOFOKLO (← V st.), klasik grčke tragedije.

SOLDIN, MATIJA, optužen i smaknut 1931. zbog atentata na → T. Schlegela.

SOLUNSKA FRONTA, fronta Saveznika organizirana protiv Centralnih sila 1915—18. na Balkanu. Na savezničkoj su strani — uz srpske čete — sudjelovali i južnoslavenski dobrovoljci, većinom Hrvati i prečanski Srbi. Proboj na Solunskoj fronti uvjetovao je kapitulaciju Bugarske i oslobođenje Srbije.

SOLUNSKI PROCES, vođen u Solunu u lipnju 1917. pred Vojnim sudom protiv D. Dimitrijevića-Apisa i grupe srpskih oficira optuženih za organiziranje prevrata i atentata na regenta Aleksandra. Optuženi su osuđeni na smrt i dugogodišnju robiju. Tako je regent Aleksandar uklonio suparničku vojničku grupu. Vrhovni sud NR Srbije 1953. — polazeći od činjenice da je osuda donesena na temelju izmišljene krivice — pokrenuo je obnovu procesa na kojem su osuđenici pravno rehabilitirani.

SONNINO, SIDNEY (1847—1922), talijanski diplomat i političar. Više puta ministar i predsjednik vlade. Za Prvoga svjetskog rata kao ministar vanjskih poslova sklopio 1915. Londonski pakt na štetu Jugoslavena i pripremio ulazak Italije u rat na strani Antante. Delegat na Mirovnoj konferenciji u Parizu.

SPAHO, MEHMED (1883—1940), političar. 1918. član Narodnog vijeća BiH. Šef Jugoslavenske muslimanske organizacije; više puta ministar. Sa Stojadinovićem i Koroščem osnovao Jugoslavensku radikalnu zajednicu.

SPALAJKOVIĆ, MIROSLAV (1869—1951), diplomat i političar. Poslanik u Sofiji (1911), Petrogradu (1913—19), Parizu (1922—35). Za Drugoga svjetskog rata suradnik Milana Nedića. Emigrirao.

SPALATIN KRSTO, profesor romanist. Živi u inozemstvu.

SPORAZUM CVETKOVIĆ—MAČEK, sporazum sklopljen 26. VIII 1939. između predsjednika vlade D. Cvetkovića i predsjednika Hrvatske seljačke stranke V. Mačeka, po kojem je pod pritiskom ratnih opasnosti formirana Banovina Hrvatska kao pokušaj rješenja hrvatskog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji u okviru građanskog poretka.

SPORAZUM TITO—ŠUBAŠIĆ, sporazum sklopljen 16. VI 1944. na Visu o potrebi formiranja zajedničke vlade (Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i emigrantska kraljevska vlada). Taj je sporazum dopunjen novim od 1. XI 1944. po kome je NKOJ pristao na formiranje Kraljevskog namjesništva (do odluke Ustavotvorne skupštine o poretku u Jugoslaviji). Na temelju sporazuma Tito je 5. III 1945. predao ostavku NKOJ-a, a 7. III Namjesništvo mu je povjerilo sastav nove zajedničke vlade.

SRKULJ, STJEPAN (1869—1943), povjesničar i političar. Načelnik grada Zagreba i više puta ministar. Uređivao *Nastavni vjesnik* (1906—17). Proučavao hrvatsku i južnoslavensku povijest.

SRŠKIĆ, MILAN (1880—1937), političar. Predsjednik vlade 1932—34. Pripadao Radikalnoj stranci.

STALJIN, JOSIF VISARIONOVIČ (Džugašvili; 1879—1953), sovjetski državnik. Od 1922. generalni sekretar CK SKP(b) i poslije Lenjinove smrti glavni državni i partijski vođa. Poznat po masovnim čistkama (1936—39). Za Drugoga svjetskog rata glavni zapovjednik vojske SSSR-a. Inicijator rezolucije Informbiroa protiv Jugoslavije (1948).

STANKOVIĆ, NIKOLA. (Vjerojatno se na ovog Stankovića — pomorskog oficira — odnosi mjesto u Meštrovića).

STANKOVIĆ, RADENKO (1880—1956), liječnik. Profesor na beogradskom sveučilištu. 1934—41. kraljevski namjesnik. Zbog odgovornosti za pristup Trojnom paktu osuđen 1945. na 12 godina zatvora.

STANOJEVIĆ, ACA (1852—1947), političar. Jedan od prvaka Radikalne stranke. Više puta predsjednik Narodne skupštine. 1945. prišao Narodnoj fronti.

STANOJEVIĆ, STANOJE (1874—1937), povjesničar. Profesor na beogradskom sveučilištu. Izdao *Narodnu enciklopediju* (1927—29), pokrenuo *Jugoslavenski istoriski časopis* (1935). Djela: *Istorija srpskog naroda, Istorija Bosne i Hercegovine* i dr.

STARČEVIĆ, ANTE (1823—1896), političar i književnik. Zastupnik u Hrvatskom saboru. Osnivač i ideolog Stranke prava, pobornik demokratskih narodnih prava i političkih sloboda. Dosljedni borac za slobodu hrvatskog naroda.

STARČEVIĆ, MILE (1862—1917), političar. Zastupnik u Hrvatskom saboru. 1895. zajedno sa stricem Antunom napušta Stranku prava, i s J. Frankom osniva Čistu stranku prava. Poslije se razilazi s Frankom i s Antom Pavelićem (zubarom) osniva Starčevićevu stranku prava, koja postaje pobornik oslobođenja od Austro-Ugarske i sjedinjenja Hrvatske s južnoslavenskim zemljama. Njegovi pristaše nazivali su se milinovcima.

STARČEVIĆ, MILE (ml.), pravnik i ustaški političar. Za NDH ministar prosvjete od listopada 1942. do listopada 1943. Umirovljen. Umro u inozemstvu 1953. kao ustaški emigrant.

STEED, HENRY WICKHAM (1871—1956), engleski publicist. Suradnik, pa urednik *Timesa* (1914—22), izdavač *Review of Reviews*. Profesor srednjoevropske povijesti u Londonu. Istupao protiv Austro-Ugarske i za oslobođenje naroda pod njezinom vlasti. Surađivao s Jugoslavenskim odborom i organizirao kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske u Rimu 1918. Napisao *The Habsburg Monarchy*, memoare *Through Thirty Years* i dr.

STEPINAC, ALOJZIJE (1898—1960), zagrebački nadbiskup i kardinal. U mladosti orijentiran jugoslavenski. Solunski dobrovoljac. Nakon Drugoga svjetskog rata, u vezi s prelaženjem Srba u Hrvatskoj na katoličku vjeru i suradnjom s »križarima«, osuđen na 16 godina zatvora. Pomilovan pošto je izdržao dio kazne.

STOJADINOVIĆ, MILAN (1888—1961), političar. Profesor na beogradskom sveučilištu; ministar financija; 1935—39. predsjednik vlade, ministar vanjskih poslova i šef Jugoslavenske radikalne zajednice. Vodio centralističku-hegemonističku politiku, a u vanjskoj se politici orijentirao na fašističku Italiju i nacističku Njemačku. Oboren 1939, predan Britancima, koji su ga internirali. Poslije rata u emigraciji.

STOJANOVIĆ, KOSTA (1867—1921), političar i učenjak. Ministar privrede Srbije i financija Kraljevine Jugoslavije; Djela: *Osnove teorije ekonomske vrednosti; Govori i političko-ekonomske rasprave.*

STOJANOVIĆ, LJUBOMIR (1860—1930), političar. Više puta ministar prosvjete; 1905—06. predsjednik vlade samostalnih radikala. Proučavao staru srpsku književnost.

STOJANOVIĆ, NIKOLA, odvjetnik, novinar i političar. Jedan od srpskih političkih vođa u BiH. Član Jugoslavenskog odbora. Pisao o političkoj problematici.

STROSSMAYER, JOSIP JURAJ (1815—1905), biskup u Đakovu. Jedan od prvaka Narodne stranke u Hrvatskoj; 1880. pristao uz Nezavisnu narodnu stranku. Osnivač i pokrovitelj Jugoslavenske akademije, utemeljitelj Hrvatskog sveučilišta. Pobornik povezivanja južnoslavenskih naroda.

STRZYGOWSKI, JOSEF (1862—1941), austrijski povjesničar umjetnosti. Sveučilišni profesor u Grazu i Beču. Proučavao i starohrvatsku umjetnost.

SUPILO, FRANO (1870—1917), političar. U Dubrovniku uređivao starčevićanski tjednik *Crvena Hrvatska;* poslije protivnik J. Franka. Od 1900. urednik *Novog lista* (od 1907. *Riječki novi list*) koji izdaje do odlaska u emigraciju 1914. i koji je bio najutjecajniji opozicijski list u Hrvatskoj. Jedan od inicijatora Politike novog kursa (Riječka rezolucija) i jedan od vođa Hrvatsko-srpske koalicije. Za Prvoga svjetskog rata jedan od osnivača Jugoslavenskog odbora, iz kojeg je istupio 1916. zbog neslaganja s Pašićevom politikom u pogledu sjedinjenja Južnih Slavena. Supilo, u borbi protiv centralističko-hegemonističkih koncepcija, izrađuje za ono vrijeme najbolje temelje federalističkog poretka zajedničke države. Otkrio postojanje Londonskog ugovora i uporno se borio protiv njega. Glavno djelo: *Politika u Hrvatskoj.*

(SVAČIĆ), PETAR II (vladar oko 1093—97), posljednji hrvatski kralj narodne krvi. Poginuo u borbi protiv Mađara. Popularno zvan Svačić, iako mu se rod ne zna.

ŠENOA, BRANIMIR (1879—1939), slikar i grafičar. Od 1907. nastavnik na Umjetničkoj školi u Zagrebu; 1909—10. scenograf, a 1935—38. ravnatelj Hrvatskoga narodnog kazališta.

ŠILOVIĆ, JOSIP (1858—1937), pravnik. Profesor na zagrebačkom sveučilištu. Prvi ban Savske banovine.

ŠIŠIĆ, FERDO (1869—1940), povjesničar. Profesor na zagrebačkom sveučilištu. Plodan pisac i jedno od najvećih imena hrvatske historiografije.

ŠTAMPAR, ANDRIJA (1888—1958), liječnik. Profesor na zagrebačkom sveučilištu. Dugo godina predsjednik JAZU. Kao delegat Jugoslavije sudjelovao u osnivanju Svjetske zdravstvene organizacije.

ŠTEFANIK, MILAN RASTISLAV (1880—1919), slovački političar; francuski oficir. S Masarykom i Benešom osnovao Čehoslovačko narodno vijeće. Organizirao čehoslovačke dobrovoljačke legije. Ministar rata u prvoj čehoslovačkoj vladi.

ŠUBAŠIĆ, IVAN (1892—1955), političar. Ban Banovine Hrvatske (1939—41). Kao predsjednik izbjegličke vlade potpisao sporazum s predsjednikom KNOJ-a maršalom Titom (na Visu 16. VI 1944. i u Beogradu 1. XI 1944), kojim je demokratsko federativni poredak nove Jugoslavije dobio međunarodno priznanje. U vladi DFJ ministar vanjskih poslova (1945).

ŠUFFLAY, MILAN (1879—1931), povjesničar; poznati albanolog. Pisao i romane (prvi science-fiction u hrvatskoj književnosti). Proučavao stariju hrvatsku i albansku povijest. (Zwerger i Belošević nisu napali i M. Budaka, već samo Šufflaya).

ŠUMENKOVIĆ, ILIJA, političar. Sudjelovao u četničkoj akciji u Makedoniji (1905—12). Više puta ministar.

ŠVRLJUGA, STANKO, ekonomist. Na ravnateljskim položajima u Hrvatskoj eskomptnoj banci i Zagrebačkoj burzi; neko vrijeme bio i ministar.

TANKOSIĆ, VOJISLAV (1881—1915), major. Kao član četničke organizacije organizirao prikupljanje oružja, formiranje četa i njihovu obuku.

TARTAGLIA, IVO. Neko vrijeme prije Drugoga svjetskog rata ban Primorske banovine i splitski načelnik.

TESLA, NIKOLA (1856—1943), istraživač i izumitelj na polju elektrotehnike i radiotehnike. Rođen u Gospiću, od 1884. živio u SAD.

THOMAS, ALBERT (1878—1932), francuski političar. 1915—17. ministar; 1917. u misiji pri vladi Kerenskog u Rusiji. Poslije rata francuski predstavnik u Međunarodnom uredu rada u Ženevi.

TINTORETTO (Jacopo Robusti; 1518—1594), talijanski slikar.

TOLSTOJ, LEV NIKOLAJEVIĆ (1828—1910), književnik. Jedno od najvećih imena ruske književnosti.

TOMIĆ, JOVAN, profesor. Knjižničar u Beogradu od 1903. Bavio se i historiografijom. Član SAN.

TOMISLAV, prvi hrvatski kralj (oko 910—oko 930). Sjedinitelj hrvatskih zemalja i istaknuti ratnik.

TOMLJENOVIĆ, TOMISLAV, pravnik, industrijalac i novinar. Veliki župan (1918), podban i ban (1919. i 1921).

TOMMASEO, NICCOLÒ (1802—1874), talijanski književnik rođen u Šibeniku. Zastupnik romantičarskih gledišta o talijansko-južnoslavenskom bratstvu i budućnosti Slavena; poslije jedan od glavnih branitelja dalmatinske autonomije.

TONČIĆ, KAMILO, inženjer i profesor. Školski upravitelj u Splitu. Utemeljitelj *Narodnog muzeja* u Splitu.

TORRE, ANDREA (1866—1940), talijanski političar i publicist. Šef novinarskog ureda u Sonninovoj vladi; neko vrijeme ministar nastave (1920). Poslije antifašist.

TRESIĆ-PAVIČIĆ, ANTE (1867—1949), književnik i političar. Prvotno radikalni pravaš pa romantičarski Jugoslaven. Član Narodnog vijeća; u diplomatskoj službi kraljevine Jugoslavije više godina.

TRIFKOVIĆ, MARKO, pravnik. Više puta ministar; predsjednik Narodne skupštine i vlade. Poslije Pašićeve smrti bio je smatran za podšefa Radikalne stranke. Umro za Diktature kao protivnik režima. (Nadimak Konj ne odnosi se na njega nego na Mišu Trifunovića).

TRIFUNOVIĆ, MIŠA (1871—1957), radikalski prvak, prije Diktature ministar i predsjednik Čehoslovačko-jugoslavenske lige. U vladi gen. Simovića ministar prosvjete; član emigrantskih vlada u Londonu, a 1943. neko vrijeme i predsjednik vlade. 1945. vratio se u Beograd, bio osuđen i ubrzo uvjetno pušten na slobodu.

TRIJALIZAM, koncepcija preustrojstva Austro-Ugarske po kojoj bi južnoslavenske zemlje u Monarhiji, sjedinjene oko Zagreba na temelju povijesnog državnog prava Kraljevine Hrvatske, postale treći faktor u habsburškoj federaciji.

TRINAJSTIĆ, DINKO, hrvatski političar iz Istre; zastupnik u Istarskom saboru; član Jugoslavenskog odbora; šef kancelarije Jugoslavenskih odbora u Rimu.

TROJNI PAKT, ugovor zaključen između Njemačke, Italije, Japana 27. IX 1940. u Berlinu. Izraziti ratno-napadački pakt.

TRUMAN, HARRY (1884—), američki političar. Predsjednik SAD 1945—52.

TRUMBIĆ, ANTE (1884—1938), političar. Pravaški zastupnik u Dalmatinskom saboru do 1914, kada je emigrirao u Italiju. Tu je sa Supilom i Meštrovićem poveo akciju za oslobođenje Južnih Slavena od Austro-Ugarske i za njihovo sjedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Predsjednik Jugoslavenskog odbora (1915—18). God. 1917. potpisao s Pašićem Krfsku deklaraciju. U prvoj vladi Kraljevine SHS ministar vanjskih poslova i delegat na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Poslije Rapalskog ugovora 1920. podnio ostavku. U Ustavotvornoj skupštini uzalud nastojao da se postigne sporazum sa srbijanskim političarima o uređenju države na ravnopravnoj podlozi. Razočaran centralističko-hegemonističkom politikom Beograda nastavlja borbu za narodnu ravnopravnost i federalističko preustrojstvo države kao pristaša Hrvatske zajednice i osniva Hrvatsku federalističku stranku. Poslije atentata na Stj. Radića pristupio Hrvatskoj seljačkoj stranci. Glavno djelo: *Suton Austro-Ugarske.*

TUCIĆ, SRĐAN (1873—1940), književnik. Predstavnik naturalističke koncepcije u hrvatskoj drami.

TUĆAN, FRAN (1878—1954), mineralog. Profesor na zagrebačkom sveučilištu.

TUKA, VOJTECH (1880—1946), slovački političar; klerikalac; germanofil. 1939—45. na čelu slovačke države. Pogubljen.

TVRTKO I. KOTROMANIĆ (oko 1338—1391), bosanski kralj (od 1353) koji je znatno proširio bosansku državu na srpsko i hrvatsko područje.

USTAŠE, ekstremna hrvatska nacionalistička i fašistička organizacija. Osnovao ju je u inozemstvu, nakon uvođenja šestosiječanjske diktature, A. Pavelić radi terorističkih akcija i izdvajanja Hrvatske iz Jugoslavije. Došavši u Hrvatsku (1941), ustaše su uz pomoć okupatora proglasili tzv. NDH, progonili Srbe, Židove i napredne Hrvate, te se odlučno borili protiv NOP, izvršivši bezbrojna krvoprolića. U hrvatskom narodu nisu imali podlogu; totalno su poraženi pobjedonosnim završetkom NOB (1945).

UZUNOVIĆ, NIKOLA (1873—1954), političar. Više puta predsjednik vlade (1926—27. i 1934). Za šestosiječanjske diktature ministar bez porfelja. Jedan od organizatora Jugoslavenske radikalno-seljačke demokracije, poslije Jugoslavenske nacionalne stranke.

VASIĆ, MILOJE (1869—1956), arheolog. Profesor na beogradskom sveučilištu. Proučavao prapovijesnu i klasičnu arheologiju i srednjovjekovnu umjetnost.

VASIĆ, MILOŠ (1859—1935), general. Ministar rata 1900—01; divizijski i armijski zapovjednik u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu.

VASIĆ, VELJKO, knjižar. Suvlasnik knjižare Vasić i Horvat u Zagrebu.

VASILJEVIĆ, DUŠAN, pravnik. Član Jugoslavenskog odbora.

VEESENMAYER, EDMUND, nacistički političar, specijalni opunomoćenik njemačkog ministra vanjskih poslova J. von Ribbentropa.

VELIMIROVIĆ, NIKOLAJ (1880—1956), episkop ohridski i žički (1919—44). Za Prvoga svjetskog rata srpski propagandist u Engleskoj i SAD. Za Drugoga svjetskog rata Nijemci su ga konfinirali. Nakon rata propagirao protiv nove Jugoslavije.

VESNIĆ, MILENKO (1862—1921), pravnik, diplomat i političar. Poslanik Kraljevine Srbije u Rimu (1901) i Parizu (1904—21). Za to vrijeme nekoliko puta ministar i predsjednik vlade (1920. i 1921). Delegat na Mirovnoj konferenciji u Parizu; s Pašićem i Trumbićem potpisao Versailleski ugovor (28. VI 1919).

VIDOVIĆ, EMANUEL (1870—1953), slikar, član grupe Medulić u Splitu; slikao motive iz Splita i Trogira.

VILIM II HOHENZOLLERN (1859—1941; vladao 1888—1918), pruski kralj i njemački car.

VOJNOVIĆ, LUJO (1864—1953), pravnik i publicist. U službi crnogorskog kneza Nikole (1896); crnogorski poslanik u Vatikanu (1901—02); odgojitelj prinčeva na dvoru u Beogradu i Sofiji; crnogorski delegat na Londonskoj konferenciji (1913); u službi srpske i jugoslavenske vlade u Rimu i Parizu (1915—34); Djela: *Pad Dubrovnika; La Dalmatie; La Dalmatie, l'Italie et l'unité yougoslave; L'Histoire de Dalmatie.*

VOKIĆ, ANTE (1909—1945), ustaški krilnik (najviši ustaški čin). Za NDH bio ravnatelj željeznica; od listopada 1943. ministar prometa; od početka 1944. kao ministar prometa imenovan i ministrom oružanih snaga. Zbog sudjelovanja u uroti (→ Lorković), smijenjen 30. VIII 1944. i poslije pogubljen od ustaša.

VOLPI, GIACOMO, talijanski ministar financija pod fašističkim režimom. Predsjednik Hrvatsko-talijanskoga gospodarskog društva 1941—43.

VOŠNJAK, BOGUMIL, pravnik, pisac i publicist. Član Jugoslavenskog odbora; surađivao u izradi Krfske deklaracije. Nakon Drugoga svjetskog rata emigrirao.

VRBANIĆ, JURAJ, pravnik i naslovni sveučilišni profesor. Ravnatelj Prve hrvatske štedionice i predsjednik Novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine SHS. Pisao pravne i ekonomske članke i knjige. (Vjerojatno se na njega odnosi mjesto u Meštrovića).

VRHLICKÝ, JAROSLAV (pravo ime Emil Frida; 1853—1912), češki pjesnik.

VUČETIĆ, PAŠKO (1871—1925), slikar i kipar.

VUJIĆ, MIHAILO (1853—1913), političar. Profesor ekonomije na Velikoj školi. Pripadao Radikalnoj stranci. Dugogodišnji ministar financija, predsjednik vlade (1901) i poslanik.

WALHALLA, boravište mrtvih ratnika prema skandinavskoj mitologiji.

WILSON, WOODROW (1856—1924), američki državnik. Predsjednik SAD 1913—20. Odlučio da SAD uđu u Prvi svjetski rat. Poznato je četrnaest njegovih točaka koje je forsirao kao podlogu za sklapanje mira. Ostvarena je njegova zamisao o stvaranju svjetske organizacije za očuvanje mira (Liga naroda). Dobio 1920. Nobelovu nagradu za mir.

ZAGREBAČKE PUNKTACIJE, rezolucija Seljačko-demokratske koalicije i nekih manjih prečanskih političkih grupa (7. XI 1932) u kojoj se zahtijevalo primjenu narodnog suvereniteta, povratak na stanje iz 1918. i preuređenje državne zajednice koje će isključiti hegemonističku politiku. Vladajući su krugovi proglasili rezoluciju antidržavnim činom i Sud za zaštitu države osudio je vođu HSS V. Mačeka na 3 godine robije. Punktacije su bile prvi službeni napadaj na diktaturu.

ZEMLJORADNIČKA STRANKA (Savez zemljoradnika), stranka osnovana 1920. radi podizanja sela i poljodjelstva i reforme društvenog poretka mirnim putem preko zadrugarstva. Šef stranke bio je J. Jovanović-Pižon. Nije imala većeg utjecaja.

ZRINSKI, PETAR (1621—1671), hrvatski ban. Pogubljen u Bečkom Novom Mjestu zbog sudjelovanja u protuhabsburškoj uroti.

ŽANIĆ, MILOVAN, odvjetnik iz Nove Gradiške i ustaški političar. Prije Diktature zastupnik u Narodnoj skupštini. Za NDH član Pavelićeve vlade. Jedan od glavnih tvoraca ustaških zakona. 1945. emigrirao.

ŽENEVSKA DEKLARACIJA, sporazum sklopljen 9. XI 1918. u Ženevi između predsjednika srbijanske vlade N. Pašića i predsjednika Narodnog vijeća SHS A. Korošca uz prisutnost i sporazumnost predstavnika Jugoslavenskog odbora i srbijanske opozicije. Njim je priznata Država Slovenaca, Hrvata i Srba (Zagreb) kao ravnopravan faktor Kraljevini Srbiji u provođenju sjedinjenja Južnih Slavena u zajedničku državu, o čijem će poretku odlučiti zajednička, demokratski izabrana Ustavotvorna skupština. Njim je predviđena i vlada od po 3 člana sa strane Srbije i sa strane Narodnog vijeća. Realizacija Deklaracije onemogućena je pritiskom velikosrpskih hegemonista.

ŽERJAV, GREGOR (1882—1929), publicist i političar. Bio ministar; pripadao Samostalnoj demokratskoj stranci. (1918. nije bio »šef liberalne stranke u Sloveniji« [str. 120]).

ŽIVKOVIĆ, PETAR (1879—1947), general. Sudjelovao u obaranju dinastije Obrenovića (1903) i u likvidiranju Apisa (Solunski proces, 1917). Predsjednik vlade, ministar policije, vojske i mornarice za Šestosiječanjske diktature (1929—34). Od 1931. organizator i od 1936. predsjednik režimske Jugoslavenske nacionalne stranke. Osuđen na smrt kao ratni zločinac na suđenju Draži Mihajloviću (1946); umro u Parizu.

ŽOLGER, IVAN (1867—1925), pravnik. Austro-ugarski ministar 1917—18; jugoslavenski delegat na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919.

ŽUJOVIĆ, JOVAN (1856—1939), geolog. Profesor na beogradskom sveučilištu. Utemeljitelj geološke znanosti u Srbiji.

ŽUPANIĆ, NIKO (1876—1961), etnolog i političar. Profesor na ljubljanskom sveučilištu. Član Jugoslavenskog odbora. 1919. delegat na Mirovnoj konferenciji u Parizu. 1922—23. ministar bez portfelja.

SADRŽAJ

I DO PRVOGA SVJETSKOG RATA

II NAKON SARAJEVSKOG ATENTATA U TUĐINI

III U NOVOJ DRŽAVI DO UBOJSTVA STJEPANA RADIĆA

IV OD ATENTATA U SKUPŠTINI DO ATENTATA U MARSEILLESU

V OD ALEKSANDROVE POGIBIJE DO TROJANSKOG PAKTA

VI OD PROGLAŠENJA NDH DO FORMIRANJA FNR JUGOSLAVIJE

IVAN MESTROVIĆ / USPOMENE NA POLITIČKE LJUDE I DOGAĐAJE • IZDAVAČ NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE, ZAGREB, MATIĆINA 2 • ZA IZDAVAČA PERO BUDAK • OPREMA ALFRED PAL • TISAK ŠTAMPARSKI ZAVOD »OGNJEN PRICA«, ZAGREB, 1969.